ՊՐՈՖ. ԴՈՔ Ա. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

ՅՈՒՐԱՔԱՆՉՅՈՒՐ ՄԱՆՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Անանիա Շիրակացին հայ մաաենագրության վեպչուն գեմքերից մեկն է: Նա իրավամբ համարվում է թվաբանության, տիեզերագիտության և տոմարագիտության հիմնադիրը հայոց մեջ: V դարի ոսկեդարնեկ հայ մատենագրերից հետո, դրական դիտությունների գծով, համարձակ կարելի է ասել, որ նա ամենախոշոր հեղինակն է հայ իրականության մեջ: Ինչպես որ Խորենացին անվիճելիորեն հայ պատմագրության հայրն է հանդիսանում, այնպես էլ Շիրակացին հայ դրական դիտությունների հայրն է:

Շիրակացու աշխատությունները անսպառ դանձարան են հանդիսացել դիտությամբ զբաղվող միջնադարյան բազմաթիվ հայ հեղինակների համար: Նրանք Շիրակացու աշխատությունների մեջ գտել են ժամանակի հուզող դիտական շատ ու շատ հարցերի պատասխանները: Ուստի և զարմանալի չէ, որ Շիրակացուց մեծ չափով օգտվել, երբեմն անգամ տատացի արտագրել են այնպիսի աչքի ընկնող հայ գիտնականներ, ինչպիսին՝ Կոգեռն է, Գրիգոր Մագիստրոսը, Հովհաննես Երզնկացին, Որոտնեցին, Տաթևացին և այլ հեղինակներ: Ինչպես որ Դիոնիսիոս Թրակացու քերականությունը հիմք է հանդիսացել միջնադարյան բազմաթիվ հայ քերականների մեկնությունների համար, այնպես էլ Շիրակացու Տոմարը, Թվաբանությունը և Տիեզերագիտությունը հիմք են հանդիսացել տոմարական, թվաբանական գիտություններով զբաղվող միջնադարյան հայ հեղինակների համար: Սխալված չենք լինի եթե անգամ ասելու լինենք, որ Շիրակացուց հետո հայերենով գրված տոմարական, տիեզերագիտական և թվաբանական աշխատությունների մեծ մասն, այս կամ այն չափով, մեկնություններ են կամ հասարակ վերարտադրություններ՝ Շիրակացու գիտական աշխատությունների:

Այս խոշոր և լուսամիտ հեղինակը, ցավալի է ասել, որ ըստ արժանույն չի գնահատվել ու մնացարվել ո՛չ ժամանակակիցների և ո՛չ էլ ուշ շրջանի հայ մատենագրների կողմից: Շիրակացին իր ինքնակենսագրության մեջ գանգատված գանգատվում է ժամանակակիցների անշնորհակալ վերաբերմունքի համար՝ դեպի իր գիտական-գրական աշխատությունները. «Եւ արդ՝—գրում է Շիրակացին—եւ տրուպս ի Հայաստանեաց ուսայ ի նմանէ (այսինքն Տյուքիկոսից—Ա. Ա.) հզօր արուեստս զոյս, որ թագաւորաց է ցանկալի եւ բերի յաշխարհս մեր՝ առանց ուրուք լինելոյ ձեռնտու, մինչեւ ցայսմ ժամու անձինս... Թէպէտ և ոչ ոք եղեւ շնորհակալ և մեծապաղ իմոյ աշխատութեան... (Ընդգծումն մերն է Ա. Ա.)»[1]:

---

[1] Մատենագրութիւնք Անանիայի Շիրակացւոյ, Ինքնակենսագրութիւն:

Ուշ շրջանի հայ մատենագիրները, որոնք հաճախ Շիրակացու աշխատությունների արտագրություններ են անում ամբողջ գլուխներով, ո՛չ միայն պահանջվող չափով չեն դնահատում և բարձրացնում Շիրակացուն, այլ և հաճախ երախտամոռությամբ լուռ են անցնում իրենց օգտված աշխատության հեղինակի անվան վրայով: Միակ մատենագիրը, որ հատուկ ուշադրություն է դարձրել Շիրակացու աշխատությունների վրա ու դնահատել նրանք,—հանդիսանում է XI դարի մեծ գիտնական Գրիգոր Մագիստրոսը: Նա Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին գրած իր նամակում դայրացած դատապարտում է ժամանակակիցներին՝ նրանց անհոգ և անշնորհակալ վերաբերմունքի համար՝ դեպի մեծ գիտնական Շիրակացու աշխատությունները: «Սովորելով առատաստուր պարգևից, կարևորը և պիտանին ձեզ թողնելով—գրում է Մագիստրոսը Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին—թուլ եմ տալիս խնդրել ձեզ, որ չդանդաղեցնես Անանիա Շիրակացու դործերը, որոնք մեծագործ աշխատությամբ թափառումներով և դեղերանքով հավաքել է նա բազմազան և բովանդակությամբ հարուստ մատյաններից... որը ձեղնից առաջ թողված էր անուշադրության և դրժանի տակ էր թաղցված... Շիրակացին՝ Շնորհելի իր լմացությամբ, փոշի հավաքող դրդամաևը մեղվի նման, իր մեղեղանոցն է ամբարել (նյութեր) քաղցեցվոց, հունաց և այլ ազգերի բովանդակալից մատյաններից...»[1]:

Հետաքրքիր է, որ հայ մատենագիրների կողմից Շիրակացու նկատմամբ ցուցաբերվող այս անուշադիր վերաբերմունքն առիթ է տվել հատարակ ժողովրդի շրջանում ստեղծել մի ավանդություն, ըստ որի Շիրակացին նկատելով ժամանակակիցների քշնամական վերաբերմունքը, հեռացել է հայրենիքից և իր կյանքի արևմտյան օտարության մեջն անցկացրել: Ղ. Ալիշանն իր «Հայ-վենետ.» աշխատության մեջ է բերել այդ ավանդությունը: «Անանիա Շիրակացին՝ դրված վենետիկ հայրենիքում իրեն ցույց տված վերաբերմունքից, հետանում է հայրենիքից: Վենետիկի թաղավորին նա առաջնեցնում է քիմիայի մեջոցով երկաթից ոսկի ստանալու դաղանիքը: Սակայն՝ երբ թաղավորը յուրացնում է այդ դաղանիքը, մտածում է սպանել Շիրակացուն: Բայց Շիրակացին խնդրում է իրեն չսպանել, այլ ոսկի դրամի երեսին իր նկարը քանդակել և դրանով նա բավարարված կլինի: Այդ պայմանի համաձայն յեղյզ ոսկեդրամի մեկ երեսին դրոշմած կնկոզով պատկերը Շիրակացունն է»[2]:

Շիրակացին պահանջված չափով չի դնահատվել և բարձրացվել նոր ժամանակներում էլ: Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյանները, Իմմանեանի և Երուսաղեմի մի շարք քանասեր միաբաններ, Ռուսաստանի և Եվրոպայի օրիենտալիստ-հայագետները, որոնք վիթխարի և անդնահատելի աշխատանք են կատարել հայ մատենագրությունն ուսումնասիրելու, նրանց տեքստերը հրատարակելու և, ընդհանրապես հայ կուլտուրան համաշխարհային դիտության ներկայացնելու ուղղությամբ, հարկ եղած չափով ուշադրություն չեն դարձրել հայ մատենագրության այս խոշոր և լուսամիտ հեղինակի վրա: Բավական է թեկուզ մատնացույց անել այն փաստը, որ գրեթե հայ մատենագրերի երկերն ամբողջությամբ հրատարակված են, որոշ

---

1) Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը՝ հրատ. Կ. Կոստանյանցի, Ակնթալ, 1910 թ., էջ 8:
2) Ղ. Ալիշան, «Հայ-վենետ», Վենետիկ 1896 թ. էջ 191, (մեջ բերումը գրաբարից թարգմանված է):

մատենագրեր հրատարակված են մի քանի անգամ (կան և հայ մատենագրեր, որոնք ունեցել են տասնյակ հրատարակություն, այսպես, օրինակ, Եղիշեն ունեցել է 49 հրատարակություն, Նարեկացին 30 հրատարակություն և այլն), սակայն Շիրակացու աշխատությունների մեծ մասը դեռևս մնում է չհրատարակված վիճակում:

Չնայած հայագիտության մեջ Շիրակացու նկատմամբ դոյություն ունեցող այս ընդհանուր բացասական վերաբերմունքին, սակայն եղել են առանձին գիտնականներ, որոնք զբաղվել են Շիրակացու երկերի ուսումնասիրությամբ:

Հատկանշական է, որ Շիրակացու աշխատություններով զբաղվող և այդ աշխատություններն այս կամ այն կողմնակցությամբ հրատարակող գիտնականների ցանկումն են հայագիտության մեջ մեծ անուն և համարում ունեցող գիտնականների անունները: Այդ գիտնականների շարքումն են օրինակ՝ աղբյուրագետ Հ. Ալիշանյանը, պրոֆ. Ֆ. Պատկանյանը, բանասեր Բ. վ. Սարգիսյանը, բանասեր Գ. Տ.-Մկրտչյանը և պրոֆ. Քոնիբեարը: Այսպես՝ Հ. Ալիշանյանն իր «Բացատրութիւն հաւատոց եւ կրօնից նախնեաց առաջնորդութեամբ Եկեղեցւոյ Տրդնացւոյ և Շիրակացւոյ»[1] աշխատության մեջ առաջին անգամ հրատարակել է Շիրակացու չափ ու կշռների տեքստը: Պրոֆ. Ֆ. Պատկանյանը կազմել և հրատարակել է Շիրակացու մի քանի աշխատությունների ժողովածուն՝ «Անանիայի Շիրակունւոյ մնացորդք բանից» խորագրով[2]: Ժողովածուի մեջ մտնում են Շիրակացու հետևյալ աշխատությունները՝ 1) «Որպիսութիւն կենաց», 2) Հայտնութեան ճառը, 3) Զատկի ճառը, 4) Չափ ու կշռների տեքստը, 5) «Քարդադս երկնի» տեքստը և 6) Աստղաբաշխությունը: Բանասեր Գ. Տ. Մկրտչյանը «Արարատ» հանդեսում հրատարակել է Շիրակացու «Ցաղդադս հարցմանն և լուծմանն», «Ցաղդադս ամպոց և նշանաց» և «Ցաղդադս չորքատրութեանն երկնից» աշխատությունները[3]: Բանասեր Բ. վ. Սարգիսյանը հրատարակել է Շիրակացու ժամանակագրությունը՝ «Անանուն ժամանակագրութիւն համարեալ յօրինեալ յէ դարուս» վերնագրով[4]: Անգլիացի խոշոր գիտնական Քոնիբերն անգլերեն է թարգմանել և հրատարակել Շիրակացու Հայտնության և Զատկի ճառերը «The Expositor»-ի և «Byz. Zeitschrift»-ի մեջ[5]: Համեմատաբար, շատ է հրատարակվել Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ը:

Շիրակացու աշխատությունների խոր ուսումնասիրությունը և արժեքավորումը մեծապես կապված է հայագիտության սովետական շրջանի հետ: Ուսումնասիրության այս շրջանը բացվում է ակադ. Հ. Օրբելու 1918 թ. Լենինգրադում հրատարակած «Вопросы и решения»[6] աշխատությամբ (Շիրակացու «Հարցմունքներ»-ի ռուսերեն թարգմանությունը), ուր ակադ. Հ. Ա. Օրբելին իր այդ աշխատության մեջ, բացի բովանդակալից դրած առաջաբանում, արել է տեքստի անդամահատման հետ կապված արժեքավոր կռահումներ, որոնք, ինչպես հետո կտեսնենք, մեծ չափով նպաստավոր եղան Շիրակացու տեքստերի ուսումնասիրության գործում:

---

1) Հրատարակվել է Վենետիկում 1821 թ. Մխիթարյան միաբանության տպարանում:
2) Հրատարակվել է Պետերբուրգում 1877 թ. Կայսերական գիտությանց ճեմարանում:
3) Տես «Արարատ» հանդեսի 1896 թ. համարները:
4) Հրատարակվել է Վենետիկում 1904 թ. Մխիթ. միաբանութ. տպարանում:
5) Տես «The Expositor» 1896, pp 311-337 և «Byz. Zeitschrift» 1897, էջ 572—584:
6) И. А. Орбели, Вопросы и решения, Петроград 1918 г.

Վերջին շրջանում Տիրակացու հրատարակված աշխատություններից առանձնապես աչքի են ընկնում ակադ. Հ. Մանանդյանի «Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում»[1] և «Մորենացու առեղծվածի լուծումը»[2] աշխատությունները: Առաջին աշխատության մեջ Հ. Մանանդյանը գիտական մեծ հմտությամբ վեր է հանել Տիրակացու չափական աշխատությունների արժեքը հին Արևելքի պատմության մեջ և բազմաթիվ ուղղումներ առաջարկել Տիրակացու կշիռների և չափերի աղյուսում: Երկրորդ աշխատության մեջ ակադ. Հ. Մանանդյանը քննության է առել Մորենացու և Տիրակացու հետ կապված մատենագրական մի շարք հարցեր: Զնայած ակադ. Հ. Մանանդյանին այսօրեղ «Աշխարհացույցի»-ի հեղինակի հարցում եկել է մանդամայն սխալ եզրակացության, սակայն նրա քննած հարցերը, ըստ էության, մեծ չափով օգտակար եղան «Աշխարհացույց»-ի հեղինակի հարցի պարզաբանման համար և առաջ մղեցին Տիրակացու աղբյուրների ուսումնասիրությունը:

Տիրակացու աշխատությունների հիման վրա կատարված ուսումնասիրություններից առանձնապես դնահատելի է պրոֆ. Մկրտչեան-Բիկի «К истории точных наук в Армении и Грузии» աշխատությունը, ուր հեղինակը գիտական մեծ բարեխղճությամբ ցույց է տվել Տիրակացու չափերի և քվարանական խնդիրների մեծ արժեքը հայ և վրաց ժողովուրդների գիտության և կուլտուրայի պատմության համար:

Տիրակացու աշխատությունների վերջին տարիներում կատարված ուսումնասիրություններից աչքի են ընկնում հատկապես դոց. Ա. Մովսիսյանի «Հայտիվը պլրոցի ծագումը»[3] և «Ա. Տիրակացին որպես մանկավարժ»[4] աշխատությունները, ուր նա բարեխիղճ աշխատանք է կատարել Տիրակացու պլրոցը, նրա կատարած մանկավարժական մեթոդը և այլ հարցեր պարզաբանելու ուղղությամբ:

Եվ, վերջապես, Տիրակացու աշխատություններն, ըստ իրենց մասնագիտությունների, երկար ժամանակ է ինչ ուսումնասիրում են և արժեքավոր աշխատանք են կատարել՝ պրոֆ. Լ. Մեմյոնովը, հանգուցյալ պրոֆ. Ս. Հայրապետյանը և դոց. Հ. Թումանյանը: Պրոֆ. Լ. Մեմյոնովը ռուսերեն է թարգմանել մեր հրատարակած «Տիրակացու Տիեզերագիտությունը և տոմարը»-ը: Նա, որքան մեզ հայտնի է, մեծ ուշ է հատկացրել նաև Տիրակացուն՝ իր կազմած հայ տոմարի և ադադաբաշխության պատմության մեջ[5]: Հանգուցյալ պրոֆ. Ս. Հայրապետյանն ուսումնասիրել է Տիրակացու պլրոցը և նրա կիրառած մանկավարժական մեթոդը[6]: Դոց.

---

1) Հ. Մանանդյան, Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում, Երևան 1930 թ.:

2) Տես նույնի «Մորենացու առեղծվածի լուծումը», Երևան 1934 թ.:

3) Ա. Մովսիսյան, Հայտիվը պլրոցի ծագումը և նրա հետագա վիճակը (տես Երևանի Պետ. համալ. «Գիտ. աշխ.»-ի 13-րդ հատոր էջ 345—464:

4) Նույնի «Անանիա Տիրակացին որպես մանկավարժ» (տես «Սով. մանկավարժ», 1940 թ. № 11, էջ 96—103):

5) Պրոֆ. Լ. Մեմյոնովի թված աշխատությունները մեզ են չհրատարակված վիճակում:

6) Պրոֆ. Ս. Հայրապետյանի ուսումնասիրությունը ևս դեռ չի հրատարակված, եթե չհաշվենք Տիրակացու անձնավորության մասին նրա գրած բանասիրական բովանդակություն ունեցող փոքրիկ հոդվածը:

Հ. Թումանյանը մեր հրատարակած Շիրակացու թվաբանական աղյուսակների հման վրա դրել է իր թեկնածուական դիսերտացիան[1]):

Վերջերս, մաթեմատիկայի պատմության կապակցությամբ, Շիրակացուն լուրջ սկսել է ուսումնասիրել դոց. Գ. Պետրոսյանը:

Շիրակացու դրական ժառանգության դործի ուսումնասիրությունը լրիվ պատկերացնելու համար անհրաժեշտ է հիշել նաև Շիրակացու աշխատությունների համար կազմված բիբլիոդրաֆիաները: Այդ կարդի աշխատություններից առանձնապես արժեքավոր է Գ. Զարբհանեյանի «Հայկական հին դպրության պատմություն» աշխատությունը, որի 1897 թ. հրատարակության 456—465 էջերն ամբողջովին հատկացված են Շիրակացու մատենադրությանը: Ա. Ղազիկյանի «Հայկական նոր մատենագրություն և հանրագիտական հայ կյանքի» աշխատությունը, հրատարակված Վենետիկում 1909—12 թ. թ. (տես այնտեղ «Անանիա Շիրակացու» անվան տակ դրած բիբլիոդրաֆիան): Հ. Պետրոսյանի «Հայ հին և միջնադարյան դրականության համառոտ բիբլիոդրաֆիա»-ն (Երևան 1941 թ., էջ 62—64): Եվ, վերջապես, ամենից կատարյալը—մեծանուն պետական ակադ. Հ. Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարան»-ը, որն այժմ դտնվում է հրատարակության պրոցեսում և հեղինակը մեծ պատիվ չընծայեց մեզ՝ թույլ տալով առաջին անդամ օդտվել նրա ձեռագրից[2]):

Շիրակացու մատենադրությանը նվիրված մեր ներկա աշխատությունը, որոշ ընդհատումներով, ունի մոտ տասը տարվա պատմություն:—1933 թվին Մանկավարժական Ինստիտուտը (ներկայիս Պետական համալսարանը) ավարտելուց հետո, երբ մենք ՀՍՍՌ Լ.ԺԿ-ի կողմից դործուղվեցինք աշխատանքի ՀՍՍՌ Մատենադարան՝ որպես դիտական աշխատող, մեր դիտական ուսումնասիրությունը, կարելի է կասել, սկսվեց Շիրակացուց: Ակադ. Հ. Մանանդյանի «Խորենացու առեղծվածի լուծումը» աշխատությունը տաք վիճեր էր առաջացրել այն ժամանակ մեր երիտասարդության շրջանում: Մեր երիտասարդներից չատերը չէին ուղում հաշտվել այն մտքի հետ, որ պատմահայր Խորենացին կարող է կեղծած լինել իր ժամանակը, ուստի և ամեն մեկը փորձում էր իր ուժերը՝ պատմահոր ժամանակի հարաբերական հարցը լուծելու դործում: Այդ երիտասարդների թվումն էինք մենք և:

Հետևելով ակադ. Հ. Մանանդյանի ուսումնասիրության մեթոդին, որը փորձել էր Խորենացու ժամանակը որոշել «Աշխարհացույց»-ի հիման վրա, մենք և մեր ուսումնասիրությունն սկսեցինք «Աշխարհացույց»-ից՝ հիմնվելով հատկապես մեր Մատենադարանի ձեռագիր աշխարհացույցների վրա:

1933—34 թ. թ. ընթացքում այդ ուղղությամբ մեզ հաջողվեց բավականաչափ նյութեր հավաքել ՀՍՍՌ Մատենադարանի հին և արժեքավոր ձեռագրերի «Աշխարհացույց»-ներից: Մեր հավաքած այդ նյութերը հետագայում

---

1) Ընկ. Հ. Թումանյանի դիսսերտացիան դեռևս չի հրատարակված:

2) Բացի նշված տպագիր ցուցակներից, մենք օգտվել ենք նաև Մեսրոպ եպ. Մաշտոցի ձեռագրաց ցուցակից և ՀՍՍՌ Մատենադարանի թեմատիկ ցուցակից, որոնք դտնվում են ձեռագրի վիճակում: Վերջինս մենք ենք կազմել Մատենադարանի աշխատակից Ն. Հարությունյանի օժանդակությամբ: Մեր կազմած ցուցակի վրա վերջին տարիներս, մի քանի երիտասարդ աշխատողների կողմից, կատարվել են որոշ լրացումներ:

ուսումնասիրության նյութ դարձան Մոսկվայում, ասպիրանտուրայում մեր սովորելու տարիներին: Ասպիրանտուրան ավարտելուց հետո, երբ 1937 թ. վերադարձանք նորից Մատենադարան, չարունակեցինք այդ թեմայի մշակումը: Աշխատանքն ավարտեցինք 1939 թվականին, որը և հրատարակվեց 1940 թ. ՍՄՄՆՄ-ի մէջոցով (տե՛ս մեր «Խորենացուն վերադրվող «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հարցի չուրջը» աշխատությունը): Ըստ որում, «Աշխարհացոյց»-ի ուսումնասիրության ընթացքում մենք եկանք վճռական այն համոզման, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը ո՛չ թե Խորենացին է, այլ Անանիա Շիրակացին, ինչպես այդ իր ժամանակին ճիշտ կռահել էր պրոֆ. Ռ. Պատկանյանը[1]):

Նշված թեմայի կապակցությամբ անհրաժեշտ եղավ մեզ մոտից ծանոթանալ Շիրակացու ղրական ժառանգության հետ, իսկ այդ, իր հերթին, պատճառ հանդիսացավ, որ մենք թեքվինք դեպի Շիրակացին: Մեր հետաքրքրությունն ավելի մեծացավ, երբ ծանոթացանք Շիրակացու մի չարք անտիպ աշխատությունների հետ: Այնուհետև մենք հաստատ որոշեցինք՝ զբաղվել Շիրակացու աշխատություններն ուսումնասիրությամբ, նպատակ ունենալով և մի հավաքել և հրատարակության հանձնել Շիրակացու անդամահատված աշխատությունների ամբողջական ժողովածուն: Մեր վերցրած թեման մեծ չափով չահեց, երբ Մատենադարանի ղեկավարությունը մեզ միաժամանակ հանձնարարեց կազմել մեր Մատենադարանի գրչագրերում եղած պատմա-դիտական բովանդակություն ունեցող տեքստի թեմատիկ ցուցակը: Այդ մեզ հնարավորություն տվեց մոտից ծանոթանալ մեր Մատենադարանի մոտ 10 հազար գրչագրերի ժողովածուին:

Գրչագրերի ուսումնասիրության ընթացքում մեզ հանդիպեցին Շիրակացու մի քանի նոր աշխատությունները, որոնց թվում և թվաբանական. երեք գործողությունների աղյուսակները (Ընդունելություն, Բացդրություն, Բազմապատիկը), և «Որպիճանականք»-ը, որոնք հրատարակեցինք Երևանի Պետական Համալսարանի «Գիտական աշխատություններ»-ի 11-րդ հատորում: Այնուհետև հայտնաբերվեց «Ա. խոտացնալն» աշխատությունը, որը հրատարակեցինք Մատենադարանի մէջոցով պրոֆ. Հ. Ա. Ճանոյանի խմբագրությամբ:

ՀՍՍՌ Մատենադարանի հարուստ ժողովածուի մեջ կատարած մեր հետագա ուսումնասիրությունների ընթացքում մեզ հաջողվեց հանդիպել Շիրակացու չհրատարակված և ամենևին անհայտ այլ աշխատություններ (աստղաբաշխության չարունակությունը, «Բաղդատ արեգական»-ը, ՇԼԲ աղյուսակը, «Զղջման ճառը», Տոմարի պատճենը, Վեցհազարյակի տեքստը, թվերի պրոդրեսը, «Բաղդատ ՇԼԲ»-ի և այլն): Գրչագրերում մեզ հանդիպեցին նաև Շիրակացու անունով հրատարակված աշխատությունների այնպիսի գրչագրեր, որոնք ընտիր տեքստեր էին և նրանց հիման վրա հնարավոր էր մի չարք ուղղումներ առաջարկել հրատարակված տեքստերում: Շիրակացու այս ամբողջ աշխատությունների ուսումնասիրությունից հետո, մենք որոշեցինք դրել մեր ներկա աշխատությունը՝ ներկայացնելով այն Երևանի Պետական Համալսարանին որպես դիսերտացիա՝ պատմական գիտությունների դոկտորի կոչում ստանալու համար:

[1]) Տե՛ս նրա «Армянская география VII в.» աշխատության առաջաբանը, հրատ. СПБ 1877 թ.

Երևակայում մասնագրությանը նվիրված նեղկա ուսումնասիրության մեջ մեր նպատակն է եղել՝ ա) պետական լայն շրջաններին ներկայացնել Երևակայում անհայտ, կամ բանասեղծների նեղ շրջաններում միայն հայտնի, բայց չհրատարակված աշխատությունները, բ) տալ այդ աշխատությունների գրչագրերի բիբլիոգրաֆիան, գ) որոշել թե Երևակայում առանձին աշխատությունները, եթե, իհարկե, հասել են մեզ մի քանի համապրությամբ, որն է հինը և նախնականը, դ) հրատարակված տեքստերում կատարել գրչական ուղղումները, ե) պարզել Երևակայում ազբյուրները և, վերջապես, զ) փորձել տեղադրել Երևակայում առանձին աշխատությունները ըստ ակզբնական շրջանում եղած կարգի:

Անանիա Երևակայուն նվիրված նեղկա աշխատությունը մենք բաժանել ենք յոթ հիմնական բաժինների՝ 1) կենսագրական, 2) թվաբանական, 3) չափագիտական, 4) տոմարագիտական, 5) տիեզերագիտական, 6) պատմական, 7) աշխարհագրական և 8) կրոնական–բարոյախոսական: Թված բաժիններից 7-րդը՝ աշխարհագրականը, ինչպես վերևում ասացինք, հրատարակված է «Մովսեսյան վերապրվող «Աշխարհացույց»-ի հեղինակի հարցի չուրջը» վերտառությամբ: Բայց մեր նեղկա ուսումնասիրությունն ամբողջացնելու համար բերում ենք այստեղ մեր այդ աշխատության հիմնական թեզերը: Աշխատության վերջում նշված են Երևակայում աղբյուրները:

Թված հիմնական բաժիններից, մենք հնարավորություն չենք ունեցել մանրամասն խոսել Երևակայում կրոնական–բարոյախոսական աշխատություններ մասին: Այդ պիտի բացատրել այն հանգամանքով, որ դրչագրերում կրոնա–բարոյախոսական նյութերն այնքան էին խառնված և այնքան շատ էին նրանց վերնագրերում չփոթվում Անանիա Երևակայում անունը Անանիա Նարեկացու, Անանիա Մանահնեցու և այլ Անանիանների հեղինակությունների հետ, որ մենք նպատակահարմար համարեցինք վերջին բաժինը ժամանակավորապես հետաձգել՝ հատուկ ուսումնասիրության թեման դարձնելու նպատակով՝ տալով այստեղ նրանց մասին միայն համառոտ անհրաժեշտ տեղեկություններ:

Երևակայում մասնագրությանը նվիրված նեղկա ուսումնասիրության մեջ մենք նպատակ չենք ունեցել որոշել Երևակայում այս կամ այն աշխատության տեղը տվյալ դիտության պատմության մեջ: Մենք խուսափել ենք այդ հարցը քննելուց, որովհետև այդ հարցը չի մտնում մեր նպատակի մեջ և հետու է մեր մասնագիտությունից: Այդ հարցով անհրաժեշտ է որ զբաղվեն դիտության առանձին ասպարեզներում զբաղվող համապատասխան մասնագետները—տոմարները՝ տոմարագետը, տիեզերագիտությունը՝ տիեզերագետը, աստղաբաշխինը՝ աստղաբաշխը, թվաբանությունը՝ մաթեմատիկոսը, մանկավարժությանը՝ մանկավարժը և այլն: Մեր նպատակն է եղել Երևակայում աշխատություններին մոտենալ և քննել նրանք զուտ գրչագրությունագիտական–բանասիրական տեսակետից:

Մենք հավակնություն չենք ունեցել, և չունինք, այս աշխատության մեջ լուծել Երևակայում աշխատությունների հետ կապված բոլոր առեղծվածները: Կան շատ հարցեր, որ դեռ մութն են մեզ համար ևս: Կան նաև հարցեր, որոնց մենք առաջ ենք քաշել, սակայն խուսափել ենք նրանց քննությունից, որովհետև մեր ձեռքի տակ եղած նյութերը մեզ այդ հնարավորությունը չեն տվել: Բայց նման հարցերը մենք

նպատակահարմար ենք համարել դնել, որպեսզի ավելի ճեռնհաս աղբյուրագետներին հնարավորություն տանք Մատենադարանի դրչագրերի հիման վրա զբաղվել և լուծել դրանք:

Մեր ներկա աշխատությանը զուգընթաց՝ մենք կազմել ենք Ներսիսյան աշխատությունների ժողովածուն: Այդ ժողովածուի մեջ մտնում են գրեթե բոլոր մեզ հայտնի, և անվիճելի կերպով Ներսիսյան հեղինակությանը պատկանող գործերը: Ժողովածուից դուրս են մնում միայն Ներսիսյան «Տիեզերագիտությունը և տոմարը»-ը, որը հրատարակված է մեր Մատենադարանի կողմից առանձին և կրոնա-բարոյախոսական այն տեքստերը, որոնք անհրաժեշտ է հրատարակել՝ նրանց Ներսիսյան պատկանելու հարցը վերջնականապես ճշտելուց հետո:

Ի վերջո, մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում Մատենադարանի դերեկցիային և Համալսարանի ռեկտորին, որոնք հնարավորություն տվին մեր ներկա ուսումնասիրությունը հասարակական պաշտպանության դնել: Շնորհակալություն նաև մեր հարգելի ընդդիմախոսներ՝ ակադեմիկոս Ս. Մալխասյանին, ակադեմիկոս Հ. Աճառյանին և պրոֆ.-դոկտ. Մելիքսեթ-Բեկին, որոնք բարձր գնահատելով մեր աշխատությունը, արժանի համարեցին մի քնորդելու համալսարանի դիտական խորհրդի առջև՝ շնորհել մեզ պատմական դիտությունների դոկտորի կոչում:

10 դեկտեմբերի 1943 թ. Երևան

Ա.Շ. ԱՓՐԱՀԱՄՅԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

(Շիրակացու ժամանակաշրջանի պատմական համառոտ տեսությունը)

Ռուս մեծ գիտնական ու պոետ Վ. Յ. Բրյուսովն իր «Поэзия Армении» աշխատության ներածության մեջ, խոսելով հայ ժողովրդի պատմական մխիթարի մասին, հետևյալ ձևով է բնորոշում այն. «Հայաստանը— Եվրոպայի և Ասիայի սահմանագրին է—այս վաղուց առալարկված փորմուլան ճիշտ է բնորոշում հայ ժողովրդի դրությունը մեր աչքաբերում: Հայ ժողովրդի պատմական մխիթարը, որը քիչ տրված է եղել նրա զարգացման ողջ ընթացքով— փնտռել և ճանք բերել Արևելքի և Արևմուտքի սինթեզը»[1]): Վ. Յ. Բրյուսովն այնուհետև չեչտում է հայ ժողովրդի ստեղծած օրիգինալ այն մեծ կուլտուրան, որը ներդրվել է համաշխարհային կուլտուրայի գանձարանում:

Վ. Յ. Բրյուսովի վերև բերված դնահատականը՝ նրա հայ ժողովրդի նկատմամբ ունեցած սիրալիր վերաբերմունքի ներքոդը չէ, այլ սկզբնաղբյուրների վրա տարիներ շարունակ կատարած դիտական ուսումնասիրության ծանրակշիռ մի եզրակացություն: Նման եզրակացության են հանդել, պետք է ասել, Արևելքի և Արևմուտքի պատմության հետ մոտից ծանոթ գրեթե բոլոր ռուս և եվրոպացի պոետները:

Պատմության մեջ չեն եղել և չկան ընդունակ և անընդունակ ժողովուրդներ: Ուսած և հայ ժողովրդի Արևելքի և Արևմուտքի միջև ստանձնած պատմական այս դերը պիտի բացատրել ո՛չ թե նրա առանձնահատուկ ընդունակություններով, այլ նրա զարգացման առաջնորդով, Արևելքի ու Արևմուտքի մեջ նրա ունեցած դիրքով ու պայմանով:

Սակայն հայ ժողովուրդը՝ Արևելքի և Արևմուտքի ոսկյա օղակը լինելու այս պատվավոր կոչման կոդքին, ունեցել է մի պժբախտություն, որ նրա պատմական կյանքը զարգացել է մեծ դևդչնելով:

Ն. Յ. Մառը, կովկասագիտության այդ խոշոր վերաբերյալ իր նշանավոր «Ани» աշխատության մեջ, խոսելով հայ ժողովրդի զարգացման ընթացքի մասին, հետևյալն է գրում. «Հայաստանի բնակիչների պատմական կյանքն անցյալում էլ ամենևին դի հոսել մի հունով—նա է բնե խորթ է եղել օրգանական զարգացման անընդհատականության»[2]):

---

1) В. Я. Брюсов, Поэзия Армении, Москва 1916 г., стр. 23.
2) Н. Я. Марр, Ани, Л.—М. 1934 г., стр. 4.

Իր նույն աշխատության հետևյալ դրվատում Ն. Յ. Մառն ավելի է խոր քանում իր եղրակացության մեջ և պնդում, որ ո՛չ մի այլ հայ ժողովրդի պատմության ընթացքում ամբողջությամբ առած, այլև նրա առանձին սահմանափակված շրջանում անգամ, չի կարելի տեսնել զարգացման համաչափ ու նորմալ ընթացք: Հայ ժողովրդի պատմության մեջ հաճախ տեղի են ունենում աչքաթափվեր այնպիսի վերթռիչներ, որ թվում է թե կտրվեց հայ ժողովրդի ստեղծագործական թելը: Բայց հենց որ անցնում է փոթորիկը, ավերակների և մոխիրների տակից առկայծում է մի կայծ, ստեղծագործական նոր կրակ է վառվում՝ «Մանգաղվողը բարձրանում է, մահացողը հարություն է առնում և տեղի է ունենում երբեմն վայրկյան պրոցես եթե ոչ բոլորի, ապա շատ շատերի մեջ»[1]:

Հայաստանի հաճախակի ավերվելու այս վտանգը հանրածանոթ փաստ է եղել անգամ հնում: Օտար մատենագիրներից ոմանք հաճախ հիշում են Հայաստանը ավերակների վերածված ձևով: Այս կարգի մատենագիրների պատկերացման տիպիկ օրինակը մեզ տալիս է արաբացի աշխարհագրագետ Իբն-ալ Ֆակիհ ալ-Համադանին: Նա դրում է. «Մահկուլ Սիրեացին ասաց.—Հայաստանը մշտապես ավերակներով է ծածկված: Հարցրին.—Ի՞նչն է նրան կործանողը: Պատասխանեց.—Հնձելյալները ձիաների ոտքերի»[2]:

Հայաստանի ավերվելու վերաբերմամբ հայագիտության մեջ գոյացան բացատրություններ են տրվել: Սակայն եղած այդ բացատրություններից ամենից դիտականը և համոզեցուցիչը մենք գտնում ենք Ն. Յ. Մառի վերև հիշված աշխատության մեջ: Հայաստանը գտնվելով առևտրական և ռազմական ճանապարհների հանդուգյլ վրա, դրում է նա, վիր է ածվել անվերջ առաստակատարությունների մրցարանի[3]:

Հայաստանի ռազմագիտական նշանակության վրա, իր ժամանակին, կանգ է առել նաև Մարքսը «New-York Daily Tribune» թերթի առաջնորդողում. «Ռազմական տեսակետով Ռուսաստանի և Տաճկաստանի միջև ընկած սահմանամերձ շրջանները,— դրում է Մարքսը,— այնտեղ բաժանվում են երկու սուբ դծված օպերացիոն շրջանների: Լեռնաշղթան, կամ՝ ավելի ճիշտ, լեռների շղթաները, կազմում են Կովկասը կենտրոնական Հայաստանից հարթավայրի հետ և կազմում շրջաժան գիծ՝ Սև ծովի մեջ թափվող գետերի և այն ջրերի, որն Արաքսը տանում է դեպի Կասպից ծով կամ Եփրատը դեպի Պարսից ծոց»[4]: Մարքսի այս սրժեքավոր ցուցումը Հայաստանի ռազմագիտական նշանակության մասին տալիս է վերև բերված հարցի սպառիչ պատասխանը:

Առևտրական և ռազմական նշանակություն ունեցող ռազմագիտական այդ կարևոր հանգույցը մրցարանի տապարել է դարձել հայ ժողովրդի պատմության դրեթե բոլոր շրջաններում: Նույն պատճառով Հայաստանն առաստակատարությունների մրցարան է դարձնում մեր ուսումնասիրած հեղինակի՝ Անանիա Շիրակացու ապրած ու նրա նախորդ շրջանում:

---

1) Н. Я. Марр, Ани, Л.—М, 1943 г, стр. 7.

2) Հրատ. Goeje (=Biblioth. Geograph. arab, v), *1855*, էջ 257 (Համ. Ն. Յ. Մառի վերև հիշված աշխատությունը), էջ 8։

3) Н. Я. Марр, Ани, стр. 7.

4) К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. IX, стр. 553.

Չնայած Հայաստանում կրկնվող այս ավերածություններին, հայ ժողովուրդը, այնուամենայնիվ, առևդում է կուլտուրական բարձր արժեքներ և իր պատվավոր տեղը բռնում անցյալի կուլտուրական ժողովուրդների շարքում:

Ծանոթանանք՝ թե ինչ քաղաքական կացության մեջ էր Հայաստանը Եփրատյան ժամանակաշրջանում:

Տիգրանի և Բյուզանդիոնի մեջ կնքված 387 թվի զաշնագրով, ինչպես հայտնի է, Հայաստանը բաժանվում է երկու մասի — Հայաստանի արևմտյան մասն ընկնում է Բյուզանդիոնի դերիշխանության տակ, իսկ արևելյանը՝ Տիգրանի: Բաժանված Հայաստանի սահմանագիծն է պառնում Տրապիզոն—Նեփրիկեա—Մծբին գիծը: Թեոդոսուպոլիսը մնում է Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայում, իսկ Մծբինը՝ արևելյան: Տիգրանի և Բյուզանդիոնի միջև կատարված այս բաժանումը հետագայում վերահաստատվում է 422 թվին կնքված նոր զաշնագրով:

Տիգրանի և Բյուզանդիոնի մեջ կնքված այս պայմանագրերից հետո չնայած առևդվում է խաղաղության մի երկար շրջան, բայց թշնամություն չի պատրաստ նրանց մեջ, որովհետև կողմերից յուրաքանչյուրը պաշտնի կամ բացահայտ ճանապարհով աշխատում է նախապատրաստվել՝ տիրանալու ամբողջ Հայաստանին, որի ռազմավարական և տնտեսական նշանակությունը լավ գիտակցում էր ամեն մեկը[1]:

Պարսկաստանի և Բյուզանդիոնի միջև Հայաստանի համար սկսած այս պայքարն ավելի է սրվում Հուստինիանոս առաջինի գահակալության ժամանակ (527—565) և տևում տալիս նոր պատերազմի, որը վերջանում է 562 թվին: Խոսրով Նուշիրվանի (531—579) և Հուստինիանոսի միջև կնքվում է խաղաղության նոր պայմանագիր, ըստ որի Բյուզանդիան պարտավորվում է որոշ ժամանակի ընթացքում խոշոր ռազմատուգանք վճարել Տիգրանին:

Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև կնքված այս պայմանագիրը տևում է տաս տարի, մինչև որ Բյուզանդիոնի ձեռքերն ազատվում են հյուսիսից և արևմուտքից անհանգստացնող իր մյուս թշնամիներից և նա հնարավորություն է ստանում դադարեցնել ռազմատուգանքի վճարումը և նորից սկսել պատերազմը Պարսկաստանի դեմ[2]:

Պատերազմն սկսվում է 572 թվին և տևում քսան տարի: Այս արյունոտ և երկարամյա պատերազմը խիստ ծանր է անդրադառնում հատկապես Արևմտյան Հայաստանի վրա, որը ոտնակոխ է լինում կռվող բանակների ոտքերի տակ: Պատերազմը վերջանում է 591 թվին Բյուզանդիոնի հաղթանակով Մորիկ կայսեր օրոք: Բյուզանդիոնը պատերազմը չհոգում է ոչ այնքան իր զորքի տարած հաղթանակների շնորհիվ, որքան Պարսկաստանի ներսում տեղի ունեցած խռովությունների[3]: Պարսից թագավոր Որմիզդ

---

1) Այս մասին մանրամասն տես Ф. И. Успенский, История Византийской империи, т. I, СПБ 1913 г., стр. 482—493.

2) Մարքսիստական նորագույն ուսումնասիրությունների մեջ Հուստին. II կայսրից հետո եկող շրջանը Բյուզանդիայի պատմության մեջ դրվում է որպես կրկնակի շրջան (տես M. В. Лозченко, История Византии, Москва 1940 г., стр 100).

3) P. M. Sykes, A History of Persia, London 1915, էջ 519—520.

դեմ հպատակություն է պարսկաստանի կովկասյան բանակի հրամանատար Վահրամ Չոբինը: Ապստամբները չարժվում են դեպի Տիզբոն, վերցնում մայրաքաղաքը, սպանում Որմզդին և Վահրամ Չոբինին թագավոր հայտարարում: Որմզդի որդին, Խոսրովը, ապաստանում է Մորիկի մոտ և դահ բարձրանալու համար օգնություն է խնդրում նրանից: Ի միջի այլոց, Խոսրովը Մորիկին խոստանում է դահ բարձրանալուց հետո Բյուզանդիային դեջել Հայաստանի և Միջագետքի մի չարք շրջաններ: Մորիկն օգնական դրջք է տալիս Խոսրովին և դահ բարձրացնում նրան: Այս մասին Եվագրիոսը իր ժամանակագրության մեջ գրում է. «Ի սորա առուրս (այսինքն Մորիկի ժամանակ—Ա. Ա.) սպանին զՈրմիզդ Պարսից արքայ. եւ Խոսրով, որդի Որմզդի, փախստական եղեալ՝ անգամ առ Մաւրիկ. եւ հնդեցաւ որդի նորա: Եւ յետ ժամանակի թագաւորեցոյց զԽոսրով՝ Պարսից աշխարհին»[1]:

591 թվին Մորիկի և Խոսրովի մեջև կնքվում է պայմանագիրը, ըստ որի Արևելյան Հայաստանից Բյուզանդիային է անցնում նրա տերիտորիայի մեծ մասը: Ստեղծվում է նոր սահմանագիծ — Գաւառն և Կոտայքը՝ վերին սահմանում, Մոկսը՝ ներքին սահմանում, իսկ Արեւտ ավանը լճի ափին, մեջին սահմանում: Այդ բաժանման մասին Սեբեոսը հետևյալն է գրում. «... և (Խոսրով) պիտուացնել պարգևան կայսերն կառարեաց. եւ նոցա զԱրեւտառան դամենայն մինչև ցմծրին, և զերկիրն Հայոց, որ ընդ իւրով իշխանութեամբն էր, զոտունն Տանուտէրական մինչև ցդևան Հուրպազան, և զգաւառն Կոտէից մինչև ցաւանն Գաւնի և ցեղր ծովուն Բզնունեաց, և ցԱրեւտ աւան եւ զկոզովիտ գաւառ մինչև ցՀացիւն եւ ցմակու»[2]:

591 թվին՝ այս պայմանագրից հետո, Հայաստանի համար ստեղծվում է, համեմատաբար, խաղաղության մի շրջան: Մորիկի գահակալության այս խաղաղ շրջանը հետազոտում առանձին նյութ է գտնում ժամանակակիցների մոտ: Այսպես՝ Շապուհ Բագրատունին[3] այդ մասին հետևյալն է գրում. «Եւ առհասարակ խաղաղացոյց (Մորիկ) զերկիրն ամենայն, զոր ոմանք յառաջս արկեալ ասեն, թէ «զինչ ի ժամանակին Մաւրիկայ, որ նոտեալ է անհոգս»[4]:

591 թվից ստեղծված այս խաղաղ շրջանը, ինչպես և արևելյան Հայաստանի մեծ մասի պարսկական դերիշխանության տակից դուրս գալու հանգամանքը, հնարավորություն ստեղծեցին, ինչպես հետո կտեսնենք, որպեսզի հելլենիստական կուլտուրան արագ և լայն շրջանակներով տարածվի Հայաստանում և չխոչ տեղական կուլտուրայի հետ:

Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի մեջև ստեղծված խաղաղությունը նորից խանգարվում է 602 թվին՝ Բյուզանդիոնում տեղի ունեցած քաղաքական խռովությունների հետևանքով:— Բյուզանդիոնում սպանվում է Մորիկը և նրա տեղ գահ է բարձրանում Փոկասը (602—610):

Օգտվելով Բյուզանդիոնում սկսված խռովություններից, Խոսրովը Մո-

---

1) Անանուն ժամանակագրութիւն, խմբագիր յօրինեալ յե դարու, Վենետիկ 1904 թ., էջ 76:

2) Սեբէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, հրատ. դոկտ. Ս. Մալխասյանի, Երևան 1939 թ., էջ 47:

3) Մենք լիապես համոզված ենք, որ Սեբեոսով եպ. Մագիստրոսի հրատարակած «Հացունեաց խաչի» այս պատմությունը ոչ մի կապ չունի Շապուհ Բագրատունու հետ, բայց հետևելով արագիցիային, նրա հեղինակը հիշում ենք որպես Շապուհ Բագրատունի:

4) Պատմութիւն Շապհոյ Բագրատունւոյ, Էջմիածին, 1921 էջ 4—5:

բնիկ կարծեցյալ սրտուն, Թեոդոսոսին, դահ բարձրացնելու պատրվակով, հարձակվում է Բյուզանդիայի արևելյան նահանգների վրա: 605 թվին պարսից բանակին հանդուգվում է վերցնել Դարան, իսկ 609 թվին հասնել մինչև Քաղկեդոն և սպառնալ Կոստանդնուպոլսին, Արևելքի և արևմուտքի այդ ոսկյա կամուրջին, ինչպես սովորաբար ընդունված է ասել պատմության մեջ[1]): Կրկնակի այդ չրջանում, Բյուզանդիոնում տեղի է ունենում քաղաքական նոր խռովություն — գահընկեց են անում Փոկասին և գահ բարձրացնում Հերակլին (610—641 թ. թ.):

Հերակլը վարձում է խաղաղություն կնքել Խոսրովի հետ, բայց իր կանքերն ապարդյուն են անցնում: Վերսկսվում է նորից պատերազմը և տարբեր հաջողություններով չարունակվում մինչև 622 թվականը: Պատերազմն ընթացքը մոտավոր վոխվում է 622 թվին, երբ Հերակլն լինքն է առանձնում Բյուզանդիայի արևելյան զորքերի հրամանատարությունը և նոր ուժեր տեղափոխում պարսկական ֆրոնտ: Պատերազմը վերջանում է 627 թվին, Հերակլի հաղթանակով:—Հին Նինվեի մոտ Բյուզանդական բանակը չարդում է Պարսից բանակը և չարժվում Տիգրոնի վրա: Խոսրովը սպանվում է և նրա վոխարեն գահ է բարձրանում Կավատը: 628 թվին կնքվում է հաշտության պայմանագիրը և Բյուզանդիոնը նորից տեր է դառնում իր նախկին սահմաններին[2]): Սակայն 628 թվականին կնքված այս հաշտությունից հետո Բյուզանդիային և Պարսկաստանին վիճակված չէր խաղաղության երկար չրջան տալել—Արևելքում սկսվում է սարսափելի մի նոր վոխորիկ — հարևան երկրները զրավելու մեծ պրեստիժով քաղաքական բեմ են դուրս գալիս սրարները և բաղխել սկսում Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի առանց այն էլ խարխլված դարբասները:

Խալիֆաթի արշավանքները դեպի Հայաստան սկսում է 7-րդ դարի 40-ական թվականներին, Պարսկաստանի վերջնական նվաճումից հետո: Արշավանքի առաջին չրջանը վերջանում է 653 թվականին, երբ հայ նախարարները Թեոդոսոս Ռշտունու գլխավորությամբ Մոավիայի հետ կնքում են հաշտության պայմանագիր և վասալական կախվածության մեջ մտնում խալիֆաթի գերիշխանության տակ: Ըստ կնքված պայմանագրի, որը բերում է իր պատմության մեջ Սեբեոսը, Հայաստանը երեք տարի ժամանակով ազատվում է խալիֆաթին հարկ վճարելու պարտականությունից: Երեք տարին լրանալուց հետո հայ նախարարները պարտավոր էին հարկը վճարել ըստ իրենց հայեցողության: Հայաստանում պահվում է 15 հազար հոգուց բաղկացած հայկական բանակ, ըստ որում, սա պահվում է ի հաշիվ խալիֆաթի: Խալիֆաթը խոստանում է հայոց բանակը ուրիշ տեղ չտեղափոխել: Հայաստանին արտաքին թշնամուց վտանգ սպառնալու դեպքում խալիֆաթը խոստանում է զալ Հայաստանին օգնության: Եվ, վերջապես, խալիֆաթը խոստանում է ոչ մի արաբացի պաշտոնյա չուղարկել Հայաստան[3]):

Հայաստանի համար այս նպաստավոր պայմանագրից հետո՝ համեմատաբար, ստեղծվում է խաղաղության մի նոր չրջան, որը տևում է մինչև 682 թվականը, Մաղարական արշավանքը:

---

1) Գոլսի նշանակության մասին տես К. Маркс, Традиционная политика России, Сочинения т. IX, стр. 441:
2) P. M. Sykes, A. History of Persia, London 1915, էջ 252—526:
3) Տես այս մասին «Սեբէոս եպիսկոպոսի Պատմութիւն», էջ 140—141:

Ի մեջ այլոց, ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանն, իր «Народные восстания в Армении против арабского владычества» աշխատության մեջ[1], խալիֆաթի հայոց թողած ինքնուրույնության այս վատառ բացատրում է նրանով, որ իբր խալիֆաթը դիմամարտ է թողնում հայ նախարարների ինքնուրույնությունը, որպեսզի այդ հանգամարհով կարողանա նախարարների ուժն օգտագործել խաղարների և Բյուզանդիայի դեմ: Ակադ. Հ. Մանանդյանի այս պնդումը, մեր կարծիքով, հիմնավոր չէ: Նախ՝ միտքս կլիներ խալիֆաթի դիմամարտությունը, եթե այդպիսի հույսեր դներ հայ նախարարների վրա: Եվ ապա, համարյա կլիներին հայ նախարարները, եթե այդպիսի մի հնարավոր դարձիք հանդիսանային խալիֆաթի ձեռքում: Խալիֆաթն իր դիրքը պահպանելու սկզբնական շրջանում թողեց հայոց նախարարների ինքնուրույնությունը ոչ թե նրա համար, որ հույս ուներ, որ կարող է օգտագործել նախարարներին խաղարների կամ Բյուզանդիայի դեմ, այլ որ նա հայ ժողովրդի քաղաքական անկախությունը այդ ժամանակ ի վիճակի չէր վերացնել: Նա ակամա ստիպված էր հաշվի այս դրության հետ:

Հայաստանը հետագայում, խաղարական արշավանքից հետո, ծանր դրության մեջ է ընկնում հատկապես 688 թվականին, երբ բյուզանդական բանակը մտնում է Հայաստան և ավերածություններ սկսում հայության դեմ:

Հայոց պատմության 6—7-րդ դարերի վերաբերմամբ, հայագիտության մեջ, մինչև վերջերս, այն անսակական է դիտիչել, որ իբր այդ դարերը Հայաստանի համար եղել են ամենածանր ավերածության դարերը: Սակայն փաստերի լուրջ ուսումնասիրությունը մեզ բերում է միանգամայն հակառակ եզրակացության: Այսպես, երբ մենք վերցնում ենք 6-րդ դարի 80-ական թվականներից մինչև 7-րդ դարի 80-ական թվականները ընդհատ-ժամանակաշրջանը և համեմատում նախորդ կամ հաջորդ դարերի հետ, տպա տեսնում ենք, որ Հայաստանն, այս ժամանակաշրջանում, մյուս դարերի համեմատությամբ, դանվել է բարեկեցիկ պայմաններում: Մոտավորապես մի չորս տարեց Հայաստանը մինչև Մարվիկի ասպատակությունը: Երբ Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի մեջ սկսվեց երկարամյա պատերազմները, այս պատերազմների ընթացքում Հայաստանը, հատկապես Հայաստանի արևելյան շրջանները, հումաղաչեց դուրս էին և համարյա չտուժեցին: 623—24 թվերին հերակլ կայսեր բանակները, ճիշտ է, անցան Արևելյան Հայաստանով՝ պարսից դերքի դեմ կռվելու, բայց Հայաստանի տնտեսական կյանքն ամբողջովին չկազմալուծվեց: 30-ական թվականներին Հայաստանում նորից խաղաղություն ստեղծվեց մինչև արաբների արշավանքը: 40-ական թվին արաբների արշավանքները սկսվեցին, որոնք ծանր հարվածներ հասցրին Հայաստանին, սակայն նրանք, պետք է ասել, այնքան կատաստրոֆիկ չեղան Հայաստանի համար, ինչպես այդ սովորաբար դիտվում է[2]): Արաբները թալանեցին Հայաստանի մի շարք շրջանները, դերի-

---

1) Я. А. Манандян, Народ. восст. в Армении против арабского владычества, Ереван 1939 г., стр. 5.

2) Այս խնդրի մասին ճիշտ մոտեցում ունի պրոֆեսոր Ռ. Աճարեկյանը (տես նրա «Հայաստանը արաբական տիրապետության առաջին շրջանում...» աշխատությունը» Научный сборник Арм. ФАН-а, 1937):

Ներ տարան, բայց այդ հարվածից առանձին քաղաքներ և շրջաններ միայն վնասվեցին, իսկ Հայաստանի տնտեսական և կուլտուրական կյանքը զարձյալ ամբողջությամբ չկաթվածահարվեց: 653 թվին Մոավիայի և Թեոդորոս Ռշտունու միջև կնքված պայմանագրից հետո, Հայաստանի համար նորից ստեղծվեց խաղաղության մի երկար շրջան մինչև 783 թվականը: Այս վերջին խաղաղության շրջանումն է, որ ստեղծագործեց Շիրակացին իր հիմնական աշխատությունները:

Խաղաղության լավագույն շրջանը հանդիսացավ հատկապես Գրիգոր Մամիկոնյանի կառավարչության 24 տարիների շրջանը (558—582), որի մասին Ղևոնդը գրում է. «Եւ եղեւ բազում խաղաղութիւն յաւուրս նորա (այսինքն Գրիգորի — Ա. Ա.)»[1]:

Տեսնենք թե ինչ սոցիալ-տնտեսական հարաբերության մեջ էր Հայաստանը V—VII դարերում:

627 Հայաստանի տնտեսական կյանքին վերաբերող նյութերը, հատկապես տակացու ժամանակաշրջանին վերաբերվող նյութերը, շատ կցկտուր են և դժվար են ենթարկվում դիտական ընդհանրացման: Այդ դժվարությունները մեծ չափով հաղթահարել է հազիհատարել ակադեմիկ. Հ. Մանանդյանին, իր արժեքավոր «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում» աշխատության մեջ[2]:

Ակադեմիկ. Մանանդյանը, նշված աշխատության մեջ, սկզբնաղբյուրների մանրակրկիտ ուսումնասիրության հիման վրա ցույց է տվել, որ Հայաստանի Արշակունիների և մարզպանության շրջանում գոյություն է եղել ֆեոդալական հասարակա-տնտեսական ֆորմացիայի շրջանում[3]:— Ակադեմիկ. Հ. Մանանդյանը կոնկրետ նյութերի հիման վրա ցույց է տվել չհաղթահարված հիմնական գաստակարգի — գյուղացիության սոցիալ-իրավական դրությունը, «խոստակ»-ի և «փեսոդ»-ի նմանությունը, ֆեոդալական հարաբերության տարբեր աստիճանները և ֆեոդալական հասարակության հետ կապված բազմաթիվ այլ խնդիրները, որոնց վրա կանգ առնելը մեր նպատակից դուրս է:

Ակադ. Հ. Մանանդյանն իր մյուս՝ «О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен» աշխատության մեջ, ցույց է տվել հին Հայաստանի խոշոր դերը տրանզիտ առևտրի ապարիզում. «Արևելքի համաշխարհային առևտրի մեջ—գրում է նա նշված աշխատության մեջ—հին Հայաստանը, ինչպես տեսանք վերևում, խաղացել է զգալի դեր: Նա ծառայել է որպես տրանզիտ ուղիտարիա՝ ինչպես բնական մետաքսի, այնպես և այլ արժեքավոր ապրանքների նեղմուծման համար, որոնք բերվում էին Արևմուտք՝ Չինաստանից, Միջին Ասիայից և հյուսիսային Հնդկաստանից[4]: Ի միջի այլոց, «Հին Հայաստան» ասելով ակադ. Հ.

1) Ղևոնդ. Պատմութիւն, ՍՊԲ 1880 թ., էջ 14:

2) Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում (Արշակունիների և մարզպանության շրջան). Երևան 1934 թ.:

3) Ֆեոդալիզմի հարցը Հայաստանում և Վրաստանում կովկասագիտության մեջ առաջին անգամ քննված է հանգուցյալ ակադեմիկ Ջավախիշվիլու „Госуд. строй древней Грузии и древней Армении" աշխատության մեջ, որը լույս է տեսել 1904 թ.: Ֆեոդալիզմի հարցը Հայաստանում քննված է մանրամասն Ն. Ադոնցի «Армения в эпоху Юстиниана» աշխատության մեջ:

4) Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван 1930. г., стр 81.

III 23397 А

Մանանդյանն ի նկատի ունի Հայաստանի ինչպես Սասանյան, այնպես և Մարզպանության շրջանը:

Ակադ. Հ. Մանանդյանի ևղրակացությունը լիովին հաստատվում է Շիրակացու «Աշխարհացույց»-ին կից պահված «Մդոնաչափք»-ի մի արժեքավոր տեղեկությամբ: Այնտեղ հիշվում են 7-րդ դարում Հայաստանից անցնող առևտրական մայխաբալի վից կարևոր ուղղություններ:— 1) Դվին — Կարին — Կոլոնիա՝ դեպի Կոստանդնուպոլիս, 2) Դվին — Այրթ —Ուռհա՝ դեպի Երուսաղեմ, 3) Դվին — Բերդկան — Պարսից՝ դեպի Կասպից ծով, 4) Դվին — Նախիջևան՝ դեպի Գանձակ Շահաստան, 5) Նախիջևան — Արտաշատ — Վարդանակերտ — Փայտակարան՝ դեպի Կասպից ծով և, վերջապես, 6) Դվին — Կողբ — Կոստակյուղ՝ դեպի Տրիլիսի[1]:

Առևտրական այս վից գլխավոր մայխաբալների վրա 6—7-րդ դարերում բարձրանում են մի շարք քաղաքներ, որոնք իրենց ժամանակի առևտրական կարևոր կենտրոններն էին հանդիսանում: Այդ քաղաքներից իր նշանակությամբ հատկապես աչքի է ընկնում Դվինը, ուր վոխանակության համար ապրանքներ էին բերվում ո՛չ միայն Հայաստանի հարևան, այլև Արևելքի և Արևմուտքի հեռավոր երկրներից: Քաղաքի չորքը, ճանապարհների վրա, գտնվելիս են եղել առևտրով զբաղվող բազմաթիվ դյուղեր: Պրոկոպիոս պատմիչը Դվինի մասին հետևյալ տեղեկությունն է հաղորդում՝ «Դվինը շատ բերրի երկիր է: Նա ունի բարեխառն օդ և լավ ջուր: Թեոդոսուպոլսից դանվում է ութ օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա: Այստեղ դաշտերը հարթ են և հարմար ձիու երթևեկության համար: Իրար մոտիկ բազմաթիվ դյուղեր կան, որոնք զբաղեցրված են առևտրականներով, որովհետև Հնդկաստանից, հարևան Իբերիայից, Պարսկաստանից և Հռոմի գերիշխանության տակ գտնված զրեթե բոլոր ժողովուրդներից քերվում էին այստեղ ապրանքներ, որոնցով և առևտուր էին անում[2]): Դվինն իր նշանակությունը պահում է մինչև արաբական գերիշխանության հաստատումը Հայաստանում[3]):

Հայաստանի գերը սակայն չի սահմանափակվել միայն միջազգային առևտրի համար իր արտնիտ ակրիտորիայի ծառայությամբ.— նա ինքը ևս ակտիվ մասնակցել է այդ առևտրի մեջ: Այդ մասին ուշագրավ տեղեկություններ մենք գտնում ենք Շիրակացու «Աշխարհացույց»-ում: Նա այստեղ հիշատակություններ ունի Հայաստանի առանձին շրջանների աչքի ընկնող արտադրանքի մասին: Այսպես՝ Բարձր Հայքում նշվում է ազը, Ջորրորդ Հայքում՝ «բյուրեղ» կոչվող քանկագին քարը, Աղձնիքում՝ երկաթը և գղիոքը, Տուրուբերանում՝ պղինձը, նավթը, երկաթը և մեղրը, Մոկսում՝ «մանրագործ» կոչվող մերդը, Կորճիքում՝ գառիկը և չահնդակը (каштан), Վասպուրականում՝ ձուկը, Սյունիքում՝ նուռը, Արցախում՝ քարախունկը, Փայտակարանում՝ բամբակը, Ուտիում՝ ձիթենին, Արտաշատում՝ որդան կարմիր ներկը, Գուգարքում՝ սերկեվիլը, Տայքում՝ թու-

---

[1]) *Ագուանագիրք, Մաթեն 1668, էջ 65—69:*

[2]) Прокопий Кесарийский, История войн римлян с персами, кн. II, СПБ 1880, стр. 181—182:

[3]) *Այս մասին տես* А. Шахназарян-ի «Двин» *աշխատությունը* Ереван, 1940 г., стр. 58—74.

զը, նուռը, ախտորը, պալախունկը, նուշը[1]) և այլն։ Նշված արտադրանքի մեծ մասը, պարզ է, որ սպառվում էր ոչ թե ներքին շուկայում, այլ արտահանվում էր։ Զննք խոսում Հայաստանից արտահանված մի շարք այլ ապրանքների մասին, որոնց վերաբերմամբ հիշատակություններ կան և այլ աղբյուրներում, և որոնց վրա կանդ է առել ակադ. Հ. Մանանդյանը։

Առևտրի այսպիսի զարդացումը առիթ է տալիս այն հողը, ուր մեծ չափով զարդանում են, ինչպես ցույց է տվել պրոֆ. Մելիքսեթ-Բեկը իր մի արժեքավոր աշխատության մեջ, կիրառական դիտություններ[2])։

Հայաստանի քաղաքների և առևտրական կյանքի այսպիսի աշխուժացումը, պարզ է, որ չէր կարող չունենալ իր անմիջական հետևանքները սոցիալական կյանքում։ Մատենադրության մեջ պահված որոշ տեղեկություններից երևում է, որ որոշ աշխարհիկ և հոգևորական ֆեոդալներ քաշվում են առևտրի մեջ։ Հայաստանի քաղաքներն են գալիս բնակվում դրսից որոշ առևտրականներ։ Ուժեղանում է վաշխառությունը։ Ներսես կաթողիկոսը և Ներշապուհ Մամիկոնենից եպիսկոպոսն իրենց կանոններում, որը կարգել են 554 թվականին, արձանագրել են անօրինական դիտվող հետևյալ երևույթը. «Եղին ոմանք և զվաշխս դահեկանաց իւրեանց, կէսք վաճառեցին ընկերաց իւրեանց որպէս ծառայս, և այլքն նոյնս վարձանս կանանց իւրեանց ամբարշտեալք ի բռնութեան, անարժանութեամբ անձանց իւրեանց մեղան»[3])։

Հոգևորականության շրջանում վաշխառությունն այնպիսի ծայրահեղության է հասնում, որ հարկ է լինում կանոնդրքում վաշխառության դեմ հատուկ կանոն կարգել. «Քահանայք դահեկանս վաշխել ամենևին մի՛ խշխեսցին...»[4])։

Գնալով սոցիալական հակասությունը երկու հիմնական դասակարգի մեջ ավելի է խորանում և սրվում։ Շինականների և քաղաքի ռամիկների դրությունը ծանրանում է։ Առաջանում են սոցիալական չարժումներ։ Սոցիալական չարժումները Հայաստանում, այդ ժամանակ, հանդես են գալիս աղանդավորական քողով։

Աղանդավորական չարժման սոցիալական էության մասին, ինչպես հայտնի է, պարզ ցուցում ունի Էնգելսը. «Ռեֆորմացիոն օպոզիցիան ընդհանուր ֆեոդալիզմի ընթացքում է ամբողջ միջնադարով։ Կախված ժամանակից և պայմաններից նա՝ մեկ հանդես է գալիս մխիթարչի ձևով, մեկ՝ բացարձակ հերետիկոսության ձևով, մեկ՝ բացահայտ ապստամբության ձևով»[5])։ Հայաստանում, 7-րդ դարում, նա ընդունում է երկրորդ, հերետիկոսության ձևը։

7-րդ դարում, Շիրակացու ժամանակ, Հայաստանում դրծող նման աղանդավորական չարժումներից անհրաժեշտ է հատկապես մանանացւյց

---

1) «Աշխարհացոյց», Սուքրյանի հրատարակություն, Վենետիկ 1881 թ., էջ 29—35։

2) Տես այս մասին պրոֆ. Մելիքսեթ-Բեկի «К истории точных наук в Армении и Грузии» աշխ.-ներ, տպագր. „Вопросы философии и социологии марксизма" изд. ЗКУ, кн. I, Тифлис 1930, стр. 191—193։

3) Կանոնագիրք Հայոց, Տփխիս, 1913 թ., հրատ. Ա. եպ. Ղազիկյանի, էջ 108։

4) Կանոնագիրք Հայոց, էջ 113։

5) Ф. Энгельс, Крестьянская война в Германии (см. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. VIII стр. 128—129).

անել Պավլիկյան շարժումը: Մենք նպատակ չունենք այստեղ մանրամասն խոսել Պավլիկյան շարժման մասին որպես այդպիսին, բայց ցույց տալու համար՝ թե նա Հայաստանում ինչ չափով է սարսափեցրել ժամանակի դասակարգ շրջանները, անհրաժեշտ ենք համարում բերել Հովհան Օձնեցու 719 թվին կարգած կանոններից մի հատված միայն. «Ոչ է պարտ չարաղանդ մծղնէիցն, որ կոչին Պաւլիկեանք, տեղի օթել ումեք եւ կամ յարել եւ խօսակից լինել եւ երթեւեկութիւնս առնել, այլ ամենեւին հեռանալ ի նոցանէ, պարշել եւ առել զնոսա, զի որդիք սատանայի են... եթէ ոք իցէ, որ յարիցէ ի նոսա, եւ ի սիրելութեան եւ ի բարեկամութեան իշխալ է, պարտ է զայնպիսին խոչտանգել եւ ծանր պատուհաս ի վերայ աֆել, մինչեւ դպատասացին եւ առողջասցին...»[1]):

Այս կապակցությամբ հարց է առաջանում, Շիրակացին չի՞ հարել արդյոք Պավլիկյաններին կամ մի այլ աղանդավորական չարժման և պայքարել ֆեոդալական կարգերի դեմ: Հայագիտական գրականության մեջ եղել են նման կարծիքներ: Այսպես, հանգուցյալ պրոֆ. Ս. Հայրապետյանը, իր «Անանիա Շիրակացու կյանքն ու գործունեությունը» հոդվածում, գրում է. «Փաստերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հոգևորական դևկավար շրջանների կողմից Շիրակացին դիտվել է իբրև քաղաքական հերետիկոս...»[2]): Ու այժմ, պրոֆ. Ս. Հայրապետյանի մատնացույց արած փաստերը, մեր կարծիքով, հիմք չեն տալիս նման համարձակ եզրակացության:

Որպեսզի պարզ տեսնենք Շիրակացու քաղաքական և կրոնական հայացքները, անհրաժեշտ է որ ծանոթանանք V—VII դարերում հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի կարևոր փաստերի հետ:

Հայաստանի 387 թվի բաժանումից հետո՝ հայ Արշակունիների գլխավորությամբ Արևմտյան Հայաստանում շատ չուտ վերանում է, իսկ Արևելյան Հայաստանում հարուստում իր գոյությունը մինչև Աբասյանների մահը, 429 թվականը:

387 թվի բաժանումից հետո՝ Հայաստանն անդամահատվում է, նրա հզորությունը թուլանում, հայ իշխանները վասալական կախման մեջ են ընկնում օտարերկրյա տերություններից, բայց հայ ժողովուրդը դեռ չի կորցնում քաղաքական իր անկախությունը այն չափով, ինչ չափով դրված է Եվրոպական օրինականության որոշ պատմարանների աշխատությունների մեջ: Այս կարգի պատմարանների չարքում կարելի է հիշել Գյուտերբրոկին, որը պնդում է, որ իրը 387 թ. բաժանումից հետո Հայաստանը վեր է անվում նվաճողներին ենթակա հասարակ բյուզանդիայի կցորդ նահանգներէ (տե՛ս նրա «Römisch—Armenien und die römischen Satrapieen» աշխատությունը[3]): Հարցի նման դրվածքը բացարձակ սխալ է: Հայաստանը դեռ վեր չի անվում Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի տոլորական կցորդ նահանգի: 387 թվի բաժանումից հետո է միայն, որ Բյուզանդիոնը և Տիզբոնն սկսում են սիստեմատիկ աշխատանք տանել Հայաստանի իրենց բաժին-

---

1) Կանոնագիրք հայոց, էջ 148:

2) ՀՍՍՌ Մատենադարանի «Գիտական նյութերի ժողովածու» № 1, Երևան 1941 թ., էջ 13:

3) Guterbrok, Römisch—Armenien und die römischen Satrapieen, Königsberg 1900, էջ 13:

Ներում՝ հայ ժողովրդին քաղաքականապես նվաճելու, նրանց լիովին յուրացնելու ուղղությամբ։ Եվ ապրեսորների այդ ձգտումների դեմ է ուղղվել, ինչպես հետո կտեսնենք, հայ ժողովրդի ազատագրական ողջ պայքարը։ Ուսումնասիրողներից ոմանք ապստամբություններն պատճառն են համարում կրոնական հալածանքները և սուլթանների դործադրած բռնությունները։ Կրոնական հալածանքների և բռնությունների մասնական անկասկած նշանակություն ուներ և խոշոր նշանակություն ուներ, սակայն նրանք, վերջին հաշվով, բղխում և միահյուսվում են ապստամբության հիմնական պատճառի հետ, որը, մեր կարծիքով, հայ ժողովրդի օտար լծի դեմ մղած ազատագրական պայքարն է հանդիսացել։ Բյուզանդիոնը և Տիգրոնը Հայաստանի բաժանումից հետո իրենց համար ստեղծված միջազգային հարաբերությունների ամեն մի հարմար մոմենտին փորձել են իրագործել իրենց քաղաքական վազելի ծրագիրը Հայաստանում՝ կաղմալուծելու նրանց քաղաքականապես, իսկ ազատասեր հայ ժողովուրդը ոտքի է կանգնել, զենքը վերցրել և մարտի բռնվել իր ազատությունը ոտնահարող օտարերկրյա բռնակալների դեմ։ Եվ, պիտի ասել, 5-րդ դարից մինչև նախախալիֆայական շրջանը՝ հայ ժողովրդի Բյուզանդիոնի և Տիգրոնի դեմ բարձրացրած ապստամբությունները ազատագրական բարձր պայքարով են իմաստավորված։ Մեր կարծիքով, այդ նույն պատճառով են առաջացել 450—51 թ. թ. Վարդան Մամիկոնյանի դլխավորած ապստամբությունը, 481—484 թ. թ. Վահան Մամիկոնյանի դլխավորած ապստամբությունը, 572 թ. Երվրորդ Վարդանի դլխավորած ապստամբությունը[1]), Արտավան Արշակունու դլխավորությամբ Բյուզանդիայի դեմ բարձրացրած ապստամբությունը և այլն։

5—7-րդ դ. դ. հայ ժողովրդի մղած ազատագրական այդ պայքարում ջիչ թվով հոմանական և պարսկական դորավարների դլուխներ չեն կտրվել հայ հայրենասերների ձեռքով։ Կարելի է թվականդ հիշել հոմանական սարաոեզ Սիատայի, Հայքի պրոկոնսուլ Ակակիոսի, պարսիկ մարզպաններ՝ Աորլշնասպի, Սուրենի, Միհրանի և այլոց դլուխները։

Ո՛չ մի բան հայ ժողովրդի համար այնքան թանդ չի եղել, որքան հայրենիքի պաշտպանությունը օտարերկրյա դավիչների հարձակումներից։ Ո՛չ մի բան նրա համար այնքան ատելի չի եղել, որքան վախկոտությունը, փոքրոդությունը և դավաճանությունը։ Եվ Արևելքի պատմության թոհ ու բոհի մեջ, ուր տասնյակ ժողովուրդներ անհետացել են պատմության բեմից, հայ ժողովուրդն իր ֆիզիկական դոյության համար պարտական է, առաջին հերթին, իր հենց այդ դավիչ հատկություններին։

Հայ ժողովրդի դլխադրական ուժը կոտրելու համար՝ Բյուզանդիոնը և Տիգրոնը դլխում են ամեն տեսակ նենդություններ։ Նրանք աշխատում են պատահարում մոցնել հայ իշխանների չարքում, դավեր սարքել հայ անվանի իշխանների դեմ և այլն։ Թե ինչ հրեշավոր քաղաքականություն են վարել Տիգրոնը և Բյուզանդիոնը Հայաստանի նկատմամբ, կարելի է պարդ պատկերացում կազմել Մորիկի մի նամակից, որը նա ուղարկել է պարսից Հոսրով Նուշիրվանի թաղավորին։ Նամակում, ի միջի այլոց, ասված է. «Ազգ

---

1) Նորագույն ուսումնասիրողներից 572 թվի ապստամբության վրա կանգ է առել գոց. Հ. ՀԱՐՈՒԹՈՒՆՅԱՆ իր՝ «Մի էջ հայ ազատագրական պայքարի վերաառության ունեցող աշխատությունը (ասես «Մանկ. Ինստ. գիտ. ժողովածու» 1940, № 1)։

մի խոտոր և անհնազանդ էն, ասէ, կան ի մէջէ մերում եւ պղտորէն (խոսքը հայերի մասին է— Ա. Ա.)։ Բայց ե՛կ, ասէ, ես դիմս ժողովեմ և ի Թրակէ դուսարեմ. և դու դքոյդ ժողովէ և հրամայէ յԱբեղեա տանել։ Չի եթէ մեռանին՝ թշնամիք մեռանին. և եթէ ապրանանն՝ դիշնամիս ապրնանն, եւ մեք կեցցուք խաղաղութեամբ։ Չի եթէ գոքա յերկրի իւրեանց լինիցին՝ մեզ հանդչել ոչ լինի»[1])։

Մօրիկի այս ցինիկ հայտարարութիւնը տալիս է Բիւզանդիոնի՝ Հայաստանի նկատմամբ վարած նենգ քաղաքականութեան պարզ պատկերը։

Մօրիկի այս հայտարարութիւնը սակայն չի մնում լոկ հայտարարութիւն, այլ իրագործվում է կեանքում։ Արեւմտեան Հայաստանից բազմաթիւ հայ իշխաններ աքսորվում են Բիւզանդիայի արեւմտեան նահանգները կամ քչվում հովիւ՝ ավարնելի դեմ, ուր և սպանվում են։

Հայ ժողովրդի օտարկրկրյա դավիճիների դեմ 6—7-րդ դարերում մղած պայքարը մեծ չափով դրել է իր արտացոլումը ժամանակակից դրականութեան մէջ։ Այդ մասին վկայութիւն էլ ունի դրած Մամիկոնեան հեղինակ տան պատմիչ Հովհան Մամիկոնյանը՝ իր «Պատմութիւն Տարօնոյ» աշխատութեան մէջ։

Հայ ժողովրդի ազատասիրութեան բարձր ոգին պատկերող մի օրինակ մեզ է բերում Հովհաննի պատմութիւնից։

Պարսից սպանված Վախթանգ գորավարի բարեկամներից մեկը գալիս է Հայաստան Վահանի մոտ՝ դերութիւնից ազատելու Վախթանգի կնոջը և որդուն։ Նա դիմում է Վահանին հետևյալ խոսքերով. «Իշխան հզոր ի վերայ Հայոց, տա՞ս դդոսա (այսինքն Վահանի կնոջը և որդուն Ա. Ա.)... արքային տուր»[2])։ Վահանը կատուկ պատասխանում է. «... Մեռեալ չուն մի ոչ տամ (արքային ձեր), որ ճաշ ուտէ առանց դնոյ, թո՛ղ քէ դդոսա»[3])։

Հայ ազատասեր իշխանների օտար թշնամու դեմ վարած պայքարի պատկերավոր օրինակը կարող է հանդիսանալ Մուշեղ Մամիկոնյանի համառոտ կենսագրութիւնը, որը բերվում է Հովհաննի մոտ — Մուշեղ Մամիկոնյանը տեսնելով, որ ծերացել է ինքը և չի կարողանում կառավարել երկիրը, կանչում է Վահաննին և նրան հանձնում իր իշխանութիւնը հետևյալ արտառուչ կտակով. «Որդեա՛կ Վահան, դու դիտես զաւուրս կենաց իմոց, դէ այս հարիւր եւ քսան ամ է՝ որ պատերազմ եմ մղեալ, եւ սլաքով եմ սրբեալ զարիւնն ի ճակատէս վիրանակ քրտանցն. ութսուն և երեք ռազմ անձամբ իմով եմ կարգեալ և մղեալ. և այժմ ծեր եմ և դողդոջուա... Երկիրս քեզ նվիրեմ, եւ զաւակիդ քում յետ քո»[4])։

Հայ ժողովրդի օտարկրկրյա դավիճիների դեմ մղած ազատագրական այս պայքարը, պարզ է, որ չէր կարող այս կամ այն չափով և իր արտահայտութիւնը չգտնել նաև Շիրակացու աշխատութիւնների մէջ։ Եվ իրոք, Շիրակացու գրեթե բոլոր աշխատութիւնների մէջ, կարմիր թելի նման,

---

1) Սեբէոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն, էջ 49։
2) Հովհան Մամիկոնեան, «Պատմութիւն Տարօնոյ» (մեր հրատարակութիւնը), Երևան 1942 թ., էջ 230։
3) Նույնը, էջ 230։
4) Նույնը, էջ 176։

անցնում է հայ ժողովրդի օտարերկրյա զավթիչների դեմ մղած հերոսական պայքարը: Թե ինչ չափով է այդ պայքարը նույնչ ազդել Շիրակացուն, այդ կարելի է տեսնել նրա «Յաղագս հարցման եւ լուծման» աշխատությունից, ուր թվաբանական խնդիրների նյութն անպակաս վերցված է հայոց զորքերի թվաքանակ դեմ զորձած քաջագործություններից: Շիրակացու խնդրագրքի սկզբում է Զորակ Կամսարականի քաջագործությանը նվիրված հետևյալ խնդիրը· «Այսպէս լուայ ի հաւրէն իմմէ, եթէ ի ժամանակի պատերազմացն Հայոց ընդ Պարս սաստիկ քաջութիւնք լինէին ի Կամսարականէն Զաւրակայ, որպէս թէ ամսաւրեայ աւուրք երիցս յարձակեալ ի վերայ զաւրացն Պարսից՝ եւ հարկանէր յառաջնումն դիէս զաւրուն, եւ ի հետ մտեալ հարկանէր յերկրորդումն զչորրորդ մասն զաւրուն, եւ յերրորդումն՝ զմնասասնեւրորդն: Եւ մնացեալքն անկանէին փախստեայ ի Նախճաւան՝ քուով մզ»[1]):

Շիրակացու ուսմնասրդ խնդիրը նվիրված է Հայոց՝ Պարսից դեմ ուղղված ազատամարտությանը, ուր սպանվում է Սուրեն մարզպանը. «Ի ժամանակի ազատամարտութեանն Հայոց ի Պարսից, եւ սպանանելոյն Կամսարականին Զաւրակայ զՍուրէն, զնախան արձակեաց ոմն յաղտատաց հայոց առ թագաւորն պարսից զո՞յժ արկանել նմա. եւ զնայր աւուրն յիսուն մղոն: Եւ զկնի ժե աւուր խնացեալ Կամսարականի Զաւրակայ հետամտիկս առաքէր զկնի ունել զնա, որք զնային աւուր 3 մղոն: Արդ զիտեա՛ եթէ քանի՞ աւուրն հասանէին նմա»[2]):

Շիրակացին իր ժամանակի մեծ հայրենասերներից մեկն է հանդիսացել: Պարզենք մի հարց ևս—ինչ տեղ ունի VII դարի հայ մատենագրությունը հայ գրականության պատմության մեջ և որն է Շիրակացու դերը:

Բյուզանդիոնը և Տիգրոնը՝ հայ ժողովրդին քաղաքականապես լծվելու համար, գործում են ոչ միայն զենքի, այլ և իդեոլոգիական նուրբ միջոցներով: Այդ տեսակետից կարևոր նշանակություն ուներ իհարկե կրոնը: Կողմերից ամեն մեկն աշխատում էր վերացնել Հայաստանի կրոնական-գաղափարական այն տարբերությունները, որ գոյություն ունեին Հայաստանում՝ իրենց երկրում պաշտոնական ճանաչված կրոնի համեմատությամբ: Նրանք աշխատում էին հայ աշխարհիկ և հոգևոր ամենաբարձր շրջանում ստեղծել քաղաքական մուր հենարան և մեկ ընդ միշտ իրենց վրա ամրացնել Հայաստանի տիրապետությունը՝ հանդարտություն ստեղծելով հայ ժողովրդի հետագա ճնշման համար:

Մինչև Հուստինիանոսի գահակալությունը, պետք է ասել, Բյուզանդիոնը նման քաղաքականության դիմելու կարիքն այնքան էլ չէր զգում, որովհետև հայերը կրոնական ժողովուրդ էին համարվում: Դեռ ավելին, Բյուզանդիոնը չատ ճարպիկ ձևով կարողանում էր ժամանակ առ ժամանակ չարաչահման ենթարկել այդ վասոը: Սակայն դրությունը հիմնովին փոխվում է 554—555 թ.թ. հետո, երբ հայ եկեղեցին, Դվինի եկեղեցական ժողովում, որոշում է ընդունում և բաժանվում քաղկեդոնական

---

1) Անանիայի Շիրակունւոյ, «Յաղագս հարցման և լուծմանն», հրատ. Գ. Տ.-Մկրտչյանի, Էջմիածին 1898 թ., էջ 20։

2) Նույնը, էջ 22։

եկեղեցուց: Այնուհետև հայոց և քաղկեդոնական եկեղեցու միջև սկսում են դոգմատիկ հարցերի շուրջը կատաղի վեճեր:

Հայոց և քաղկեդոնական եկեղեցիների միջև սկսած այդ վեճերն, բուն իրենց բովանդակության, կրոնական սխոլաստիկ վեճեր էին, ճիշտ այնպիսի վեճեր, ինչպիսին Նիկիայի տիեզերական ժողովից հետո քրիստոնեության շրջանում սկսված կրոնական վեճերը: Սակայն Հայաստանում, դնալով, այդ վեճը ստանում է քաղաքական սուր բովանդակություն: Դիմելի ժողովից հետո Բյուզանդիոնն ամեն ջանք գործ է դնում իր քաղաքական դրաքերն իրագործելու համար լեզու դնել քաղկեդոնական եկեղեցու վրա, հաստատել այն Հայաստանում: Իսկ հայոց եկեղեցին, իր հերթին, աշխատում է պաշտպանվել՝ իր շուրջը համախմբելով ժամանակից հայրենասեր մտավորականությանը:

Բյուզանդիոնը, քաղկեդոնական եկեղեցին Հայաստանում հաստատելու համար, դիմում է ամեն տեսակ նենգ միջոցների: Նա աշխատում է կեղծ խոստումներով համոզել հայ հոգևորականության վերնախավին (այդ նպատակով են հրավիրվում Պոլիսի ժողովը 589 թ.), Թեոդոսուպոլսի երկը ժողովները և այլն: Նա փորձում է օգտագործել Արևելյան Հայաստանի՝ Պարսկաստանի դերիշխանության տակ գտնված ծանր կացությունը՝ խոստանալով օգնել հայոց, եթե նրանք քաղկեդոնության ընդունեն: Փորձում է Հայաստանում հակաթոռ կաթողիկոսություն ստեղծել (Հովհաննես կաթողիկոսին՝ հակաթոռ օրինական կաթողիկոս Մովսես Եղվարդցուն): Փորձում է մինչև անդամ կաշառելու հայ եկեղեցու որոշ կաթողիկոսներին (օրինակ, Եղբ կաթողիկոսին, որին նվեր է տրվում Կողբի ադամանդի կիսը) և բազմաթիվ այլ խորամանկ միջոցներ, որոնց մեջ վաղուց վարժվել էր բյուզանդական նենգ դիվանագիտությունը: Սակայն այս ամենը չեն տալիս ապատված արդյունքները[1]):

Մինչև 451 թվի ժողովրդական ապստամբությունը, Տիրոնը ևս ընթանում է Բյուզանդիոնի ճանապարհով: Նա ևս իր հերթին աշխատում է հաստատել զրազաշտական կրոնը Հայաստանում: Սակայն Տիրոնը հանդիպելով հայոց անօրինակ համառությանը, չատ չուտ փոխում է իր քաղաքականությունը և վերցնում նոր կուրս— աշխատում է խրախուսել Հայաստանի հակաքաղկեդոնական չարժումը, որպեսզի այդ միջոցով դոնե թուլ չտա հայոց և քաղկեդոնական եկեղեցիների միավորումը:

Քաղկեդոնական եկեղեցու դեմ սկսված պայքարը, կրոնական հագուստ հագած քաղաքական մյուս բոլոր հոսանքների չարքում, հայոց մոտ մնում է հիմնականը: Քաղկեդոնականության դեմ է ուղղվում հայ առաջավոր և հայրենասեր մտավորականության ողջ պայքարը: Զարմանալի չէ, որ ժամանակակից հայ գրականության գլխավոր թեման այդ է հանդիսացել: (Այդ՝ ի միջի այլոց, ավելի ընդգծված ձևով արտահայտվել է հատկապես կրոնական—կանոնական գրականության մեջ):

Շիրակացին, որպես իր ժամանակի խոշոր և անվանի մի անձնավորություն, պարտ է, որ չէր կարող անտարբեր դտնվել իր շուրջը կատարվող քաղաքական այս կարևոր իրագործությունները:

Պատմական գրականության մեջ այն կարծիքն է հայտնվել, որ իբր

---

1) Տես այս մասին Մ. Օրմանյանի «Ազգապատում»-ի I հատ., § 374—557:

Շիրակացին հանդիսացել է քաղկեդոնական եկեղեցու հետևող: Այդ կարծիքն է զարգացրել հատկապես Բ. Սարգիսյանն իր ժամանակագրության առաջաբանում, որի վրա դեռ մենք հարկ կունենանք կանգ առնել: Բարձր գնահատելով վենետիկյան միաբանի մատենագրական աշխատանքը, բայց ավյալ հարցում նրա մտքին կասենք, որ նրա եղրակացությունը բղխում է ոչ թե նրա ծանոթ սկզբնաղբյուրներից, այլ կուսակցական նեղ հաշվումներից:

Շիրակացին իր բոլոր աշխատություններն մեջ չատ պարզ արտահայտել է իր բացասական վերաբերմունքը քաղկեդոնական եկեղեցու նկատմամբ: Դրանում համոզվելու համար բավական է թեկուզ թերթել Շիրակացու Հայանության և Զատկի ճառերը, ուր Շիրակացին տոմարական իր ամբողջ դիտությունը դրած է գնում՝ ապացուցելու քաղկեդոնական եկեղեցու տոմարական հաշվումներում սխալ լինելը: Բավական է այստեղ բերել նրա արհամարհական խոսքը Բյուզանդիայի դիտնականներին. «Ցունաց[2] զայս արասցուք պատասխանի, ոչ հրամայէք զործ ճշմարտութեան, այլ միշտ իշխանութեան, բռնութեան...[3]): Խոսքը վերաբերում է ո՛չ միայն նրանց կատարած տոմարական սխալ հաշվումներին, այլ և դիտության նկատմամբ բռնած տենդենցիոզ ուղղությանը:

Սամուել Անեցու մի տեղեկությունից երևում է, որ Շիրակացին մոտից հեռացրել է իր այն աշակերտներին, որոնք հարել են քաղկեդոնական եկեղեցուն: Անեցին գրում է. «Աշակերտք Անանիայի՝ Հերմոն, եւ Տրդատ, եւ Ազարիա, եւ Եղեկիէլ, եւ Կիրակոս, եթեալ յերուսաղէմ՝ հաւանեցան երկաբնակացն, եւ ի զարձին ոչ ընկալաւ զնոսա ճշմարիտ վարդապետն Անանիա»[4]:

Շիրակացու հակաքաղկեդոնական լինելու մասին տեղեկություններ կան անդամ կաթոլիկ գրականության մեջ: Այսպես, կաթոլիկ Կղեմես վարդապետը (17-րդ դ. հեղինակ) Շիրակացու մասին խոսելիս հետևյալն է գրում. «Անանիա Շիրակացի. զրով եւ անդրէ ջանայր սերմանել ի մէջ հայոց չար որոմն աղանդոց միաբնակաց եւ հետացուցանել զաղգն իւր ի կաթոլիկէ եկեղեցւոյն»[5]:

Հայ ժողովրդի հողևոր կյանքում կուլտուրական խոշոր փաստ հանդիսացավ մեր ներկա հայկազյան գրականության ստեղծումը 5-րդ դարի առաջին քառորդում՝ Մեսրոպ-Մաշտոցի նախաձեռնությամբ[6]: Այդ գրության 5-րդ դարում ծաղկում, գարգանում է հայ օրիգինալ և թարգմանական գրականությունը: Այդ գրության անմիջական արդյունքները հանդիսացան՝ Կորյունը, Խորենացին, Եղիշեն, Փարպեցին և բազմաթիվ այլ

---

1) Վենետիկյան Մխիթարյանների որոշ միաբանների տենդենցիոզ այս մտեցումը նկատել է նաև Մխիթար Նալբանդյանը, տես Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, III հ., Աբմֆանի հրատ., Երևան 1940 թ., էջ 225:

2) Շիրակացին «յոյն» ասելիս ի նկատի ունի բյուզանդական դիտնականներին:

3) Ան. Շիրակացու Յայտնության ճառը (Մատենադրան, էջ 13):

4) Սամ. Անեցի (տես ՀՍՍՌ մատ. № 5619, թ. 80 ա.):

5) Միաբանութիւն հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռոմայ, Կղեմես վարդապետի, II հատոր, 1 մաս, էջ 9:

6) Մեսրոպից առաջ հայ գրականության գոյության մասին վերջերս հետաքրքիր է գրականագետ Ա. Կարինյանի հոդվածը:

հեղինակներ, որոնցով հայ ժողովուրդը լիովին իրավունք ունի պարծենալ։ 5-րդ դարի հայ մատենագրության բարձր որակը և նրա ահեղելիկ լեզուն անդամ հիմք է տվել որոշ հայագիտների 5-րդ դարը դրականությունը համարել հայոց դրականության պատմության ոսկի դարը։

5-րդ դարի այս ծաղկած դրականության դարին, սակայն, հայ դրականության ամբողջության, կամ՝ ինչպես ընդունված է եղել ասանց կոմիտաս, «Ձեխադարյան» դրականության դարերը չեն հաջորդել։ Ն. Ց. Մառն իր «Ани» աշխատության մեջ, միանգամայն իրավացիորեն քննադատում է քաղաքագիտություն սուտացած այս տրադիցիոն տեսակետը և համոզցուցիչ փաստերով ցույց տալիս, որ հետագայում ևս, հայկական կուլտուրական կյանքը, որոշ ելևէջներով, իր վերելքն է տալիս։ «Բրահանում, 5-րդ դարից մինչև Անիի անկումը,— գրում է Ն. Ց. Մառը,— Հայաստանում կյանքը հորդում է աղբյուրի նման»[1]։

6-րդ դարում, հատկապես 6-րդ դարի երկրորդ կեսում, նկատվում է դրական մի նոր երևույթ — դիտական-թարգմանական դրականության առկայծումը Հայաստանում լայն ծավալով։ Այդ շրջանին են վերաբերում փիլիսոփայական, քերականական և ճարտասանական մի շարք աշխատությունների հայերեն թարգմանությունները հունարենից։ Այդ ժամանակ է թարգմանվում Աբիստոտելի «Ճաղատ ստորոգութեանց»-ը, «Պերիարմենաս»-ը «Ճաղատ աշխարհի» և «Ճաղատ վերլուծութեան»-ը։ Այդ ժամանակ են թարգմանվում Պորփյուրի «Ներածությունը», Էլիասի և Ոլիմպիոդորոսի փիլիսոփայական մեկնությունները, Զենոնի և Հերմեսի փիլիսոփայական աշխատությունները[2], Դիոնիսիոս Թրակացու քերականությունը, Թեոնի ճարտասանական աշխատությունը և այլն։ Եվ վերջապես, այս ժամանակ են սկսվում հայ հեղինակների կողմից դրվել դիտական այդ աշխատությունների մեկնությունները։ Դրական-դիտական այս հատանքը մեզ մոտ հայտնի է հունաբան կամ հելլենոֆիլ հոսանք անունով[3]։

Ն. Ադոնցը, իր «Армения в эпохе Юистиниана» աշխատության մեջ, խոսելով 6-րդ դարի երկրորդ կիսում հայ մտավոր կյանքում նկատվող դրական այս նոր երևույթների մասին, հետևյալն է գրում. «(Հունաբան) այդ հոսանքը սկսվում է Հուստինիանոսի ժամանակից և սերտ կերպով կապված է նրա վերանորոգումների հետ։ Մենք իրավասու ենք 6-րդ դարի երկրորդ կեսը համարել հայոց մտավոր կյանքի նոր շրջանի սկիզբը։ Թեև որքան խոշոր է հունաբան շրջանի նշանակությունը հայ դպրության պատմության մեջ, կարելի է դատել այն փաստից, որ նրա արդյունքներն են հանդիսանում, ի մի ժողով, Դավիթ Անհաղթի տրակտատները և նշանավոր մեկնիչ Անանիայի աշխատությունները...»[4]։

Հայ դիտական դրականության սկզբնավորումը, իհարկե, 6-րդ դարից չէ։ Նա դոյություն ուներ և նախորդ դարում։ Այսպես, անկասկած փաստ է, որ Եղիշե Վաղարշին իր պոլեմիկական «Եղծ աղանդոց» աշխատության մեջ,

---

1) Н. Я. Марр, Ани, стр. 7.

2) Զենոնի և Հերմեսի տեքստերը հայտնաբերվել են մեր Մատենադարանում Ն. Կ. Ակինյանի կողմից։ Ըստ մեր նախնական ուսումնասիրության, Զենոնը և Հերմեսը թարգմանված են 6-րդ դարում։

3) Տես այս մասին ակադ. Հ. Մանանդյանի «Հունաբան դպրոցը և նրա գործունեության շրջանները», Վիեննա 1928 թ.։

4) Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПБ 1908, стр. 208

հանրապետական մեծ վարպետությամբ ըրանարել է իր դարաշրջանի փիլիսոփայական, սիմվոլաբանական և ճարտասանական դիտությունները: Սակայն դիտական դրականությունն իր նատակնությունն ատացավ 6-րդ դարի վերջին քառորդում, հատկապես 591 թվի պարսկա-բյուզանդական դաշնադրության հետո, երբ Հայաստանի մեծ մասը դարձ եկավ Պարսկաստանի գերիշխանության տակից, տեղծված խաղաղության կարճատև շրջանում Հայաստանը չունչ քաշեց և հնդկեվրոպական կուլտուրան անարգել ճամբով սկսեց մուտք գործել Հայաստան և շփման մեջ մտնել տեղական կուլտուրայի հետ:

Ի միջի այլոց, Ն. Յ. Մառը, նկատելով որ ծանոթ չի եղել Շիրակացու մի շարք կարևոր աշխատությունների հետ, բայց հրատարակված ու հայտնի աղբյուրների հիման վրա եկել է միանդամայն ճիշտ եզրակացության: Նա իր հրատարակած «Բարուախոս»-ի առաջաբանում հետևյալ կարծիքն է հայտնել. «Ինձ անձամբ ավելի և ավելի է ան խուսափելի թվում այն կարծիքը, որ հայ դրականության նոր էրան վրա է հասնում ինչ որ 6—7-րդ դարերի սահմաններում»[1]: Շիրակացու նորահայտ աշխատությունները, ինչպես կտեսնենք, դալիս են լիովին հաստատելու Ն. Յ. Մառի կարծիքը:

Շիրակացին, իրապես, չէր կարող Շիրակացի լինել առանց հունարան հոսանքի ստեղծած դրականության: Հունարան հոսանքի ստեղծած դիտական դրականությունը մեծ չափով անունդ ավից Շիրակացուն: Գուցե և Շիրակացին ավելի շատ է պարտական հունարան հոսանքի ստեղծած այդ դիտական դրականությանը, քան այդ մեզ է վիճակել մեզ հասած Շիրակացու նախորդ դրականության հիման վրա: Սակայն Շիրակացու դրական ուղղություններ հունարան հոսանքի որդեգրված «նյութական», «տատացի» թարգմանությունը չէ, ինչպես դատում է Ն. Ադոնցը: Օգտվելով հունարան հոսանքի ստեղծած դրականությունից, Շիրակացին ամեն կերպ աշխատում է պարզեցնել, հնարավոր չափով հասկանալի դարձնել այն, և, ամենից կարևորը,— ավելացնել իր սեփականը, օրիգինալը: Շիրակացին հայ մատենադրության 7-րդ դարի հեղինակ է, իսկ 7-րդ դարի հայ մատենադրության առանձնահատկությունը կայանում է, մեր կարծիքով, հենց նրանում, որ նա հիմնականում զարգացավ ո՛չ թե միակողմանի հունարան հոսանքի տրադիցիայով, այլ սինթեզից ոսկեղենիկ 5-րդ և հունարան 6-րդ դարերը:

7-րդ դարում, Հայաստանում, փայլում էին մի շարք դպրոցներ: Մաշտոց Կաթողիկոսն իր «Թղթում» այդ մասին հետևյալն է գրում. «...Ընդարձակ Հայաստան եկեղեցիքս ըստ բազմամարտ չինութեան նախանձավառ եւ ջանասիրս ուսմանց առատութիւնք եւ արուեստուորք եւ դպրոցք կանգնուն էին յաշխարհս...»[2]: Այդ դպրոցների մեջ դասախարակություն են ստացել ժամանակի հայտնի դրիչն բոլոր մատենադրները: 7-րդ դարի դպրոցներից նշանավոր են՝ 1) Սյունյաց դպրոցը, որն՝ ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի վկայության, կոչվում էր դպրոցների «դլուխ և հրամանատար» դպրոց, 2) Դպրեվանքի դպրոցը՝ Շիրակում, 3) Արշարունյաց դպրոցը (մատենադրության մեջ հիչվում է նաև Վարդիհերի դպրոց)՝ Երասխաձոր գավառի

---

1) Н. Я. Марр, Физиолог (Армяно-груз. издат.), СПБ 1904, стр. XLIXI.

2) Տես «Ազբատ» ամսագիր, 1902, էջ 749.

Վարդիկ Հայր կոչվող վանքում, 4) Մայրոյ վանքի դպրոցը Բջնիից հյուսիս և, վերջապես, 6) Գլակա վանքի դպրոցը՝ Տարոնում:

Դարի խոշոր մատենագրերից են՝ Կոմիտաս կաթողիկոսը, որը հայտնի է Հովհաննես Մանդակունու վրա գրած քնարական բանաստեղծությամբ, Մամիկոնյան, Սյունյաց դպրոցի վեհապետը, որը մատենագրության մեջ հիշվում է «Մեծ քերթող» և «Անհաղթ փիլիսոփա» տիտղոսներով, Հովհան Մայրագոմեցին, Մայրավանքի դպրոցի հիմնադիրը, Մովսես Կաղանկատվացին, «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» հեղինակը, Դավիթ Բաղիշեանցին, որին Առաղիկը հիշում է «Մեծ փիլիսոփա» տիտղոսով, Վրթանես քերթողը, «Ճառագայթ պատկերամարտից»-ի հեղինակը, Թեոդորոս Բժիշկովրը, որի մի քանի ճառերն են, ժամանակագրը, հասել մեզ, Բարսեղ Ճոնը, Դպրեվանքի աչքի ընկնող դեկավարը և այլն[1]):

7-րդ դ. հայ մատենագրության ալիքը ցույց տալու համար մենք չենք ցանկանում թված մատենագրների աշխատությունները համեմատության մեջ դնել ոչ 5-րդ դարի հետ, որը համարվում է հայ գրականության «ոսկեդարը», և ոչ էլ 10—12-րդ դարերի հետ, որոնք վերջերս գրվում են որպես վերածննդի շրջան: Ընդհանրապես, անիմաստ համեմատություններ և հակադրություններ կատարելը հաճախ ոչ թե օգնում, այլ վնասում է հարցի լուսաբանությանը: Ձգտենք մի արժեք բարձրացնել՝ նվաստացնելով մյուսը: 5-րդ դարի հայ մատենագրությունն ունի իր արժեքը, 10—12 դարերինը՝ իր: 7-րդ դարի մասին խոսելիս սակայն պիտի ընդգծել, որ 7-րդ դարի հայ մատենագրությունն աչքի է ընկնում իր դիտական օրիգինալ գրականությամբ: Հիմնականում 7-րդ դարումն է ստեղծվում արժեքավոր հայ դիտական գրականությունը:

Ուշադրության արժանի է, որ 7-րդ դարում ստեղծված դիտական այդ գրականությունն իր որակով ու արժեքով անհամեմատ ավելի բարձր է կանգնած, քան միջին դարերում Հայաստանում ստեղծված դիտական գրականության որևէ դարի գործ:

Այսպես, հին հայ հեղինակների աշխարհագրական բովանդակություն ունեցող աշխատություններից մեզ հասել են՝ Ստեփանոս Սյունեցու «Աշխարհացոյց»-ի հատվածը, Լամբրոնացու «Աշխարհացոյց»-ը, Կարապետ Տարոնացի ոտանավոր «Աշխարհացոյց»-ը, Հովհաննես Անկյուրացու «Աշխարհացոյց»-ները և այլն: Սակայն սրանցից ո՛չ մեկն իր բովանդակությամբ չի կարող համեմատվել Շիրակացու կազմած «Աշխարհացոյց»-ի հետ:

Տոմարի գծով մեզ հասել են՝ Հովհաննես Կոգեռնի, Հովհաննես Սարկավագի, Սամուել Անեցու, Ստեփաննոս Երեցի, Հակոբ Ղրիմեցու, Հակոբ Ջուղայեցու, Աղաթայի, Սիմեոն Երևանցու և այլոց տոմարները, սակայն քրեց դիտականությամբ և արժեքով, սրանցից ոչ մեկը չի կարող համեմատվել Շիրակացու տոմարի հետ:

Մաթեմատիկայի վերաբերյալ աշխատություններ ունին գրած՝ Նարեկացին, Սարկավագը, Մխիթար Անեցին, Պետրոս Երեցը, Մարտիրոս Ղրիմեցին, Զաքարիա Սարկավագը, սակայն թված հեղինակների մաթեմատի-

---

1) Այս մասին տես Գ. Զարբհանեյանի «Հայկական հին դպրության պատմությունը», III տպ. էջ 435—471:

կական աշխատությունների ոչ մեկը դարձյալ չի կարող համեմատվել Շիրակացու կազմած մաթեմատիկական աշխատությունների հետ:

Նույնը պիտի ասել նաև տիեզերագիտության մասին: Մեզ հասած՝ Սարկավագի, Շնորհալու, Հովհաննես Երզնկացու, Թորոսի, Առաքել Սյունեցու և այլոց տիեզերագիտությունները մեծ մասամբ Շիրակացու տիեզերագիտության մեկնություններ են հանդիսանում և, հաճախ, վատ մեկնությունները:

Ուշադրության արժանի է նաև, որ Շիրակացին իր աշխատություններում մեծ չափով հիմնվում է կլասիկ հունական դիտության վրա, կլասիկ հույն դիտնականներից հաճախ մեջբերումներ է անում՝ անվանելով նրանց «արտաքին դիտնականներ»[1]: Շիրակացու հունական այս առաջավոր դիտության վրա հիմնվելու փաստն անհրաժեշտ է ընդգծել, որովհետև Ե-րդ դարում, Բյուզանդիայում, հունական կլասիկ դիտությունը ոչ միայն հարկ եղած ուշք չուներ, այլև բացարձակ հալածվում էր: Որպես փաստ կարելի է թեկուզ հիշել Աթենքի համալսարանի փակումը Հուստինիանոսի օրոք, հունական դիտական դիսցիպլինաների կրճատումը Բյուզանդիայի համալսարանում և այլն[2]): Իզուր չէ, որ Բյուզանդիայի պատմության մեջ Ե-րդ դարը համարվում է «խավարի դար»:

Շիրակացու մեծությունը, մեր կարծիքով, կայանում է սակայն ո՛չ միայն նրանում, որ նրա աշխատությունները բարձր ուսակի երկեր են, որ Շիրակացին լինքը լավ հայրենասեր է հանդիսացել, որ նա հակաբյուզանդական օրիենտացիա է ունեցել և այլն: Հայ մատենագրության մեջ բազմաթիվ հեղինակներ կարելի է թվել, որոնք աչքի են ընկել այդ գովելի հատկություններով: Շիրակացու մեծությունը, նչված մատենագրերի համեմատությամբ, մեր կարծիքով, կայանում է նրանում, որ նա հիմնադիր հանդիսացավ հայկական դիտական դրականության և հնարավորություն տեղծեց դիտությունն օգտագործել հայ ժողովրդի ինքնուրույնությունը պաշտպանելու գործում: Ձգիտի մոռանալ, որ եթե հայ մարդիկը օտար բռնակալի դեմ կռվում էր որով, ապա հայ մտավորականությունը բռնակալի դաղափարախոսության դեմ կռվում էր դրչով: Եթե Մաշտոցը հիմք դրեց հայաստան ներկա դրականությանը, որպեղի հայ ժողովրդին ազատի հոմանական, ասորական և օտար այլ ազդեցություններից[3]), ապա Շիրակացին հիմք դրեց հայկական դիտական դրականությանը՝ դնեք մատակարարելով հայ մատավորականությանը՝ պաշտպանելու հայ ժողովրդի ինքնուրույնությունը, պայքարելու բյուզանդական և այլ օտար ազդեցությունների դեմ: Դրանումն է Շիրակացու աշխատությունների քաղաքական խոր իմաստը:

Շիրակացու դիտական աշխատություններից հետագայում օգտվեցին բազմաթիվ հայ մատենագիրներ և օգտագործեցին այն՝ բյուզանդական և այլ թշնամական դաղափարախոսությունների դեմ մղած պայքարում: Շիրակացուց մեծ չափով օգտվեցին՝ Հովհաննես Սարկավագը, Հովհաննես Երզնկացին

---

1) Այս մասին մանրամասն տես դոց. Ա. Առաքելյանի դիսերտացիան՝ «Հելլենոֆիլ հոսանքի և հունարան դպրոցի հարցի շուրջը» վերնագրով:

2) Տես այս մասին մեր «Նախամիջնադարյան դրականության առեղծվածի հարցի շուրջը» հոդվածը, որը տպվել է ՀՍՍՌ Մատենադարանի «Գիտական նյութերի ժողովածու»-ում:

կացին, Մաթեմբրոս Ղրիմեցին և բազմաթիվ այլ հեղինակներ: Համարձակ կարելի է ասել, որ Հայաստանում, մինչև դարերում, դրական գիտությունների զծով, Շերբակաց մաթեմատիկական, տիեզերագիտական, տոմարական, աշխարհագրական աշխատությունները, հետագայում այդ գիտությունների զծով ըրված աշխատությունների հիմնաքարերը հանդիսացան[1]):

Ը-րդ դարը, հայ կուլտուրայի պատմության մեջ, փայլուն է ոսկյան ա՛չ միայն իր գրագիտությամբ, այլև իր ճարտարապետական կոթողներով: Ճարտարապետ Թ. Թորամանյանը, իր «Հայկական ճարտարապետություն» աշխատության մեջ, Ը-րդ դարը համարում է հայ ճարտարապետության ոսկե դարը. «... Ը-րդ դարը իր բոլոր որոնումներով—դրում է նա,—և գանազանակերպ պատկառանքի մղումներով նախորդին է մի չքեղ վերածնության, որ տևողի է ունենալ Ը-րդ դարուն և իսկապես կոչված էր հայ ճարտարապետության ոսկե դարը լինելու...»[2]): Ոգևորված կարեվոր հուշարձաններով, նա, դարի արժեքների մասին խոսելիս, հետևյալն է գրում. «... Հայ ճարտարապետությունը Ը-րդ դարում այնպիսի գլուխ գործոցներ ունի, որոնք դիշով նկարագրել գրեթե անկարելի է, և նորից աշխատանքիս անձուկ սահմանը չի ներեր պատկերներ և համապատասխան դծագրություններ ավելացնել՝ փոքր ի շատե հասկանալի դարձնելու համար... Ամեն տեսակ քննադատություններից բարձր պիտի կանգնեն Մրեն, Թալինի, Թալիշի և Զվարթնոցի հոյակապ տաճարները... Վերջապես, այս երկրորդ վերածնությունն է, որ իր հուշարձանները կանգնել է գործարևելյան՝ ավելի ճիշտ գործ հայկական ոճով առանց օտար խառնուրդի»[3]):

Այսպիսով, Ը-րդ դարի մեր մատենագրական և նյութական կուլտուրաների կոթողները գալիս են լրացնելու, բացատրելու իրար:

Ը-րդ դարը, համոզված կարելի է ասել, որ հայ կուլտուրայի «ցնծադարը» էր, այլ նրա վերելքի, ծաղկման դարը: Ը-րդ դարի մինչնագրյան խավարում Հայաստանն է, որ ա՛չ միայն պահում և զարգացնում է հելլենիստական կլասիկ կուլտուրայի առաջավոր տրադիցիոնները, այլ և առնում է իր ուժական, օրիգինալ կուլտուրան: Հայկական կուլտուրայի լավագույն արժեքների դրսեի մասը Ը-րդ դարի արդյունքն են:

Ահա այսպիսի լուսավոր դարում է, որ հանդես է գալիս Անանիա Հովհաննեսի Շիրակացին: Նա իր դարաշրջանի լուսամիտ մատենագրների դեղեցիկ պլեադայի ամենափայլուն դեմքերից մեկն է: Նա հայ մատենագրության պարծանքն է:

---

1) Որպես օրինակ կարելի է հիշել Հովհ. Երզնկացու տիեզերագիտական տեքստը:
2) Թ. Թորամանյան, Հայկական ճարտարապետություն, Երևան 1942 թ., էջ 87.
3) Նույնը, էջ 90.

I. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԴՐՉԱԳՐԵՐԻ ԲԻԲԼԻՈԳՐԱՖԻԱՆ

Շիրակացու ինքնակենսագրության, կամ ինչպես սովորաբար ընդունված է ասել, «Վասն որպիսութեան կենաց իւրոց» աշխատության հետևյալ ըբչագիր ընդօրինակություններն են մեզ հայտնի:

1. *ՀՍՍՌ մատեն.* № 699 (*Կ.* 582), *թ.* 178*բ.* «Անանիայի Շիրակուեացւոյ երիցս երանեալ վարդապետի վասն որպիսութեան կենաց իւրոց:— *Ես Անանիա Շիրակացի ի յԱնանիայ դեղջ...»:* Գրչագիրն ընդօրինակված է 16-րդ դարում: Գրիչն ու գրչության վայրը հայտնի չէ:

2. *British Museum*-ի № 136, *թ.* 210 «Անանիայի Շիրակվանցոյ երիցս երանեալ վարդապետին վասն որպիսութեան կենաց իւրոց:— *Ես Անանիա Շիրակացի ի յԱնանիայ դեղջէն...»:* Գրչագիրն ընդօրինակել է *Աստվածատուր գրիչը* (*Հովսեփի որդի*) 1611 *թվին:* (*Տես Կոնիբերի ցուցակը «A catalogue of the arm. Manuscripts in the British Museum», London* 1913, *էջ* 397):

3. *ՀՍՍՌ մատեն.* № 511 (*Կ.* 500) *թ.* 1 *ա.* «Անանիա Շիրակացոյ երիցս երանեալ վարդապետին վասն որպիսութեան կենաց Անանիայ Շիրակացւոյ...» Գրիչն ու գրչության վայրը հայտնի չէ: Ձեռագիրն ունի 17-րդ դարի գրչություն:

4. *ՀՍՍՌ մատեն.* № 772 (*Կ.* 745), *թ.* 234*ա:* *Փոքրիկ հատված Շիրակացու ինքնակենսագրությունից:* Վերնագրված է. «Թանիֆ պիտանիֆ հաւաֆեալ»: *Տեքստն սկսվում է. «Ցորժամ ուսանէի...»:* Գրիչն ու գրչության վայրը հայտնի չէ: Ձեռագիրն ունի 17-րդ դարի գրչություն:

5. *ՀՍՍՌ մատեն.* № 8953, *թ.* 21*ա*—22*բ:* Անթոռագիր: *Սկզբից թերի է:* Սկսվում է. «...*րութիւն մերոյս ազգիս Հայաստանեայց և հմուտ եղեալ ասուածաշունչ գրոց և օր ըստ օրէ յուսաւորէի զաչս մտաց իմոց...»:* Գրիչը և գրչության ժամանակը հայտնի չէ: Ձեռագիրն ունի 18-րդ դարի գրչություն:

6. *Վիեննայի մատեն.* № 30, *թ.* 1*ա:* «Անանիայի Շիրակացւոյ երիցս երանեալ վարդապետի: Վասն որպիսութեան կենաց իւրոց:— *Ես Անանիայ Շիրակացի ի յԱնանիա դեղջ...»:* *Ընդօրինակող գրիչը և գրչության վայրը հայտնի չէ:* Ձեռագիրն ունի 19-րդ դարի գրչություն: (*Տե՛ս Հ. Տաշյանի կազմած Վիեննայի հայերեն ձեռագրաց ցուցակը, էջ* 174—176):

7. *Վենետիկի Մխիթ. մատեն.* № 968, *թ.* 427 «Անանիայի Շիրակուեացոյ երիցս երանեալ վարդապետին, վասն որպիսութեան կենացն...» Գրչ-

չութ յան ժամանակը պարզ չէ: Գրչագրի նկարագրությունը տես
Н. Адонц, Дионисий Фракийский и Армянские его толкователи, Петербург, 1913 г. стр. XI:

8· *Արմաշու վանքի մատեն.* № 40 «Անանիայի որպիսութիւն կենաց»: *Չեռագիրն ունի* 18-րդ *դարի գրչություն:* (*Գրչագրի մասին բիբլիոգրաֆիկ տեղեկություններ քաղել ենք Մեսրոպ Մաշտոցոսի ցուցակից*):

9· *Պոլսի ազգային մատեն.* № 234 «Անանիայի Շիրակունւոյ որպիսութիւն կենաց»: *Գրչագրի վերաբերյալ մանրամասն տեղեկություններ չունենք:* (*Գրչագրի մասին փոքրիկ հիշատակություն հանդիպում ենք Մեսրոպ Մաշտոցոսի ցուցակում*):

2· ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Շիրակացու ինքնակենսագրությունն առաջին անգամ հրատարակել է պրոֆ. Ֆ. Պատկանյանն՝ իր կազմած «Անանիայի Շիրակունւոյ Մնացորդք բանից» ժողովածուում 1877 *թվին, Պետերբուրգում* (*էջ* 1—4): *Տեքստն ունի հետևյալ վերնագիրը.* «Անանիայի Շիրակվանցւոյ երից եռաւեալ վարդապետին վասն որպիսութեան կենացն»: *Պրոֆ. Ֆ. Պատկանյանը, Շիրակացու ինքնակենսագրության իր հրատարակած տեքստը, ըստ իր վկայության, առացել է Ղ. Ալիշանից:*

Շիրակացու ինքնակենսագրության երկրորդ հրատարակությունը լույս է ընծայել Հ. Տաշյանը՝ իր կազմած Վիեննայի Մխիթ. մատեն. ձեռագրաց ցուցակում (*տե՛ս էջ* 174—176):

Հետագայում Շիրակացու ինքնակենսագրությունը հրատարակել է նաև Ղ. Ալիշանը՝ իր կազմած «Հայապատում» աշխատության մեջ: Շիրակացու ինքնակենսագրության տեքստն այստեղ վերնագրված է. «Անանիայի Շիրակունացւոյ վասն որպիսութեան կենացն» (*տե՛ս Ղ. Ալիշան, «Հայապատում», Վիեննաիվ* 1901 *թ., էջ* 232—233):

Շիրակացու ինքնակենսագրությունն աշխարհաբար թարգմանվել է «Փորձ»-ի մեջ[1]): *Անգլերեն է թարգմանել Կոնիբերը*[2]): *Ռուսերեն է թարգմանել պրոֆ. Ֆ. Պատկանյանը՝ «Աշխարհացոյցի» ռուսերեն թարգմանության առաջաբանում*[3]):

3· ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Շիրակացու ինքնակենսագրության տեքստը մեզ հասել է երկու խմբագրությամբ—մեկը համառոտ, իսկ մյուսը՝ ընդարձակ: Պրոֆ. Ֆ. Պատկանյանի և Հ. Ղ. Ալիշանի հրատարակած տեքստերը պատկանում են համառոտ խմբագրությանը, իսկ Հ. Տաշյանինը՝ ընդարձակ:

Շիրակացու ինքնակենսագրության այս երկու տեքստերի հարաբերության հարցը հայագիտության մեջ, որքան մեզ հայտնի է, ուսումնասիրված և պարզաբանված չէ, բայց Հ. Տաշյանը Վիեննայի № 30 *գրչագիրը նկարագրելու ժամանակ, նկատել է, որ այդ գրչագրում եղած Շիրակացու ինքնակենսագրության և պրոֆ. Ֆ. Պատկանյանի հրատարակած տեքստե-*

1) «*Փորձ*» *1877 թ., IV, էջ 317—330.*
2) F. C. Conybeare, Ananias of Shirak («Byz. Zeitschrift» 1897, *էջ 372—374*).
3) Армянская география VII века (*տես Երա առաջաբանը*).

քի մեջև զգալի տարբերություն կա, ուստի և անհրաժեշտ է համաձայնել այդ տեքստի ամբողջությամբ բնթերցել իր ցուցակում և նշել այդ մասին հետևյալը. «Հետաքրքրական այս կենսագրականն... բավականին կուտբերելի Պատկանյանի հրատարակություններն»[1]):

Շիրակացու ինքնակենսագրության երկու խմբագրություններից լավագույնը, ինչպես հետո կտեսնենք, Տաշյանի հրատարակած տեքստն է:

4. ՎԵՐՆԱԴԻՐ ՀԱՐՑԸ

Շիրակացու ինքնակենսագրության այս երկու խմբագրության տեքստերի վերնագրերի ուսումնասիրություններից պարզվում է, որ երկու խմբի վերնագրերից ո՛չ մեկն էլ իրենը, հեղինակինը չէ, այլ ուրիշ մեկի դրածը: Շիրակացու ինքնակենսագրության Տաշյանի հրատարակությունը, ինչպես հայտնի է, վերնագրված է. «Անանիայի Շիրակունւոյ երիցս երանեալ վարդապետի: վասն որպիսութեան կենացս իւրոյ»[2]): Պրոֆ. Ֆ. Պատկանյանը՝ «Անանիայի Շիրակվանցոյ երիցս երանեալ վարդապետի վասն որպիսութեան կենացն»[3]): Իսկ Ղ. Ալիշանինը՝ «Անանիայի Շիրակուանցւոյ վասն որպիսութեան կենացն»: Շիրակացին, պարզ է, ինքն իր մասին չէր ասի «երիցս երանեալ» վարդապետ: Այդպես կարող էին նրան հիշել հետագայում միայն նրա աշխատությունն ընթերցողները և նրան հարգող երիցները: «Երանելի» հնում դրել է ածվել միայն մահացածի նկատմամբ, որը համապատասխանում է «հանգուցեալ», «ողորմած հոգի» արտահայտություններին:

5. ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԱԽՆԱԿԱՆՆ Է

Շիրակացու ինքնակենսագրության երկու խմբագրության տեքստերի համեմատական ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ նրանցից նախնականը, լավագույնը, ինչպես նշել ենք վերևում, ընդարձակ խմբագրության տեքստն է: Ընդարձակ խմբագրության տեքստը պահել է Շիրակացու աշխատության նախնական բնագրի մի շարք կարևոր մանրամասներ, որոնք կրճատված են համառոտ խմբագրության տեքստում: Բացի այդ, համառոտ խմբագրության տեքստում կան բավականին աղավաղված նախադասություններ, որոնք մարդու վիճակում հասել են մեզ ընդարձակ խմբագրության տեքստում: Բերենք մի քանի օրինակ:

Շիրակացին իր ինքնակենսագրության մեջ պատմում է, որ Տյուքիկոսի մոտ սովորելու գնացած ժամանակ՝ ուսուցիչը չար է ուրախանում, որ իր մոտ սովորելու է եկել մի հայ աշակերտ և հայտնում է, որ ինքը երկար ժամանակ ապրել է Հայաստանում. «Եւ առաւել ուրախ եմ, զի չինէն աշակերտի աշխարհն այն, զի ես ի մանկութեանն ժամանակի հա-

---

1) Հ. Տաշյան, Վիեննայի ձեռ. ցուցակ, էջ 174:

2) Նույնը. 174:

3) Ֆ. Պ. Ան. Շիր. Մնացորդք բանից, էջ 1:

4) Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 191, Ղ. Ալիշանը, Շիրակացու վերնագրի կազակությամբ, ներքին լուսնկցում ավել է հետևյալ ծանոթությունը. «Ամանիա Շիրակացի կոչեն՝ յանուն գաւառին, այլ Շիրակաւանցի յանուն Շիրակաւանին: Մեզ ծանոթ գրչագրերից ոչ մեկը տակայն չտվեց Ղ. Ալիշանի նշած ձևով:

բուսած ամս կացի ի բարիս յերկրին Հայոց և ցնծամ՝ զերթալ զիտուբիւնս ի նա, զի ի ժամանակս յայս ազխուժիչն էր ի նմա»: (ՀՍՍՌ մատ. № 699, թ. 181 ա.): Անկյունաւոր փակագծի տեքստը Շէրակացու համառոտ խմբագրության տեքստում կրճատված է (Համմտ. «Մեսրոպեան բանից», էջ 2, տող 17—20):

Շէրակացին իր ինքնակենսագրության մէջ հայտնում է, որ ինքը՝ Տյուքիկոսի մոտ ուղարկուելուց հետո, լիովին յուրացրել է համաբռղական արվեստը՝ մանաւանդ չափով սովորելով նաև այլ գիտութիւններ. «... Եւ արարեալ իմ առ նա ամս ութ, ուսայ լիով [զարուեստ համարողութեան, նաև՝ դոյզն ինչ զայլոցն տեղեկացայ գիտութեանց»]: (ՀՍՍՌ մատ. № 699, թ. 181ա.): Անկյունաւոր փակագծի տեքստը կրճատված է համառոտ խմբագրության մէջ (տե՛ս, էջ 2, տող 22—23):

Շէրակացին իր ուսուցչի կենսագրությունը պատմելուց առաջ ընթերցողներին ծանոթացնում է իր նպատակի հետ՝ թէ ինչու է ուզում ինքը նրա մասին մի քանի խոսք ասել. «Բայց կամիմ ոչ տգետս ձեզ լինել ամենահմուտ առն լաւութեան, այլ գիտութիւն ձեզ հասուցից պատմութեամբն» (ՀՍՍՌ մատեն. № 699, թ. 182ա.): Ընդգծված նախադասությունն ամբողջությամբ կրճատված է Շէրակացու համառոտ խմբագրության տեքստում:

Ի միջի այլոց, Շէրակացու ընդարձակ խմբագրության տեքստում Տյուքիկոսի մասին պատմվում է ոչ թէ առաջին դեմքով, այլ երրորդ, որն ավելի է համապատասխանում ինքնակենսագրության տեքստի ընդհանուր շարահյուսությանը:

Տյուքիկոսը Հայաստանում եղած ժամանակ, ըստ Շէրակացու համառոտ ինքնակենսագրության մէջ եղած տեղեկութեան, սովորել է լեզու և դպրութիւն: Համառոտ խմբագրության տեքստից պարզ չէ՝ թէ նա ի՞նչ լեզու է սովորել և կամ ի՞նչ դպրութիւն է ուսումնասիրել (տե՛ս «Մեսրոպ. բանից», էջ 3, տող 2—3): Ընդարձակ խմբագրության մէջ այդ մութ հետը պարզաբանված է. «Եւ ուսաւ մեր (այսինքն հայերէն— Ա. Ա.) լեզու և դպրութիւն»: (ՀՍՍՌ մատեն. № 699, թ. 182ա): Շէրակացու ինքնակենսագրության մէջ պահված այս տեղեկությունը կարևոր տեղեկութիւն է, որովհետև հայ աշակերտներն Սրբոմուտք կրթության դնալիս սովորում էին մշտեղ հունարէն, իսկ Շէրակացին սովորել է այնպիսի ուսուցչի մոտ, որը դիտցել է հայերէն:

Տյուքիկոսի հիվանդության տևողության, ինչպես և նրա կորցրած ապրանքների համար ունեցած կսկիծի մասին ո՛չ մի հիշատակություն չունի համառոտ խմբագրությունը (տե՛ս «Մեսրոպ. բանից», էջ 3, տող 2), այն ինչ, ընդարձակ խմբագրության մէջ կոնկրետ հիշված է այդ մասին. «Եւ երբն բազում աւուրս անցուցաներ ի հիւանդութեանն՝ ունելով և զկսկիծ կորստեան ընչից» (ՀՍՍՌ մատեն. № 699, թ. 182բ):

Կարելի է բերել բազմաթիվ այլ օրինակներ ևս, բայց բերածը, կարծում ենք, բավական է ընդարձակ խմբագրությանը նախապատվություն տալու համար:

Անհրաժեշտ է նշել, որ համառոտ խմբագրությունը՝ ընդարձակ խմբագրության համեմատությամբ ոչ մի լրացում չի կատարում: Միայն մի տեղ, Քրիստոսատուրի մասին խոսելիս, համառոտ խմբագրության տեքս-

ոը ընդարձակի համեմատությամբ ունի մի քանի ավելի բառեր. «Եւ տեսի զի ոչ ունէր պրովանդակութիւնն արուեստին, [այլ ասէի և անտի ծայրատիպ]»: («Մնաց. բանից», էջ 2, տող 1—2): Համառոտ խմբագրության տեքստում անկյունավոր փակագծի տեքստը ընդարձակի համեմատությամբ ավելի է: Սակայն սա աննշան ավելացումն է և, հավանական է, նախնական դրշագրից չի գալիս, այլ ուշ շրջանում ավելացրած ընդմիջարկություն է հանդիսանում:

Գրչական ընտիր և անթերի ընթերցումներից բացի, Շիրակացու կենսագրության ընդարձակ խմբագրության տեքստը հնարավորություն է տալիս այժմ լուսաբանել Շիրակացու և իր ուսուցչի անձնավորության հետ կապված որոշ մութ խնդիրներ: Փորձենք նրանց մի քանիսի վրա կանգ առնել:

6. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԾՆՆԴԱՎԱՅՐԸ.

Շիրակացու ինքնակենսագրության ընդարձակ խմբագրությունն՝ սկսելից առաջ, պահել է Շիրակացու ծննդավայր գյուղի անունը, Այստեղ Շիրակացին ինքն իր ծննդավայրի մասին պարզ ասում է. «Ես Անանիա Շիրակացի յԱնանիա գեղջէ···»[1] (ՀՍՍՌ Մատեն. № 699, թ. 178բ): Համառոտ խմբագրության տեքստը Շիրակացու ծննդավայր գյուղի անունը պահել է աղավաղված՝ «Շիրակվանցի» ձևով:

Ի միջի այլոց, պրոֆ. Ս. Հայրապետյանն իր «Անանիա Շիրակացու կյանքն ու գործունեությունը» հոդվածում, որը տեղավորել է ՀՍՍՌ Մատենադարանի «Գիտական նյութերի ժողովածու»-ի № 1-ում, Շիրակացու ծննդավայր գյուղն է համարում Անին և ենթադրում, որ այդ Անի գյուղը «գտնվել է Անի քաղաքին նախորդող համանուն բերդի պաշտպանության գոնայում»[2]: Պրոֆ. Ս. Հայրապետյանի պնդումը վիճելի է, որովհետև Շիրակացու ընդարձակ խմբագրության մեջ նախ ասված է ո՛չ թե «Անի գեղջէ», ինչպես բերում է պրոֆ. Ս. Հայրապետյանը, այլ, «Անանիա գեղջէ» (տե՛ս նաև Տաշ. ցուցակ, էջ 174): Ապա՝ եօթնապրյանքի վերջում Շիրակացու անձնավորության մասին եղած տեղեկության մեջ, որը բերվում է որպես իր գրած թեզին տալացույց, ասված է ո՛չ թե «Ես Անանիա Շիրակացի ի գեղջէ Անիից», ինչպես մեջ է բերում պրոֆ. Ս. Հայրապետյանը, այլև «Ես Անանիա Շիրակացի ի գեղջէ Անենից···» (Տե՛ս ՀՍՍՌ Մատեն. № 4066, թերթ 10բ): Եվ, վերջապես, Անեցու տեղեկությունը, որի վրա հենվում է պրոֆ. Ս. Հայրապետյանը, աղավաղված է: ՀՍՍՌ Մատենադարանում գտնվող Անեցու ժամանակագրության լավագույն մի ընդօրինակված է 1178 թվին և համանական է նշված, որ ընդօրինակված է Անեցու իրեն կենդանության օրով և նրա աչակերտի ձեռքով, ասված է ո՛չ թե «կոչէ առ իւր մեծ վարդապետն Անանիա յԱնիէ գեղջէ», ինչպես Անեցու սպագիր տեքստում է, այլ «Հայրապետն Անանիան կոչեաց առ իւր զմեծ վարդապետն Անանիայ յԱնենէից գեղջէ» (տե՛ս ՀՍՍՌ Մատեն. № 5619,

---

[1] Պիտի ենթադրել, որ հետո Անանիա անունը գործ է ածվել որպես գյուղի անուն:
[2] ՀՍՍՌ Մատեն. «Գիտական նյութերի ժողովածու» № 1, էջ 4:

քերք 78 բ)։ Նման սխալ տեղեկությունների հիման վրա պնդել, որ Առաքելա գյուղը Անի գյուղն է և Անի գյուղը գտնվել է հետագայի Անի քաղաքի տեղում, համոզեցուցիչ չէ։ Համենայն դեպս, այդ հարցը համոզեցուցիչ փաստերի հիման վրա դեռ կարող է ապացուցման։

Մեր կարծիքով, սխալ է նաև հայագիտության մեջ քաղաքացիության գաղափարի կարծիքը, որ իբր Շիրակացու թղթակիցներից մեջ Առաքելան երբեմն «Շիրակավանցի» կամ «Շիրակաւանց»-ցի է կոչվում, երբեմն՝ «Անեցի», ուստի և այդ անունները նույնն են։ «Անի»-ն, ավելի ճիշտ՝ «Անանիան» հիշվում է որպես ծննդավայրը գյուղի անունը, իսկ Շիրակացի, դրչագրերում ավելի հին ձևը՝ «Շիրակունին» նրա տոհմանունն է, գուցե և ակիզբ առած տեղանունից։ Շիրակացին հավանական է ազնվական ծագում է ունեցել և Շիրակի Շիրակունիների իշխանական տոհմից է։ Ճիշտ կլինի նրա մականունը դործ ածել ո՛չ թե Շիրակացի, այլ Շիրակունի։

7. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ ՈՒՂԵՎՈՐՎԵԼՈՒ ԱՌԵՂԾՎԱԾԸ

Ըստ Շիրակացու կենսագրության համառոտ խմբագրության՝ Շիրակացին Թեոդոսուպոլսում և Զորրորդ Հայքում իր ցանկացած ուսուցիչը չգտնելուց հետո, ուղևորվում է Կոստանդնուպոլիս։ «Եւ անտի—ասված է համառոտ խմբագրության տեքստում—գնացի ի Կոստանդնուպոլիս»։ Նույն տեքստի հետագա շարադրությունից անհասկանալի է մնում Շիրակացու ծանոթներին հանդիպելը, նրանց ասված խորհուրդը՝ Տյուքիկոսի մոտ գնալու վերաբերյալ, և, ամենից կարևորը, Փիլաքրի մասին ասված տեղեկությունը, «...այժմ ետևակից եղեւ մեզ Փիլաքր սարկաւագն հայրապետին Կոստանդնուպոլսոյ և քաղում մանկունս ածէր առ նա յաչակերտութիւն»։ Փիլաքրը աշակերտների հետ գալիս էր Պոլսից և ոչ հակառակը, ուրեմն Շիրակացին նավակից էր լինելու հակառակ ուղղությամբ։ Այս հակասությունը նկատել է Հով. Թորոսյանը՝ իր «Անանիա Շիրակացին և «Ալարատ» թերթին մեկ հավելվածը» հոդվածում. «Արդ, որովհետև Անանիայի անունը չատ սեռա կերպով միացած է Տյուքիկոսի տոմսի հետ—գրում է նա,—այն պատճառով չատ տարակուսանքներ և խնդիրներ կծագին նաև Շիրակացվո մինչև ի Բյուզանդիոն կամ Տրապիզոն ըղած ուղևորության մասին... օրինակ մին Շիրակացին մինչև Կ. Պոլիս կերթա, անցնելով անշուշտ Տրապիզոնեն և չիմանար թեև Տյուքիկոսի հոն գտնվելը, ապա Կ. Պոլսո մեջ ծանոթից... կհանդիպի...»[1])։

Շիրակացու ընդարձակ խմբագրությունը հնարավորություն է տալիս մեզ պարզել այդ հակասությունը։ Այս խմբագրությունից երևում է, որ Զորրորդ Հայքից հետո Շիրակացին չտապալել է դնալ Կոստանդնուպոլիս, իջել է ծովափ, բայց հանդիպել է Պոլսից եկող իր ծանոթներին, որոնք և խորհուրդ են տվել նրան դնալ Տրապիզոն։ Շիրակացին այս մասին պատմում է. «Այնուհետև (այսինքն՝ Քրիստոսատուրից բաժանվելուց հետո) աճապարեցի երթալ ի Կոստանդնուպոլիս և պատահեաց ինձ ի ծանուցիկս ինոց, որք անտի էին ուղևորեալք...» (ՀՍՍՌ մատեան. № 699, թերթ 179 բ.)։ Շիրակացին լսում է Պոլսից եկած իր ծանոթների խորհուրդները («որք անտի էին ուղևորեալք») և ճանապարհվում Տյուքիկոսի մոտ։ Այս-

[1]) «Բազմավէպ», 1896 թ., էջ 215։

պիտով, հայրապետության մեջ քաղաքացիության ստացած այն ենթակայությունը, որ Երեմիացին սովորելու գնալիս, Յորբորդ Հայքից հետո, մնել է Կոստանդնուպոլիս և ապա հետ վերադարձել, Երեմիացու ինքնակենսագրության ընդարձակ խմբագրության տեքստով չի հաստատվում:

Ի միջի այլոց, ըստ ընդարձակ խմբագրության, Երեմիացին չոտպում է և Պոլսից բերված իր աշակերտակից ընկերներին հանում այն ժամանակ առեվտրական կարևոր նշանակություն ունեցող Սինոպ քաղաքում: «Եւ եկեալ մեր ի Սինոպ՝ պատահեալ ընկերակցաց մերոց, գտուցեալ ի ճմաճկ (ի նոցանէ?) եանաղարհորդեցաք ի ցամաք» (ՀՄՄՌ մատեն. № 699, թերթ 180 ա): Այս ամբողջ հատվածը, դժբախտաբար, չի պահվել հայտնա խմբագրությունը:

Որ Երեմիացու դուած աշակերտակից ընկերները իրոք Փիլաքրի կոստանդնուպոլսից բերած աշակերտներն էին, այդ երևում է և ընդարձակ խմբագրության տեքստի մի այլ նախադասությունից, որը դարձյալ կըրճատված է համառոտ խմբագրության տեքստում: Երեմիացու ծանոթները Փիլաքրի Պոլսից աշակերտներ բերելու մասին պատմելիս՝ ավելացնում են պոր ի՛ երաւ երաւ երթցես, գոցես անդ գՓիլաքր» (ՀՄՄՌ Մատեն. № 699, թերթ 180 բ): Երեմիացին լսելով նրանց խորհուրդը, չոտպում է և իրոք գանում է Փիլաքրին:

8. ՏՅՈՒՔԻԿՈՍԻ ՈՐ ՁԱԿԱՏԱՄԱՐՏՈՒՄ ՎԻՐԱՎՈՐՎԵԼՈՒ ԵՎ ԻՆՉ ՎԱՅՐԵՐՈՒՄ ԳՏՆՎԵԼՈՒ ՀԱՐՑԸ

Երեմիացու ինքնակենսագրության համառոտ խմբագրության տեքստից երևում է, որ Երեմիացու ուսուցիչը, Տյուքիկոսը, վիրավորվում է պարսկահպատակ պարսպապահների հյուդանդացների վրա հարձակվելու ժամանակ, միայն պարզ չէ՝ ճակատամարտի տեղը: Ընդարձակ խմբագրության տեքստում այդ հարցը որոշված ճակատամարտի տեղը—Անտիոք քաղաքի մոտերքը: «... ի ժամանակի յարձակման զաւրացն Պաքսից ի վերայ Յունաց, որ եղև մերձ յԱնտիոք» (ՀՄՄՌ մատեն. № 699, թերթ 182 ա):

Համառոտ խմբագրությունից չի երևում, թէ Տյուքիկոսն առաջնորդելուց հետո Երուսաղեմ, Աղեքսանդրիա և Հռոմ քաղաքներում ինչքան ժամանակ է մնացել: Ընդարձակ խմբագրության տեքստում կոնկրետ նշված է՝ որ Երուսաղեմում նա մնում է մի ամիս, Աղեքսանդրիայում՝ երեք ամիս, Հռոմում՝ մեկ տարի. «դնաց (Տյուքիկոսը—Ա. Ա.) ողջացեալ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ: Եւ արարեալ[1]) անդ ամիս մի, փոխեցաւ յԱղեքսանդրիա: Եւ ամս երիս կայր անդ ի հրահանգի: Եւ ապա չոգաւ ի Հռոմ եւ արարեալ անդ տարեւոր ժամանակս, գայ ի Կոստանդնուպոլիս...» (ՀՄՄՌ Մատեն. № 699, թերթ 182 բ—183 ա):

9. ԵՐԱԿԱՑՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Երեմիացու ինքնակենսագրության ընդարձակ խմբագրությունն օգնում է մեզ որոշել նաև Երեմիացու ապրած ժամանակը: Երեմիացու ժամանակի վերաբերությամբ, ինչպես հայտնի է, տարբեր կարծիքներ գոյություն

[1]) «Արարեալ» գոթ է ածված Յայու խմաստով:

ունեին: Ըստ պրոֆ. Ֆ. Պատկանյանի, Շիրակացին ապրել է 7-րդ դարի սկզբներում: «...Անանիա, որդի Ցովհաննէսի Շիրակունւոյ,—պրում է նա —եկայց ի սկզբան է դարու, յաւուրս Մօրկայ և Արքուէդ Ոսպովոյ»[1]): Ղ. Ալիշանը[2]), ակադեմիկ. Ն. Մառը[3]) և ակադ. Հ. Օրբելին[4]), Շիրակացուն համարում են 7-րդ դարի երկրորդ կիսում ապրած հեղինակ: Ակադ. Հ. Աճառյանն իր «Անձնանունների բառարան»-ում Շիրակացու ծնունդը դրել է VII դ. 10-ական թվերին[5]): Պրոֆ. Ս. Հայրապետյանն իր «Անանիա Շիրակացու կյանքն ու գործունեությունը» հոդվածում[6]) Շիրակացուն չարժոռմ է մինչև 8-րդ դարի առաջին քառորդը: Կոնիբևրը Շիրակացու ժամանակը դնում է 600—650 թ.թ.[7]):

Շիրակացու ժամանակի որոշման խնդրում կարևոր նշանակություն ունի Շիրակացու ուսուցչի՝ Տյուքիկոսի ժամանակի որոշումը— բյուզանդական ո՞ր կայսեր ժամանակակից անձնավորություն է նա և ո՞ր պատեպազմում է վիրավորվել: Այդ հնարավորություն կտա մոտավոր ճշտով հենման կետ ստեղծել՝ Շիրակացու ժամանակը որոշելու խնդրում:

Բանասեր Հ. վ. Թորոսյանի կարծիքով Տյուքիկոսը մասնակցել է Որմիզդ IV-ի ժամանակ տեղի ունեցող պատերազմին[8]): Հակառակ եղրակացության է հանգել պրոֆ. Ս. Հայրապետյանը: Սրա կարծիքով Տյուքիկոսը մասնակցել է ո՛չ Որմիզդ 4-րդի (579—589 թ.թ.) ժամանակ տեղի ունեցող պատերազմներին, այլ Մորիկից հետո (602-ից հետո) տեղի ունեցող հուշ-պարսկական պատերազմներին. «Մնչուչտ,—գրում է նա,— Տյուքիկոսի նկարագրությունները վերաբերվում են բյուզանդական կայսեր Մորիկի ողբերգական վախճանին հաջորդող պարսկա-հունական ամենից ու երկարատև պատերազմներին» (604—628)»[9]):

Շիրակացու ինքնակենսագրության ընդարձակ տեքստը, բաբելբախտաբար, պահվել է այն կայսեր անունը, որի ժամանակ Տյուքիկոսը վինվոր է եղել: Այնտեղ ասված է. «Մանկութենեան ժամանակաւ վինեորեալ է դուն Ցովհաննու զօրավարի Տիբեր կայսեր՝ որ ի Հարս» (ՀՍՍՌ Մատեն. № 699, թ. 182 ա): Տիբերիոս կայսրը գահակալել է 578—582 թ.թ.[10]): Տյուքիկոսը Տիբերիոս կայսեր ժամանակ վինվոր է եղել իր երիտասարդ հասակում, ուրեմն նա ծնված պետք լինի 6-րդ դարի 60-ական թվերին: Այդ հաշվով Շիրակացին պետք հանդիպած լինի Տյուքիկոսին ամենաուշը նրա 55—60 տարեկան հասակում, այսինքն՝ 7-րդ դարի 15—20 թ.թ.: Հայտնի է, որ Շիրակացին Տյուքիկոսի մոտ գնացել է իր երիտասարդ հասակում, համենայն է 20 տարին լրացրած, ուրեմն՝ Շիրակացին ծնված պետք լինի 6-րդ դարի վերջերում, և ամենաուշը— 7-րդ դարի սկզբներում:

---

1) Ֆ. Գ. Մնացորդք բանից Անանիայի Շիրակունւոյ, էջ 1.
2) Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ 1881, էջ 37, 96.
3) Н. Я. Марр, Ани, Л.—М 1934 г., стр. 20.
4) И. А. Орбели, Вопросы и решения, Пет-град, 1918, стр. 9.
5) Պրոֆ. Հ. Աճառյան, Անձնանունների բառարան, տես «Անանիա Շիրակացի».
6) ՀՍՍՌ Մատեն. «Գիտական նյութերի ժողովածու», էջ 9.
7) F. C. Conybeare, Ananias of Shirak (A. D. 600—650) (տես „Byz. Zeitschrift" 1897, էջ 572).
8) «Բազմավէպ» 1896 թ., էջ 214—215.
9) ՀՍՍՌ Մատեն. «Գիտական նյութերի ժողովածու», էջ 8.
10) K. Krumbacher, Geschichte der Byz. Litteratur, München, 1897, էջ 1145.

Շիրակացու տպած ժամանակի երկրորդ կարևոր հենակը—այդ Անաստաս Ակոռեցի կաթողիկոսի հանձնարարությամբ նրա կազմած տոմարի փաստն է: Անաստասն իր կաթողիկոս եղած ժամանակ կանչում է Շիրակացուն և հանձնարարում կազմել հայոց անշարժ տոմարը: Այս մասին Ստեփանոս Ասողիկը հայտնում է. «Իսկ Անաստաս խորհեալ Հայաստանեայ կարգել տոմար անշարժ ըստ այլոց աղղաց՝ և հրամայէ Անանիայի Շիրակացւոյ կարգել զքրոնիկոնն հրաշապատ, յորում գտոմարս մեր կարգեաց անշարժ: Անաստասեայ խորհեալ ժողովով և եպիսկոպոսօք հաստատել զքրոնիկոնն և վախճանի, կացեալ յաթոռս ամս վից»[1]): Անաստասի կաթողիկոսության տարիները են—661—667[2]): 7-րդ դարի վերջաուսնական-յոթանասնական թվերին, պիտի ենթադրել, որ Շիրակացին բավականի տարիքով ու ճանաչված անձնավորություն էր, այլապես կաթողիկոսը չէր կանչի նրան և չէր հանձնարարի տոմար կազմելու կարևոր գործը: Ուրեմն, 661—667 թ.թ. Շիրակացին գոնվում էր տարիքավոր հասակում:

Եվ, վերջապես, Շիրակացու ժամանակը որոշելու համար կարևոր է ՀՍՄՌ մատեն. № 4066 ձեռագրում մնացած Շիրակացու մի հիշատակությունը, որն առաջին անգամ մեր մատենադրության մեջ բերում է պրոֆ. Ս. Հայրապետյանը իր «Անանիա Շիրակացու կյանքն ու գործունեությունը» աշխատության մեջ: Այդ հիշատակության մեջ ասված է. «Եւ սկիզբն քանիանութեան բերման Թուիս՝ յորժամ լցեալ էր ՈԿԸ ա(մ)ի կուսական յարգանդէ Աստուածն բանի. եւ ի մեռսանաներորդ չրջադայութեանն, եւ ի ԺԹ ամի [կոս]տանդիանոսի...»[3]): Կոստանդիանոս 2-րդը գահ է բարձրացել 642 թվին, ուրեմն՝ նրա 19-րդ տարին կլինի ոչ թե 608 թվականը, այլ 661 թվականը: Մեզ թվում է, որ նախնական տեքստում եղել է Ա, իսկ ընդօրինակող գրիչները «Ա»-ն աղավաղել են «Ը»-ի:

Վերև բերված նախադասության մեջ «եւ ի մեռսանաներորդ չրջադայութեանն» բառերը՝ պրոֆ. Ս. Հայրապետյանը հասկանում է որպես Շիրակացու ուսմանն դնալու և չրջադայելու տարիներ և ենթադրում որ 699 թվին է Շիրակացին վերադարձել Տյուքիկոսի մոտից: Այդպիսի համարձակ ենթադրություն անել վերև բերված մութ ակնարկից, մեր կարծիքով, դժվար է: Նախ՝ մեզ թվում է, որ այստեղ Շիրակացու խոսքը ո՛չ թե իր չրջադայությանն է վերաբերում, այլ տոմարի ԺԱ երիկին: Եւ ապա՝ եթե անգամ ընդունելու լինենք, որ Շիրակացին իր չրջադայության մասին է ակնարկում և հետագայում գրիչները աղավաղել են, այնուամենայնիվ հիմք չկա ենթադրելու, որ Շիրակացին մի անգամ է դնացել Արևմուտք և միայն դրա մասին կարող էր գրել:

Ավելի քան վիճելի է պրոֆ. Ս. Հայրապետյանի այն պնդումը, որ իբր Անանիա Շիրակացին կենդանի է եղել մինչև 712 թվականը: Պրոֆ. Ս. Հայրապետյանի կռվանը ասյալ հարցում Սամուել Անեցու հետևյալ տեղեկությունն է. «Զծ՚ի. Աչակերտք Անանիայի՝ Հերմոն և Տրդատ՝ և Ազարիա, Եզեկիէլ եւ Կիրակոս՝ երթեալ յերուսաղէմ հաւաքեցան երկրնականացն և ի դարձին ո՛չ ընկալաւ զնոսա ճշմարիտ վարդա-

---

1) Ստեփ. Տարօնցի, Պատմութիւն տիեզերական, ՍՊՀ 1885, էջ 99:
2) Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, 1-ին հատոր, էջ 746—754:
3) ՀՍՄՌ մատեն, № 4066, թերթ 10բ:

պետն Անանիայ»[1]: Անեցու հրատարակության մեջքին այսպես խիստ պահառավոր է: ՀՄՄՌ մատեն. № 5619 ընդհ դրչագրում այդ հատվածը հեռացել ճեղքվ է ընդօրինակվածից:

Թվ		Պարսից Արծլ-Մելիք	Սմբատ	Տր. Եղիշէ	Թուական հայոց
ՉԺ	Դ Յուսուֆ-նահանոս	ԺԹ	ԺԹ	ԺԹ	ՃՄԼ
ՉԺԱ	Ա	Ի	Ի	Ի	ՃՄՀ

«Աշակերտ Անանիայի՝ Հերմոն եւ Տրդատ եւ Ազարիա, Եղիկիէլ եւ Դիրակոս, երթեալ յերուսաղէմ հաւանեցան երկարնակային, եւ ի զարձին ոչ ընկալաւ զնոսա ճշմարիտ վարդապետն Անանիայ. քանզի նշ<աւ>ա ուր հասանէ<ին> զնա, ասէ<ին> պատճառս հայհոյութեան, զոր մի՛ ոք իշխեցէ ասել կամ հաւատալ»[2]:

Անեցու այս տեղեկության մեջ նկատվում է պատմական վիպասանքի և ժամանակի հետևյալ շփոթությունը:— ա) Հուսուֆնահոս II կայսեր առաջին տարին ո՛չ թե 711-ն է, այլ 685-ը[3]: Հուսուֆնահոսի պահակալության ժամանակն Անեցին, այսպիսով, սխալվում է 26 տարի ժամանակով: բ) Աբգլմելիքը, ավելի ճիշտ՝ Աբդուլ Ռահմանը, պարսիկ չէ, այլ արաբացի: գ) Նա մահացել է 705 թվին, այսինքն՝ Անեցու ցույց տված ժամանակից վեց տարի առաջ: Եվ, վերջապես, Եղիշե անունով կաթողիկոս այդ ժամանակ չի եղել: Հայոց եկեղեցու պատմության մեջ Եղիշե անունով միայն մի կաթողիկոս է հայտնի— Եղիշե Ռշտունին, որը 10-րդ դարի սկզբներին է (941—946 թ. թ.)[4]: Անեցին, հավանական է, Եղիշեին շփոթում է Եղիա Աբեղյանցու հետ, որը կաթողիկոս է եղել 703—717 թ. թ.: Սակայն նրա ժամանակ բյուզանդական դահի վրա Հուսուֆնահոսը կայսր չէր:

Անեցու ժամանակի շփոթությունը, ինչպես տեսնում ենք, ապազակոչ է: Անզգուշություն կլիներ, Անեցու անախրոնիզմով լրջի այս տեղեկության վրա հիմնվել և պնդել, որ Շիրակացին ապրել է ավելի քան 113 տարի:

---

1) Սամուէլի քահ. Անեցւոյ, «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ 1893, էջ 85:

2) ՀՄՄՌ Մատեն. № 5619, թերթ 80 ա:

3) K. Krumbacher, Geschichte d. Byz. Lit., էջ 1145:

4) Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, I հատոր, էջ 1081—1084:

10. ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԹՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԹԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հարց է առաջանում, Շերլակացու ինքնակենսագրության ընդարձակ քաթադրության տեքստը իղեալակա՞ն ձևով է մեզ հասել, նա թերի չէ՞ աթոյլոք: Պրոֆ. Մ. Հայրապետյանի կարծիքով նա թերի է[1]): Դժբախտաբար պրոֆ. Ս. Հայրապետյանը այդ առթիվ վիճաբեր չի բերում: Բայց մեր կարծիքով Շերլակացու ինքնակենսագրության ընդարձակ տեքստը թերի չէ:

Շերլակացու ինքնակենսագրության ընդարձակ տեքստում սակայն նկատելի է մի նախադատության հետևանաջություն, որն անհրաժեշտ է չափել նոր հրատարակության ժամանակ: Նախադատության հետևանաջության այդ վիճաբը նկատվում է Շերլակացու ինքնակենսագրության տեքստի այն մասում, ուր Շերլակացու ծանոթները պատմում են փիլսաբ սարիավարդ աշակերտներից հետ լրենց նամակից լինելու վիճաբի մասին. «Ընաւակից մեզ եղեւ Փիլսաբ՝ սարկաւագ հայրապետին Կոստանդնուպաւլսէ, ոք բազում մանկունս ածէր առ նա յաշակերտութիւն: [Ել եկեալ մեր ի Սիճեւպ, պատահեալ ընկերաց մերոց, գատուցեալ ի նմանէ ճանապարհորդեցաք ի ցամաք] զոր եթէ երազ երազ երթիցես, զոցես անդր զփիլսաբ: Զայս լուեալ ընդալից սրտիւ վճռաւորեցի զնախախնամողն Աստուած, որ առաձնն պատրաստ ունի զիմաստաբ իւրոց, որպէս եւ ասեն իսկ՝ եթէ հայցէք եւ գտջիք: Եւ երթայ իմ դուի զնա ի վկայարանի սրբոյն Եւդիմեա...»: Անկյունավոր փակագծի տեքստը, մեր կարծիքով, պիտի տեղադրել «զտջիք» բառից հետո:

11. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԺԵՔԸ

Շերլակացու ինքնակենսագրությունն իր տեսակի մէջ բացառիկ երկ է հին հայկական մատենագրության մեջ: Հին հայ ո՛չ մի գրողից մեզ չի հասել նման կենսագրական: Հայ օրիգինալ և թարգմանական մատենագրության մեջ, ճիշտ է, կան մեծ թվով վարքաբանական աշխատություններ, որոնք ամփոփված են «Հարանց վարքեր»-ում, «Ոսկեփորիկ»-ներում, «Ճառընտիրներ»-ում և նման այլ ժողովածուներում, բայց սրանք ավելի կրոնական-կանոնական գրականության շարքի երկեր են, քան ինքնակենսագրություններ մեր ներկա հասկացողությամբ: Վարքաբանական այդ աշխատությունները գրված են մեծ մասամբ ուշ շրջանում և նպատակ են ունեցել առանձին սրբացված և հրաշապատում ձև տված վարքերի վրա քրիստոնեական ուղով սերունդներ դաստիարակել:

Կենսագրական որոշ նյութեր պարունակում են նաև ընդօրինակող գրիչների հիշատակարանները, բայց սրանք էլ ունին մի այլ պահպանություն, որ հիշատակագիրը գրիչը շատ քիչ է կանգ առնում իր անձնավորության վրա: Լավագույն դեպքում, նա հիշատակարանի իր անձնավորության վերաբերվող մասը ընդարձակում է իր բարեկամների անունների հիշատակությամբ:

---

1) Ս. Հայրապետյան «Ան. Շերլակացու կյանքն ու գործունեությունը» ՀՍՍՌ Գտաէն. «Գիտ. նյութերի ժողովածու», էջ 17:

Շիրակացու նպատակադրումը ամփոփ միանգամայն այլ է: Նրա ինքնակենսագրությունը—կենսագրություն է մեր նեղկա հասկացողությամբ: Նա իր ինքնակենսագրության մեջ նպատակ է դնում ծանոթացնել ընթերցողներին իր կյանքի, իր անձնավորության հետ:

Ս.յսպիսով. ա) Շիրակացու ինքնակենսագրությունը մեզ հասել է երկու խմբագրությամբ, որից նախնականը—ընդարձակ խմբագրության տեքստն է: բ) Շիրակացու ընդարձակ խմբագրության տեքստի հիման վրա հնարավոր է այժմ պարզել Շիրակացու և իր ուսուցչի կենսագրության հետ կապված մի շարք մութ հարցեր: գ) Շիրակացու ինքնակենսագրությունը մեզ հասել է լրիվ տեքստով: դ) Շիրակացու ինքնակենսագրությունն իր տեսակի մեջ, բացառիկ երևույթ է հին հայ մատենագրության մեջ:

III. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԹՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. ԳՐՉԱԳԻՐԵՐԻ ԲԻԲԼԻՈԳՐԱՖԻԱՆ

ա) Խոստումն աշակերտացն

1. *ՀՍՍՌ մատենադարանի* № 4066 (*ՏՓ*· 17), *էջ* 1*ա*: *Առանց վերնագրի*: *Սկսում է «Բազմապատիկ»-ի դործողություններց*:

ՀԱ	Ա	Ա
Բ	Ա	Բ
Բ	Բ	Դ
Բ	Գ	Գ

և այլն:

Ներքին լուսանցքում սեփական դուդընթաց ընդօրինակված է «Եօթնադրեանք»-ը: *Զուգի նաև «Բացատրութիւն»-ի և «բազմապատիկ»-ի ներքածականները*: *Այս սեփական ի տարբերություն մյուս դրչագրերի, իր շարունակության մեջ ունի «Դար» և «Կոճատ» թվերն ու «Վեցհազարեակ»-ը*: *Դրչագիրն ընդօրինակված է* 1238 *թվին*:

2· *ՀՍՍՌ մատենադարանի* № 1711 (*Կ*· 1833)» *էջ* 3*բ*: *Առանց վերնագրի*: *Պակասում է նաև Շիրակացու ներածական խոսքը*: *Տեղավորված է Թամգրքին կից*: *Դրչագիրն ընդօրինակված է* 1463 *թ*·: *Պատվիրատուն է Հանդիսացել ոմն Դավիթ*: *Սեփական դպրի ավազանան է ենթարկվել*: *Վերջում ունի Շիրակացու վերջարանը, որը պակասում է մյուս դրչագրերում*:

3· *ՀՍՍՌ մատենադարանի* № 1770 (*Կ*· 1666), *թ*· 385 *բ*· «Անանիայի խոստումն աշակերտացն և առաջին գլուխ.—*Պատճառ վարկանիմք, ո՛վ սիրոդք իմաստութեան···*» *վերջանում է «Բազմապատիկ»-ով «ք ք իե՛»*: *Դրչագիրն ընդօրինակված է* 1589 *թվին Աստվածատուր դրչի ձեռքով*: *Պատվիրատուն է Հանդիսացել Հայրապետ Ջուղայեցին*: *Այս դրչագրի սեփական է հիմք ծառայել մեր հրատարակության համար (Հմմտ*· *Երևանի Պետ*· *Համալսարանի Գիտ*· *աշխատություններ», Հ*· *XI, 1939 թ*·, *էջ* 249—274):

4· *Բրիտանական Թանգարանի հայկ*· *դրչագրեր* № 136: «Անանիայ Շիրակացւոյ խոստումն աշակերտացն, եւ առաջին գլուխ· *Պատճառ վարկ-*

կանխմ, ով սերոզք խոստուածեան...»: Գրչագիրը մանրամասն նկարագրված է անգլիացի գիտնական կանխքերի կողմից (տե՛ս նրա կազմած ցուցակը «A Catalogue of the armenian Manuscripts in the British Museum», էջ 327—328): Տեքստի վերաբերյալ նա ասել է հետևյալ ծանոթությունը. «There follow tabeles of figures arranged in three chapters»: «Խոստումն աշակերտացն» տեքստին հաջորդում են հովհաննես քահանայի անկյունավոր թվերը:

5. Ազգային մատեն. № 234 «Գ. Անանիայի խոստումն աշակերտացն»: Գրչագիրն ընդօրինակված է գոլսում 18-րդ դարում: Օգտվել ենք Մեսրոպ եպ. Մաղխասյանի ցուցակից (№ 240):

6. ՀՍՍՌ մատեն. № 5913: Անվերնագիրը: Փոքրիկ հատված է «Բազմատառիկ» դլխից: Ընդօրինակող հրիչն անհայտ է: Տեքստն սկսվում է էջ 118 ա-ից:

7. Ազգային մատենադարան № 262 «Գ. Անանիայի խոստումն աշակերտացն»: Գրչագիրն ունի 19-րդ դարի դրչություն: Օգտվել ենք Մեսրոպ եպ. Մաղխասյանի ցուցակից (№ 240):

բ. վեցհազարյակ)

1. ՀՍՍՌ մատեն. № 1711 (կ. 1666. թերթ 14ա) (բոլորակ՝ մեջը դրբերով): «Այս է դուռն վեց հազարեկին»: Ընդօրինակված է 1463 թվին: Գրիչը հայտնի չէ:

2. ՀՍՍՌ մատեն. № 8242 (եր. 7869 թերթ 44ա «Դուռն վեց հազարեակի, զոր արարեալ է Անանիայ Շիրակացին աստուածիմաստ զգօն վարդապետին»: Ընդօրինակել է Գևորգ դրիչը 1785 թվին, Թամզարա քաղաքում:

3. ՀՍՍՌ մատեն. № 566 (կ. 504), թերթ 311 «Այլ դուռն համարոգահաւք, որ ասի. ԶՌ-եակ, զոր շինեալ են եւ խոստատեալ են ընտրողութեամբ»: 18-րդ դարի ընդօրինակություն է: Գրիչը հայտնի չէ:

4. ՀՍՍՌ մատեն. № 8528 (եր. 751), թերթ 192ա «Դուռն վեց հազարեակին, զոր արարեալ է Անանիայ Շիրակացին:— Գիտելի է կերպիւ իմն համարողութեամբ որ ասի. ԶՌ-եակ...»: Վերջանում է բացահայտ ազբիւրքով. «... Թ. բաժին արա, Ը. ձդէ, ան դրէ եւս ամենեցունցով լուսնոտի համար...»: Ընդօրինակված է 18-րդ դարում: Գրիչը հայտնի չէ: (Համմ. Մա. կանայեան ցուցակ, էջ 27):

5. ՀՍՍՌ մատեն. № 5952 թ. 1 ա «Վեցհազարեակ, զոր արարեալ է Դաւիթ վիրհատեայէ եւ... ուսեալ ի Սարգիս քահանայէ...»:— Գիտելի է կերպիւ իմն համարողութեան, որ ասի վեցհազարեակ...» Հիշատակարան չունի: Ընդօրինակված է 18-րդ դարում:

6. ՀՍՍՌ մատեն. № 3233 (Գ. 634), թ. 128 «Դուռն ԶՌ-եակին:— Գիտելի է կերպիւ իմն համարողութեան, որ ասի վեց հազարեակ...»: Վերջանում է ախթաբքով. «... լուսնոտի համար գրես՝ նա թ-չիւ տասուհոգի»: Ընդօրինակված է 1804 թվին: Գրիչը հայտնի չէ:

---

1) Մենք բերում ենք մեր Մատենադարանից մեզ հայտնի բոլոր «Վեցհազարեակ» տեքստերը՝ անկախ նրանց ախթարք լինել-չլինելու հանգամանքից. Վեցհազարյակի երկու տեքստերի նկարագրության Վենետ. Մխիթ. մատեն-ից, տվել է Ադոնցը իր „Дионисий Фракийский...“ աշխատության նախաբանում:

7. ՀՍՍՌ մատեն. № 8334 (եր. 949) «Դ[ու]ռն համարողականիս, որ ասի վեց հազարեակ»: Ընդօրինակված է 1800 թվին, Տիկոր գյուղում:

8. ՀՍՍՌ մատեն. № 2906 (Գ. 673) Վեցհազարեակ աղյուսակներով: Ընդօրինակված է 1867 թվին:

9. ՀՍՍՌ մատեն. № 4566, թ. 161բ.: Ամանց վերնագրի: Տնքան սկսում է. «Գիտելի է կերպիւ իմն համարողութեան, որ ասի վեց հազարեակ...»: Ընդօրինակել է Կյուրեղ վ. Սրապյանը Հառիճի վանքում, 1880—1887 թ. թ. ընթացքում:

10. ՀՍՍՌ մատեն. № 8996, թ. 2ր «Այլ դուռն համարողականին, որ ասի վեցհազարեակ»: Հիշատակարան չունի: Ընդօրինակությունը 19-րդ դարի է:

11. ՀՍՍՌ մատեն. № 9040, թ. 13բ. «Գիտելի իմն համարողութեան, որ ասի վեցհազարեակ, զոր չիննալ և հաստատեալ են առաջք քեզ-դրութեամբ հոգւոյն սբոյ, որ զզօրութիւնս զրոց եւ զհնարագիտութիւնս ի յայտ ածին...»: Ընդօրինակել է Հարություն գպիր Ղևոնյանը 1821 թ. Առաթաղում:

գ. Յաղագս հարցման եւ լուծման

1. ՀՍՍՌ մատեն. № 1770 (Կ. 1666), էջ 159ա. «Անանիա Շիրակացւոյ յաղեցեալ հանելուկ:—Համատարական Ջուրակ եհար ի գարսից. յառաջնումն զկէս...»: Շերեփացու «Հարցումն»-ներից և «Խրախճանականի»-ներից մեկն 12-ն է բերված և խնամքով ճշտված ձևով: Գրչագիրն ընդօրինակել է Աստվածատուր գրիչը Հայրապետ Ջուղայեցու պատվերով: Ընդօրինակված է 1589 թ.:

2. ՀՍՍՌ մատեն. № 573 (Հ. 524), թ. 264ա «Անանիայ Շիրակացւոյ յաղեցեալ հանելուկ:—Համատարականն Ջուրակ եհար ի գարսից՝ յառաջնումն զկէս զօրուն...»: Կրճատված ձևով բերված են Շերեփացու «Հարցումն»-ներից և «Խրախճանականք»-ներից մեկոյն տասներեքը: Գրչագիրը հիշատակարան չունի: Ձեռագրի դրչության 16-րդ դարի է: Տնքան իր բովանդակությամբ նմանվում է ՀՍՍՌ մատեն. № 1770 գրչագրի տեքստին:

3. ՀՍՍՌ մատեն. № 3078 (Գ. 267), թ. 73ա: «Անանիայի վարդապետի Շիրակունւոյ. Յաղագս հարցման եւ լուծման: Այսպէս լուայ ի հօրէն իմմէ. ի ժամանակի հայոց ընդ պարսս...»: Ընդօրինակել է Աստվածատուր գրիչը՝ Հովհաննես կաթողիկոսի աշակերտը, 1589 թվին, Կաթնաքարաքաղաքում: (ՀՄՄ. Գ. Տ.—Մկրտչյանի «Յաղագս հարցման և լուծման» աշխատությունը, էջ 12—13):

4. ՀՍՍՌ մատեն. № 699 (Գ. 596, կար. 582), թ. 185ա «Անանիայի յաղագս կատարման համարողութեան եւ կերպից հարցման:— Զամենայն տասց իմաստունն...»: Գրչագրի դրության 16-րդ դարի է: Գրիչն ու դրչության վայրը հայտնի չեն: (ՀՄՄ. Գ. Տ.— Մկրտչյանի «Յաղագս հարցման եւ լուծման», էջ 12):

5. ՀՍՍՌ մատեն. № 503 (Կ. 520), թ. 167բ. «Անանիայի Շիրակունւոյ յաղագս կատարման համարողութեան եւ կերպից հարցման: Զամենայն տասց իմաստունն եւ ասկաւ ի բազմաց...»: Ընդօրինակել է Ավետիս գրիչը 1601 թվին Կ. Գոլսում:

6· *ՀՍՍՌ մատեն.* № 3461 (*թ.* 65), *թ.* 402 «Յաղագս կատարման համարողութեան և կերպից հարցման»: *Զամենայն ասաց իմաստունն թէպէտ և սակաւ ի բազմաց...»*: *Ընդօրինակել է Հովհաննես երեց Բաբերդցին 1662 թվին, Թոխաթում*:

7· *Վիեննայի մատեն.* № 130, *թ.* 99*ա*: *Սկիզբը թերի է: Սկսվում է երրորդ խնդրից.* «*Գ. Այս լուսոյ ի վարպապետէն՝ եթէ գողանան մարդն...*» *Գրչագրի գրութիւնը 17—18-րդ դ.դ. է: Գրիչն ու գրչության վայրն անհայտ է: (Հմմ. Հ. Տաշյանի ցուցակ, էջ 419)*:

8· *ՀՍՍՌ մատեն.* № 3457 (*Թ.* 41), *թ.* 315*ա*: *Առանց վերնագրի: Տեքստն սկսվում է.* «*Ա հարցումն: Այսպէս լուայ ի հօրէն իմմէ՝ եթէ ի ժամանակի պատերազմացն Հայոց ընդ Պարս...*»: *Գրիչն ու գրչության վայրը հայտնի չեն: Գրչութիւնը 17-րդ դարի է: Բերված են 24 հարցումներն իրենց պատասխաններով*:

9· *Վիեննայի մատեն.* № 30, *թ.* 4*ա*. «Ընաւիայի յաղագս կատարման համարողութեան եւ կերպից հարցման:— *Զամենայն ասաց իմաստունն, թէպէտ և սակաւ ի բազմաց...*»: *Գրչութիւնը 19-րդ դ. է: (Հմմ. Հ. Տաշյանի ցուցակ, էջ 176)*:

10· *Երուսաղեմի մատենադարանում, ըստ Մեսրոպ եպ. Մադիսարոսի ցուցակում եղած տեղեկութեան, Շիրակացու հարցումներից կան հետևյալ ձեռագրերում՝* № № 68, 111, 733, 835, 1105, 1573:

դ· Խրախճանականք

1· *ՀՍՍՌ մատենադարանի* № 699 (*Կ.* 582), *թ.* 195*ա*. «Գրեմ ձեզ եւ խրախճանականաւ) յորժամ ի կերակուրս և յըմբեռլիս զուարճանայք...»: *Հայտնի է «Ճաղագս հարցման և լուծման»-ին: Ա—Զ խրախճանքներն են: Գրչագրերն ընդօրինակված է 16-րդ դարում: Գրիչն ու գրչության վայրը հայտնի չէ: (Հմմ. Աշ. Աբրահամյանի «Շիրակացու թվաբանության դասագիրքը», Երեվ. Պետ. Համալս. «Գիտ. աշխատություններ» XI հատոր)*:

2· *ՀՍՍՌ մատեն.* № 3461 (*Թ.* 65), *թ.* 407*բ*. «Գրեմ ձեզ եւ խրախճանականաւ՝ յորժամ ի կերակուրս եւ յըմպելիս զուարճանայք...»: *Ա—Զ խրախճանականքներն են: Գրչագրերն ընդօրինակված է 1662 թվին Հովհաննես երեցի ձեռքով, Թոխաթում*:

3· *Վիեննական Մխիթ. Մատենադարան* № 278, *թ.* 17*ա*. «Մանաւանդ պահ վասն ժամուց խրախճանաց: Գրեմ խրախճանականաւ· յորժամ ի կերակուր և յըմպելիս զուարճանայք...»: *Ա—Զ խրախճականները: Գրչագրերն ընդօրինակված է 1655—56 թ. թ. Ամթոս Երզնկացու ձեռքով Տրապիզոնում՝ (Հմմ. Բ. Սարգիսյանի ցուցակ, հտ. Բ էջ 942)*:

4· *ՀՍՍՌ մատեն.* № 3457 (*Թ.* 41), *թ.* 319*ա*. «Գրեմ ձեզ և խրախճանականաւ յորժամ ի կերակուրս. և յըմպելիս զուարճանայք և կամիք խաւսել բանս զուարճականս...»: *Վերջանում է ուրիշերորդ խրախճականքի կեսում:— Մյուս գրչագրերի համեմատությամբ ավելի ունի երկու խրախճական: Գրչագրերն ընդօրինակված է 17-րդ դարում: Գրիչն ու գրչության վայրն անհայտ է*:

5· *Վիեննայի Մխիթ. մատեն.* № 130, *թ.* 101*ա*: *Անխորագիր: Տեքստ*

---

1) *Մենք ամենուրեք թողնում ենք բնագրի խրախճանական ձևով*:

ակռում է. «Ասասջիր ցընկեր քո՝ մէկ կարող եմ դէտել յորում ժամու կամիցես ուտել...»: Ա—Զ խրախճանքները: Գրչագիրն ունի 17-րդ դ. դըրչություն: Գրիչն ու դրչության վայրն անհայտ են: (Համմ. Հ. Տաշյանի ցուցակ, էջ 419):

6. Վիեննայի Մխիթ. մատեն. № 30, թ. 8բ. «Գրեմ ձեզ խրախճականս յորժամ ի կերակուրս և յըմպելիս գուարճանայք և կամիք խօսել բանս գուարճացուցիչս...»: Ա—Զ խրախճանքները: Գրչագիրն ունի 19-րդ դարի դրչություն: Գրիչն ու դրչության վայրն անհայտ է: (Համմ. Հ. Տաշյանի ցուցակը, էջ 176):

7. Տյուբինգենի համալսարանի մատեն. № 137, թ. 139ա—141ա: Վեց խրախճանական: Sechs Unterhaltungsaufgaben zur Tafel v. Ananias von Schirak: (Ստ'ս Sistem Alpfabetischer Hauptkatalog der Königlichen Universitätsbibliothek zu Tübingen», էջ 136):

2. ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԹՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԵՎ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Շիրակացին՝ որպես մաթեմատիկոս, հանրածանոթ անձնավորություն է հայ մատենագրության մէջ: Մէջնադարյան գրեթէ բոլոր հայ մատենադրերը հիշում են նրան «Համարող» տիտղոսով:

Առաջին հեղինակը, որ հանդամանորեն խոսում է Շիրակացու թվաբանական աշխատությունների մասին, ինչպես մենք ասել ենք արդեն,— 11-րդ դարի նշանավոր դիտնական Գրիգոր Մագիստրոսն է: Նա իր մի նամակում՝ ուղղված Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին, առանձնապես չեչտում է Շիրակացու «Քառից արհեստ»-ի, այսինքն «Թուաբանութեան» մեծ արժեքը[1]):

Շիրակացու թվաբանական բովանդակություն ունեցող աշխատությունները մինչև վերջին ժամանակները, հայտնի էին միայն նրա «Հարցումն» ները: Դրանք Շիրակացու կազմած քսան և չորս խնդիրներն են իրենց լուծումներով: Այդ խնդիրներից վեցն առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավէպ»-ում 1853—1855 թ. թ.[2]): Ամբողջությամբ տպվել է Երուսաղեմի «Սիոն» ամսաթերթում 1886 թ.[3]): Խնդիրների համեմատական տեքստը երկու դրչագրի հիման վրա կազմել է Գ. Տ.-Մկրտչյանը և հրատարակել «Ազարատ»-ում 1896 թ. (էջ 143—156, 199—208), որից և արտատպվել է: Խնդիրներից չորսը ռուսերեն թարգմանությամբ լույս է ընծայել պրոֆ. Գ. Խալաթյանը իր «Армянский эпос» աշխատության մեջ[4]): Հետագայում ակադեմիկոս Հ. Ա. Օրբելին ամբողջ խնդրագիրքը թարգմանել է ռուսերեն ու հրատարակել 1918 թ.՝ կցելով նրան դրաբար տեքստն՝ արժեքավոր ծանոթագրություններով[5]): Ակ. Հ. Օրբելու ռուսերեն թարգմանությունը վերահրատարակել է պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ Բեկը[6]):

---

1) Գրիգոր Մագիստր. Թղթերը, հրատ. Կ. Կոստանյանցի, Ալեքսոյ 1910 թ., էջ 8.
2) «Բազմավէպ», 1853 թ., էջ 48, 144, 335, 1854 թ., էջ 160, 256, 1855 թ., էջ 30.
3) «Սիոն» երուսաղեմի 1886 թ., էջ 78, 91, 108—9, 157—158, 174—175.
4) Проф. Г. Халатянц, Армянский эпос в истории Моисея Хоренского, Москва 1896, стр. 223.
5) И. А. Орбели, Вопросы и решения, Пет. 1918 г.
6) Л. М. Меликсет-Беков, К истории точных наук в Армении и Грузии, Тбилиси 1930, стр. 224—232.

3. ԹՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՌԱՆՁԻՆ ԲԱՆԱՍԵՐՆԵՐԻ ՄՈՏ

Հայագիտության լայն շրջանում հայտնի չէին և չէին հրատարակված Շերակացու խնդրագրքին նախորդող ու հաջորդող թվաբանական մյուս աշխատությունները: Սակայն նրանց մասին առանձին հեղինակների կողմից զանազան ժամանակներում հիշատակություններ և կուահումներ եղել են:

1814 թ. *մանկավարժ Երեմիայի պրացուցակում մենք հանդիպում ենք այսպիսի մի հիշատակության. «Ձեռագիր տետրակ (ց) Անանիայի այբբենական համարողության, այլ և տոմար մի լեվոնի, չարժէ դին մի լմոնի»*[1]: *Երեմիայի հիշատակած Անանիայի համարողության այբբենական տետրակում, անկասկած, Շերակացու թվաբանական գործողություններն էին շարադրված:*

Գ. Տ.—*Մկրտչյանը Շերակացու խնդիրների համեմատական ուսքաոի նախաբանում, Շերակացու խնդիրների Բ դրչագրի վերնագիրը քննելիս, հանդել է այսպիսի մի ծանրակշիռ եզրակացության. «Թեև ս Շերակացին, ուներ և մի դլուխ խոսում «Ցաղագս կատարման համարողութեանն և կերպից հարցման» վերնագրով, որի մէջ խոսում էր թվաբանական չորս գործողության՝ դումարման, հանման, բազմապատկության և բաժանման մասին (Ընդունելութիւն, Բացատրութիւն, Բազմապատիկ, և Բաժանմունք), որոնց մեկայն վերնագրերն են պահվել Ա-ի այս հատվածում*[2]:

Ավելի արդիա կուահում է արել ակադ. Հ. Ա. Օրբելին՝ Շերակացու խնդիրների ուսերեն թարգմանության առթիվ դրած առաջաբանում.

«Задачник Анании—դրում է նա—как и другие его сочинения, дошел до нас не в целом виде; незначительный об'ем задачника и однообразие подбора задач, дают основание полагать, что это лишь отрывок учебника, включавшаго, судя по его заглавию и обрывку предисловия, и теоретическую часть»[3]:

Շերակացու թվաբանական չորս գործողությունների անհայտ ուսքառակ փոքրիկ հատվածներ է բերված Բարքեն վ. Դյուլիսեթյանի՝ «Հայ ոդու առաջին դասագրքերը» հոդվածում[4]: *Սակայն նա չի նշել իր օգտված ձեռագրերը, ուստի և նրա արժեքավոր աշխատությունը մնացել է անուշադրության մատնված:*

Շերակացու թվաբանական չորս գործողությունների մասին փոքրիկ հիշատակության մենք հանդիպում ենք Conybeare-ի կազմած British Museum-ի ձեռագրաց ցուցակում՝ №136 ձրչագրի նկարագրության հատվածում[5]:

Շերակացու թվաբանական երեք գործողությունների ամբողջական ուսքառը հայտնաբերվեց մեր կողմից ՀՍՍՌ մատենադարանում 1939 թվին և հրատարակվեց Երևանի Պետական Համալսարանի «Գիտական աշխատու-

---

1) *ՀՍՍՌ մատեն. արխիվային բաժին, 1814 թ. գործ № 120.*

2) *Գ. Տ. Մկրտչյան, Ան. Շերակացի (արտատպություն 1896 թ. «Արարատ»-ից), էջ 11—12.*

3) И. А. Орбели, Вопросы и решения, Пет. 1918 г. стр. 10.

4) *«Անահիտ» ամսագիր, 1911 թ., էջ 72—76.*

5) F. C. Conybeare, A. Catalogue... *էջ 327—328.*

թյուններ»-ի 11-րդ հատորում «7-րդ դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակացու թվաբանության դասագիրքը» վերնագրով[1]): Թվաբանական երեք գործողությունների և «Հարցում»-ների հետ միասին մենք առաջին անգամ հրատարակեցինք նաև Շիրակացու «Մրախճանականք»-ը, որի մասին մեզ նից առաջ հայագիտության մեջ հիշատակություններ եղել են:

Այսպիսի լրացումներ կատարելուց հետո ևս, Շիրակացու թվաբանության դասագիրքը, այնուամենայնիվ, մնում էր թերի — բացակայում էր բաժանման գործողությունը: Բոլոր տվյալներից երևում էր, որ այդպիսի դլուխ Շիրակացու դասագրքում եղել է, բայց նա անդամահատվել է հետագայում: Մեր պրպտումները ՀՍՍՌ մատենադարանում Շիրակացու բաժանման գործողությունը դտնելու հույսով՝ հասցրին մեզ մի անգամայն դրական արդյունքների:— Մեզ հաջողվեց դտնել և վերծանել Շիրակացու բաժանման գործողությունը: Այժմ արդեն, մեր կարծիքով, հնարավոր է ամբողջացնել Շիրակացու թվաբանության դասագիրքը:

Անհրաժեշտ ենք համարում ՀՍՍՌ մատենադարանի մեզ հայտնի նյութերի հիման վրա կանգ առնել Շիրակացու թվաբանության դասագրքի առանձին մասերի վրա և ցույց տալ այն կապը, որը դոյություն ունի նրա առանձին մասերի միջև:

4. ԽՈՍՏՈՒՄՆ ԱՇԱԿԵՐՏԱՑՆ

Շիրակացին թվաբանության իր դասագիրքն սկսել է աշակերտներին ուղղած մի փոքրիկ ներածականով, որի վերնագիրն է «Անանիայի Շիրակացւոյ խոստումն աշակերտացն և առաջին գլուխ»: Այդ ներածականը պահվել են ՀՍՍՌ մատենադարանի № 1770 ձեռագրում[2]), և British Museum-ի հայերեն ֆոնդի № 136 ձեռագրում[3]): Շիրակացին այստեղ մատնացույց է անում իր օգտագործած աղբյուրը և ծանոթացնում աշակերտներին իր շարադրման մեթոդի հետ. «Զհնարկութեանս նպատակը — դրում է նա,— ո՛վ իմաստութիւն սիրողներ և ինձ մոտ գիտութիւն սովորել ցանկացողներ, պատկերել ձեղ նախնյայ ջանքը — համարողության արվեստը՝ իբրև կենդանի ձայն՝ <նվիրված> բարի ուսուցչի կողմից: Սովորեցե՛ք իմ աշխատութիւնից, չնայած որ համառոտված է ընդարձակից, որպեսզի հաճախակի կրկնողությամբ ձեղ ձանձրութիւն չպատճառեմ: Մասամբ <և> հնչացրի նախնյայ աշխատությունը, որպեսզի հնարավորություն ունենաք սրանով իմանալ հաշվելն ու նրա բովանդակությունը: Եվ արդ՝ ես սկսում եմ ամենացածրից և հասարակից՝ մանուկներիդ և անվարժների <իմացության> մակարդակի համեմատ»[4]):

Շիրակացու ներկա ներածականից նախ պարզ երևում է, որ Շիրակացու թվաբանական այս աշխատությունը դասագիրք է: 7-րդ դարից առաջ և 7-րդ դարում գրված կան մի շարք հայերեն օրիգինալ և թարգմանական

---

1) Երևանի Պետ. Համալսարանի Գիտ. աշխատությունների ժողովածու, հ. XI, Երևան, 1939 թ., էջ 245—274:

2) Նույնը, էջ 248:

3) F. C. Conybeare, A Cataogue..., էջ 327—328:

4) Երևանի Պետական Համալսարանի «Գիտ. աշխատութ.» հ. XI, էջ 248:

աշխատությունները, որոնց վերաբերյալ ենթադրություններ են եղել՝ Նրանց դասագիրք հանդիսանալու վերաբերյալ (Դիոնիսիոս Թրակացու քերականությունը, «Աչխարհացույց»-ը, Ագեքսանդրի վեպը, Թևոնի ճարտասանությունը և այլն), սակայն Շիրակացու ներկա աշխատությունը մեզ հասած ու հայտնի ամենահին մատենագրական երկն է հայերենով, որի դասագիրք հանդիսանալն անկասկած է: Շիրակացին այդ մասին պարզ ասում է իր աշխատության վերնագրերում՝ «Մոսատումն աշակերտացն», «Հրաման աշակերտացն»:

Շիրակացու ներածականից երևում է նաև, որ նա իր դասագրքի նյութը քաղել է ավելի ընդարձակ ուղղություններից և պարզեցրել է այն: «Կարճառոտ կարդեցի սակաւս ի բազմաց»,—«Հեչտօրինակի նախնեաց գիրս»— ասում է Շիրակացին: Ի՞նչ ուղղություր է հանդիսացել Շիրակացու այդ ուղղությունը— հայկական, թե՞ հունական— ասել այժմ դժվար է, որովհետև Շիրակացուց առաջ գրված մաթեմատիկական լուսանդակություններ հայերեն ո՛չ մի երկ մեզ չի հասել, իսկ հունականն այնքան փոքրաթիվ ձևով է մեզ հասել և ուշ շրջանի հեղինակների ձեռքով այնքան վերամշակված, որ այժմ անհնար է որևէ համեմատություն կատարելը: Հին հունական հեղինակներից, հավանական է, Շիրակացին օգտված լինի Պապոս Ագեքսանդրացուց, որն ունեցել է թվաբանական նման մի աշխատություն և որը, դժբախտաբար, մեզ չի հասել: Սակայն եթե ընդունելու լինենք անդամ Շիրակացու հունականից թարգմանելու վարսը, այդ թարգմանությունը չպիտի դիտվի որպես տեխնիկական հասարակ աշխատանք—Շիրակացին մեծ աշխատանք պիտի կատարած լինի հունական այբուբենի կարդով դասավորված թվաբանական աղյուսակները վերածելով հայկական այբուբենի, որը՝ ինչպես հետո կտեսնենք, ունի մի հանդամայն այլ դասավորություն, քան հունականն է:

Եվ, վերջապես, Շիրակացու ներածականից երևում է նրա գիտական մոտեցումը դեպի կուբըի չարագրման մեթոդիկան: Սկսնակ ուսումնասիրողների մատչելի դարձնելու համար նա թվաբանության կուբրը սկսում է ամենապարզ և հասարակ գործողություններից. «Ես արդ սկսանիմ ի կրտսերագունէս եւ ծանծաղագունէս ասել զպարակս մանկանցն և զանհմտագունից»: Ե՞րբ դարում մեթոդական նման մոտեցումը՝ անկասկած, դասախարակության գործում առաջադիմական խոշոր քայլ է:

5. ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

Շիրակացու ներածականին հաջորդել է դասարանի գործողությունը, որը նրա մոտ կոչվել է «Ընդունելութիւն»՝ մի թվի վրա նոր թիվ ընդունելու, վրան ավելացնելու իմաստով:

Ընդունելությունը Շիրակացու թվաբանության դասագրքում նախատեսված է եղել առաջին կուբրի կամ դասարանի համար: Այդ կուբրը կամ դասարանը կոչվել է «նախավարժում»: «Ընդունելության» վերնագիրն է. «Նախավարժումն. գլուխ առաջին համարողութեան, որ կոչի ընդունելութիւն»:

Շիրակացին իր խոսման համաձայն, «Ընդունելությունը»-ը սկսում է մեկանիշ պարզ թվերի գործողություններից:

ա	ա	բ	1+1=2	բ	բ	գ	2+2=4
ա	բ	գ	1+2=3	բ	գ	դ	2+3=5
ա	գ	դ	1+3=4	բ	դ	ե	2+4=6
ա	դ	ե	1+4=5	բ	ե	զ	2+5=7
ա	ե	զ	1+5=6	բ	զ	է	2+6=8
ա	զ	է	1+6=7	բ	է	ը	2+7=9
ա	է	ը	1+7=8	բ	ը	թ	2+8=10
ա	ը	թ	1+8=9	բ	թ	ժ	2+9=11
ա	թ	ժ	1+9=10				

Այս ձևով ազգուսակի մեջ միանիշ բոլոր թվերի գումարումը կատարելով մինչև լինը թիվը, Շերակացին անցնում է տասնավորներին, հարյուրավորներին և ավելի բարձր թվերին՝ յուրաքանչյուր հաջորդ ազգուսակում մեծացնելով թվանիշը և պակասեցնելով թվակարգը: Գումարման ազգուսակի թվակարգը վերջանում է լինը հազարի գումարումով· «ք + ք = ևի» (9000+9000=18000):

6· ԲԱՑՏՐՈՒԹՅՈՒՆ

Շերակացու գումարման գործողությանը հետևում է հանումը: Նա կոչվում է «բացատրություն» (բաց տալու իմաստով): Որոշ դրչագրեր այդ բառը տալիս են և «բացդրություն» ձևով (բաց դնելու իմաստով): Ճիշտ չէ՝ սակայն, Գ. Տ. Մկրտչյանի «Ճաղատս հարցման եւ լուծման» նախաբանում բերած «բացատրութիւն» ձևը,[1]: ՀՍՄՌ մատեն № 4066 դրչագրում հանման գործողությունը վերնագրված է «Բացերթութիւն»:

Հանման գործողությունը Շերակացու դասագրքում համարվում է երկրորդ գլուխը և վերնագրված է «Գլուխ Բ· հաւարողութեան, որ կոչի բացտրութիւն»:

Հանման գործողությունը Շերակացու թվաբանության դասագրքում նախատեսված է եղել երկրորդ կուրսի կամ խմբի համար, որը կոչվել է «Գերավարժուն»:

Հանման գործողության ուսվում Շերակացին չարադրել է ընդամենը մի քանի տող ներածական՝ «Անանիայի Շերակացւոյ խոստումն աշակերտացն եւ երկրորդ գլուխ» վերնագրով: Ներածականում ասված է· «Զմտաղոյ յարուեսաս և յանձն առնողաց աշակերտութեան, ընդարձակացուցանեմ առաջիկայիւս: Գերավարժուն»:

Շերակացու հանման գործողությանը բնորոշ է նվազելին հանելիից առաջ դնելու միասը, որը, մեր ժամանակում, հաշվարկման համար խիստ անռավոր է: Շերակացու հանման գործողության ժամանակ չէ ասվել այսքանից հանած այս թիվը հավասար է այսինչէ, այլ այսքանը հանած այսքանից հավասար է այսինչէ:

«Բացատրությունը» ևս Շերակացու մոտ սկսվում է միանիշ պարզ թվերի գործողությունից:

---

[1]) Գ. Տ., Մկրտչյան, «Ճաղատս հարցման և լուծման», էջ 11.

ա	բ	ա	1-ը—2-ից = 1
ա	գ	բ	1-ը 3-ից=2
ա	դ	գ	1-ը- 4-ից = 3
ա	ե	դ	1-ը—5-ից=4
ա	զ	ե	1-ը—6-ից=5
ա	է	զ	1-ը—7-ից=6
ա	ը	է	1-ը—8 ից=7
ա	թ	ը	1-ը—9-ից=8
ա	ժ	թ	1-ը—10-ից=9

ը	ժա	թ	2-ը—11-ից = 9
բ	ժ	ը	2-ը—10-ից=8
բ	թ	է	2-ը—9-ից=7
բ	ը	զ	2-ը—8-ից=6
բ	է	ե	2-ը—7-ից=5
բ	զ	դ	2-ը—6-ից=4
բ	ե	գ	2-ը—5 ից=3
բ	դ	բ	2-ը—4-ից=2
բ	գ	ա	2-ը—3-ից=1

Շիրակացին իր հանման աղյուսակում հայկական այբուբենի թվահամարի կարգով մի առ մի չարադրելով միանիշ և բազմանիշ բոլոր թվերը՝ հասցնում է մինչև հայկական այբուբենի վերջին տառանիշը—«ք» (9,000) ը ա՛+ռ, այսինքն՝ 9000-ը հանած 10,000-ից հավասար է 1000-ի:

7· ԲԱԶՄԱՊԱՏԻԿԸ

Շիրակացու թվաբանական աշխատության ավելի ընդարձակ մասն են հազմում բազմապատկման աղյուսակները, որոնց թիվը 156 է: Այս գլուխը վերնագրված է «Անանիայի Շիրակացւոյ հրամամբ աշակերտացն»: Բազմապատկման աղյուսակներին նախորդում է Շիրակացու հետևյալ վոգբրիկ ներածականը. «Վարժվելով թվերի մեջ, այժմ համարձակ ընթացիք ա՛յն ուղիով, որ տաբածում եմ ձեր առջև՝ ինչպես բաց կապույտ և վոգբրիկ ալիքներն արագընթաց նավի առջև, որոնք ճնհոգ են կատաբածի նկատմամբ: Շահը ղյուրըմբռնելի կլինի ժրաջան աշխատանքով»:

Շիրակացու «բազմապատիկք»-ը նախատեսված է եղել երրորդ կուրսի համ դասարանի համար ու կոչվել է «Եռավարժում». «Եռավարժումն գլուխ իրրորդ համարողութեանց, որ կոչի բազմապատիկէ»:

Բազմապատկման աղյուսակը Շիրակացին սկսում է մեկից[1]) և թվակարգով մեծացնում մինչև «ք» տառը (9000-ը): Դասագրքում հայկական այբուբենի ամեն մի տառին հատկացված է չորս աղյուսակ: Բազմապատկվում է հերթով՝ միավորներով, տասնավորներով, հարյուրավորներով և հազարավորներով: Բազմապատկման գործողությունը № 1770 դրչագրում սկսում է հետևյալ աղյուսակներով:

ա	բ	բ	1×2=2
բ	բ	գ	2×2=4
գ	բ	գ	3×2=6
դ	բ	բ	4×2=8
ե	բ	ժ	5×2=10
զ	բ	ժբ	6×2=12
է	բ	ժգ	7×2=14
ը	բ	ժդ	8×2=16
թ	բ	ժը	9×2=18

ժ	բ	ի	10×2=20
ի	բ	լ	20×2=40
լ	բ	կ	30×2=60
խ	բ	ձ	40×2=80
ծ	բ	ճ	50×2=100
կ	բ	ճի	60×2=120
հ	բ	ճխ	70×2=140
ձ	բ	ճկ	80×2=160
ղ	բ	ճձ	90×2=180

[1]) *Մեկի բազմապատկությունն ունի միայն ՀՄՄՌ Մատեն. № 4066 դրչագիրը և մեր նախորդ հրատարակության մեջ չի մտել:*

(Մի էջ ձեռագ. № 1770 գրչագրի «Բացատրութիւն»-ից)։

Այս կարգով բազմապատկվում են երեք, չորս և մյուս թվերը մինչև 9000:

Շերակացու բազմապատկման կապակցությամբ անհրաժեշտ է նշել մի կարևոր փաստ, որ խոշոր նշանակություն ունի ընդհանրապես մաթեմատիկայի պատմության համար—այդ չորս գերույի դործածությունն է «՛» նշանով: Այդ նշանով դործածված ա՛ հավասար է ո՛չ թե մեկի, այլ տասը հազարի, կամ մեկ բյուրի: Այդ հետևողականությամբ բ՛ հավասար է 20,000-ի, գ՛ հարյուր հազարի, դ՛՝ մեկ միլիոնի, ո՛՝ տասը միլիոնի և այլն: Այդ նշանը դործածելու դեպքում հայկական այբուբենի տառանիշները ստանում են հետևյալ թվական նոր նշանակությունները:

ա՛ = 10,000	ժ՛ = 100,000	ն՛ = 1,000,000	շ՛ = 10,000,000
բ՛ = 20,000	ի՛ = 200,000	շ՛ = 2,000,000	ո՛ = 20,000,000
գ՛ = 30,000	լ՛ = 300,000	ո՛ = 3,000,000	չ՛ = 30,000,000
դ՛ = 40,000	խ՛ = 400,000	պ՛ = 4,000,000	պ՛ = 40,000,000
ե՛ = 50,000	ծ՛ = 500,000	ջ՛ = 5,000,000	ջ՛ = 50,000,000
զ՛ = 60,000	կ՛ = 600,000	ռ՛ = 6,000,000	ռ՛ = 60,000,000
է՛ = 70,000	հ՛ = 700,000	ս՛ = 7,000,000	ս՛ = 70,000,000
ը՛ = 80,000	ձ՛ = 800,000	վ՛ = 8,000,000	վ՛ = 80,000,000
թ՛ = 90,000	ղ՛ = 900,000	տ՛ = 9,000,000	տ՛ = 90,000,000

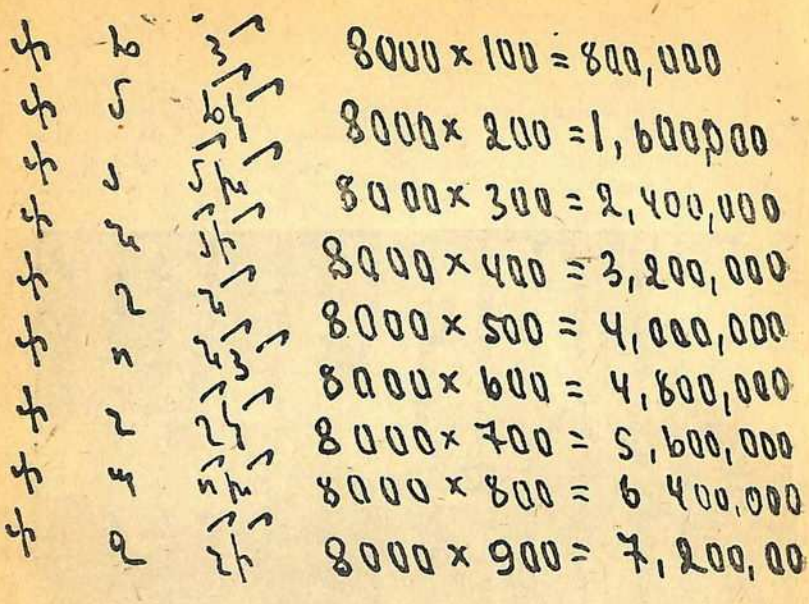
Բյուրի նշանակությամբ դործ ածված այս նշանի մասին խոսել է նաև մեծանուն բանասեր Ստ. Մալխասյանցը՝ Սերեոսի 1939 թ. հրատարակության ծանոթագրության մեջ[1]):

Միավորից հետո չորս գերույի նշանակությամբ դործ ածված այս նշանը Շերակացու մոտ և հին հայկական մատենագրության մեջ կոչվում է բյուր: Նա շատ նման վում է կատարակի համար դործ ածված նշանին, բայց և տարբերություն նրա, դրվում է ո՛չ թե տառանիշի աջկից, այլ հետևից: Որպեսզի պարզ լինի՝ թե Շերակացին այդ նշանի դործածության հիման վրա ինչպիսի բարդ բազմապատկումներ է կատարում, կարելի է բերել նրա բազմապատկման երկու նախավերջին ադյուսակները:

---

1) *Սերեոսի եպ. Պատմություն, Երևան 1939 թ., էջ 197:*

Մի էջ Շիրակացու «Տոմարագրության» գլխից Հովհ. մատենադ. № 1771 ձեռագրից։

Բյուրի նշանի գործածությունը Հայաստանում տասը հազարի նշանակությամբ VII դարում, արաբներից առաջ, մեծ դյուրություն է ստեղծել մեծ թվերի գործածության համար: Այդ, անկասկած, Շիրակացուց չի սկսվում և դյուրություն է ունեցել Հայաստանում նրանից առաջ[1]):

8. ԴԱՐ ԵՎ ԿՈՃԱՏ ԹՎԵՐԸ

Շիրակացու բազմապատկման գործողությանը հաջորդել են նրա «Դար» և «Կոճատ» թվերը: «Դար» նշանակում է դույզ թիվ, իսկ «Կոճատ»՝ կենտ թիվ: «Դար» և «Կոճատ» այդ թվերը մեզ հայտնի գրչագրերից պահել է միայն ՀՄՄՌ մատեն. № 4066 գրչագիրը (թերթ 8 ա), որը 1238 թ. ընդօրինակություն է: «Դար» և «Կոճատ» այդ թվերի տեքստը այս գրչագրում, «Բազմապատիկ»-ի անմիջական շարունակությունն է կազմում, այնպես որ ոչ մի հիմք չունենք նրա վրա կասկածելու: Շիրակացու մոտ «դար» թվերն են հաշված՝ 2-ը, 4-ը, 6-ը, 8-ը, 20-ը, 40-ը, 60-ը, 80-ը, 200-ը, 400-ը··· 60,000-ը, 80,000-ը, 200 հազ., 400 հազ., 600 հազ., 800 հազ., 2 մլ. և այդ շարքով հասնում մինչև 9 մլ իարդը:

«Կոճատ» թվերն են՝ 1-ը, 3-ը, 5-ը, 7-ը, 9-ը, 10-ը, 30-ը, 50-ը, 70-ը, 90-ը, 100-ը, 300-ը, 500-ը, 700-ը, 900-ը, 1000-ը, 3000-ը, 5000-ը, 7000-ը, 9000-ը, 10,000-ը, 30,000-ը, 50,000-ը, 70,000-ը, 90,000-ը, 100

---

1) Ի միջի այլոց, նման նշան գործ են ածել և հուդիները, որը կոչվել է «անթուա».

հազարը, 300 հազարը, 500 հազարը, 700 հազարը, 900 հազարը, 1 միլիոնը և այդ չարքով մինչև 9-ը միլիարդը:

«Դար» և «Կոճատ» թվերը չարադրված են որոշ քառակուսի չրջանակի մեջ, բայց կայուն սկզբունք չի պահպանված: Այսպես՝ չրջանակներ կան, որոնք պարունակում են չորս թվանշան, չրջանակներ կան, որոնք ունեն միայն մի թվանշան: Այդ աղյուսակներն ունին հետևյալ ձևը:—

բ	դ	զ	ը
ի	լ	կ	ձ
մ	ն	ո	պ
ս	տ	ց	փ
իա	խա		
կա	ձո		
մա	նա		
իճո			
խճո			

Թվակարգի այսպիսի խառնաչփոթություն, անկասկած, ընդօրինակող գրիչների մեղքով է:

Հետաքրքիր է այստեղ Շերակացու յուրատեսակ մոտեցումը զույգ ու կենտ թվերին: Այսպես՝ նրա մոտ 10-ը, 30-ը, 50-ը, 70-ը, 90-ը և այլն ոչ թե զույգ թվեր են, այլ կենտ: Շերակացին զույգ ու կենտ թվերը որոշում է ըստ նրանց առաջին թվանշանի զույգ կամ կենտ լինելու հանգամանքի:

«Դար» և «Կոճատ» թվերը Շերակացու աղյուսակներում չարադրված են որոշ հետևողականությամբ: Նրանք սկսում են միանիշ պարզ թվերից և աստիճանաբար բարձրանում են ավելի բարձր թվերի:

9. ՎԵՑՀԱԶԱՐՅԱԿԸ

ՀՍՍՌ մատենադարանի № 4066 ձեռագրում «Դար» և «Կոճատ» թվերին հետևում է Շերակացու «Վեցհազարեակ»-ը, որը՝ ինչպես պարզվում է մեր ուսումնասիրությունից, բաժանման աղյուսակն է:

«Վեցհազարեակ»-ի անքսոի վրա կանգ են առել և մի քանի անգամ ձեռքով խոսել հայագիտության մի շարք ականավոր գեմքեր: Սակայն նրանք բոլորն էլ ծանոթ են եղել ո՛չ թե Շերակացու իսկական «Վեցհազարեակ»-ի հետ, այլ «Եօթնազրանք» կամ կնդ «Վեցհազարեակ» կոչվող աշխատության հետ և այդ ուսումնասիրության հիման վրա եկել են վճռական այն համոզման, որ այդ աշխատությունը Շերակացունը լինել չի կարող: «Եօթնազրանք»-ի անքսոը բացահայտ ալեխաբ է, իսկ Շերակացին լուսամիտ մաթեմատիկ է և նա այդպիսի անմտություն չէր չարադրի— իրավացիորեն ենթադրել են նրանք: Բացի այդ, «Եօթնազրանք»-ի մեջ գործ ածված լեզուն միանգամայն այլ է, քան Շերակացու լեզուն է: Մնում էր ենթադրել, որ ուշ չրջանի մի խավարամիտ հեղինակ է կազմել այդ ու իր անք-

տին ավելի հեղինակություն տալու նպատակով, ի չարն է դրծ դրել Շիրակացու անունը— հիշել է նրան որպես այդ աշխատության հեղինակ:

Գ. Զարբհանելյանն իր կազմած «Հայկական հին դպրության պատմության»-ը աշխատության մեջ, խոսելով Շիրակացու վերև հիշված «Եօթնադրեանք»-ի մասին, հետևյալն է գրում. «Վեցհազարյակ կամ եօթնադրեանքը.— գրվածք մը. որուն հորինողը ուզեր է Շիրակացվույն անունով իր երկասիրության հարգ մը տալ. դիտենալով տղին մեջ անոր վայելած համարումն և մեծարանքը: Բայց այս դիրքը այնչափ հեռու է Շիրակացվույն ընդայելու հավակնություններն, որչափ որ լուսավորյալ էր անոր միտքը, և անկարելի, որ այդպիսի անոճ երկասիրություն արտադրեր»[1]:

«Եօթնադրեանք»-ի վերաբերյալ ճիշտ նման եղրակացության է հանգել Ն. Ադոնցը իր „Дионисий фракийский и армянские его толкователи" աշխատության մեջ. „Конечно,—գրում է նա—нельзя и думать, чтобы столь почтенные писатели были причастны к такому вздору. Но сочинителю его нужны были громкие имена, чтобы придать веру нелепице в глазах доверчивых людей. И он, естественно, остановился на признанных в грамматике и математической литературе авторитетах, на Давиде, Мойсее, Анании и даже Гомере"[2]).

Շիրակացուն վերագրվող «Վեցհազարեակ»-ի նկատմամբ այս տեսակետը գերիշխող է հանդիսացել մինչև այժմ: Շիրակացու այդ աշխատությունը դիտվել է, որպես ախթարք, նրա տեքստը որոշ թվեր դրծ են տալ գրքացներն իրենց փիլիսիներում, իսկ իրեն, Շիրակացուն, համարել են որպես ամեն տեսակ դաշտնիքների դիտցող ու մեկնող մի հեղինակ: ՀՍՍՌ մատեն. 18—19 դարերում ընդօրինակված «Վեցհազարեակ»-ի տեքստերը լիքն են ամեն տեսակ ցնդաբանություններով, որոնք ավելացվել են ուշ շրջանում ու վերագրվել Շիրակացուն:

Շիրակացին և Ախթարքը իրոք չատ հեռու են իրարից: Վերջերս Մատենադարանի հրատարակած Շիրակացու «Մեծ խոստացարան» աշխատությունից երևում է, որ Շիրակացին ո՛չ մեկին տեղ չի տալիս ախթարքին, այլ և սաստիկ քննադատության է ենթարկում ախթարքով գրգռվող քաղդեացիներին: Նա հարձակվում է քաղդեացի աստղաբաշխների վրա, որոնք աստղերի հիման վրա գուշակություններ են անում՝ ծնված երեխայի չար կամ բարի, բախտավոր կամ անբախտ լինելու վերաբերյալ: Ինչպե՞ս կարող է մանկաբարձուհին իմանալ, թե երեխան որ ժամանակ ինչ աստղ տակ է ծնվել, վիճում է Շիրակացին քաղդեացի աստղաբաշխների հետ, երբ երեխան ծնվելու ժամանակ մանկաբարձուհին չատ-չատ կարող է իմանալ ո՛չ թե երեխայի ծնդյան ժամանակը, այլ՝ երեխան կենդանի է, թե մեռած, ապա է, թե աղջիկ: Եթե երեխայի բախտը կապված է ժամանակի և աստղի հետ, ապա ինչպե՞ս է որ թագավորի տոհմի բոլոր անդամները, որոնք ծնվում են տարբեր ժամանակներում և տարբեր աստղերի տակ, միևնույն

---

1) Գ. Զարբհանելյան, Հայկական հին դպրութ. պատմ, 3-րդ հրատ. Վենետիկ, 1897, էջ 464:

2) Н. Адонц, Дионисий фракийский и армянские толкователи, Пет. 1915, стр. LXI.

բախտավոր են լինում: Եթե մարդիկ ի բուն անբախտ են ծնված, ուրեմն անհեղի՞ն են աղքատները չարչարվում, ձգտում բախտավոր կյանք ստեղծելու համար: Եթե մարդիկ ի բուն չար են ծնվում, այն դեպքում ինչո՞ւ համար են դատարանները, որոնք դատապարտում են հանցավորներին չարության համար— չէ՞ որ չարագործները բնածին չար են ծնվել և իրենց կամքից անկախ պիտի չարություն անեն: Եվ, վերջապես, եթե վոքրիկ, անմեղ երեխայի մեջ ի բուն չարություն է դրվում, ուրեմն չար է նրա առեղծող աստվածը: Շիրակային սպանիչ քննադատության է ենթարկում այս թեթևաբոլ դրաղվող քաղղեացի աստղաբաշխներին և արհամարհական տոնով վերջացնում. «Բավական է խոսել անհամ բաներից մասին»[1]): Այսպիսի մտածող և դատող լուսամիտ Անանիա Շիրակացին և այս թեթևաբոլը—իրաբ ժխանդամային հակադիր են:

Բայց այնուամենայնիվ, հարց է առաջանում,— ինչպե՞ս է, որ Շիրակացին Լոմման թժշկի կամ Կիպրիանոսի կարգի այս թեթևաբոլով դրաղվող անձ է ճանաչվել: Ինչպե՞ս է որ «Վեցհազարյակ»-ը կապվել է Շիրակացու անվան հետ: Այս հարցը, դժբախտաբար, մեր բանասերներից ոչ մեկը չի դրել իր առջև, չի փորձել պատասխանել նրան: Շիրակացու աշխատությունների և ուսումնասիրության կապակցությամբ անհրաժեշտ եղավ մեզ ծանոթանալ ՀՍՍՌ մատեն. դրչյալիր «Եօթնապրեանք» կամ կեղծ «Վեցհազարեակ» կոչվող տեքստերի հետ: Մեր հետազոտությունները բերին մեզ հետևյալ եղրակացության:—

Ամենից առաջ պարզվեց, որ «Եօթնապրեանք»-ը միանդամայն տարբեր տեքստ է «Վեցհազարեակ»-ից: Առաջինը քերականական, դուշակողական բովանդակություն ունեցող տեքստ է, իսկ երկրորդը—թվաբանություն է: ՀՍՍՌ մատենադարանում «Եօթնապրեանք»-ի (կամ երբեմն՝ «Եւթնապրեանք»-ի մի չարք տեքստեր կան: Նրանք, սովորաբար, վերնագրված են լինում. «Բերականութիւն, որ կոչի եօթնագրեանի՝ զուգեալ ի Դաւթէ Անյաղթ փիլիսոփայէ և ի հռոմոց Փիւնիկ կոչեցեալ» (ՀՍՍՌ մատեն, №№ 3233, թ. 154, 1771, թ. 11բ, 1980, թ. 382, 6033, թ. 180բ, 2528, թ. 213, 8952, թ. 22 ա և այլն):

Դրչագրերում հաճախ պատահում է քերականական մի այլ տեքստ, որտեղ դարձյալ հիշվում են Դավիթ Անհաղթի, Փյունիկ վարդապետի (այստեղ ավելի ճիշտ ձևով—«Փիլիկայ Հռոմոց վարդապետի») անունները և նրանց վրա ավելացնում Հոմերոսի և Մովսես Քերթողի անունները, «Դաւթի հայոց փիլիսոփայի եւ հռոմոց վարդապետի եւ Հոմերեայ արուեստաւորի եւ Մովսէսի քերթողի իմաստութիւն քերթողական տաղից» (ՀՍՍՌ մատեն. № № 599 թ. 1ա, 7117, թ. 3ա և այլն), սակայն այդ միանդամայն այլ տեքստ է և կապ չունի «Եօթնապրեանք»-ի հետ:

Եօթնապրեանք»-ի այդ խմբի տեքստերից ո՛չ մեկի վերնագրում մեզ չի հանդիպում Անանիա Շիրակացու անունը: Ուշ շրջանի ընդօրինակողներն անգամ այդ տեքստը դեռ չեն ճանաչում Շիրակացու անունով: Որ Շիրակացին «Եօթնապրեանքի» հեղինակը չէ և կապ չունի այդ տեքստի հետ, այդ երևում է «Եօթնապրեանք»-ի հեղինակի՝ Շիրակացու «Վեցհազարեակ»-ից օգտվելու և Շիրակացուն որպես Վեցհազարյակի հեղինակ մատնացույց

---

1) Անանիա Շիրակացի, «Տիեզերագիտություն և տոմար», Երևան, 1941 թ. էջ 20 32:

անելու միտքից: «Եօթնապրեանք»-ի հեղինակը բերում է Շիրակացու «Վեց-հազարեակ»-ից մի փոքրիկ հատված և հետևում. «Այս է արուեստ ճեկին, (Վեցհազարեկին), զոր գովէ Անահիտ Շիրակացին եւ ասէ. Դանճ ծածկեալ էիր յերկրիս հայոց եւ ակն թաղուցեալ ի տանս Թորգոմայ, ոմ մայր եւ ամենայն իմաստութեանց...»[1]:

«Եօթնապրեանք»-ի տեքստն իրապես անթարք է և պարունակում է բազմահայտ դուշակութիւններ: Հիմքը վերցրում է հայկական այբուբենի ձայնաւորները՝ Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ի, և նրանց տրւում առանձին խորհրդաւորութիւն: Նրանց որոշ դուշակութիւնների, հատուկ ընտրած թիւերի հետ, ըստ հեղինակի հայտարարութեան, կարելի է թափանցել ամեն տեսակ դաղտնիքի մէջ, անգամ կարելի է իմանալ Աղամից մինչև Քրիստոս և Քրիստոսից մինչև «մյուս անգամ» գալը ընկած ընդոծ դաղտնիքները. «Գիր է՝ —դրում է «Եօթնապրեանք»-ի հեղինակը— Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ի, 'զդուզին այսպես՝ բանայ զմիտս՝ ճանաչել զոր կամի յԱդամայ ի Մովսէս, Մովսէսէ ի Դաւիթ, Դաւթայ ի Քրիստոս և Քրիստոսէ մինչև ի միւս անգամ գալուստ կարէ դիտել եօթն գրովս»[2]: Ծածուկ դաղտնիքներ հանկանալու համար խորհուրդ է տրւում հատկապես «Ճ», «Ր», և «Ա» տառերի զուդակցութիւնը. «Եթէ կամիցիս՝ զի բանայցեն միտք քո եւ հասու լինիցես համայնից.—ասված է «Եօթնապրեանք»-ի տեքստում, կալ զճեն ճարտասանացն եւ զքեն քննիկոնին եւ զայլն արարածոցն...»[3]:

Լոնդոնի British Museum № 136 ձեռագրի «Եօթնապրեանք»-ի վերջում պահվել է մի փոքրիկ հիշատակութիւն, որտեղ հիշվում է «Եօթնապրեանք»-ի հեղինակը. «Այս խորանս,— ասված է «Եօթնապրեանք»-ի վերջում—չարագրեալ է բազում աշխատութեամբ ի Վարդան վարդապետէ կարողութեամբ աստուծոյ»[4]: Այստեղ տարակուսելի է «խորան» բառի դործածութիւնը, որովհետև այստեղ աղյուսակ դոյութիւն չունի:—Ինչո՞ւ է ասում «այս խորանս», մինչև նա չդիտեր «խորան»-ի նշանակութիւնը: Համենայն դեպս, շատ հավանական է, որ Վարդանը լինի «Եօթնապրեանք»-ի հեղինակը:

Մեր ուսումնասիրութիւններից պարզվեց, որ սկզբնական չորանում «Վեցհազարեակ» է կոչվել Շիրակացու Թվարանութեան դասադրքի բաժանման դործողութիւնը: Այդ տեքստից մաքուր վիճակում պահվել են ՀՍՄՄ մատենադ. № 4066 ձեռագրերը[5]: Նա Շիրակացու Թվարանութեան դասադրքում տեղավորված է «Դար» և «կոճաւոր» թվերից հետո:

Այդ տեքստի մասին՝ որպես Շիրակացու բաժանման աղյուսակ, մեզնից առաջ, որքան մեզ հայտնի է, ոչ ոք չի խոսել և ոչ ոք չի զբաղվել նրա վերծանութեամբ: Եվ պիտի խոստովանենք, մի քանի տարիա համառ աշխատանքից հետո մեզ հաջողվեց վերծանել այն:

Շիրակացու բաժանման դործողութիւնը դասավորված է առանձին վանդակների մեջ: Դործողութեան ամեն մի վարժութիւն ունի մի վանդակ:

---

1) ՀՍՄՄ մատենադար. № 599, թ. 46 ա:
2) Նույնը, թ. 46 ա:
3) Նույնը թ., 46 ա,
4) F. Conybaere, A Catalogue..., էջ 327,
5) Այս ձեռագրի մանրամասն նկարագրութիւնն ունի Մեսրոպ եպ. Մաղիսթրոսն իր թուականում:

Բաժանման գործողության մեջ հետաքրքիր է թվերի դասավորման ձևը: Նախ գրվում է քանորդը, ապա՝ բաժանելին և վերջում բաժանարարը: Ամբողջ բաժանման գործողությունը շարադրված է հարյուր վաթսուն և հինգ վանդակների մեջ: Բաժանարար թիվն ամենուրեք վեցհազարն է: Նա հերթով բաժանվում է նախ միավոր թվերի վրա, ապա տասնավոր, հարյուրավոր և հազարավոր թվերի: Բոլոր դեպքերում, երբ բաժանարարն առանց մնացորդի չի բաժանվում բաժանելիի վրա, քանորդը տրվում է կլոր թվերով: Բերենք փոքրիկ օրինակ՝

ա	ց	ց	6000:1=6000
բ	վ	ց	6000:2=3000
գ	ս	ց	6000:3=2000
դ	[ռ՝]շ	ց	6000:4=1500
ե	ռմ	ց	6000:5=1200
զ	ռ	ց	6000:6=1000
է	պծէ	ց	6000:7=857 (կլոր թվով)
ը	չծ	ց	6000:8=750
թ	ոկե	ց	6000:9=665 (կլոր թվով)

Հիմք կա ենթադրելու, որ «Վեցհազարեակ»-ի այս աղյուսակներում բաժանելի «ց» թիվը դրվել է ոչ թե վերջում, այլ առջևում: ՀՍՍՌ մատենադարանում, բարեբախտաբար, մնացել է «Վեցհազարեակ»-ի մի տեքստ, որի երկրորդ և չորրորդ աղյուսակները, անշուշտ, բաժանման աղյուսակներ են և բաժանելի թիվը դրվում է առջևում:

Այդ տեքստը վերնագրված է «Ց. եակ»: Առաջին աղյուսակում բերված են № 4066 դրշադրի առաջին աղյուսակը, իսկ երրորդ և չորրորդ աղյուսակները երկուսի բաժանումն է: Այդ երկու աղյուսակները շարադրված են հետևյալ ձևով՝—

Ց. եակ					
ա	ց	ց	ա	[բ]	ա
c	[ց]	ց	բ	[բ]	ա
բ	[ց]	ա	գ	[բ]	աc
գ	[ց]	ս	դ	[բ]	բ
դ	[ց]	ռշ	ե	[բ]	բc
ե	[ց]	ռմ	զ	[բ]	գ
զ	[ց]	ռ	է	[բ]	դc
ը	[ց]	չծ	ը	[բ]	դ
թ	[ց]	ոկզ	թ	[բ]	դc
ժ	[ց]	ո	ժ	[բ]	ե
ժբ	[ց]	շ	ի	[բ]	ժ

և այլն:

Որ այդ երկու աղյուսակները «Ցեակ»-ի մասերն են, այդ անվիճելի է: Անվիճելի է նաև դրանց բաժանում հանդիսանալու փաստը: Ուրեմն մնում է ենթադրել, որ վեցհազարյակի մյուս բոլոր աղյուսակներում ևս Ց տառը դրված է եղել ո՛չ թե վերջում, այլ երկրորդ սյունյակում:

Շեբաթակացու բաժանման գործողության տեքստը ՀՍՍՌ մատեն. №

4066 դրչագրում խիստ աղավաղված է և մեծ դժվարությամբ մեզ հաջողվեց վերականգնել այն: Հաճախ միևնույն գործողության կնսը մնացել է մի վանդակում, իսկ մյուս կնսը—մյուս: Բաժանման գործողության վերջին վանդակներում գրեթե միշտ բացակայում է բաժանելի վեց հազարյակ թիվը: Բերենք տասնավորների բաժանումից փոքրիկ օրինակ:—

Դրչագրում	Պիտի լինի
իբ ահգ ց	իբ մհգ ց
իգ մղ	իգ մկ [ց]
իգ մծ	իգ մծ [ց]
իե մխ	իե մխ [ց]
իգ մլ	իգ մլ [ց]
մի մի	իե միբ [ց]
իբ մժ	իբ մյդ [ց]
իթ մզ	իթ մզ [ց]

Կարող է կասկած առաջանալ, որ բերված այս ապրյուսակները ձարող են ո՛չ թե բաժանման, այլ բազմապատկման աղյուսակը լինել: Բայց այս գործողությունից առաջ բազմապատկման գործողության արդեն չարաբերված լինելու, վանդակի վերջին թիվը միշտ վեցհազարյակով հանդես գալու և վեցհազարյակը առանց մնացորդի չբաժանվելու դեպքում կլոր թվով տալու պատճառը, կարծում ենք, վկայում են վանդակների բերած թիվերը բաժանման գործողություն լինելու օրսն: Ի միջի այլոց, Թեոն Ա-լեքսանդրացու մի հիշատակությունից երևում է, որ հնում բաժանման ժամանակ անհրաժեշտ է եղել խմհնալ՝ թե այս թիվը քանի անգամ է պարունակվում այսինչ թվի մեջ[1]):

Շերակացու «Վեցհազարեակ»-ի այս գործողությունը բաժանման գործողություն լինելու վերաբերյալ փոքրիկ հիշատակություն ունի «Եօթնագրքանք»-ի հեղինակը, որը բերենք վերևում: Նա օգտվելով Շերակացու թվաբանությունից, գրում է. «Այս է արուեստ Ձեկին, զոր զովէ Անանիա Շերակացին եւ ասէ. Գանձ ծածկեալ էիր յերկրիս հայոց եւ ահն թագուցեալ ի տանս Թորգոմայ, ղի մայր ես ամենայն իմաստութեանց (ասէ) եւ Թուոց եւ աղբիւր ամենայն արուեստից՝ հանդերձ ամենայն բաժանմանց»[2]): Ուրեմն, ըստ «Եօթնագրքանք»-ի հեղինակի, Շերակացին գովաբանել է «Վեցհազարեակ»-ի այդ արվեստը, Թաղնված գանձ է համարել հայաստանում, իմաստության և թվերի մայր և աղբյուր ամեն տեսակ արվեստների, ամեն տեսակ բաժանումների: Եվ իրոք, վեցհազարյակը հայկական այբուբենի, բոլոր թվերի մայրն է և աղբյուրը, նա բաժանվում է բոլոր թվերի վրա, ներանից են ծնվում մյուս բոլոր թվերը:

---

1) М. Я. Выгодский, Арифметика и алгебра в древнем мире, М—Л 1941 г., стр. 194.

2) ՀՄՄՌ մատեն. գրչագիր № 699.

Այստեղ ամենևին զարմանալու չէ, որ քանորդը վանդակում դրված է առջևում: Այդ մեզ համար սովորնական է, բայց միջին դարերում, հասկանական է, ընդունված սկզբունք է եղել: Ի միջի այլոց, այդ սկզբունքով է Շիրակացին չարադրել նաև հանման գործողությունը՝ «Բացատրություն»-ը:

«Վեցհազարեակ» հասկացողությունը, պետք է ասել, փոխվում է հետագայում: Միջնադարյան հայ հեղինակները և ընդօրինակող գրիչները, «Վեցհազարեակ» ասելով հասկացել են ո՛չ միայն Շիրակացու բաժանման գործողությունը, այլ Շիրակացու թվաբանությունն ընդհանրապես: Կան անդամ գրիչներ, որոնք «Վեցհազարեակ»-ի տետրակի մեջ հասկացել են ոչ միայն թվաբանության դասագիրքը, այլ և Շիրակացու ընդհանրագրությունը հետը վերցրած: Այսպես, British Museum-ի № 136 գրչագրի սկզբում բերված է եղած նյութերի հետևյալ ցանկը. «Այս է ցանկ գրքոյս գլխոյս. առաջ աղաւիան, որ է սրբ մահթում, երկրորդ պատկերաւոր մարդոյն... Ըներորդ վեցՈւնակն, Թերորդ բոլորակներն և աքեսր առաջերն...»[1]) նյութերի բովանդակությունից երևում է, որ գրիչը «Վեցհազարեակ» է անվանում Շիրակացու ընդհանրագրությունը և թվաբանության ազյուսակները միասին առած:

«Եօթնագրեանք»-ի հեղինակը ևս «Վեցհազարեակ» ասելով հասկանում է Շիրակացու թվաբանության դասագիրքն ամբողջությամբ առած: Նա ապավում է Շիրակացու բազմապատկման ազյուսակից և նրան անվանում «Վեցհազարեակ»: Այսպես, նա բերում է բազմապատկումից հետևյալ թվերը. «ԹՌ հետ Բ, ԹՌ հետ Գ, ԹՌ հետ Դ, ԹՌ հետ Ե, ԹՌ հետ Զ, ԹՌ հետ Լ...»[2]):

Հիմք կա ենթադրելու, որ «Եօթնագրեանք»-ն իր նախնական վիճակում չարադրված է եղել Շիրակացու թվաբանության դասագրքի ներքին լուսանցքում՝ որպես նրա և քերականության մեկնությունը: Այդ մեկնությունն իհարկե, անչափ միտուկ է, Շիրակացու թվաբանության սովորական թվերին առանձին խորհրդավորություն է տրված և կան անհմաստ չաստ պնդումներ, բայց այդ արդեն «Եօթնագրեանք»-ի հեղինակի մեղքն է: ՀՍՄՌ ժառնագ. № 4066 գրչագրի «Եօթնագրեանք»-ի տետրը ընդօրինակված է հենց մեր վերև ասած ձևով: Վերևում Շիրակացու թվաբանության չորս գործողություններն են, իսկ ներքևում՝ «Եօթնագրեանք»-ի տետրը:

18—19-րդ դարերում «Վեցհազարեակ» անունն արդեն ունեցել է մի ուրիշ այլ իմաստ: «Վեցհազարեակ» ասելով հասկացել են դրքագրության համար գործ ածվող ամեն տեսակ գրքեր: Ընդօրինակող գրիչները անդամ չեն հասկացել Շիրակացու թվաբանության տետրի նշանակությունն և նրանից առանձին թվեր առաջարկում են այս կամ այն հիվանդության բժշկության համար:

Այսպիսով, պարզվում է, որ «Վեցհազարեակ»-ը Շիրակացու բազմանման գործողություններն է և չարադրված է եղել նրա «Դարբ» և «Կոճառ» թվերից հետո: Այդ տետրը ոչ մի կապ չունի «Եօթնագրեանք»-ի տետրի

1) F. C. Conybaere, A. Catalogue..., էջ 321.
2) ՀՍՄՌ ժառնագ. գրչագիր № 699.

հետ, որը գրվել է 13-րդ դարում և որի հավանական հեղինակն է ամն վարդան: «Եօթնապրեանք»-ի հեղինակն օգտվել է Շիրակացու թվաբանությունից: Միջին դարերում «Վեցհազարեակ» ասելով հասկացել են Շիրակացու թվաբանությունն ընդհանրապես: 18—19-րդ դարերում «Վեցհազարեակ»-ը տղետ գրիչների կողմից բացարձակ ախթարականացվել է:

10. «ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐԸ»

Շիրակացու թվաբանական չորս գործողություններին հետևել են նրա հարցումները, որոնք՝ ինչպես սկզբում ենք ասել, հրատարակվել են չորս անգամ: Շիրակացու հարցումներին թվաբանական չորս գործողություններն նախորդելու վաստը երևում է որոշ հարցումների, ընդօրինակությունների սկզբում պահված մի վոտքրիկ ընդմիջարկված հատվածից, որն ունի Գ. Տ. Մկրտչյանի օգտագործած a գրչագիրը: Անհրաժեշտ ենք համարում այդ հատվածը բերել այստեղ ամբողջությամբ. «Զամենայն(ն) ասաց իմաստուն(ն), թէպէտ եւ սակաւ ի բազմաց, եթէ զինչ ընդունելութիւնն, զինչ բացատրութիւն, զի՞նչ բազմապատիկ եւ բոլորովին յաղագս բաժանմանց եւ ապացուցից՝ պիտանացու ելոյր սոցայոյն տեսութեանց: Համառաւատ քեզ ընձեռութիւն առնելով վորձեցայց ի ձեռն սակաւուց իրը ներածութեան յեղինակի՝ զառ ծերունացն անցանելով բանիւ, ի խորագուն ի բաց կալ ի խնդրոց եւ պարզագունից չափաւորապէս հանդիպելով: Աստ աստէն իսկ վազվազակի յաղագս հարցման եւ լուծման: Հարցումն Ա. Այսպես լուայ...»[1]):

Գ. Տ.-Մկրտչյանը քննելով վերև բերված a գրչագրի հատվածը և համեմատության մեջ դնելով այն Պորփյուրի ներածության հետ, ևկել է հետևյալ եղրակացության. «Ակներև է, ինչպես պարզ երևում է մեր բազդատությունից, որ Անանիան, կամ մի ուրիշը, Պորփյուրի ներածության սկզբնավորությունը կամեցել է հարմարեցնել իրրև առաջաբան հարցումներին: Թեև Շիրակացին ուներ մի գլուխ խնդատես «Ցաղագս կատարման համարողության եւ կերպից հարցման» վերնագրով, որի մեջ խոսում էր թվաբանական չորս գործողության՝ դումարման, հանման, բազմապատկության և բաժանման մասին (= Ընդունելություն, Բացագրություն, Բազմապատիկ և Բաժանմունք), որոնց մեկայն վերնագրերն են պահվել ա-ի այս հատվածում...[2]):

Այժմ արդեն, երբ մեր ձեռքի տակ են Շիրակացու ընդունելության, բազմապատկման ու բաժանման գործողությունների տեքստերը, հաստատապես կարող ենք ասել, որ չորս գործողությունների այդ տեքստը նախորդել է հարցումներին և Գ. Տ.-Մկրտչյանի ու ակադ. Հ. Ա. Օրբելու կռահումները մեկանգամայն ճշմարիտ են:

Ընդմիջարկող հեղինակը շատ ճիշտ նկատել է թվաբանական գործողությունների վերջանալու և հարցումները սկսելու մասին ու նշել Անանեկայի «կատարման համարողության եւ կերպից հարցման» մասին:

Ընդմիջարկող հեղինակը հենվելով Շիրակացու Ներածականի այն խոս-

1) Գ. Տ.—Մկրտչյան, Անանիա Շիրակացի, արտատպ. «Արարատ»-ից, էջ 11.
2) Նույնը, 11—12։

քե վրա, ուր ասված է թե՝ «կարճառատ կարդացէք սակաւս ի բազմաց...», Շիրակացուն անվանում է խմաստուն և չեշտում Շիրակացու խնդրագրքի ակզրի բառերը. «Զամենայն ասաց խմաստունն, թէպէտ եւ սակաւ ի բազմաց...»[1]:

Հետաքրքիր է այստեղ կոմպիլատոր հեղինակի ակնարկը Շիրակացու բաժանման դործողության մասին. «Զամենայն[ի] ասաց խմաստուն[ի]... ԼՔէ զինչ ընդունելութիւն, զինչ բացադրութիւն, զինչ բազմապատիկ եւ բոլորովին յաղագս բաժանմանց...»[2]: Ուրեմն, պետի ենթադրել, որ կոմպիլատոր հեղինակի ժամանակ Շիրակացու բաժանման դործողությունը ռնդհանահատված վիճակում չի եղել: Բայց կարող է պատահել, որ կոմպիլատոր հեղինակը սուիկորեն հետևելով Գործքության ներածության տեքստին, նախադասության կառուցվածքը չխախտելու նպատակով կրկնած լինի Գործքության բառերը:

11. ԽՐԱԽՃԱՆԱԿԱՆՆԵՐԸ

Շիրակացու հարցումներին հետևել են նրա «Խրախճանականներ»-ը կամ «Խրախճական»-ները: Շիրակացու «Խրախճանական»-ները զվարճական խնդիրներ են, որոնք հավանական է տարածված են եղել ո՛չ միայն Հայաստանում, այլ և Հայաստանից դուրս էլ: «Խրախճանականք»-ներն ունեին հետևյալ վերնագրերը. «Գրեմ ձեզ խրախճանականս, յորժամ ի կերակուրս եւ յըմպելիս զուարճանայք եւ կամիք խօսել բանս զուարճացուցիչս եւ ծիծաղականս»:

Շիրակացու այդ «Խրախճանականք»-ի մասին հիշատակություն ունի իր ցուցակում Հ. Տաշյանը: Նա ցուցակի վերջում տեղավորած անվանացանկում Շիրակացու աշխատությունների շարքում հիշում է վեց «Խրախճանականք»-ները և նշում նրանց անծանոթ լինելու փաստը. «Խրախճանականք, վեց ուրիշ թվարանական առեղծվածք... անտիպ որչափ ծանոթ է»[3]:

Շիրակացու «Խրախճանականք»-ի մասին, ինչպես ասել ենք, հիշատակություն ունի իր ցուցակում նաև Ֆինկը: Տյուբինգենի համալսարանի մատենադարանի հայկական ձեռագրերի ցուցակում № 94 ձեռագիրը նկարագրելու ժամանակ, Ֆինկը հիշում է Շիրակացու վեց «Խրախճանական»-ները. «139a—141a: «*Sechs Unterhaltungsaufgaben zur Tafel von Ananias von Schirak*»[4]:

Շիրակացու այդ «Խրախճանական»-ները հրատարակեցինք մենք ՀՍՍՌ մատեն. № № 699 և 3461 ձեռագրերից երևանի Պետական Համալսարանի «Գիտ. նյութերի ժողովածուի» 11-րդ հատորում՝ Շիրակացու թվաբանական մյուս աշխատությունների հետ միասին:

Հետագայում, Շիրակացու ձեռագրերն ուսումնասիրելու ժամանակ, ՀՍՍՌ մատեն. № 3457 ձեռագրում հայտնաբերվեցին յոթերորդ «Խրախճական»-ի վերջին երկու տողերը և ութերորդ ու իններորդ «Խրախճանա-

1) Գ. Տ.—Մկրտչյան, Անանիա Շիրակացի, արտատպ. «Ազարատ»-ից էջ. 11.
2) Նույն տեղը, էջ 11—12.
3) Հ. Տաշյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենի. Մխիթ. Վիեննա, 1895, էջ 1057.
4) F. N. Finck, Sistem.-alphabetischer Hauptkatalog..., էջ 136.

ֆան»-ներն ամբողջությամբ: Այդ տեքստը վերջից դեռ թերի է: Համառական է, որ «Աբրահաճանական»-ներն իննից հետո դեռ չարունակվել են: Գրքչագրերն ունի 17-րդ դարի գրչություն և ՀՍՄՌ մատենադարան է բերվել Թադևոս Առաքելոյ վանքից: Նա այդ վանքում ունեցել է 41 համարը: Ուքերորդ և իններորդ «Աբրահաճանական»-ները չնայած ունեն իրենց դրչահամարները, բայց որոշ կասկածանք են առաջացնում՝ Շիրակացուն պատկանելու խնդրում: Այդ մասին մենք կխոսենք իր տեղում:

12. ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

«Աբրահաճանական»-ով վերջանում է Շիրակացու թվաբանության դասագիրքը: ՀՍՄՌ մատենադարանի դրչագրերում մեզ չհաջողվեց հանդիպել Շիրակացու թվաբանության դասագրքի անծանոթ այլ մասի: Մխայն № 4066 դրչագրում, թվաբանության վերջում, «եօթնագրեանք»-ից հետո, ընդօրինակված է Շիրակացու թվաբանության դասագրքի վերջաբանի մի մասը, ուր նա հայտնում է թվաբանության դասագրքի Հայաստան բերելու մասին: Այդ վերջաբանում ասում է. «Վասն որոյ եւ իմ խնդրեալ զդա բազում աշխատութեամբ եւ ճշդրիտ ... ոյ ... ի մէջ առեալ բերի զգեղ յերկիրս Հայոց եւ ի Բրետաոսասէրը վճռակ սրբոյ Գրիգորի: Եւ սկիզբն քանիաւուրեան բերման Թուխս, յորժամ լցեալ էր ՈԿԸ ա[մ]ք կուսական յարգանդն աստուածն բանի: Եւ ի մետասաներորդ չորեքաւորեան եւ ի ժԹ ամի [կոս]տանդինոսի: Ես Անանիա Շիրակացի ի գեղջէ Անընէց: Եւ դուք քաջ աշակերտք, հայեցէք և զարմացարուք»[1]: «Բանիաւուրեան» ասելով Շիրակացին հասկանում է, անկասկած, թվաբանությունը: Բերված վերջաբանը Շիրակացու թվաբանության վերջաբանն է: Այդ մասին է վկայում Շիրակացու վերջին խոսքը՝ ուղղված իր աշակերտներին՝ «Եւ դուք քաջ աշակերտք, հայեցէք եւ զարմացարուք»:

Այսպիսով, եթե աղյուսակավոր սխեմայով արտահայտելու լինենք, Շիրակացու թվաբանությունն ունենում է հետևյալ կառուցվածքը:

Գրչագրերի ցուցակ (ըստ ՀՍՄՌ)	Դրչագրերի համարները (ըստ ՀՍՄՌ)	Գրչագրերի քանակը (ըստ ՀՍՄՌ)	Գրչագրերի թերթերի քանակը (ըստ ՀՍՄՌ)	Գրչագրերի գրության ժամանակը (ըստ ՀՍՄՌ)	Գրչագրերի գրության վայրը (ըստ ՀՍՄՌ)
Մատենադարան	№ 4066	1	10	ԺԹ դար	Անընէց գյուղ

13. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԹՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԺԵՔԸ

Շիրակացու թվաբանական նրկա աղյուսակները ամբողջական ձևով մեզ հասած ամենահին թվաբանական աղյուսակներն են անտիկ դրականության պատմության մեջ: Պրոֆ. Մ. Ե. Վիդոսկին, որը մաթեմատիկայի

[1] ՀՍՄՌ մատեն. № 4066 դրչագիր, թերթ 10բ:

պատմության աչքի ընկնող մասնագետներից է, 1941 թվին լույս ընծայած է «Математика и алгебра в древнем мире» աշխատության մեջ խոսելով հնության հրջանից մեզ հասած թվաբանական գործողությունների մասին, հետևյալն է հայտնում. «До нас не дошло ни одного (ընդգծումը հեղինակինն է) античного сочинения, в котором арифметические действия были бы предметом специального изучения или изложения[1]».

Պրոֆ. Մ. Ե. Վիդոսկին, որը ծանոթ չէ Շերակացու ներկա աշխատության հետ, նույն միտքը կրկնում է նաև դումարման և հանման գործողությունների մասին խոսելիս. «Наши источники не содержат никаких указаний относительно выполнения сложения и вычитания целых чисел. Не дошло до нас и схем «чистого» сложения».[2])

Անտիկ հրջանի հեղինակների մոտ թվաբանական գործողությունների վերաբերյալ կան միայն առանձին հիշատակություններ: Այսպես, թվաբանական գործողությունների վերաբերյալ հիշատակություններ ունեն՝ Հերոն Ազեքսանդրացին (1—դ. մ. թ.), Թեոն Աղեքսանդրացին (3—դ. մ. թ.), Եվդոկիոս Ակսալոնացին (4—րդ դ. մ. թ.), Պապոս Աղեքսանդրացին (3-րդ դ. մ. թ.) և այլն: Այս հիշատակությունները սակայն միջնադարյան ճևով արված ակնարկներ են և թվաբանական գործողությունների վերաբերյալ կոնկրետ նյութ չեն տալիս:

Թվաբանական հնոց գործողությունների աղյուսակների ամենահին հատվածը, որ հասել է մեզ, այդ բրիտանական թանգարանում այժմ պահվող մոմված մի տախտակի վրա գրված բազմապատկման երկու աղյուսակներն են: Այդ տախտակի նկարագրությունը և լուսանկարը հրատարակել է անգլիացի դիտնական Սմիթը[3]): Տախտակի վրա բերված են առաջին երկու աղյուսակները, առաջինը՝ 1×1=1, 2×1=2, 2×2=4, 2×3=6, 2×10=20 երկրորդը՝ 3×1=3, 3×2=6, 3×3=9, 3×4=12, 3×10=30:

Մոմված տախտակը, դատելով նրա վրա փորագրված տառերի պալեոգրաֆիայից, Սմիթի կարծիքով, մեր թվականության 2-րդ դարի գործ է:

Բազմապատկման գործողության ամենից ընդարձակ տեղեկությունը մեզ հասել է Շերակացուց 500 տարի հետո ապրող Նիկոլայ-Արտավազդ անունով Զմյուռնացի մի հեղինակից, որը բյուզանդական ժամանակաշրջանի մարդ է (12-րդ դարի հեղինակ է): Նիկոլայ-Արտավազդ Զմյուռնացին իր բերած բազմապատկման աղյուսակի հայտնագործողն է համարում Տրոյական պատերազմի առասպելական հերոս Պալեմիդին: Պրոֆ. Մ. Ե. Վիդոսկին Նիկոլայ Արտավազդի հաղորդած այս տեղեկության հիման վրա, ենթադրում է, որ նա օգտված պիտի լինի հին հրջանի հեղինակից. «То обстоятельство — դրում է նա—что автор приписывает изобретение таблиц Палемиду, легендарному герою Троянской войны, свидетельствует о том, что таблицы эти употреблялись с незапамятных времен»[4]):

Նիկոլայ-Արտավազդի բազմապատկման աղյուսակները համեմատու-

---

[1]) М. Я. Выгодский, Арифметика и алгебра в древнем мире, Ленинград, 1941, стр. 192:

[2]) Там же, стр. 193:

[3]) L. Smith, A greek myltplication Table. Bibliotheca mathematica, t. 9, heft 3, 1909, стр. 193 (հմմ, Վիդոսկու աշխատությունը, էջ 195):

[4]) М. Я. Выгодский, Арифметика и алгебра в древнем мире, стр. 195:

թյան մեջ դնելով Շիրակացու բազմապատկման աղյուսակների հետ[1]), նկատում ենք նրանց տարածի նմանությունները: Բերենք մի աղյուսակի համեմատությունը:

Շիրակացի			Նիկոլայ—Արտավազդ			Մեր ձեռքա ձևով
ժ	ժ	ճ	ւ	ւ	ք	$10\times10=100$
ժ	լ	մ	ւ	ց	ծ	$10\times20=200$
ժ	ւ	յ	ւ	λ	տ	$10\times30=300$
ժ	խ	ն	ւ	μ	ւ	$10\times40=400$
ժ	ծ	շ	ւ	ν	փ	$10\times50=500$
ժ	կ	ո	ւ	ξ	χ	$10\times60=600$
ժ	հ	չ	ւ	ὁ	ψ	$10\times70=700$
ժ	ձ	պ	ւ	π	ω	$10\times80=800$

Պատահակա՞ն զուգադիպություն է այս: Նիկոլայ-Արտավազդ Զմյուռնացին անմիջապես կամ միջնորդաբար չէ՞ օգտվել Շիրակացուց: Այդ դժվար է ասել: Դժբախտաբար Նիկոլայ-Արտավազդի[2]) մոտ բացակայում են դամարման, հանման և բաժանման աղյուսակները և հնարավոր չէ համեմատություն անել ամբողջությամբ: Մի բան սակայն անկասկած է, որ Շիրակացու համարողության ներկա դասակարգերն ամբողջական ձևով մեզ հասած ամենահին համարողության դասակարգերն է անտիկ դրականության պատմության մեջ, որը պահել է թվաբանական չորս գործողությունների աղյուսակները:

Այսպիսով, 7-րդ դարի մեծ պետական Անանիա Շիրակացու համարողության ներկա դասակարգերն իր նշանակությամբ դուրս է դալիս տեղական նշանակություններից և ստանում է համաշխարհային նշանակություն:

14. ԱՆԿՅՈՒՆԱՎՈՐ ԹՎԵՐԸ

Բացի նշված աշխատություններից, Շիրակացուն է վերագրվել «Անկյունաւոր թուերը»-ի մի պատառիկ, որը հրատարակել է դոց. Թ. Հ. Թումանյանը ՀՍՍՌ մատենադարանի դիտական նյութերի № 1 ժողովածուում՝ «О таблице полигональных чисел А. Ширакаци» վերնագրով:

«Անկյունաւոր թուերը»-ի պատառիկն ընկ. Թումանյանը հրատարակել է ՀՍՍՌ մատենադ. № 1770 ընչաղբից, վերցնելով թերթ 386-ից: Այդ պատառիկի վրա, նախ քան ընկ. Թումանյանը, ուշադրություն դարձրել էին մեզանից առաջ էլ, մեր «7-րդ դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակացու թվաբանության դասակարգերը» աշխատության մեջ և վերագրել այն Հովհաննես Սարկավագին (Սարկավագին)[3]): Ընկ. Թումանյանը սակայն համեմատության մեջ դնելով այդ տեքստը տարբեր ձեռագրերի հետ, եկել է

---

1) Նիկոլայ Արտավազդի բազմապատկման աղյուսակը հրատարակվել է (տես այս մասին Վ. Իդոդակու աշխատությունը, էջ 195):

2) Նիկոլայ Զմյուռնացու անձնավորության մասին մենք ոչ մի տեղեկություն չունենք, նա ազգությամբ, ակադ. Հ. Աճառյանի կարծիքով, հայ է հանդիսացել: Ակադ. Հ. Աճառյանի «Անձնանունների բառարան»-ում, այդ ժամանակաշրջանում Արտավազդ անունով մի շարք հայ հեղինակներ են հայտնի:

3) «Երևան Պետ. Համալսարանի» Գիտ. աշխատություններ», 11-րդ հատ. էջ 249:

այլ եղրակացության,—որ այդ պատառիկն Անանիա Շիրակացունն է: Նա այդ մասին իր հոդվածում հետևյալն է գրում. «Сопоставление текстов в этой и других рукописях дает полное основание (ընդգծումը մերն է—Ա. Ա.) считать что 3 действия над целыми числами («Учебник арифметики») и таблица чисел стр. 386(а) (ընդգծումը մերն է—Ա. Ա.) (принадлежат Анании Ширакаци»[1]:

Դժբախտաբար, ընկ. Թումանյանը չի պարզաբանում, թե այդ պատառիկի՝ ինչ ձեռագրի հետ կատարած համեմատությունն է բերել նրան այդպիսի վճռական եղրակացության:

Շիրակացու աշխատությունների ուսումնասիրության կապակցությամբ ՀՍՍՌ մատեն. № 1770 ձեռագրի «Անկիւնաւոր Թուեր»-ի պատառիկի տեքստը համեմատության մեջ դնելով այլ ձեռագրերում եղած Հովհաննես քահանայի «Անկիւնաւոր Թուեր»-ի հետ, մենք նորից եկանք մեր նախկին համոզման, որ այդ պատառիկի հեղինակը ո՛չ թե Շիրակացին է, այլ Հովհաննես քահանան:

ՀՍՍՌ մատեն. № 1770 ձեռագրի Թերթերը բավականին խառնված են: Այսպես՝ թերթ 362-ի տեքստը շարունակվում է թերթ 337-ից հետո, 350-ը 357-ից հետո, 356-ը՝ 349-ից հետո, 348-ը՝ 354-ից հետո և այլն: Ձեռագիրը գրվել է պրակներով, որոնք կազմելու ժամանակ խառնվել են: Թերթեր համեմատակշռող անձնավորությունը չի չտկել հետո և առաջ ընկած թերթերը, այլ կազմի մեջ ամրացված կարդով համարակալել է: Եվ այժմ միևնույն տեքստի մի մասն ընկել է ձեռագրի սկիզբը, իսկ մյուս մասը՝ վերջը:

Նման թյուրիմացություն պատահել է և նույն ձեռագրում ընդօրինակված Հովհաննես քահանայի «Անկիւնաւոր Թուեր»-ի հետ: ՀՍՍՌ մատեն. № 1770 ձեռագրում Հովհաննես քահանայի «Անկիւնաւոր Թուեր»-ի տեքստը սկսվում է 398ա-ում: Նա ընդհատվում է թերթ 393բ-ում: Շարունակությունն ընկել է թերթ 348ա-բ և 354ա-բ-ում: Ահա այս տեքստի մի թերթն է հանդիսանում և ընկ. Թումանյանի հրատարակած պատառիկը: Որ պատառիկն իր տեղում չէ ձեռագրում, այդ երևում է նաև այն փաստից, որ Շիրակացու դումարման գործողության վերնագիրը մնացել է 358բ-ում, իսկ տեքստը սկսվում է 387ա-ում ու վերև նշված երկու թերթերի մեջ ընկել է իր տեղում միանգամայն անխմաստ, «Անկիւնաւոր Թուեր»-ի պատառիկը:

«Անկիւնաւոր Թուեր»-ի պատառիկը պարունակող թերթի չուս. տված էջի վրա ընդօրինակված է հատարակ անուններով մի ցանկ՝ աղյուսակների մեջ առած, որոնք ոչ մի կապ չունեն Շիրակացու թվաբանության հետ: Այդ, հավանական է, որևէ հանելուկների մի ինչ որ տեքստի մնկնության ցանկ է: Անհրաժեշտ ենք համարում այդ էջից բերել փոքրիկ օրինակ:

---

1) Т. Г. Туманян, О таблице полигональных чисел А. Ширакаци, (տես ՀՍՍՌ Մատեն. «Դիտ. նյութերի ժողովածու», էջ 55):

		ա		դ	ա	բ
ա ոսկի բ արծաթ գյալ	արծաթ լաւ	ոսկի լաւ				
դ խայտուք և մարգարիտ	մարգարիտ փիրուզա	այմազ փիրուզա	խայտուք մարգարիտ	արմատ նուշ	կեռաս նուշ	նուշ մեղր

Այդ հետևողականությամբ չարունակվում է տեքստը մինչև էջի վերջը: Թերթի վրա ընդօրինակված տեքստից պարզ է, որ նա իր տեղումը չէ: Ընկ. Թումանյանի հրատարակած «Անկիւնաւոր Թուեր»-ի և Հովհաննես քահանայի «Անկիւնաւոր Թուեր»-ի տեքստերի համեմատությունից երևում է, որ ընկ. Թումանյանի հրատարակած պատառիկի տեքստը ո՛չ թե Հովհաննես քահանայի «Անկիւնաւոր Թուեր»-ի տեքստի օրդնական մասն է հանդիսացել, այլ նրա չարունակությունը: Նա կազմված է հետագա մի այլ հեղինակի կողմից, որն օգտվել է Հովհաննես քահանայի «Անկիւնաւոր Թուեր»-ից և, համաձայնական է Շերակացու «դար» և «կոճատ» թվերից:

Հովհաննես քահանայի «Անկիւնաւոր Թուեր»-ը, որոնք մեզ հասել են «Ցոհաննու էահանայի յաղագս անկիւնաւոր թուոց» վերնագրով, ունի տասն և չորս անկիւն: Ի միջի այլոց, Հովհաննես քահանան այդ մասին հիշում է «Անկիւնաւոր Թուեր»-ի կազակցությամբ գրած իր փոքրիկ տառաբանում. «Եւ առ կիւնայս մինչ ի չորեքտասանն գրեցաւ, ոչ թէ զի այդքան որոշմունք անկեանց պէտք էին էին, այլ վասն կրթութեան մանկանց մեզ այն. որչափ զարթուցանել զիւրս խնդրողաց եւ ոչ որքան խնդրէ բնութեան գա գրոց»[1]:

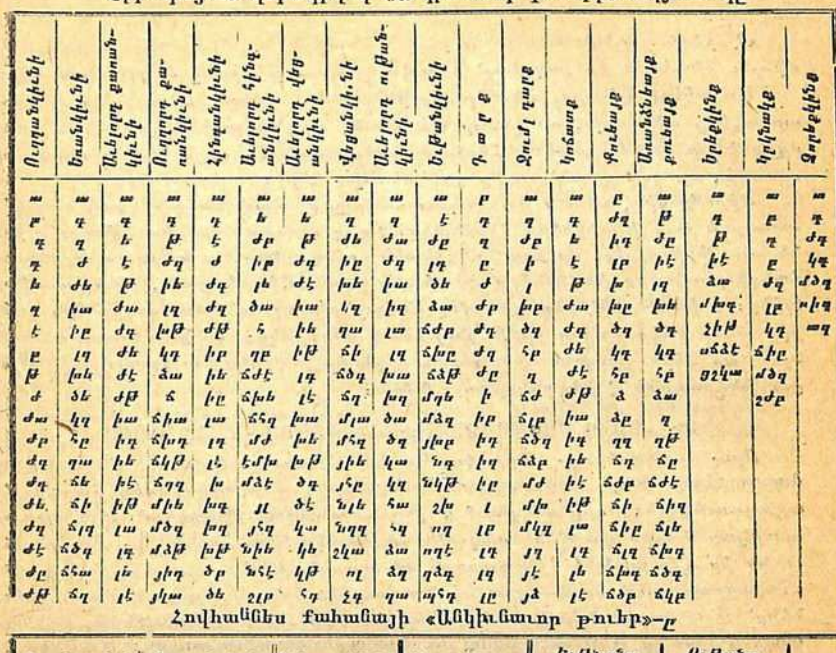
Հովհաննես քահանայի «Անկիւնաւոր Թուեր»-ի այս տասն և չորս անկյուններից պատառիկի տեքստը կազմող հեղինակը Հովհաննեսից վերցրել է միայն յոթը, և վերցրել է տասից: Այնուհետև պատառիկում բերված են «դար» թիվը (2, 4, 6, 8, 10, 12, 16, 18 և այլն), «Ջումլ դար» թիվը (1, 6, 12, 20, 30, 42, 56 և այլն), «կոճատ» թիվը (1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, և այլն), «տասնձնևայք քուայք» (1, 9, 18, 25, 36, 47, 54 և այլն), «երեքկինք» (1, 3, 9, 27, 81, 243 և այլն), «կրկնակք» (1, 2, 8, 16, 32 և այլն) և «չորևքկինք» (1, 4, 16, 64, 256 և այլն): Անհրաժեշտ ենք համարում հետևյալ էջում զուգահեռ ձևով բերել պատառիկի և Հովհաննես քահանայի «Անկիւնաւոր Թուեր»-ի և դրց. Թումանյանի հրատարակած տեքստերը:

Համեմատությունից պարզ երևում է երկու տեքստերի առաջին յոթ անկյունների տասից նմանությունը:

Կարող են հարցնել մեզ—ինչ՞ը կարող պատահել, որ Շերակացին ունեցած լինեը «Անկիւնաւոր Թուեր»-ի տեքստ, որից և օգտված լինեը և՛ Հովհաննես քահանան և՛ նրա տեքստը համառոտող պատառիկի հեղինակը: Ինչո՞ւ չէր կարող: Սակայն այդ ասելու համար անհրաժեշտ է ունենալ հաստատուն կռվաններ: Առ այժմ, եղած փաստերը թույլ չեն տալիս մեզ «Անկիւնաւոր Թուեր»-ի հեղինակը ճանաչել Անանիա Շերակացուն:

1) ՀՄՄՌ ձեռն. № 1770 գրչագիր, թերթ 398ա:

Շիրակացուն վերագրվող «Անկիւնացուր թուերի» աղյուսակը

Հովհաննես Իմաստասիրի «Անկիւնացուր թուեր»-ը

15. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒՆ ՎԵՐԱԳՐՎՈՂ ԵՐԿՈՒ ՆՈՐ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

ՀՍՍՌ մասնագիտական հարցականով Շիրակացուն է վերագրված թվաբանական չհրատարակված երկու խնդիրները: Այդ խնդիրները պարունակում է № 1999 (Հ. 2019) ձեռագիրը, որն ընդօրինակված է 13-րդ դարում երեք տարբեր դրիչների կողմից՝ (Գրիգորի, Սահմանոսի և կա-

քաղեմք)։ Անհրաժեշտ ենք համարում բերել այստեղ այդ խնդիրներէ-ռեքստը։

«Լարեցի զաղնդն իմ մինչեւ ցկրծոդ ձիդն՝ եւ երեք երկ սպանի, թէ մինչեւ ցԹ ձդան էր քարչեալ՝ ո՞րպէս կարծես թէ քանի երկ էի սպանել։

Արձակեցի զեսպան մի, որ գնաց ի մղոն. մինչեւ անցեալ էր Ը աւր, արձակեցի միւս այլ, որ գնայր ԺԵ մղոն, արդ՝ ո՞րպէս կարծես՝ քա՞նի մղոն է որ դարձուցանէ»։ Վերջում ավելացված է. «Այս է պէտս բազմապատկի, որ զսա պիտէ՝ գալիր է» (տե՛ս Թ. 26բ)։

Շերակացին, որպես մասնագետ համարող, հավանական է, որ հանդիսանար և այս խնդիրների հեղինակը։ Բայց առանց կոնկրետ փաստեր ուշնեղու ենթադրել, որ նրա հեղինակն անպայման նա է, և դրչագրերում հանդիպող բոլոր խնդիրները պիտի վերագրել Շերակացուն, կոպիտ սխալ կլիներ։ Թվաբանութեամբ զբաղվել են հայկական շատ մատենադիրներ, որոնցից ամեն մեկը կարող էր թողնել նման խնդիրներ։ Անհրաժեշտ է սակայն նշել, որ վերև բերված երկրորդ խնդիրն իր բովանդակութեամբ Շերակացու խնդրագրքի Ը խնդրին շատ է նման։

16. «ՍԱԿՍ ԲԱՑԱՅԱՅՏՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒՈՑ»-Ի ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Որոշ բանասերներ Շերակացուն են վերագրել նաև «Անանիայ Հայոց վարդապետի Սակս բացայայտութեան թուոց» վերնագրով մեզ հասած մի աշխատութիւն, որը պահվում է չհրատարակված վիճակում։ Այդ աշխատութեան մասին առաջին անգամ հիշատակութիւն ունի Գ. Զարբհանելյանն իր «Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն» առաջին հատորում։ «Գրչագրաց ցուցակում—գրում է նա—ուրիշ երկասիրութիւն մ'ալ կտեսնենք՝ Անանիայի անվամբ. Անանիայի Գիր խոստովանութեան յաղագս սուտ կարծեաց ի վերայ նորա եւ Բացայայտութիւն թուոց։ Այս վերջին խոսքը, հավանական կերեվիցնե մեզ Շերակունեոյն ընծայել գայն եւ ոչ ուրիշ նոյն անունը կրող վարդապետի մը»[1])։

Գ. Զարբհանելյանի ենթադրութիւնը՝ ներկա աշխատութեան Շերակացուն պատկանելու խնդրում, պետք է ասել, կոնկրետ փաստերով չի հիմնավորված։ Նայելով տեքստի բովանդակութեանը միայն, նա, հավանական է, ենթադրել է, որ այդ աշխատութիւնը կարող է լինել միայն «Հաժարող» Անանիա Շերակացու և ոչ ուրիշ մեկ Անանիայի գործը։

Հետազոտում այդ տեքստի վրա մինչև այժմ ձեռք կանգ է առել նաև Գ. Տ.-Մկրտչյանը (Մխիթարը)։ Անանիա Նարեկացու «Գիր խոստովանութեան» հրատարակութեան կապակցութեամբ, նա իր օգտագործած դրչագրերի մասին խոսելիս անհրաժեշտ է համարել կանգ առնել նաև «Սակս բացայայտութեան թուոց»-ի վրա, որն իր օգտագործած դրչագրերում ընդօրինակված է «Գիր խոստովանութեան» տեքստից հետո։ Մխիթարը վճռական ձևով այդ կարծիքն է հայտնել, որ «Սակս բացայայտութեան թուոց»-ը ո՛չ թէ Անանիա Շերակացունն է, այլ Անանիա Նարեկացուը։ «Այդ գրութիւնը—գրում է նա—Անանիայի հայոց վարդապետի սակս բացայայտութեան թուոց» վերնագրով կա և մեր ձեռագրում և առանց որևէ կասկածի (ընդգծումը մերն է—Ա. Ա.) վերաբերում է Անանիա Նարեկացու գրչին։ Այստեղ տեղը չէ ապացույցներ բերել մեր այս կարծիքին, սակայն այսքան

1) Գ. Զարբհանելյան, Հայկ. հին դպր. պատմութիւն, Վենետիկ, 1897, էջ 464։

ասենք, որ այդ դրվածքը Թվերի խորհրդավոր նշանակութեանց բացատրութեան է նվիրված և Անանիայի աշակերտը Գրիգոր Նարեկացին չատ հաճախ դրվածքների մէջ խոսում է յուր վարդապետի հետևողութեամբ Թվերի խորհրդավորութեան մասին»[1]:

Վերջերս «Սակս բացայայտութեան Թուոց»-ի տեքստը Շիրակացուն պատկանելու մասին, անվիճելի ձևով նորից դրել է պրոֆ. Ս. Հայրապետյանն իր «Անանիա Շիրակացու կյանքն ու գործունեութիւնը»-ը հոդվածում: Նա Շիրակացու աշխատութիւնների ջարդում հիշում է. «Սակս բացայայտութեան Թուոց» (Թվերի մեկնաբանության մասին): «Փիլիսոփայական աշխատութիւն, նոր—պղատոնական ուղղութեամբ»[2]:

ՀՍՍՌ մատենադարանում «Անանիայի հայոց վարդապետի Սակս բացայայտութեան Թուոց»-ի երկու ցրչագիր է մեզ հասնում: Ցրչագրերից մեկը Մխաբանին ծանոթ № 497 ցրչագիրն է (մայր ցուցակի № 499-ը), որն ընդօրինակված է Ղազար ցրչի ձեռքով 1671 թվին, Ագուլիսի սուրբ Թովմայի վանքում («...ձեռամբ Ղազար անարհեստ եւ տկար քարտուղարի», թերթ 405): Մյուս ցրչագիրը, որն ավելի հին է և մայր է հանդիսացել Մխաբանի ցրչի ընդօրինակութեանը, ծանոթ չէ Մխաբանին: Այս ցրչագիրը գտնվում է ՀՍՍՌ մատեն. № 3710 (Կ. № 1360) թվահամարի տակ: Ցրչագրի մի մասն ընդօրինակել է Հովհաննես արքեպիսկոպոսը, հայոց Հեթում Բարձրաբերդի եղբայր Կոստանդինի որդին, 13-րդ դարում. Այդ մասին ցրչագիրն ունի հետևյալ հիշատակարանը. «Գրող սորա Հովհաննէս արքեպիսկոպոս եւ բարեն, որդի Բրխատոսասէր եւ ամենաբնտիր իշխանաց իշխանին Կոստանդնեայ թագաւորէն եւ եղբայր Բարեպաշտ եւ քաջի հայոց Մեծաց սրբազի Հեթմոյ, որոց յիշատակն աւրհնութեամբ լիցի...» (Թերթ 28բ): Ցրչագրի մյուս մասն ընդօրինակել են երկու այլ ցրիչներ:

Վերջին ցրչագիրը, ինչպես վերևում ասացինք, մայր է հանդիսացել Մխաբանի օգտագործած № 497 ցրչագրին: Այդ երևում է հետևյալ փաստերից՝ ա) № 3710 ցրչագրի տեքստում «եւ արիւբար աշխատեալ ոսկանպակ տարւոյ քաղցրութեան» նախադասութիւնից հետո բաց է թողնված մի բառ: Նույն բացթողումն ունի և № 497 ցրչագիրը (տե՛ս Թերթ 451ա): բ) № 3710 ցրչագրում «Սակս բացայայտութեան Թուոց»-ի տեքստը ընդհատվում է չուռ տված էջի վերջում՝ նախադասութեան կեսում, ստորակետով՝ «եւ հաղորդութիւն ունի ընդ նորոյն ամին սկիզբն գոլով»: Պարզ երևում է, որ այդ ցրչագրի հայրը Թերթն ընկել է: № 497 ցրչագրում տեքստը վերջանում է էջի կեսում, ճիշտ № 3710 ցրչագրի Թերթի ընկած տեղում և վերջինիս ստորակետն այստեղ ցրված է վերջակետ:

«Անանիայի հայոց վարդապետի Սակս բացայայտութեան Թուոց»-ի հեղինակը նպատակ է դրել իր առջև մեկնել Թվերի խորհրդավոր նշանակությունը: Ըստ որում, նա հիմք է վերցնում, և չեշտում է այդ մասին, հին և նոր կտակարանների Թվերը: Այդ մասին նա իր աշխատության նախաբանում հետևյալն է ասում.

«Եւ արդ մի՛ օք կարծիցէ վարկպարագի գէտ մտաց՝ լմոց՝ անխորհրդարար ի կէր առնել քարոզ վկայութեանց դրոց սրբոց, այլ ունիմ պատ-

---

1) Տես Մխաբանի Անանիա Նարեկացու «Գիր խոստովանութեան» առթիվ գրած նախաբանը, Պետերբուրգ 1892 թ. «Արարատ» ամսագրից, էջ 6։

2) ՀՍՍՌ մատեն. «Գիտական նյութերի ժողովածու», էջ 17.

ձառ ի հին եւ ի նոր կտակարանաց, սակս այսոցիկ բացայայտութեանցդ»[1]: Վերցնում է նամիսրևէ Թվական եւ ապա հիշում այդ Թվի հետ Աստվածաշնչում կապված կարևոր փաստերը: Այսպես՝ հինգը բաղկացած է դար և կէաձառ Թվերից, մաքրության ղպայրանները հինգ են, Մովսեսի օրինաց գրքերը հինգ են, Դավիթը պարսատիկի համար հինգ քար ուներ վերցրած, և այլն:

«Սակս բացայայտութեան Թուոց»-ի Շերակացու դրչին պատահանքը խիստ վիճելի է: Մեզ հավանական է թվում Մխոբանի կարծիքը՝ այդ տեքստը ո՛չ թե Անանիա Շերակացու, այլ Անանիա Նարեկացու գործ լինելու վերաբերյալ: Այդ առթիվ Մխոբանի փաստերի վրա ցանկանում ենք ավելացնել հետևյալ նոր փաստերը:—

ա) «Սակս բացայայտութեան Թուոց»-ի տեքստում հունարան դպրոցի արտադիցիայով (որը X—XII դարերում նկատվում է որոշ մասնագրություններ մոտ) գործ են ածվում հունական լեզվի ազդեցության տակ ընկած այնպիսի տերմիններ, որոնք հատուկ են ո՛չ թե Շերակացուն, այլ Նարեկացուն: Այդպիսի բառերից են՝ «չարաչծեալ», «չարամանեալ», «չարագատեալ», «չարաչարժեալ», «չարաբերեալ», «չարայարեալ», «չարադրեալ», «չարաթուեալ», «չարադրեալ», «չարաբարդեալ», «բացայայտեալ», «բացաբերեալ», «մակաբերեալ», «արտամերժեալ», «արտաչծեալ», «արտատպեալ» եւ այլն:

բ) «Սակս բացայայտութեան Թուոց»-ի տեքստում մեզ հանդիպում է արաբական «նուազայ» բառը, որի հետ Շերակացին ծանոթ լինել չէր կարող:

գ) «Սակս բացայայտութեան Թուոց»-ի նյութը միատիպ բովանդակություն ունի և չի համապատասխանում Շերակացու հայացքներին: Բացի այդ, Շերակացին նյութի չարադրման մեջ կոնկրետ է, քննադատական վերաբերմունք ունի դեպի իր աղբյուրները: Այդ բանը չի կարելի ասել «Սակս բացայայտութեան Թուոց»-ի հեղինակի նկատմամբ:

դ) «Սակս բացայայտութեան Թուոց»-ի տեքստը դրչագրերում հանդիպում է մեզ ընդօրինակված Անանիա Նարեկացու «Գիրք խոստովանութեան» տեքստի հետ միասին, նրանից հետո: Եթե առաջինը Նարեկացու աշխատություն է, դժվար թե հաջորդն այլ Անանիայի լինի:

ե) Անանիա Շերակացու հարազատ աշխատությունների վերնագրերում Անանիան ծոլորապար չի հիշվում «վարդապետ» կամ «հայոց վարդապետ» անունով, այլ՝ «Անանիա Շերակունի Համարող» ձևով:

զ) «Սակս բացայայտութեան Թուոց»-ի և «Գիրք խոստովանութեան» տեքստի սկզբնավորության մեջ նկատելի է չարադրման ձևի որոշ նմանություն: Այսպես՝

«Արդ զայսոսիկ սակաւ բանիցդ յայտաբացութիւնն՝ ոչ եթէ վայրապար եւ առանց խորհրդոյ, կամ վարկպարագի մտացածութեամբ, կամ մարդահաճոյ լինելով՝ արարի իմով ձեռամբ, քեզ, որ լսեսդ այլ դի գնասցիս դիմեալ սուտգործոյն, վերծանելով զվերջագրեալսդ...»

«Գիրք խոստովանութեան», էջ 13:

«Կամ եղեւ ինձ սակաւ ինչ աշխատասիրել սակս Թուոց բացայայտութեան ի բազմաց գնտես եղեալ, ոչ յադագս անհասութեան կամ դժուարամտութեան, այլ յադագս անկիրթ վարդապետի համարելով զաւգտութիւն սոցայց տեսութեանս...»

«Սակս բացայայտութեան Թուոց» Թերթ 353բ:

[1]) ՀՍՄՄ մատեն. № 3710, Թերթ 353բ:

Նշված վայրերը, կարծում ենք, կասկած չեն թողնում այն մասին, որ «Մակս բացայայտութեան թուոց»-ի հեղինակը ո՛չ թե Շերակացին է, այլ Նաբեկացին։

17. ԷՎԿԼԻԴԵՍԻ ԵՐԿՐԱՉԱՓՈՒԹՅԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԸ

Ն. Ակինյանն իր «Էվկլիդեայ տարերք երկրաչափութեան հայ մատենադրութեան մէջ» հոդվածում, որը տեղավորված է «Հանդէս ամսօրեայ»-ի 1937 թ. № 6—8-ում, Շերակացուն և նրա ուսուցիչ Տյուքիկոսին է վերագրում Էվկլիդեսի երկրաչափության թարգմանությունը[1]։

Էվկլիդեսը մեր միջնադարյան 3-րդ դարի անձնավորություն է։ Նա հելլենամիտ աչքով ընկնող դասախոսներից է հանդիսացել և խոշոր ազդեցություն գործել հունական մաթեմատիկայի զարգացման վրա։ Նրա նշանավոր աշխատությունն է երկրաչափության «Տարերք»-ը (στοιχεῖα), որը բաղկացած է 13 գրքերից։ Այդ գրքերից 1—6-ը հարթաչափություն է, 7—9-ը թվաբանություն է, 10-ը քանիություն է և 11—13-ը հարթաչափություն։ Էվկլիդեսի այդ աշխատությունը սկզբում դասագրքեր է հանդիսացել հույների, իսկ հետագայում նաև՝ արաբների մոտ[2]։

Էվկլիդեսի այդ աշխատությունն առաջին անգամ հրատարակել է 1550 թ. S. Grynaeus-ը Բազելում։ Հետագայում վերահրատարակվել է բազմաթիվ անգամ և թարգմանվել եվրոպական մի շարք լեզուներով։

Էվկլիդեսի «Տարերք»-ից մի փոքրիկ հատված՝ «Եւկլիդեայ գիրք յաղագս տարերաց երկրաչափութեան» վերնագրով հնում թարգմանվել է հայերեն։ Այդ հատվածը մեզ հասել է չորս գրչագրով. ա) Paris-յի № 178 գրչագիրը, բ) Տյուբինգենի համալսարանի № 74 գրչագիրը, դ) Վենետիկի գրքչագիրը և դ) ՀՍՍՌ մատենադարանի գրչագիրը։

Էվկլիդեսի «Տարերք»-ի թարգմանիչը մինչև վերջերս համարվում էր XI դարի պիտանի Գրիգոր Մագիստրոսը։ Այժմ Ն. Ակինյանը փորձում է ապացուցել, որ Գրիգոր Մագիստրոսի այն հիշատակությունը, որ ինքն է Էվկլիդեսի թարգմանիչը— աղավաղված է։ Ն. Ակինյանի կարծիքով, Մագիստրոսի նախնական տեքստում ասված է եղել ո՛չ թե իր թարգմանելու, այլ նախ քան ինքը թարգմանված լինելու փաստի մասին։ Բացի այդ, նա գտնում է, որ Էվկլիդեսի երկրաչափության թարգմանության լեզուն չափազանց է և նման չէ Մագիստրոսի լեզվին։ Ն. Ակինյանն իր նշված աշխատության մեջ այնքան է խորանում, որ փորձում է որոշել առաջին թարգմանության գրչին. «Տյուքիկոս հմուտ էր համարողության արվեստին, մխաժամանակ ծանոթ հայերեն լեզվին—գրում է նա—Անիկա թարգմա-

---

[1]) *Էվկլիդեսի հայերեն թարգմանությունը հրատարակել է Սուքրյանը «Բազմավէպ»-ում, վերահրատարակել է «Մատեն. հայկ. թարգ.»-ի մեջ Վենետիկում 1889 թ.։*

[2]) *Տես* Christ—Schmidt, Geschichte d. Griechischen. Lit., München. 1920, *էջ 273 – 276 (Համ. Ն. Ակինյանի հոդվածը)։*

[3]) *Գրչագրի նկարագրությունը տես նրանցում* Anecdota Oxoniensia, Oxford 1892, *էջ* XXX—XXXI *(Համ. Ակինյանի հոդվածը)։*

[4]) *Գրչագրի նկարագրությունը տես Ջինկի ցուցակում, էջ 111—113։*

[5]) *Վերցրել ենք Ն. Ակինյանի հոդվածից։*

Նած ըլլալու է Էվկլիդեայ տարբերքը յուր աշակերտին համար կամ անճառ և կամ հայերեն թելադրութեամբ և Անանիայի դրչութեամբ»[1]:

Դրիդոր Մագխասրոսը, ինչպես հայտնի է, Էվկլիդեսի երկրաչափության թարգմանության մասին խոսում է Սարգիս վարդապետին դրած իր նամակում: Այդտեղ նա թարգմանության մասին հետևյալն է գրում. «... Վասն զի ոչ եմք երբէք դադարեալ ի թարգմանութենէն եւս. բաղում մատեանս, զորս ոչ եմք դտեալ ի մեր լեզուս՝ զերկուս մատեանսն Պղատոնի, զՏիմէոսի տրամաբանութենանն եւ զՓեդովնէ, յորս բոլոր հաւան նախագիտականին այն պարփակեալ կայ, եւ զայլս բազումս յիմաստասիրացն. իւրաքանչիւր մատենիցս այս մեծագոյն է քան զդարեւոր տօնականս, բայց եւ դտեալ մեր իսկ ի հայ լեզու. զերեալ թարգմանչացն՝ զդիրս Ողոմպիոդորոսի, զոր Դաւիթ յիշատակէ, կարի յոյժ աքանչելի եւ հրաշալի քանաստեղծութիւնս մակաւասար բոլոր իմաստասիրական բանից. դտեալ եմ եւ զԳալիմաքոսի եւ զԱնդռոնիկեայն ի հայ լեզու. բայց եւ զերկրաչափականն զԵվկլիդոսին սկսայ թարգմանել եւ եթէ տակաւին կամեցեալ տէր երկարատեալ մեզ ի կենցաղումս, բազում հոգս յանձին կալեալ զմնացեալսն բոլոր ճոնեաց եւ Ասորւոց թարգմանել՝ ոչ դանդաղեցայց»[2]:

Մեջ բերված այս հատվածում Ն. Ակինյանն առաջարկում է «Գտեալ եմ եւ զԳալիմաքոսի եւ զԱնդռոնիկեայն ի հայ լեզու. բայց եւ զերկրաչափականն զԵվկլիդոսին սկսայ թարգմանել» ուղղել «Գտեալ եմ եւ զԳալիմաքոսի եւ զԱնդռոնիկեայն ի հայ լեզու. բայց եւ զերկրաչափականն զԵվկլիդոսին» ձևով, այլ խոսքով ասած, նա ցանկանում է դուրս հանել այդ տեքստից «սկսայ թարգմանել» բառերը[3]: Դժբախտաբար այսպիսի յուրջ տեքստաբանական ուղղում առաջարկելու համար Ն. Ակինյանը լուրջ հիմքեր չի բերում և այնպիսի տպավորություն է ստացվում, որ նա ո՛չ քիչ իր եզրակացությունը բղխեցնում է սկզբնաղբյուրից, այլ սկզբնաղբյուրը հարմարեցնում է իր եզրակացությանը: Մագխասրոսի մոտ, մեր կարծիքով, շատ պարզ է ասված թարգմանության մասին և մենք հիմք չունենք կասկածելու նրա հաղորդած տեղեկության վրա:

Էվկլիդեսի երկրաչափությունը Շերակացուն վերադրելու մասին անհիմն է Ն. Ակինյանի մյուս պնդումը ևս, որ իբր Մագխասրոսի լեզուն տարբերվում է Էվկլիդեսի երկրաչափության թարգմանության լեզվից: Էվկլիդեսի երկրաչափության լեզուն, մեր կարծիքով, ընդհակառակը, շատ ծանր լեզու է և ամենևին նման չէ Շերակացու լեզվին: Շերակացին երբեք չի ասի. «... Քէ յաւելու ի հաւասար այլ ևս հաւասարս, լինին՝ ամենայնքն հաւասար: Եւ քէ պակասելի հաւասարէն հաւասարս որ մնայ հաւասարք են: Եւ քէ յաւելու ի վերայ անհաւասարին հաւասար, լինին ամենայնքն անհաւասար...»: Այս ոչ քէ Շերակացու, այլ Մագխասրոսի սովորական խրթնարան լեզուն է:

Վիճելի է Ն. Ակինյանի մյուս կռվանը ևս, որ իբր Էվկլիդեսի թարգ-

---

1) Հ. Ն. Ակինյան, Էվկլիդեայ տարերք երկրաչափության, տես «Հանդէս ամսօրեայ» 1937 թ., էջ 239:

2) Դրիդոր Մագխասրոսի Թղթերը, հրատ. Կ. Կոստանյանցի, Ագեքսանդրապոլ, 1910 թ., էջ 66:

3) Ի միջի այլոց, Դրիդոր Մագխասրոսի նշված աշխատության մի շարք ընդօրինակություններ են հայտնի, որոնցից ոչ մեկը չի տալիս Ն. Ակինյանի առաջարկած ձևը:

ժանության տեքստում կան մի շարք տերմիններ, որոնց գործածությունը Շիրակացուն է հատուկ։ Ն. Ակինյանի մատնացույց արած այդ տերմինների մեծ մասը, որքան մեզ հայտնի է, գործ են ածված X—XII դարի մատենագրների մոտ և չեն հանդիպում Շիրակացու աշխատություններում։ Այդպիսի տերմիններից են «դիամետրովն», (միայն մի անգամ է գործ ածված) «կենտրովն», «հավասարասրուն», «հավասարակող», «նեղ-գործել», «պարզանկիւն», «պարագրել», «տրամաչափ», «տրամանկիւն», «քառակոյս»[1]) և այլն։ Նշված բառերի մեծ մասը հունարան գրերով տրված X—XII դարերում կազմված տերմիններ են։

Ն. Ակինյանի մատնացույց արած տերմինների մեջ կան, իհարկե, այնպիսի տերմիններ էլ, որոնք գործ են ածված և Շիրակացու աշխատություններում։ Այսպիսի տերմիններից են օրինակ՝ «տրամագիծ», «ուղղորդ» և այլն։ Բայց առանց լուրջ կռվանների, մի քանի տերմինների գործածության փաստի հիման վրա, այն էլ այն ժամանակ, երբ Մագիստրոսն ինքը հայտնում է, որ նրվիրվեցավ երկրաչափությունն իրեն է, վերցնել այդ աշխատությունը նրանից և վերագրել Շիրակացուն, որովհետև նա էլ է զբաղվել մաթեմատիկայով,— այդ միանգամայն անթույլատրելի է։

1) Այս տերմինների վերաբերյալ տես հնոր Հայկազեան բառարանը-ը և պրոֆ. Հ. Աճառյանի Հայոց արմատական բառարան-ը

III. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ՁԱՓԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՑԱՂԱԳԱՑ ԿՇՌՈՑ ԵՒ ՁԱՓՈՒՑ

1. ԳՐՋԱԳՐԵՐԻ ԲԻԲԼԻՈԳՐԱՖԻԱՆ

1. *ՀՄՄՌ մատեն.* № 8973 (*եր.* 600), *թ.* 76 *ա* «Ցաղագս կշռոց... *Կշիռ Բ զարեհատաց կոչի ասարիոն...*»: *Ընդօրինակել է Օգսեն արհեստ կաֆայում* 1445 *թվին*:

2. *Վենետիկի մատեն.* № 243, *թ.* 36 *բ* «Անանիայի Շիրակունւոյ Համարդի՝ Ցաղագս (*չափուց եւ կշռոց*): Ասարիոնին, լիբռոնի եւ դանկի: *Կշիռ Բ. զարեհատաց կոչի ասարիոն...*»: (*Հմմտ. Բ. Սարգիսյանի ցուցակ, հտ. Բ, էջ* 633):

3. *ՀՄՄՌ մատեն.* № 3486 *թ.* 52 *բ.* «Ցաղագս չափուց ասարիոնի, դեվռոնի եւ դանկի. Կշիռ Բ. զարեհատաց կոչի ասարիոն...»: *Ընդօրինակել է Հարութիւն գպիրը* 1544 *թվին*:

4. *ՀՄՄՌ մատեն.* № 699 (*Կ.* 582), *թ.* 198*բ* «Անանիայի Շիրակունւոյ Համարդի: Ցաղագս կշռոյ եւ կշռորդաց: *Ցաղագս ասարիոնի եւ լիբռոնի եւ դանկի: Ա. Կշիռ Բ զարեհատաց կոչի ասարիոն...*»: *Գրիչը հայտնի չէ: Ձեռագիրն ընդօրինակված է 16-րդ դարում: Նուէր գրչագրում կշիռներից հետո, չարունակութեան մէջ, ընդօրինակված է չափերը.* «Ցաղագս չափոյն, չափուց Անանիայի Շիրակունւոյ Համարդի. Ցաղագս չափոց եւ չափուց եւ պատարաց: Ցաղագս խնտի...»: *Այս գրչագրից օգտուել է ակադ. Հ. Մանանդեանն իր «Կշիռները և չափերը Հնագոյն Հայ տոհմերներում» աշխատութեան մէջ,* (*տե՛ս էջ* 8):

5. *Վենետիկի մատեն.* № 288, *թ.* 103 *ա* «Վասն կշռոց եւ չափուց. Անանիա Շիրակունւոյ Համարդի: Ցաղագս ասարիոնն, լիբռոնն եւ դանկն միաչափ եւ միակշիռ են...»: *Գրչագրի ժամանակը 16—17-րդ դարի է, գրիչը հայտնի չէ:* (*Հմմտ. Բ. Սարգիսյանի ցուցակը, էջ* 1030):

6. *ՀՄՄՌ մատեն.* № 503 (*Կ.* 520), *էջ* 167 *ա* «Անանիայի Շիրակունւոյ Համարդի յաղագս կշռոց եւ կշռորդաց» *թ.* 167 *բ* «Անանիայի Շիրակունւոյ Համարդի յաղագս չափոյ եւ չափուց»: *Ընդօրինակել է Ավետիս Կաթողիկոսը Կ. Պոլսում* 1601 *թվին*:

7. *ՀՄՄՌ մատեն.* № 2180 (*Կ.* 2152). *թ.* 533*բ* «Անանիայի Շիրակացոյ յաղագս կշռոյ, եւ կշռոց, եւ կշռորդաց»: *թ.* 537*ա* «Ցաղագս չափոյ չափուց»: *Ընդօրինակել է Վարդան ասրկավագը* 1644 *թվին: Գրչագրից օգ-*

ավել է ակապ. Հ. Մանանդյանն էլ «Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում» աշխատության մեջ, (տե՛ս էջ 8):

8. Վենետիկի մատեն. № 278, թ. 18 բ «Անանիայի Շիրակացոյ՝ Ցաղագս կշեռոց եւ կշեռոց եւ կշռեւորդոց»: Ընդօրինակել է Ամիրան երզնկացին Տրապիզոնում 1655—56 տարիներին ընթացքում: (Ձմմ. Բ. Սարդևյանի ցուցակ, էջ 942):

9. ՀՍՍՌ մատեն. № 4461, թ. 409 ա «Անանիայի Շիրակունոյն Համարոյի. Ցաղագս կշռոյ եւ կշռոց եւ կշռորդոց», թ. 411 բ «Ցաղագս չափոյ չափուց Անանիայի Շիրակունւոյ Համարոյի. Ցաղագս քանսոի»: Գրչապիրն ընդօրինակել է Հովհաննես Երեցը 1662 թվին, Թոխաթում:

10. Բան Հայկունու ցուցակի № 1, § 19, «Անանիայի Շիրակունւոյ Ցաղագս չափոց եւ կշռոց»: (Ձմմ. Մեսրոպ եպ. Մաշտոցի ցուցակը № 289):

11. ՀՍՍՌ մատեն. № 1495 (Կ. 1737), թ. 151 բ «Անանիա Շիրակունոյ Համարոյի Ցաղագս ասարիւնի, լերտոնի եւ դանկի»: Նոյն գրչագրում ուրիշ մեկի կողմից ընդօրինակված՝ «Վասն կշռոց»: Ընդօրինակել է Եփրեմ վարդապետը 1684 թվին Կ. Պոլսում:

12. ՀՍՍՌ մատեն. № 605 (Կ. 572), թ. 210 ա «Անանիայի Շիրակունւոյ Համարոյի յաղագս կշռոց եւ կշռորդոց»: Շարունակվում են նաև չափերը: Ընդօրինակել է Կիրակոս աբեղան: Ձեռագրի գրչությունը 17-րդ դարի է:

13. ՀՍՍՌ մատեն. № 607 (Կ. 574), թ. 110 բ «Անանիա Շիրակացոյ. Ցաղագս կշռոց եւ կշռորդոց», նաև «Ցաղագս չափոյ եւ չափոց»: Գրչագիրն ընդօրինակված է 17-րդ դարի գրչությամբ:

14. ՀՍՍՌ մատեն. № 682 (Կ. 780), թ. 106 ա. «Անանիայի Շիրակունւոյ Համարոյի. Ցաղագս ասարիւնի, դեփտոնի եւ դանկի»: Ձեռագիրն ընդօրինակված է 17-րդ դ. Սրապիոն գրչի կողմից:

15. ՀՍՍՌ մատեն. № 1254 (Կ 1255), թ. 105 ա. «Անանիա Շիրակունւոյ Համարոյի. Ցաղագս կշռոց եւ կշռորդոց»: Գրիչը հայտնի չէ: Ընդօրինակությունը 17-րդ դարի է:

16. ՀՍՍՌ մատեն. № 3441, թ. 23 ա. Առանց վերնագրի: Տեքստն սկսում է. «Կշիռ բ դարեհատաց կոչի ասարիւն...»: Գրիչը հայտնի չէ: Ընդօրինակությունը 17-րդ դարի է:

17. ՀՍՍՌ մատեն № 6686, թ. 7բ. «Անանիայի Շիրակունւոյ Համարոյի... Ցաղագս չափուց եւ կշռոց»:

18. Վիեննայի № 130: Վերնագիր չունի: Տեքստն սկսում է թ. 103 ա. «Ա կշիռ բ դարեհատաց կոչի ասարիւն...»: Գրիչը հայտնի չէ: Ձեռագիրն ունի 17—18-րդ դ. դ. գրչություն (Ձմմ. Հ. Տաշյանի ցուցակ, էջ 419):

19. ՀՍՍՌ մատեն. № 8075 (եր. 905), «Ցաղագս կշռոց եւ կշռորդաց եւ չափոց»: Ընդօրինակել է Ղուկաս Երևանցին 1709 թվին:

20. ՀՍՍՌ մատեն. № 663 (Կ. 752), թ. 240 ա. Առանց վերնագրի: Տեքստն սկսվում է «Ցաղագս ասարիւնի, դեփտոնի եւ դանկի...»: Ընդօրինակել է Պետրոս Առաքելացին 1724 թվին, Երուսաղեմում:

21. ՀՍՍՌ մատեն. № 8217 (եր. 883), թ. 4 ա «Անանիա Շիրակունւոյ Համարոյի յաղագս ասարիւնի, լե[փ]տոնի եւ դանկի...»: Ընդօրինակված է 18-րդ դարում:

22· *ՀՍՄՌ մատեն.* № 2762 (Գ· 209), էջ 220 *ա*. «Անանիայի Շիրակունւոյ Համարողի· Ցաղագս կշռոյ եւ կշռոց»: *Թ*· 224 *բ* «Նորին Ցաղագս չափոց չափուց»: *Ընդօրինակութիւնը* 18-րդ *դարի է*: *Դրիչը հայտնի չէ*:

23· *Վիեննայի մատեն.* № 30, *Թ*· 12 *ա*. «Անանիա Շիրակունւոյն Համարողի յաղագս չափոյ եւ չափուց եւ պատարաց»: *Չափերին նախորդում են կշիռները: Դրիչը հայտնի չէ: Դրչութիւնը* 19-րդ *դարի է*: (*Հմմ*. *Հ*· *Տաշեանի ցուցակ*, էջ 176):

2· ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Շիրակացու Չափ ու կշիռների տեքստը մեզ հասել է բազմաթիւ խմբագրութիւններով: Ուշ շրջանում ընդօրինակող դրիչներից գրեթե ամեն մեկն իր ցանկացածի պես փոխոխութիւններ է ներմուծել Շիրակացու տեքստը, ուղղել է չափերն իրեն ժամանակում և իրեն շրջանում գործածվող չափերով, անդամահատել է տեքստը և այլն: Կան մեզ հասած այնպիսի տեքստեր, որոնք Շիրակացու չափերի հիման վրա խմբագրական մեծ փոփոխութիւններով կազմել են նոր աշխատութիւններ: Այդպիսիներից է օրինակ «Ցաղագս ընթացից արեգական»-ը, որի վրա մենք կանգ կառնենք առանձին:

*Շիրակացու մեզ հասած Չափ ու կշիռների տեքստերից համեմատաբար լրիւ են այն տեքստերը, որոնք սկսվում են «զարեհատ» կշռով և վերջանում «կազամատկութի» չափով: Այդ խմբի պատկանող չափերն ու կշիռները, սովորաբար, երկու հիմնական մասի են բաժանված լինում, որոնցից յուրաքանչիւրն ունենում է իր առանձին խորագիրը—առաջին մասում չարագրված են լինում կշռական չափերը, և ունենում է՝ «Ցաղագս կշռոյ եւ կշռոց եւ կշռորդաց» խորագիրը, իսկ երկրորդում՝ չափերը և ունենում է «Ցաղագս չափոյ չափուց եւ պատարաց» խորագիրը: Վերջին խմբի Չափ ու կշիռներն իրենց հերթին բաժանվում են երկու նոր խմբի: ՀՍՄՌ մատեն. № №2180 և 2762 ձեռագրերի Չափ ու կշիռների տեքստը կազմում են նոր խումբ և բավականաչափ տարբերվում են մյուս մեզ հայտնի խմբի ցրչագիր չափ ու կշիռների տեքստերից: Այդ երկու ձեռագրերն ունեն մի շարք ընտիր հատուածներ: Բացի այս, նրանց տեքստերը սկզբից ունեն ընդմիջարկված հետևյալ նախադասութիւնը. «Ցաղագս տաղանդի: Տաղանդ եձիե լիտր է· եւ լիտրն ՀԲ մսխալ է թուով· եւ երբայեցիքն գտաղանդն քանքար ասեն· եւ մնանս այլ նոյն է· տաղանդն յունարէն է, մնանն գաղմատերէն է, եւ քանքարն՝ երբայեցերէն· բայց միևնոյն է ի դանագան լեզուս» (*տե՛ս ՀՍՄՌ մատեն.* № 2180, *Թ*· 534 *ա*): *Որ այդ հատուածն ընդմիջարկված հատուած է, երեւում է այն փաստից, որ Շիրակացին իր տեքստի հետագա մասում հանդամանորեն խոսում է տաղանդի և լիտրի մասին, ուստի և հարկ չէր դրնի սկզբում, այդ ձևով ընդհանուր խոսել նրանց մասին: Բացի այդ, «մսխալ» բառի գործածութիւնը» ինքնին մատնում է այդ հատուածի ուշ շրջանում գրված լինելու փաստը:*

3· ՎԵՐՆԱԳՐԻ ՀԱՐՑԸ

Շիրակացու չափ ու կշիռները հրատարակել են Հ· Ավգերյանը[1] *և պրոֆ· Ր· Պատկանյանը*[2]: *Հ· Ավգերյանի և պրոֆ· Ր· Պատկանյանի հրատարակած Շիրակացու չափ ու կշիռների տեքստերն ունին մի ընդհանուր վերնագիր՝ «Անանիայ Շիրակունւոյ Համարդոյ յաղագս կշռոց եւ չափուց»: Չափերն ու կշիռներն առանձին–առանձին ունեն և իրենց ենթավերնագիրը, կշիռներինը՝ «Յաղագս կշռոց», չափերինը «Յաղագս չափուց» (Ավգ·, էջ 21, տող 28 Ր· Պ· էջ 27, տող 30):*

Ավգերյանը, Շիրակացու չափերի ներքին լուսանցքում, բերում է նաև վենետիկի մատեան. այլ ձրչագրի վերնագիրը տված տարբերակը, կշիռներինը՝ «Անանիայի Շիրակացւոյ Համարդոյ վասն կշռոցն», չափերը՝ առանց հեղինակի անվան, «Յաղագս չափուց» (Ավգ· էջ 21)[3]: *Նման ձևով են վերնագրված նաև Շիրակացու չափ և կշիռների ՀՍՍՌ մատեան· դրեթե բոլոր ընտիր ձրչագրերում· (№ № 699, 2180 և այլն): Կշիռների հատվածը, հնագույն ձրչագրերում վերնագրված է «Անանիայի Շիրակունւոյ Համարդոյ· Յաղագս կշռոյ, կշռոց եւ կշռորդոց» իսկ չափերինը՝ «Անանիայի Շիրակունւոյ Համարդոյ: Յաղագս չափոյ ,չափուց եւ պատարաց»: Այս վերջին վերնագրերը, որոնք առանձին-առանձին չափերի և կշիռների տարբեր մեծութիւններ են ցույց տալիս, և պահել են լավագույն ձրչագրերը, մեր կարծիքով, ամենից ճիշտն են և համապատասխանում են նախնական տեքստի վերնագրին:*

4· ԴՐՉԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒՄՆԵՐ

Չափ ու կշիռների հրատարակված տեքստերում նկատվում են տեքստային որոշ տարբերություններ: Նրանց մի քանիսի վրա մենք անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել:

ա) Պրոֆ· Ր· Պատկանյանի հրատարակած Շիրակացու չափերի տեքստում կարդում ենք· «Չափ ԻԴ քեստաց լինի մոդ ··» (էջ 31, տ· 10): ՀՍՍՌ մատենադարանի ընտիր ձրչագրերի տեքստերից երևում է, որ այդ նախադասությունը պիտի լինի ոչ թե «Չափ ԻԴ քեստաց», այլ «Չափ ԻՒ Խեստաց···»: Այդ, ի միջի այլոց, երևում է նաև տեքստի չարունակությունից· «Չափ ԻՒ քեստաց լինի մոդ··· քան ԻՒ դլխաւորաց եւ քան ԻՒ զրոց կտակարանաց···»: Քան Շիրակացու այս տեղեկության, մոդի 22–ն, ուրեմն, համապատասխանում է Իսրայելի 22 դլխավորների և կտակարանի 22 դրքերի թվին: Եթե մոդը 24 լիներ, ապա, պարզ է, որ Շիրակացին անհնարաւոր չէր հարաբերի Իսրայելի 22 դլխավորների և կտակարանի 22 դրքերի հետ: Նախնական բնագրում եղել է ո՛չ թե «Չափ ԻՒ քեստաց···», այլ «Չափ ԻՒ քեստաց···»:

բ) «Դրամ քան Պարսկական լեզուի անուանեցաւ, եւ յարծաթ ոչ ապա–

---

1) Հ. Ավգերեան, Բացատրութիւն չափուց և կշռոց նախնեաց, Վենետիկ 1821, էջ 21—32).

2) Ր. Պ. Մնացորդք բանից Անանիայի Շիրակունւոյ, էջ 27—31:

3) Շիրակացու Չափ և կշիռները վերահրատարակվել է 1884 թ. Ղ. Պոլսում հունարեն թարգմանութեամբ:

ասելացաւ. որ է Զ մասն լաւը» (Աւգ., էջ 26, տ. 3—4)։ Պրոֆ. Ռ. Պատկանյանն Ավգերյանից այդ նախադասութիւնը բերում է նուիրութեամբ, բայց աղավաղված բառից հետո փակագծում հարցականով ավելացնում է «յարծաթոջ» (?) (Ռ. Պ. էջ 29)։ Ակագ. Հ. Մանանդյանն այդ բառն ուղղել է «յարծաթոջ» ձեւով և առանձին ծանոթութեամբ նշել էջ 13–ի ներքին լուսանցքում՝)։ ՀՍՍՌ մատենադարանի թիվ 699, 2180 և մյուս լավագույն ձեռագրերը՝) տալիս են ակագ. Հ. Մանանդյանի ուղղած ձեւով։ Շիրակացու «Կշիռների»–ի մեր հրատարակութեան տեքստում այս ուղղումը կատարված է։

դ) «Եւ ըստ հատարակաց խօսից դրամքիւ, որ է Ը մասն Ունկուց կամ Նուկուց»—կարդում ենք պրոֆ. Ռ. Պատկանյանի չափ ու կշիռների հրատարակած տեքստում (էջ 27, տող 22)։ Այս նախադասութեան մէջ «կամ Նուկուց» բառերը ո՛չ մի կապ չունեն տեքստի հետ և հետամուտ են։ Այդ բառերը տեքստում կարող էին մտնել երկու հանգամանքներում։ կամ դրիչը չի կարողացել կարդալ ընդօրինակած դրչագրի մայրը և «ունկուց» բառից հետո դրել իր հնարադրութիւնը և «կամ Նուկուց» բառը դրիչը մեկնել է իր ժամանակվա բառով, ուղելով ասել, որ այդ բառը համապատասխանում է «Նուկուց» չափին։

«Նուկի» բառը, մեր կարծիքով, ավելորդ է նաև պրոֆ. Ռ. Պատկանյանի էջ 28, տող 8–ում։

դ) Ավգերյանի և պրոֆ. Ռ. Պատկանյանի հրատարակած Շիրակացու կշիռների մասին տուների հատուածում՝ ասված է. «որ է (տուեր) Ը մասն ունկուց» (Ավգ., էջ 23, տ. 14, Ռ. Պ., էջ 27, տ. 25)։ Նախադասութիւնը թերի է—«ունկուց» բառերից հետո կրճատված է. «եւ լինի ԺԸ կերատաց կշիռ» բառերը։ ՀՍՍՌ մատեն. № № 699 և 2180 լավագույն դրչագրերի տեքստերը պահպանել են այդ կրճատված մասը. «որ է Ը մասն ունկուց. եւ լինի ԺԸ կերատաց կշիռ»։

ե) «Մնասն ըստ խալացւոցն ՅԴ ունկեայ կշիռ է... եւ ըստ Երբայեցւոց Մնասն Արծաթի Թարգմանի, և ըստ Երբայեցւոց Բ լիտր եւ կէս», (Ավգ, էջ 25 տ. 1—3, Ռ. Պ., էջ 28, տ. 20)։ Այստեղ «Երբայեցւոց» անվանի կրկնութիւնը միանգամայն անհիմն է։ Ավգերյանի տեքստի ներքին լուսանցքում այդ բառն ունի «ըստ Թէլասեցւոց» տարբերակը։ «Վիքիպեդիա»–ին ձեւով ուղղել է ակագ. Հ. Մանանդյանը (տե՛ս էջ 32)։ Մատենադարանի լավագույն դրչագրերն ունեն «ըստ Թիբասեցւոց» ձեւով։

զ) Պրոֆ. Ռ. Պատկանյանի տեքստում կարդում ենք, «Ծաղանդն ձիւ լիտր է» (էջ 29, տ. 4)։ Ավգերյանի տեքստում և ՀՍՍՌ մատենադարանի բոլոր ընտիր դրչագրերի տեքստերում, ինչպես և կատարած կոնկրետ հաշիւներից պարզ երեւում է, որ տալանդը ո՛չ թէ ձիւ լիտր է, այլ ձիւ։ Այս աղավաղումը «ե»–ի և «է»–ի իրար հետ սովորական չիմաստության հետեւանքով առաջացած սխալ է։

է) «...Արդ՝ ո՞ւր դասնիցես զայս անուանս։ Գիտասցի՛ր, եթէ կազմատիպիւքն ըմպելի ասի. եւ մասամարովքն ճաշակ, որով զգլխեն հանին»

---

1) Հ. Մանանդյան, Կշիռները և չափերը հնագոյն հայ աղբյուրներում, Երևան 1930, էջ 13։

2) Ավգերյանի հրատարակութեան մէջ, ներքին լուսանցքում, բերված է այդ բառի «յարծաթոջ» տարբերակը (տես էջ 26, ծանոթ. 3)։

(Ր. Պ., էջ 31), ա. 32—35: Ամփ., էջ 32, ա. 3—7): Այս նախադասութ-
թյունը պարզապես ապավաղված է: ՀՍՍՌ մատեն. ընտիր ձրչագրերն այդ
նախադասությունը տալիս են հետևյալ ձևով. «Ամդ, ուր դասնիցես զայս
անուանս, զիրասջիր՝ եթէ կազամադեկովքն լսիցեն ասէ եւ մատաւրովքն
հաշակ, որով զրկնին հանեն»:

ը) «Զամէ ՊՁ քանասէ լինի քոս մի. եւ կոչի երբայեցւոցն եւ Աստուցն
ի հայոց առեալ...» (Ամփ., էջ 31, Ր. Պ. էջ 31): Պարզ երևում է, որ նա-
խադասությունն ապավաղված է, որովհետև անիմաստ են «ի հայոց առեալ»
բառերն. ընթերցողն այստեղ սպասում է, որ Շիրակացին պիտի բերի
«քոս»-ի էվիվալենտ չափի անունը հայերենով: Մատենադարանի ընտիր
ձրչագրերն ապավաղված այս նախադասությունն ուղղում են հետևյալ
ձևով...» «Զամէ ՊՁ քանասէ լինի քոս մի. եւ կոչի երբայեցւոցն, եւ ա-
ռորւոցն, եւ հայոց ռեալ...»:

թ) «Պիմենիայ (?) ապակեղէն պարզ. Զ մանն Քանասէ» (Ամփ., էջ
29, Ր. Պ. 30): ՀՍՍՌ մատենադարանի ընտիր ձրչագրերը տալիս են ա՛յ
թե «ապակեղէն» ձևով, այլ «ապակի է». «Պիմենիայ ապակի է՝ Զ մանն
քանասէ»:

ժ) «Կշիռ Սիմեան եւ դրամարի կոչի ըստ երբայեցւոցն սատեր...»
(Ամփ., էջ 23, ա. 9—10, Ր. Պ., էջ 27): Շիրակացու չափերի հետևյալ շա-
րադրությունից երևում է, որ սիմեանը և դրամարը ա՛յ թե ուղիղ ձևով
հավասար են սատերին, այլ մեկ և կես սիմեան է հավասար մեկ սատերի:
Այսպես օրինակ՝ լիտրի մասին խոսելիս ասվում է, որ լիտ-
րը հավասար է՝ «... Սատեր Ղ, Սիմեա ՃՒԴ...»(Ր. Պ., էջ 28, ա. 15):
Մեկ սատերն, այսպիսով, հարաբերվում է մեկ և կես սիմեանին: Վերև
բերված անբասն ապավաղման պատճառը եղել է, մեր կարծիքով, այն, որ
մեկ և կեսը իմաստով դրծածված թվանիշը աշ՝ հետագա ընդօրինակողների
համար անհասկանալի լինելու պատճառով դուրս է նետվել: Ճիշտ կլիներ
այդ անբասն ուղղել հետևյալ ձևով. «Կշիռ Աշ սիմեան եւ դրամարի կոչի
ըստ երբայեցւոցն սատեր»:

ժա) «Կշիռ դահեկանի եւ սիմեան կոչի ըստ երբայեցւոց Սիկղ...»
(Ամփ., էջ 24 ա. 3—4, Պատ., էջ 28, ա. 4): Սիկղը դահեկանին հավասար
չէ դարձյալ: Նա դահեկանից մեծ է մեկ և կես անգամ: Այդ պարզ երևում
է Շիրակացու կշռոների հետագա չարադրությունից: Տեղի է ունեցել ճիշտ
այն ապավաղումը, ինչ որ սատերի հետ է: Առաջարկում ենք այդ ան-
բասն ուղղել հետևյալ ձևով. «Կշիռ աշ դահեկանի եւ սիմեան կոչի ըստ երբա-
յեցւոցն սիկղ»:

ժբ) Քանքարի վերաբերյալ Հ. Ամվերյանի և պրոֆ. Ր. Պատկանյանի
անբասերում հետևյալն է ասված. «Քանքարն ձԼԸ լիտր է: Եւ մանր բա-
ժանեալ զքանքարն՝ լինի Դահեկան ԹՌՋԶ, Սիմէս ԺՌՈՉՀԲ, Տրմէս
ԻՌՈՓԸ, Գրամար ԼՃՌՋԹԴ, Սիղգ ՄՌՈՈԺՉ, կերտա ԲՃԼԸՌՆԿԴ, փչիտ
ԳՃԺԷՌՋՃԲ, Դանգ ԴՃՀՉՌՋԻԸ, եւ զարեհատ ԹՃԳՌՊՄՉ: Եւ հասա-
քեալ զամենայն մատունս քանքարի՝ լինի Դահեկան ՔՋԼՉ» (Ամփ., էջ
26—27, Ր. Պ. էջ 29): Ամվերյանը ,տեսքաի լուսանցքում, սակայն հիշում
է, որ ձրչագրերից երեքն ունեն հետևյալ տարբեր ընթերցումը «ձԼԸ
լիտր եւ կէս երբեակ եւ ութեւտասներակ» (Ամփ. 27):

Պրոֆ. Ր. Պատկանյանը տեսքաի ներքին լուսանցքում բերած է տար-

դանդի մասերի հետևյալ տարբեր ընթերցումը. «Քանքարն լինի Դահեկան բիւր, Միմէս Բ (այսինքն բիւր), Տրմէս՝ Գ, Գրամար՝ Դ, Սինդ՝ Զ, Կեբատ՝ ԻԴ, Փչիտ՝ ԼԲ, Գաբեհատ՝ ՂԶ: Հատարեալ ամենայն մասունք Քանքարի լինի դահեկան Ա. բիւր» (էջ 29): Ակադեմիկ. Հ. Մանանդյանը հենվելով ՀՍՄՌ մատեն. 596 և 2195 պրչագրերի վրա[1], վերև բերված տեքստը ուղղել է Ավգերյանի և պրոֆ. Ք. Պատկանյանի ձանձրացուցիչ մեջ բերված ձևով: Այս ուղղումը հաստատում է ՀՍՄՌ մատենադարանի բոլոր ընտիր պրչագրերով: Ազամիդումը, մեր կարծիքով, առաջացել է հետևյալ հանգամանքներում. ընդօրինակող պրիչը չի հասկացել Շիրակացու կոտորակի նշանակությունը, չի կարողացել հասկանալ, որ Շիրակացու «Քանքարն ձԼԸ լիտր և կես, երբեակ եւ ութ եւ տասնեակ» թիվը հավասար է $134+\frac{1}{2}+\frac{1}{8}+\frac{1}{18}=138\frac{8}{9}$-ի: Պրիչը արտապրել է միայն ամբողջ թիվը, այսինքն ձԼԸ և ըստ այսմ փոխել քանքարի բոլոր մասերի թվանշանները: Ի միջի այլոց, պրիչներից չատերը չեն հասկանում Շիրակացու բիւրի և կեսի համար դրծածած նշանապրերը, որը և պատճառ է դառնում բազմաթիվ նման աղավաղումների:

5. «ՅԱՂԱԴՍ ԸՆԹԱՑԻՑ ԱՐԵԳԱԿԱՆ»-Ի ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԿՇԻՌՆԵՐԻ ԵՎ ՉԱՓԵՐԻ ՀԵՏ

«Ցաղագս ընթացից արեգականի»-ի տեքստն առաջին անգամ հրատարակել է Հ. Ավգերյանը՝ իր «Բացատրություն չափուց եւ կշռոց նախնեաց» աշխատությունեան մեջ: Նա տեքստը վերնագրել է. «Ցաղագս ընթացից արեգական եւ համարոյ չափուց ըստ կրկին օրինակաց Շիրակացւոյն» (էջ 37):

«Ցաղագս ընթացից արեգականի» տեքստը Շիրակացուն պատկանելու վերաբերյալ Հ. Ավգերյանը ասել է հետևյալ դատողությունը. «Զկնի առանձինն կարգելոյ ի նախապրունս գործոց համառօտ ծանօթութեամբք գրանս եպիփանոյ, Շիրակացւոյն, եւ Խորենացւոյն՝ կարեւոր գտեցաք ուրոյն արձանացուցանել եւ գրանս Դ. եւ Ե. օրինակաց Շիրակացւոյն, որ է կարճ ի կարճոյ եւ ընտիր բանդակութեան երեցունց նախակարգեալ գործոցդ: Եւ թէպէտ ոչ կրէ նա հակառաւ դանուն Շիրակացւոյն, այլ մեք նմին ընծայեմք եւ դայ՝ վասն լինելոյ պէմ համաձայնութեան ինչ կշռոց եւ չափուց նորին. վասն որոյ եւ ի վերնագիրս անկիտմ եղաք դնոյն Շիրակացւոյն. ճակառաւ երկոցունց օրինակացդ» (տե՛ս էջ 37):

Նույն տեքստը Շիրակացու անունով վերահրատարակել է պրոֆ. Ք. Պատկանյանն՝ իր կազմած «Անանիայի Շիրակունւոյ մնացորդք բանից» ժողովածուի մեջ (էջ 32—34):

Հետագայում «Ցաղագս ընթացից արեգական»-ի տեքստով՝ հին հայատառությամբ դրի ածվող չափ ու կշիռների կապակցությամբ, մոտից զբաղվել է ակադ. Հ. Մանանդյանն իր «Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում» աշխատության մեջ (էջ 103—105):

Ակադ. Հ. Մանանդյանն ուսումնասիրության ընթացքում ենթադրել է «Աշխարհացույց»-ի և «Ցաղագս ընթացից արեգական»-ի տեքստերում

---

1) Հ. Մանանդյան, Կշիռները և չափերը..., էջ 48։

հիշված չափերի որոշ նմանություններ, բայց որովհետև նա «Աչքաբհայցույց»-ը համարում է ո՛չ թե Երեմիացու՝ այլ Մովսեսացու գործ, ուստի և չի համաձայնվել Ամրերյանի հետ, և նրա տեսակետը՝ «Տաղտպս ընթացից արեգական»-ի տեքստը Երեմիացուն պատկանելու խնդրում համարել է «ֆիճելի և անհավանական» (տե՛ս «Կշռոները և չափերը» էջ 7):

«Տաղտպս ընթացից արեգական»-ի տեքստը պարունակող բազմաթիվ ձեռագրեր կան ՀՍՍՌ մատենադարանում: Այդպիսի ձեռագրերից են օրինակ՝ № № 1668 (թերթ 256բ), 1681 (թերթ 256բ), 1717 (թերթ 171ա), 2371 (թերթ 226), 5613 (թերթ 301ա), 582 և այլն:

«Տաղտպս ընթացից արեգական»-ի տեքստը ՀՍՍՌ մատեն. ձեռագրերում մեզ հասել է երկու տարբեր վերնագրերով՝ «Տաղտպս ընթացից արեգական եւ համարոյ չափուց» և «Վասն չափ կշռոց»: Կան և այնպիսի ձեռագրեր, որոնք վերնագիր չունեն և սկսվում են անմիջապես տեքստից. «Եթէ կամիցես գիտել՝ թէ արեգակն քանի հոլովումն առնու...»: Վերջին խմբի պատկանող տեքստը մեծ մասամբ հանդիպում է մեզ մղոնական չափերից հետո, բառարանային տիպի ժողովածուների մեջ:

Ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ ՀՍՍՌ մատեն. «Տաղտպս ընթացից արեգական»-ի ձեռագրերից ո՛չ մեկը վերնագրում, ինչպես այդ Վենետիկի Մատեն. ձեռագրեր տեքստերն են, չունեն Երեմիացու անունը: Հ. Ամրերյանը և պրոֆ. Բ. Պատկանյանն այդ տեքստը Երեմիացուն վերագրելու՝ և վերնագրելու խնդրում մոտեցել են ենթադրաբար: Նրանք համոզված է, նկատել են, որ այս տեքստը մեծ նմանություններ ունի Երեմիացու չափ ու կշռոների հետ և դա բավական են համարել վերջինս վերագրելու Երեմիացուն:

Երեմիացուց, ինչպես հայտնի է, օգտվել են բազմաթիվ միջնադարյան հայ մատենագրներ, համեմատելով նրանց Երեմիացու աշխատությունների արտագրություններ են կատարել ամբողջ պարագրերով, բայց այդ հիմք չի տալիս միջնադարյան այդ հեղինակների գործերը վերագրելու Երեմիացուն, որովհետև նրանք փոփոխել են Երեմիացու տեքստն բուն իրենց ցանկության, ավելացրել են իրենց կողմից նոր հատվածներ: Նման մի վտանգ հետ և մենք գործ ունենք «Տաղտպս ընթացից արեգական»-ի տեքստի խնդրում: Միջնադարյան մի հայ կաթոլիկատոր հեղինակ, հավանական է 12—13-րդ դարերում, համատեղել է Երեմիացու կշռոների և չափերի աշխատությունը, որոշ տեղեր փոփոխելով և ենթարկել բուն իր ցանկությանն, կատարել է լրացումներ Երեմիացու «Տոմար»-ից և «Աչքաբհայցույց»-ից, մի քանի տեղ կատարել է որոշ լրացումներ և կազմել ներկա աշխատությունը: Մեր եզրակացությունը հաստատելու համար բերենք «Տաղտպս ընթացից արեգական»-ի տեքստից որոշ փաստեր:

Նախ՝ «Տաղտպս ընթացից արեգական»-ի հեղինակն իր աշխատության սկզբում օգտվել է Երեմիացու «Տոմար»-ից, նա մի քանի տող ուղղակի արտագրել է նրանից:

Ահա տոմարի այդ մասի համեմատությունը «Տաղտպս ընթացից արեգականի» հետ:—

«Երբ կամիցիս գիտել՝ թէ արեգակն յուրուր բանի հոլովումն առնու կամ բանի ասպարէզ ընթանայ, կայ զժամս ուրուր, երեսնապատկեա

Երբ կամիցիս գիտել, թէ այսօր արեգակն բանի հոլովումն առնու՝ եւ կամ բանի Ասպարէզ ընթանայ, կայ զժամս ուրուր, երեսնապատ-

եւ զայնչափ նոյնվումն առնու: Կալ զնոյնվումն եւ ինձգիաբիւրապատկեա եւ այնչափ ասպարէզ ընթացայ»...:

(«Շիրակացու տոմար, ՀՄՄՌ մատեն. № 1100, թերթ 286):

կեա, և այնչափ նոյնվումն առնու կայ զնոյնվումն, ինձգիաբիւրապատկեա. եւ այնչափ ասպարէզ ընթացայ...»:

(«Ցաղագս ընթ. արեգական», էջ 37):

Տոմարից օգտվելու վարանն այստեղ անվիճելի է: «Ցաղագս ընթացից արեգական»-ի հեղինակն օգտվել է տատացի, սորկուրն:

Տեքստի հետագա չարագրության մեջ «Ցաղագս ընթացից արեգական»-ի հեղինակն օգտվել է Շիրակացու «Աչխարհացոյց»-ից: Ըստ որում, նա օգտվել է «Աչխարհացոյց»-ի ո՛չ թե համառոտ, այլ ընդարձակ, կամ ինչպես ընդունված է ասել, Սուքրյանի հրատարակած խմբագրությունից: Անհրաժեշտ ենք համարում բերել այդ մասի համեմատությունը:—

«Ասպարէզն... ըստ օդաչափութեանն հարիւր հօթն էայլ, եւ էայլն վեց ոտն, եւ ոտն վիճոտասն մասն... եւ մդոնն է հօթն ասպարէզ, իսկ Պարսիցն ասպարէզն է հարիւր քառասուն և չորս էայլ, և գետնաչափութեամբ՝ հազար էայլ եւ հրասախն է հեմ մդոն: Եւ երկրաչափութեամբ մասն է հինգ հարիւր ասպարէզ չորեքկուսի»:

(«Աչխարհացոյց»-ի Սուքր. հրատ. էջ 7):

«Ասպարէզն է ըստ Օդաչափութեան Էայլ ձի, և Էայլն Ջ ոտն. եւ Ոտն ԺԶ Մատն: Եւ Մդոնն է ասպարէզ: Իսկ ըստ Պարսից Ասպարիսին ձԽԳ Էա յ, որպէս լինել գետնաչափութեամբ Մդոնն Ռ Էայլ, եւ հրասախն Գ Մդոն. *բայց Օդաչափութիւն երկրաչափութեան Մատն Եձ ասպարէզ է յոյն եւ յերկայն՝ չորեքկուսի միաչափ»:*

(«Ցաղագս ընթացից արեգական», էջ 37):

Այստեղ էլ, ինչպես տեսանում ենք համեմատությունից, «Ցաղագս ընթացից արեգական»-ի հեղինակը Շիրակացու «Աչխարհացոյց»-ից օգտվել է տատացի կերպով:

Եվ, վերջապես, «Ցաղագս ընթացից արեգական»-ի հեղինակը իր տեքստի մնացած մասերը վերցրել է Շիրակացու. Ջոմի և կշիռների: Նա ձգտվածքով է արել Շիրակացու կշիռները և չափերը, աշխատել է տեղ տեղ որոշ լրացումներ կատարել իրեն ժամանակի չափական սիստեմից և կապ-մել մեզ հայտնի տեքստը:

Շիրակացու չափ և կշիռներից կոմպիլատոր այդ հեղինակն օգտվել է գործածել տատացի կերպով: Բերենք այդ առթիվ մի քանի վարանք:

«Ցաղագս տատանդին: Տատանդն եձԻե լիտր է. եւ լիտրն ՀԲ մսխալ է Թաւով: Եւ երբայեցիքն պատանդն քանքար անուն: Եւ Յեսան նոյն է»:

(«Շիր. Ցաղագս. չափոց»... ՀՄՄՌ Մատեն. № 2180 գրչ.):

«Տատանդն կշռոյ անուն է, որ է ձԻե լիտր. եւ ձԻե լիտր, իննհազար Աստաբիոն ըստ համարոյ: Եւ երբայեցիքն զՏատանդն քանքար կոչին: Եւ Յեսան եւ Մոնոդ նոյն է»:

(«Ցաղագս ընթ. արեգ.» էջ 38).

կղիտ Բ Դարեհեանաց կոչի աստաբիոն, իսկ ըստ Հելլենականին դեպատն կոչի, բայց ըստ երբա-

«Մոնադն իննն Ռ Աստաբիոն է, ըստ Հելլենականին դիպատն կոչի, որ է անոսր, որ է Դանգ.... եւ

յեցւոց՝ նուագուքիւն կոչի, որ է անուանաբ եւ ըստ հայումս կոչի գանգ, իսկ ըստ հռովմայեցւոց՝ կալիտոն կոչի, ոի կապու գլուխ ասի»։

(«Շիր. Ցաղագս չափոց, էջ 27—28)»։

ըստ երբայեցւոց Աստարիոն նուագուքիւն կոչի... Աշխարհագիր ըստ Հռովմայեցւոց կալիտոն, որ է գլխոյ, ոի կապու գլուխ է»։

(«Ցաղագս ընթ. արեգական», էջ 38—39)։

«Մնասն ըստ Իտալացւոցն Խէ ունկնիայ կշռորդ է, որ լինի Գ կիսաբ և Ը ունկի, և ըստ երբայեցւոց Մնասն արծաթ թարգմանի»։

(«Շիր. Ցաղ. չափոց», էջ 28)։

«Մնասն ըստ Իտալացւոցն Խէ ունկնիայ կշռորդ է. և ըստ Եբրայեցւոցն՝ Բ լիտր և կիսեա և ըստ Երբայեցւոց արծաթ թարգմանի»։

(«Ցաղ. ընթ. արեգական», էջ 39)։

«Զաւի առաքնորդաց չափոց քահան. և այսպէս ամենայն լեզուք անուանին, բայց ըստ աշխարհաց աշխարհաց այլ և այլ չաւի է։ Ըստ Սղեքսանդրացւոց և Իտալացւոց պօնդացւոց Բ լտերաց կշռորդ է. ըստ կաստարացւոց Իբ ունկնիաց կշռորդ։ Զաւի Իբ քսեստաց կոչի Սալիթայ»։

(«Շիր. Ցաղ. չափոց», էջ)։

«Բեսան է ըստ Հելլենացւոցն Սատան Ծ քսեստ. և է չաւի հնձանի»։

(«Ցաղագս ընթ. արեգական», էջ 39)։

«Զաւի Ծ քսեստի լինի մար մի. և ըստ Հելլենականին սատան կոչի, զոր կոչին չաւի հնձանի»։

(«Շիր. Ցաղ. չափոց», էջ 31)։

«Մար՝ ըստ Հելլենացւոցն Սատան Ծ քսեստ. և է չաւի հնձանի»։

(«Ցաղագս ընթ. արեգական», էջ 39)։

«Բեսան է բոլորակ ապակիղէն, ունի կէս լիտր. և կոչի ըստ հայոց շիշ։ Զաւի չորից քսեստաց կոչի կամպակ, զոր հայն սրուակ ասէ»։

(«Շիր. Ցաղ. չափոց», էջ 31)։

«Շիշ իւզոյն, որ յաւետարանին՝ Բեսին է. բոլոր ապակիղէնն, ունի կէս լիտր։ Կամպակ այրւոյն՝ զոր Հայն Սրուակ ասէ։

(«Ցաղ. ընթ. արեգական», էջ 39)։

Համեմատութիւնից պարզ երևում է, որ «Ցաղագս ընթացից արեգական»-ի անանուն հեղինակը ծաղկաքաղ է արել Շիրակացու «Կչիռներն ու չափերը» աշխատութիւնը։

«Ցաղագս ընթացից արեգական»-ի հեղինակն իր աշխատութեան մէջ, ինչպես վերևում ասացինք, կատարում է որոշ լրացումներ։ Այդ լրացումներից մի քանիսն ստուգածաչնչից են (Աբիսողոմի մազերի կշիռը, Հուդայի մատանութեան համար վերցրած ոսկու չափը, հինգ ձագի վառօդի օրինակը և այլն)։ Ավելացումների մյուս մասը Շիրակացու չափերի մեկնութեան մէջ չէ մտնում։ Դրանք, պետք է ասել, «Ցաղագս ընթացից արեգական»-ի տեքստում

ամենից արժեքավոր կտորներն են: Բայց դրանց թիվը, դժբախտաբար, չատ քիչ է:

«Ցաղատա ընթացից արեգական»-ի տեքստում երբեմն բերված են մխիթարական չափի համար երկու տարբեր տվյալներ, որոնցից մեկը Շերակացուն է, իսկ մյուսը անանուն հեղինակինը: Այսպես՝ «Ցաղատա ընթացից արեգական»-ում մի տեղ կարդում ենք, որ սաաները Դ դրամից կշռորդ է, այսինքն այնպես, ինչպես Շերակացու մոտ է, (տե՛ս «Բացատր...» էջ 38, տող 10), իսկ մի քանի տող վերև, որը պատկանում է իրեն, հեղինակին, կարդում ենք, որ սաաները Դ դրամից «սակաւ ինչ պակաս է» (նույն էջ տող 7): Կամ թե չէ՝ մի տեղ ասվում է, որ ունկը 3 սաաեր է, ճիշտ այնպես, ինչպես Շերակացու մոտ է, բայց քիչ հետո անանուն հեղինակը ի հաստատություն իր օգտագործած աղբյուրի՝ ունկը համարում է 5 սաաերի կշռորդ:

«Ցաղատա ընթացից արեգական»-ի տեքստում մի քանի չափերի ու կշիռների հաշիվները չեն համապատասխանում Շերակացու չափական հաշիվներին: Հավանական է, դրչական սխալների հետևանքով է այդ:

Հարց է առաջանում — հնարավոր չէ՞ պարզել՝ թե «Ցաղատա ընթացից արեգական»-ի մեջ Շերակացու կշիռների և չափերի մեզ հայտնի խմբագրություններից ո՞ր տեքստն է օգտագործված: Վճռականորեն այդ հարցին պատասխանելը, իհարկե, դժվար է, բայց մի փաստ մեզ հիմք է տալիս կասկածելու, որ անանուն հեղինակը գլխի որ օգտված լինի ՀՄՄՌ մատենադարանի № 2180 ձեռագրի խմբին պատկանող Շերակացու կշիռների և չափերի տեքստերից: Այդ խմբին պատկանող տեքստերում քսեսը քսան ունկի կշռորդ է համարվում, ճիշտ այնպես, ինչպես այդ «Ցաղատա ընթացից արեգական»-ումն է, այն ինչ Շերակացու կշիռների և չափերի մյուս խմբի տեքստերում քսեսը իր կշռորդ է նշանակված:

Այսպիսով, «Ցաղատա ընթացից արեգական»-ի տեքստի ուսումնասիրությունը մեզ բերում է վճռական այն համոզման, որ այդ տեքստը Շերակացունը չէ, այլ հետագա կոմպիլատոր մի հեղինակի: Կոմպիլատորը այդ հեղինակն օգտվել է Շերակացու չափերից ու կշիռներից, համատեղել է այն, լրացրել է Շերակացու տոմարից ու «Աշխարհացույց»-ից և կատարելով մի քանի անշնչան լրացումներ, կազմել է «Ցաղատա ընթացից արեգական»-ի մեզ հայտնի տեքստը:

6. «ԱՍՊԱՐԻԶԱՑ» ՉԱՓԵՐԻ ԱՒՆԶՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ՉԱՓ ՈՒ ԿՇԻՌՆԵՐԻ ՀԵՏ

Արմֆանի հրատարակությամբ լույս տեսնող «Известия»-ի 1940 թ. № 3-ում պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկը տեղավորել է մի հոդված՝ «Զաւախքատուքյան հայերեն ապրյուրներից», վերնագրով: Հոդվածին կից նա հրատարակել է չափ ու կշիռների հին հայկական մի նոր արժեքավոր տեքստ՝ «Վասն ասպարիզացս խորագրով[1]): Այդ տեքստի ձեռագիրը գտնվում է Վրացական ՍՍՌ Պետ. Թանգարանում: Նա պատկանել է 21 թվահամարի տակ: Ձեռագիրն, ըստ պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկի բնութագրության, ընդօրինակված է Ներսես քահանայի ձեռքով 1316 թվին:

Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկի հրատարակած այս արժեքավոր տեքստը

[1]) Տես „Известия" Арм ФАН за 1940 г. № 3, стр. 41—43.

պալի չափով տարբերվում է մեզ հայտնի ու հրատարակված հին հայկական չափագրական այլ տեքստերից և մի նոր դաշտ է հայ մատենագրության համար: Նա տալիս է չափական այնպիսի միավորներ, որոնք չկան Շիրակացու չափ ու կշիռների մեզ հայտնի տեքստերում: Բացի այդ՝ որոշ չափերի մեծություններ հաճախ այլ է ցույց տրված, քան այդ Շիրակացու մոտ է:

Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ—Բեկի հրատարակած այս տեքստը համապատասխանում է ՀՍՍՌ մատենադարանի թիվ 582 ցուցակի խմբի չափ ու կշիռներին: Այդ խմբի ցուցակներից են՝ №№ 582, (թ. 151ա), 1784, (թ. 228ա–բ,) 2335, (թ. 9բ,) 2493, (թ. 248ա, 248բ,) 1171, (թ. 2ա–բ,) 8217, (թ. 3ա) և այլն: Այդ նույն խմբի չափ ու կշիռներին պատկանող մի ցուցակի մասին հիշատակություն ունի նաև Հ. Տաշյանն իր ձեռագրաց ցուցակում (տես Հ. Տաշյանի ցուցակում № 115 ցուցակի բովանդակությանը նկարագրությունը):

Այս տեքստը հայկական ցուցակներում մեծ մասամբ հանդիպում է մեզ առանց վերնագրի, ուղղակի սկսելով բնագրից. «Քաջ երկրաչափքն եւ ներհունք աշխարհագրութեանն ասացին...»: Բայց մեկ-մեկ պատահում են այդ նույն խմբին պատկանող տեքստեր, որոնք ունեն «Վասն ասպարիզաց» վերնագիրը, ինչպես այդ պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ—Բեկի հրատարակած տեքստն է, կամ «Ճաղատս ասպարիզաց» վերնագիրը, ինչպես այդ մեր մատենադարանի № 8217 ցուցակի տեքստն է:

Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ—Բեկի հրատարակած չափ ու կշիռների նշված տեքստը, ինչպես պարզվում է նրա բովանդակության ուշադիր ուսումնասիրությունից, անմիջական ազերս չունի և չունենալ էլ կարող Շիրակացու հեղինակության հետ: Երկրորդ մի ձեռք օգտվել է Շիրակացու Չափ և կշիռներից, ինչպես այդ վարվել է «Ճաղատս ընթացից արեգական»-ի հեղինակը, ավելացրել է իր ժամանակի չափերը և կազմել նորա տեքստը: Այդ մասին մի քանի անգամ պարզ ակնարկում է հենց ինքը, նշված տեքստը կազմող հեղինակը. «ոմանք զմնանն եւ զմոնազն նոյնպէս ասացին քսա տաղանդին: Եւ զլիարն հազար[1]) ասարեան...» կամ «Եւ կենդինարն ձ լիտր է եւ քսա ոմանց էՌՄ դահեկան»: Շիրակացու չափերի հետ կատարված համեմատությունից երևում է, որ երկու դեպքումն էլ կոմպիլյատոր հեղինակը «ոմանք» ասելով ակնարկում է Շիրակացուն, որովհետև Շիրակացին է, որ իր չափ ու կշիռների մեջ խոսում է կոմպիլյատոր հեղինակի թված կշիռների հարաբերության մասին, Շիրակացին է կենդինարը հազար դահեկան համարողը և այլն:

Հետաքրքիր է այն, որ «Ճաղատս ասպարիզաց»-ի աշխատության հեղինակն օգտվել է ոչ միայն Շիրակացու չափ ու կշիռներից, այլ և նրա աշխարհագրությունից:

«Քաջ երկրաչափքն և ներհունքըն աշխարհագրութեան այսպէս ասացին. մասն Հն. մղոն է և ասպարէզ ի յայնն և ի ներկայնն չորեք կուսի միաչափ. ևս խոսխոն Գ մղոն (է). և մղոնն է ասպարէզ (է). և ասպարէզն ձէ ֆայլ (է)	«Յորմէ (այսինքն Պապոսից) ծայրաքաղ արարեալ գրեցաք... եւ չափն է մասն. և մասն ասէ հինգ հարիւր ասպարէզ. և ասպարէզն հեռակցութիւն վաւասն, և pus ա. դաչափութեանն ճարիւր հօքն ֆայլ. և ֆայլն վեց ատն

1) Մելիքսեթ-Բեկի տեքստում «հնն հազար», մեր բնագրում «հազար»:

ըստ աւդաչափութեաց: Եվ ըստ Պատուից ձեզ ֆայլ... եւ ֆայլն Զ ոցն (է) և ոցն ԺԶ մատն է»:

(Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-բեկի հրատ. տեքստից, տես «Известия за 1940 г., № 3, էջ 42).

և ոտն վեցտասան մատն. և լինի ասպարէզն վեցհարիւր քառասուն և երեք ոտն միով պակաս եւ մըղոնն է է ասպարէզ. իսկ պատիկն ասպարէզն է հարիւր յառասուն և չորս ֆայլ. և գետնաչափութեամբ՝ հազար ֆայլ. և հրատարակն է երեք մղոն: Եւ երկրաչափութեամբ՝ մասն է հինգ հարիւր ասպարէզ չորեքկուսի, որպէսզի լինել մասինն հօթանասուն և մի մղոն. և չորեակ, հօթնեակ և քսան, և ուրեակ մի»:

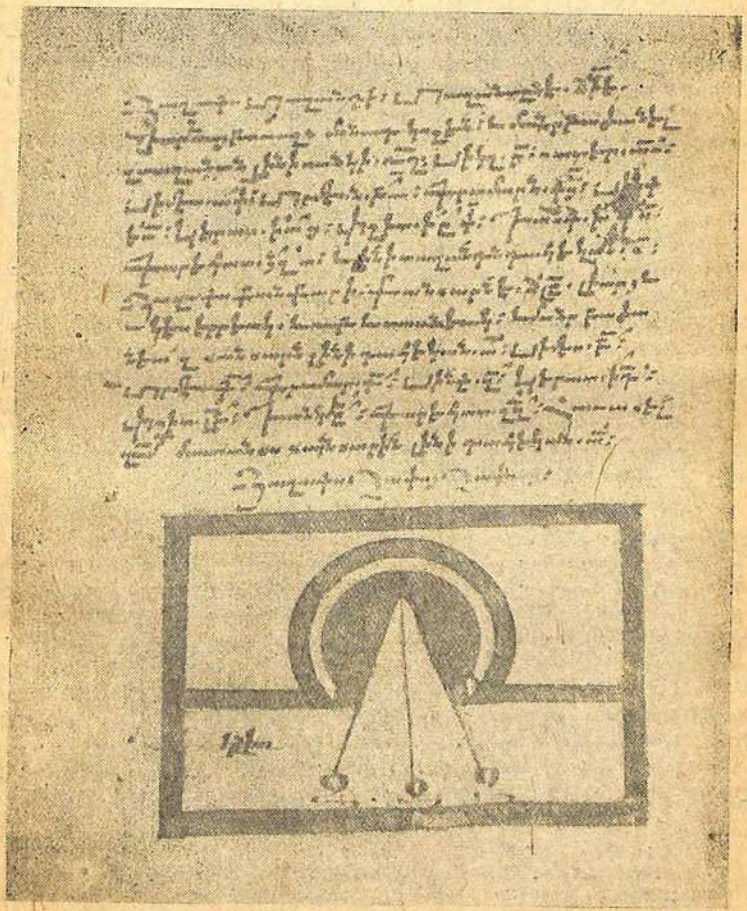
«Աշխարհացոյց», Մուքր. հրատ. էջ 7.

Այստեղ ուշագրավ է կոմպիլատոր հեղինակի հետամնացութիւնը Շիրակացու համեմատութեամբ: Շիրակացին խոսում է «մաս»-ի 500 լինելու մասին ըստ երկրաչափական հաշվի, իսկ նա երկրաչափութիւնը հասկացել է «երկարութիւն» իմաստով: Շիրակացին երկրի չորեքկուսի չափը տալիս է 71+մղոն $\frac{1}{4}+\frac{1}{28}$ կոտորակավոր թվով, իսկ կոմպիլատոր հեղինակը, չհասկանալով Շիրակացուն, ամբողջապես բաց է թողել կոտորակը: Շիրակացին հայտնում է, որ մասը հինգ հարիւր ասպարեզ է, իսկ կոմպիլատոր հեղինակը հինգ հարիւր ասպարեզը հասկացել է որպես 71 մղոն և այլն:

Շիրակացու չափերով պրպտվող մասնագետների համար դյուրութիւն ստեղծելու նպատակով մենք անհրաժեշտ ենք համարում բերել այստեղ ՀՍՍՌ մատեն. № 582 ցուցակի տեքստը, որը մասամբ տարբերվում է պրոֆ. Մելիքսեթ—Բեկի հրատարակած տեքստից:

«Ջայք երկրաչափքն և ներհունքն աշխարհագրութեան ասացին զմասն ՀՌ. մղոն և Ե ասպարէզ ի յայնութիւնն եւ երկայնութիւն չորեքկուսի միաչափ: Եւ իսրասան Գ մղոն է: Եւ մղոն<ն> ի ասպարէզ է: Եւ ասպարէզն ձի քայլ է ըստ աւդայչափութեան: Եւ ըստ պարսիցն՝ ձեզ քայլ է: Եւ ընդամեն լինի մղոնն Ռ քայլ. և քայլն Զ ոտն է, և ոտն ԺԶ մատն է: Այլ մղոնն ասադիոն: Եւ վաւսանն այլ ասի յհմատասերաց մղոն: Իսկ ասղանդն եւ քանքարն ասացին ձիւն լիսր, որ է դանթարն: Ոմանք լիսր կենդահական ասեն: Եւ ոմանք մնասն եւ զմոնադն նոյնպէս ըստ ասղանգին ասացին: Եւ պլիսրն ասացին Ռ ասարխոն, որ է դանկն. եւ դանկն՝ Բ դաբեհասաւկչիւ: Եւ կենդինարն ձ լիսր է եւ ըստ ոմանց ՌՄ դահեկան է: Եւ լիսրն ԺՏ նուկիւ է: Եւ նուկիւն Դ դահեկան է: Եւ դահեկան զրամ մի է եւ երրորդ մասն զրամին: Եւ զրամն վեց դանկ է. եւ դանկն Գ կուսեղջուր է: Եւ կուսն զարոյհատ է: Կարիճն <ե>կերասան մի են: Եւ լիսրն՝ ՀՔ դահեկան: Եւ զրամայկչիւն Զ զրամ է, իսկ նուկիւն՝ Բ սասեր է, որ է Ք զրամ կամ վեց, դի նուկիւ քան զնուկիւ պակաս է: Եւ ըստ ոմանց դահեկան<ն> կ ասացին է. բայց արծաթիւն զրաքմէն եւ սիկղն Բ զրամ է: Եւ սրբութեան սիկղն Գ զրամ է եւ Բ դանկ: Եւ զրաքմայն Դ զրամի կշռոզ է. աղբիրոնն եւ զինարն դահեկանի անուն է. սիմէան կէս դահեկան է.*

*ապրիմէան Գ մասն գահնկաճի. Քանասուն չափ է ըստ ոմանց Բ լիտր եւ ըստ այլոց Ի նուկլի. մարն Ծ քանատ է, որ է չափ հնձանի. Քոռն Լ մոնթ է: Եւ արդուն Դ մասն մոնթիուն է, որ է ՀՐ քանատ: Եւ ըստ ոմանց Գրիւնա մի մոնթ է, որ է չափ սրբութեան. Եւ ըստ ոմանց՝ Գ չափ ափոյ: Եւ այլ գործեալ ասեն քէ կապիճն տասնեւրդ մասն է գրուին. Եւ կշռոն ըստ գրուին. կապիճն ըստ արդունին է: Իսկ քոռն յոլով է քան զոսատ: Եւ ոմանք գարգուն չափ տասցին. եւ գդրիւ կապիճ կամխատակ այրոյն Գ քանատ էր որպէս ասիտոր մանառային: Բայց գիտել պարտ է, դի այլ եւ այլ տեղիս սեպհ կամ պակաս լինին չափքն եւ կշիռքն» (ՀՀՍՌ մատեն. № 582 գրչագիր թ. 151բ—152ա: Համեմատված է այլ ձեռագրի հետ:

ՀՄՄՌ մատեն.№ 2180 գրչագրի Շիրակացու չափ ու կշիռների տեքստից մի էջ

7. ԱՆԱՆՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՎԵՐԱԳՐՎՈՂ ՉԱՓԵՐԸ

Ֆրանսիացի պիտանական Մեն-Մարտինը 1919 թ. փարիզում հրատարակած իր «Mémoires historiques et géograph. sur l'Arménie աշխատության երկրորդ հատորում, (էջ 379) առաջին անգամ հրատարակել է հայկական գրչագրից վերցրած չափական մի տեքստ, որի հեղինակը հայտնի չի եղել: Մեն-Մարտինի հրատարակած այդ տեքստը, որը հետագայում հայագիտության մեջ հայտնի է դարձել «Անանուն հեղինակի չափեր» անունով, վերահրատարակել է պրոֆ. Ռ. Պատկանյանը՝ «Անանիայի Շիրակունւոյ Մնացորդք բանից» ժողովածուի «Ճաղատս ընթացից արեգական...»-ի ծանոթության մեջ (տե՛ս էջ 32): Հետագայում այդ տեքստը վերահրատարակել է նաև ակադ. Հ. Մանանդյանը՝ իր «Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում» աշխատության մեջ (տե՛ս էջ 111—112): Ակադ. Հ. Մանանդյանը «Անանուն հեղինակի չափերի» իր հրատարակած տեքստում կատարել է գրչական որոշ ուղղումներ:

Չափական այս աշխատության հեղինակի հարցով, որքան մեզ հայտնի է, ոչ ոք չի զբաղվել: Մեն-Մարտինը բերել է այդ տեքստը որպես «Անանուն հեղինակի» գործ[1]: Պրոֆ. Ռ. Պատկանյանը վերահրատարակել է որպես «անհայտ գրչի» աշխատություն[2]: Իսկ ակադ. Հ. Մանանդյանը՝ հանգել է առել նրա վրա որպես «Անանուն հեղինակի չափեր»[3]: Վերևում հիշված պիտանականների նպատակից դուրս է եղել ամբողջ չափական աշխատության հեղինակի հարցով զբաղվելը:

Շիրակացու մեզ հասած ու հայտնի տոմարից երևում է, որ անանուն հեղինակի չափական այդ աշխատությունը ո՛չ այլ ինչ է, բայց եթե Շիրակացու տոմարական աշխատության փոքրիկ հատվածը: Նա չարադրված է եղել արեգակի «հոլովումն»-ների պարբարանման կապակցությամբ, յուրաքանչյուր կենդանակերպում լինելու բացատրություններից առաջ: Չափական այս աշխատության հեղինակը Շիրակացին հանդիսանալու համար անհրաժեշտ ենք համարում բերել այդ հատվածը Շիրակացու չհրատարակված տոմարից, վերցնելով ՀՄՄՌ մատեն. № 1110 ցրչագրից:

«Եթէ կամիցիս գիտել, թէ արեգակն յաւուր քանի հոլովումն առնու կամ քանի ասպարէզ ընթանայ, կալ զժամ՝ աւուրն, երեսնապատկեա եւ այնչափ հոլովումն առնու: Կալ զհոլովումն երեսնապատկեա եւ այնչափ ասպարէզս ընթանայ, զի հասարակաբէն ՅԱսալի արեգակն յելից մինչեւ ի մուտս ՅԿեւ անտի յառաջ Ա.Ա. յաւելու ի տիւն, իսկ ի գիշերանս Ա.Ա. պակասէ. յորժամ օրն ԻԲ ժամ լինի՝ ՅԿ հոլովումն առնու եւ ՃՁՌ ասպարէզս ընթանայ. եւ յորժամ օրն ԻԵ ժամ լինի՝ ՆՁ հոլովումն առնու եւ ՄԻԵՌ ասպարէզս ընթանայ: Զոր ոմանք յերկրաչափաց ասացին զերկնից լայնութիւն եւ զերկայնութիւն ՃՁՌ ասպարէզ եւ այլք՝ ՄԻԵՌ ասպարէզս: Տարին ԻԲ ամիս է եւ ՅԵ օր, ՄԲ չարաբաժ է եւ մի օր. ամիսն Լ օր է. չարաբաժն Ն օր է. օրն ԻԴ ժամ է, ընդ սուտ եւ ընդ դիշեր. եւ ժամն Լ մասն է, մասին ՓՁԿ ժամ է եւ ՃԴ բիւր մասն է: Ամիսն ՁԻ ժամ է. եւ ԻԴ ժամն ՁԻ մասն է. եւ բիւր ՃՌ

---

1) Saint Martin, Mémoires II, էջ 379.
2) Ռ. Պատկանյան, «Անանիայի Շիրակունւոյ Մնացորդք բանից», էջ 32։
3) Հ. Մանանդյան, «Կշիռները և չափերը հնագույն հայկական աղբյուրներում», էջ 111։

է · եւ մասն Շ ասպարէզ է · եւ ասպարէզն վտաւան հեռակայութիւն է · քաւայումն արեգական հինգ հարիւր ասպարէզ է · ասպարէզն Շ նետաձիգ է · նետաձիգն ձՓ քայլ է · քայլն Զ ոտն է · ոտն ԻԶ մասն է · մդոն ե ասպարէզ է , Աւրն պատկեր է ամսոյն · եւ ամիսն պատկեր է տարւոյն , զի ունի ժամս ՅԿ եւ աւուրս Լ : Տարին արեգականն ՈԿե օր է եւ Գ ժամ · եւ լուսինն ՅՓ օր է եւ ԻԹ մասն : Ամիսն արեգականՀ օր է , եւ ե ժամ , եւ Լ մասն եւ կէս · եւ լուսնին ԽԹ օր , եւ կէս , եւ մասն մի եւ կէս · եւ երկոտասան մասին մէոյ Ի · որն արեգական ԻԲ ժամ է , մասն և չորիւք մասին միոյ և լուսնին ԻԶ ժամ եւ կէս եւ Գ մասն է ժամն արեգական Լ մասն · եւ է մասն հոլով մի արեգական» : (ՀՄՄՌ մաշտ. № 1110, թերթ 285բ—286բ) :

Շիրակացու այս հատուածը տումարի տեքստից անդամահատելուց հետո, ինչպես երեւում է, ղպալի փոփոխութիւնների է ենթարկուել : Այսպես՝ երկրորդ հատուածը՝ «կալ ժամս աւուրն...» անդամահատված տեքստում ընկել է «Տարին 12 ամիս է...» հատուածից առաջ : Հատուածի սկզբից նախադասութիւնը կար՝ «եթէ կամիցիս գիտել քէ արեգակն յաւրն քանի հոլովումն առնու կամ ասպարէզ ընթանայ...» բայ է թողված : Եվ վերջապես, անդամահատված հատուածի վերջում, ուշ չրջանի մեկնիչի կողմից, ավելացված է «կանգուն»-ի, «բուռն», «ներքան»-ի և այլ չափերի հատուածները : Վերջին ավելացումները ուշ չրջանում կատարվելու վարաբ երեւում է նրանից, որ այդ հատուածը բացակայում է Շիրակացու վերև հիշված տումարում : Բացի այդ, նրանց ընդմիջաբկութիւն լինելը երեւում է որոշ մասերում արված անուղիղ կրկնողութիւններից : Այսպես՝ կրկնված է «Մէկ մնան 30 մասն է» «մասը մեկ հոլով է» նախադասութիւնը : Շիրակացին ինքը, պարզ է, այդպիսի կրկնողութիւններ չէր անի, մանավանդ այն մասերում, որի մասին նա հանդամանորեն խոսել է :

Անհրաժեշտ է նշել, որ Սէն-Մարտենի և պրոֆ · Ֆ · Պատկանյանի հրատարակած տեքստերում նկատվում է գրչական որոշ սխալներ : Դրանցից մի քանիսի վրա անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել :

1 · «Եւ ասպարէզն Շ նետաձիգ է»— կարդում ենք նշված տեքստում : Ասպարէզն այսուհդ հավասար չափ է նետաձիգին : Ինչպե՞ս կարող է ասպարէզը 500 նետաձիգ լինել : Ակադ · Հ · Մանանդյանը տեսնելով, որ այդ բացահայտ սխալ է, իրավացիորեն «Շ»-ն, այսինքն 500-ը, անկյունավոր փակագծի մեջ է առել և տվել հետևյալ ծանոթութիւնը · «Բնագիրն այսուհդ, անչուշտ, աղավաղված է · պետք է լինի՝ «Ասպարէզն նետաձիգ է · նետաձիգն 150 քայլ է»[1] : Ակադ · Հ · Մանանդյանի ենթադրութիւնը հաստատվում է ՀՄՄՌ մատենադարանի լավագույն տեքստի ընդօրինակութիւնը : ՀՄՄՌ մաշտ · ընտիր դրչագրերի տեքստերին այդ նախադասութիւնը տալիս են · «ասպարէզն՝ նետաձիգ է» : Այսինքն՝ ասպարեզը հավասար է նետաձիգին : Աղավաղումը կատարվել է հետևյալ ձևով՝ «ասպարէզն» բառի վերջին «ն» կրկնվել է՝ վեր է ածվել «Շ»-ի, իսկ վերջին «Շ»-ն ստացել է թվական նշանակութիւն :

2 · Սէն-Մարտենի և պրոֆ · Ֆ · Պատկանյանի հրատարակած նույն տեքստում կարդում ենք · «Ցորժամ օրն ԺԲ ժամ լինի, ՅԿ հոլով առնու եւ

1) Հ · Մանանդյան, Կշիռները և չափերը, էջ 111։

ՆՂՒ ասպարէզ ընթանայ» (Ծ. Գ., էջ 32)։ Տնքսան այստեղ անկասկած, աղաւաղված է, որովհետև թվարանական այդպէս հաշիվ կատարելով, հինգհարիւր բազմապատկելով 360-ով, սառնում ենք ո՛չ թէ 490 հատար, այլ 180 հատար։ Ակադ. Հ. Մանանդեանը նկատելով այդ սխալը, իր հրատարակած տեքստում 490 հատարն ուղղել է 180 հատարով և նկարքին յուսանցքում տվել հետևյալ ծանոթութիւնը. «Տպ. ՆՂՒ, ուղղել ենք ՃՁՒ» Շիրակացու տոմարից երևում է, որ ակադ. Հ. Մանանդեանի կատարած ուղղումը միանգամայն ճիշտ է։ Շիրակացու տոմարում այդ նախադասութիւնը եղել է հետևյալ ձևով. «Ցոյժամ օրն ԹԻ ժամ լինի՝ ՅԿ հոյովումն առնու եւ ՃՁՒ ասպարէզ ընթանայ. եւ յոյժամ օրն ԹԵ ժամ լինի՝ ՆՁ հոյովումն առնու եւ ՄԻԵՒ ասպարէզ ընթանայ (ՀՍՍՌ մատեան. № 1100 ձեռագիրը, թերթ 286ա)։ Մակայն ակադ. Հ. Մանանդեանի ծանոթ տեքստում բերված նախադասութեան երկրորդ մասը՝ «եւ յոյժամ օրն ԹԵ ժամ լինի ՆՁ...» կրճատված է։

Նշված տեքստում մենք հանդիպում ենք աղաւաղված մի նախադասութեան, որի առջև երեք հրատարակիչներն էլ հարցական են դրել)։ «Տարին ՓՍԿ ժամ է եւ ԹՒ բիւր մասն եւ բիւր ը՛ճ. ժամ է (?) և մասն Շ ասպարէզ է»։ Անհասկանալի է «բիւր ը՛ճ. ժամ է (?)»)։ Մեզ հասած Շիրակացու տոմարի տեքստը հնարաւորութիւն է տալիս ուղղել աղաւաղված այդ նախադասութիւնը։ ՀՍՍՌ մատեան. № 1100 ձեռագրում այդ նախադասութիւնը մենք կարդում ենք. «Տարին ՓՁԿ ժամ է եւ ԺՒ բիւր մաս. եւ բիւրն ԹՒ է. եւ մասն Շ ասպարէզ է» (թերթ 286ա)։ Այսպիսով՝ «բիւրն ԹՒէ» աղաւաղվել և դառել է «բիւր ԸՆԹՏէ»։ Աղաւաղումը կատարվել է հետևյալ պատճառով։ «Բիւրն» բառի վերջից «ն» անջատվել է և, հավանական է, տողադարձի օրինքով առջևից ընդունել է «Ը», առացվել է «ԸՆ», իսկ «ԹՒ» աղաւաղվել է «ԹՏ»-ի։

8. ՀԱՆՆ ՄԺԻԿԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ՁԱՓԵՐԻ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ՁԱՓԵՐԻ ՀԵՏ

Հայկական ղբչադրութիւնների երկու վերջին նոր տեքստ հրատարակել է Հանս Մժիկը «Հանդէս ամսօրեայ»-ում, իր «Erdmessung, Grad, Weile und Stadion nach den altarmenischen Quellen» (Գետաչափութիւն, մաս, մղոն և ստադիոն ըստ հին հայկական աղբիւրների) հոդվածի հավելվածում[2])։ Այդ տեքստերը, ինչպես երևում է նրա տված տեղեկութիւններից, նա ստացել է բանասեր Ն. Ակինյանից[3])։

Շիրակացու չափական աշխատութիւնների ուսումնասիրութեան համար մեծ նշանակութիւն ունի Հանս Մժիկը, ինչպես ինքն է հայտնում, նպատակ է դրել պարզել հայ և հելլենիստական կուլտուրայի փոխադարձության որոշ մոմենտները։ Նա այդ տեսքով նշել է հոդվածի ամբողջական հետևող ենթավերնագրում. «Ein Beitrag zur Geschichte der Erdkunde und der Kulturbeziehungen zwischen Hellenismus und Armeniertum» («Նպաստ աշխարհագրութեան և հունա-հայ քաղաքակրթութեան հարաբերութիւնների պատմութեան համար»)։

1) Մատենադրք բանից, էջ 32,
2) «Հանդէս ամսօրեայ», 1933 թ., էջ 283—306, 432—459, 559—553.
3) Նույնը, էջ 580։

Հանս Մժիկն իր հոդվածի առաջին մասում խոսում է իր օգտագործած սկզբնաղբյուրների մասին՝ քննադատելով սակաւ. Հ. Մանանդյանին՝ նրա աղբյուրների նկատմամբ իրը թե ցուցաբերած տենդենցիոզ վերաբերմունքի առթիվ: Իր կողմից նա խոստանում է անաչառ և լուրջ վերաբերմունք ցուցաբերել դեպի սկզբնաղբյուրները, բայց որոշ հարցերի դրվածքից, հատկապես Շիրակացու նկատմամբ տված դնահատականից, ամենևին էլ չի երևում նրա անկողմնակալությունն ու պիտական անաչառությունը: Հանս Մժիկն ամեն կերպ աշխատում է հայկական կուլտուրայի որոշ արժեքները մոռնալով միայն որպես հելլենական կուլտուրայի թարգմանչական արժեքների, լուրջ անցնելով հայկական կուլտուրական օջախներում արժեքների արժեքավորման հարցի վրայով:

Մեր նպատակից դուրս է այստեղ խոսել Հանս Մժիկի այս հոդվածի մասին ընդհանրապես: Բայց Շիրակացու չափական աշխատության կապակցությամբ մի քանի խոսք մենք ուզում ենք ասել նրա՝ Ն. Ակինյանից առացած և հրատարակած չափական տեքստերի մասին:

Ամենից առաջ պետք է նշել, որ Հանս Մժիկն հրատարակած չափական այդ երկու տեքստերն այնքան էլ հին չեն: Նրանք հանդիսանում են Շիրակացու տոմարից ուշ շրջանում կատարված մեկնությունների փոքրիկ հատվածները: Այդ հատվածները դրեթե միշտ պատահում են դրշագրերում Շիրակացու տոմարի մեկնությունների մեջ: Մենք դժվարանում ենք կոնկրետ ասել, թե ո՞ր հեղինակի կատարած տոմարի մեկնության հատվածներից են դրանք, որովհետև դրշագրերում բացակայում են մեկնիչների անունները, բայց այդ խմբի դրշագրերին նայելով, կարելի է, համենայն դեպս, ենթադրել, որ դրանք 10–րդ դարից ավելի հին չեն:

Հանս Մժիկի բերած չափական առաջին տեքստը հանդիսանում է հատվածություն ՀՍՍՌ մատեն. № 2001 դրշագրի տոմարի խմբին պատկանող չափերի մեկնության, իսկ երկրորդը՝ ՀՍՍՌ մատեն. № 1999 դրշագրի խմբին: Ըստ որում, երկրորդի տեքստը, մեր մատենադարանի դրշագրի տեքստի համեմատությամբ, դյալի ազավաղման է ենթարկված: Անհրաժեշտ ենք համարում բերել մեր դրշագրերի տեքստերը՝ վերցնելով Շիրակացու տոմարի մեկնության վերև հիշված դրշագրերից:

ՀՍՍՌ մատեն. № 2001 դրշագրի տոմարի մեկնությունն ունի չափերի հետևյալ տեքստը:

«Ասեն՝ թէ մի հոլովն Լ. ասպարէզ է: Ասպարէզն՝ մղոն մի: Մղոնն Ի կրկնաքայլ է: Քայլն՝ ե ոտն: Ոտն՝ Ե բոյսի: Բոյսն՝ Բ եղունկն: Եղունկն Բ դարի է: Դաղարէզ արեգական է դարի մի:

Կալ ժամս աւուրն Լ.ասպատկաց եւ այնչափ հոլովումն առնու արեգական: Կալ ղհոլովումն Շ. ասպատկաս, այնչափ ասպարէզ ընթանայ: Ցորժամ ժԲ ժամ լինի աւուրն՝ ՁԿ ժողովումն առնու արեգական եւ ՃՒԴ. ասպարէզ ընթանայ: Ա. ժամն Լ. մասն է: Ա. մասն հոլով մի է: Ա. հոլով Շ ասպարէզ է: Ա. ասպարէզն ՃՄ քայլ է: Ա. ասպարէզն Ց կանգուն է: Ա. քայլն Բ կանգուն է: Ա. կանգունն Լ բուռն է: Ա. քայլն Լ ներբան է: Ա. ներբանն ԼԶ դարհատ է: Ա. մղոնն Լ ասպարէզ է: Ա. մղոնն ՅԸ խրատասխ է: Ա. խրատասխն ԻԲ քայլ է: Ա. խրատասխն ՅԴ կանգուն է: Ա. մղոնն ՌՄ քայլ է: Ա. մղոնն Սձ կանգուն է: Ա ասպարէզն ՌՇ քայլ է: Ի ասպարէզն Գ՞ քայլ է: Ծ ասպարէզն ԷՌ ու Շ քայլ է: Ձ ասպարէզն ԼՌ կանգուն է: Շ ասպարէզն

ՀՍ. մղոն է եւ Գ ասպարէզ: Զ ասպնջէդն Ճ մղոն է: Ա հոլովումն արեգականն ՁԻ մղոն է: Լայնութիւն արեգականն Շ ասպարէզ է: Լայնութիւն արեգականն ՃՕՌ կանգուն է: Ճ բիւր ասպարէզ յերկիւղ արեգակն. եւ Հ բիւր՝ յուսկնն. եւ Լ բիւր՝ աստեղքն: ՃՁՌ բիւր ասպարէզ յայն է երկրիւ եւ նոյնչափ երկայն: Ի Դվնայ ի Կարնոյ քաղաքն Մ մղոն է: Դվնայ ի Ղևղէ ՃՀ մղոն է: Դվնայ ի Նախճաւան Հ մղոն է: Դվնայ ի Գանձակ, որ է Դավրէժ, ՃՄ մղոն է: Եւ ճշմարիտն ասուած միայն պիտէ» (թերթ 17բ—18ա):

Այս տեքստը համապատասխանում է Հանս Մժիկի հրատարակած առաջին տեքստին, այն տարբերութեամբ միայն, որ այս ավելի ընդարձակ է քան Հանս Մժիկի հրատարակածն է:

Հանս Մժիկի հրատարակած տեքստերից, համեմատաբար, հին է երկրորդը: Նրա ամենից ընտիր ընդօրինակութիւնը պահել է մեր մատենադարանի № 1999 ձեռագիրը: Անհրաժեշտ ենք համարում այս ևս բերել Վերցնելով տոմարի մեկնութեան «Ասան ընթացից յուսկնն» գլխից: «Արտաքս ուսուցին մեզ սուրբ հարքն՝ թէ տարին ՅԿն աւր է. ամիսն Լ աւր է. շաբաթն է աւր է. աւրն իւր ժամ է ընդ տիւն եւ ընդ գիշերն. ժամն Լ մասն է. ի մասնն հոլով մի հոլովի արեգականն. հոլովն Շ ասպարէզ է. ասպարէզն Ը կրկնաքայլ է. քայլն է ոտն է. ոտն Ի բոյթ է, բոյթն Բ զուգկն է. զուգկն Բ զաբի է. զարին ական թօֆատի մի է» (66բ—12ա) «...աւրն ունի ժամս ԻԲ, գիշերն նոյնպէս. աւրն ունի մասունս ՅԿ, գիշերն նոյնպէս. եւ մասն հոլով մի է արեգականն. հոլովն Շ ասպարէզ է. ասպարէզն վաեւան մի է. եւ վաեւանն՝ Ճ քայլ. եւ քայլն՝ է ոտն. եւ ոտն՝ Ի բոյթն. բոյթն՝ Բ զարի է» (թերթ 13ա—բ):

Այս տեքստն արդէն տառացի համապատասխանում է Հանս Մժիկի հրատարակած երկրորդ տեքստին և նրա համեմատութեամբ ունի ընտիր ընթերցանութիւն:

Այսպիսով, պարզվում է, որ Հանս Մժիկի հրատարակած չափական երկու տեքստերը Շերակացու տոմարի մեկնութիւնների հատուածներից են: Ոչ ըրջանի մեկնիչները հմտօք վերցնելով Շերակացու տոմարում հիշված չափերը, լրացրել են իրենց ժամանակի չափերով: Ձափերի որոշ միաւորների անուններից, լեզուից և գրչագրերի հնութիւններից դատելով, նրանք, 10-րդ դարից հին չեն կարող լինել: Այդ չափերի հեղինակը և նրանց գրչագիր ժամանակը հնարաւոր կլինի կոնկրետ պարզել այն ժամանակ, երբ կատարմանարերվի ու վերջնականապես կհաստատի Շերակացու տոմարի մեկնիչ հեղինակների անձնաւորութիւնը:

Ի միջի այլոց, այդ նոյն կարգի նկատելիներից է հանդիսանում չափական այն փոքրիկ տեքստը, որ բերել է և Ղ. Ալիշանն իր «Այրարատ» աշխատութեան ծանոթագրութեան մէջ[1], որից օգտվել է ակադ. Հ. Մանանդեանը[2]:

ԹԻՒԸ ՈՐՉԱՓՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆՑ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԿՑԿԱՍՐԱՆԱՑ

1. ԳՐՉԱԳԻՐԵՐԻ ԲԻԲԼԻՈԳՐԱՖԻԱՆ

1. ՀՄՄՌ մատեն. № 1868 (կ. 1638), թ. 434ա «Անանիայի Շիրակուացոյ թիւք որչափութեան հին եւ նոր կտակարանաց»: Ընդօրինակել է Հովհաննես արեղան Սեբաստիայում, 1585 թվին:

---

1) Ղ. Ալիշան «Այրարատ», Վենետիկ 1890, էջ 412—413, ծան. 6.
2) Հ. Մանանդեան, «Գիշիներ և չափեր», էջ 177:

2· *ՀՄՄՌ մատեան* № 3072 (Գ· 247), *թ· 218ա* «Անանիայի Շիրակացւոյ քիւր որչափութեան հին եւ նոր կտակարանաց» *Գրիչը հայտնի չէ: Ձեռագիրն ունի 16—17-րդ դ· դրչութիւն:*

3· *ՀՄՄՌ մատեան*· № 503 (Կ· 520), *թ· 164բ* «Անանիայի Շիրակացւոյ Համարողի Որչափութեանց հին կտակարանացն: *Գիրք Մովսէսի օրէնքդրի···» Շարունակվում է* «Նորին (Անանիայի) քիւր որչափութեան նոր կտակարանաց»: *Ընդօրինակել է Ալեխս գրիչը 1601 թվին Կ· Պոլսում:*

4· *Մեսրոպ Մաշխարհոցի ցուցակի* № 289, *որը վերցրել է Հայկունու ցուցակից:* «Նորին (Անանիայի) որչափութեան տանց հին եւ նոր կտակարանաց»: *Ընդօրինակված է 1662 թվին Թադեվոս Ամաթունի վանքում:*

5· *ՀՄՄՌ մատեան*· № 2292 (Կ· 227), *թ· 266ա* «Անանիայի Շիրակացւոյն քիւր որչափութեան տանց հին եւ նոր կտակարանաց»: *Ընդօրինակել է Մատաթիա աբեղան 1624 թվին:*

6· *ՀՄՄՌ մատեան*· № 2180 (Կ· 2152) *թ· 537ա* «Անանիայի Շիրակունւոյ Համարողի, քիւր որչափութեան հին և նոր կտակարանաց»: *Ընդօրինակել է Վարդան սարկավագը 1644 թվին:*

7· *ՀՄՄՌ մատեան*· № 1865 (Կ· 1633), *թ· 99* «Անանիայի Շիրակունւոյ քիւ որչափութեան հին եւ նոր կտակարանաց»: *Ընդօրինակել է Թորոս Նալիակոպոսը Երուսաղեմում, 1656 թվին:*

8· *ՀՄՄՌ մատեան*· № 699 (Կ· 582) *թ· 205 ա* «Անանիայի Շիրակունւոյ Համարողի քիւր որչափութեան տանց հին կտակարանացն: *Գիրք Մովսէսի օրէնդրի···»: Շարունակվում է նոր կտակարանի տնահամարներով: Ընդօրինակել է Ամիրաս երդնկացին Տրապիզոնում, 1655—56 թվականներին:*

9· *Փարիզի ազգ· մատեան*· № 199, *թ· 241* «*Traité d'Ananie de Sirak sur les vers· de l'Ecriture Sainte*». *Թվական չունի (տե՛ս Catalogue des Man· Arm· et Géorgiens par F· Macler):*

10· *ՀՄՄՌ մատեան*· 346 (*թ· 65*), *թ· 413 ա* «Անանիայի Շիրակունւոյ Համարողի քիւր որչափութեան տանց հին կտակարանաց»: *Ունի նոր կտակարանի տնահամարները ևս: Ընդօրինակել է Հովհաննես երեցը Թոխաթում, 1662 թվին:*

11· *ՀՄՄՌ մատեան*· № 1484 (Կ· 1630), *թ· 126բ* «Անանիայի Շիրակունւոյ քիւր որչափութեանց հին եւ նոր կտակարանաց»: *Ընդօրինակել է Հովհաննես դրիչը 1666—76 թվերին:*

12· *ՀՄՄՌ մատեան*· № 1869 (Կ· 1637), *թ· 191ա* «Անանիայի Շիրակունւոյ քիւր որչափութեանց հին եւ նոր կտակարանաց»: *Ընդօրինակել է Աղբիւս սարկավագը Եվդոկիայում, 1685 թվին:*

13· *ՀՄՄՌ մատեան*· № 1483 (Կ 1629), *թ· 129բ* «Անանիայի Շիրակունւոյ Համարողի քիւր որչափութեանց հին կտակարանացն): *Շարունակության մէջ ունի նաև նոր կտակարանի տնահամարները:*

14· *Պոլսի Անտոնյան վանքի* № 110 (*Հմմտ· Մեսրոպ Եպիսկոպոսի* № 235) «— Անանիայի Շիրակունւոյ Զորչափութենէ տանց հին եւ նոր կտակարանաց»: *Ընդօրինակությունը XVII դարի է:*

15· *Վիեննայի մատեան*· № 130, *թ· 105բ* «Անանիայի Շիրակունւոյ քիւր որչափութեան տանց հին կտակարանացն»: *Շարունակության մէջ ունի նաև նոր կտակարանի տնահամարները: Ձեռագրերի ընդօրինակությունը XVII—XVIII դարերի է: (Հմմտ· Հ· Տաշյանի ցուցակ, էջ 419):*

16· *ՀՍՍՌ մատեն.* № 2281 (Կ 2305), *թ.* 120*ա*: *Վերնագրված է աւանց հեղինակի անունը հիշելու.* «Համարբ հին եւ նոր կտակարանացն»: *Ձեռագիրն ընդօրինակել է Սիմեոնը Երուսաղեմում: Գրչագրութիւնը XVII դարի է:*

17· *ՀՍՍՌ մատեն.* № 2650 (Տ· 62), «Անանիայի Շիրակունւոյ որչափութիւն հին եւ նոր կտակարանաց»: *Ընդօրինակութիւնը XVIII դարի գրչութեամբ է:*

18· *ՀՍՍՌ մատեն.* № 2762 (Ս· 83), *թ.* 228*ա* «Անանիայի Շիրակացոյ թիւ որչափութեան տանց հին եւ նոր կտակարանաց»: *Գրիչն անհայտ է: Ձեռագրի գրչութիւնը XVIII դարի է:*

19· *Վենետկի մատեն.* № 30, *թ.* 13 «Անանիայի Շիրակունւոյ Համարոդի՝ թիւ որչափութեան տանց հին կտակարանի տնահամարներով: (Համ. Հ· Տաշյանի ցուցակ, էջ 176/5:

20· *Տյուբինգենի մատեն.* № 93, *թ.* 187*ա*—188*ա*. «Zahlenangaben von Ananias von Schirak, u. zwar Angabe der Zahlen der Verse des alten Testaments··· der Verse des neuen Testaments··· der Verse der katholischen Briefe, der Verse der Apostelbriefe». *Գրչութեան ժամանակի մասին ոչինչ հայտնի չէ (Համ. Ֆինկի ցուցակ, էջ 129):*

21· *Տյուբինգենի մատեն.* № 97, *թ.* 117 *բ* «Zwei Auszüge aus den Werken von Anania von Schirak· U· Անանիա Շիրակացո արարեալ է a) Angabe d· Verszahlend der Schriften d· Alten Testaments a) Hebräische Benennungen der Schriften des Alten Testaments· Ձեռագրի գրչութեան մասին տեղեկութիւնները պակասում են: (Համ. Ֆինկի ցուցակի, էջ 151):

22· *Էնֆիաճեանի* № 2: *Մանրամասն տեղեկութիւնները պակասում են: (Համ. Մեսրոպ Եպիսկոպոս Մադիսորոսի ցուցակը):*

23· «Որչափութիւն տանց հին եւ նոր կտակարանց»— *տեքստեր են պարունակում Երուսաղեմի* № № 343, 773, 835, 936 *ձեռագրերը, որոնց մասին պակասում են անհրաժեշտ տեղեկութիւններ (Համ. Մեսրոպ Եպ· Մադիսորոսի ցուցակը):*

24· *Վենետկի* № 307, *էջ* 24*ա* «Անանիայի Շիրակունւոյ Համարոդի թիւք որչափութեան տանց հին եւ նոր կտակարանաց»: *Ընդօրինակել է Դ· Ալիշանը 1825—26 թվերին:*

2· ԹԻՒՔ ՈՐՉԱՓՈՒԹԵԱՆ ՏԱՆՑ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԱՑ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

Շիրակացու «Թիւք որչափութեան տանց հին եւ նոր կտակարանաց» աշխատութիւնը հայագիտութեան մէջ հայտնի և հրատարակված տեքստ է: Նա առաջին անգամ հրատարակել է Մեսրոպ Եպ· Մադիսորոսն իր «Աստուածաշնչի հայերեն թարգմանութիւնը» ռուսերեն լեզուով գրած աշխատութեան մեջ1): Սակայն Մեսրոպ Եպիսկոպոսի հրատարակած տեքստի խոթագիրը չունի Շիրակացու անունը, և տեքստը դժգոհ փոփոխութեան է ենթարկված: Համոզված է, հենց այդ է նկատի ունենալով, Մեսրոպ

1) М. Тер-Мовсесян, История перевода библии на армянский язык, СПБ 1902 г., стр. 259—260· *Տեքստը վերնագրած է «Վասն համարոյ հին և նոր կտակարանաց»:*

Եպիփանոսը հրաժարվել է ճանաչել Շիրակացու անունով, չնայած այդ տեքստի բնագիրը Շիրակացուն պատկանելն անկասկած է:

Շիրակացու «Թիւք որչափութեան տանց» այս աշխատությունը լրեն, Շիրակացու անունով հրատարակել է Պետրոս Ֆեհրաթյանը «Հանդէս ամսօրեայ»-ում՝ տեքստի կազակցությամբ տալով արժեքավոր ծանոթագրություններ: Պ. Ֆեհրաթյանի հոդվածը, ուր տեղավորված է Շիրակացու վերև հիշված տեքստը, վերնագրված է. «Անանիայի Շիրակացւոյ անտիպ էջերէն»[1]):

Շիրակացին իր այս աշխատության մեջ, ինչպես երևում է, նպատակ է ունեցել ոչ թե ասեղագործներին ցանկը կազմել, ինչպես ենթադրում են մանավանդ այլ թվաբանական վարժություններին համար որպես օրինակ բերել ասեղագործների թվահամարները: Այս հանգամանքն է նկատի ունենալով մենք նպատակահարմար համարեցինք Շիրակացու այս աշխատության մասին խոսել Շիրակացու չափագիտական աշխատությունների շարքում:

Ամենից առաջ պետք նշել, որ Շիրակացու կազմած հին և նոր կտակարանների այս ցանկը զուգադիպում է 435 Եպիփանոսականների Անտիոքի II ժողովի և Սիմեոն Լոգոթետոսի մշակած կանոններից: Նա, իր դրքերի դասավորման կարգով և տնահամարների թվով մասամբ մոտենում է Աինյան օրինակին, հատկապես Նիկեփորոսի ցանկին, որը հրատարակել է Ցանը:[2]):

Անհրաժեշտ ենք համարում բերել փոքրիկ համեմատություն Նիկեփորոսի և Շիրակացու ցանկերից:—

Նիկեփորոսի օգտագործած ցանկը	Շիրակացու օգտագործած ցանկը
α' Γένεσις στίχ. δτ'	Ծննդոց տունք՝ ՅՅԷ (4307)
γ' Λευιτικόν στίχ. βψ'	Ղեւտացւոց տունք՝ ՍՉ (2700)
δ' Ἀριθμοὶ στίχ. γφλ'	Թուոց տունք՝ ՎՇԼԳ(3533)
ε' Δευτερονόμιον στίχ. γρ'	Աւրինացն տունք՝ ՎՃ՝ (3100)
ϛ' Ἰησοῦς στίχ. βρ'	Յեսուայ որդւոյ Նաւեայ տունք ՍՃ (2100)
ζ' Κριταὶ καὶ Ῥούθ στίχ. βον'	Հռութայ տունք՝ ժ (10)
η' Βασιλειῶν α' καὶ β στίχ. βϛμ'	Թագաւորութեան Ա. տունք. ՍՇ (2500)
(Zahn, Gesch. Neutest. Kanons, էջ 297).	(ՀՍՄՄ Մատեն. № 699 ձեռագիր, Բ. 206 ա):

Նմանվում են՝ Ծննդոց, Ղեւտացոց, Թվոց, Երկրորդ օրինաց և մի քանի այլ դրքերի տների թվահամարները:

Նիկեփորոսը IX դարի հեղինակ է, նա պատրաստվել է եղել 806—815 թթ., ապրել է մեկ դարից ավելի Շիրակացուց հետո, պարզ է, որ Շիրակացին նրանից օգտվել չէր կարող: Ասել՝ թե նա է օգտվել Շիրակացուց, այդ էլ անհավանական է: Մնում է ենթադրել, որ եղել է նախնական մի ցանկ, որից օգտվել է և՛ Շիրակացին և՛ Նիկեփորոսը:

---

1) Ե. Գ. Ֆ. (Պետրոս Ֆեհրաթյան), Անանիա Շիրակացւոյ անտիպ էջերէն (տես «Հանդէս ամսօրեայ» 1908 թ., էջ 20—23):

2) T. Zahn, Geschichte des Neutestamentlichen Kanons II B., Leipzig 1890, էջ 297—301.

Շերակացու այս աշխատութիւնն առանձնահատուկ տեղ ունի մինչեւ այժմ մեզ հայտնի ցանկերի շարքում: Հրատարակիչ Պ. Ֆեհրաթեանն կարեւորութեան նկատել է, որ այդ ցանկը «Եղիական դիւրք մը կ՚ընծայ ցայժմ գտնված նման ցանկերու մէջ»[1]: Հատկապես անհրաժեշտ է նշել, որ Շերակացին չի հետեւել Եվթալին, որի «Նախադրութիւն»-ը մեծ տեղ էր գտել մեզ մոտ դեռեւս V դարում:

Շերակացու հին և նոր կտակարանների այս ցանկը, ամենից առաջ, հետաքրքիր է Հայոց Աստուածաշնչի բացակայութեան վարադոյով: Նաեւ ճշտել մեզ հանդիպում են նաև հունական ոչ ցանկեր (տե՛ս այս մասին Zahn-ի աշխատութիւնը):

Շերակացու ցանկում առաջին անգամ հիշվում է Մակաբայեցոց ո՛չ թե երկու, այլ չորս դիւրք: Ի մէջի այլոց, Մակաբայեցոց չորս դիւրք դոյութիւնն ունենալու մասին մենք հիշատակութեան հանդիպում ենք նաեւ Մխիթար Այրիվանցու մոտ[2]: Աստվածաշնչի մի դիւրքերի վերջում այդպիսի հիշատակութեան հանդիպել է և Գ. Զարբհանեանցը[3]: Այդ վայրերը մեզ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ հնագոյն շրջանում հին կտակարանը միանգամայն այլ դասավորութիւն է ունեցել, քան մեզ հասած և հայտնի հին կտակարանի դասավորութիւնն է:

3. ԳՐԱՉԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒՄՆԵՐ

Շերակացու հին և նոր կտակարանի ցանկի լավագոյն տեքստերից են հանդիսանում ՀՍՍՌ մատեան. № № 699 և 2180 դիւրքերի տեքստերը: Այս դիւրքերի տեքստերն ունին այն առաւելութիւնը, որ պահել են բոլոր թիվերն իրենց նշանագրերով և հնարաւորութիւն են տալիս ճշտել աղաւաղված տեքստերը: Այս տեքստի հիման վրա այժմ հնարաւոր է դիւրհական մի շարք ուղղումներ առաջարկել ոչ միայն Մեսրոպ Մաշտոցի և Ֆեհրաթեանի հրատարակած տեքստերում, այլ և նման ունահամարների այլ ցանկերում, եթե կան այդ կարգի աղաւաղումներ: Աղաւաղումների մեծ մասի պատճառը, ինչպես պարզվում է, բոլոր թիվերի նշանագրերի հետևանքով է: Փորձենք այդ աղաւաղումների մի քանիսի վրա կանգ առնել:—

ա) Անտիոքա երկրորդ ժողովի կանոնում, որը հրատարակվել է Մեսրոպ եպ. Մաշտոցոսի «История перевода библии на армянский язык» աշխատութեան մէջ, կարդում ենք. «Համամեղամայն հնոց կտակարանաց տունք են ՔՃԻԹ»[4]: Խոսքը հին կտակարանների ունահամարների մասին է: Շերակացու ճշտված ունահամարների ցանկից, ինչպես և ունահամարների թվի ընդհանուր դումարից երևում է, որ բերված նախադասութեան մէջ հին կտակարանի ունահամարների թիվն աղաւաղված է, նա պիտի լինի ո՛չ թէ ՔՃԻԹ (9129), այլ՝ ՔՃԻԹ (79129) ՀՍՍՌ մատեան. № 2180, թերթ 573բ): Աղաւաղման պատճառը բյուրաւոր «ի»-ն դիւրհների կողմից չհասկանալու և դուրս թողնելու հետևանքով է:

---

1) Ե. Գ. Ֆ Ամանեա Շերակ. անտիպ էջերն («Հանդ. ամս.» 1908 թ. էջ 82).

2) Մխիթար Այրիվանցի, Ժամանակագրութիւն (տես նրա գրչագիրը մատենադարանում).

3) Գ. Զարբհանեանց, Թարգմանութիւնք, Վենետիկ 1889, էջ 190.

4) М. Т.—Мовсесян, История перевода библии, стр. 225.

բ) Անտիոքաց նուէն ժողովէ տեքստում կարդում ենք. «Այս սահմանք եղան ի ժողովոյն Անտիոքայ: Մինչդամայն նորոյ կտակարանացս ՓՂՂ և համուռ հին և նոր կտակարանաց ՃՓՋի»[1]: Դրչագրում, ինչպես պարզվում է, հին և նոր կտակարանների թիվը եղել է ո՛չ ԲԼ ՃՓՋի, այլ ԹՒՋի: Մատենարանը ենթադրել է, որ այդ թիվն աղավաղված է, ուստի անհրաժեշտ է համարել ինքն ուղղել ՃՓՋի ձևով՝ ներքին լուսանցքում, տալով հետևյալ ծանոթությունները: Текст суммы испорчен и напечатан ԲԼ չէ, явное искажение ԺԼ չէ, где переписчики легко могли ԺԼ сделать ԲԼ»[2]:

Մեսրոպ եպ–ի կատարած այս ուղղումը բացարձակ սխալ է: Նա, ըստ երևույթին, ծանոթ չլինելով բյուրավոր թվերի հետ, ենթադրել է, որ թվի սկզբում Թ թվանշան լինել չի կարող:

Վերև բերված տեքստում ՓՂՂ թվականի սկզբից բաց է մնացել Ա՛, իսկ վերջից՝ Ա: Լամպրոնի բոլոր ցուցակներն ունեն Ա՛ՓՂՂԱ: Վերջին Ա՛ՓՂՂԱ թիվը ճիշտ է, որովհետև մնացել թվահամարները հաշվելիս՝ այդ դեպքն է առաջվում: Մյուս թիվը, նոր և հին կտակարանների ընդհանուր թվահամարը, լամպրոնի ցուցակներն ունեն ԹՒՋի (97720), այսինքն՝ ճիշտ այն թիվը, ինչ որ Մատենարանը համարում է աղավաղված «Явное искажение» ԹՒՋի, միայն ընդունելով Թ–ից հետո ոչ ԲԼ «Լ» է, այլ Ի: Որ ԹՒՋի թիվը ճիշտ է, դրանում կարելի է համոզվել նոր և հին կտակարանի առանձնացրած թվի դեպքով: Նոր կտակարանի առանձնացրած թվի դեպքը, ինչպես վերևում տեսանք, Լ՛ՔՃԻԹ (=79129) է, իսկ նոր կտակարանները՝ Ա՛ՓՂՂԱ (=18591), 79129-ը դեպքած 18591-ի հավասար է 97720, այսինքն՝ ԹՒՋի:

գ) «Վասն համարոյ հին և նոր կտակարանաց» տեքստում, որը հրատարակված է Մատենարանի վերև հիշված աշխատության մեջ, հին կտակարանի առանձնացրած թվի դեպքով վերաբերյալ ասված է «Միահամուռ առնուք ՔՃԻԹ»[3]: Այդ թիվը, ինչպես տեսանք վերևում, պիտի ուղղել՝ «Միահամուռ առնուք Լ՛ՔՃԻԹ» ձևով:

դ) «Գրիգորի Եսայեծի որ այսպես չարահիւսեալ է զհին եւ զնոր կտակարանս» տեքստում, որը զարմանալ հրատարակել է Մեսրոպ եպիսկոպոս Մատենարանը,

Պիտի լինի	Կարդում ենք
Հարց. Քանի՞ առն է աստուածաշունչ գիրք ամենայն Պատասխանի. Հին կտակարանքն ամենայն Լ՛ՔՃԻԹ, և նոր կտակարանքն ամենայն առնուք Ա՛ՓՂՂԱ: Միահամուռ հին և նոր կտակարանքն՝ ԹՒՋի առն է»:	«Հրց. քանի առն է ածաշունչ գիրք ամ. Պաս. Հին կտակարանքն ամենայն ՔՃԻԹ, և նոր կտակարանքն ամէն առնուք ՓՂՂԱ: Միահամուռ հին և նոր կտակարանք ՃՓՋի առն է»:[4])

[1]) М. Т. Мовсесян, История перевода библии, էջ 255.
[2]) Նույն տեղը, էջ 260.
[3]) Նույնը, էջ 263.

ՀՍՍՌ մատեն. № № 2180 և 699 ձեռագրի «Թիւք որչափութեան առնց հին եւ նոր կտակարանաց» տեքստի հիման վրա հնարավոր է Ֆեհրաթյանի տեքստում առաջարկել մի քանի վոքրիկ ուղղումներ:

Ֆեհրաթյանի հրատարակած տեքստն ունի	Պետի լինի
«Ցեսայեա տունք՝ Վ Պ»:	«Ցեսայեայ տունք՝ Վ Պ»:
«Յոբա տունք՝ Թ Ո»:	Յովբայ տունք՝ Զ Ի»:
«Տուբիթա տունք՝ Ո Զ Մ»:	«Տուբիթա տունք՝ Զ Մ»:
«Համանգամայն հնոց կտակարանաց տունք՝ Է Ք Ճ»:	«Համանգամայն հնոց կտակարանացն տունք՝ Է Ճ Ի Թ»:
(Տես «Հանդէս ամսօրեայ», 1908, էջ 21).	(ՀՍՍՌ Մատեն. № 699 ձեռագրի տեքստը):

Ընդհանուր տների թվահամարները դասարից երևում է, որ երկրորդի տեքստն ավելի հարազատ է և նախնական է հանդիսանում:

Անչափ շատ են Մ. Եպ. Մադիստրոսի հրատարակած տեքստի սխալները: Գրչագրերի և Ֆեհրաթյանի հրատարակած տեքստերի՝ Մադիստոսի հրատարակած տեքստի հետ կատարած համեմատությունից պարզվում է, որ Մադիստրոսի հրատարակած տեքստը սխալաչատ և անկոյտ կազմված մի տեքստ է: Բերենք մի քանի օրինակներ՝

Մոգիստրոսի հրատ. տեքստում: (էջ 259—260)	Դրչագրերում և Ֆեհրաթյանի հրատարակած տեքստերում:
«Թիւքն՝ Վ Զ Լ Դ»:	«Թուոց տունք են Վ Շ Լ Դ»
«Առաջին թագաւորքն Ս Զ»:	«Թագաւորութեան Ա. տունք՝ Մ Շ»
«Երրորդն՝ Մ Ն»	«Թագաւորութեան Գ տունք՝ Մ Շ»

Առաջին Մակաբայեցւոց Ս Զ Ի Ե Մակաբայեցւոց Ա. տունք՝ Մ Շ Ի Ե «Իմաստասիրութիւն Սողոմոնի» տունը տեղափոխված է Հոբից հետո:

«Երկրորդն [Եզրի՝] Մ Պ»:	«Երկրորդ Եզրի տունք՝ Ռ Պ»:
«Յովհաննու առաջին Մ Լ»:	Յովհաննու Ա. Տունք՝ Մ Կ»:
«Հռոմայեցւոյն՝ Զ Մ Բ»	«Հռոմայեցւոց տունք՝ Զ Մ»:
«Եփես. Յ Մ Բ»:	«Եփեսացւոց տունք՝ Յ Ժ Բ»:
«Տիտոս Ղ Դ»:	«Տիտոսի տունք Ղ Զ»

Մադիստրոսի հրատարակած տեքստում Հովհաննու Հայտնության վերաբերող տողը բացակայում է: Շերբակացու նախնական բնագրում, ինչպես տեսանք վերևում, բերվում է Հովհաննու Հայտնության վերնագիրն առանց հիշելու տնահամարների թիվը, իսկ Մեսրոպ եպիսկոպոսի բերած տեքստում այդ գլուխն ամբողջովին դուրս է նետված: Պարզ է, որ նախնական տեքստում այդ եղել է, իսկ հետագա ընդօրինակողները այդ գլուխը դուրս են հանել:

VI. ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ԳՐՉԱԳՐԵՐԻ ԲԻԲԼԻՈԳՐԱՖԻԱՆ

ա) Պատճէն տոմարի

1. *ՀՍՍՌ մատենադ.* № 4298, թ. 360 «Պատճէն տումարի ըստ հայերէն թուականի, զոր կարգեալ է Անանիա Շիրակացին»: *Ընդօրինակել է Մարտիրոս պրիչը*: *Ձեռագրի պրչութիւնը* XVI *դարի է*:

2. *ՀՍՍՌ մատեն.* № 6731 (*եր.* 112) *թ.* 166 «Պատճէն տումարի ըստ հայերէն թուականի, զոր կարգեալ է Անանիայի Շիրակունւոյ վարդապետէն.— *Տեա զէրորդ զկարմրագրերդ...*»: *Ընդօրինակել է Գրիգոր Տամաժիրչիկն Ի-լով քաղաքում* (*Լենհասատանում*), 1614 *թվին*:

3. *ՀՍՍՌ մատեն.* № 1100 (*Կ.* 1112), *թ.* 227*ա* «Պատճէն տումարի ըստ հայերէն թուականի, զոր կարգեալ է Անանիայի Շիրակացոյ վարդապետի:— *Զկրկնակ ամսոյն այսպէս ասա...*»: *Ձեռագիրն ընդօրինակված է* 1726 *թվին, Երուսաղէմում*:

4. *ՀՍՍՌ մատեն.* № 2036 (*Կ.* 1974), *թ.* 1*բ* «Պատճէն տումարի ըստ հայերէն թուականի, զոր կարգեալ է Անանիայի Շիրակացոյ վարդապետի:— *Զկրկնակ ամսոցն այսպէս ասա...*»: *Հիշատակարան չունի*: *Ձեռագրի գրչութիւնը* XVII *դարի է*:

5. *ՀՍՍՌ մատեն.* № 2009 (*Կ.* 1996), *թ.* 174*ա* «Պատճէն տումարի ըստ հայերէն թուականի, զոր կարգեալ է Անանիայի Շիրակացի վարդապետի:— *Զկրկնակ ամսոցն այսպէս ասա...*»: *Ընդօրինակել է Նիկողայոս սրբազան Լիմ անապատում*, 1751—1752 *թ. թ. ընթացքում*:

6. *ՀՍՍՌ մատեն.* № 3838 (*Գ.* 1294), *թ.* 1*ա* «Պատճէն տումարին հայոց թուականի, զոր արարեալ է Անանիա Շիրակացւոյ վարդապետի գեղեցիկ եւ զարմանալի: *Կրկնակ ամսոյն այսպէս ասա...*»: *Ընդօրինակել է Սարգիս քահանան*, 1803 *թվին*:

7. *Փարիզի ազգային մատեն.* №. 252 (*Տե՛ս Մակլերի ցուցակ, էջ* 132):

բ) Հայտնութեան ճառը

1. *ՀՍՍՌ մատեն.* №. 2679 (*Գ.* 102), *թ.* 13*բ*. «Անանիայի Շիրակացւոյ Համարդի ասացեալ ի յայտնութիւն տեառն եւ փրկչին մերոյ: *Բայում աշխատութիւնն գործատնութիւնս...*» *Գրչագիրն ընդօրինակված է* 971 *թվին Ղուկաս գրչի ձեռքով*: *Գրչութեան վայրն անհայտ է*: *Գրչագրի մա-*

սին խոսել են մի շարք բանասերներ (Հ. Տաշյան, Գ. Տ.— Մկրտչյան, պրոֆ. Մալխասյան, և ուրիշները)։

2. ՀՄՄՌ մատեն. № 579 (կ. 564), թ. 276ա. «Անանիայի Շիրակացւոյ Համարոյղի ասացեալ յայտնութեան տեառն։ Բազում աչխատութիւն դործառնութիւնս մերոյ վասն արբոյն տուելոյ...»։ Գրչադիրն ընդօրինակված է 1279 թվին, Հովհաննես քահանայի ձեռքով։

3. ՀՄՄՌ մատենադարանի № 2001 (կ. 1983), թ. 186բ «Անանիայի Շիրակացւոյ Համարոյղի ասացեալ ի յայտնութեան տեառն։ Բազում աչխատութիւն դործառնութեանս...»։ Գրչադիրն ընդօրինակված է 1373 թվին Աղթամարում։ Գրիչն անհայտ է։

4. Վենետիկի մատեն. Ճասընտիր ԺԹ դարու. № 352 (նոր վերջերս դրված համարը 218), որից և հրատարակել է պրոֆ. Ր. Պատկանյանը։ թ. 172ա. «Անանիայի Շրակացւոյ Համարոյղի ասացեալ յայտնութեան տեառն»։ Նա ընդօրինակված է Սեթյանի ձեռքով ՀՄՄՌ մատեն. № 2679 դրչագրից, որն այն ժամանակ կարապետ վարդապետի սեփականությունն է հանդիսացել։ (Համ. Բ. Մարգիսյանի ցուցակ, II հ., էջ 278)։

ՀՄՄՌ մատեն. № 6228, թ. 72ա. «Անանիայի Շիրակունւոյ Համարոյղի ասացեալ ի յայտնութեան տեառն եւ փրկչին մերոյ։ Բազում դործառնութիւնս մերոյ...»։ Գրչագիրն ունի 19-րդ դարի դրչություն։ Արտագրված է ՀՄՄՌ մատեն. 2679 դրչագրից։

գ) Ջատկի ճառը

1. ՀՄՄՌ մատենադարանի № 2679 (Գ. 102), թ. 19բ. «Անանիայի Շիրակացւոյ Համարոյղի ասացեալ ի գատիկն տեառն։ Ջառաւն սրբոց պատիկն ուսաք ի Մովսէսէ...»։ Գրչագիրն ընդօրինակված է 917 թվին, Ղուկաս գրչի ձեռքով։

2. Վենետիկի Ճասընտիր ԺԹ դարու. № 352 (նոր համարը 218)։ թ. 32· «Անանիայի Շիրակացւոյ Համարոյղի ասացեալ ի գատիկն տեառն»։ Այս ասելքսից է կատարվել պրոֆ. Ր. Պատկանյանի հրատարակությունը։ Ընդօրինակության մայրը ՀՄՄՌ մատեն. № 2679 դրչագիրն է հանդիսացել։ Ընդօրինակողն է Սեթյանը։ (Համ. Բ. Մարգիսյանի ցուցակը, էջ 278—279)։

3. ՀՄՄՌ մատեն. № 6228։ Ընդօրինակված է № 2679 դրչագրից։ Գրությունը XIX դարի է։

2. ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՏՈՄԱՐԻ ԵՎ ՇԼՔ ԱՄՅԱ ԱՂՅՈՒՍԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Մլքնադարյան դրեթե բոլոր հայ պատմագրիչները և մատենագրիչները, սկսած Հովհաննես Դրասխանակերտցուց, 7-րդ դարի պատմական դեպքերի մասին խոսելիս հղչում են Աչատաստա կաթողիկոսի պատմերով Շիրակացու կողմից հայոց անչարժ տոմար կազմելու մասին։ Այսպես օրինակ, Դրասխանակերտցին պատմում է. «Իսկ Աչատաստայ Հայրապետին հոդացեալ վասն հայկականս ոսմարի, դի քեզեւս անչարժ դնս ըստ այլոց ազգաց տարեթուացէ յօրինել. դի մինչ անչարժ լինիցին ամանք տարեկոնաց

կամ յեղափոխ յեղանակը ժամանակաց: Վասն որոյ եւ առ ինքն դԱնանիա Անեցի կոչեալ՝ որ բանիբուն այնմ արուեստի էր հմուտ, հրամայէ նմա Զաստեղծագործել զխնդրելին իւր: Իսկ նորա ջան ի վերայ եդեալ եւ լսատ բոլոր աղջաց պատմանէ՝ անշուշտ յօրինեալ զկարդ հայկական տոմարի. զի բարեձեւագունից ոմանց եւ զմեզ կշռադատեալ՝ մի կարօտացուք կալ ի գուշակութիւն Հռոմայեցւոց: Եւ մինչդեռ խորհէր մեծն Անաստաս ժողովոք եպիսկոպոսաց զեղեալն հաստատել՝ վախճան կենաց նմա ժամանէր, կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս վեց»[1]:

Դրասխանակերացու այս տեղեկութիւնն այս կամ այն վարկանոով կրկնում են՝ Կողեսը[2], Սամուել Անեցին[3], Մխիթար Այրիվանեցին[4], Կիրակոս Գանձակեցին[5], Վարդան Արեւելցին[6], և ուրիշները:

Ասողիկի[7] տեղեկութիւնից երեւում է, որ Շիրակացին դրել է մի այլ աշխատութիւն եւս, ուր ամփոփված է եղել հայոց տոմարը: Ասողիկն այդ մասին հայտնում է. «Իսկ Անաստասեայ խորհեալ Հայաստանեայցս կարգել տոմար անշարժ ըստ այլոց ազգաց, և հրամայէ Անանիայի Շիրակացւոյ կարգել զԲրոնիկոն հրաշագան, յորում զտոմար մեր կարգեաց անշարժ: Եւ Անաստասեայ խորհեալ ժողովով եւ եպիսկոպոսօք հաստատել զԲրոնիկոնն՝ վախճանի, կեցեալ ամս վեց»[8]:

3. ԵՆԹԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ՏՈՄԱՐԻ ԵՒ ՇԼՒ ԱՄՍՅԱ ԱՂՅՈՒՍԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Ասողիկի այս տեղեկութեան հիման վրա բանասերների մեծամասնութիւնը ենթադրել է, որ այստեղ խոսքը Շիրակացու կազմած ժամանակագրութեան մասին է:—Շիրակացին իր Բրոնիկոնի մէջ ցանկացել է տոմարի մէջ հատաբած հաշիւներն ամրացնել պատմական փաստերով:

Բացի Ասողիկի վերեւ բերված տեղեկութիւնից, Շիրակացին ինքը եւս իր Զատկի ճառում հիշում է քրոնիկոնի տոմի մի աշխատութիւն կազմելու մասին. «...եւ քանզի չեն տեղեակ բազումք թուոց,—գրում է Շիրակացին—մանաւանդ չինականք. եւ վարդապետութիւն Տեառն մերոյ տարածեցաւ կալաւ զաշխարհ ամենայն: Վասն այնորիկ հինգ հարիւր երեսուն եւ երկուց ամաց մնանդամայն համարեաց ըստ թուոց Ադեքսանդրացւոցն ի ԳԻԸ ամէն մինչեւ յամն ՌՃԿ, այնուհետեւ որոց կացցեն յաշխարհի, կազմեցի եւ Անանիա որդի Ցովհաննիսի Շիրակացւոյ եւ զրոյմեցի տառաձինն զքառն մի մի ամ ՇԼՒ, ԻԸ կանոն, որովք զամենայն համարն բոլանդակեցի ՇԼՒ կարդ, եւ զատի մեկնեցի զմի կարդ առ մի մի տարի»[9]:

Շիրակացու այս վերջին տեղեկութեան հիման վրա պրոֆ. Գրիգոր

---

1) Ցովհաննէս Դրասխանակերացի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս 1912, էջ 92:
2) Ցովհաննէս Կողեսն, Մեկնութիւն տոմարի, ՀՍՍՌ մատեն. № 1999 թ., 17բ:
3) Սամուել Անեցի, Ժամանակագրութիւն (ՀՍՍՌ մատեն. № 5619, թ. 78 բ.):
4) Մխիթար Այրիվանեցւոյ, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա 1860, էջ 50:
5) Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 59:
6) Վարդան Մեծ, Պատմութիւն տիեզերական:
7) Ստեփաննոս Ասողիկ, Պատմութիւն Տիեզերական, II տպ., ՍՊԲ 1885, էջ 99:
8) Ստեփաննոս Ասողիկ, էջ 99:
9) Անանիա Շիրակացւոյ Համարոյն ասացեալ ի գատիկն տեառն (տես «Մենագրդք քանից», էջ 26).

Ֆալաքյանցը համոզված պնդում է, որ այստեղ Շերակացու խոսքը ժամանակագրության մասին է, որը դռնված չէ. «Զատկի ճառից ակներև է,— գրում է Ֆալաքյանցը,— որ հեղինակը գրել է ժամանակագրական իր կանոն «որով զամենայն համարն բովանդակեցի ՇԼԲ կարդ և զաղի մեկնեցի զմի մի կարգ առ մի մի տարի» մի աշխատություն, որ մինչև այժմ, դեռ դռնված չէ»[1]:

Բանասեր Բ. Սարգսյանն իր հրատարակած «Անանուն ժամանակագրութիւն յօրինեալ խմբ. յէ դարու» առաջաբանում ավելի է խորացել Ֆալաքյանցի հայտնած եղրակացության մեջ և պնդել, որ 7-րդ դարի իր հրատարակած հենց ժամանակագրության մասին են Ասողիկի և իրեն, Շերակացու տեղեկությունները[2]:

Բ. Սարգսյանին սակայն տարակուսանքի մեջ է ձգել մի փաստ— Շերակացին իր Քրոնիկոնը կազմել է Անաստաս կաթողիկոսի օրոք և նրա հրամանով 667—669 թ. թ.: Սակինչ ժամանակագրությունը վերջանում է 685 թվականի դեպքերի նկարագրությամբ. ի՞նչպես կարող էր այդ պատահել: Նկատվող այս հակասությունը սակայն նա փորձել է մեղմել, հնարավոր համարելով Շերակացու՝ Անաստասի մահից հետո ժամանակագրության վերջում պատմական նոր փաստեր ավելացնելը[3]:

Մեր կարծիքով, նախ ճիշտ չէ այն բանաձևերների կարծիքը, որոնք խոսելով Ասողիկի և Շերակացու այս տեղեկությունների մասին, «Քրոնիկոն» բառը հասկանում են միայն ժամանակագրություն, հունական χρονικός-ը, մոռանալով, որ հնում «Քրոնիկոն» է կոչվել նաև ժամանակագրությունների և տոմարական աշխատությունների տեքստերի մեջ հաճախ հանդիպող աղյուսակները: Ավելի քան անհամոզեցուցիչ է Շերակացու Զատկի ճառի վերջում բերված տեղեկության հիման վրա «Քրոնիկոն»-ը ժամանակագրություն ենթադրելը: Շերակացու խոսքը, մեր կարծիքով, պարզապես իր կազմած ՇԼԲ աղյուսակին է վերաբերում: Նա կազմած է եղել 532 ամյա շրջանի համար աղյուսակ՝ 532 առանձին առանձին տարիների համար: Շերակացու խոսքը՝ «Դրոշմեցի առանձին զընաւ մի մի առ», մեր կարծիքով, հենց դրան է վերաբերում:

Շերակացու ՇԼԲ աղյուսակ կազմելու փաստը միանգամայն տրամաբանական է, եթե ի նկատի ունենանք, որ Շերակացին պատվեր է ստացել Անաստաս կաթողիկոսից կազմել տոմար և այդ տոմարը պիտի հասկանալի լիներ բոլորին. նա ուղեցույց պիտի հանդիսանար՝ դյուրացնելու տվյալ տարվա զատիկը, բարեկենդանն և տոմարական կարևոր հաշիվները: Իսկ այդ հնարավոր էր միայն նման աղյուսակով:

Որ Շերակացին իր տոմարը կազմելիս պիտի առաջնորդվեր այդ սկզբունքով և պիտի հաշվի առներ լայն շրջանների պահանջը, այդ, ի միջի այլոց, երևում է և իր հետևյալ խոսքերից. «Եւ քանզի չեն տեղեակ բազումք թուոց, մանաւանդ չինականք... վասն այնօրիկ հինգ հարիւր երեսուն եւ երկուց ամաց... կազմեցի»[4]:

---

1) Գ. Ֆալաքեանց, «Հայոց թվականի հաստատության ժամանակի առթիվ» (տես «Հանդէս ամսօրեայ» 1904, էջ 157).

2) Անանուն ժամանակագրութիւն յօրինեալ խմբ. յէ դարու, էջ ԺԲ:

3) Նույնը, էջ ԺԵ—ԺԸ.

4) Ան. Շերակունեաց Մնացորդք բանից, էջ 26.

Շերակացու այս խոսքերը մեզ հիմք են տալիս հաստատապես ենթադրելու, որ Շերակացին է կոմիտասը և իրեն, Շերակացու վերջին բերված տեղեկությունները ո՛չ թե ժամանակագրության են վերաբերում, այլ ՇԼՒ աղյուսակին: Շերակացու ՇԼՒ աղյուսակը կազմված է ելնել 532 տարիների չրջանից համաձայն, ակնհայտ Աղեքսանդրյան ՊԻՐ (828) ամից մինչև ՌՃԿ (1360) ամը, որի մասին և ինքը վկայում է:

Շերակացու Զատիկի ճառի վերջում բերված տեղեկության մէջ մեզ անհասկանալի է նրա հաղորդած տեղեկությունը՝ «ԻՀ կանոն»-ների վերաբերյալ: Ի՞նչ գան և ուխ կանոններից մասին է խոսքը: Կարելի է դա բրկու ձևով հասկանալ—քանի և ուխերկյակը և յուրաքանչյուր տարվա առջև դնված աղյուսակների քանակը: Մեզ հավանական է թվում երկրորդը: Անգլերեն երկուհարյուր ամյա չրջանը, ըստ «Մատենագրության խմբագրական վանդ գատկաց» աշխատության, ունեցել է 17 կանոն, ուրեմն՝ այսպես խոսքը քանուխերակի մասին չի կարող լինել, այլ աղյուսակների: ՀՄՄՌ մատեն. ղրչագրերում հանդիպ են պատահում ՇԼՒ աղյուսակի տեքստեր, որոնք ունեն տարբեր թվով աղյուսակներ: Օրինակ, ՀՄՄՌ մատեն. № 1973 ղրչագրի ՇԼՒ աղյուսակն ունի 7 «կանոն»:—1) Թվական, 2) օր հայտնության, 3) առաջ. բարեկենդան, 4) բուն բարեկենդան, 5) լրումն, 6) լրման օրը, 7) զատիկը, 8) պենտեկոստեն, 9) վարդավառը (տե՛ս թերթ 94—107բ): Նույն մատեն. № 6731 ղրչագրի պարզատոմարն ունի 15 աղյուսակ (տե՛ս թ. 27բ—299ա): Այսպես օրինակ՝

Թուական	Ամ. յայտ.	Առաջաւոր	Ջանէք	Բուն բարեկ.	Ջանէք	Լրումն	Ջանէք	Ամ. լրմ.	Զատիկ	Ջանէք	Պենտեկ.	Ջանէք	Վարդավառ	Ջանէք
ա	բ	փետ	թ	փետ	լէ	մարտ	ժգ	ա	մարտ	ի	յունիս	ը	յուլ	լէ
բ	գ	յունվ	լէ	փետ	ժէ	մարտ	ը	և	մարտ	և	մայ	լգ	յուլ	ժբ
գ	դ	յունվ	ժէ	փետ	է	մարտ	լը	բ	մարտ	լը	մայ	ժգ	յուլ	դ

Այս ձևով չարունակվում է մինչև ՇԼՒ թվականը:

ՀՄՄՌ մատեն. № 1999 ղրչագրի ՇԼՒ աղյուսակն ունի հետևյալ «կանոն»-ները՝ 1) Թուական, 2) վերափիր, 3) էներեակ, 4) տանուտէր, 5) ուբ, 6) առաջաւոր, 7) բուն բարեկենդան, 8) միջոց, 9) լրմունք, 10) զատիկ, 11) պենտեկոստեն, 12) վարդավառ և 13) միջոց:

4. ՇԼՒ ԱՂՅՈՒՍԱԿԻ ՊԱՏՄՈՒԻԿԸ

ՀՄՄՌ մատեն. № 2679 (Գևորգյան № 102) նշանավոր ղրչագիրը մեզ հնարավորություն է տալիս Շերակացու տոմարի մասին խոսել ավելի կոնկրետ ձևով: Այդ ղրչագրում պահվել է հնագույն ՇԼՒ-ի աղյուսակի վերջին պատառիկը, որի Շերակացուն պատկանելը, մեր կարծիքով, անհրաժեշտ է:

ՀՄՄՌ մատեն. Գևոր. № 102 ղրչագրի առաջին մասը, ինչպես հայտնի է, ընդօրինակված է 971 թվին և պարունակում է ամբողջությամբ Շերա-

կացու աշխատությունները: Այդ մասին արդեն մանրամասն խոսել է Գ. Տ.-Մկրտչյանը՝ «Ցաղաց ամպոց եւ նշանաց»-ի առթիվ գրած իր նեռածանումը[1]): Շիրակացու ահա այդ աշխատություններին չարքումն է վերև հիշված պատառիկը, որը բաղկացած է երկու թերթից: Դրչագրի պատահական հնությունը (971 թ.), պատառիկի Շիրակացու աշխատություններին չարքում ընդօրինակված լինելու փաստը և տեքստի բովանդակությունը, հիմք չեն տալիս մեզ կասկածելու պատառիկի Շիրակացու աշխատությունը լինելու խնդրում: Հովհաննես Սարկավագից առաջ մեկի հեղինակը, որը զբաղվել է հայկական տոմարով և ակտիվ մասնակցել նրա բարեփոխության, հանդիսացել է Շիրակացին, ուստի և այս պատառիկի տեքստը Շիրակացուն պատկանելը, վերև բերված վկայաբերի հիման վրա, անհիմնական է դառնում: Շիրակացու անունը հիշված է այդ դրչագրի պարունակած Շիրակացու աշխատության բոլորի վերնագրում: Հավանական է այդպիսի վերնագիրը եղել է նաև Շ.Ի. ազյուսակի սկզբում, բայց նա անդամահատվել է՝ թերթերի թափվելու պատճառով: Այժմ ազյուսակից մնացել է ՆՉԴ (484) թվականից հետո եղող տեքստը մինչև վերջ:

Ազյուսակի յուրաքանչյուր թվական ունի ճիշտ 28 ազյուսակ, այսինքն այնքան, ինչքան հիշված է այդ Շիրակացու մոտ: Բացի և ութ այդ ազյուսակներից 14-ը հայոցն է, 14-ը հռոմեացիներինը:

Կասկած չի կարող լինել, որ բերված պատառիկի տեքստը Շ.Ի. ազյուսակ է: Նա բաղկացած է եղել 28 կոնոններից: Տեքստը ընդգրկել է 582 ամյա շրջան: Վերջացել է 550 թվականով: Սկսված պիտի լինի 18 թվին: Շիրակացին, հավանական է, առաջնորդվել է Աղեքսանդրիայի տոմարագետների կարգած տոմարից, որոնք Անգրեասի երկուհարյուրամյա շրջանը վերջանալուց հետո մեր ներկա թվականության 19-ին կազմեցին 532 ամյա շրջանը: Այդ մասին, է մեջը այլոց, ՀՍՄՌ մատեն. № 1999 դրչագրում հետևյալն է ասված. «Ցորժամ անցեալ էր երկերիւր ամ Անդրէասի տումարին, յետ ժ ամի, որպէս կարծեն ոմանք՝ եթէ սխալ եղեն, ժողովեցան յԱղեքսանդրիայ մայրաքաղաք ուսումնասիրեաց, է ԺԹ թուականին կարգեցին դարձիկ չորեքտասան յամանին Շէ ամաց, ոչ աղարտելով պաղնջուց դրօշմեալն» (ՀՍՄՌ մատեն. № 1999, թ. 20ա):

Անհասկանալի է միայն Աղեքսանդրացոց թվականի հիշատակությունը Շիրակացու Ջատկի ճառի վերջում. «Աղեքսանդրացւոյն է ՊԻԸ ամէն մինչեւ յամն ՌՃԿ»: Աղեքսանդրացու թվականը, ըստ ՀՍՄՌ մատեն. № 1999 դրչագրում եղած տոմարի տեղեկության, 309 թիվ պիտու է մեր ներկա թվականից. «ՃԱղեքսանդրէ մինչեւ ծնունդն Քրիստոսի են ամք ՅԹ»), ուրեմն, ըստ հայկական թվականի, պիտու է նա 860: Այս թվականը չի համապատասխանում վերև նշված Շիրակացու Աղեքսանդրյան թվականին:

Մեր մատենադարանի № 1973 դրչագրի տոմարում Աղեքսանդրյան տոմարի վերաբերյալ կա այսպիսի մի տեղեկություն. «Կայ հանապազ, ՊԻԸ, եւ դեռ մեծ թուականն ի վերայ ած. եւ այն է թուական Աղեքսանդրի» (թերթ 57ա): Պիտի ենթադրել, որ կամ Շիրակացու այստեղ բերածն Աղեքսանդրյան թվականը չէ և կամ թէ Շիրակացու ազյուսակի վերջում փոփոխություններ են կատարված: Հավանական է վերջինս:

---

1) Տես Գ. Տ.-Մկրտչյանի «Ցաղաց ամպոց եւ նշանաց» աշխատությունը, տպատպությունը «Արարատ»-ից:

5. ՀԱՅՈՑ ԹՎԱԿԱՆԻ ԿԱՊԸ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ՇԼՔ ԱՂՅՈՒՍԱԿԻ ՀԵՏ

Մեր նպատակից դուրս է այստեղ խոսել հայոց թվականի սկզբնավորության մասին, բայց Շիրակացու ՇԼԲ աղյուսակի կապակցությամբ հնարավոր ենք համարում ենթադրել, որ հնագույն ՇԼԲ աղյուսակները, որոնց թվում և Շիրակացու ՇԼԲ աղյուսակը, պիտի սկսած լինէին 552 թվականից և հայոց թվականի սկիզբը, որը կապված չէ ոչ մի նշանավոր քաղաքական իրադարձության հետ, կապված պիտի լինի Շիրակացու ՇԼԲ աղյուսակի հետ: Այսպիսի եզրակացության հանդելու համար մեզ հիմք է տալիս կողմնակի հետևյալ տեղեկությունը. «Արդ վասն զի յորոց ամսոյ յի. հանդիպեցաւ դնել զդիւր Թուականութեան հայոց աղբիս ի ձեռն Անանիայի Շիրակացւոյ ի ժիւրդ ամի աթոռակալութեան տեառն Յովհաննէսի հայոց կաթողիկոսի, որ ի Թիւ հայբրպեսացն ի սրբոյն Գրիգորէ. եւ ի ե ամէն Յուստինէանոսի կայսեր. ի հիմնարկութեան մեծ եկեղեցւոյն սրբոյն Սոփեայ. եւ ի իւ ամէն Խոսրովու պարսից արքայի»[1]: Ի՞նչ «Թվականության դրի» մասին է վերաբերում կողմնակի խոսքը, որը սկսվել է Հուստինիանոսի ԻԵ-րորդ տարում (552 թվականին): Կողմնակի խոսքը, մեր կարծիքով, Շիրակացու ՇԼԲ աղյուսակի մասին է, իսկ «Դիւր Թուականութեան Հայոց»— հայոց թվականի՝ վեր ածված ՇԼԲ աղյուսակների:

Շիրակացու ՇԼԲ աղյուսակը հայ եկեղեցական տոները կարգավորելու և նրանով առաջնորդվելու տեսակետից ուներ հսկայական նշանակություն: Եկեղեցական արարողություններին, հատկապես Զատկի ճիշտ ժամանակը որոշելու հարցում, նա հանդիսանում էր մեկ ղեկցույցը: Աղյուսակի թվականները պարզ է, որ չէին կարող ոչ քաղաքագիտություն չատանալ և հետագայում չհարվել պատմական փաստերի հետ: Շիրակացու աղյուսակի սկիզբը, կարծում ենք, պիտի և եղած լինի հայոց թվականի սկիզբը:

Շիրակացու տոմարը, ավելի ճիշտ՝ աղյուսակը, չնայած հայոց եկեղեցական ժողովի կողմից պաշտոնապես չի ընդունվել, սակայն նա գործածության մեջ է դրվել հայ գրականության մեջ: Այդ մասին են վկայում 12—13-րդ դարերի մատենագիրների որոշ կցկտուր տեղեկություններ: Շիրակացու աղյուսակը վերջնականուց հետո սկսում են տոները խոսնովել, ուսուն և անհրաժեշտ է լինում մեկ տարի ուշացումով կազմել նոր աղյուսակ: Այդ աշխատանքն իր վրայ է վերցնում արդեն Հովհաննես քահանան (Սարկավագը):

6. ՀԱՅՏՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԶԱՏԿԻ ՃԱՌԵՐԸ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ՏՈՄԱՐԻ ՄԱՍԵՐՆ ԵՆ

Աղյուսակից հետո Շիրակացին չարադրել է տոմարը: Այդ պարզ երևում է Զատկի ճառում՝ իրեն Շիրակացու հետևյալ պահարկից. «Յայտնութիւն ըստ Հայոց փոխոխմամբ է ըստ չորից չորից ամաց. եւ եթէ զիա՞րդ գիտելի է, եւ կամ ընդէ՞ր ոչ առկայացեալ ըստ այլոց աղգաց, յիւրում տեղւոջ պատմեցից ըստ կարգի տոմարիս»[2]:

Շիրակացու այս հիշատակություններից երևում է, որ Հայտնության և

1) *Մեկնութիւն տոմարի, զոր արարեալ է Յովհաննէսի վարդապետի, որ մականուանէին Կաղեղն (տես ՀՍՍՌ մատեն. № 1999, թ. 67բ):*
2) *Անանիայի Շիրակացւոյ Մնացորդք բանից, էջ 14:*

Շիրակացու Ջաուկի ճառերը[1]) նրա տոմարի մասերից են: Շիրակացու աղյուսակների մեջ կարևոր են նրա հայտնության և զատկի աղյուսակները, որոնց համար անհրաժեշտ էր, որ Շիրակացին տեսական հիմնավորում տար: Եվ ահա Շիրակացին ձեռնարկում է մի ընդարձակ աշխատանք— դրում է հայտնության և զատկի իր ներկա ճառերը: Նա աշխատում է բերել աստվածաշնչից և եկեղեցական հեղինակավոր դրույնելից քաղվածքներ և ցույց տալ, որ հայկական եկեղեցին հայտնության և զատկի տոները որոշելիս ավելի ճիշտ տեսակետի վրա է կանգնած, քան այդ քաղկեդոնական եկեղեցին է:

Ջաուկի ճառում Շիրակացին տալիս է արժեքավոր տեղեկություններ տոմարի պատմության մասին: Այդ տեղեկություններից հետազոտում օգտվում են միջնադարյան հայ տոմարագետները: Որոշ ձեռագրերում տոմարի պատմության այդ մասը հանդիպում է մեզ անդամահատված ձևով «Ճաղատս Քէ յումմէ եղան տումարք ազգաց»: Այս տեքստը հրատարակել է Dulaurier իր «Recherches sur la chronologie arménienne» աշխատության մեջ (տես, էջ 58—59):

7. ՇԼՔ-ԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՀԱՏՎԱԾԸ 971 Թ. ԸՆԴՕՐԻՆԱԿԱԾ ԳՐՋԱԴԻՐՈՒՄ

Հայտնության և Զատկի ճառերից առաջ, ՀՄՄՌ մատեն. № 102 դրչագրում, Շիրակացու վերև բերված աղյուսակից հետո, ընդօրինակված է ՇԼՔ շրջանի վերաբերյալ տեսական մի մաս, որը, դժբախտաբար առանց վերնագրի է և սկզբից թերի: Նա ընդօրինակված է 971 դրչագրությամբ և կասկած չի թողնում Շիրակացուն պատկանելու խնդրում: Ոճը, հնության պատկառելիությունը և Շիրակացու աշխատությունների մեջ գտնվելը վկայում են Շիրակացու հեղինակությանը պատկանելու օգտին:

Իր աղյուսակից հետո, Շիրակացին, ըստ երևույթին, անհրաժեշտ է համարել տեսականորեն հիմնավորել 532 ամյա շրջանը և այդ նպատակով է դրված ՇԼՔ շրջանի տեսական այդ մասը:

Շիրակացու տոմարի ՇԼՔ-ին վերաբերող այդ հատվածի մասին, որքան մեզ հայտնի է, ոչ ոք ոչինչ չի ասել, նա չի հրատարակված. անհրաժեշտ ենք համարում բերել այդ աշխատությունը տեքստի մասում ամբողջությամբ՝ վերցնելով այն 971 թվի ընդօրինակություններից:

8. ԱԶԳԵՐԻ ՏՈՄԱՐԻ ԱՌԵՂԾՎԱԾԸ

Շիրակացին իր Զատկի ճառի մեջ խոստանում է իր այդ ճառը և մյուս ժողովուրդների տոմարի շարադրությունը վերջացնելուց հետո, հանդամանորեն կանգ առնել և խոսել արեգակի և լուսնի վրա. «Արդ վասն չափու մնծութեանն (արեգական եւ լուսնի)··· ասելն առ այժմ արդելցի, մինչեւ բոլանդակեցից զխորհուրդ սրբոյ Զատկիս եւ զտոմար ամենայն ազգաց··»[2]): Շիրակացու այս տեղեկություններից պարզ երևում է նրա նպատակադրումը

---

1) Շիրակացու Հայտնության և զատկի ճառերը, հրատարակել է Պրոֆ. Ռ. Պատկանյանը «Մխայեցոցդք բանից»-ի մեջ. Այդ ճառերն անդրադարձել է թարգմանել պրոֆ. Կոնիբերը (տես «The Expositor»-ի 1896 թ., էջ 311—337 և „Byz. Zeitschrift", 1897 թ. էջ 574—584).

2) «Անանիայի Շիրակունեաց Մխայեցոցդք բանից», էջ 17.

— Նա Զատկի ճառից հետո պիտի չարադրեր այլ ժողովուրդների տոմարը— «զտօմար ամենայն ազգաց»:

Այդ մասին ավելի կոնկրետ խոստանում է նորից Շիրակացին, երբ վերջացնում է իր Զատկի ճառը. «Եւ արդ զի՞նչ եւս պակաս լցէ այսուհետեւ, քէ ոչ յայտնել կարգաւորութեամբ զտօմար իւրաքանչիւր ազգաց, սկիզբն արարեալ առաջի կարգել զտոմար ազգին Երբայեցւոց, զի նա խոկ է զլուխ եւ օրինակ ամենայն ազգաց»[1]: Շիրակացին այստեղ էլ, ինչպես տեսնում ենք, խոստանում է առանձին ժողովուրդների տոմարի վրա կանգ առնել՝ սկսելով երբայեցիների տոմարից: Այսպիսով, Շիրակացու և՛ առաջին և՛ երկրորդ տեղեկությունից պարզ երևում է, որ նա Զատկի ճառից հետո պիտի չարադրեր այլ ժողովուրդների տոմարը:

Հարց է առաջանում, ո՞ր ժողովուրդների տոմարի մասին է այստեղ խոսքը, ի՞նչ է ներկայացնում այն, վերջապես, այդ տոմարը չի՞ հասել մեզ արդյոք:

ՀՍՍՌ մատենադարանի լավագույն ձեռագրերում, բարեբախտաբար, մեզ հանդիպեցին մի շարք ժողովուրդների տոմարներ, որոնք, մեր կարծիքով, Շիրակացունը պիտի լինեն: Մեզ հայտնի այդ տոմարներն առայժմ, վեց են՝ հայոց, հռոմոց, երբայեցոց, ասորոց, հունաց եւ եգիպտացոց: Դրանք կոչվում են «Գատճէն»-ներ— «Գատճէն տոմարի հռոմոց», «Գատճէն տոմարի ասորւոց» և այլն:

Մեր սպասածին հակառակ, Շիրակացու այդ տոմարները սկսվում են ո՛չ թե երբայական տոմարով, այլ հայկականով: Հայկական տոմարի «Գատճէն»-ներից մեծ մասը, դժբախտաբար, չունեին Շիրակացու անունը: Մեկ նոր չրջանում ընդօրինակված մի քանի ձեռագրերում են և որոնց մեջ նկատում է կողմնակի մի հեղինակի ձեռք, հիշված է Շիրակացին՝ այն էլ թվականի կարգման կապակցությամբ. «Գատճէն տումարի ըստ հայերէն թուականի, զոր կարգեալ է Անանիայի Շիրակունւոյ վարդապետի» (ՀՍՍՌ մատեն. № 1100, թ. 277ա):

Որ այդ տեքստը հնից է գալիս, կասկած լինել չի կարող: Գրեթե բոլոր հնագույն ժողովածու տոմարներն աննշան փոփոխություններով ունին այդ տեքստը: Այդ խմբին պատկանող տեքստը, օրինակ, ընդօրինակված է ՀՍՍՌ մատեն. № 1973 և 1999 ձեռագրերում: Ճիշտ է, այս վերջին ձեռագրերում հիշված չէ Շիրակացու անունը, սակայն տեքստը գրեթե նույնն է: Շիրակացու անունը այդ խմբին պատկանող տեքստերում, թեկուզ և նոր ընդօրինակությունն տեքստի վրա, ինչ խոսք, որ պատահական չէ: Դա, անշուշտ, բոլոր ձեռագրերի մայր օրինակից[2]):

Մյուս կարեվոր փաստը, որ հիմք է տալիս այդ «Գատճէն»-ները Շիրակացուն վերագրելու, այդ Կողմնի և Սարկավագի կատարած տոմարի մեկնություններն են: Պարզվում է, որ Կողմնը և Սարկավագը մեկնել են այդ «Գատճէն»-ներից մի քանիսը, հատկապես, «Գատճէն տումարի ըստ հայերէն թուականի...» տեքստը:

Եվ, վերջապես, ՀՍՍՌ մատեն. 971 թվին ընդօրինակված Թղթյա ու-

---

1) Մնացորդք բանից, էջ 25,

2) Փաթրիդի ազգային Մատեն. Հայկական ֆոնդի № 252 ձեռագրի նկարագրությունից երևում է, որ այնտեղ ևս ընդօրինակված է Շիրակացու տոմարը (տես Մակեների ցուցակ, էջ 132—133):

Նիկոմ դրչադրի առաջին մասում կա Շիրակացու աշխատությունների շարքում եղած տոմարական մի փոքրիկ հատվածը, որը երբայական «Պատճէն»-ից է, համապատասխանում է մյուս դրչադրերում եղած «Պատճէն տումարի երբայեցւոց»-ի տեքստին, իսկ 971 թ. հատվածն, անկասկած, Շիրակացունն է:

9. «ՊԱՏՃԷՆ ՏՈՒՄԱՐԻ» ՀԱՅՈՑԸ

Մեզ հայտնի «Պատճէն»-ների ամենից ընդարձակը հայոց «Պատճէնն» է, առա՝ երբայականը և հռոմեականը: Ասորական, հունական և եգիպտական «Պատճէն»-ների տեքստերը փոքր են—նրանք ունեն դրչադրի փոքրիկ ֆորմատ ունեցող երկու էջի ծավալ:

Հայոց պատճենն ակսվում է անվանական դիր ունեցող ժողովուրդների անուններով թվարկումով: Այդ ժողովուրդներն են՝ երբայեցիք, քաղդեացիք, ասորիք, պարսիկները, մարք, հնդիկները, վիշնևիկեցիք, հույնք, հայք, վիրացիք, հռոմայեցիք, եգիպտացիք, աթենացիք, բյութանացիք, կապադովկացիք, վիրք և աղվանք:

Հայոց պատճենի սկզբում այնուհետև բերվում է հետևյալ աղյուսակը:—

Պատճէն տումարի քան հայերէն Թուոյ Ամիսքն:	Կրկնակը	Կեսայը	Տանուտերք տարոյ այս են	Մոլրակը, զոր գաւտիկը այս են
Նաւասարդ	չիա	չիա	Ամոյ	
Հոռի	բ	ը	Ցուլ	Երկուակ
Սահմի	դ	ա	Երկաւոր	
Տրէ	դ	աc	Խեցգետին	Լուսնթագ
Քաղոց	ա	բ	Առիւծ	—
Աբաց	դ	բc	Կոյս	Հրաա Աբեգ
Մեհեկի	ե	դ	Կշիռ	
Աբեդ	չիա	դc	Դարիճ	Լուսաբեր
Ահկի	բ	ե	Աղեղնաւոր	
Մարերի	դ	զc	Այծեղջիւր	Փայլածու Լուսին
Մարգաց	դ	ե	Ջրհոս	
Հրոաքց	ա	եc	Ձուկն	
Աւելեաց	դ	դ	Մոլոր	

Այնուհետև տրվում է կոնկրետ խորհուրդներ այն մասին, թե ինչպես պետի դանել ամիսների կրկնակը, թվականը, յոթնեկյակը, ամսամուտը, նահանջը, ինն և տասներկյակը, վերադիրը, առաջնորդաց բարեկենդանը, սանուտները, վարդավառի մեջտյը և այլն: Տոմարական հաշվելիները յուրաքանչյուր հարցի համար այդտեղ տրվում է կոնկրետ խորհուրդներ. «Զկրկնակ ամսոյն այսպես ասա, կալ դնաւասարդի ամիսն եւ երթ եւթն եւթն, որ մնայ՝ կրկնակ է հոռոյ...» ձևով:

10· ՔՍԱՆՉՈՐՍ ԺԱՄԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Շիրակացու «Պատճէն տումարի» մասն է կազմում ցերեկվա և գիշերվա քսան և չորս ժամերի անուններին տեքստը, որը հայտնի է հայագիտության մէջ և հրատարակված է: Օրը բաժանվել է 24 ժամերի, որից 12-ը ցերեկային են, 12-ը գիշերային: Ամեն մի ժամի համար, ըստ նրա օրվա ժամանակի մէջ ունեցած համապատասխան և բնորոշ հատկանիշի, տրված է անունը: Շիրակացու «Պատճէն տումարի հայոց»-ում ժամերն ունեն հետևյալ անունները:

Յերեկային ժամեր	Գիշերային ժամեր
1. Այգն	1. Խաւարականն
2. Ծայգն	2. Աղջամուղջն
3. Զաւրացեալն	3. Մթացեալն
4. Ճառագայթեալն	4. Շաղաւօտն
5. Շառաւիղեալն	5. Կամաւօտն
6. Երկրատեսն	6. Բաւականն
7. Շանթակալն	7. Հաւթափեալն
8. Հրակաթն	8. Դիզակն
9. Հաւթափեալն	9. Լուսաճեմն
10. Թաղանթեալն	10. Ամառօտն
11. Ամառարն	11. Լուսափայլն
12. Արփողն	12. Փայլածուխն

Կան դրչագրեր, ուր ժամերի անունները բավականին տարբերվում են վերևբերված ցանկից: Այսպես՝ ՀՍՍՌ մատեն. № 1999 դրչագրում հիշված են ժամերի հետևյալ անունները. «Այգծագեալն, զաւրացեալն, շառաւիղն, երկրատեսն, շանթակողմն, հրակաթն, հաւթափեալն, թաղարթափեալն, տարաբն, տարափողն, գիշերարկն, խաւարակն, աղջամղջակն, բաւանդակն, խաւժակն, դաղակն, կատաղատեսն, լուսաճեմն, խրսնձակն, համառատուն, վողահարն, հետաղատուն, կաքաւողն» (թ. 16բ—17ա):

Երկրորդ խմբի տեքստն առաջինի համեմատությամբ թերի է և անուններն աղաւաղված են երևում: Այս տեքստում ժամերից մեկի անունը բաց է թողնված, ապա, օրն ունի ոչ թե 24 ժամ, այլ՝ 23: Աղաւաղված են երևում «բաւանդակն», «դաղակն», «խաղձակն» անունները, որոնք իրենց նշանակությամբ իմաստավորված և իրանց համապատասխան տեղում չեն:

11· «ՎԱՍՆ ՕԴԻՑ ԱՐԵԳԱԿԱՆ»

ՀՍՍՌ մատեն. № 1999 դրչագրի «Պատճէն տումարի հայոց»-ում ժամերի անուններին նախորդում է մի հատված «վասն ասդից արեգականի՝ թէ որպիսի են» վերնագրով (թ. 16ա—17ա): Այդ հատվածում ասվում է, որ արեգակը մայր մտնելիս ծածկվում է խաւար օդով այնքան ժամանակ, մինչև դալիս է լուսավոր օդը, որի մասերն են «Հրաղարն» և «Հրատեսն» («որ կոչին այդպէսունք աշխարհի») և գրում խավարը: Այդ հատվածում խավարային օդի հետևյալ տեսակներն են թվարկված՝ «բաղան»,

«Քառապան», «Ղեղան», «Զղեհոն», «Մխաւրեակն», «Կխսահատն», «Կակղաշաւիղն», «Համա...ան»[1]), «Խուժանդն», «Աւրոյնն», «Պերանն արեւելեան», «Սամխքն», «Ցուցակն», «Ծուլահանն», «Մարոքն», «Նաւն», «Նահապետն», «Քնարն», «Թաղագիրն», «Ղեակն» և «Մոլորակն» (տե՛ս թ. 16):

Հատվածի սկզբում տրված մի ակնարկից երևում է, որ այդ ամբողջ հատվածը, եթե մեկ ընդհատումն է, վերցրած պիտի լինի Ագաթեայից. «այսպէս ասէ Ագաթիաս խմատասէրն—ասված է այնտեղ—թէ բազումք են, որ հարցաքննութիւնս առնեն յաշխարհէ եւ ասեն ցմեզ, թէ ընդէ՞ր է մայր արեգականն, որ թաքուցանէ ի դիշերի զաշխարհատարած ղոյն...»: (էջ 15բ):

Այս հատվածում հետաքրքիր է հատկապես այն ավանդությունը, որ իբր խավարային օձերն արեգակին ուտում, պահում են երկրի հյուսիսային կողմում, որը կոչվում է Արևելեան դուռ եւ «ուր բնակեալ են արք միասանութիւք եւ մի[ակող]մանութիք, միաբանէք, եւ մի ակն ունին ի ճակատն. եւ թիկունք նոցա թաւ իրրեւ զքարշ...» (թ. 16բ): Այս վերջին տեղեկությունը զրեթե համընկնում է «Աշխարհացույց»-ի վերջում անծանոթ երկրի մասին հաղորդած տեղեկության հետ:

12. ՅՈԹ ԳՈՏԻՆԵՐԻ ԿԵՆԴԱՆԱԿԵՐՊԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Շերակացու «Պատճէն տումարի հայոց»-ին հաջորդող մի վերջիկ հատվածում բերված են Լոթը գոտիների անուններն իրենց դաղափարագրերով: Նրանք թվարկված են հետևյալ կարգով.

Հրատն
Արեգակն
Լուսաբերն
Փայլածուն
Լուսինն
Երեւակն
Լուսնթագն

Ավելի հասկանալի դարձնելու նպատակով բերված են գոտիների այս բոլոր անունները, որոնք, հավանական է, ավելացված են ուշ շրջանում:

Հրատն — մտուխ
Արեգակն — շամս
Լուսաբերն — զոհրա
Փայլածուն — աւտարխա
Լուսինն — զսամար
Երեւակն — զոհալ
Լուսնթագն — մուչթարի

ՀՍՍՌ մատեն. № 1999 ձեռագրի «Պատճէն տումարի հայոց»-ում բերված են նաև գոտիների հունարեն անունները (տես թ. 13բ): Ըստ որում, գոտիների կողքը բերված դաղափարագրերը զգալիորեն տարբերվում են վերևս բերված դաղափարագրերից: Հատվածը վերնագրված է, «եւ այս են աստղէք եւ տանուտէրք աւուրցն»:

[1]) Բառը ընկված է և չի կարդացվում:

Ա. Հքատն — Առես [1] (Ἄρης)
Բ. Արեգակն — Հելեոս [2] (Ἥλιος)
Գ. Լուսաբերն — Եփրոդիտէ (Ἀφροδίτη)
Դ. Փայլածուն — Եռմիս (Ἑρμῆς)
Ե. Լուսինն — Սելինոս (σελήνη)
Զ. Երեւակն — Կռոնոս (Κρόνος)
Է. Լուսնթագն — Զեւս [3] (Ζεύς)

13. ԱՆԱՆՈՒՆԻՆ ՎԵՐԱԳՐՎԱԾ ԶԱՓԵՐԸ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ՏՈՄԱՐԻՑ ԵՆ:

Չափերի մասին խոսելիս մենք ասել ենք արդէն, և ցուցց տվել, որ Շէրակացու տոմարի մի հատուածն են կազմում անանուն հեղինակի չափերը, որոնք բերված են ակադ. Հ. Մանանդեանի «Կշիռները և չափերը հնագոյն հայ աղբիւրներում» աշխատութեան մէջ: Նա «Պատճէն տումարի ըստ հայերէն թուականի, զոր կարդալ է Անանիայի Շէրակունւոյ վարդապետի» աշխատութեան մի մասն է համարում (տե՛ս ՀՍՍՌ մատեան. № 1100, թ. 285բ—286ա):

Շէրակացու այդ «Պատճէն»-ում նախ խոսվում է դարնանամուտի, (կէտ երկնամիջակ), ամառանամուտի (կէտ ժամագլխակ), աշնանամուտի (կէտ հեգերական) և ձմեռնամուտի (կէտ սուղական) մասին և յետոյ կանդ առնում արեգակի հոլովումների վրա և փորձում նրա հիման վրա որոշել ժամանակի տեվողութիւնը:

Ինչպես Շէրակացու տոմարի մյուս մասերն, այնպես և չափերի այս մասը, հետազօտում մեկնվել է կողեռնի և այլ տոմարագէտների կողմից, որոնցից ամեն մեկը Շէրակացու այս չափերը ենթարկել է որոշ վերլուծութիւնների և լրացումների: Նման տեքստերից են պրոֆ. Մելիքսեթ-Բեկի Ա. Ֆաֆֆանի «Известия»-ում [4] և Հանս Մժիկի «Հանդէս ամսօրեայ»-ում [5] տեղաւորած տեքստերը:

Չափերի այս աշխատութիւնը տոմարում չարադրվելու և նրա օրգանական մասը հանդիսանալու հարցի վրա ամենևին կասկածել չի կարելի: Շէրակացին իր Չափի ճառում արեգակի և լուսնի մասին խոսելիս խոստանում է այդ հարցի վրա կանդ առնել Չափի ճառը վերջացնելուց և տոմարը չարադրելուց հետո. «Արդ վասն չափու մեծութեանն, և դրից հաստատութեանն... Եւ այլոց աստեղաց կարգի հանդամանացն ասելն առ այժմ արգելեալ, մինչեւ բովանդակեցից զխորհուրդ սրբոյ Չափիսն» [6]: Ասածն այստեղ, անկասկած, ժամանակի չափի մասին է, որովհետև նախքան այդ, Շէրակացին արեգակի և լուսնի լուսավորութեան մասին է խոսել:

---

1) *Բնագրում — առես*
2) *Բնագրում — Նիւղոս*
3) *Բնագրում — Նեւս*
4) „Известия" АрмФАН-а, *№ 3 за 1940*, стр. 41—43.
5) *«Հանդէս ամսօրեայ», 1933 թ., էջ 283—306, 433—459, 559—588.*
6) *Անանիայի Շէրակունւոյ Մնացորդք բանից, էջ 17.*

ՀՍՍՌ մատեան. № 1973 գրչագրում, որի մասին մենք խոսել ենք վերևում, «Պատճէն տումարի Հայոց»-ից հետո ընդօրինակված է այլ ժողովուրդների «տումարի պատճէն»-ները:

Հռոմայեցվոց տումարի պատճենը սկսվում է հետևյալ աղյուսակով:—

Ամիսք հռոմոց և յարկայք		Որք դուքին ընդ հայոց այսպէս
Յունուար	Ի	Նաւաս. և աւգոստոս[1])
Փետրուար	Զ	Հոռի և սեպտեմբեր
Մարտ	Ը	Սահմի և հոկտեմբեր
Ապրիլ	Ի	Տրէ և նոյեմբեր
Մայիս	Ի	Քաղոց և դեկտեմբեր
Յունիս	Զ	Արաց և Յունուար
Յուլիս	Զ	Մեհնիի և փետրուար
Աւգոստոս	Ժ	Արեդ և մարտ
Սեպտեմբեր	Թ	Ահիի և ապրիլ
Հոկտեմբեր	Թ	Մարեբի և մայիս
Նոյեմբեր	Ը	Մարգաց և յունիս
Դեկտեմբեր	Ը	Հրոտից[2]) և յուլիս

(ՀՍՍՌ մատեան № 1973 թերթ. 21)

Աղյուսակից հետո բերվում են ընդարձակ բացատրություններ՝ թվականի, վերադրի, նոթիներչակի, լուսնի, օրապլուսի, առաջավորաց բարեկենդանի և տումարական այլ հարցերի մասին, հարաբերության մեջ դնելով հայկականը հռոմեականի հետ: Այսպես, բացատրվում է, թե ինչպես կարելի է իմանալ հայկական թվականը, երբ հայտնի է հռոմեականը և ընդհակառակը:

Նման «Պատճէն» ունի և երրայականը: Նա ևս սկսվում է հետևյալ աղյուսակով:—

Ամիսք	Թանիք	Կրկ.	Կես.	Աբ-ակ.
Նիսան	լ	չկ	չկ	ժ
Իար	լ	բ	կէս	ժ
Սիւան	լ	դ	ա	ժա
Թամուզ	լ	դ	աշ	ժա
Աւ	լ	ա	բ	ժբ
Իլուլ	լ	դ	բշ	ժգ
Թշրին	լ	կ	դ	ժդ
Մեհրշու	լ	չկ	գշ	ժդ
Քասլեւ	լ	բ	դ	ժդ
Տրեթ	լ	դ	գշ	ժե
Շբաթ	լ	դ	կ	ժզ
Ադար	լ	ա	եշ	ժդ
Ասղեաց	կ	դ	դ	ժդ

(ՀՍՍՌ. մատեան № 1999 թերթ. 211ա):

---

1) *ՀՍՍՌ մատեան. № 1999 գրչագրում, որի տեքստն ավելի հին է, հայոց նավասարդ ամիսը համապատասխանում է հռոմեացոց մարտին և մյուս ամիսները շաղափված են այս հաջորդականությամբ. վերևի բերված տեքստում ուշ շրջանի մեկնաբանությունները նկատվում են:*

2) *Գրչագրում «Հրոցից»:*

ՀՍՍՌ մասին. № 1973 դրչագրի աղյուսակի ներքևում բերված է աղյուսակի բացատրությունը:

«Ի մարթէ ամաոյ Իրն Նխան ամաոյմաւա է, ուսոլ լինի միևչեւ ցերն մաքաոյ ժ, դոր յարակայ կոչեցին նորին ամաոյ նխանայ, եւ այնպէս ամենայն ամաոյ յաւելուածքն յարակայ նոցին եդան: Այլ կալ դնիսան յարթաքչիսն, զի երթ, որ մնայ՝ յարակայ է խարայ...» (Թերթ 16ա):

15. ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ԱՄԻՍՆԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Շերակացու տոմարի հետ են կապված զանազան ժողովուրդների ամիսների անունները: ՀՍՍՌ մասին. №№ 1999 և 1983 դրչագրերում ժողովուրդների ամիսների անունները բերված են Շերակացու տոմարի վերջում: Կասկած չի կարող լինել, որ ամիսների անունների ցանկը Շերակացու հեղինակությանն է պատկանում: Բավական է թեկուզ մատնացույց անել այն փաստը, որ ամիսների անունների այդ ցանկի մեջ պարսկական ամիսների անունները ներկայացված են որպես քրիստոնյա ժողովուրդների ամիսների անուններ: Առանձին առանձին հիշված են նաև ասորական, եգիպտական, եթովպական և այլ այնպիսի ժողովուրդների ամիսների անունները, որոնք Շերակացու ժամանակ դեռ չէին ենթարկվել խալիֆաթի կողմից և չէին կորցրել իրենց քաղաքական անկախությունը:

Շերակացու մոտ բերված են հետևյալ ժողովուրդների անունները՝ հունգրները, ասորիները, պարսիկները, երբայեցիները, արաբները, մակեդոնացիները, եղիպտացիները, եթովպացիները, աբեհնացիները, բյութանացիները, վրացիները, աղվանները, կապադովկիացիները և հռոմայեցիները: Ընդամենը տասն և չորս ժողովուրդների անուններ:

Ժողովուրդների այդ ցանկից մեծ արժեք են ներկայացնում Հայաստանի հարևան ժողովուրդների, հատկապես եղբայրակից վրացական և աղվանական ժողովուրդների ամիսների անունները: Այդ ցանկերը լավագույն ապացույցներն են հանդիսանում վրաց և աղվանից ժողովուրդների 7-րդ դարում ունեցած հարուստ կուլտուրայի — բավականին զարգացած տոմարի շարքում վրացական և աղվանական տոմարներն ունէին իրենց պատվավոր տեղը: Աղվանական ամիսների անունների ցանկը, որքան մեզ հայտնի է, մեզ հասած ամենահին վավերագիրն է աղվաներեն լեզվով: Հետագայում դրված աբաթական մի ապրյուսում միայն բերված է աղվաներեն մի բառ: Շերակացու բերած տասն և երկու այդ անուններն, ինչ խոսք, կարող են ծառայել լեզվաբաններին՝ ուսումնասիրելու վաղուց կորած և անհետացած աղվանական լեզուն:

Ժողովուրդների ամիսների ցանկը Շերակացու տոմարում չարադրված են որոշ հետևողականությամբ: Առաջին շարքում տրվում են ամիսների անունները, երկրորդ շարքում «յարակա»-ն, իսկ երրորդում — ամիսների հրկնակը: Ըստ Շերակացու այս ցուցակների, ասորց, հունաց և հռոմայեցոց ամիսների թիվը 12 է, իսկ մյուս բոլոր ժողովուրդներինը՝ 13: Տասնեքերկրդ ամիսն ավելցյալ ամիսն է: Անհրաժեշտ ենք համարում բերել այստեղ աղվանական և վրացական ամիսների անունները:

Ադվանական ամիսներ[1])

Ամիսք աղուանից	Կրկ.
Նաւասարդն	չկ
Տուբէն	բ
Նամոց	դ
Եղէլ	գ
Բոկաւոն	ա
Մարէ	դ
Բոճկոնէ	է
Ծախոլէն	չկ
Բունդակէ	բ
Որբէլն	դ
Եխնեա	գ
Թաբնեա	ա
Աւելեացն	գ

(ՀՍՄՌ մատեն. № 1999, թ. 217բ).

ՀՍՄՌ մատեն. № 1973 դիշատրում ադվանական ամիսների անուններըը մատամբ տարբերվում են վերև բերվածից: Լիպարանների ուսումնասիրությոն դործը հեշտացնելու համար անհրաժեշտ ենք համարում բերել այդ ցանկը ևս:

Ամիսք աղուանից	Ճաբ.	Կրկ.
Նաւասարդոն	դ	չկ
Տուբեն	գ	բ
Կամոց	գ	դ
Ցիլէ	գ	գ
Բոկաւոն	է	ա
Բիճուկէն	գ	գ
Մրեկի	գ	է
Ծախուկի	է	չկ
Բունդուկէ	է	բ
Որեկին	գ	դ
Եխնա	գ	գ
Թրքնա	է	ա
Աւելիք	գ	գ

(ՀՍՄՌ մատեն. № 1973, թ. 34բ.).

Վերոց ամիսներն թվով տասներեք է: Բերում ենք ՀՍՄՌ մատեն. երկու դրչատրների տեքստերը, որովհետև նրանք էլ թարից դդալի չափով տարբերվում են:

1) Ադվանական ամիսների մի ցանկ հրատարակվել է Դյուլյորիեն (տե՛ս նրա «Recherches sur la chronologie Arménienne, t. I, Paris,..», էջ (167).

ՀՍՍՌ մատեն. № 1999
Գրչագրերի տեխոսը (թերթ 217 ա—բ)

Ամխոք վրաց	Կրկ.
Ախծելի	չկ
Սբքելի	բ
Տերխոքի	դ
Տերխոքենի	զ
Ապանի	ա
Նուշկնի	գ
Նեկրանի	ե
Իզրակա	չկ
Վարդուպ	բ
Մարելի	դ
Ռուբա	զ
Ռուբաթուրա	ա
Աւելեացն	գ

ՀՍՍՌ մատեն. 1973
Գրչագրերի տեխոսը (թ. 34 բ.)

Ամխոք վրաց	
[Ա]խալծելի	չկ
Սբքելի	բ
Տերխոքեն	դ
Տերխոքենի	զ
Ապանի	ա
Նուկկնի	գ
Մեկրանի	ե
Իզրեկա	չկ
Վարդոպա	բ
Տրելի	դ
Ռուբա	զ
Ռուբաթալուբա	ա
Աւելիքն	գ

Մյուս ժողովուրդների ամսանուններից պահվել են հետևյալ ձևերը։

Ամխոք ասորւոց, եւ քանիք եւ կրկնակք			Ամխոք յունաց, եւ քանիք եւ կրկնակք		
Թշրին կամիմ [1]	լա	ա	Դիոս	լ	չկ
Թշրին խրա [2]	լ	դ	Ապելդիոս	լա	ե
Քանուն կամիմ [3]	լա	գ	Դիննեսիոս [8]	լա	ե
Քանուն խրա [4]	լա	բ	Պերիդոս	լբ	ե
Շուաւան [5]	լբ	ե	Դասբիոս [9]	լա	ա
Աւար	լա	ե	Քանդիկոս	լ	դ
Նիսան	լ	տ	Արտեմիսիոս	լա	գ
Իար	լա	դ	Դիսիոս [10]	լ	բ
Հեզիրան [6]	լ	գ	Պինեմոս [11]	լա	դ
Թամուզ	լա	տ	Դիւոս [12]	լա	չկ
Աւ [7]	լա	դ	Գորպեոս	լ	դ
Իլուլ	լ	է	Հիպպեսիոս [13]	լա	ե

«Հասոց առաջի ամիս յունուարի՝ ասորոց Տիրորդ ամիս քանուն խրա

Յունաց երրորդ ամիսն դիննեսիոս. ասցա ամսամուտն ի մի տեղ մատնէ»։

(ՀՍՍՌ Մատեն. № 1999—թ. 50բ.)

ՀՍՍՌ Մատեն. № 1973 գրչագրում ասորոց և հունաց ամիսներից մասամբ տարբերվում են վերևում, ծանոթագրության համար համապատկերված, հետևյալ ամիսների անունները։

ՀՍՍՌ մասին. № 1973 դրշագրում ասորաց և հունաց ամիսներից մասամբ տարբերվում են վերևում, Դանոթագրության մեջ բերված ամիսների անուններից։

Մյուս ժողովուրդների ամսանունների չանկերը հետևյալներն են.

Ամիսք եգիպտացոց եւ քանիք եւ կրկնաք		
Բովթ	լ	չկ
Հասլե[1]	լ	բ
Աքոուբ[2]	լ	գ
Ֆռուակ	լ	դ
Տուփել[3]	լ	ա
Մեքիր[4]	լ	զ
Պենոմուք[5]	լ	ե
Պարմուփիթ	լ	չկ
Պաքոս	լ	բ
Պանի	լ	գ
Եպեփ	լ	դ
Մեսուրի	լ	ա
Աեղիեացն	ե	դ
Հասարակածն եգիպտացոց ի պենտմուք ի ԻԴ է հանապազ		

Ամիսք եթովպացոց եւ քանիք եւ կրկնակիր		
Մազքաբամ[6]	լ	չկ
Դեկեմբէ[7]	լ	բ
Խեդար	լ	գ
Թարսաս[8]	լ	դ
Թիր	լ	ա
Եմբաքիթ	լ	զ
Իմգաւիթ[9]	լ	ե
Մէսգի	լ	չկ
Գիմբուիթ[10]	լ	բ
Սանի	լ	գ
Խամղի[11]	լ	դ
Նհաւի[12]	լ	ա
Աեղիեացն	ե	զ
Հասարակածս եթովպիացոց կմգաւիթի ԻԴ է հանապազ		

Յայտնութիւն ի տուփելի ԺԱ է հանապազորդն ԽԱ է։

Յայտնութիւն ի հեբի ԺԱ է հանապազորդն ԽԱ է։

Ամիսք աքենացոց եւ քանիք եւ կրկնակք		
Մենեքի	լ	չկ
Գենեբիղեոն	լ	բ
Լիկիրփեոն	լ	գ
Պանխոբեոն	լ	դ
Մենադեոն	լ	ա
Ստամենեոն	լ	զ
Պենեփրեոն	լ	է
Սեհիրեոն	լ	չկ
Բանադեոն	լ	բ
Դամենդեոն	լ	գ
Թերեոն	լ	դ
Ադորքերեոն	լ	ա
Աեղիեացն	ե	զ

Ամիսք բիւքանացոց եւ քանիք եւ կրկնակք		
Դեքսեսեոս	լ	չկ
Մերակղես	լ	բ
Պեսեոս	լ	գ
Սենդեղեոս	լ	դ
Սարեսս	լ	ա
Պերեգես	լ	զ
Աբիեոս	լ	ե
Ապելաեագոս	լ	չկ
Դեմեղեոս	լ	բ
Սոեոս	լ	գ
Ծերիեոն	լ	դ
Մենեսթեոն	լ	ա
Աեղիքն	ե	դ

1. Փոպիլ
2. Աթոթը
3. Տուբեխ
4. Մաքիր
5. Պեմենոմիթ
6. Մնաքաւաց

7. Դեկեմբէթ
8. Թարսաթ
9. Գամաւիթ
10. Գեմբուգ
11. Խամզդի
12. Նըհամը

[Ամիսք] պարսից	
Ֆրուարդէլ	չկ
Արտահէշտ	բ
Խուրտատ	դ
Տէր	դ
Մուրդատ	ա
Ռջաբ	դ
Մհէր	է
Ասան	չկ
Ադար	բ
Դիմահ	դ
Դիհան	դ
Ահֆանտոր	ա
Աւելէր	դ

Ամիսք մակեդոնացւոց[է]	կրկ.
Դեղեմիոն	չկ
Ելբաբիոն	բ
Նոբիոն	դ
Բերգելիոն	դ
Մեկեբերիոն	ա
Չուկեմիոն	դ
Մատագետոն	է
Բեզեմիոն	չկ
Նահպիոն	բ
Մակրիոն	դ
Բեսաղոն	դ
Պեսիդոն	ա
Աւելեացն	դ

Ամիսք արաբացւ[է]	կրկ.
Նիսան	չկ
Իար	բ
Ադաքիրաս	դ
Ագապդանար	դ
Եյիամուզ	ա
Ելամար	դ
Ադաղ	է
Ագաղիդրաք	չկ
Եյկիան	բ
Ասբոն	դ
Կագանդեա	դ
Եյդաք	ա
Աւելեացն	դ

Ամիսք կապադովկեց[է]	կրկ.
Արտանայա	չկ
Ակրիսամա	բ
Արուսաստա	դ
Մխիր	դ
Ամատաբատ	ա
Քանքիտա	դ
Մխիրտեայ	է
Ապրմատատայ	չկ
Արքիրա	բ
Դատուդա	դ
Ոամէնա	դ
Սուենդարա	ա
Աւելեացն	դ

Ամիս տաճկաց	
Մուհարամ	չկ
Սափար	բ
Ռապիաւալ	դ
Ռազիախեր	դ
Ջամազիաւալ	ա
Ջամազիախեր	դ
Ռաջապ	է
Շահլպան	չկ
Ռամազան	բ
Ջաւալ	դ
Զղաս	դ
Զղիջատ	ա
Աւելեացն	դ

Կապաեկա	Ամիսօ առապկա
Աբաանա	Մուհամատ
Աբատուսայ	Սաֆար
Աբատսայ	Ռապիաւալ
Տէրէ	Ռապիախիր
Ամաթաա	Ճմէտաւալուալ
Քսիոնքքիսթէ	Ճմէտաւախիր
Սէկոա	Ռաջաբ
Ապոնինքաա	Շայպան
Աքբա	Ռամադան
Դանուք	Շաուալ
Դոմոնա	Տիլղայա
Սոնդաբանա	Տէլհիճա
Աւելիացն	Աւելիք

Այս ամիսների անուններից որոշ ցանկերը, հատկապես արաբականը, ևս կարծելիքով, մատնված է տեքստի մեջ հետազոտում:

16. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ՈՐՁԱՓՈԽԻՆՔ ՇԵԿԻ

*Շիրակացու ներկա աշխատությունն անակնկալ է և անծանոթ հայագիտ գանձաերներին չլինում: Նա հայտնաբերված է մեր կողմից ՀՄՄՈ մատենադարանի № 1973 (=2024) ձրչագրում: Գրչագիրն իր բովանդակությամբ ժողովածու է և պարունակում է մեծ մասամբ տոմարական նյութեր: Նա ընդօրինակված է Հովհաննես և Գրիգոր քահանաների ձեռքով Երզնկա քաղաքում, 1324 թվին: Պատվիրատուն է հանդիսացել Աբրահամ քահանան: («Աղաչեմ զքեզ տէր յիշեա զիս մեղաւոր զրչիկս Յովհաննէս... եւս առաւել զատացող սորա զսրբազան քահանայ զԱբրահամն, որ բազում աշխատեցաւ է հետ բոլորակիս ուսմամբ եւ աշխատութեամբ» (թերթ 38ա): «Գրեցաւ գիրքս այս որ է տումար ի հայոց թուականիս ՋՂԱ ի գնիսեմբերի Գ, ձեռամբ մեղուցեալ եւ անարժան հոգւ(յ) հաւատոյ ծառայի, Գրիգորիսի սուտանուն քահանայի... ի քաղաքիս Երզնկայի ի խնդրոյ սրբասիրաքուբ եւ առաքինագործ, չնորհաշուք քահանայի Աբրահամու...» (թերթ 327բ):

Աշխատության Շիրակացուն պատկանելու հարցադրության վերաբերյալ կասկածանքներ չկան: Տեքստի վերնագրում հիշվում է Շիրակացու անունը՝ «Անանիայի Շիրակացւոյ» ձևով (թերթ 135ա): Բացի այդ, նյութի բովանդակությունը, լեզվի ոճական առանձնահատկությունների և չափածո հարցի նկատմամբ ցուցադրվող քննական մոտեցումը վկայում են, որ տեքստի հեղինակը Շիրակացին է: Տեքստի հենց սկզբի հատվածը, որը կոչվում է «Որչափուբիւն Շեկի», տասը հազարը և նրանից բարձր թվերը դրած են ածված բյուրի նշանով: Օրինակ՝ 27540 գրված է ԲԻՇՄ ձևով, 197416-ը՝ ԺՐՔՒՆԺԶ, 4,669,932-ը՝ ՆԿՀՋՋԼԲ և այլն: Բյուրավոր թվերի նման դրծածությունը հատուկ է Շիրակացուն:

Անհարազատ է երևում Ներսիկ աշխատությանը մեջ սակայն նրա վերջին հատվածը. «Եթէ կամիցիս խմանալ զհանդամանն ժամանակաց՝ թէ զինչ լինելոյ է···»: Հավանական չէ, որ Շիրակացին, որ իր մի շարք աշխատություններում ծաղրում է քաղդեացի ախթարքով զբաղվողներին, այդպիսի դուշակություններ աներ:

Դժվար է որոշել Շիրակացու Ներսիկ աշխատության տեղը նրա մատենադրական երկերի շարքում: Նա չունի վերնագիր: Մի բան սակայն անկասկած է, որ Ներսիկ տեքստը հատված է Շիրակացու ընդարձակ որևէ աշխատությունից, որը, հավանական է, մեզ չի հասել: Համենայն դեպս, այս տեքստն իր բնույթով ոչ մի համապատասխանություն է «Հանրագիտարան»-ի տիպի նյութերի շարքին:

Այս տեքստում հետաքրքիր է նաև քրիստոնյա մի շարք ժողովուրդների հիշատակման կապակցությամբ ֆրանկների հիշատակությունը զուգադրելով նրանց դուդըներ: Ֆրանկների հիշատակությունը «Աշխարհացույց»-ի տեքստում, ինչպես հայտնի է, հայագիտության մեջ տեղի է տվել մեծ վեճերի[1]): Այժմ արդեն հաստատապես կարելի է ասել, որ 7-րդ դարի հայ մատենադիրները ծանոթ են եղել ֆրանկներին և նրանց չեն նույնացնում դուդըների հետ:

Գրչադրի տեքստը, ընդհանուր առմամբ, բնագրին հարազատ է երևում: Ընդօրինակող գրչին իր արտագրած տեքստը հասկանում է և կուրբեն չէ, որ նկարում է պրոտոդրամի օրինակը: Բայց տեքստում կան գրչական սխալներ. այսպես՝ Թերթ 135-ում ՄԸ-ի փոխարեն ընդօրինակված է ԻԸ: Ամենուրեք «վերայ» բառի վերջին «յ»-ն բաց է թողված, և այլն:

Շիրակացու Ներսիկ տեքստում առանձնապես արժեքավոր է սամվելբաշխության հատվածը: Շիրակացին այդտեղ կոնկրետ հաշիվների հիման վրա ցույց է տալիս թէ՝ ինչպես կարելի է որոշել ժամի քանակը լինելը, երբ հայտնի է ամիսը և սամվելի չափը: Շիրակացու սամվելաչափության այս սկզբունքի հիման վրա, նրա տոմարի մեկնիչները, կազմել են առանձին ժամացուցակ—աղյուսակներ: Անհրաժեշտ է նշել, որ ժամացույցակները, ինչպես երևում է այդ դրշագրերից, լայն չափով տարածված են եղել Հայաստանում և գործադրվել են պրակտիկ կյանքում:

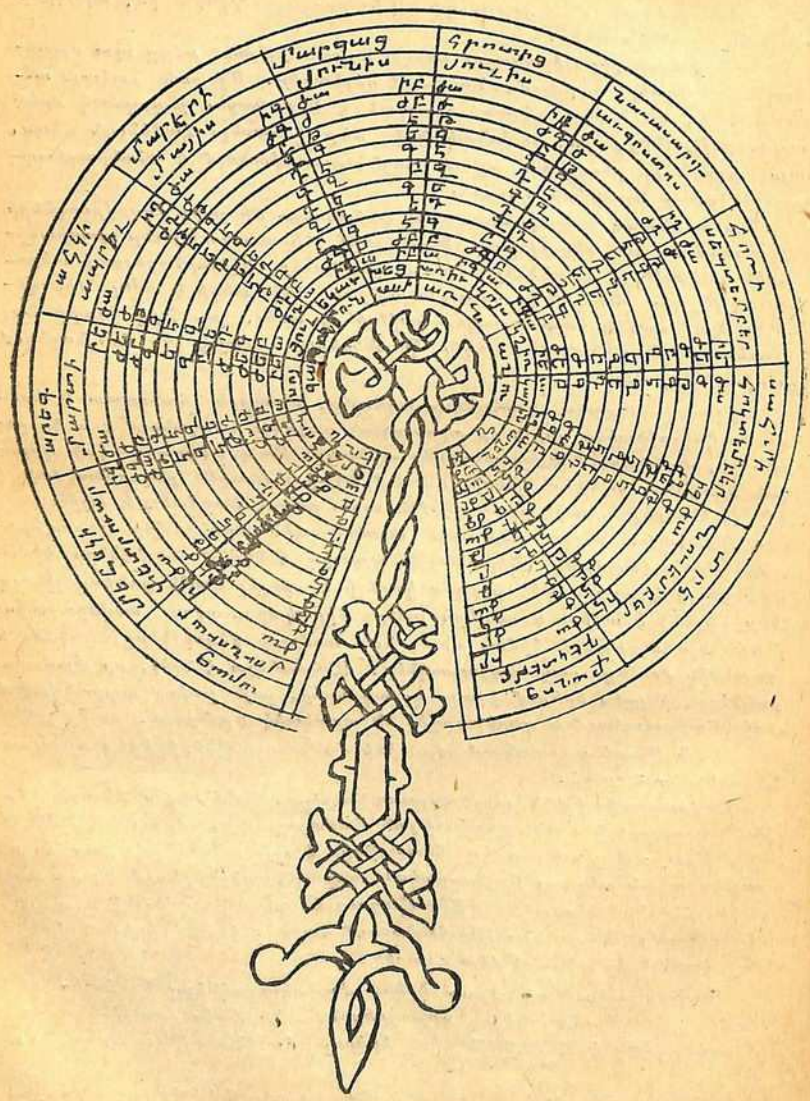
ՀՍՍՌ Մատենադարանում այդպիսի ժամացուցակների երեք աղյուսակներ են մեզ հայտնի:

Սամվելաչափության այդ աղյուսակներից առանձնապես հետաքրքիր է № 1999 դրչագրի սամվելաչափության ժամացուցակը, որն ունի 1268 թվի դրչություն: Այդ աղյուսակը հետաքրքիր է այն տեսակետից, որ նա ունի բացատրական տեքստ: Բացատրական այդ տեքստից երևում է, որ աղյուսակի հեղինակն օգտվել է Շիրակացուց և առաջնորդվել է նրա սամվելաչափության սկզբունքով: Անհրաժեշտ ենք համարում հաջորդ էջում բերել նշված ժամացուցակը՝ իր տեքստի հետ միասին:

Սամվելաչափության մյուս երկու ժամացուցակները նույնպես գծված են հին դրչություն ունեցող դրչագրերում:—Նրանցից առաջինի դրչագիրը ընդօրինակված է 1268 թվին, իսկ երկրորդը՝ 1312 թվին: Երկու ժամա-

---

1) Այս մասին տես Հ. Մանանդյանի «Տրդենացու առնդվածի լուծումը» աշխատությունը, էջ 83:

նահինների էլ տոմարի մեկնութեան հատուածներ են հանդիսանում: Նրանք գծված են մեծ խնամքով: Բերված վերջին երկու ժամացուցակները ընդարձակ բացատրական տեքստեր չունեն, ինչպես այդ ունի առաջինը: Ժամացուցակների ներքևում կամ կողերին գրված են ժամանակը չափելու մի քանի պարզնական խրատներ միայն: № 1973 գրչագրում գրված է:

«Զխորան ժամացուցակ ամսաւք եւ կենդանակերպ»

«Ուղիղ կալով ի հարթ տեղւոջ նշանակել գհովանիսդ. եւ չափեալ ոտիւքդ իմացիս ըստ խրատուցս. բայց ասէ ԹԿ՝ ի յունիս գարձցի՝) արեգակն Բ աւր անստուեր լինին, գի ի միջաւրէին արեգակն ի վերայ ամենայն գլխոց կա[յ] եւ ոչ երեւի ստուերն ի Զ ժամ աւուրն, այլ ընդ նեղ եւ ընդ նուրբ բնթանս ջրհորոց մտանէ նշոյլք արեգականն եւ լուսաւորէ: Եւ այս ոչ լինի ստ մեզ, որք ի հիւսուսոյս ամբ երկրի, այլ ի հարաւային կիսում:

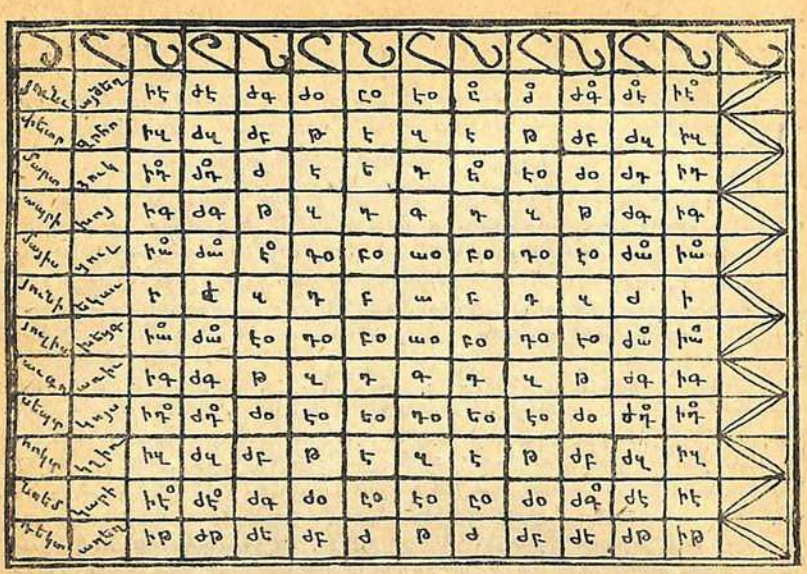
Ցոյնք եւ հռոմք եւ ասորիք, որ աւր ի է մարտի ամսո[յ] ասեն ԹԿ հասարակին տիւք եւ գիշերք. եւ ի ԻԷն ակառնի յաղթել տիւն: Իսկ արարացիք՝ որ աւր Լ է ամսոյն ասեն. եւ կոչեն զանուն ամսոյն եղդոդ. եւ տպա Թուն զաւելիսն: Իսկ եղիպտացիքն ի ԻՆ ամսոյն ասեն եւ կոչեն զանուն ամսոյն պամենոմի: Եւ սոյն Թիւ արարացոց եւ եղիպտացոց որ աւր ԻԹ մարտի ամսոյն ասեն գիտել: Սոյնպէս եւ ի սեպտեմբերի հռոմք եւ յոյնք ըստ իւրեանց Թուոյն. ասեն՝ ԹԿ է ԻԴն հաւասարին: Իսկ արարացիք, որ աւր Լ է եղեամար ամսոյ եւ եղիպտաց[ւոց], որ աւր Ի է ամսոյն Թովթա[յ], որ է առաջին: Եւ զայն գիտեն երկոքեան Թիւքն արարացոց եւ եղիպտացոց ի ժէանն սեպտեմբերի ամսոյ ըստ յունարէն Թուոյ. եւ յաւելու եւ պակասէ յամենայն ամսոյ Ա. Ա. ժամ: Բայց հայոյն գի Գ ժամքն ոչ անգամեին ի համար: Վասն որմորիկ ոչ կա[յ] ի միում հասարակաժամ աւուրնջեան եւ գիշերոյ, այլ ըստ չորից չորից ամաց յետս կոյս նահանջիւ: Ի կատարել ԻՐ ամսոյն ԺԲ ժամս, որ է աւր մի, որ կոչի բեսքբիսան ըստ յունաց:

Զժամացուցակ բոլորին առնաչափի գրիցաք Ներսէս արտասահմանեալ մեկնողաւրէն բանիւք. եւ առ նմին գրեալ էր այսպէս. ԹԿ ըստ հռոմին առնաչափն ոչ պակասէ ըստ մերում, այլ այսպէս նախ ԳՃԻԵԿ եւ ապա յաւելու ՁՆԻՁԷ ըստ այսմ աւրինակի առորագրեալ էր»:

Բերված հատվածում առանձնապես հետաքրքիր է ժամացուցակը կազմող հեղինակի ակնարկը իր օգտված հեղինակի մասին, ուր հիշում է նրան. («բայց [նա] ասէ ԹԿ ···») : «Նրա մոտ այսպէս էր գրված» («առ նմին գրեալ էր այսպէս») և այլն: Ժամացուցակը կազմող հեղինակի այսպիսի անորոշ և մութ ակնարկից դուցե բոլորովին հնարավոր չլինի ասել, թե ում մասին է խոսքը, բայց նրա իր օգտված հեղինակից բերած խոսքերը, բաբելաթատարար, հնարավորություն են տալիս մեզ պարզել այդ: Ժամացուցակի հեղինակն ասում է. «Բայց ասէ ԹԿ՝ յունիս գարձցի արեգակն Բ աւր անստուեր լինին, գի ի միջաւրէին արեգակն ի վերա[յ] ամենայն գլխոց կա[յ] եւ ոչ երեւի ստուերն ի Զ ժամ աւուրն, այլ ընդ նեղ եւ նուրբ բնթանս ջրհորոց մտանէ նշոյլք արեգականն եւ լուսաւորէ:

---

1) Ներքին լուսանցքում գրիչը թողել է փորերիկ հիշատակություն. «Եթէ զայս խոստանաս ես գրել, մտաբեր խնամ ժողովել, գալստեան և բերել»):

առ մեզ, որ ի հիւսիսոյ հրմ յերկրի, այլ ի հարաւայինն Լիբիա»:

Ո՞վ է այն հեղինակը, որ խոսում է տարեկան երկու օր անսովոր օրեր լինելու և արեգակի հառագայթները մինչև ջրհորի հատակը հասնելու մասին՝ նշելով, որ այդ ո՛չ թե մեզ մոտ է այդպես լինում, այլ հարավամբ, Լիբիայում:

Ուշադիր քննությունը պարզում է, որ այդ ասող հեղինակը Շիրակացին է հանդիսանում: Նա իր Տիեզերագիտության «Ճաղատաս արեգական» գլխում տվյալ հարցերի մասին հետևյալն է գրում. «Եւ յորժամ ի վերին բարձանց ծագեսցէ արեգակն, փոքրկանան սուեր տարերց երկրի, եւ կարճին չուքք հասակաց ի մէջօրեայ ժամանակի, տիւքն երկայնք լինին: Եւ յորժամ սուերքն երկայնին՝ սուերքն փոքունք լինին, եւ առ առ մեզ, որ ի կողմանս հիւսիսոյ բնակեալ հրմ, այլազգ անկանեն ի մէջ սուերի. եւ յայլում աշխարհի մերոջ այլազգ, զի ի սուրս յամենայն տարոջ ի մէջօրեայ ժամանակի առնից ստուերի լինի. քանզի կէսօ ի վերայ զգլխոյ ամենեցուն կան ճառագայթք արեգականն, եւ հասարակ յամենայն կողմանց արևմտից դնչոյլս պայծառութեանն ի վերուստ մինչև ընդ ներքին խորս ջրհորաց ընդ նեղ եւ ընդ նուրբ բերանս մտանէ շող եւ լուսաւորէ. եւ անուանեն զաւուրսն անստուեր միջօրեայ: Եւ այլք որ ի հեռաւոր աշխարհին Հնդկաց բնակեալ են...»[1]):

Ընդգծված նախադասությունները, ինչպես տեսանում ենք, Շիրակացուց տատացի արտագրել է ժամացուցակի հեղինակը:

Մխանգամարն այլ ձևեր ունեին ՀՍՍՌ Մատենադարանի № 1029 (1287 թվի ձեռագրությամբ) և № 364 (1312 թվի ձեռագրությամբ) ժամացուցակները, որոնք անհրաժեշտ ենք համարում բերել տեքստի բաժնում:

---

[1]) Տե՛ս Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և Տոմար, էջ 53—53.

V. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ՏԻԵԶԵՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ա. ԴՐՉԱԳՐԵՐԻ ԲԻԲԼԻՈԳՐԱՖԻԱՆ

ա) Ա. Խոստացեալսն

1. *ՀՄՄՌ մատեն.* № 5443 *թերթ* ? «Անանիայի յաղագս երկնի»։ *Գլուխները ընդօրինակել է Վարդան դրիչը։ Ձեռագրի ընդօրինակության ժամանակը* 13-*րդ դարն է։*

2. *ՀՄՄՌ մատեն.* № 1973 (*Կ.* 1981), *թերթ* 286*բ* «Անանիայի Յաղագս երկնի.— *Արդ՝ որովհետև ի մատուռն եկաք բան...*»։ *Գրչագիրն ընդօրինակած է Հովհաննես դրչի և Գրիգոր քահանայի ձեռքով։ Մատյանը Աբրահամ քահանան է։*

3. *ՀՄՄՌ մատեն.* № 5619 (*Տ.* 930), *թերթ* 207*ա* «Անանիա Շիրակացոյ ասացեալ յաղագս արեգական։— *Արդ ասացից եթէ...*»։ *Գլուխները խառնված են։ Գրիչը հայտնի չէ։ Ձեռագրի դրչության ժամանակը* 14-*րդ դարն է։*

4. *ՀՄՄՌ մատեն.* № 2678 (*Գ.* 95), *թերթ* 342*ա* «Անանիայի վասն երկնի։ *Արդ՝ որովհետև ի մատուռն եկաք բան...*»։ *Ընդօրինակել է Մատաթիա դրիչը* 1426 *թվին։*

5. *ՀՄՄՌ մատեն.* № 1979 (*Կ.* 2009), *թերթ* 429*բ* «Անանիայի Յաղագս երկնի»։ *Ընդօրինակել է Ստեփաննոս եպիսկոպոսը* 15-*րդ դարում։*

6. *ՀՄՄՌ մատեն.* № 5610 *Թ.* 921*ա* «Անանիա Շիրակացոյ ասացեալ ի յաղագս արեգական»։ *Առնված է «Ա. Խոստացեալսն» աշխատությունից։ Ընդօրինակել է կարապետ քահանան* 15-*րդ դարում։*

7. *ՀՄՄՌ մատեն.* № 1267 (*Կ.* 1069), *թերթ* 310 «Անանիայի Յաղագս երկնի»։ *Ընդօրինակել է Գրիգոր դրիչը* 15-*րդ դարում։*

8. *ՀՄՄՌ մատեն.* № 2180 (*Կ.* 2152), *թերթ* 478*ա* «Անանիայի Շիրակունւոյ Համարողի առ Խոստացեալսն։— *Զխոստացեալսն մեր հաստացաք դրանն...*»։ *Ընդօրինակել է Վարդան սարկավագը* 1644 *թվին։ Ձեռագիրը հիմք է ծառայել տեքստի հրատարակության համար (տե՛ս մեր «Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն եւ տոմար» աշխատությունը, Երևան* 1940 *թ., էջ* VIII—XII)։

9. *ՀՄՄՌ մատեն.* № 2191 (*Կ.* 2247), *թերթ* 141*ա* «Անանիայի Շիրակացոյ ասացեալ վասն արեգական։— *Արդ ասացի եթէ...*»։ *Ընդօրինակված է Իգնատիոս և Մարտիրոս Համբեցինների կողմից Մերտինում, 1687—97 թ. թ. ընթացքում։*

10· *ՀՄՄՌ մատեան*. № 2041 (կ· 2010), *թերթ* 324ա, «Անանիայի Յաղագս երկնի»: *Ընդօրինակել է կարապետ վարդապետը*: *Ձեռագրի դրչութիւնը* 17-*րդ դարի է*:

11· *ՀՄՄՌ մատեան*. № 464 (կ· 443), *թերթ* 227ր «Անանիայի Յաղագս երկնի:— *Արդ՝ որովհետև ի մատուրն նկաք բան…*»: *Ընդօրինակել է Սուքիաս Ջուղայեցին էջմիածնում*, 1734 *թվին*:

12· *ՀՄՄՌ մատեան*. № 2762 (Գ· 209), *էջ* 101, «Անանիայի Շիրակացոյ Համարոդի· *Առ խոստացեալն*:— *Զխոստացեալսն մեր հաստուսցուք դրան…*» *Հիշատակարան չունի*: *Ձեռագիրն օգտագործված է ոսկյայ տեառքսաւ հրատարակութեան ժամանակ*: *Դրչագրի մանրամասն նկարագրութիւնը տես մեր «Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտութիւն և տոմար»*, *Երևան* 1940 *թ*·, *էջ* 18—34[1]):

բ) Յաղագս շրջագայութեան երկնից

1· *ՀՄՄՌ մատեան*. № 3082 (Գ· 295), *թերթ* 452ա «Յաղագս շրջագայութեան երկնից՝ թէ որպէս իմաստասիրացն թուեցաւ:—*Գործք Առաւծոյ մեծամեծք են, ասէ Իսբայէլի թագաւորն Դաւիթ…*»: *Ընդօրինակել է Գևորգ Կիւրիկեցին* 1267 *թվին*: *Դրչագրի տեքստն օգտագործված է Գ*· *Տ*·— *Մկրտչյանի հրատարակության ժամանակ* (*տե՛ս «Արարատ» 1896 թվ*·, *էջ* 292—296, 236—344):

2· *ՀՄՄՌ մատեան*. № 5443, *թերթ* 25ա «Յաղագս շրջագայութեան երկնից՝ թէ որպէս իմաստասիրացն թուեցաւ…»: *Ընդօրինակել է Վարդան դրիչը*: *Ձեռագրի դրչութիւնը* 13-*րդ դարի է*:

3· *Վենետիկի Մխիթ*· *մատեան*. № 174, *թերթ* 51—54 «Յաղագս շրջագայութեան երկնից՝ թէ որպէս իմաստասիրացն թուեցաւ»: *Ընդօրինակել է Ներսես արեցան Կիբրակոս կոչվող անապատում*: *Ձեռագրի մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս* Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, стр. XXV:

4· *ՀՄՄՌ մատեան*. № 1973 (կ· 1981), *թերթ* 282ա «Յաղագս շրջագայութեան երկնից՝ թէ որպէս իմաստասիրացն թուեցաւ:— *Գործք առաւծոյ մեծամեծք են…*»: *Ձեռագիրն ընդօրինակել են՝ Հովհաննես դրիչը և Գրիգոր քահանան* 1342 *թվին*:

5· *ՀՄՄՌ մատեան*. № 1979 (կ· 2009), *թերթ* 427ա «Յաղագս շրջագայութեան երկնից՝ թէ որպէս իմաստասիրացն թուեցաւ…»: *Ընդօրինակել է Սահակ եպիսկոպոսը*: *Ձեռագրի դրչութիւնը* 14-*րդ դարի է*:

6· *ՀՄՄՌ մատեան*. № 1267 (կ· 1069), *թերթ* 310ա «Յաղագս շրջագայութեան երկնից՝ թէ որպէս իմաստասիրացն թուեցաւ· Անանիայի Շիրակացւոյ ասացեալ»: *Գրչագիրն ընդօրինակել է Գևորգ դրիչը*: *Ձեռագրի դրչութիւնը* 15-*րդ դարի է*:

7· *ՀՄՄՌ մատեան*. № 2041 (կ· 2010), *թերթ* 34բ «Յաղագս շրջագա-

---

1) «Յաղագս կենդանաբանականաց», «Յաղագս աստեղաբաշխութեան» և նրանց հետևող մյուս գլուխների համար մենք առանձին բիբլիոգրաֆիա չենք տալիս, որովհետև աստղաբաշխական այդ նյութերը գրչագրերում միշտ հանդիպում են մեկ «Յաղագս երկնից» տիեզերագիտական տեքստի հավելվածում և հետաքրքրվողը կարող է օգտվել «Յաղագս երկնից» տեքստի բիբլիոգրաֆիայից·

յութեան երկնից՝ թէ որպէս իմաստասիրացն թուեցաւ։— *Գործք առաւածոյ մնծամնծք են...»։ Ընդօրինակել են երկու դրիչներ՝ կարապետ երեցը և երեմիա դրիչը 1676 թվին։ Ձևագրի սուղագրն է հանդիսանում Առաւաձառուր վարդապետ Վանեցին։*

8. ՀՍՄՌ մաաեան. № 464 (կ. 443), թերթ 224ա «Ցաղագս շրջագայութեան երկնից՝ թէ որպէս իմաստասիրացն թուեցաւ»։ Ընդօրինակել է Սուքիաս Զուղայեցին 1734 թվին։ Ձևագրի դրչութիւնը 18-րդ դարի է։

9. ՀՍՄՌ մաաեան. № 2269 (կ. 2241), թերթ 34բ «Ցաղագս շրջագայութեան երկնից՝ թէ որպէս իմաստասիրացն թուեցաւ։— Գործք առաւածոյ մնծամնծք են...»։ Հիշատակարան չունի։ Ձևագրի դրչութիւնը 18-րդ դարի է։

12. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ՏԻԵԶԵՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՏԵՔՍՏԵՐԻ ԽՄԲԱՎՈՐՈՒՄԸ

Շիրակացու Տիեզերագիտութիւնը մեզ հասել է երկու խմբագրութիւնով— համառոտ և ընդարձակ։ Համառոտ խմբագրութիւնն ունի «Անանիայի յաղագս երկնից» վերնագիրը (մի դրչագիրը ունի «Անանիայի վասն երկնից»), իսկ ընդարձակը՝ «Անանիայի Շիրակունեցւոյ Համարողի առ խոստացեալսն»։ Առաջին խմբագրութեան տեքստը հրատարակել է պրոֆ. Գ. Պատկանեանը «Անանիայի Շիրակունեաց մեծագործ բանից» ժողովածուում (տե՛ս էջ 34—62), իսկ երկրորդը — ՀՍՄՌ մատենադարանը՝ մեր ձեռնարկութեամբ և ակադ. Հ. Աճառեանի խմբագրութեամբ՝ «Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտութիւն եւ տոմար» վերնագրի տակ։

Շիրակացու Տիեզերագիտութեան համառոտ տեքստի ձեռագրերը, համեմատաբար, շատ են ընդարձակ տեքստից։ Վերջինից մեզ միայն երկու ձեռագիր է հասնել — ՀՍՄՌ մատեն. № 2180 և 2762։ Գրչագրերից երևում է, որ բառարանի կազմողները վենետիկի մատենադարանից իրենց ձեռքն տակ ունեցել են Շիրակացու Տիեզերագիտութեան ընդարձակ խմբագրութեան պատկանող մի տեքստ ևս (տե՛ս «Հայկազեան բառարան»-ի առաջին հատորի առաջաբանը՝ օգտագործած աղբյուրների մասին դլուխը)։

Ընդարձակ և համառոտ խմբագրութիւններին պատկանող Շիրակացու տեքստերի համեմատական ուսումնասիրութիւնից պարզվում է, որ այդ խմբագրութիւններից նախնականը, լավագույնը՝ ընդարձակ խմբագրութեան պատկանող տեքստն է։ Այդ տեսից կարելի է մատնացույց անել հետևեալ փաստերը։—

ա) Ընդարձակ խմբագրութեան տեքստը սկսվում է Շիրակացու ներբաձակառով, ուր Շիրակացին ընթերցողներին ծանոթացնում է իր նպատակի, չարադրման մեթոդի և իր օգտագործած աղբյուրների հետ։ Շիրակացու այդ ներածական դլուխը, որը վերնագրված է «Առ խոստացեալսն», անդամահատվել է համառոտ խմբագրութեան տեքստում։

բ) Ընդարձակ խմբագրութեան տեքստի «Ցաղագս երկնային պարզուց» դլխում Շիրակացին թեպետ և անօգուտ է համարում քաղդեական ախթարքի մասին խոսելը, բայց ընթերցողներին քաղդեական դուշակութիւններին հետ ծանոթացնելու համար բերում է քաղդեացիների ախթարքը և սպանիչ քննադատութեան ենթարկում նրանց։ Այդ ամբողջ հատ-

վածը, որն իր ծավալով կես տպագրական մամուլից ավելի է, Շիրակացու համառոտ խմբագրության տեքստում անդամահատվել է։ Ի մէջն այլոց՝ համառոտ խմբագրության տեքստում այդ հատվածն անդամահատվել է այն տեղում և այն ձևով, որ ընթերցողին, վերջին տեքստը կարդալիս, թվում է թե Շիրակացին էլ խոստանում է չպիտի տպագրել, որ նաքաղդեացիների մասին խոսի։ Այսպես, համառոտ խմբագրության տեքստում ասված է։ «Որ ինչ յաղագս երկնային դարձուց ի մէջ գաղդէացւոց պատմին բանք բազմանաց, աշխատութիւն անչահ համարիմ զսոսա գրել նոցա»։ Այնինչ, ընդարձակ խմբագրության մէջ այդ նույն նախադասությունը հետևյալ ձևով է տրված. «Որ ինչ յաղագս երկնային դարձուց ի մէջ քաղդէացւոց պատմին բանք բազմանաց, աշխատութիւն անչահ համարիմ ցդիւս պատմել։ Բայց վասն ի գիտութիւն ձեզ հասուցանելոյ՝ ասացից փոքր ի շատէ» (ընդգծումը մերն է Ա. Ա.)։ Ընդարձակ խմբագրության տեքստում այնուհետև բերվում են քաղդեացիների սովորությունները և քննադատվում, որոնք արդեն, ինչպես վերև ասացինք, չունի համառոտ խմբագրությունը։

գ) Համառոտ խմբագրության տեքստում կրճատված են բազմաթիվ մանր հատվածներ և նախադասություններ, որոնք պահել է ընդարձակ խմբագրությունը։ Այդպիսի կրճատում, օրինակ, նկատվում է պրոֆ. Ֆ. Պատկանյանի հրատարակության տեքստում՝ էջ 35, տող 20։ Բերենք այդ հատվածը։—

«Արդ՝ ահա հասաք ի կէտն՝ ոչ դադնաքեայ, այլ ի մեծ եւ ահագին երկինն վերին, որում յոյնք եթերն կարդացին. եւ հելլենացիք հուր քաղէեալ ասացին, զորս եւ բազումք յեկեղեցւոյ հաւանեցան։ Թէպէտ եւ չարաց վիճակաւորացին ոչ թուեցաւ հաճոյ։ [Բանզի կէսմն ի նոցանէ երկինս բազում եւ աշխարհս անհամարս ասացին։ Եւ կէսք ի նոցանէ ի մի տարր երկնի զերկինս ամենայն ճուլեալ ասացին։ եւ զնիւթոյն ասացին՝ եթէ այլ իմն բնութիւն պարզ, օտար ի չորից բնութեանց, զի ոչ հուր է եւ ոչ օդ, ոչ հող եւ ոչ ջուր, այլ այլ իմն է ասեն, լուսաւոր եւ խիտ, որպէս զբնութիւն պղպջակի. եւ կամ որպէս գվանականէ ասեն, եթէ ի ջրոց ոք պաղեալ խտանան՝ մեծաւ հաստատուն կցուածով առնու փոփոխումն՝ գալ ի կերպարանս սկանց պատուականաց։ Բայց պարտ է նկատել մտօք, եթէ որ եհասին զնա անդէն, արար նմա սկիզբն։ եւ նոյն բովանդակեաց զնա կատարմամբ]։ Եւ արդ՝ ամենեցուք ի մեզ վասն նորա յերկարաբանել...»։

Անկյունավոր փակագծի մեջ առնված տեքստն ամբողջովին կրճատված է պրոֆ. Ֆ. Պատկանյանի տեքստում։ Այդ հատվածը պահել է ընդարձակ խմբագրությունը։

Պրոֆ. Ֆ. Պատկանյանի հրատարակած տեքստում կան նման կրճատումներ՝ էջ 34 «Ճաղատս երկինի» դլխի սկզբից, էջ 36, տող 16 «տրամադիծն» բառից հետո, էջ 38, տող 22 «սակաւուց» բառից հետո, էջ 40, տող 13 «երկրիս» բառից հետո, էջ 41, տող 29 «լեռնալ» բառից հետո և 28 այլ տեղերում։

դ) Համառոտ խմբագրության տեքստի մի քանի դլուխներ վերջանում են ասածուն ուղղված վառքերով։ Այդ ունեն՝ յոթերորդ դլուխը, ութերորդ

դլուխը, իններորդ դլուխը և այլն: Դրանք ընդմիջարկութիւններ են, որոնք չունեն ընդարձակ խմբագրութիւնը:

ե) Եվ, վերջապես, Շիրակացու համառոտ խմբագրութեան տեքստն ունի բազմաթիվ աղավաղված նախադասութիւններ, որոնք ընտիր դրչութեամբ մեզ հասել են ընդարձակ խմբագրութեան տեքստում: Բերենք մի քանի օրինակ:—

Պատկանեանի հրատարակած տեքստում, երկինքն «անկորնաւոր, անխորշ, անփոփ, անդադ» մի տարածութիւն է (էջ 35):	Ընդարձակ խմբագրութեամբ ոչ թէ «անփոփ» է, այլ «անփոթթ», այսինքն ողորկ:
Նույն դլխում երկնքի մասին ասված է, որ «տարածեալ ձև յաւիտենական կոչին» (էջ 35):	Ընդարձակ խմբագրութիւնը «տարածեալ»-ն ուղղում է «կատարեալ ձև յաւիտենական կոչեն»:
Պատկանեանի տեքստում երկինքը նմանեցվում է ձվի. դեղնուցը գնդաձև միջուկն է, սպիտակուցը նրա շուրջը և կճեպը պատում է չորս կողմը. նույնը երկիրն է, որ դանվում է մեջտեղում «և պատ շուրջ գնովաւ և երկին պատ առեալ զամենայնիս» (էջ 38):	Ընդարձակ խմբագրութեան տեքստն ունի ոչ թէ «պատ շուրջ գնովաւ», այլ «աւդ շուրջ գնովաւ»:
Պատկանեանի տեքստում արեգակն «էր պատան մորուս «ոսկեգէտակ» (էջ 39):	Ընդարձակ խմբագրութեան տեքստն ունի ոչ թէ «ոսկեգէտակ», այլ «ոսկեգեհատակ», ոսկյա մաղերով:
Պատկանեանի տեքստում արեգակը Շիրակացու երազում պատասխանում է նրա ասած հարցին և հայտնում, որ նա լույս է տալիս «լերանց և ծնփայից, ձորոց և անձնաւաց անկենդանեաց», (էջ 40):	Ընդարձակ խմբագրութեան տեքստը «անփայից»-ի տեղ ունի «ափափայից», այսինքն լեռնապատաժներին է լույս տալիս:
Վերջերորդ դլխում ասված է. «ամենայն դադաթիւնքս վերինք և ներքինք» (էջ 48):	Ընդարձակ խմբագրութեան ունի «ամենայն գոյացութիւնք վերինք և ներքինք»:
Արեգակի մասին խոսելիս Պատկանեանի տեքստում Շիրակացին ասում է. «Ծոյժ սիրելի է... ճառի առնել զառատութիւնս որ ինչ առաջնոյ և մեծի լուսաւորիդ է բան» (էջ 54):	Ընդարձակ խմբագրութեան ունի «զառատութիւնս բանից, որ ինչ յաղագս առաջնոյ և մեծի լուսաւորիդ է բան»:

Կարելի է բերել նման բազմաթիվ օրինակներ, բայց բերածը, կարծում ենք, բավական է նախապատվութեան տալու ընդարձակ խմբագրութեանը:

3· ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ՏԻԵԶԵՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՆԱԴԻՐԸ ԵՎ ԱՅԴ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԸ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Շիրակացու Տիեզերագիտության համառոտ և ընդարձակ խմբագրություններից ոչ մեկի վերնագիրը՝ նրա աշխատությունն ամբողջապես բնութագրող վերնագիրը չէ, այլ միայն առաջին և երկրորդ գլխի: Ընդարձակ խմբագրության սեգմանի վերնագիրն է՝ «Ա.ռ խոստացեալն»: Այդ՝ Շիրակացու ներածական խոսքի վերնագիրն է.—Նա խոստացել է գրել նաև տիեզերագիտության, ուստի և անհրաժեշտ է համարել ընթերցողներին հիշեցնել այդ մասին, և վերնագրել իր ներածականը «Ա.ռ խոստացեալն»: Համառոտ խմբագրության վերնագիրն է «Քաղպս երկնի»:— Այդ՝ երկրորդ գլխի վերնագիրն է: Առաջին գլուխը, ինչպես վերևում ասացինք, անդամահատվել է և անգործ մնացել է երկրորդ գլխից, իսկ երկրորդ գլուխում Շիրակացին երկնքի մասին է խոսում, ուստի և «Քաղպս երկնի» էլ վերնագրված է:

Պարզվում է, որ Շիրակացու Տիեզերագիտությունը նրա առաջին շարունակությունն է հանդիսացել: Այդ երևում է հետևյալ փաստից:— Շիրակացին իր Զատկի աղյուսե դրած ճաուում արեգակի և լուսնի մասին խոսելիս սարերն կապում է արեգակի հետ, իսկ ամիսը՝ լուսնի. և վկայություն է բերում աստվածաշնչից «մեծ լուսավորի» (արեգակի) և «փոքր լուսավորի» (լուսնի) վերաբերող մի նախադասության և ապա խոսում է ընթերցողներին այդ լուսատուների չափման անհրաժեշտության, նրանց տիեզերքի մեջ ունեցած տեղի և նշանակության վերաբերյալ խոսել համադամանորեն՝ Զատկի ճաուը և ժողովուրդներին առաջարը վերջացնելուց հետո. «Արդ վասն չափու մեծութեանցն, եւ դրից հաստութեանն, եւ իշխանութեանցն, եւ որոշմանցն եւ այլոց աստեղաց կարգի հանգամանացն ասելն առ այժմ արգելցի, մինչեւ բովանդակեցից զվորհուրդ սրբոյ Զատկիս, եւ գտանիցեմք ամենայն ազգաց, եւ ապա պատմեցից եւս թէ զի՞նչ վասն այսր արուարձինքն, եւ զի՞նչ ակնդեցականքն»[1]): Նույն աշխատության մեջ Շիրակացին խոստանում է անգամ ընթերցողներին՝ ավյալ հարցերի վերաբերյալ բերել արտաքին գիտնականների և ակնդեցականների տեսակետը «Եւ ապա պատմեցից եւս թէ զի՞նչ վասն այսր արուարձինքն, եւ զի՞նչ ակնդեցականքն»[2]):

Եվ իրոք, Շիրակացին Զատկի ճաուը և ժողովուրդներին առաջարը վերջացնելուց հետո, նրա անմիջական շարունակության մեջ, սկսում է շարադրել տիեզերագիտությունը՝ հիշեցնելով այդ մասին ընթերցողներին իր աշխատության նախաբանում, «Զխոստացեալն մեր հատուցանել զրան՝ յարտաքինոցն առեալ զառարկութիւնն... Արդ՝ ես կամիմ ուսանիլ յարտաքինոցն յայնցանէ, ուստի Պտղոս ինձ հրամայէ. եւ զանց առնել զհեթանոսական խնդրատրութեամբն՝ բանդագուշեալ խաստատնոցն Ճառից...»[3]): Տիեզերագիտական բովանդակություն ունեցող այդ աշխատության դլխավոր մասերն են արեգակի և լուսնի գլուխները: Արեգակի գլխում, նա ինչպես Զատկի ճաուում է ասել, «մեծ լուսավոր» է անվանում արեգակը, ինչպես այդ աստ-

---

1) *Անանեայի Շիրակունւոյ Մնացորդք բանից, էջ 17.*
2) *Նույն տեղը, էջ 47.*
3) *Անանեա Շիրակացի, Տիեզերագիտութիւն և տոմար, էջ 1.*

վածաչնչումն է: «Յոյժ սիրելի է ինձ ի մխաւսրութենանց նոցա բանից յիմումս ճառի առնել պատասխանի բանից, որ ինչ յայտագրա առաջնոյ եւ միջի լուսաւորիդ է բան...»[1]: Իսկ լուսնի դլխի սկզբում, ինչպես որ խոստացել էր՝ արտաբերին և եկեղեցական դիանականների տասածները բերել, նուխյր կրկնում է. «Զերկրորդ լուսաւորէդ բիւր բանք ճառեալ են յարաքանց եւ յեկեղեցահայոց, բայց մեզ որ ինչ միաւորեալն է բան յերկոսունցն, յայնց հաճոյ թուեցաւ արկել»:

4. ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ՀԱՐՑ ՈՒ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Շերակացու Տիեզերագիտության ընդարձակ խմբագրության ութքսան իր չարունակության մեջ ունի տոմարական հարց ու պատասխանի մի ընդարձակ մաս՝ 74 դլուխներից:

Շերակացու տոմարական այս հարցն ու պատասխանը ՀՄՄՌ մատեն. № 1973 դրչագրում հանդիպում է մեզ առանց տիեզերագիտության մասի: Ուշադրության արժանի է, որ տոմարական այդ աշխատությունը վերնադրված է «Մեկնութիւն տոմարի Անդրեասայ» (թ. 152ա): Շերակացու տոմարի այս ութքսան սկսվում է տոմարի առարկայի բնորոշումից. «Տումար առն ժողով. սկիզբն առեղարաշխութեան. եւ ի նոցանէ գտանել զայս ի լուսաւորացս գհանդիսմանս ընթացից...»: ՀՄՄՌ մատեն. № 1973 դրչագրի ութքսը մեր հրատարակած տոմարի համեմատությամբ դրվել չափով կրճատված է: Այսպես, ամիսների անունների առաջանալու մասին եղած ընդարձակ դլխի փոխարեն այս ութքսն ունի. «Զի՞նչ է ամիս. տեսանելով առաջնոցն դլուխնն լցնել եւ մաշել՝ խնայս գանդատութիւն կենաց իւրոց՝ ասաց թէ իմ ևս» (թ. 153ա): Եթե ճիշտ համարելու լինինք ՀՄՄՌ մատեն. № 1973 դրչագրի վերև նշված տոմարի վերնագիրը, ապա պիտի ենթադրել, որ Շերակացին վերցրել է Անդրեասի տոմարը և մեկնել է այն:

Տոմարական այդ աշխատությունը չնայած տիեզերագիտության հետ միասին ունի մի ընդհանուր համարաչարք, բայց մեզ թվում է, որ տոմարական այդ հարց ու պատասխանի ութքսն իր տեղում չէ: Այդ աշխատությունը համոնական է նախատեսված է եղել աշակերտների համար: Բացի այդ, ինչպես տեսանք, Շերակացին տոմարական բովանդակության ունեցող ամբողջ աշխատություն չարադրել է Տիեզերագիտության մասջ, և, քիչ համոնական է, որ թեթևակի հարց ու պատասխանի նման տոմար նա կրկներ այստեղ ևս: Եվ, վերջապես, Շերակացին իր Զատկի ճառում ընթերցողներին տված խոստման մեջ հայտնում է, որ արեգակի և լուսնի հետ միասին պիտի կանդ առնի նաև աստղերի վրա, կամ ինչպես ինքն է ասում «աստեղաց հաբրվի հանդամանացն», ուստի և տիեզերագիտության վերջը ո՛չ թե պիտի կրկնվեր տոմարը, այլ չարադրված պիտի լիներ աստղաբաշխությունը:

5. ԵԻՐԱԿԱՑՈՒ ԱՍՏՂԱԲԱՇԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տիեզերագիտության համառոտ խմբագրության ութքսի հետդուխ գլուխները իրենց չարունակության մեջ ունին Շերակացու աստղաբաշխական

1) Անանեա Շերակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, էջ 47:

այն տեքստը, որը հրատարակել է պրոֆ. Ր. Պատկանյանը (էջ 62—75)։ Մեզ թվում է, հենց այս էլ պիտի լինի Շնորհակալու տիեզերապուխեան վերջին մասը։

Պրոֆ. Ր. Պատկանյանի հրատարակության տեքստում սակայն նկատվում է աստղաբաչխական այդ տեքստի մի դվխի չիմաթություն։ «Ցաղագս կենդանատեսակաց» գլուխը (էջ 62) պրոֆ. Ր. Պատկանյանը միացրել է այսպես կոչված «Ցաղագս երկնի»-ի տեքստին և մոցրել նրա ընդհանուր թվահամարի շարքի մեջ, համարելով այն տասերորդ գլուխը, իսկ հաջորդ գլուխները՝ «Ցաղագս աստղաբաչխութեան» (էջ 65) և «Զոդոսի Սղեքսանդրացւոյ նախերգանքի ներքնածութենէ յոյժ» (էջ 67) հրատարակել առանձին-առանձին գլխահամարի տակ։ ՀՄՄՌ մատեն. բոլոր ձեռագրերի տեքստից երևում է, որ այդպիսի բաժանումներն արհեստական են և չեն բխում բնագրից։ Նչված բոլոր գլուխները էլ հաջորդական շարունակություն են հանդիսանում իրար և մի ամբողջության մասեր են։

Ր. Պատկանյանի հրատարակած աստղաբաչխական այս տեքստում նկատվում են բազմաթիվ տեքստային աղավաղումներ — գրչական սխալներ, հապավումներ և այլն։ Բերենք այդ տիպիկ մի քանի օրինակներ բացթողումներից։—

«... որպէս եւ ձայնեալ իսկ է հնչմանասց դաւուրս չաթաթու՝ արեգական եւ լուսնի, եւ եւթանց մոլորակացդ, զոր [հարկաւորիմ նոյն անուամբ յորջորջել, զոր] կոչեն Ցոյնք, Հայք եւ Պարսք»։ (Պ., էջ 64, տ. 10։ ՀՄՄՌ մատեն. № 1973, թ. 318ա)։

«Արեգակն, լուսընթաց եւ երեւակ [յարակաւ կենդանակերպսն իշխեալով, մանաւանդ լուսընթաց եւ երեւակ] յարեւելեայց ծագմանն գոլով»։ (Պ., էջ 65, տող, 17։ ՀՄՄՌ մատեն. № 1973, թ. 319ա)։

«... հրացանութիւն եւ փայլատամունք լինին, խլրամունք ամպոց, խռնարհմունք խռնաւոց, իջմունք անձրեւաց [եւ վնասք պէսպէս առաքիք ի մեզ, բանզի այս գաւտիս որ կիսալուսին է համակարգի, սա է դայեակ անձրեւաց եւ սնուցիչ բուրաստանաց]։ (Պ., էջ 66, տող. 1։ ՀՄՄՌ մատեն. № 1973, թ. 319ա)։

«երիր կենդանատեսակ է նկատելին, արական, երկտարբական, մարդակերպ, ոտն փայլածուին, երամս բարձրութենեան, ոչ ուրուք նուագութեան, ոչ ուրուք եռանկիւնի (ի տունջեան երեւակի կրաւնս, իսկ ի գիշերի փայլածուի) եւ ձայնեալ է նահանգին Դամբոց...» (Պ., էջ 68, տող. 22։ ՀՄՄՌ մատեն. № 1973, թ. 321ա)։

«Եւ եղանէ յանկերեւութէն յերեւոյթ երկրիս ի ժամս երկու եւ երիր մասին [եւ ի երամասին ևէ երամասին, եւ ամանակաց ի եւ Գ մասին...] (Պ., էջ 70, տ. 5։ ՀՄՄՌ մատեն. № 1973, թ. 322ա)։

Անկյունաւոր փակագծերի մեջ առնված մասերը կրճատված են պրոֆ. Ր. Պատկանյանի հրատարակած տեքստում։ Ավելորդ ենք համարում կանգ առնել մյուս տիպի աղավաղումների վրա։

Պրոֆ. Ր. Պատկանյանի հրատարակած այդ տեքստն ունի սակայն մի ավելի մեծ թերություն — նա թերի է վերջից։ Հավանական է այդ թերությունը և նկատի ունի պրոֆ. Ր. Պատկանյանի համար տեքստ պատրաստող հեղինակը, որ նշում է իր տեքստի վերջում. «Ցօրինակին ի վախճան էջին կա-

«տարբ բանս»[1]): Ուրեմն, պրոֆ. Ք. Պատկանյանի հրատարակության հա-մար հիմք հանդիսացող ձեռագիրը վերջացել է 1911 թվի վերջում, որը և հա-վանական է, տարակուսանքի մեջ է ձգել ընդօրինակողին և անհրաժեշտու-թյուն առաջացրել ծանոթագրություն:

ՀՍՍՌ մատենադարանի ձեռագրերում մեզ հաջողվեց հայտնաբերել ըն-տիր ձեռագրեր երկու հին ընդօրինակություն, որոնցից երեսում է պրոֆ. Ք. Պատկանյանի հրատարակած տեքստի պատճառաբանությունը: Այդ ձեռա-գրերը ՀՍՍՌ մատեն. նշանավոր № 1973 և 5443 ձեռագրերն են, որոնցից և վերևում մենք լրացումների մի քանի օրինակներ էինք բերել:

ՀՍՍՌ մատեն. № 1973 և 5443 ձեռագրերի տեքստից երևում է, որ պրոֆ. Ք. Պատկանյանի տեքստը թերի է «Ճաղատս խառնարան աստեղաց» դիմի վերջում: Բաց է մնացել այդ տպագրված տեքստի վերջին դիմի տողերի մասը և նրանից հետո եկող «Ճաղատս հոդմոյ» գլուխն ամբողջու-թյամբ:

Ի միջի այլոց, վերջին «Ճաղատս հոդմոյ» գլուխը հաճախ անդամա-հատված ձևությամբ մեզ հանդիպում է նաև որոշ ձեռագիր ժողովածուների-մում:

Վերջին գլխում Շիրակացին մեծ չափով օգտվել է Արիստոտելի «Վասն աշխարհի» գրվածքից, տեղ-տեղ անգամ տառացի արտագրել է այն:

Շիրակացու աշխատության ներկա մեր «Հայտնաբերած տեքստի մեջ առանձնապես ուշադրության արժանի է վարքերի հիշատակությունը Շի-րակացու մոտ: Այս անվան հիշատակությունը, որքան մեզ հայտնի է, միակն է հայ գրականության պատմության մեջ:

6. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ «ՎԱՍՆ ԸՆԹԱՑԻՑ»-Ի ՏԵՔՍՏԸ

Աստղաբաշխական բովանդակություն ունեցող Անանիա Շիրակացու այս աշխատությունը վերնագրված է. «Վասն ընթացից արեգական՝ ըստ կենդանատեսակացն եւ ի դաւտեացն, զոր կատարէ ի տունըն[ա]ն յաւուրս ՅԿԵ եւ ժամս Գ»: Այս աշխատությունը ոչ մի կապ չունի Շիրակացու անունով հայտնի ու հրատարակված «Ճաղատս ընթացից արեգական»-ի հետ և միանգամայն նոր ու չհրատարակված տեքստ է: Այս աշխատության վե-րաբերյալ տվյալների հիշատակությունն միայն ունի Գ. Տ.—Միքայելյանը՝ Շի-րակացու «Ճաղատս ամպոց (եւ նշանաց» տեքստի հրատարակության առա-ջաբանում: Էջմիածնի № 102 ձեռագրի նկարագրությունը խոսելիս նա-պրում է. ՇԱ.—ՀԳ հոդվածներն ամբողջապես թվում են լինել Շիրակացու-նը: Համենայն դեպս նր. 5 ի ՇԳ հոդվածի վերնագրում կարդում ենք Անա-նիայի անունը— «Անանիայի Համարոզի վասն ընթացից արեգականն և այլն»[2]): Գ. Տ.—Միքայելյանի վերջին ակնարկը մեր վերևում հիշված աշխա-տության է վերաբերում:

Շիրակացու «Վասն ընթացից արեգականն»-ի այս տեքստը պահվել է ՀՍՍՌ մատեն. № 2679 ձեռագրում (նախկին Գևորգյան 102): Այս ձեռագի-րը հայագիտության մեջ հայտնի ունիկում է:— Նա հայերենով մեզ հա-սած թվականն ունեցող ամենահին թղթյա ձեռագիրն է: Ձեռագրի առաջին

---

1) Անանիայի Շիրակունւոյ Մնացորդք բանից, էջ 75:

2) Գ. Տ.—Միքայելյան «Անանիայի Շիրակացի», Վաղարշ. 1896 թ., տպարանագրություն «Աբբաթա» ամսագրից:

մասը, որը պարունակում է մեծ մասամբ Շերակացու աշխատությունները, ընդօրինակված է 971 թվին, իսկ մյուս մասը՝ 981 թվին: Գրչագիրը պատմա-վիճաբանական նյութերի ժողովածու է:

Շերակացու «Վասն ընթացից արեգական...»-ի տեքստը ՀՍՄՌ մատենադարանի № 2679 ձեռագրում ընդօրինակված է ԾԹ (53) հոդվածի տակ: Գրչագրի նյութը բաժանված է առանձին հոդվածների: Գրչագրերն ընդօրինակված է մանր երկաթագրով: Գրչագրի դիմաերես հիշատակարանը հրատարակել է Հ. Տաշյանը[1]): Այդ գրչագրի մասին խոսել են նաև մի շարք այլ բանասերներ: «Վասն ընթացից արեգական...»-ի տեքստի Շերակացուն պատկանելը անկասկած է: Այդ մասին են վկայում ոչ միայն Շերակացու անվան հիշատակությունը տեքստի վերնագրում կամ տեքստի Շերակացու աշխատությունների շարքում հանդես գալը, այլ և տեքստի բովանդակությունը: Նայելով տեքստին, առաջին իսկ հայացքից, կարելի է ասել, որ նման տեքստ կարող էր գրել Անանիա Շերակացին:

Շերակացու «Վասն ընթացից արեգական...»-ի տեքստը ՀՍՄՌ մատենադարանի № 2679 գրչագրում ընդօրինակված է տոմարական աշխատությունների շարքում: Այդ նույն տեքստի մի այլ ընդօրինակություն գրաված է մեծով կրճատված ձևով մեզ հանդիպում է նաև ՀՍՄՌ մատենադարանի № 1973 գրչագրում դարձյալ տոմարական աշխատությունների շարքում:

«Յաղագս ընթացից արեգականն»-ի տեքստն այս գրչագրում վերնագրված է. «Վասն կենդանակերպից, եւ արեգական»: Այս աշխատության տեքստում վերցվում է առանձին-առանձին ամիսները, նշվում նրանց համապատասխանող երկրային ամիսները և ապա արվում արեգակի որ կենդանակերպը մանելու փաստը ու պիշերավարի կենդանակերպը: Այսպես, հունիսի ամսվա համար ասված է. «Ի մարտի Իբ, եւ ի նաւասարդի Իբ եւ ի նիսանի Ա, արեգակն ի խոյն մտանէ, եւ պիշերավարի կշռոն»: Մարտին հետևում է ապրիլը, ապրիլին—մայիսը, և այդպես՝ մինչև փետրվար:

Շերակացու «Վասն ընթացից արեգական...»-ի՝ տոմարական աշխատությունների շարքում հանդես գալու կապակցությամբ հարց է առաջանում — նա տոմարի հատվածներից մեկը չի՞ պրկրել և տոմարական հաշիվների նպատակով էլ բերված չի՞ եղել:— Այդ հարցին պատասխանելը, առանց կոնկրետ փաստերի, դժվար է: Մանավանդ, որ ՀՍՄՌ մատեն. № 2679 գրչագիրը ծավալուն ժողովածու է և ամեն անգամ նյութեր խառը ձևով ընդօրինակված են: Առ այժմ, այդ տեքստի բովանդակությունը նայելով՝ մենք անհրաժեշտ համարեցինք դասել նրան աստղաբաշխական նյութերի շարքում:

Շերակացու «Վասն ընթացից արեգական...»-ի տեքստը սկսվում է մարտ ամսից և վերջանում փետրվարով: Այնուհետև բերված է փոքրիկ հատված երկրային ամիսների վերաբերյալ: Վերջին հատվածն, առանց կասկածելու կարելի է ասել, որ Շերակացու տոմարի հատվածներից է կրճատված ձևով: Այդ հատվածն ավելի ընդարձակ ունի Շերակացու տոմարի «Պատճէն տումարի երկրացւոց» դլուխը: Ծավալուն ժողովածուի հեղինակը բերում է այստեղ կրճատված ձևով:

---

1) Հ. Տաշյան, Մանր ուսումնասիրություններ, Վիեննա 1895, էջ 202:

ՀՍՄՌ մատեն. № 2679 ղբչապրի Շիրակացու «Վասն ընթացից արեգական...»-ի տեքստը մեզ հասել է ընտիր ղբչութեամբ: Պահված է «Ղ»-ի գործածութեան հին ձևերը՝ «ալդ», «հզդացուց», «խաղացուց», «վայդաձու», «յուղիս» և այլն: Ուշագրութեան արժանի է «Ջրհոյան» (փոխ. «ջըրհան»), «Ախրատն» (փոխ. «Հրատն»), «Հիւսիս» (փոխ. հիւսիս»), «Թև» (փոխ. «Թէ»), «Եթև» (փոխ. «Եթէ»), «Թևպէտ» (փոխ. «Թէպէտ») և այլ ուղղագրական ձևերը: Նույն տեքստում հետաքրքիր է աշխարհագրական ուղղութիւններ արտայտելու Շիրակացու եղանակը — «յահեկէ արեւելեան», «յահեկէ արեւմտեան», «յահեկէ հարաւոյ», «յայմէկ հարաւոյ» և այլն:

Տեքստում եղած բազմաթիվ թվականներ եղծված են: Նրանց մեծ մասը ջնջել և նորից են գրել: Մենք աշխատել ենք հնարավոր չափով վերականգնել նախկին թվականը՝ նշելով այդ մասին յուրաքանչյուր էջի նկարին լուսանցքում: Տեքստում նկատվում են մի քանի տեղ բացթողումներ, որոնց մասին գրված է ծանոթության մեջ: Տեքստի վերջում կա նրիսւ փոքրիկ աղյուսակ:

«Հաստատակատարութիւն տունջեան եւ պիշերոյ եւ եղանակ պարնանայինն»:

| | | |

նից նշան:— Յորժամ յարեւմտից կողմն կարմիր տեսանես՝ մերձել ի վաղ անձրեւ գայ...»: Ընդօրինակել է Մխիթար քահանան 1756—1792 թվերի ընթացքում:

Գ. Տ.—Մկրտչյանի հրատարակած «Ցաղագս ամպոց եւ նշանաց» աշխատությունը Շիրակացուն պատկանելու վերաբերյալ Գ. Տ.—Մկրտչյանի կողմից բավականաչափ փաստեր բերված են և ավելորդ ենք համարում դրա վրա կանգ առնել:

Ո՞րն է Գ. Տ.—Մկրտչյանի հրատարակած «Ցաղագս ամպոց եւ նշանաց» աշխատության տեղը Շիրակացու մատենագրության մեջ: ՀՍՄՌ մատեն. № 1999 ձեռագիրը մեզ հնարավորություն է տալիս որոշ կռահումներ անել այդ ուղղությամբ: ՀՍՄՌ մատեն. №. 1999 ձեռագրում գտնվող «Պատճէն տումարի հայոց»-ի տեքստում, առանց խորադրի բերված է մի հատված Շիրակացու «Ցաղագս ամպոց եւ նշանաց»-ից: Հատվածը վերնագրված է «Վասն լուսնին»: Տեքստից բերված են ընդամենը վեց տող. «Յորժամ լուսինն Գ աւրեայ լինի, կամ չորեքաւրեայ, եթէ յոտակ եւ սուրբ է՝ պարզ նշանակէ, ապա թէ մահիկներն, այսինքն ի խոնարհն մռայլ ունի՝ անձրեւ նշանակէ» (թերթ 17ա): Որ այդ հատվածն ամենևին ընդարձակ տեքստից է վերցրած, այդ երևում է այն փաստից, որ հատվածի վերջում կարմիր թանաքով ավելացվել է «այլք»՝ «եւ այլն»-ի իմաստով:

ՀՍՄՌ մատեն. № 1999 ձեռագրի տոմարում «Ցաղագս ամպոց եւ նշանից» այդ ձևով հանդես գալը մեզ հնարք է տալիս ենթադրել, որ Գ. Տ.—Մկրտչյանի հրատարակած տեքստը Շիրակացու տոմարի մի հատվածն է հանդիսացել:

8. «ՑԱՂԱԳՍ ՇԱՂԿԱՊՈՒԹԵԱՆ ԱՐԵԳԱԿԱՆ ԵՒ ԼՈՒՍՆԻ»

ՀՍՄՌ մատեն. № № 2180 և 2762 ձեռագրերում, Շիրակացու աշխատությունների շարքում, ընդօրինակված է արեգակի և լուսնի խավարման վերաբերյալ մի փոքրիկ տեքստ, որն ունի «Ցաղագս շաղկապութեան արեգական եւ լուսնի» վերնագիրը: Այդ տեքստը փաստորեն Շիրակացու Տիեզերագիտության դրույթներից մեկն է, բայց որովհետև նա անմիջապես չի հետևում Տիեզերագիտության տեքստին և չի մտնում նրա համարաչարքի մեջ, այլ ընդօրինակված է Շիրակացու «Ցաղագս չափոյ...» և «Թիւք որչափութեան տանց հին եւ նոր կատարանաց» աշխատություններից հետո, ուստի և մենք անհրաժեշտ համարեցինք դնել Շիրակացու Տիեզերագիտության հրատարակած տեքստին: Այդ տեքստը ՀՍՄՌ մատեն. №. 2180 ձեռագրում ընդօրինակված է թերթ 538ա—538բ, №. 2762-ում՝ էջ 230—231[1]): Նրա Շիրակացուն պատկանելն անկասկած է:

Շիրակացու «Ցաղագս շաղկապութեան արեգական եւ լուսնի» այդ տեքստը, որքան մեզ հայտնի է, չի հրատարակված: Նրա մասին մեզ հայտնի չէ նաև բանասիրական որևէ հիշատակություն: Միայն, Շիրակացու «Տիեզերագիտության եւ տումար» աշխատության առաջաբանում, վերև

---

1) ՀՍՄՌ մատեն. № 2180 և 2762 ձեռագրերի բովանդակության մանրամասն նկարագրությունը տես Շիրակացու Տիեզերագիտության հրատարակության աթթիլ մեր գրած առաջաբանը, էջ 10—15:

հիշված երկու դրչագրերի պարունակած նյութերի շարքում հիշել ենք մենք:

Շիրակացու «Ճաղատաց չաղիապոլեհան արեգական եւ լուսնի» այս աշխատությունն արեգակի և լուսնի խավարման մասին ձեռագրերում հաճախ հանդիպող դուշակողական ախթարքներից չէ, այլ ատաղաբաշխական կոնկրետ հաշիվներին վրա հիմնված մի լուրջ աշխատություն: Նա վերաբերեն խավարումների վերաբերյալ մեզ հասած ամենահին հայերեն տեքստն է, որ հիմնված է գիտական հաշիվների վրա: Ատաղաբաշխությամբ զբաղվող մանուկներին Շիրակացու այս աշխատությունը մատչելի դարձնելու համար, անհրաժեշտ համարեցինք բերել այն ամբողջությամբ:

9. «ՅԱՂԱԳԱՑ ՅԱՆՄԱՆ ԼՈՒՍՈՑՆ, ԶՈՐ ՈՄԱՆՔ ԿԱԹԻՆ ԾԻՐ ԱՍԱՑԻՆ»

Այս վարքիկ աշխատությունն է, որը պահել է ՀՍՄՌ մատենադարանի № 573 ձեռագիրը: Մեսրոպ եպ. Մաշտոցը կարծիքով, նա պատկանում է Շիրակացուն: Ձեռագիրը գիտական նյութերի ժողովածու է և ունի XV դարի ձեռագիր:

«Ճաղատաց յանմանն լուսոյն...» աշխատության մեջ թվարկված են կիթին ծրի տոմոն եւ վեց տարբեր անունները, որոնք, ըստ տեքստում նշած հիշատակության վերցված են Արխատոսեից: Աշխատության բովանդակության նայելով, կարելի է ենթադրել, որ նա Շիրակացուը լինի, բայց աշխատության վերնագրում Շիրակացու անունը չի հիշված: Այդ աշխատությունը Շիրակացուն պատկանելու խնդրում բավական չէ նրա՝ Շիրակացու աշխատությունների շարքում ընդգրկված լինելու փաստը: Ինչ կասկած է ունեցել Մեսրոպ եպ. Մաշտոցին այս տեքստը Շիրակացուն վերագրելու խնդրում, մեզ հայտնի չէ: Հայագիտության քննության ներկայացնելու համար անհրաժեշտ ենք համարում բերել այդ տեքստը:—

10. «ՅԱՂԱԳԱՑ ՅԱՆՄԱՆ ԼՈՒՍՈՑՆ ԶՈՐ ՈՄԱՆՔ ԿԱԹԻՆ ԾԻՐ ԱՍԱՑԻՆ»

Բայց Արխատոսէլ համատատէր ԺԶ անուն տասց է գտհէին: Նախ՝ արեգականն հետ է: Երկրորդ՝ մասր օդոյ: Երրորդ՝ ցողումն մանր անճրեւաց: Զորրորդ՝ ցանուցն վերին լոյսոյն: Հինգերորդ՝ յորդատուլն հետ: Վեցերորդ՝ կաթնածիր խաչանց: Եւթներորդ՝ ժամադիտակ գիշերոյ: Ութ <երորդ>՝ ծիր երկնից: Իններորդ՝ ամառ լինչ վերին եթերեցին հողմոց: Տասներորդ՝ փայլատակման տուն: Մեւսասներորդ՝ սալ երկնից: Երկոտասաներորդ՝ հայելի նաւորդաց: Երեքտասաներորդ՝ գիմակ արեգականն, Զոբերքատասներորդ՝ պահարան նշուլից ստուգոց: Հնգետասաներորդ՝ անդ ծնունդ լուսոյ: Վեչտասաներորդ՝ եւ այլք եթերային վճիռ լուսոյն ազատութեամն» (ք. 264ա):

11. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ՏԻԵԶԵՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐԺԵՔԸ

Շիրակացու «Ս. խոստացեալն» աշխատությունը մեծ արժեք է ներկայացնում ո՛չ միայն հայ ժողովրդի կուլտուրայի, գիտության և պատմության համար[1]), այլև համաշխարհային կուլտուրայի, գիտության և

1) Այս մասին ենս պրոֆ. Լ. Լ. Սեմյոնովի անգլերեն մեծ հրատարակած Շիրակացու «Տիեզ. և տոմար»-ի առթիվ „Коммунист" թերթում:

պատմության համար: Երբակացին դնում և ճիշտ լուծում է տալիս դիտական մի չարք հարցերի: Երբակացու այդ աշխատության արժեքն ավելի ակնբախ դարձնելու համար, մենք անհրաժեշտ ենք համարում բերել մի քանի վկայություններ:

Երբակացին, հիմնված «արտաքին պիտանականների» ուսումնական վրա, խոսում է երկրի կլորության մասին. «Եւ եթէ ոք կամիցի օրինակ առնել զարտաքնոցն լսել՝ երբ մէկ երկրի նմանեցուցանել, ինձ է դէմ թուէ ասացեալն իրրև ձու. որպէս նորա զեղինն ի միջին պղտաձեւ կառուցեալ կայ՝ եւ սպիտակն չուրջ դնովաւ, եւ խճճեալն պատ առեալ գամնայնիւ, նոյնպէս երկիրս ի միջոյ կառուցեալ կայ, եւ օդ չուրջ դնովաւ և երկինն պատ առեալ գամնայնիւ» (Երբակացու մեր հրատարակած տեքստը, էջ 10):

Երբակացին արեգակը մեծ է համարում երկրագնդից: Այդ ասելով նա բերում է բազմաթիվ օրինակներ և ամփոփում հետևյալ խոսքերով. «...եւ յայտ ամենայնի յայտ է, թէ մեծ է արեգակն քան վիճակութեանն ասուածածային գրոց, որում եւ արտաքնոցն բարեաց ի ճահ պատահեն վիճակութիւնք» (էջ 58):

Երբակացին դիտական ճիշտ բացատրություն է տալիս արեգակի խավարմանը. «... արեգակն դէր ի վերոյ լուսնի է. եւ յուսնին դիպեալ լը ներքոյ արեգական. եւ յորժամ հաւասարապոյծ լինին՝ մինն զի եկն ի վերոյ եւ մնան ի ներքոյ կշիռ նմին, եւ արեգակն բնաւ բացեալ հասկ հեղոյ պրոբրութիւն լուսոյն՝ հանդիպ ուղիղ կշռութեամբ ի միջոյ լուսնին: Ո՛չ թողու անցանել ի ներքին անօդութիւնն օդոյն, որ սպռնալ տարածանի լոյս ծով եւ բնդ ցամաք» (էջ 59):

Երբակացին ճիշտ ձևով է բացատրում մարդկանց լսողության եւ տեսողության բնդունողականության հարաբերության հարցը: Այդ ասելով նա բերում է կայծակի և որոտի օրինակը: Ինչպե՞ս է որ, հարց է տալիս Երբակացին, կայծակը և որոտը միասին են սկսվում, բայց մենք կայծակն ավելի շուտ ենք տեսնում քան լսում ենք որոտը: Դրա պատճառն այն է, բացատրում է նա, որ «տկն երագ է քան զաչսին, եւ տկն փոքի կարէ տանել ի հեռին գնալոյ, յորժամ յամպոյն լսանէ»: (էջ 36):

Երբակացին դիտե լուսնի սեփական լույս չունենալը և նրա արեգակից լույս առնելու փաստը. «Բայց եւ հաւանիմ բազմոց իմաստասիրութեան յարեգականէ ասել <առնել պղոյս>», (էջ 40):

Երբակացին ճիշտ բացատրություն է տալիս դիշերվա, համարելով այն երկրի ստվերը. «երկիր... ստուերաւն գիշեր գիշերացուցանէ»:

Երբակացու այս աշխատության մեջ, նրա փիլիսոփայական հայացքներում կան դիալեկտիկայի որոշ տարրեր: Այսպես, նա իր աշխատության «Յաղագս երկնային դարձուց» գլխում խոսելով արեգակի տաքության և լույսի չնորհվել աշխարհի վրա կյանք և կենդանություն առիզվելու մասին, ամփոփում է հետևյալ խոսքերով. «... Լինելութիւնն իցէ սկիզբն ապականութեան, եւ ապականութիւն զարձեալ գնդըէն իցէ սկիզբն լինելութեան: Զի այսմ անվնաս հակառակութենէ՝ աշխարհ առցէ գհետուզութիւնն» (էջ 31): Նույն մտքեր ավելի պատկերավոր օրինակով Երբակացին կրկնում է իր նույն աշխատության 42-րդ գլխում. «Ցեասնելով զառաջնոցն գլուխն լցեալ եւ մաշեալ՝ իմացան զանցաւորութիւնն կենաց իւրեանց եւ

ասացին թէ՝ «է մեզ պատկեր» (էջ 77)։ Նախնիքնեքը տեսնելով լուսնի կլոր ըլլալը և նմանելը, նմանեցուին իրենց անցեալոր կյանքին և ասացին թէ մեր պատկերի նման է։

Շիրակացու «Մա խոսասցեալն» աշխատութեան մէջ մեծ արժէք։ Նա իր աշխատութեան մէջ այլ հեղինակներից վերցրել և օգտագործել է նրանցից օրինակներ, որոնք ունեն գեղարվեստական մեծ պատկերավորութեան։ Բավական է բերել նրա գարնան նկարագրութիւնը «Յաղագս արեգական» գլխից, որը վերցրել է Բարսեղ Կեսարացուց. «Եւ այսպէս գաղջատաքուն խառնուածովք յարդարի գարունն իւրով մեծադեղ վայելչութեամբն, զի ի նմա արմատք արձակին զբոյս, մարգք զուարճանան, ծաղիկք պայծառանան, տունկք ցցուին, ծառք արձակեն զրողոլմն և անասունք հանդերձ թռչնօք եւ ծովային ջրածնունդ զնոսօք եւ ամենեքեան ըստ իւրաքանչիւր ազգի զան ի ծնունդ, ի սէր եւ ունդ», (էջ 52)[1]։

Վեցերորդ գլխում խոսելով արտաքին երկրի վրա ունեցած ազդեցութեան մասին, Շիրակացին հետևյալ ձևով է ներկայացնում. «... ի սառամէկ ձայնմանէ օգոյն շարժմամբ խառնեալ թանձրութիւն հողոյս թուլացել, եւ ի զայրարիւր արմատոյն բոյսքն խոտոյն ի վեր ընձեղղիցին։ Սոյնպէս եւ պտուղք ծայրից ծառոց բացեալ ցիւղիցին, եւ այլքն ըստ իւրաքանչիւր կարգի՝ զձմեռնային ծանրաւորութիւն ի բաց ընկենուցանեն, զարբուցիչք եւ զուարթացուցիչք յոյժ պայծառութեամբ երկիր առնուցու զվայելչութիւն» (էջ 35)։

Գեղարվեստական նման հատվածներ Շիրակացու «Մա խոսասցեալն» աշխատութեան մէջ բաւմաթիւ են։

Սրանով, ի հարկէ, չի սահմանափակվում Շիրակացու «Մա խոսասցեալն» աշխատութեան արժէքը պիտութեան, կուլտուրայի և գրականութեան պատմութեան համար։ Շիրակացու այդ աշխատութեան մէջ կան բաւմաթիւ այլ արժէքներ ևս, որոնց վրա ավելորդ ենք համարում այստեղ հանել առնել։

---

[1]) Տես Բարսղի Կեսարացւոյ Ճառք վասն վեցօրեայ արարչութեան, Վենետիկ 1830 (ուխերորդ հատ), էջ 52։

VI. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ա. ԳՐՉԱԳՐԵՐԻ ԲԻԲԼԻՈԳՐԱՖԻԱՆ

Շիրակացու պատմական աշխատությունները մեզ հասել է նրա ժամանակագրությունը, որը հրատարակել է Բ. Սարգիսյանը «Անանուն ժամանակագրություն համբավը յօրինեալ յէ գարուս» վերնագրով: Այդ ժամանակագրությունը չորս գրչագրերով է մեզ հասնում:

1. *ՀՍՄՌ մատեն. № 2679 (Գևղ. 102), թերթ 28ա. «Մովսէսի խորենացւոյ եւ Անդրեասի:— Ադամ նախաստեղծ. սա կեցեալ ամս Մէ. ծնանի զՍէթ...»: Տեքստը՝ հրատարակածի համեմատությամբ լրիվ է: Գրչագիրն ընդօրինակված է 971 թվին Դուկաս գրչի ձեռքով: Գրչագրի նյութը թուղթ է (սա մեզ հասած հնագույն թղթյա գրչագիրն է): Գրությունը՝ մանր երկաթագիր է: Ժամանակագրությունն ընդօրինակված է գրչագրի առաջին մասում, որը Շիրակացու աշխատությունների ժողովածուն է հանդիսանում:*

2. *ՀՍՄՌ մատեն. № 5254 (Տ. 528), թերթ 190ա. «Խաւսք փիլոսոփի:— Նախաստեղծն Ադամ կեցեալ... ծնաւ զՍէթ: Սէթ կեցեալ ամս Մե. ծնաւ զԵնովս...»: Գրչագիրն ընդօրինակել է Գևորգ գրիչը 1280 թվին: Տեքստը՝ հրատարակած ժամանակագրության համեմատությամբ կրճատված է, բայց տեղ-տեղ ունի ընական ընթերցվածքներ:*

3. *Վենետիկի մատեն. № 218 (Նախկին № 352), թերթ 182ա. «Մովսէսի խորենացւոյ եւ Անդրեասի (ժամանակագրություն):— Ադամ նախաստեղծ. սա կեցեալ ամս երկերիւր եւ երեսուն՝ ծնանի զՍէթ...»: Ընդօրինակել է Ե. վ. Սեթյանը 1835 թվին (Հմմտ. Բ. Սարգիսյանի ցուցակ, հտ. Բ էջ 279):*

4. *ՀՍՄՌ մատեն № 6828: Ընդօրինակված է ՀՍՄՌ Մատեն. № 2679 գրչագրից: Ձեռագրի գրչությունը XIX դ. է:*

Բ. ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒՆ ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒ ՀԱՐՑԸ

Այն գրչագրի տեքստի վերնագիրը, որից հրատարակված է Շիրակացու ժամանակագրությունը, չունի Շիրակացու անունը, ուստի և հրատարակիչ Բ. Սարգիսյանը այն վերնագրել է՝ «Անանուն ժամանակագրություն համբավը յօրինեալ յէ գարուս»: Սակայն հրատարակիչն իր նախաբանի մեջ և իր «Մովսէս Խորենացւոյ պատմագրութեան ընթացքը եւ անոր հնութեան նոր ապացոյցները»[1]) հոդվածում ժամանակագրության

1) *Տես «Բազմավէպ» ամսագիրը, 1903 թ., էջ 500—517, 541—547:*

հեղինակն է համարել Երրակացուն։ «Ժամանակագրությունը Երրակացուն վերագրելու խնդրում Բ. Սարգիսյանը մատնացույց է արել հետևյալ փաստերը։—

ա) Ժամանակագրությունը վերջանում է Սահակյան Որմիզդ թագավորի (579—590) և բյուզանդական Հերակլ կայսեր (610—641) հիշատակությամբ։ Ժամանակագրության մեջ չկա պատմական մի փաստ, որ հնչեցնի 7-րդ դարից ուշ անելի ունեցող որևէ իրագրություն, ուրեմն՝ նա 7-րդ դարում ապրած հեղինակի գործ է։

բ) Երրակացու հեղինակությամբ հայտնի աշխատությունների և այս ժամանակագրության լեզուն նման են իրար, որը ցույց է տալիս մի հեղինակի գործ լինելը։

գ) Ադամից մինչև Ջրհեղեղ և Ջրհեղեղից մինչև Քրիստոս դվխալոր դարագրությունների չարագրությունը Երրակացու տոմարի և ժամանակագրության մեջ դրեթե նույնն է, որն ապացուցում է հեղինակների նույնությունը։

դ) 12 աղղերի անունները դրեթե նույնությամբ հիշված են Երրակացու տոմարի և ժամանակագրության մեջ։

ե) Ժամանակագրությունն ընդօրինակված է Երրակացու աշխատությունների չարքում 971 թվի դրչությամբ։

զ) Ժամանակագրության մեջ հիշված՝ Պենտակոստեի օրը՝ երեսադմի տաճարի մեջ տեղի ունեցած հրաշքի նկարագրությունը, որը վերցված է Հովհաննուից, տառացի համապատասխանում է Երրակացու Հայտնության և Զատկի ճառերում հիշված նույն հրաշքի նկարագրությանը։

է) Եվ, վերջապես, լուսնացույցի դյուրը ճիշտ նման ձևով նկարագրված է վերև հիշված Երրակացու ճառերում և ժամանակագրության մեջ։

Բ. Սարգիսյանի համար մնացել են մնացել հետևյալ երկու առեղծվածը. 1) ինչպես է որ Երրակացու ժամանակագրության մեջ պատմական փաստերի նկարագրությունը հասնում է մինչև 685 թվականը, որովհետև եթե նա «Քրոնիկոն» է և գրված պիտի լինի Անաստաս կաթողիկոսի պատվերով, ապա նա պիտի վերջանար 667—669 թվականներին։ Դժվարությունից դուրս գալու համար ասկայն, նա հնարավոր է համարում,— որ ժամանակագրությունը հետագայում չարունակված լինի իրեն, Երրակացու կողմից։ 2) Երրակացին ստացել է քաղկեդոնական կրթություն, նրա ուսուցիչ Տյուքիկոսը եղել է երկարաբան։ Երրակացին ունեցել է քաղկեդոնական տրամադրություն, հալածվել է դրա համար, ինչպե՞ս է որ նա իր ժամանակագրության մեջ հանդես է գալիս որպես օրթոդոքս լուսավորչական և հարճակում գործում քաղկեդոնական ուսմունքի վրա։

Մենք ներկա աշխատության տոմարի բաժնում, Երրակացու կազմած ՇԼԲ աղյուսակի կապակցությամբ, մենք արդեն կանգ ենք առել Երրակացու անունով մատենագրության մեջ հիշված «Քրոնիկոն» աշխատության վրա և ցույց տվել, որ խոսքն այդտեղ ո՛չ թե իրոք ժամանակագրության է վերաբերում, այլ Երրակացու կազմած ՇԼԲ աղյուսակին, ուրեմն, Բ. Սարգիսյանի տարակուսանքներից առաջինն ընկնում է։ Ինչ վերա-

բերում է Բ. Սարուխանյանի երկրորդ տարեկանքին, տալ պիտի առնենք, որ նա բացարձակ անհվանի է: Շերամակերը իր բոլոր աշխատությունների մեջ հանդես է գալիս օրթոդոքս լուսավորչական և կառավարական: Բավական է հիշել նրա Հայոց եկեղեցու և Զատիկի ճառերում կատարած հարձակումները քաղկեդոնական Եկեղեցու կողմնակիցների վրա, այնպես որ Շերամակերը ժամանակագրության մեջ ցուցաբերած հակաքաղկեդոնական մոտեցումը միանշանակ է և հանգամանալի:

Ժամանակագրության Շերամակերն պատկանելու վերաբերմամբ մենք արդեն կանգ ենք առել մեր «Մորենացուն վերագրվող «Աշխարհացույց»-ի հեղինակի հարցի շուրջը» աշխատության մեջ: Մենք այնտեղ բերել ենք փաստեր և ցույց տվել, որ ժամանակագրությունն անվիճելիորեն Շերամակերն է և չենք կասկածում նույնը կրկնել: Այժմ լրացման կարգով մենք ցանկանում ենք մեկ մատնացույց անել նոր երկու փոքրիկ փաստ, որոնք կարող են դարձյալ որոշ նշանակություն ունենալ ժամանակագրության հեղինակի որոշման հարցում:

Առաջին փաստը, դա Շերամակերս՝ դնելի իր օգտագործած սկզբնաղբյուրը քննադատական վերաբերմունք ցուցաբերելն է: Շերամակերն ժամանակագրության մեջ Ագաթի մասին խոսելիս, գրում է. «Եւ ընդէ՞ր արդեւք զայս մեկնեալ անուամբ յորջորջեաց, իսկ վասն այդոցն ամենեցուն պարզաբար ասաց՝ թէ ծնան... Ինձ թուի, հանդուգնեալն՝ զաղարտուցանել, իսկ զդաղարտուցանելն զամբարշտութիւնս եւ զչարիս՝ առատաձեռնաբար մարդկան երկրագործաց զաբուն երկրորդի» (էջ 3):

Մենք մեր «Աշխարհացույց»-ի շուրջը գրած աշխատության մեջ մանրամասն խոսել ենք այդ մասին և ցույց ենք տվել, որ քննադատական այնպիսի դարձվածքներ, ինչպիսին՝ «ես կարծեմ», «ինձ թուի», «հաւանական եմ» և այլն, հատուկ են ինչպես Խորենացուն, այնպես և Շերամակերն:

Երկրորդ փաստը, այդ ժամանակագրության և Տիեզերագիտության տեքստերում հուլիս և օգոստոս ամիսների անունների առաջացման պատճառը նման լեզվով և ձևով նկարագրելու փաստն է: Բառ այդ նկարագրության, հուլիս ամսի անունն առաջացել է Հուլիոս կայսեր անունից, իսկ օգոստոսը՝ Օգոստոս կայսեր անունից: Անհրաժեշտ ենք համարում բերել այստեղ ժամանակագրության և Տիեզերագիտության այդ հատվածները զուգահեռ ձևով:

Ժամանակագրություն	Տիեզերագիտություն
«Գայոս...զկիւնիլիոսն ամիս՝ Յուլիս անուանեաց. վասն զայն ամսեան ծնանելոյն» (էջ 35):	«...Գայոս...զկուինտիլիոս ամիս յուլիս անուանեաց ի վերայ անուան իւրոյ, եւ վասն ծնընդեան իւրոյ»... (էջ 76):[1])
«Աւգոստոս... զՍեքստոս ամիս՝ Աւգոստոս անուանեաց, վասն ի նոյն ամսեան իւրոյ ծննդեանն լինելոյ» (էջ 36):	«... Օգոստոս երկրորդ կայսերն զսեքստիլիոս ամիս յօգոստոս անուանեաց իւր անունն, եւ վասն ծննդեան իւրոյ ի նոյն ամիսն»: (էջ 76):

1) Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, մեր հրատարակությունը, 1940 թ.

Բերված հատվածում նշված վերաբերվ նմանությունն ունի քան ակնհայտ է, որ վերնադրությունները, կարծում ենք, ավելորդ են: Այդ նմանությունները դաշինք են նորից ապացուցելու, որ ժամանակագրության հեղինակն Անանիա Շիրակացին է:

3. ՇԻՐԱԿԱՑԻՆ ՕԳՏՎԵԼ Է ՆՈՐԵՆԱՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Ժամանակագրության մասին բավականաչափ խոսվել է հայագիտության մեջ: Նշվել է հատկապես նրա կարևորությունը Նորենացու ժամանակի որոշման հնդրում: Բ. Սարգսյանը «Բազմավէպ»-ում տեղադրած իր «Նորենացւոյ պատմագրութեան ուսումնասիրութեան ընթացքը և անոր հնութեան նոր ապացոյցները» աշխատության մեջ) ցույց է տվել, որ Շիրակացին իր ժամանակագրության մեջ օգտվել է և անունով հիշում է Մովսես Նորենացուն: Նա իր հոդվածում այդ առթիվ Շիրակացու ժամանակագրության և Նորենացու պատմության տեքստերից կատարել է մի շարք հատվածների համեմատություններ: Այդ նույն հարցի վրա կանգ ենք առել նաև մենք մեր «Աչխարհացոյց»-ի չորքը դրած աշխատության մեջ՝ «Փաստեր Նորենացու՝ Շիրակացուց առած ապրած հեղինակ լինելու մասին» գլխում: Մենք այնտեղ համեմատել ենք Նորենացու պատմության մի հատվածը ժամանակագրության սկզբի երկու էջերի հետ և ցույց տվել՝ Շիրակացու Նորենացուց օգտվելու փաստը:

Վերջերս մեր կատարած ուսումնասիրություններն ավելի ամրացրին մեր համոզմունքը՝ Շիրակացու Նորենացուց օգտվելու հարցում: Լրացման կարիքով անհրաժեշտ ենք համարում բերել այստեղ հայերեն դրերի գլուխն վերաբերող ժամանակագրության հատվածը, որն վերցրված է Նորենացուց և համեմատել Նորենացու պատմության համապատասխան հատվածի հետ:

ժամանակագրություն	Նորենացի
«Թէոդոս փոքր՝ որդի Արկադեայ՝ ամս երեսուն եւ եւթն... ի որոց աւուրս էր Սուրբ Սահակ՝ Հայոց հայրապետ, յորոյ աւուրս զպրութիւն հայերէն լեզուի գտան եւ ինն գրով ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ Աստուց կարգեցաւ. զոր եւս բերել Վռամշապուհ թագաւոր Վաղարշաց նախարարի՝ ձեռամբ Հաբէլի երիցուս: Իսկ զեբէն գրոցն պակասութիւն Մեսրովբ երանելի, ի Հացեկաց Տարաւնոյ, յազատ տանէ, ամսաւորեայ պահաւք եւ ազաւթիւք՝ հանդերձ ազակերտաւքն հայցեալ յԱստուծոյ, եւ ցուցաւ նմա ի տեսլեան: Այս լինէր յԱստուց աշխարհին՝ յոր-	«Վախճանեալ Արկադեայ՝ փոխանակ նորա թագաւորէ Նորին որդի, որ կոչեցաւն Թէոդոս Փոքր... Ընդ այն ժամանակս եկեալ Մեսրոպայ, եւ բերեալ դնշանագիր մերոյ լեզուիս, եւ հրամանաւ Վռամշապհոյ եւ Մեծին Սահակայ ժողովեալ մանկունս ընտիրս...» (էջ 328): «... Առաքեաց (թագաւորն Վռամշապուհ) ...հաւատարիմ իւր, Խադունի ազգաւ, Վահրիճ անուն, յոյժ փափագող նորին գործոյ, առ Հաբէլն այն...» (էջ 326:) «Առ սա (առ Հռոփանոս) երթեալ Մեսրոպայ, եւ յայտ եւս ան-

1) Տես «Բազմավէպ», 1903 թ., էջ 509—517, 541—547:

ժամ վանն նորին անդ ճանապարհորդեցին։ Իսկ զգուշեալ նըշանախեցքն՝ հանդերձ միայաբանքն էր գրեալ...Ստեփանոսի («Հռոմիանոսի») գրչի Սամոսացւոյ» (Ժամանակագրութիւն, էջ 57)։

շահ ինացեալ՝ յաղօթս ապաւինի։ Եւ տեսանէ... թաթ ձեռնի աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի... Եւ յարուցեալ յաղօթիցն՝ եհտեղծ զնշանագիրս մեր, հանդերձ Հռոմիանոսիւ կերպաձեւեալ զգիրքն առ ձեռն պատրաստեալ Մեհրոպայ...»։

(Պատմութիւն Հայոց Մովսէս Խորենացւոյ», էջ 327)։ 1)

Համեմատութենից պարզ երևում է, որ Շերակացու ժամանակագրութեան մէջ համառոտված են հայկական նշանագրերի ստեղծմանը վերաբերող գրեթէ բոլոր այն տեղեկութիւնները, որոնք բերված են Խորենացու պատմութեան մէջ։ Շերակացու Խորենացուց օգտվելու փաստը, մեր կարծիքով, միանգամայն անկասկած է։ Իսկ այդ փաստը հիմնովին հերքում է այն աղբյուրագէտների և բանասէրների կարծիքը, որոնք փորձում են Խորենացուն փոխադրել 9-րդ դար։

4. Հրատարակված տեքստի բնագիրը

Շերակացու ժամանակագրութիւնը Բ. Սարգիսյանը հրատարակել է իբրև մատենադարանի № 739 ձեռագրից, որն ընդօրինակված է 1836 թվին Եփրեմ վ. Սեթյանի ձեռքով։ Ըստ գրչի վկայութեան, նրա մայր գրչագիրը կարծեմ առաջնորդ կարապետ վարդապետի սեփականութիւնը կազմող երկհատորը մի գրչագիր է հանդիսացել, ընդօրինակված Հայոց Նվ. (=981) թվին։

Բ. Սարգիսյանը խոսելով իր հրատարակած տեքստի գրչագրերի մասին, ենթադրել է, որ կարապետ վարդապետի վերև հիշված գրչագիրը պիտի նույնը լինի էջմիածնի նշանավոր Գևորգյան № 102 գրչագրի հետ։ Նրա մտքով միայն կասկածանք է առաջացել՝ թե ինչու Գ. Տ-Մկրտչյանը «Արարատ» ամսագրի 1896 թ. փետրվարի համարում (էջ 96) խոսելով այդ նույն գրչագրի մասին, ոչինչ չի ասում ժամանակագրութեան մասին, «Այս գրչագիրս՝ նույն կթվի լինել էջմիածնի Մատենադարանի երկհատորը օրինակի հետ... որովհետև սա ևս Հայոց Նվ. թվականի գրված կամաց-ից... կամ մի ուրիշ, որ տարակուսելի կլինի նույնութեանը, է հետևյալը. այսինքն՝ թիվ 102 ձեռագիրն եթե Սիմեոն Ապարանեցվո ձեռքով քանի քով բերված և կազմված է հայոց Նվ. թվին գրված ավելի հին ձ-ի մը հետ, ըստ ինքյան պիտի պարունակէր նույնպես Շերակացու ժամանակագրութիւն ևս։ Եվ ապացոյց Գաղ. Տ. Մկրտչյանի լուռթյունը հակառակը կթվի հաստատել. կարելի է՝ որ Գրիգոր 1836 թվականին վերջ նորին քաշքաշման և այլ մասին հերթական ենթարկված բլլայ ձ-իրս»2)։

Հետագայում պրոֆ. Գ. Ալպոյաճյանը և ուրիշները կանգ են առել էջ-

1) Վերցված է պրոֆ. Ա. Աբեղյանի և Մ. Հարությունյանի հրատարակութենից, որը լույս է տեսել Տփղիս 1913 թ.։

2) Անդանուն ժամանակագրութիւն, էջ 179։

Ձեռագրի № 102 ղրչապրի վրա և ցույց տալով նրա մեջ Շիրակացու Թամանակագրության պարունակությունը՝ փաստը, այնպես որ Բ. Սարգսյանի այս տարակուսանքը փարատվում է:

Մեր պալեոգրաֆիկ ուսումնասիրությունները ևս պարզեցին, որ ՀՍՄՌ մատենադարանում այժմ գտնվող № 2679 ղրչապիրը (Դեվրոդյան № 102) իրոք կարապետ վարդապետի ձեռքում եղած ղրչապիրն է և Ե. վ. Սեթյանի ընդօրինակած տեքստի նյութը լիովին համապատասխանում է նրան: Որ Հ. Սեթյանի ընդօրինակության մայրը ՀՍՄՌ մատենադարանում պահվող № 102 ղրչապիրն է, այդ կարելի է պարզ տեսնել հետևյալ փաստերից:

ՀՍՄՌ մատեն. № 102 ղրչապրի տեքստի թերթ 58ա-ի վերևի առաջին տողը բացակայում է՝ թերթի վերևից պատռվելու պատճառով: Բ. Սարգսյանի հրատարակած տեքստում այդ նույն տեղում (էջ 31, տող 16—17) պատռված տողի տեղում կետեր են չարված:

ՀՍՄՌ մատեն. № 102 ղրչապրի տեքստի թերթ 59-ա-ում ևս կա այդպիսի կտրվածք պարբերվերևից: Այդ կտրվածքը եղել է Սեթյան ընդօրինակության ժամանակ: Բ. Սարգսյանը պահպանած այդ տողի տեղ դարձյալ դրել է բազմակետեր (տե՛ս էջ 33, տող 19):

Ձևնք բերում այլ փաստեր, որովհետև բերած այդ երկու փաստը, կարծում ենք, բավական են չհավատալու Բ. Սարգսյանի ենթադրության վրա՝ իբր հրատարակած տեքստի բնագիրը ՀՍՄՌ մատեն. № 102 նշանավոր ղրչապիրը հանդիսանալու վերաբերյալ:

5. ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ՏԵՔՍՏԻ ԹԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բ. Սարգսյանի հրատարակած տեքստը ունի մի շարք թերություններ: Սեթյանը ՀՍՄՌ մատեն. № 102 ղրչապրից տեքստն արտագրել է չատ անխնամ, բաց է թողել երբեմն տողեր, կատարել է բավականին անուններին սխալներ, բոլոր դեպքում չի պահել ղրչապրի ուղղագրական ձևը և այլն: Բերենք մի քանի օրինակներ:

ՏՈՂԵՐԻ ԲԱՑԹՈՂՈՒՄՆԵՐ

Տպ., էջ 5, տ. 11 «Մոսք՝ եւ ի նմանէ (Հիպ. Ulûrii Theras a quo) Թրակացիք»:

Ղրչապրում՝ «Մոսք՝ եւ ի նմանէ [դևբեկացիք. Թերսա՝ եւ ի նմանէ] Թրակացիք (§ Հէ):

Տպ. էջ 6, տ. 11—15 «Եւ այս ազգք եւ երկիրք են նոցա: Աւրպատականն... Սկիւթիա, Եաւդիա...»:

Ղրչապրում «Եւ այս ազգք եւ երկիրք են նոցա: Աւրպատականն... Սկիւթիա [Թրակէ, Մակեդովնիա, Դալմատիա, Մովղիա, Թեսաղիա, Դովրնիա, Բեռվտիա], Եաւդիա. (§ ՀՐ):

Տպ., էջ 9, տ. 35 «Եւ ազգք՝ որոց ընտրին ի մխիթանց լեզուք, են այսոքիկ. Երբայեցիք... Փռիւգացիք, (Հ. Achai, Thessali Macedones, Traces) Մխանցիք...»:

---

1) *Լատինական տեքստը վերցնում ենք հրատարակչից:*

Դրչագիրն ունի. «Եւ ապրէք՝ որոց ընարին ի մխիթարից լեզուք, են այսոքիկ. Երբայեցիք..., փռիւգացիք, [Գուդացիք, Յոյնք, որ են Ալայեցիք, Թեսաղք, Մակեդովնացիք, Թրակացիք], Միթեցիք... (§ ՁԱ)։

Տպ. էջ 13, տ. 24— էջ 14, տ. 2 «Յետ մահուան Յեսուայ մեղաւ ժողովուրդն... Դեվկադիոն ճանաչին»։

Դրչագիրն ունի «Յետ մահուան Յեսուայ մեղաւ ժողովուրդն... Դեվկադիոն ճանաչին»։

Ձեռագրում ավելացված է վերջում [Յետ վախճանելոյն Յեսուա կալաց Ծերբճ Լ ամ] (§ ՁՀ)։

ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՍԽԱԼՆԵՐ՝

Դրչագրում	*Թարշիշ,*	*տպագրում*	*Թաշիշ (էջ 5, տ. 15)։*
»	— *Եւբիփատ*	»	— *Եւ բիֆատ (էջ 5, տ. 13)։*
»	— *Թուսկինէ*	»	— *Թոսկինէ (էջ 6, տ. 18)։*
»	— *Սարմատիս*	»	— *Մարմատիս (էջ 6. տ. 14)։*
»	— *Կոկիբա*	»	— *Կոբկիբա (էջ 6, տ. 23)։*
»	— *Իդամացիք*	»	— *Քդամացիք (էջ 9, տ. 8)։*
»	— *Ռինեն, Կիւբնոս*	»	— *Ռինենկիւբնոս (էջ 10, տ. 24)։*
»	— *Ասպորացիք*	»	— *Ռսպորացիք (էջ 11, տ. 10)։*
»	— *Գրեկո սարմատաք*	»	— *Գրեկոսարմատաք (էջ 11, տ. 16)։*
	— *Փիղոքսրոս*		— *Փիղորոքոս (էջ 30, տ. 34)։*

Կաթելի է բերել բազմաթիվ այլ վիճակներ ևս, բայց աշխատության սկզբից բերած վիճակները կարծում ենք, բավական է ընթերցողին անհրաժեշտությունը պատկերացնելու համար։

6. ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԳԻՐՔ ԹԼԹՈՑԻՑ ՕԳՏՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Շիրակացին իր ժամանակագրության Հուստինոս երկրորդին վերաբերող դրեթե ամբողջ հատվածը, ինչպես պարզվում է, ուղղակի վերցրել է Մովսես Խորենացուն վերագրված պատմահոր նամակից։ Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ այդ վիճակի վրա, որքան մեզ հայտնի է, ոչ ոք կանգ չի առել, ուստի և անհրաժեշտ ենք համարում այդ հատվածը համեմատության մեջ դնել ամբողջությամբ։

Գիրք թղթոց

Արդ՝ սուղ ինչ ժամանակ կալեալ գթագաւորութիւնն Յուստինէ, վախճանի ծանր ախտից հարեալ ծովի, եւ թագաւորէ Յուստինիանոս, որ յետ նորա, եւ աղմուկ հակառակութեան ժողովոյն Քաղկեդոնի տակաւին եւս հնչէր եւ ի նորա ժամանակի։ Իսկ յաւուր միում խորհուրդ արարեալ ընդ ոմանս ի մեծամեծացն... ասեն ցթագաւորն, թէ անհնա-

Շիրակացու ժամանակագրություն

Յուստինոս ասա ինչ։ Սա կամէր բառնալ զպղծուկ ժողովոյն Քաղկեդոնի. եւ բազումք երկբայեցուցանէին զթագաւորն, որք հայհոյիչ ժողովոյն հնազանդելոյ, ասէին. Ո՞չ ումեք է խնամութիւն յերկմիտս լինել վասն ժողովոյն Քաղկեդոնի՝ եթէ ոչ էր ընդունելի. զի Սմոնն երանելի ձեռնարկ արա-

բին է ուժեք ի մարդկանէ ասել զայդ՝ զի Սիմեւոնդ ձեռն արկեալ է եւ հաւանեալ է սահմանադրութեան ժողովոյն Քաղկեդոնի, եւ ցարդ եւս պահի զդուշաբար ի ներքս ի տաղաւարին սրբոյն Եւթիմայ, ուր ժողովն իսկ եղեւ։ Քանզի Սիմեւոնա այս եղեալ միայնակեաց յԱնտիոք քաղաքի, հրաշալի եւ հռչակաւոր, եւ ընտանի սրբոյ Հոգւոյն շնորհաց, որպէս եւ զմի ոք ի տեսողացս։ Եւ ոմն ի մերձակայից իշխանացն մաւտաւորաց նախանձաւորեալ ուղղափառութեան հաւատոյն, ասէ ցթագաւորն. Եթէ երանելոյն Սիմեոնի ձեռն արկեալ է. եւ հաւանեալ ժողովոյն Քաղկեդոնի, ես զառն չարչարանաւք ընդալայց զքրաւունն կենաց իմոց։ Քանզի այսպէս ունի պատմութիւն...

բին է ուժեք ի մարդկանէ ասել զայդ՝ զի Սիմեւոնդ ձեռն արկեալ է եւ հաւանեալ է սահմանադրութեան ժողովոյն Քաղկեդոնի, եւ ցարդ եւս պահի զդուշաբար ի ներքս ի տաղաւարին սրբոյն Եւթիմայ, ուր ժողովն իսկ եղեւ։ Քանզի Սիմեւոնա այս եղեալ միայնակեաց յԱնտիոք քաղաքի, հրաշալի եւ հռչակաւոր, եւ ընտանի սրբոյ Հոգւոյն շնորհաց, որպէս եւ զմի ոք ի տեսողացս։ Եւ ոմն ի մերձակայից իշխանացն մաւտաւորաց նախանձաւորեալ ուղղափառութեան հաւատոյն, ասէ ցթագաւորն. Եթէ երանելոյն Սիմեոնի ձեռն արկեալ է. եւ հաւանեալ ժողովոյն Քաղկեդոնի, ես զառն չարչարանաւք ընդալայց զքրաւունն կենաց իմոց։ Քանզի այսպէս ունի պատմութիւն...

Նմանութիւնն այնքան ակնբախ է եւ անհերքելի, որ ոչ մի կռնակած չէ ճնուած Շերակացու «Գիրք Թղթոց»-ի վերև բերված հատուածքերից օգտվելու մասին։

VII. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ «ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ԹԱՆԿԱԳԻՆ» ՔԱՐԵՐԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. ՀԱՄԱՌՈՏ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ «ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՑՑ»-Ի ՄԱՍԻՆ[1])

1. Խորհուրդն վերապրվող տպագիր և ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ մեզ հասած հայոնկ «Աշխարհացոյց»-ի ընդօրինակությունները, համեմատաբար, լավագույն և հնագույն տեքստեր են հանդիսանում ՀՍՍՌ Պետ. մատենադարանի թիվ 3160 և 582 ձեռագրերը: Նրանցից առաջինն ընդօրինակել է Կարապետ դպիրը, իսկ երկրորդը՝ Վարդան դպիրը:

2. Կարապետ և Վարդան դպիրների օրինակներից երևում է, որ «Աշխարհացոյց»-ի տեքստերը խմբագրվել են ուշ շրջանի ընդօրինակողների կողմից: Նրանց մեջ մտել են մեծ քանակությամբ ընդմիջարկություններ: «Աշխարհացոյց»-ի որոշ հատվածներ ենթարկվել են հապավման ու աղավաղման: Այդ թերությունները, ինչպես պարզվում է, դուրկ չէ նաև Մուքրյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ տեքստը:

Կարապետ և Վարդան դպիրների «Աշխարհացոյց»-ի համեմատության հիման վրա հնարավոր է այժմ ուղղել Վենետիկյան հրատարակության «Աշխարհացոյց»-ի մեջ տեղ գտած մի շարք սխալներ և աղավաղումներ:

3. «Աշխարհացոյց»-ը սխալմամբ է Խորենացուն վերապրվել ու նրա անունը «Աշխարհացոյց»-ի վերնագրում հիշատակվել ուշ շրջանի ընդօրինակող դպիրների կողմից: ՀՍՍՌ Պետ. մատենադարանի 1600 թ. առաջ գրված «Աշխարհացոյց»-ներից և ոչ մեկի վերնագրում չի հիշատակվում Խորենացու անունը: Բացառություն է կազմում 15-րդ դարում ընդօրինակված Պետրոս դպրի օրինակը, որի վերնագրում տակայն, ինչպես պարզվում է այդ նույն վերնագրի ուշադիր քննությունից, Խորենացու անունը ավելացված է 18-րդ դարի դպրությամբ:

4. Ֆրանսիացի պեռնական Սեն-Մարտենի հայտնած այն կարծիքը, որ գոյություն է ունեցել երկու Խորենացի, որոնցից առաջինը ճիշտ Խորենացին է (5-րդ դարի), իսկ երկրորդը—սուտ (9—10-րդ դ.), չի հաստատվում մատենադրական նոր տվյալներով:

5. «Աշխարհացոյց»-ի, ինչպես և նրա օգտագործած աղբյուրների համեմատական ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ «Աշխարհացոյց»-ի համաձայնական վերնագիրն է հանդիսացել «Երկրաչափք»-ը: Այս վերնագիրը

---

1) Շերբակացու «Աշխարհացոյց»-ին վերաբերող գլուխն առանձին գրքով հրատարակել է Աբժիձեն-ը 1940 թ. Այստեղ մենք զնում ենք միայն մեր այդ աշխատության հիմնական եզրակացությունները:

պահպանել են Լուսիկ Ազուր դյուղում և Մոկաց Երկրի Սուրբ դյուղում ընդօրինակված «Աչխարհացոյց»-ները:

6. Մատենադարանի հնագույն ձեռագրերի ուսումնասիրությունից երևում է, որ Սեն-Մարտենի՝ «Աչխարհացոյց»-ը 10-րդ դար հասցնելու համար բերված բոլոր կռվանները («Ցօղու ռուսաց», «Շադախ», «Ղոխմ» և այլն), ինչպես ճիշտ նշվել է արդեն բանասիրության մեջ, ընդհիմարկելի են հանդիսացել: 17-րդ դարից առաջ ընդօրինակված ՀՍՍՌ Պետ. Մատենադարանի «Աչխարհացոյց»-ներից ոչ մեկի տեքստում մենք չենք հանդիպում Սեն-Մարտենի մոտ կռվան հանդիսացող աչխարհագրական այս անունները:

7. Հ. Մարկվարտի ենթադրությունը, որ Սուքրյանի հրատարակած «Աչխարհացոյց»-ի տեքստում Խորասանի շրջանների շարքում հիշված «Գճախասան»-ը աղավաղված ձևն է «Գճակ» և «Ասան» շրջանների և թե այդ անունները կարող էին հայտնի դառնալ և հիշատակվել այդ նույն տեքստաբերության 737 թ. տեղի ունեցած Թուրք-արաբական մեծ կռվից հետո միայն, ոչնչով չի հիմնավորված: Մենք առաջարկում ենք աղավաղված այդ անուններն ուղղել «Ման», «Շանջակասան» ձևով:

8. «Աչխարհացոյց»-ի հեղինակին 9-րդ դար շարժող աղբյուրագիտների բերած ապացույցները չեն հաստատվում դրչադիր «Աչխարհացոյց»-ների ուսումնասիրությամբ: Այսպես, պարզվում է, որ Գալիայում փրանկները «Հզօր» չեն հիշատակված: Բասրա և Ակոզա քաղաքների հիշատակությունը այն ձևով, ինչ ձևով մեզ հանդիպում է տպագիր «Աչխարհացոյց»-ի տեքստերում՝ ընդհիմարկելի է, «Աչխարհացոյց»-ի տեքստում արաբերեն տերմիններ չկան և այլն:

9. «Աչխարհացոյց»-ի տեքստի ուշադիր քննությունից երևում է, որ «Աչխարհացոյց»-ը 7-րդ դարում ապրող հեղինակի գործ է: Նա դրված է Հայաստանն արաբական խալիֆաթի դրջեջից վերջնականապես դեռ չնվաճված ժամանակ:

10. Ակադ. Հ. Մանանդյանի այն ենթադրությունը, թե «Աչխարհացոյց»-ի հեղինակը Խորենացին է, որովհետև նրան է հատուկ բնորոշ այն-պիսի դարձվածքների գործածությունը, որոնք հանդիպում են մեծ «Պատմութիւն հայոց»-ում և «Աչխարհացոյց»-ում, չի հիմնավորվում: Ակադ. Հ. Մանանդյանի մեջ բերված «բնորոշ» այդ դարձվածքները («գրտնամ», «կարծեմ», «ինձ թուի», «հաւանեալ եմ», «ճշմարիտ է», «ասեմ», «դրեմ», «սկսայց»), գործ են ածվել նաև Շիրակացու աշխատություններում:

11. Շիրակացու և «Աչխարհացոյց»-ի հեղինակի մեջ աչխարհագրական անունների և հայացքների տարբերություններ չկան: Պարզվում է, որ Շիրակացին ևս ծանոթ է երկրագունդը կլոր լինելու տեսության հետ, հատարակած ասելով նա հասկացել է երկնային ծիրը, ծովի և ծովակի չփոթումը գրչական աղավաղում պիտի լինի, և այլն:

12. 7-րդ դարում կազմած՝ Անանուն հեղինակի ժամանակագրությունից (որը պահվել է ՀՍՍՌ Պետ. Մատենադարանի 971 թվի ընդօրինակ գրչագրում) և Շիրակացու մինչև այժմ ամբողջությամբ դեռ չտպագրված «Տիեզերագիտության» մի հատվածից պարզ երևում է, որ Խորենացին Շի-

բակացուց առաջ ապրած հեղինակ է, ուսան և չէր կարող պատճ լինել ներկա համբարությամբ մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ը:

13. Ակադ. Հ. Մանանդյանի կարծիքը՝ «Մղոնաչափք»-ն «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի գործ լինելու և «Աշխարհացոյց»-ի չարունակությունը հանդիսանալու հարցում, հաստատվում է ՀՍՍՌ Պետ. մատենադարանի «Աշխարհացոյց»-ների հնագույն ընդօրինակություններում պահված մատենադրական վկայության հիման վրա: Որոշ «Աշխարհացոյց»-ների վերջում պահվել է մի փոքրիկ հիշատակություն, ուր հեղինակը պարզ հայտնում է, որ ինքը վերջացրել է «Աշխարհացոյց»-ի չարադրությունը և այժմ սկսում է համառոտել առանձին քաղաքների չափերը մղոններով:

14. «Աշխարհացոյց»-ը «Մղոնաչափք»-ով չի վերջացել: Նա չարունակվել է աստղաբաշխական բովանդակություն ունեցող մի այլ նյութով, որի վերնագիրն է «Աստղաբաշխական երկրաչափություն»: «Աշխարհացոյց»-ի չարունակությունը կազմող աստղաբաշխական այդ նյութը «Աշխարհացոյց»-ի ընդհանրից մեկն է հանդիսացել, բայց հետագայում ընդօրինակողների կողմից անգամահատվել է: Աստղաբաշխական այդ նյութը, բարեբախտաբար, պահպանվել է հնագույն «Աշխարհացոյց»-ներից մի քանիսի չարունակության մեջ: Այդ նյութը, որքան մեզ հայտնի է, մինչև այժմ դեռ չի հրատարակված:

Որոշ ձեռագրերում աստղաբաշխական այդ նյութը պատահում է «Աշխարհացոյց»-ից անջատված վիճակում: ՀՍՍՌ Պետ. մատենադարանում կան աստղաբաշխական այդ նյութը պարունակող ձեռագրեր, ուր վերնագրում, որպես հեղինակ հիշատակված է Անանիա Շիրակացին:

15. «Աշխարհացոյց»-ը վերջացել է հեղինակի ընդհանրական վերջաբանով, որից երևում է, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն իր աշխատությունը նվիրում է ոմն իմաստասերի:

16. Նույն հիշատակարանում «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը հիշում է իր օգտագործած աղբյուրները: Պարզվում է, որ «Աշխարհացոյց»-ի հիմնական աղբյուրներն են հանդիսացել՝ Պտղոմեոսի «Տիեզերագիտություն»-ը, Պապպոս Աղեքսանդրացու «Երկրագիտություն»-ը և Պորփյուրի ներածությունը: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի Պտղոմեոսից անմիջապես օգտվելու հարցը լուծվում է դրականապես:

17. «Աշխարհացոյց»-ի Շիրակացու ապրած ժամանակաշրջանում պրծելը, նրա՝ Շիրակացու այլ աշխատություններին կից ձեռագրերում դանելու հանգամանքը, երկրաչափական և աստղաբաշխական նյութերի ծանոթ լինելու փաստը, կոտորակի գործածությունը, «Աշխարհացոյց»-ում Շիրակացու այլ աշխատություններից որոշ հատվածների գործածությունը և մատենադրական մի շարք այլ փաստեր վկայում են, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը 7-րդ դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակացին է:

18. «Աշխարհացոյց»-ը «Երկրաչափ» վերնագրով հիշատակված է Գրիգոր Մագիստրոսի մոտ:

ԱՆՈՒԱՆՔ ԱԿԱՆՑ ԵՒ ԳՈՒՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՔ ՆՈՑԻՆ

ՀՍՍՌ Մատենադարանի № 699 ձեռագրում Շիրակացու աշխատությունների շարքում ընդօրինակված է թանկագին քարեբի մատեան մի առեքատ, որը, որքան մեզ հայտնի է, ուսումնասիրված և հրատարակված

չէ: Այդ տեքստի մասին իրենց կարծիքն են Վիեննայի և Վենետիկի ձեռագրաց ցուցակներում հիշատակություն ունեն Հ. Տաշյանը (էջ 1057) և Բ. Սարգիսյանը (հմ. Բ, էջ 1187): Նրանք Շերակացու այդ աշխատության հետ ծանոթացել են Վիեննայի մատենադ.-ի № 234 և Վենետիկի № 307 ցուցակների հիման վրա: Առաջինը, մեր կարծիքով, ընդօրինակություն պիտի եղած լինի ՀՍՍՌ Մատենադարանի վերև հիշված 699 թվակիր ցուցակի մայր ձեռագրից:

ՀՍՍՌ Մատենադարանի № 699 ցուցակները, որի վրա մի քանի անգամ կանգ ենք առել արդեն, ընդօրինակված է 16-րդ դարում: Գրիչը հայտնի չէ: Նշված տեքստին նախորդում է Շերակացու «Թիւք որչափութեան ասոյ հին եւ նոր կտակարանաց» աշխատությունը: Հաջորդում է «Բերականութիւն, որ կոչի եւթնապրեանք»:

Շերակացու աշխատությունների շարքում ընդօրինակված թանկարժեք քարերին վերաբերող վերև հիշված տեքստը խորագիր չունի: Նա սկսվում է անմիջապես տեքստից. «Զմրուխան կանաչ է եւ լուսաւոր...»: Վենետիկի և Վիեննայի ցուցակներում այդ տեքստը վերնագրված է. «Այնուհետ ասոյց եւ գունաւորութիւն նոցին»:

Տվյալ աշխատության Շերակացուն պատկանելու մասին մեկ փաստը —այդ տեքստի վերջում պահած հետևյալ հիշատակությունն է. «Վճարումն Անանիայի Շերակունոյ ժողովածոյն» (թ. 208բ): Այս հիշատակությունից երևում է, որ ընդօրինակող գրիչը նշված տեքստը ճանաչել է Շերակացու հեղինակությամբ: Շատ հավանական է, որ հիշատակությունը ոչ թե ցուցակի ընդօրինակողինն է, այլ նախորդ գրիչներից որևէ մեկինը: Համենայն դեպս, ինչ ժամանակի անձնավորություն էլ լինի հիշատակարի գրիչը, թանկարժեք քարերի տեքստը՝ Շերակացու ժողովածուի օրգանական մասը հանդիսանալու վերաբերյալ՝ իր արած այդ հավաստիացման համար, գրիչն, անկասկած, որոշ հիմք ունեցել է:

Հայ աղբյուրագիտության մեջ թանկարժեք քարերի մասին հայտնի է մի այլ տեքստ ևս, որի հեղինակը Եպիփան Կիպրացին է և թարգմանել է հունարենից: Նա մեզ հասել է մի քանի խմբագրություններով, որոնցից երկուսը հրատարակված են «Բազմավէպ» ամսագրում 1856 թվին, «Սրբոյն Եպիփանու ասացեալ գոնեւանս վասն ականց պատուականաց» վերնագրությամբ: Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկի «К истории точных наук...»[1] աշխատության մեջ բերած մի տեղեկությունից երևում է, որ գոյություն ունի նաև Եպիփան Կիպրացու հին վրացերեն թարգմանությունը, որը հրատարակվել է Մ. Ջանաշվիլիի[2]):

Շերակացու թանկարժեք քարերի այդ տեքստը՝ Եպիփան Կիպրացու «Վասն ականց պատուականաց»-ի հետ մեր կատարած համեմատությունը մեզ բերեց հետևյալ եզրակացության:

ա) Շերակացին իր տեքստի 12 քարերի հատվածներում, գլխավորապես առաջին մասում, օգտվել է Եպիփան Կիպրացուց:

բ) Շերակացու քարերի թիվը 22-ով ավելի է Եպիփանի հայերեն թարգմանության մեջ հիշված քարերի թվից:

---

1) Л. М. Меликсет-Беков, К истории точных наук... („Воп. фил..." стр. 193).

2) Տես „Сборник мат. для опис. местн. и племен Кавказа», вып. XXIV, стр. 1—72:

դ) Շիրակացու մոտ քարերի տեսակները որոշ անուններ կրկնված են հունարեն լեզվով: Օրինակ՝ յախինթոս (ὑακινθός), սարերուն (σάπφειρος), ամենթուստոս (ἀμέθυστος) սմարագդոս (σμάραγδος) բյուրեղիս (βήρυλλος):

դ) Շիրակացու տեքստում բացակայում են քարերին տրված բժշկական նշանակության հատվածները:

ե) Եվ, վերջապես, Շիրակացու մոտ բացակայում են քարերի վայրերի մասին Եպիփանի մոտ եղած հիշատակությունները:

8. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԿՐՈՆԱԿԱՆ-ԲԱՐՈՅԱԽՈՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՀՍՍՌ Մատենադարանի ձեռագրերի ժողովածուներում հաճախ են պահպանվում Անանիայի անունով կրոնական ճառեր, խրատներ, աղոթքներ, քարոզներ, անգամ՝ չարաբաններ: Այս կարգի աշխատությունների մեծ մասի վերնագրերում հեղինակի անունը հիշված է լինում «Անանիայի վարդապետի» ձևով: Ո՞ր Անանիայի գրվածքն է այդ—Շիրակացո՞ւ, Նարեկացո՞ւ, Սանահնեցո՞ւ, թե մի այլ Անանիայի— դժվար է անմիջապես վճռաբանորեն որևէ բան ասելը: Դժվար է համոզված որևէ բան ասել անգամ այն դեպքում, երբ կրոնական-բարոյախոսական այս աշխատությունների վերնագրում հիշվում է Անանիա Շիրակացու հեղինակությունը: Ինպիերը նրանում է, որ գրիչները հաճախ չեն թվում Անանիաների անունները: Այսպես օրինակ՝ տեքստի վերնագրում հեղինակը հիշված է լինում «Անանիայի վարդապետի» ձևով, իսկ ընդօրինակող գրիչները ցանկանալով ճշտում մտցնել հեղինակի հարցում, սխալմամբ նենթադրում են որ տեքստը Շիրակացունն է, ուստի և «Անանիայի վարդապետի» բառերի հետևից ավելացնում են «Շիրակունւոյ» անունը: Ստացվում է նոր վերնագիր—«Անանիայի վարդապետի Շիրակունւոյ» ձևով: Գրչի նոր անվան ավելացման հետևվանքով առաջացած այս սխալը հետագայում քարաքացիությունն է ստանում և տեքստը ճանաչվում է Շիրակացու հեղինակությամբ:

Բացի այդ, մատենադարանի մեջ երբեմն պատահում են այլ կարգի թյուրիմացություններ:— Հաճախ անընդհատ մի հեղինակ գրում է որևէ աշխատություն և ցանկանալով իր այդ աշխատությունը հեղինակություն տալ և հանրաճանաչ մի բան դարձնել, վերնագրում է մատենադրության մեջ համարում ունեցող մի մատենագրի անունով: Եվ այդ միջոցով հաջողվում է նրան քարաքացիություն տալ իր աշխատությանը:

Մենք այստեղ կոնկրետ ցանկություն չունենք պարզել այդ բոլոր թյուրիմացությունները: Այդ հարցով, որը մեր կարծիքով դարձյալ կարևոր է, անհրաժեշտ է զբաղվել առանձին՝ մատենագրության զբաղվող անհատ Անանիաների աշխատությունները ըստ հեղինակների դասավորության զբաղվելու ժամանակ: Այժմ, այժմ մենք սահմանափակվում ենք Անանիա Շիրակացու անունով մեզ հասած կամ նրա անունով հայագիտության մեջ ճանաչված կրոնական—բարոյախոսական աշխատությունների մասին մի քանի ծանոթագրություններ զետեղելով այստեղ:

Ծանոթագրությունների մեջ չենք տեղավորել կրոնական-բարոյախոսական այն տեքստերը, որոնց վերնագրում հեղինակը հիշված է միայն «Անանիայի վարդապետի» ձևով: Այս կարգի աշխատությունները մեր Մատենադարանի գրչագրերում անշատ չեն: Գրչագրերում մեզ հաճախ են պատա-

Հում հետևյալ աշխատությունները՝ «Անանիայի հայոց վարդապետի ի խոր-հուրդ Յունանու մարդարէին», «Անանիայի վասն արուարձուց որ հոգւոյ չահ է եւ լոյս արուարձան սիրոյ Յունդ է», «Անանիայի վարդապետի վասն խոնարհութեան», «Անանիայի վարդապետի բանք ազանդից», «Անանիայի վարդապետի թէ որչափ մասունքն են մարդոյ, որ կառարելոյ առաքինութեան առանալոյ», «Անանիայի հոգեներոդ վարդապետի վասն համբերութեան եւ խաղաղութեան», «Անանիայի հայոց վարդապետի սակս անխախիտ հաղորդելոյ յունաց», «Անանիայի խօսք եւ խրատ», «Կանոնք Անանիայի վարդապետի», «Նորին (այսինքն Անանիա վարդապետի — Ա. Ա.) բանք ազաւթից» և այլն, և այլն:

Ի միջի այլոց, եղել են ուսումնասիրողներ, որոնք ենթադրել են, որ Շիրակացին ընդհանրապես կրոնական բովանդակություն ունեցող աշխատություններ չի գրել և չարժե անդամ դրանց մասին խոսել: Այդ միանգամայն անհիմն ենթադրություն է: Անհատացիների մեջ հիշված աշխատությունների մի մասը, մեր կարծիքով, Շիրակացունն է և Թովմա Մեծոփեցին, որը Շիրակացուն հիշում է «աստուածաբան» տիտղոսով, անկասկած, հենց այդ տեքստերի դոյությունը ի նկատի ունի[1]):

Ձենք խոսում մենք նաև Շիրակացուն վերագրված չարականների մասին, որը դարձյալ հատուկ ուսումնասիրության նյութ պետք է լինի: Շարականներում հաճախ Շիրակացուն են վերագրում՝ «Ցարութեան», «Վարդավառի», «Մարդարէից», «Առաքելոց», «Վարդապետաց» և «Պենտեկոստէի» չարականները, որոնք քննելի են: Դրչագիր ժողովածուներում պատահում են անդամ չարական կազմող հեղինակների ցանկեր, ուր Յովհաննացուց հետո հիշվում է Շիրակացին, Կոմիտաս կաթողիկոսը, Օձնեցին և ուրիշները:

1. ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ «ՅԱՂԱԳՍ ՁՂՋՄԱՆ ԱՐՏԱՍՈՒԱՑ՝ Ի ՅՆԴՐՈՑ ԳՐԻՓՈՐԻ ՄԻԱՑՆԱԿԵՑԻ»

Սկսվում է· «Ով ատուածասէր եղբայր, խնդրող սիրոյն Աստուծոյ, զբանն, զոր աղաչեցեր յիս յաղագս զղջման···»: Վերջանում է· «Եւ երանելին Նեղոս ասէ· Ձէն համարեալ զաղաւթսն, եւ զպահսն՝ պարիսպ եւ աւազան արուարձանս, յորմէ եւ դու մի՛ ծուլացիս հասանել չնորհին···»:

Շիրակացու «Յաղագս զղջման արուարձուց» խրատը բանաստեղծության նեղ չրջանում հայտնի ու չհրատարակված նյութերի չարքին է պատկանում: Նրա մասին առաջին հիշատակությանը հանդիպում ենք Գ. Զարբհանելյանի մոտ, նրա «Հայկական հին դպրության պատմության» աշխատության մեջ: Զարբհանելյանը խոսելով Շիրակացու մեզ հասած ու հայտնի աշխատությունների մասին, նրա «Յաղագս զղջման արուարձուց» խրատը հիշում է Շիրակացու անհարապատ աշխատությունների չարքում: «Անանիայի անվամբը — գրում է նա — ուրիշ քանի մի գրվածք կամ ճառներ ալ գտնված են, որոնցմէ ոմանք իրենց ոճովը եւ ոմանք ալ իրենց հոդով՝ Շիրակացվուն հոգիեն և ոճեն կ'հեռանան, անշուշտ ուրիշ համանուն

---

1) Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յայորդաց իւրոց արարեալ Թովմա վրդ-ի Մեծոփեցւոյ, Փարիզ 1860, էջ 38:

վարդապետաց երկասիրութիւնք են: Ասոնց կարգին են «Ցաղագս զղջման եւ արտասուաց ճառ մը ի խնդրոյ Գրիգորի Միայնակեցի...»[1]:

Հ. Ղ. Ալիշանն իր «Հայապատում» աշխատութեան մէջ ակնարկում է Շերակացու այս աշխատութիւնը և նրանով հետաքրքրվել ցանկացողին խորհուրդ տալիս Տանիէլեան Գ. Զարբհանելեանի վերև հիշված աշխատութեան հետ[2]:

Շերակացու «Ցաղագս զղջման արտասուաց» այս խրատի վրա կանգ է առել հետագայում Հ. Տաշյանը իր ցուցակում: Նա Շերակացու աշխատութիւնների ցանկում հիշում է այս աշխատութիւնը և նշում պրոֆ. Բ. Պատկանեանի կազմած ժողովածուում այս խրատը չմտնելու և չհրատարակվելու վտանգը: Նա դրում է. «Ճառք նախ Հովհաննէս բանք, երկրորդ՝ «Ցաղագս զղջման եւ արտասուաց ի խնդրոյ Գրիգորի Միայնակեցի»... երկուքն ալ կպակասին ի հրատարակութեան Պատկանեանի...»[3]:

Մոտ ժամանակներս Շերակացու «Ցաղագս զղջման եւ արտասուաց» այս խրատի վրա ուշադրություն դարձրեց է առել Բ. Սարգիսյանն իր ցուցակում: Նա հիմնվելով աշխատութեան վերնագրում «խնամատածէր» ութաղոսի վրա, հնարավոր է համարել, որ այդ աշխատութիւնը Շերակացունը կամ Նարեկացունը լինի: «Ի՛մ աստուածէր» ութաղոսից դատելով,— դրում է նա—հավանորեն հեղինակ խրատիս ըլլալու էր կամ Անանիա Շերակացին, և կամ Նարեկացին. դի ըստուն ավելի հաստակ է. և ոճով մեծ տարբերութեան կենանք»[4]:

«Ցաղագս զղջման արտասուաց» խրատի մէջ հայտնի գրեթե բոլոր ընտիր ձեռագրերում վերնագրում որպես հեղինակ է հիշված պարզապես Անանիա Շերակացին, իսկ պատմիրատուն — Գրիգոր Միայնակեցը. «Ա՛ւանիա Շիրակացւոյ Ցաղագս զղջման արտասուաց ի խնդրոյ Գրիգորի Միայնակեցի»: Մի քանի ընդօրինակութիւն է մեզ հայտնի մարդ, որ «Անանիայ Շիրակացւոյ» փոխարեն ունեն «Անանիայ վարդապետի», իսկ պատմիրատուի անունը բոլորովին չեն հիշում: Ուսումնասիրութիւնից պարզվում է, որ այդ ձեռագրերի տեքստը սակայն ուշ շրջանում է խմբագրված: Հարատառ է առաջին խմբի ձեռագրերի տեքստը:

Նշված խրատի Շերակացուն պատկանելը եզրում է ոչ միայն նրա վերնագրից, ուր անունով հիշված է Շերակունէ ձեով, այլ և լեզվից, շարադրման մեթոդից, բերված օրինակներից և այլն:

Անանիա Շերակացու «Ցաղագս զղջման եւ արտասուաց» խրատի հեռևյալ ձեռագրերն են մեզ հայտնի:—

1. Վենետիկի մատեն. № 258, թ. 56ա «Անանիայի հոգեհնուագ իմաստասէրի խրատ ոգեշահ՝ զղջման եւ արտասուաց:— Ով աստուածասէր սիրելի եղբայր...»: Ձեռագիրն ունի 12—13-րդ դարերի ձեռագրություն: Գրչի ու ձեռագրության վայրը հայտնի չէ: (Գրչագրի մանրամասն նկարագրությունը տես Բ. Սարգիսյանի ցուցակում, հտ. Բ, էջ 799):

---

1) Գ. Զարբհանելյան, Հայկական հին դպր. պատմություն, III տպագրություն Վենետիկ 1897, էջ 464:

2) Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ 1901 թ., էջ 71:

3) Հ. Տաշյան, Ցուցակ ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց, էջ 1057:

4) Բ. Սարգիսյան, Ցուցակ Վենետիկի ձեռագրաց մատենադարանի, էջ 800:

2· *Վ.Ենովիկի մատեան*· № 284, *թ*· 105*ա* «Անանիայի հոգեհուազ իմաստասիրի խրատ հոգեշահ՝ զղջման եւ արտասուաց:— *Ով աստուածասէր սիրելի եղբայր…*»: Դրչին ու ղրչութեան վայրը հայտնի չէ: Ձեռագիրն ունի 13—14-րդ դարի գրչութիւն: (Դրչագրի նկարագրութիւնը տես *Բ*· *Սարգսեանի* Ցուցակում, հա· *Բ* էջ 1000):

3· *ՀՍՍՌ մատեան*· № 1098 (*կ*· 1092), *թերթ* 381*բ* «Լ՞ խրատ հոգեշահ վասն զղջման արտասուաց· ասացեալ Անանիայի սուրբ եւ ընտիր վարդապետի:— *Ով աստուածասէր սիրելի եղբայր…*»: Գրչագիրն ընդօրինակված է 1320 թվին Ասիլ գրչի ձեռքով:

4· *ՀՍՍՌ մատեան*· № 1137 (*կ*· 1037), *թերթ* 109*ա* «Անանիայի հոգեհուազ իմաստասիրի: խրատ ոգեշահ զղջման եւ արտասուաց:— *Ով աստուածասէր սիրելի եղբայր…*»: Ընդօրինակել է Զաքարիա գրիչը «· Հակոբ վանքում: Ձեռագրի գրչութիւնը 14-րդ դարի է:

5· *ՀՍՍՌ մատեան*· № 2335 (*կ*· 2337), *թերթ* 296*բ* «Սրբոյն Անանիայի ասացեալ խրատ ոգեհաշէ:— *Զբանն՝ վասն որոյ ապաշէցեալ գիս եւ ասացեր լքել զիս զղջման եւ արտասուաց խրատ գրեա…*»: Ձեռագիրն ընդօրինակել է կարապետ գրիչը երուսաղեմում:

6· *ՀՍՍՌ մատեան*· № 787 (*կ*· 797), *թերթ* 99*ա* «խրատ ոգեշահ վասն զղջման եւ արտասուաց ասացեալ Անանիայի վարդապետի ի խնդրոյ միայնաւորի ումեմն:— *Ով աստուածասէր սիրելի եղբայր*»:— Ընդօրինակել է *Մարկոս* գրիչը: Ձեռագիրը ունի 15-րդ դարի գրչութիւն:

7· *Վ.Ենոքյանի մատեան*· № 371, *թերթ* 17 «Անանիայի Շիրակացոյ ասացեալ յաղագս զղջման արտասուաց ի խնդրոյ Գրիգորի Միայնակեցի:— *Ով աստուածասէր եղբայր…*»: Գրչագիրը հիշատակարան չունի: Ընդօրինակութեան ժամանակը 16—17-րդ դարն է:

8· *ՀՍՍՌ մատեան*· № 4215, *թ*· 376*բ* «Անանիայի Շիրակացւոյ ասացեալ· Յաղագս զղջման արտասուաց ի խնդրոյ Գրիգորի Միայնակեցի:— *Ով աստուածասէր եղբայր…*»: Գրչագիրն ընդօրինակել է *Մինաս քահանան* 1613 թվին:

9· *ՀՍՍՌ մատեան*· № 785 (*կ*· 783), *թերթ* 422*բ*· «Անանիայի Շիրակացոյ ասացեալ յաղագս զղջման արտասուաց ի խնդրոյ Գրիգորի Միայնակեցի:— *Ով աստուածասէր եղբայր…*»: Գրչագիրն ընդօրինակել է *Մինաս* գրիչը 1615 թվին Տաթեվում:

10· *ՀՍՍՌ մատեան*· № 792 (*կ*· 785), *թ*· 465*ա* «Անանիա Շիրակացւոյ յաղագս զղջման եւ արտասուաց…»: Ընդօրինակել է Եղիազար գրիչը 1619 թվին:

11· *Թամարիզ եղած գրչագրերից* № 8, *թ*· 53*բ*· «խրատ հոգեշահ վասն զղջման արտասուաց ասացեալ Անանիայի սուրբ եւ ընտրեալ վարդապետի:— *Ով աստուածասէր սիրելի եղբայր…*»: Ընդօրինակել է *Հովհաննես քահանան* 1658 թվին: (Գրչագրի նկարագրութիւնը տես «Հանդէս ամսօրեայ» 1906 *թ*·, էջ 93՝ պրոֆ· *Հ*· *Ա*ճառյանի յուշակը):

12· *ՀՍՍՌ մատեան*· № 788 (*կ*· 786), *թ*· 276*բ* «Սրբոյ Անանիայի խրատ ոգեշահ:—*Զբանն վասն որոյ ապաշէցեր…*»: Գրչագիրն ընդօրինակված է 1690 թվին:

13· *ՀՍՍՌ մատեան*· № 1157 (*կ*· 1138), *թ*· 75*ա*· «Անանիայի Շիրա-

կացուց յաղագս զջմաց եւ արտասուաց ի խնդրոյ Գրիգորի Միայնակեցի»։ *Ընդօրինակել է Հովհաննես քահանան Ագուլեսում։*

14· *ՀՄՄՌ մատեն.* № 5735, *ք.* 93 «Անանիայի Շիրակացւոյ ասացեալ սակս զջմաց արտասուաց···»։ *Գրչէն է Գրիգորը։ Ընդօրինակութիւնը* 18-*րդ դարի է։*

2· ՀԱՆԵԼՈՒԿ ԴԻՄԱԿԻ

ՀՄՄՌ մատեն. № 573 *հետաքրքրական ժողովածուն Շիրակացու աշխատութիւնների շարքում պահել է տասնիններ մի տեքստ՝ «Հանելուկ դիմակք» վերնագրով*[1])։ *Այդ տեքստը Մեսրոպ եպ. Մազխարոնն իր ցուցակում վերագրել է Շիրակացուն։*

Տեքստի բովանդակութիւնը և ոճին նայելով, հաւանական է, որ նա Շիրակացու աշխատութիւնը լինի։ Պետք է նկատի ունենալ, որ Շիրակացին հանելուկների այդ տեքստը չարադրել է նորուս աշակերտների համար։ Կասկածելի է միայն տեքստի լեզուն՝ «մորթի», «անօթի» և այլ բառերը։ Եթե վերջնականապես հաստատուի, որ այդ Շիրակացու աշխատութիւնն է, ապա անկասկած կարելի է ասել, որ միջնադարյան գրչների ձեռքով նա դղալի չափով, լեզուի կողմից, փոփոխութեան է ենթարկուել։ Համենայն դեպս, այդ աշխատութիւնը, առ այժմ, Շիրակացու հեղինակութեանը վերագրելու խնդրում անհրաժեշտ է լրացուցիչ և հիմնաւոր ապացոյցներ բերել։

Հանելուկների ոճը շատ համարձակ է և միջնադարյան հայ սովորական մտածող ու դատող հեղինակի համարձակութեան սահմանից դուրս է դալիս։ Այնպիսի արտահայտութիւններ, ինչպիսին է «Ասուած դող, երկչոտ անկնունք, մարդաբէր սուտ» հանելուկը (Դ՛ հանելուկը) թեկուզ և դրա նպատակը լինի ապացուցել, որ ասուած դող է նրա համար, որ հանեց Ադամի կողը նրա համար և նա չխմացաւ, սովորական հասատացեալի համարձակութիւնից շատ է դուրս։ Կամ թե չէ՝ «Ասուած անօրէն» ասելը (Դ՛ հանելուկը) այն նպատակով, որ բացատրի, որ ասուած անօրէն է, որովհետև նրա վրայ օրէնք չէ դրած, դարձեալ համարձակ է միջնադարյան հասատացեալ մտածողի համար։

Հանելուկները ընդհանուր բովանդակութիւն ունեն, բայց շատ տարբեր են կազմուած և անչափ հետաքրքիր են։ Բերում ենք ՀՄՄՌ մատեն. № 573 *դրչագրի այդ տեքստի մի փոքրիկ հատուածը։*

«ՀԱՆԵԼՈՒԿ ԴԻՄԱԿ»

Ա. Հայր իմ ծնաւ զիս և մօրէ իմմէ. եւ ես ծնայ զմայր որդեաց իմ եւ որդիք իմ ծնան զմայր հօր իմոյ։ (Թարգ.[2])*։— Ադամ ծնաւ Եւամբք առաւուծոյ և հողոյ. Եւայ ծնաւ և կողէն Ադամայ. կոյսն ծնաւ յորդեաց Ադամայ։*

Բ. Զկր ծնեալ եւ մեռաւ։—Ադամ եւ Եւայ։

---

1) *Ի մերձ այլոց, այս տեքստը «Աշխարհացոյց»-ի հավելուածում կրճատված ձևով հանդիպում է մեզ ՀՄՄՌ Մատեն.* № 582 *դրչագրում եւ*

2) «*Թրգ*»—*հապաւած «Թարգմանութիւն» բառն է։*

Գ Մնեալ են եւ չեն մեռեալ: Ենովքն եւ Եղիայ:

Գ Աստուած դող, երկչի՝ անկնունք, մարդարէն՝ սուտ: Թարգ.: Աստուած էաւ զկողն Ադամայ եւ նայ ոչ խմացաւ, երկչի անկնունք՝ Մկրտիչն: Մարգարէն սուտ՝ Ցունան:

Աստուած անօրէն, խա[չն] զիւահար, երկչ աստուածահայր: Թրք: Աստուած անօրէն, զի ի վերայ նորա օրէնք ոչ [զո]յ: Նաչն զօրութեամբ նհար եւ հալածեաց զդեւսն: Մարգարէն՝ Դաւիթ աստուածահայր:

Զ Երեք մարդ ընդ մի ճանապարհ գնային. մինն խուլ, մինն կոյր, մինն [մէր]կ: Խուլն ասաց. «Ես՝ հզօր լսեմ»: Կոյրն թէ՝ «Ես զգաղ տեսանեմ»: Մերկն ասէ՝ «Փախիցո՛ւք, զի մէ կողոպտեացեն զմեզ»: Թրք: Խուլքն հեթանոսք էին, զի ոչ լսէին զհրամանն աստուծոյ, եւ չետոյ լեցին եւ հաւատացին: Կոյրք եւ մերկքն՝ հրեայք էին, որպէս վրկիչն ասաց թէ՝ «Կոյրք էք՝ ոչ էր ձեր մեղք, բայց տեսանէ(ի)ք եւ յօրինացն եւ ի ճշմարտութենէն վախայք եւ մերկ դասայք»:

-3. ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՆՄԱՆ ԼՈՒՍՈՑՆ ԶՈՐ ՈՄԱՆՔ ԿԱԹՒՆ ԾԻՐ ԱՍԱՑԻՆ

Այս վոքրիկ աշխատութիւն է, որը պահել է ՀՍՍՌ մատենադարանի № 573 ղրչագիրը: Մեսրոպ եպ. Մազիսարոսի կարծիքով, նա պատկանում է Շիրակացուն: Գրչագիրը վիտակն նյութերի ժողովածու է և ունի 15-րդ դարի ղրչութիւն: Վերնագրում Շիրակացու անունը չի հիշված: Այդ տեքստը հայտնի է Մեսրոպ եպ.-ին ՀՍՍՌ մատեն. վերև հիշված ղրչագրից:

«Վասն քանքարացն» Շիրակացու հեղինակութեանը վերագրելու խըղրում բացի այն, որ նա 573 ղրչագրում ընդօրինակված է Շիրակացու հարցումների շարքում, այլ փաստեր չունենք: Զգիտենք նաև թե ինչ կռվաններ է ունեցել Մեսրոպ եպիսկոպոսը, որ առանց կասկածելու թվագրել է այն Շիրակացու աշխատութիւնների շարքում: Բանասիրութեան հնարաւորութիւնը ներկայացնելու համար, այնուամենայնիվ, մենք նպատակահարմար համարեցինք այդ վոքրիկ տեքստը բերել այստեղ ամբողջութեամբ:

«Վասն քանքարացն: Զի՞նչ է ի քանքարն: ՊՍՏ[1]): Այս է մարգարէութիւն, թարգմանութիւն, ընորհք թշխութեան եւ դատաւորութիւն եւ ի քանքարն է տեսական եւ գործնական առաքինութիւն, և մին՝ բնական աւրէնք: Եւ այն, որ Ղուկաս ԺՀ ասէ ի, որ են հաւատք եւ մկրտութիւն, յորոց չպահանջէ աստուած արդիւնանալ, այլինքն ի հաւատոյ ի հաւատս փոխել եւ կամ կրկին մկրտիլ: Եւ դարձեալ զերկուսն Ջրխառոս յինքն կոտարեաց[2]), զի ճշմարիտ մարդ եղեւ, աստուած ի կուսէն ծնաւ, անեղն եղաւ եւ անմահն մեռաւ»: (Թերթ 264ա):

Մեր կարծիքով, կրոնական սխոլաստիկ այս տեքստը երբեք Շիրակացունը լինել չի կարող: Ո՛չ նրա խմաստը, ո՛չ նրա լեզուն և ո՛չ էլ բովանդակութիւնը չեն վկայում հօդուտ Շիրակացու հեղինակութեան:

---

1) «Պատ»—հապավված է «պատառական» բառից:
2) Գրչագրում— կՒՅ

7· «ՎԱՍՆ ԵՐԿՈՏԱՍԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՑՆ»ի

Տասներկու առաքյալների անունների ստորև բերված ցանկը պահվել է ՀՍՄՌ մատեն. № 573 ձեռագրերը, որն ընդօրինակված է 16-րդ դարում: Մեսրոպ եպ. Մաշխարոնն առանց տպագրելու այս աշխատությունը ևս վերագրում է Շերակացուն: Անհրաժեշտ ենք համարում բանասիրության քննությանը դնելու համար սա ևս մեջտեղ բերել ամբողջությամբ:

«Վասն երկոտասան առաքելոցն: Պետրոս: Եւ Անդրէաս եղբայր նորա: Յակոբոս: Եւ Յո...ոս եղբայր նորա: Փիլիպոս: Եւ Բարդուղիմէոս: Թոմա: Եւ Մաթէոս Մաքսաւոր: Յակոբոս Ալփեայ: Եւ Ղեբէոս, որ անուանեցաւն Թադէոս: Սիմոն Կանանացի: Յուդա Իսկարովտացի:

Դիտելի է, զի Յովսէփ Աստուածահայրն ունէր չորս որդի՝ զՅովսէփ, եւ զՅակոբ Արդարն: զՅուդա և զՇմաւոն: Եւ իբրեւ քանչելի ոք, յայս չորից եղբարցս: Գ. Գ. անուն հանդիպեցան: Նայ, որ Յովսէին էր, Յուսաոս եւ Բարսաբաս կոչեցաւ: Եւ Յակոբն՝ Արդար եւ Տէառն եղբայր կոչեցաւ: Իսկ Յուդային, որ Ղեբէոս անուանեցաւ, որ Յուդայ Յակոբեան, զոր Ղուկաս եւ Յովհաննէս առնն: Եւ վասն այն ասէ Յուդայ Յակոբեան, զի որոշեսցի ի Յուդայէ Սկարիովտացոյ: Եւ Շմաւոն, որ է Շմաւոն նախանձայոյզ: Եւ Սիմոն Կանանացի՝ որ կոչեցաւ Նաթանայէլ» (*Թ. 264ա*): Հավանական չէ, որ այս տեքստը Շերակացուները լինի, եթե մյուս այդ անդամահատված չէ Շերակացու ընդարձակ մի աշխատությունից:

4· ԽՐԱՏ ՎԱՍՆ ՀՈՆԱՐՀՈՒԹԵԱՆ

ՀՍՄՌ մատեն. № 1553 ձեռագրում վերնագրված է «Ասացեալ սուրբ «Վարդապետին Անանիայի Շիրակեցւոյ» ձևով:

> *Սկսվում է.* «Արդ որպէս ասէ Առաքեալն· «Ամենայն խոնարհութեամբ զմիմեանս լաւ համարել քան զանձինս»: Արդ «զամենայն» ասելով յայտ է, եթէ բազում մասունք են խոնարհութեանս...» (*Թ. 263ա*): *Վերջանում է.* «...եւ վարդապետաց անչափ կայ վկայութիւն խոնարհութեան, զի չիք այնպէս սիրելի աստուծոյ, որպէս ոք, որ խոնարհեսցի եւ յետին համարի զանձն Քրիստոսի...» (*Թ. 242ա*):

*Շերակացուն վերաբերվող այս աշխատության վեց ընդօրինակություններ է մեզ հայտնի, որից հնագույնը Մյունխենի մատենադարանի № 3 ձեռագիրն է (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ» 1891 թ., էջ 240): Նա ընդօրինակված է 1283 թվին Դրիգոր Մխայնակեցի ձեռքով: Տեքստը վերնագրված է «Ընդրիւն <Անանիայի> վասն խոնարհութեան» (*Թ. 115ա*): Մեր մատենադարանի ձեռագրերից ամենից հինը 15-րդ դարի ընդօրինակություն է: Այստեղ այդ տեքստը վերնագրված է «Անանիայի Շիրակեցոյ խրատ վասն խոնարհութեան»:*

Խոնարհության մասին Շերակացուն վերաբերվող խրատական այս աշխատությունը ծավալով այնքան մեծ չէ — ՀՍՄՌ մատեն. № 1553 ձեռագրում ընդօրինակված է վեց փոքր փոքրատառ մեծությամբ թերթերի վրա: Հեղինակը հին և նոր կտակարանները մեջբերումներ է անում խոնարհու-

քան մասին և խորհուրդ է տալիս հավատացյալին խոնարհ և համեստ լինել՝ խուսափելով հպարտությունից և դատողամտությունից:

5. ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՅԱՂԱԳՍ ԱՐԹՆՈՒԹԵԱՆ ՄՏԱՑ

Սկսում է. «Մեծն Մովսէս երկուցեալ թե գուցէ միտքն ոչ միայն էուենսցէ. այդ եւ կատարելապէս մեռանիցի...»:

Վերջանում է. «... եւ տիրացեալ յայնցանէ որ ի հեշտ ցանկութիւնս երթան ծառայելոյ լինիմք. եւ մերկ եւ հալանի, զի առանց ծածկութեի պատեղութեամբն վարիմք»:

Շերակացուն վերագրված այս աշխատությունը հասել է մեզ երկու ձեռագրով — ՀՍՍՌ մատեն. № 2679 (Գ. № 102, թ. 28ա) և Վենետիկի Մխիթարյան մատեն. № 352 (Նոր համարը 218, թ. 181բ)[1]: Առաջինն ընդօրինակված է Ղուկաս գրչի ձեռքով 971 թվին, իսկ երկրորդը՝ Սեբաստիա կողմից 19-րդ դարում: Երկրորդ գրչագրի մայրը, ինչպես ցույց ենք տվել այլ կապակցությամբ, առաջինն է հանդիսացել:

Մաքսի արքեպիսկոպոսի մասին գրված այս աշխատությունը փոքրիկ խրատական հատված է: ՀՍՍՌ մատեն. № 2679 ձեռագրում նա ընդօրինակված է Շերակացու աշխատությունների շարքում՝ 73 հոդվածից տակ «Նորին Անանիայի» խորագրով:

Մաքսի արքեպիսկոպոսը վերաբերող այս աշխատությունը կամ սխալմամբ է վերագրված Շերակացուն կամ Շերակացին հանդիսանում է նրա թարգմանիչը միայն, ինչպես ճիշտ նկատել է բահասեր Բ. Սարգիսյանը[2], որովհետև այդ հատվածը տատացիորեն վերցված է Փիլոն Երբայեցու Հյլյարքությունից:

6. ԱՆԱՆԻԱՅԻ «ԽՐԱՏ ՌԱՀԱՆԱՅԻՑ». ՎԵՐՆԱԳՐՎԱԾ Է. «ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԽՐԱՏ-Ը ՌԱՀԱՆԱՅԻՑ»

Սկսում է. «Արդ՝ բահանայական աստիճանն ինքն յայտնի է արժանաւորութեամբ՝ թէ որպէս պարտ է լինել սուրբ եւ աւետարան՝ հեռացեալ ամենայն չարեաց...»:

Վերջանում է. «Կատարեն առ էեզ բանն տէրունական, որ ասաց ցՊետրոս, երէ սիրեացես զիս, արածեա զչխարս իմ, յայնժամ ունիս համարձակութիւն ասել առ տէր՝ թէ սիրեմ քեզ խօսք իմ...»:

Անանիային վերագրվող քահանայից խրատի մի շարք ընդօրինակություններ են մեզ հայտնի, որոնցից հնագույնը 1320 թվի Ասիլ գրչի ընդօրինակած գրչագիրն է, որը գրանցված է ՀՍՍՌ մատեն. № 10989-ի տակ (թ. 398ա—399բ):

Կան տեքստեր, որոնք ունեն այլ վերնագիր: Այսպես՝ ՀՍՍՌ մատեն. № 1475 գրչագրում Շերակացուն վերագրված այդ տեքստը վերնագրված է. «Աստիճան և խրատ քահանայից» (թ. 157բ): Ավելի ընդարձակ վեր-

1) Տես Բ. Սարգիսյանի ցուցակ, հտ. Բ, էջ 279:
2) Նույնը, էջ 279:

Նոգիր ունի ՀՍՍՌ մատեն. № 708 ձրչագիրը. «Սրբոյն Անանիայի վարդապետի բացատրութեամբ խրատ ոգեշահ եւ զգուշութիւն սպասաւորաց մեռաւաբեաւ սուրբ պատարագիս եւ ամենայն հաւատացելոց Քրիստոսի» (թ. 158ա):

Տեքստերից ոչ մեկի վերնագրում չի հիշված Շիրակացու անունը: Ամենուրեք հիշված է «Անանիայի վարդապետի» ձեւով: Ո՞ր Անանիայի մասին է այստեղ խոսքը— Անանիա Շիրակացո՞ւ, Նարեկացո՞ւ, Սանահնեցո՞ւ թե ուրիշ մեկ Անանիայի, այդ մասին դժվար է վճռականորեն որեւէ բան ասել:

Տեքստի բովանդակութիւնը մատաւորապես արտահայտված է վերեւ բերված ՀՍՍՌ մատեն. № 708 ձրչագրի վերնագրում: Հեղինակը քահանաներին խրատներ է տալիս՝ մաքուր կենցաղ ունենալ, ժողովրդի հետ լավ վարվել, պատարագի մատուցման ժամանակ մաքուր լինել և կրոնական այլ խնդիրների մասին:

7. ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ «ՓԱՀԱՆԱՑԻՑ ԵՒ ԺՈՂՈՎՐԴՈՑ ԽՐԱՏԸ»

ՀՍՍՌ մատեն. № 7131 ձրչագրում այդ խրատը վերնագրված է. «Նորին Անանիայ Շիրակացւոյն. խրատ քահանայից և ժողովրդոց»:

Սկսվում է. «Ես մեք արդ ազաչեմ զձեզ զամենեսեան մի դիւրաշարժ լինել ի վինաբանութեան եւ ի կռիւս...» (թ. 116բ):

Վերջանում է. «Վասն այսր պատշաճի համարեցաւ հարքին սուրբք ի հոգեւոր հարսանեաց օրինակի աւուրն յորժամ ասացաւ ի տեառնէ. ոչ արանց կանայս առնել եւ ոչ կանայք արանց լինել. զմարմնական կատարել հարսանիս, որ է անխտաւոր եւ ծննդական» (թ. 127բ):

Շիրակացուն վերագրվող քահանաներին և ժողովրդին ուղղված այս խրատի երկու ընդօրինակութիւնն է մեզ հայտնի — ՀՍՍՌ մատեն. № № 7131 և 838: Երկու ձրչագիրն էլ, համեմատաբար, նոր ընդօրինակութիւններ են: Առաջին ձրչագիրն ընդօրինակված է 1658 թվին Դավիթ ձրչի ձեռքով, իսկ երկրորդը՝ 1701 թ. Հովհաննես ձրչի ձեռքով: Առաջինի ձրչութեան վայրը հայտնի չէ, իսկ երկրորդի ձրչութեան վայրն է Ղալաասարը: Տեքստի բովանդակութիւնը հետևյալն է:—

Խրատի հեղինակը պատվիրում է հավատացյալներին և քահանաներին՝ չհամաձայնվել ճնշել Թուլլերին, հրաժարվել տվյալ մարդկանց քահանայութեան ատոիճան տալ, չթույլատրել անհավատ մարդկանց կամ կանանց հնգհաւար ընդունել, պահը կատարել հրապարակով, 13—15 տարվանից ցածր աղջիկներին կամ տղաներին չամուսնացնել և այլն:

8. ԱՆԱՆԻԱՅԻ «ՎԱՍՆ ԱՅՆ ԿԵՆՑԱՑՆ» ԽՐԱՏԸ

ՀՍՍՌ Մատեն. № 8030 ձրչագրում նա վերնագրված է. «Անանիայ վարդապետի առացեալ հոգեշահ վասն այն կենցաց»:

Սկսվում է. «Ընդ՝ եթէ կամիս որ յաղթես աշխարհիս եւ ոչ ըմբռնիս ի կենցաղոյս պատրանս՝ իմաստասիրութեամբ միտ դիր եւ խորհրդեամբ գործեա՝ թէ սնոտի եւ անցաւոր է այս կե<ան>ս ...» (թ. 75ա):

վերջանում է. «Արդ յորժամ երկրաւոր մեծութիւն պատէ զքեզ, դու զայդ ամենայն զմտաւ ածէ, եւ ջանիր դիր, ի յԱստուծոյ ուգնութիւն խնդրէ, որ յաղթես աշխարհիս եւ ժառանգորդ լինիս երկնից արքայութեան» (թ. 79բ):

Շերակացուն վերագրվող այս խրատը մեզ պատահում է դրչագրերում տարբեր վերնագրերով: Այսպես՝ Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանի № 240 դրչագրում այդ տեքստը վերնագրված է՝ «Անանիայի վարդապետի ասացեալ խրատ թէ որպէս կարէ մարդ զայս կեանքս արհամարհել եւ աստուծոյ միայն ցանկալ եւ արքայութեան արժանանալ» (թերթ 87ա): Նման վերնագիր ունի նաև ՀՍՍՌ մատենադարանի № 2939 դրչագիրը (տե՛ս թ. 16ա): ՀՍՍՌ մատեն. № 4951 դրչագրում այդ տեքստն ունի «Սրբոյ Անանիայի Շիրակունեցոյ հայոց վարդապետի ասացեալ վասն անցաւոր աշխարհիս» (թ. 135բ): Ի միջի այլոց, մեզ ծանոթ դրչագրերից դա միակ դրչագիրն է, ուր անունով հիշված է Շիրակացին: Մյուս բոլոր դրչագրերում հիշվում է «Անանիայի վարդապետի» ձևով:

ՀՍՍՌ մատենադարանի վերև հիշված դրչագրի խորագրից քիչ տարբերվող խորագիր ունի Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի № 275 դրչագիրը: Այդտեղ նա վերնագրված է. «Սրբոյն Անանիայի վարդապետի ասացեալ, վասն անցաւոր աշխարհիս, որ սուգ է» (թ. 86ա):

Շերակացուն վերագրվող խրատական այս աշխատության հնագույն ընդօրինակությունը 1341 և 1376 թ. թ. է: Նրանք գտնվում են մեր Մատենադարանում: Այդ դրչագրերից մեկը գրանցված է № 8029-ի, իսկ մյուսը՝ № 8030-ի տակ: Երկուսի դրչին էլ հանդիպացել է Տէրտէր քահանայ Երևանցին: Դրչության խորագիրը համապատասխանում է վերև բերված առաջին խմբի դրչագրերի տեքստի խորագրին. «Անանիայի վարդապետի ասացեալ վասն այն կեանց» (տես ՀՍՍՌ մատեն. № 8030, թ. 79բ, № 8029 թ. 154բ):

Հեղինակը իր այս խրատով նպատակ է դնում համոզել ընթերցող հավատացյալին, որ երկրավոր այս աշխարհն անցավոր և անոտի է ու երազ նման է անցնում: Ուստի և անհրաժեշտ է արհամարհել երկրավոր կյանքը և ձգտել դեպի երկնային հանդերձյալ կյանքը:

Աշխատության ոճին և առաջադրված հարցի բնույթին նայելով, մեզ անհավանական է թվում որ այս աշխատությունը Շերակացունը լինի:

IX. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Դժվար է մեկ առ մեկ թվել այն աղբյուրները, որոնցից օգտվել է Շիրակացին իր աշխատությունները գրելիս: Դժվարությունը կայանում է նրանում, որ բոլոր դեպքերում չէ, որ Շիրակացին անունով հիշում է իր օգտագործած աղբյուրները, ուստի և դժվար է կռահել՝ թե այս կամ այն հարցի մասին խոսելիս Շիրակացին ի՞նչ սկզբնաղբյուր է ունեցել իր ձեռքի տակ: Ուսումնասիրողի համար դժվարություններ են առեղծվում անդադ օգտագործած աղբյուրի հեղինակը հիշելու դեպքում, որովհետև պարտահում է, որ այդ նույն անունով հնարավոր չըլլանից մեզ մի քանի հեղինակներ են հայտնի և դժվար է ասել, թե Շիրակացին այդ հեղինակներից որին է նկատի ունի: Պիտի է նկատի ունենալ նաև, որ հնարավոր հեղինակների բոլոր աշխատությունները չէ, որ հասել են մեզ:

Ավելի դժվար է որոշել՝ թե Շիրակացին ովքեր սկզբնաղբյուրի հունարեն բնագրից, թե՞ նրա հայերեն թարգմանությունից է օգտվել: Հայերեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի շարք աշխատությունների ուսումնասիրություններից պարզվում է, որ Շիրակացին օգտվել է մեծ չափով հույն հեղինակների հայերեն թարգմանություններից: Ապացուցված է, օրինակ, որ Շիրակացին օգտվել է Դրիզիոր Նազիանզացու, Բասիլեոս Կեսարացու, Եվսեբի, Անդրեասի և հույն այլ հեղինակների հայերեն թարգմանություններից: Հայերեն թարգմանությունից չէ՞ արդյոք օգտվել Շիրակացին նաև այն հեղինակներից օգտված մասում, որոնց հայերեն թարգմանությունը մեզ չի հասել, այդ ամեն ասել անհնար է:

Մի բան անհատկանշական է, որ Շիրակացին ծանոթ է եղել և հնարավորություն է ունեցել օգտվել իր ժամանակ հայտնի կարևոր բոլոր սկզբնաղբյուրներից: Իր ուսուցչի, Տյուքիկոսի մոտ, նա դասել է հարուստ մի դրադարան, ուր եղել են ամեն տեսակ դրքեր: Այդ մասին Շիրակացին հետևյալն է դրում ինքնակենսագրության մեջ. «... Զի ամենայն (դրքը) կայր առ նմա (այսինքն՝ Տյուքիկոսի մոտ)՝ յայտնիք եւ դաղտնիք, արտաքինք, արուեստականք եւ պատմագիրք, բժշկականք, ժամագիրք եւ զի՞ եւս մի մի անուանիցեմ, քանզի չէք ինչ դիրք, որ առ նմա ոչ գտանէր» (Մնացորդք բանից, էջ 2): Այդ դրքերի զգալի մասը, ինչպես Շիրակացին ինքն է վկայում, հայերեն թարգմանված չեն եղել և նա օգտվել է հունարեն բնագրից. «Եւ հմուտ եղէ դրոց բազմաց, որք եւ ոչ ի մեզս են թարգմանեալ լեզուս» (նույն տեղը, էջ 2):

Հետագա ուսումնասիրողների աշխատանքը թեթևացնելու համար՝ մենք անհրաժեշտ ենք համարում թվել Շիրակացու այն աղբյուրները, որոնց մասին կան հիշատակություններ կամ պարզված են մեր կողմից:

1. Ամբյուդենոս (Ἀβυδηνός)։ Նա հիշված է նաև Խրենացու մոտ։ Ապրած Ասորի է։ Ոմանց կարծիքով, նա Բերոսոսի աշակերտն է կամ մոտիկ բարեկամը։

Աբյուդենոսի աշխատությունը մեզ չի հասել։ Շերակացին նրան հիշում է «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում՝ երիցս չորս վտակներից «Քուբթայլը»-ի կապակցությամբ. «Բայց կարծեմ դայս վտակ, որ այժմ Քուբթայլա անուանի, սա կոչել Աբուբենայ՝ Աբմահադէս...» (Տե՛ս. «Աշխարհացոյց», էջ 38)։ Ակադ. Հ. Մանանդյանի կարծիքով «Աբուբենայ» վկայությունը քաղված է Եվսեբիոս Կեսարացու ժամանակագրության հայերեն թարգմանությունից (տե՛ս նրա «Մուրճ. առեղծ. լուծումը» աշխատությունը, էջ 25)։ Ակադ. Հ. Մանանդյանի կարծիքը, սակայն, անհավանական է, որովհետև այդ դեպքում Շերակացին հարկ չէր ունենա ուղղակի մատնացույց անել իրեն, Աբյուդենոսին։

2. Աբրահամ եպ. Մամիկոնյան։ (7-րդ դարի հեղինակ է, Մակրատի հայերեն թարգմանիչը)։ Շերակացին նրա մասին մութ ձևով ակնարկում է իբր ժամանակագրության մեջ՝ առանց անունը հիշելու. «Եւ եղեւ պատառումն արեւելեացն ի Կիւրդի՝ որոց ընդ նմա եալեկոտոսաք. մինչեւ ճշմարտութիւն իրացն ծանուցաւ Թագաւորին։ Որպէս ունի յաղագս այսորիկ անուսում յիշատակարանացն պատմութիւն» (Ժամ. էջ 59)։ Բայց կարող է պատահել, որ այստեղ Շերակացին ակնարկած լինի ո՛չ թե Աբրահամ եպ. Մամիկոնյանին, այլ Սոկրատին, կամ Փիլոքսենոսի «Եվեսիոսի ժողովի պատմությունը»։ (Այս մասին տե՛ս Բ. Սարգսյանի ծանոթագրությունը՝ ժամ. տեքստի 59 էջում)։

3. Ագաթոն։ Շերակացու մոտ հիշված է նրա Տիեզերագրության կից տոմարի տեքստում (83-րդ գլխում), որի վերնագիրն է «Զիրճ է յոյսն գերագանց»։ Նա հիշված է Փիլաքսոն անունով մի հեղինակի հետ մեկտեղ. «Բայց տեսի յաղագս այսր յոմէ պատմութիւն ասողջ եւ անհամ Ագաթոնի եւ Փիլաքսոնի ոմանց բանից, որ յաղագս դիւտ թ եւ ժ երեկին պատմեն Մարտին եւ Ապարան ոմանս անուանելով եղբարս։ Զոր մեք ժեռնել խոտեցեալ սուտս դանդխացեալ պատմութիւնս» (Տե՛ս. եւ տոմար, էջ 92)։

Ագաթոնի կամ Փիլաքսոնի վերաբերյալ հիշված աշխատությունը, որն անհայտ, ապոկրիֆ աշխատություն է, հանդիպել է մեզ ՀՍՍՌ մատենադարանի № 1999 ձեռագրում։ Այդ աշխատությունը վերնագրված է. «Հարցումն Փիլաքսոնի եւ պատասխանի Ագաթոնի վասն թ և ժ երեկին հոռոմոց, որ ի ապրելեաց խորանն՝ եթէ որպէս եղեւ գիւտ նորա։ Զոր եցոյց հոգին սուրբ ի ձեռն երկուց հոգեկիր արանց, Ապրիլի եւ Մարտի»։ Աշխատության տեքստում Փիլաքսոնը հարցնում է Ագաթոնից, իսկ վերջինս պատասխանում է նրան անճանաչության մասին (Մարտի և Ապարանի մասին), որոնք Հնդկաց աշխարհին մոտիկ Զինկիլաց կոչվող կղզում, աքսորական եղած ժամանակ, դառնում են Թիեւրակը։ Հավանական է, որ այս աշխատության հայերեն թարգմանության հետ ծանոթ եղած լինի Շերակացին։ Եթե այդ վերջնականապես ապացուցվի, ապա ՀՍՍՌ մատեն. № 1999 ձեռագրի պատճենահանած վերև հիշված աշխատության թարգմանությունը պիտի համարվեր ամենահին ձեռագիրը։

4. Ադեբսանդրի գիրքը։ Խոսքը կեղծ Կալիսթենեսի մասին է, որի

թարգմանությունը վերագրվում է Խորենացուն: Նրա հայերեն թարգմանության վերնագիրն է. «Պատմութիւն մեծի աշխարհակալին Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ»: Շիրակացին այս աղբյուրից օգտվել է և հիշում է իր «Աշխարհացոյց»-ում՝ Տայոց բանակի հատվածում. «... կորիւնք անցանեն ընդ դէմն առ հարան. եւ աղջկացն մնալով առ մարսն. բայց ես այլաբանութիւն կարծեմ. որպէս վասն ամազոնացն պատմի յԱղեքսանդրի դիրքն, զոր թիւրապաշց (?) ազգ են այլաբանեալ» (Սուքր. «Աշխարհացոյց», էջ 45):

5. Ամփիլոքոս: Շիրակացին Ամփիլոքոսին հիշում է Տիեզերագիտության տեքստում՝ արևագիր մասին իր պատմած երազի կապակցությամբ: Նա իր ուսուցչին պատմում է՝ թե ինչ երազ է տեսել երկրի մյուս կողմում մարդիկ բնակվելու մասին: Ուսուցիչն այդ առթիվ մատնացույց է անում Ամփիլոքոսի Հորի մեկնության. «Եւ իմ պատմեալ զայս վարդապետին իմում. եւ նա ասէ ցիս՝ ընդէ՞ր ոչ հարցանէիր զայդ՝ եւ նա ետոյց ինձ ճառս երանելոյն Ամփիլոքոսի, որ մեկնէր զդիր Ցովբայ. եւ ի խօսսն տեառն որ ասէր այսպէս. «Զի՞նչ վայրք իցեն, ուր ծածկեմ ես զարեգակն ի դիշերի յերեսաց ամենայն կենդանեաց» (Տիեզ. էջ 14): Շիրակացին Ամփիլոքոսի՝ Հորի մեկնության հունարե՞ն տեքստից է օգտվել, քա՞ հայերենից: Առանց ճշդելի տակ կոնկրետ փաստեր ունենալու, դժվար է որևէ բան ասել այդ առթիվ:

6. Անդրեաս եղբայր Մագնոսի: Հիշված է Շիրակացու Զատկի ճառում և ժամանակագրության մեջ: Զատկի ճառում նա հիշված է՝ նրա կազմած երկուշաբաթյա շրջանի կապակցությամբ. «... Անդրէաս եղբայր Մագնոսի եպիսկոպոսի, կարգեաց տոմար երկերիւր ամաց» (Զատկի ճառը, էջ 20): Ժամանակագրության մեջ հիշվում է նրա կազմած տոմարի մասին. «Եւ ի նորին աւուրս (այսինքն՝ Կոստանդիանոս կայսեր ժամանակ) Անդրէաս եղբայր Մագնոսի եպիսկոպոսի դշարամանութիւնն տոմարաց յաւելինէր» (Ժամ., էջ 53): Ժամանակագրության մեջ հիշվում է նաև ոմն Անդրյաս ժամանակագիր (էջ 4), որը, հավանական է, նույն Անդրյասը լինի:

Շիրակացուն հայտնի է եղել և նա օգտվել է Անդրյասի «Խաւսք Անդրէասի խաստասիրի վասն Զատկաց» աշխատությունից: Վերջինս պահվել է ՀՍՍՌ մատեն. № 1999 ձեռագրում: Այդ աշխատությունը նոր է հայտնաբերված և հրատարակված չէ:

Ուշադրության արժանի է, որ Շիրակացին օգտվել է այս աշխատության հայերեն թարգմանությունից: Այդ տպագրելու համար անհրաժեշտ ենք համարում բերել վերջերիկ համեմատություն:

Անդրէասի վասն զատկաց:

...չեն տեղեակ բազում քոյոց եւ վարդապետութեան տեառն մերոյ, վասն այսորիկ Մ ամ համարեցայ. միանգամայն ըստ քրոցն Անտիոքացւոց ի չորսեսարիւրերորդէ առաջնորդէ մինչեւ յամս վեցհարիւր երորդ:

Շիրակացու Զատկի ճառից

«...եւ քանզի չեն տեղեակ բազումք քոյոց, մանաւանդ չինաց կանք. եւ վարդապետութիւն տեառն մերոյ *աստծեցաւ* կալաւ զաշխարհ *ամենայն*: վասն այսորիկ հինգհարիւր երեսուն և երկու ամաց միանգամայն հա-

ես Անդրէաս եղբայր Մագնոսի ծալիկոպոսի կազմեցի եւ դրոշմեցի առաձիւնն, զբնաւ մի մի ամի, ժէ կանուն և երկերիւր կարգ. եւ զաւարիկն մեկնեսցէ զմի մի կարգ առ մի մի տարի»։

(Ծոյլ Անդրէասի խմաստասիրի վանդակաց, ՀՍՍՌ մատեն. № 1999, թ. 19բ)։

մարեաց ըստ թուոց Աղեքսանդրացւոյն ի ՊԻԸ ամէն միւն, եւ յամն ՌՃԿ, այնոցիկ որոց կացեն յաշխարհի, կազմեցի ես Անանիա որդի Յովհաննէսի Շիրակայնւոյ եւ դրոշմեցի առաձիւնն զբնաւ մի մի ամ ՇԼԲ, իւր կանուն, որովք զամենայն համարն բովանդակեցի ՇԼԲ կարգ. եւ զաւի մեկնեցի զմի կարգ առ մի մի տարի»։

Անանիայի Շիրակայնւոյ համաբոդի ասացեալ ի գաւիթն տեառն, էջ 26)։

7. Ապեղիոս։ Հիշված է Շիրակացու Տիեզերագիտությանն տեքստում Դիմոկրիտեսի հետ միասին. «Բռուտաղ է անուան ըստ գրոց, զոր պատուէն քաղդէացիքն զսմանէ ասացին Դիմակրիտէս եւ Ապեղիոս, թէ որպէսի ինչ աւուրս այս լինի, նոյնպէս պարտ է ակն ունել ձմերայնոյն գալոյ» (Տիեզ., էջ 69)։

8. Ապոլոն Լավոդիկեցի։ Հիշված է Շիրակացու Աստղաբաշխության և «Աշխարհացոյց»-ի տեքստերում։ Աստղաբաշխության մեջ ասված է. «Այսքիւկ վառին ի վերայ այսոցիկ. եւ Ապոլոնի Լաւոդիկեցւոյ յինքեան յառաջին իւր հնդամասեանն դասուելով եղիպտացիսն, որպէս թէ բաղում մոլորութիւն լեալ իցէ նոցա ի կենդանասեռակացն վերբերութիւն» (Մնաց. բանից, էջ 67)։ Լավոդիկեցին «Աշխարհացոյց»-ում հիշված է հետեւեալ կապակցությամբ («Բանդի զծուանականաւն եւ զկասբիցն՝ եւ ի մէնջ մարդիկ չուրջ անցին. նոյնպէս վարկանիմ եւ զշնդկացիսն, եւ ոչ որպէս ապրատքինքն Դիոնեսիոս եւ Ապողոն եւ ընկերք իւրեանց ասեն, պարունակել Ովկիանոսի զամենայն» (Սուբբ. «Աշխ.», էջ 8)։ Սակայն հիշատակությունը նը կարող է և եղած լինել հունարեն բնագրից, որն աղբյուր է ծառայել, և Շիրակացին թարգմանել է հունարեն բնագրի բառերը։

9. Աստվածաշունչ։ Օգտվել է Շիրակացին գրեթե իր բոլոր աշխատություններէի մեջ։ Բազմաթիվ մեջբերումները է անում Հին և Նոր կտակարաններից, հատկապես Սաղմոսից, Հոբից, ավետարաններից և Թղթերից։ Ձեռքի տակ ունեցել է աստվածաշնչի ոչ մեղ հասած խմբագրություն։ Այս մասին մանրամասն մենք խոսել ենք մեր մի այլ աշխատության մեջ։

10. Արիստոտել։ (Հույն նշանավոր փիլիսոփա, որն ապրել է 384—322 նե. ք. մեր թվականից.)։ Շիրակացին օգտվել է նրա «Ճաղատ աշխարհի» աշխատություններից՝ հղջատայության երկնից» և «Ճաղատ աշխարհի» աշխատություններից՝ առանց սակայն նրա անունը հիշելու։ Պարզվում է անգամ, որ Շիրակացին օգտվել է այդ աշխատության ոչ թե հունարեն բնագրից, այլ հայերեն թարգմանությունից։ Արիստոտելի այդ նույն աշխատությունից Շիրակացին օգտվել է նաև իր Աստղաբաշխության վերջին գլխում («Ճաղատ

հազմոց»), որը դժբախտաբար չի հրատարակված: Շերակացու Արխատուն «Ճաղատաց աշխարհի» աշխատության հայերեն թարգմանությունից օգտվելու միտքը ակնարկ դարձնելու համար մենք անհրաժեշտ ենք համարում քաղել փոքրիկ համեմատություն, վերցնելով այն Գ. Տ—Մկրտչյանից:—

Արխատուն. Ծաղոգս աշխարհի

«Քանզի երկու ումանք գոլորշիք ի սմանէ վերաբերեալ լինին շարունակապէս. զեր ի վերոյ մերը օդն անօսրագոյն է եւ ամենեւին անտես, եթէ ոչ ի աստղութենէն ումեմնէ երեւեալ լիցի. իսկ այն որ ի ջրոց եւ ի գետոց վերաբերեալ լինի, ընդ տեսութեամբ աստրանկանի, ի սոցունց մինն չոր է եւ ծխատեսակ յերկրէ ի վեր հոսեալ, իսկ միւսն խոնաւագոյն ի գէն բնութենէն ի վեր ծխեալ: Եւ ի սմանէ լեալ լինին մառախուղք եւ սառնամանեաց տեսակք եւ ամպք իսկ, և ձիւնաբերք եւ կարկուտք: Իսկ ի չորոցն հողմունք եւ հնչմունք զանազանք, որոտմունք եւ փայլատակմունք. կիզմունք և ամպահարութիւնք, և այլ որ ինչ բնակակից է սոցունց» (էջ 610):

Ածանիայի Ցաղագս շրջ. երկն.

«Եւ ինչ է որ զաթձեալ խառաքանչիւր երկիրս գոլորշեաց, յորոց գործի ինասք եւ ուգուտք: Եւ երկու շոգիք փղձկալիցք յաճախ եւ սաէպ յերկրէ աստի յաւդրս ելանեն երբոյկս անտառածելի աչաց, որ թուի թէ յաքսէրս յաճախ լինին: Եւ են գործեալ, որք ի գետոց եւ յաղբերաց լինին: Երեւին ինձ այդպէս նմանութեամբ՝ զի մին է ցամաք ծխոյից, եւ է ինա ի հողմոյ անտի, եւ միւսն խոնաւ է քանզրամած՝ ի գիշականութենէն զերկրէ ձուկն տալով եւ առնելով. եւ ի նմանէ լինին քայք եւ տեսիլք սառնամանեաց, ամպք եւ անձրեւք եւ ձիւնաբերք եւ կարկուտք: Բայց ի շոգւոյ անտի՝ հողմք ազգի ազգի, որոտմունք եւ փայլատակմունք, կայծակն եւ հուր, եւ որ ինչ նման է սոցին» (էջ 41—50):

11. Գրիգոր Աստուածաբան կամ Նազիանզացի: *Մեր թվականության IV դարի հեղինակ է, արևելյան եկեղեցիների խոշոր տեսաբաններից: Նրա քազմաթիվ աշխատություններ, որոնց մեծ մասը թարգմանել են հայերեն դեռևս V դարում: Նազիանզացու աշխատությունների հայերեն թարգմանությունից օգտվել է Շերակացին և անունով հիշում է նրան: Այսպես՝ Հայոնության ճառում Շերակացին հիշում է Գրիգոր Աստվածաբանի Մկրտության ճառը հետևյալ կապակցությամբ. «Զայս վկայէ և Մակարայ Աստուածաբանն Գրիգոր յաղագս յերից ծնանելոյ զկրտութիւնն ի ճառ մկրտութեան...» (Մնաց. բանից, էջ 6). Գրիգոր Աստվածաբանի աշխատությունների մասին անորոշ ձևով խոսում է Շերակացին նաև իր «Աշխարհացույց»-ի (տես, էջ 9) և Տիեզերաբանության տեքստերում (էջ 2)[1]:*

12. Գրիգոր Լուսավորիչ: *Շերակացին հիշում է իր Հայոնության ճառում և ժամանակագրության մեջ: Հայոնության ճառում նա Լուսավորչի խոսքերը մեջ է բերում որպես հեղինակավոր ցուցում. «Տանեանիկ այս ունի ժամս Մեծ, որով մաթիմբ իմանալ զտունկնականն եւ զարեգակնաշրջինն... Յորոց եւ իմ պատկառանք Գրիստոսի, խոստովանողն եւ Հայոց*

---

1) *Գործեն վրդ-ի, Մամբրե Վերծանողի և Դավիթ Անյաղթի մատենագրությունք. Վենետիկ, 1833, էջ 610:*

տանեայցս Հայքն սուրբն Գրիգորը տանելովն, եթէ երիցորդ լուսաւորն իշխանական զիշերոյ զայ բերէ յանձին զօրինակ մխածնի որդւոյն աստուածոյ պատկ, թաղէ, զուշակ թաղելոյ յարութեան մեռելոց» (Ցայտ. 17)։ *Ժամանակագրության մէջ Լուսաւորչիչը հիշվում է մի քանի տեղ։ Շիրակացին վերն բերված հատվածում մէջբերում է անում, մեր կարծիքով Ագաթանգեղոսին վերագրվող վարդապետությունից։*

13. Դեմոկրեետես։ *Այս հեղինակի մասին տե՛ս Ափեղիոսի մասին մեր տված ծանոթագրությունը։*

14. Ափրիկանոս։ *Ափրիկանոսը հիշվում է նաև Կորենացու մոտ՝ հնադարյան հայերեն հիշատակություններ նրա մոտ ունենալու կապակցությամբ։ Ափրիկանոսից Շիրակացին օգտվել է իր ժամանակագրության մի շարք հատվածներում և անունով հիշելով նրան։ Այսպես, Իսրայելի պատմության կապակցությամբ հիշում է. «Եւս սորա (Սամսոնի) տրիւոց Սամփսար ամս երեսուն։ Եւս ասորւոյն իշխանութիւնն կալաւ, որպէս Ափրիկանոսն պատմէ, ամս ըառասուն»։*

15. Բարոն Գաղմատացի։ *Խոսքը, մեր կարծիքով, հռոմեացի դիտնական Վարռոնին է վերաբերում (110—27 ն. ք. մեր թվականությանը)։ Հիշված է Շիրակացու «Աստղաբաշխությանն» տեքստի վերջին, չորրորդ բաժնում՝ «Բաղադս հռոմոց» դլխում։ Նա Շիրակացու մոտ հիշված է Վարռոնս կոչվող հյուսիս-արևելյան քամու կապակցությամբ. «Ձամանէ (այսինքն՝ վարռոնս) ասէ Սողոմոն թէ խեաս է եւ աղոյ կոչի, իսկ Բարռոն Գաղմատացի ասաց սկիզբն ասղոց, յորժամ յաճախ զիւխնոնն, զոր խոպն կոչեն, երեւի...»։ (ՀՍՄՄ. մատեն. № 1937 գրչագիրը, թ. 326 բ)։*

16. Բարսեղ Դեսպացի։ *Մեր թվականության IV դարի հեղինակ է։ Նրա մի շարք աշխատությունները թարգմանվել են հայերեն դեռևս V դարում։ Հայերեն թարգմանված Բարսեղի աշխատություններից նշանավոր է նրա «Ճաղատս վեցօրեայ աւուրց արարչութեանն» ճառերը, որից և օգտվել է Շիրակացին իր տիեզերագիտական տեքստերում։ Երբեմն նա արտագրում է Բարսեղից ամբողջ հատվածներ։ Հիշում է նրան Բարսեղ կամ Բասելիոս ձևով իր գրեթե բոլոր աշխատություններում (տես «Ճաղատս շրջ. երկնից» էջ 34, Ձղջման ճառը, էջ 3, 31, Աստղաբաշխություն, ըստ մեր ձեռագրի, էջ 9, Ժամանակագրություն էջ 54, Տիեզերագ.- էջ 24, 29, 49 և այլն)[1]։*

17. Գիրք թղթոց։ *Այս մասին տես Շիրակացու պատմական աշխատության հատվածը։*

18. Դիոդորոս Սամոսացի։ *Շիրակացին հիշում է միայն իր «Աշխարհացոյց»-ում. «Իսկ հարաւային (խոսքը հարաւային կոչվող գոտու մասին է) խառարհ է աստղական, եւ այլակերպ զոյլս երեւեցուցանեն. որպէս Դիոդորս Սամիացի ասէ զնդկաց...»* (Սուքր. աշխ., էջ 6)։

19. Դիոնիսիոս։ *Շիրակացին հիշում է «Աշխարհացոյց»-ում. «Բանզի չծանեանաւն եւ գիսաբինն՝ եւ ի մէնջ մարդիկ չուրջ անցին նոյնպէս վարկանիմ և գնդկացինն. և ոչ որպէս պրաբինքն Դիոնիսիոս եւ Ապտոն եւ ընկերք իւրեանց ասեն, պարունակել Ովկիանոսի զամենայն»* (Սուքր. «Աշխարհացոյց», էջ 8)։ *Մեր կարծիքով, խոսքը Թրակացու մասին է, որը մեր թվականության II դարի հեղինակ է։*

---

1) *«Ճաղատս վեցօրեայ արարչութեանն» հայերեն թարգմանությունը հրատարակվել է Վենետիկում, 1820 թ.*

20. Եզնիկ Կողբացի: Օգտվել է Շիրակացին իր Տիեզերագիտության տեքստում առանց նրա անունը տալու: Այդ մասին մենք նշել ենք մեր հրատարակած Շիրակացու «Տիեզերագիտություն և տոմար» աշխատության տեքստի ներքին ծանոթագրության մեջ:

21. Եպիփան Կիպրացի: Շիրակացին մեծ չափով օգտվել է Եպիփան Կիպրացու չափերից երբեմն անդամ տառացի արտագրել է այն: Ժամանակագրության մեջ Վաղենտինոսի ժամանակ դործող հերձվածողների մասին բերված հատվածն ամբողջապես քաղված է Եպիփանի «Ցաղագս հերձուածոց» հայերեն թարգմանությունից: Ժամանակագրության մեջ հիշված է նաև Եպիփան Կիպրացու պատմությունը: Քրիստոսի ծննդյան առթիվ ժամանակագրության մեջ ասված է. «(Մինուղն Քրիստոս) ըստ յունաց եպիփանու Կիպրացւոց պատմութեանն՝ հինգ հազար հինգ հարիւր» (Ժամ. էջ 36):

22. Երմոգենես: Հիշված է Շիրակացու ճառում, լուսնի ժամանակի կապակցությամբ, այնտեղ, ուր կատարվում են որոշ հաշիվներ Իրոնի համեմատությամբ. «Արդ ի մէջ երկուց վաւերաց պատեհադոյն զերմոդենի ասացեալն համարին քան, Իրոնի: Թէպէտ և ի ճշմարտութենէ երկոքեան վրիպեալք: Եւ ասէ երմոդենէս այսպէս, թէ մէօրեայ ստեղծաւ լուսին, վասն զի մի օր իսկ էր լինելութեանն. եւ զոյդ ընդ արեգական ստեղծաւ ի մէում տեղ ի մէջոց երկնին ի ծագման կողմանէ, որպէս եւ այժմ յորժամ երթայ դէպի լուսին արեգական՝ առաջին օր ամուսնի լուսնի» («Մնացորդք բանից», էջ 24):

23. Եվսեբիոս Կեսարացի: (Նկեղեցական նշանավոր տեսաբան, որի Քրոնիկոնը V դարում թարգմանվել է հայերեն): Շիրակացին մեծ չափով օգտվել է նրա Քրոնիկոնից իր ժամանակագրության մեջ, երբեմն տառացի արտագրել է այն: Նմանություններն այնքան շատ են և ակնբախ, որ մենք ավելորդ ենք համարում այդ առթիվ վկաութեր բերել:

24. Եվագր Պանտացի: (Մնացած է 345 թվին, Իրենիա քաղաքում): Քրիստոնեության խոշոր տեսաբաններից մեկն է: Շիրակացին Եվագրի աշխատություններից մեջբերումներ է անում և հիշում նրան իր Զղչման ճառում, որը մինչև այժմ դեռ հրատարակված չէ. «Եւ նւագր ասէ. Ցորժամ խորհուրդ պատերազմողին անկցին ի վերայ քո, դու ընդդէմ ախոյանին տէգ արտասուացն ուղղեսջիր. եւ աւազակապետն զահի հարեալ փախցէ ի քէն» (Տե՛ս մեր հրատարակության համար պատրաստած «Ցաղագս զղչմանն»-ի տեքստը, էջ 32):

25. Թեոփիլոս: Շիրակացին օգտվել է Թեոփիլոսից և նրանից մեջբերումներ է անում իր Տիեզերագիտության մեջ. «Զի լուսոյն դոր կոչէք թափանցիկ, այս ասաց Թէոփիլոս՝ թէ ծագումն է ի յատուածային բնութենէն եւ ոչ բոլանդակ, այլ նշոյլ ըստ հանդուրժելոյ տեսութեան մարդկան՝ եւ ոչ սատակմանն» (Տիեզ., էջ 89—90):

26. Կոստանդին Անտիոքացի: VI դարի հեղինակ է: Մատենագրության պատմության մեջ հայտնի է Կոսմա Ինդիկոպլևստա անունով: Նրա աշխատություններից նշանավոր է «Քրիստոնեական տեղագրությունը» Χριστιανική Τοπογραφία որից օգտվել է Շիրակացին իր «Աշխարհացոյց»-ում: Շիրակացին Կոստանդին Անտիոքացուն հիշում է իր աշխատության հետևյալ հատվածում. «Եւ ոչ միայն զայրացեալ գօտեան, այլ եւ

ժամենայն աշխարհաւ չուրջ ասեն բնակեալ. զոր եւ Կոստանդիանոս Անտիոքացի ի Քրիստոնէական Տեղագրութեան, որ ասաց զտասանն յարեւելեան երկրէն առ մեզ անցեալ» (Սուքր. «Աչխարհացոյց», էջ 7)։ Շիրակացին Անտիոքացու մասին հիշատակութիւն ունի «Աչխարհացոյց»-ի տեքստի այլ հատուածում եւս։

27. Կանոնաց գիրք։ Շիրակացին կանոնաց գիրքը հիշում է իր Ցայտնութեան ճառում՝ Ծննդեան տոնի մասին խոսելիս. «Քանզի գրեալ է ի միջներորդ գլուխ կանոնացն այսպէս, եթէ՝ կարդեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, թէ եղիցի տուն Մննդեան եւ Ցայտնութեան Տեառն եւ Փրկչին մերոյ գլուխ եւ առաջնորդ տօնից եկեղեցւոյ, որ աւր Իե է Տէրեէ ամսոյ, որ է Ջ յունուարի բստ հռոմայեցւոց» (Մնացորդք բանից», էջ 4)։

28. Կյուրեղ Աղեքսանդրացի։ Աղեքսանդրիայի պատրիարքներից է, որը հայրապետական աթոռ է բարձրացել 412 թվին։ Աշխատութիւնների մեծ մասը թարգմանված է հայերեն։ Շիրակացին օգտվել է նրա «Ընթերցածոց»-ի և Սաղմոսի մեկնութիւններից։ Շիրակացին Կյուրեղին անունով հիշում է իր Ցայտնութեան ճառում. «Բայց ես ոչինչ տեսանեմ գնոցա հետ՝ բոլոր յաղագս այսր տօնի, բայց որ զերկոցուն տօնիցն եղեալ է սրբոյն Կիւրեղի զընթերցուածն եւ զսաղմոսս, ոչ խմանամ զայն յերկուս բաժանել, այլ թէ միում աւուր զերկոցունցն խորհրդոցն լիով ունի զկարգ եւ պայծառացուցանել զտօնն» (Մնացորդք բանից, էջ 9)։ Կյուրեղի մասին Շիրակացին մի քանի տեղ հիշատակութիւն ունի նաև իր ժամանակագրութեան մէջ։

29. Հիպպոլիտոս Բոստրացի։ Մեր Թվականութեան III դարի հեղինակ է։ Գրել է մի շարք աշխատութիւններ, ի թիվս որոնց և Χρονικὸν πρὸς Ἕλληνας-ը։ Շիրակացին օգտվել է Հիպպոլիտոսի Քրոնիկոնից և բառ առ բառ թարգմանել մինչև XII հատվածը։ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ք. Սարգիսյանի ժամանակագրության հրատարակության առթիվ գրած նեռքածականը։

30. Մակար Երուսաղեմացի կամ Մակար Մեծ (300—390 Թ. Թ.)։— Քրիստոնեական խոշոր տեսաբաններից է։ Ունի մի շարք աշխատութիւններ։ Հայերեն թարգմանութեամբ մեզ հասել է նրա «Թուղթ առ հայս վասն Հանոնադրութեան եկեղեցւոյ կարգաց, զոր չէ արժան ընդ սահման եւ ընդ կարդ անցանել»։ Շիրակացին, հավանական է, այդ «Թուղթ»-ը ի նկատի ունի, երբ իր Ցայտնութեան ճառում գրում է. «Իսկ յաւուրս սրբոյն Կոստանդիանոսի, ի սուրբ ժողովին Նիկիայ ոչ եղեւ ընկալեալ տօնս այս ի սրբոց հարցն. այլ բստ նոյն կանոնի սրբոց առաքելոցն տահմանեցին տօնել։ Եւ այս յայտ է ի Թղթոյ երանելւոյն Մակարայ հայրապետին Երուսաղէմի, զոր ի Հայաստանեայս գրեաց աշխարհ յաղագս խորհուրդ սրբոյ Միքռութեանն...» (Մնացորդք բանից, էջ 4—5)։

31. Մովսես Խորենացի։ Շիրակացին Խորենացու Պատմութիւնից օգտվել է իր ժամանակագրության մեջ։ Այս մասին մանրամասն տես Ք. Սարգիսյանի Շիրակացու ժամանակագրության առթիվ գրած ներածութիւնը (էջ Զ—ԺԴ) և մեր «Խորենացու աշխարհացոյցի հեղինակի հարցի շուրջ» աշխատութիւնը (էջ 73—84)։

32. Հովհաննես Մաղաղաս։ VII դարի հեղինակ է։ Գրած ունի ժամա-

Նակատրությունն: Ակադ. Հ. Մանանդյանը ենթադրում է, որ նա ապրելիս ծառայած լինի «Աշխարհացույց»-ին (տե՛ս «Մոբենացու առեղծ. լուծումը», էջ 25): Այդ առթիվ ակադ. Հ. Մանանդյանը մատնացույց է անում պրոֆ. Ֆ. Գաուկանյանի ուսումնասիրության առթիվ բերած 105, 113 և 124 ծանոթությունները: Բայց պրոֆ. Ֆ. Գաուկանյանի ծանոթության մեջ բերած վկայությունը այնքան ընդհանուր են, որ մեր կարծիքով, չեն կարող հիմք ծառայել Հովհաննես Մաղաղաոի աշխատությունը՝ «Աշխարհացույց»-ի աղբյուր հանդիսանալու խնդրում, բայց բանասիրության քննության համար անհրաժեշտ համարելինք հիշել այստեղ:

33. Հովհաննես Մանդակունի: Ներակացին Հովհաննես կաթողիկոս Մանդակունուց օգտվել է և հիշում է նրան իր Ցայտնության ճառում. «Քանզի ոչ ևթէ չեհաս ի նոսա, եւ վասն այնր չընկալան (Հայտնության և ծննդի տոների տարբեր ժամանակ կատարելը), այլ յառաջ քան զպաղտամ ժամանակս եւ մերս ևկն յաչխարհ, եւ ընկալեալ եղեւ որպէս յանդէս եղելոց ճշմարտութեանն եւ հաւաստաս ամս ձգեալ մինչեւ ցերանելին Յոհան կաթողիկոսն որ ապրեաւ Մանդակունի էր» Մնացորդք բանից, էջ 13):

34. Հովհան Ոսկեբերան: Քրիստոնեական եկեղեցու խոշոր դարձիչներից մեկը (345—407 թ.): Ունի բազմաթիվ մեկնողական և ինքնուրույն աշխատություններ, որոնց մեծ մասը թարգմանվել է հայերեն V դարում: Ներակացին օգտվել է Ոսկեբերանից և մեջբերում է կատարում իր «Ցաղագս զղջմն արտասուաց» ճառում:

35. Նեղոս: Մեր թվականության IV դարի հեղինակ է, ապրելով Գազատացի: Ներակացին նրանից օգտվել է իր «Ցաղագս զղջման արտասուաց» ճառում. «Եւ երանելի Նեղոս ասէ. Զկնի համարեայ պատճառն եւ պատահն՝ պարիսպ, եւ աւազանն՝ զարտասուս» (Ցաղ. զղջ. արտ., էջ 32):

36. Նոննոս: VI դարի սկզբներում ապրած հեղինակ է: Մեկնել է Գրիգոր Նազիանզացու հինգ ճառերը, որոնք հրատարակել է ակադ. Հ. Մանանդյանը Zeitschrift für armen. Philologie հանդիսանում՝ Scholien zu fünf Reden des Grigor von Nazianz վերնագրով: Ներակացին օգտվել է «Աշխարհացույց»-ում՝ Նոննոսի մկրտության ճառի ժԹ գլխից «Ցաղագս կատարելոյ ըմպելոյն և մեկնութիւն այնոցիկ որ եւ յառաջնումն արձանագրելոյն եղեն...» ճառի լԹ գլխից («Ցաղագս Աբրհատուելի եւ Եւբիսոյ»): Առաջինը վերբերում է Անտիոք քաղաքից դուրս եկած մի վտակի, որի մասին նշած առասպելը մատնացույց է արված «Աշխարհացույց»-ում (էջ 36, տ. 18): Նոր աղբյուրությամբ բերվում է Նոննոսի վերը հիշված մեկնության մեջ, (Zeitschrift-ը էջ 250—259): Իսկ երկրորդը՝ Աբրհատուելի մահվան, որի մասին փոփոխված ձևով հիշվում է գրված «Աշխարհացույց»-ում, (Եւ Աբրհատուէլ անդ եղև խորատոյդ. Եւ ասացաս է անուն նորա», էջ 17) Նոննոսի մեկնության մեջ մանրամասն բերում է Աբրհատուելի մահվան հետ կապված առասպելը: Գաուկիան է՝ թե ինչպես Աբրհատուելը չհասկանալով Եվրիպեսին, իրեն ձգում է ջուրը և խեղդվում (տե՛ս վերև հիշված Zeitschrift-ը»):

38. Պապոս Ալեքսանդրացի: Թեոդոսոս Մեծի ժամանակակից հեղինակ է (379—395 թ.): Գրել է ընդհանուր ժամանակագրություն Χωρογραφία οἰκουμενική վերնագրով: Ներակացին օգտվել և անունով հիշում է Քե

«Աշխարհացոյց»-ում: Այսպես, Եվրոպայի աշխարհագրությունն անցնելուց առաջ Շիրակացին պատմում է օգտվելու մասին հետևյալը և դրում. «Եւ զոր որովհետև բոլանդակեցաք դՀատարակախաւսութիւնս, ակամեմք պատմել զաւրանձնութիւն նոցա ըստ գրից Պապայ Ալեքսանդրացւոյ...» (Մուբր. «Աշխ.» էջ 13): Այս մասին մանրամասն տե՛ս Սեն-Մարտենի «Mémoires» II, էջ 304—305, պրոֆ. Ք. Պատկանյանի Армянская география, էջ IV—V, ակադ. Հ. Մանանդյան, «Որ. առեղծ. լուծումը», էջ 22—23 և մեր «Որ. աշխ. հեղ. հարցի. չուրջ» աշխատության աղբյուրներին վերաբերվող դլուխը, էջ 101—104):

38. Պողիկարպոս: Շիրակացին օգտվել և հիշում է նրան իր Ցայտնութեան ճառում ծննդյան տոնի միաշաբաթի լինելու կապակցությամբ: «Բայց առացին ոմանք վասն աւուր սրբոյ Ցայտնութեան եթէ յուրբաթու հանդիպեցաւ, վասն զի յուրբաթու եղեւ լինելութիւն առաջին մարդոյն. եւ ոմանք՝ ի շաբաթու: Բայց ես հաւանեալ եմ սրբոյն Պողիկարպոսի, զի նա աշակերտ էր Յովհաննու աւետարանչի, եւ ականջալուր ամենայն պատմութեանց փրկչին. եւ նա ասէ ի միաշաբաթիջ դիպեալ ծննդեանն» (Մնացորդք բանից, էջ 14):

39. Պտղոմէոս: Նշանավոր հույն աստղաբաշխ աշխարհագրագետ, որ ապրել է մեր թվականության II դարում: Նրա արժեքավոր աշխատություններից է «Աշխարհագրություն»-ը, որից մեծ չափով օգտվել է Շիրակացին իր «Աշխարհացոյց»-ի մեջ և մի քանի տեղ անունով հիշում է նրան: Այս մասին մանրամասն տե՛ս Սեն-Մարտենի „Mémoires“ II, էջ 304—305, պրոֆ. Ք. Պատկանյանի Армянская география, էջ IV—V, ակադ. Հ. Մանանդյան («Որ. առեղծ. լուծումը», 22—23 և մեր «Որ. աշխ. հեղ. հարցի. չուրջ», աշխատության աղբյուրներին վերաբերվող դլուխը, էջ 101—104):

40. Պաղոս Աղեքսանդրացի: Շիրակացին օգտվել է իր Աստղաբաշխության մեջ և մի ամբողջ գլուխ թարգմանել նրանից՝ վերնագրում հիշելով նրա անունը. «Պօղոսի Աղեքսանդրացւոյ նախերգան ի ներքնաժուժենէ յօժ»:

41. Սովփար Մենացի: Շիրակացին օգտվել է Սովխար Մենացուց և հիշում է իր «Աշխարհացոյց»-ում՝ երկրի չափի մասին խոսելիս. «Իբրեւ տարակուսեալ դնա, յաղագս հարաւոյ անբնակին եւ հիւսիսոյ լերանց ձմեռնացելոցն, ընդ որով թաղեալ կարծեմ դաբեղակին. քանզի յառաջադոյն Սովխարայ Մենեցւոյ առացեալ էր, թէ «երկայն է չափ երկրի» որպես դիտեալ բնականութեան մարդկան» (Մուբր. «Աշխարհացոյց», էջ 8):

42. Տյուբիկոս: Չնայած Շիրակացին իր աշխատություններից ոչ մեկի մեջ չի հիշում Տյուբիկոսից օգտվելու փաստը, սակայն ինքնակենսագրությունից երևում է, որ Տյուբիկոսն է հանդիսացել Շիրակացու հոգևոր հայրն ու ուսուցիչը: Տյուբիկոսի դասախոսությունները իր աշխատությունների մեջ, անկասկած, մեծ չափով օգտվել է Շիրակացին:

43. Փիլոս: Տե՛ս այս մասին Ապարանի մասին բերած տեղեկությունը:

44. Փիլոն Երրայեցի: Եկեղեցական նշանավոր տեսաբան: Շիրակացին նրանից օգտվել է իր Ջատկի ճառում (տե՛ս էջ 16), Տիեզերագիտության

մէջ (տե՛ս էջ 8, 28), «Ճաղատս չարժման երկնից... »աչխատութեան մէջ (տե՛ս էջ 34), և ժամանակագրութեան մէջ: (էջ 37):

45· Փիլոխեն: Բ. Սարգիսյանը ենթադրում է, որ Շերակացու ժամանակագրության մեջ արված այն ակնարկը, թէ «Որպէս ունի յաղագս այսորիկ (խոսքը Բրխատոսի մի բնութեան մասին եղած վեճին է վերաբերում) անսուտ վիշատակարանացն պատմութիւն» (էջ 59), Փիլոքսենի «Պատմութիւն Եվեսոսի ժողովոյն» աշխատությանն է վերաբերում:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. Հայագիտության մեջ քաղաքացիություն առացած այն կարծիքը, որ իբր VII դարը հայոց պատմության «ավերածության» դարն է, իսկ VII դարի կուլտուրան—հայ կուլտուրայի «ցեխագարը»-ը, չի հաստատվում սկզբնաղբյուրների քննական ուսումնասիրությամբ: Ճիշտ է, VII դարում, Հայաստանի առանձին շրջաններում ավերածություններ տեղի ունեցել են, սակայն Հայաստանի տնտեսական և կուլտուրական կյանքն ամբողջությամբ առած իր զարգացման և վերելքի շրջանն է ապրել:

2. Տնտեսական և կուլտուրական կյանքի այս զարգացմամբ է պայմանավորված VII դարի մատենագրական բազմաթիվ արժեքների, հատկապես դիտական օրիգինալ գրականության ստեղծումը Հայաստանում: Հայաստանը VII դարում վայելում է նաև իր ճարտարապետական կոթողներով (Զվարթնոց, Հռիփսիմե և այլն): Նյութական կուլտուրայի և մատենագրության տվյալները վկայում են, որ VII դարը մեր կուլտուրայի զարգացման ոսկեղենիկ դարերից մեկն է հանդիսացել:

VII դարի հայ դիտական գրականության գլխավոր մասը (տոմար, աշխարհագրություն, մաթեմատիկա, տիեզերագիտություն և այլն) կապվում է Անանիա Շիրակացու հեղինակության հետ:

3. Շիրակացուց մեզ հասած աշխատությունների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ Շիրակացին է հանդիսացել հայ դիտական գրականության (գրական դիտությունների գծով) հիմնադիրը: Նրա աշխատությունները գիտությամբ զբաղվող հետագա հայ մատենագրերի մեծ մասի աշխատությունների հիմնաքարերն են հանդիսացել (Նարեկացի, Կոգեոն, Գրիգոր Մագիստրոս, Հովհաննես Սարկավագ, Սամուել Անեցի, Հովհաննես Երզնկացի, Գրիգոր Տաթեվացի և այլն):

4. Շիրակացու աշխատությունները աղբյուրագիտական տեսանկյունով ուսումնասիրելու և հրատարակելու գործում անգնահատելի աշխատանք են կատարել՝ բանասեր Ավգերյանը, պրոֆ. Ռ. Պատկանյանը, բանասեր Գ. Տ.-Մկրտչյանը, ակադ. Հ. Օրբելին, ակադ. Հ. Մանանդյանը և պրոֆ. Մելիքսեթ-Բեկը: Վերջերս սկսվել է Շիրակացու աշխատությունների ուսումնասիրությունը ըստ առանձին մասնագիտությունների: Այդ ուղղությամբ արժեքավոր աշխատանք են կատարել՝ դոց. Աբ. Մովսիսյանը, պրոֆ. Լ. Սեմյոնովը, դոց Գ. Պետրոսյանը, հանգուցյալ պրոֆ. Ս. Հայրապետյանը և դոց. Թ. Թումանյանը: Մատենագիտական ուսումնասիրության համար լայն հնարավորություն ստեղծելու գործում հայագիտության առաջնահերթ խնդիրներից մեկն այժմ, Շիրակացու անդամահատված աշխա-

տութիւնները դրչագիր ժողովածուներից է մի հավաքելու, աղբյուրագիտական ուսումնասիրության ենթարկելու և հրատարակելու գործն է:

5· Շիրակացու ինքնակենսագրությունը մեզ հասել է երկու խմբագրությամբ—ընդարձակ և համառոտ: Պրոֆ. Ա. Գաոնկյանի («Մնացորդք բանից» էջ 1—4), Ղ. Ալիշանի («Հայապատում»), էջ 232—233 և անդլիացի դիտնական կոնիբերի (*Ananias of Shirak*), տե՛ս «Byz. Zeitschrift» 1897, էջ 372—374) հրատարակած տեքստերը պատկանում են համառոտ խմբագրությանը, իսկ Հ. Տաշյանինը (Վիեննայի Մխ. Ազգ. ցուցակ, էջ 174—176)՝ ընդարձակ: Երկու խմբագրությունների համեմատական ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ նախնականը՝ ընդարձակ խմբագրության տեքստն է, որի լավ ընդօրինակությունը պահվել է ՀՄՄՌ Մատենադարանի № 699 ձեռագիրը:

6· ՀՄՄՌ Մատենադարանի № 699 ձեռագրի պարունակած Շիրակացու ինքնակենսագրության ընթերց տեքստը մեզ հնարավորություն է տալիս լուծելու Շիրակացու և նրա ուսուցչի հետ կապված մի շարք մութ հարցեր—Շիրակացու ծննդավայրը, Շիրակացու դործունեության ժամանակը, Շիրակացու կոստանդնուպոլիս ուղևորվելու առիթն ու պատճառը, Տյուքիկոսի ո՛ր կայսեր ժամանակակից լինելու և ո՛ր ճակատամարտում վիրավորվելու հարցերը և այլն:

7· Շիրակացու «Հարցումներ»-ի (քվարանական խնդիրների) հրատարակության կապակցությամբ աղբյուրագետ Գ. Տ.—Մկրտչյանի («Արարատ», 1896 թ. էջ 143—56, 199—208) և ակադ. Հ. Ս. Օրբելու («Вопросы и решения», стр. 10) կռահումները՝ Շիրակացու Հարցումներին՝ նրա քվարանական չորս գործողությունների աղյուսակները և ներածականը նախորդ-ները մասին, լիովին հաստատվում են:—Մի քանի տարի առաջ մեզ հաջողվեց ՀՄՄՌ Մատենադարանի ձեռագրերում հայտնաբերել Շիրակացու Ընդունելության (դուարմման), Բացադրության (Համման) և Բազմապատկման աղյուսակները ներածականների հետ միասին: (Ներկայ հրատարակիս ենք երևանի Պետհամալսարանի «Գիտական աշխատություններ»-ի XI հատորում (էջ 245—274):

8· Շիրակացու Ընդունելության, Բացդրության և Բազմապատկման աղյուսակները՝ ամբողջական ձևով մեզ հասած հնագույն քվարանական աղյուսակներն են ո՛չ միայն հայ, այլ և ամառիկ գրականության պատմության մեջ, ուստի և նրանք դուրս են գալիս սեղակսն նշանակություններից և առանում են համաշխարհային նշանակություն:

9· «Վեցհատարեակ» կամ «Եօթնադրեանք» կոչվող տեքստի վրա հայագիտության մեջ նայվել է որպես ախթարական նշանակություն ունեցող երկրորդական մի աշխատության (պրոֆ. Ն. Ադոնց, Ղ. Ալիշան, Գ. Զարբհանելյան և ուրիշները): ՀՄՄՌ Մատենադարանի ձեռագրաց ժողովածուում մեզ հասած «Վեցհատարեակ» կամ «Եօթնադրեանք» կոչվող տեքստի ուսումնասիրությունը մեզ բերեց միանգամայն հակառակ եզրակացության: Պարզվեց հետևյալը. ա) որ «Վեցհատարեակը» տարբեր տեքստ է «Եօթնադրեանք»-ից, բ) որ «Եօթնադրեանք»-ը կազմված է XIII դարում ոմն վարդանի կողմից, գ) որ «Վեցհատարեակ»-ն ունի մի շարք խմբագրություններ և դ) որ «Վեցհատարեակ»-ի հնագույն տեքստը Շիրակացու քվարանության մի հատվածն է հանդիսանում:

10. Մեզ հաջողվել է վերծանել Շիրակացու «Վեցհատարեակ» աշխատությունը: Նա վեցհատար թվի բաժանումն է տվել, տասնամոր և հազարամոր թվերի վրա:

ՀՍՍՌ Մատեն. № 1267 (1089) ձեռագրում Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ից հետո ընդօրինակված է Թվաբանական մի ընդարձակ աղյուսակ, որը, մեր կարծիքով, Շիրակացունն է և չարաշրված պիտի լինի «Վեցհատարեակ»-ից հետո:

11. Շիրակացու «Հարցումներ»-ին հաջորդել է նրա «Մրախճանակներ»-ը, (ուրախական թվաբանական խնդիրները), որոնք մենք հայտնաբերել և հրատարակել ենք երբեմն. Պետհամալսարանի «Գիտ. աշխ.»-ի XI հատորում:

12. ՀՍՍՌ Մատենադարանի № 3457 ձեռագրում Շիրակացու անունով մեզ հայտնի է դարձել երեք «Մրախճանակներ», (որից մեկը թերի): Այդ «Մրախճանակներ»-ները Շիրակացու հեղինակությանը պատկանելը հարցական է:

13. ՀՍՍՌ Մատենադարանի ձեռագրաց ցուցակում, № 1999 ձեռագրի բարի վրա, Շիրակացու անունով, հարցականով դրամցված է թվաբանական երկու խնդիր: Այդ խնդիրները Շիրակացուն վերագրելը կասկածելի է: Այդ առթիվ անհրաժեշտ է ունենալ համոզեցուցիչ կռվանները:

14. Շիրակացուն վերագրվող «Անկիւնաւոր թուոց»-ի պատառիկի հեղինակը ո՛չ թե Շիրակացին է, ինչպես կարծում է դոցենտ Թ. Թումանյանը (տե՛ս նրա հոդվածը «О таблице полигональных чисел А. Ширакаци» տեղադրված Մատենադարանի «Գիտական նյութեր»-ի № 1 ժողովածուի մեջ), այլ XII դարի «Սոփեստաց» կոչվող Հովհաննես Սարկավագը: ՀՍՍՌ Մատենադարանի ձեռագրաց ժողովածուում Սարկավագի «Անկիւնաւոր թուոց» աշխատության ամբողջական ձևով մեզ հասած մի քանի ընդօրինակություններ են հայտնի, որի փոքրիկ հատվածն է և նշված պատառիկը:

15. Շիրակացու Թվաբանությունը՝ հայերենով մեզ հասած հնագույն մատենագրական երկին է, որի դասագրքեր հանդիսանալն անկասկած է: Այդ մասին հիշում է ինքը, հեղինակը:

16. «Սակս բացայայտութեան թուոց»-ի հեղինակը ո՛չ թե Շիրակացի Անանիան է, ինչպես պնդում է այդ Գ. Զարբհանեյանը (տե՛ս «Հայկ. հին դպր. պատմություն», էջ 464), այլ Նարեկացի Անանիան, որը շատ հիշատ նկատել է Մխիթարը (տե՛ս Անանիա Նարեկացու «Գիրք խոստովանութեան» տիպիկ նրա գրած նախաբանը):

17. Ն. Ակինյանի այն պնդումը, որ Էվկլիդեսի երկրաչափության թարգմանիչը Շիրակացին է (տե՛ս նրա հոդվածը «Էվկլիդեսի տարերք երկրաչափության հայ մատենագրության մեջ» տեղադրված «Հանդէս ամսօրեայ»-ի 1937 թ. համարներում), մանրազնին ստուգման չի դիմանում: ՀՍՍՌ Մատենադարանի ո՛չ մի ձեռագիր չի տալիս նրա առաջարկած ուղղումը: Էվկլիդեսի երկրաչափության թարգմանիչը XI դարի հայ գիտնական Գրիգոր Մագիստրոսն է:

18. Մեզ հասած Շիրակացու կշիռների և չափերի ընտիր տեքստը պահվել են ՀՍՍՌ Մատենադարանի № № 2180 և 699 ձեռագրերը: Շիրակացու կշիռների և չափերի հրատարակած տեքստերում տեղ են գտել բազմաթիվ սղագրություններ, որոնց մեծ մասն առաջ են եկել ձեռագրերի կողմից ընդ

(կեսի նշանակությամբ) և Λ (բյուրի նշանակությամբ) դործածված նշանները չհասկանալու հետևանքով:

19. «Ցաղգա ընթացից արեգական»-ը սխալմամբ է վերապրվել Շերամացուն և հրատարակվել նրա աշխատությունների շարքում (տե՛ս Հ. Աղեքյանի «Բացատրություն չափոց...», էջ 37, պրոֆ. Բ. Պատկանեանի «Մեսրոպդք բանից», էջ 32—34): Այդ սեքտաը կազմել է ուշ շրջանի կամ ոլիտատոր մի հեղինակ՝ օգտվելով Շերամացու չափական, աշխարհագրական և տոմարական աշխատություններից:

20. Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկի հրատարակած տապարեպական չափերը (տե՛ս «Известия» Арм ФАН-а № 3 за 1940 г.) Շերամացու տոմարի ուշ շրջանում կատարած մեկնությունների հատվածներից են: Շերամացու տոմարի նման մեկնություններից են հանդիսանում նաև Հանո Մժիկի հրատարակած չափական երկու սեքտաները (տե՛ս նրա հոդվածը «Erdmessung, Grad, Meile und Stadion nach den altarmenischen Quellen»՝ տեղավորված «Հանդէս ամսօրեայ»-ի 1933 թ. համարներում): ՀՍՍՌ Մատեն. № № 1999, 1978 և 2001 ձեռագրերը պահել են Շերամացու նշած տոմարի մեկնությունների բնագիր սեքտաները:

21. Շերամացու «Թիւք որչափութեան տանց հին և նոր կտակարանաց» աշխատության լավագույն սեքտաը՝ ՀՍՍՌ Մատենադարանի № № 2762 699 ձեռագրերի պարունակած սեքտաներն են: Մեսրոպ Եպիսկոպոս Մադիստրոսի և Ֆեհրաթյանի հրատարակած սեքտաներում սեղ են դրել բազմաթիվ ղրչական սխալներ:

22. VII դարի անանուն հեղինակի չափերը, որը հրատարակել է Մեն—Մարտենը (տե՛ս նրա *Mémoires...*, էջ 379), իսկ հետագայում վերահրատարակել են նաև այլ հեղինակներ, Շերամացու աշխատությունն է և նրա ընդարձակ տոմարի մի մասն է կազմել:

23. Բ. Սարգիսյանի և պրոֆ. Գ. Խալաթյանցի ենթադրությունները, որ Շերամացու անունով հիշատակվող Քրոնիկոնը—այդ նրա ժամանակագրություն է,—չի հաստատվում ապրյուրագիտական նոր տվյալներով: Պարզվում է, որ Քրոնիկոն է կոչվել ոչ թե Շերամացու պատմական աշխատությունը, այլ նրա կազմած տոմարական Շէլֆ ամյա շրջանի աղյուսակը, որը կոչվել է Շէլֆ բոլորակ: Այդ աղյուսակի սեքտաից երկու թերթ պատռտվել, բաներախտաբար, հասել է մեզ 971 թվի ղրչագրություն ունեցող ղրչագրով (տե՛ս ՀՍՍՌ Մատեն № 2679. թ. 1a—2b):

24. Հայոց թվականության սկիզբը, որ կապված չէ քաղաքական կամ կրոնական որևէ աչքի ընկնող երևույթների հետ, մեր կարծիքով, կապված պիտի լինի Շերամացու կազմած վերև հիշված Շէլֆ ամյա բոլորակի հետ: 532 ամյա այս շրջանը հայոց տոմարի առաջին շրջանն է: Նրա վերջանալուց հետո Հովհաննես Մաղիստրոսը կազմել է հայոց տոմարի երկրորդ շրջանը, իսկ Ազաղիա Ջուղայեցին՝ երրորդը:

25. Պրոֆ. Բ. Պատկանյանի հրատարակությամբ լույս տեսած Շերամացու Ջաուակի և Հայտնության ճառերը (տե՛ս «Մեսրոպդք բանից», էջ 5—26), որոնք ունեն տոմարական բովանդակություն, Աստատուռ կաթողիկոսի պատվերով նրա կազմած ընդարձակ տոմարի մասերն են և անդամահատվել են ընդօրինակությունների ժամանակ:

26. ՀՍՍՌ Մատենադարանի № 2679 ձեռագրում Շերամացու աշխատու-

թյունների չարքում ընդօրինակված է տոմարական մի հատված, ուր տեսական հիմնադրություններ են տրվում Նվ֊ի տմյա չրջանի մասին։ Այդ տեքստը դարձյալ Շիրակացու ընդարձակ տոմարի հատվածն է։

27. Շիրակացու ընդարձակ տոմարի դլխավոր մասն են հանդիսացել հաբեական մի շարք ժողովուրդների տոմարների մեկնությունները, որոնք կոչվել են «պատճէն»-ներ («Պատճէն տումարի Եբրայեցւոց», «Պատճէն տումարի Ասորւոց», «Պատճէն տումարի Հռոմայոց» և այլն)։ Այդ «պատճէն»-ները հասել են մեզ ՀՍՍՌ Մատենադարանի մի շարք ձեռագրերում։ Մեզ հասած այդ «պատճէն»-ները, սակայն, ուշ չրջանի հեղինակների կողմից խիստ փոփոխության են ենթարկված։

28. Շիրակացու տոմարի մասն են կազմել հայոց նոր և անդամահատված ձևով հրատարակված օրվա 24 ժամերի և ամսվա երեսուն օրերի անունների ցանկերը։ Այդ ցանկերը դրշագիր ժողովածուներում հաճախ հանդիպում են մեզ անդամահատված ձևով։

29. Շիրակացու տոմարի մասն են կազմել նաև ձեռագրերում հաճախ հանդիպող ամսանունների ցանկերը 13 տարբեր ժողովուրդների լեզվով (հռոմեական, երբայական, ասորական, պարսկական, վրացական, աղվանական, հունական, եթովպական, եդիպտական, մակեդոնական, բյուզանդական, արաբական և կապադովկյական)։ Ամիսների անունների այդ ցանկերից մեծ արժեք են ներկայացնում հատկապես տրվանից և վրաց ամիսների անունների ցանկերը։ Շիրակացու տոմարի մեջ պահված տրվանից ամիսների անունների ցանկը՝ տրվանների լեզվով մեզ հասած հնագույն և արժեքավոր վավերագիրն է։

30. ՀՍՍՌ Մատենադարանում մենք հայտնաբերել ենք Շիրակացու «Որչափութիւն Շեկին» վերնագրով տոմարական մի աշխատություն, որի մեջ արժեքավոր է հատկապես արեգակի ժամացույց կառուցելու համար տրված սկզբունքները։ Շիրակացու այս սկզբունքների հիման վրա նրա տոմարի մեկնիչները կազմել են տումարաչափության ժամացուցակներ, որոնցից մի քանիսը հայտնի են դարձել մեզ ՀՍՍՌ Մատենադարանի դրչագրերում։

31. Շիրակացու Տիեզերաբանությունը մեզ հասել է երկու խմբագրությամբ—համառոտ և ընդարձակ։ Պրոֆ. Ռ. Պատկանյանի հրատարակությունը («Մենագրք թանից»։ էջ 34—62) պատկանում է համառոտ խմբագրությանը, իսկ մեր հրատարակությունը («Տիեզերաբանություն և տոմար»)՝ ընդարձակ։ Երկու խմբագրությունների տեքստերի համեմատական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նրանցից նախնականը և լավագույնը՝ ընդարձակ խմբագրության տեքստն է։ Պրոֆ. Ռ. Պատկանյանի տեքստում կան բազմաթիվ կրճատված հատվածներ, ընդմիջարկություններ և բառերի ու դարձվածքների աղավաղումներ։

32. Շիրակացու Տիեզերաբանությունը նրա ընդարձակ տոմարի չափանիշությունն է կազմել։ Պրոֆ. Ռ. Պատկանյանի հրատարակած տեքստի «Յաղագս երկնից» վերնագիրը ո՛չ թե Շիրակացու Տիեզերաբանական տեքստի ընդհանուր վերնագիրն է, այլ նրա երկրորդ դլխի։

32. Շիրակացու Տիեզերաբանությունը նրա ընդարձակ տոմարի տեքստի չափանիշությունը կազմող ամբողջական հարց֊ու պատասխանն իր տեսքով չէ։ Նա, համառոտ է, Շիրակացին չափազանց է իր աշակերտների համար տատանձին, որպես Աշխարհաբեր տոմարի մեկնություն, և հետագա դրիչներն են մեծացրել Տիեզերաբանությունը։

34· Տիեզերագիտության հարուստ նյութ է հանդիսացել Մխիթարի Երակացու անունով հրատարակած «Յաղագս չրջագայութեան երկնից՝ քէ արդէն իմաստասիրացն Յունաց» աշխատությունը («Արարատ», 1896 թ., էջ 292—296):

35· Երակացու «Յաղագս չրջագայութեան երկնից...» աշխատությանը հետևել է նրա Աստղաբաշխությունը, որը հրատարակել է պրոֆ. Ֆ. Պատկանյանը (տե՛ս «Մնացորդք բանից»):

36· Պրոֆ. Ֆ. Պատկանյանի հրատարակած Երակացու Աստղաբաշխությունը թերի է: Նրա պակաս մասը մեզ հաջողվել է հայտնաբերել ՀՍՍՌ Մատենադարանի մի շարք ձեռագրերում: Հայտնաբերած այդ նյութի պրեպենելից է «Յաղագս հոդմոց»-ը, ուր Երակացին վերաբերմունք ունի Արիստոտելի «Յաղագս աշխարհի» աշխատությունից:

37· ՀՍՍՌ Մատենադարանի 971 թ. ձեռագրում պահպանվում է Երակացու տիեզերագիտական-տոմարական մի տրակտատ՝ «Վասն ընթացից արեգական ըստ կենդանակաւորացն եւ երից դասուցն, զոր կատարէ ի տունջ[ա]ն յամենայն ՅԿՆ և ժամս Գ» վերնագրով: Երակացու այս տրակտատը, որ մեծ արժեք է ներկայացնում դիտությանն համար, մնում է մինչև այժմ չհրատարակված վիճակում: Նրա մասին փոքրիկ հիշատակություն ունի միայն Մխիթարը (տե՛ս «Արարատ» 1896 էջ 96): Երակացու նշված աշխատությունը ոչ մի կապ չունի Անկիլեյանի հրատարակած «Յաղագս ընթացից արեգական»-ի հետ:

38· Մխիթարի «Արարատ» ամսագրում հրատարակած «Յաղագս ամսոց և նշանաց» աշխատությունը («Արարատ» 1896 թ., էջ 96—104), անկասկած, Երակացու աշխատությունն է և նրա կտրված ընդօրինակ տոմարի հատվածն է հանդիսանում:

39· Բանաստեր Բ. Սարգսյանի հրատարակած «Անանուն ժամանակագրության մասին» հոդվածի հեղինակը, ինչպես ճիշտ նկատել է հրատարակիչը, Անանիա Երակացին է: ՀՍՍՌ Մատենադարանի 971 թվի ձեռագրում պահպանվող ունիկում ձեռագրում (№ 2679) նա ընդօրինակված է Երակացու աշխատություններից չորքում:

40· Երակացին իր ժամանակագրության և տիեզերագիտության մեջ օգտվել է Խորենացու գործից, որը հենց է տալիս մեզ համարձակ պնդելու, որ պատմահայր Խորենացին Երակացուց առաջ ապրած հեղինակ է:

41· Երակացու ժամանակագրության հրատարակված տեքստում տեղ են գտել բազմաթիվ բառերի և անուններին ավելացումներ, տողերի բացթողումներ և այլն, որոնք հնարավոր է դառնում ուղղել ՀՍՍՌ Մատեն. № 2679 ձեռագրի ընդօրինակության համեմատության հիման վրա:

42· ՀՍՍՌ Մատենադարանի բնիկ ձեռագրերի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ «Աշխարհացույց»-ը ո՛չ թե Խորենացու աշխատություն է, ինչպես կարծում է ակադ. Հ. Մանանդյանը (տե՛ս նրա «Խորենացու տեղն ու ժամանակը»), այլ Անանիա Երակացու, որն, իր ժամանակին մեծ պատիվ ձիշտ նկատել է պրոֆ. Ֆ. Պատկանյանը (տե՛ս «Армянская география VII века» աշխատության առաջաբանը): Ակադ. Հ. Մանանդյանի «Աշխարհացույց»-ում տառացույց արած «Խորենացու առանձնահատուկ»

դրքին բոլոր բառերն ու դարձվածքները մենք դնում ենք նաև Ներսիսյանց մոտ:

43. «Աշխարհացույց»-ի տեքստի չարունակությունն է հանդիսանում «Մովսէսեանք»-ը, «Աստղաբաշխական երկրաչափություն»-ը և հելլենական բնագիտական վերջաբանը, որոնք ամբողջական ձևով մեզ հասցրվել է հայտնաբերել ՀՍՄՌ Մատեն. № 582 ձեռագրում:

44. Պրոֆ. Հ. Մարկվարտի ենթադրությունը, որ Սուքիասյանի հրատարակած «Աշխարհացույց»-ի տեքստում հիշված «Գոճակատան»-ը իբր թե «Գճակ» և «Ատան»-ի ազավաղված ձևն է (տես նրա «Eransahr n. d. Geog. d. ps. M. Xorenaci 86—87), մանդամայն անհիմն է:

45. ՀՍՄՌ Մատենադարանի № 699 ձեռագրում ընդօրինակված է Ներսիսյանց քանիպիղեն քարերի մասին դրած մի տեքստ, որի մասին հիշատակություն ունի Հ. Տաշյանն իր կազմած ձեռագրաց ցուցակում: Ներսիսյանին իր այդ աշխատության մեջ օգտվել է եպիսկոպոս Կիպրյանոս «Վասն ականց պատուականաց» աշխատությունից:

46. ՀՍՄՌ Մատենադարանի № № 2180 և 2672 ձեռագրերը, Ներսիսյանց «Ա. խոստացեալն» աշխատությունից հետո պահել են Ներսիսյանց արևպակի և լուսնի խավարումների մասին դրած մի փոքրիկ տեքստ: Այդ տեքստը հայ մատենագրության պատմության մեջ մեզ հասած հնագույն տեքստն է, ուր փորձ է արվում արևպակի և լուսնի խավարումների ժամանակը որոշել գիտական հաշվումների հիման վրա:

47. Մխոսով Եպ. Մագիստրոսի կազմած ձեռագ. ցուցակում Ներսիսյանն է վերագրված՝ «Հանելուկ դիմակը», «Ճաղատս ցանման լոյսոյն», «Վասն ԺԲ առաքելոցն» և «Վասն քանքարացն» աշխատությունները: Մեր կատարած ուսումնասիրություններից պարզվեց, որ Մխոսով եպիսկոպոսի այդ նշումները սխալ են,—ՀՍՄՌ Մատենադարանում նրա մատնացույց արած ձեռագրերից ոչ մեկը հիմք չի տալիս նշված տեքստերը վերագրել Ներսիսյանին:

48. ՀՍՄՌ Մատենադարանի ձեռագրերում Ներսիսյանց անունով մեզ հայտնի են գործել կրոնա-բարոյախոսական մի շարք աշխատություններ՝ «Ճաղատս ղլխոյն արատաւոյց», «Մրատ վասն խոնարհութեան», «Ճաղատս արքունութեան մասց», «Մրատ քահանայից», «Մրատ քահանայից և ժողովրդոց» և «Մրատ վասն այն կինացն», որոնք մինում են չուսումնասիրված և չհրատարակված վիճակում: Այդ աշխատությունների մեծ մասի Ներսիսյանց հեղինակությանը պատկանելը կասկածելի է: Տարբերություններ նկատվում են նրանց լեզվի, աշխարհայացքի, դիտական դարգացման և այլ հանգամանքներում: Գրիչները հաճախ չեն հիշում Անանիա Ներսիսյանցի՝ Անանիա Նարեկացու, Անանիա Մանահնեցու և այլ Անանիանների հետ և ընդօրինակությունների ժամանակ սխալմամբ այլ Անանիաների աշխատությունները վերագրում են Ներսիսյանցին:

49. Ներսիսյանն իր աշխատությունների մեջ օգտվել է մի շարք հայ և հույն հեղինակների աշխատություններից: Այդ մեզ հնարավորություն է տալիս լուծել հայ մատենագրության հետ կապված վիճելի բազմաթիվ հարցեր:

50. Դիտական դրականության ստեղծումը Ներսիսյանց մոտ ինքնանպատակ չի հանդիսացել: Այդ ձեռնարկության մեջ նրան մեծ չափով խթանել

է օտար բռնության դեմ մղած հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը: Իր վերաբերմամբ Շիրակացին պետք է մատնանշել ժամանակակից հայ մատենագրանության՝ կովելու քշնամական դաղափարախոսությունների դեմ: Եթե VII դարի հայ մարտիկը քշնամի բռնակալի դեմ կռվել է իր սրով, ապա նույն ժամանակից հայրենասեր աստվածաբան հայ մատենագիրը քշնամական դաղափարախոսության դեմ կռվել է գրչով: Շիրակացին իր ժամանակի մեծ հայրենասերներից մեկն է հանդիսացել:

ТЕЗИСЫ

к докторской диссертации А. Г. АБРААМЯНА

„Сочинения Анании Ширакаци"

1. Мнение некоторых ученых, получившее права гражданства в арменоведении, будто VII век является веком разрушения и экономического упадка (см. *Ս. Զամչեան, Պատմութիւն Հայոց, II հատ., Վեն, 1784*; K. Güterbock, Römisch-Armenien», Kenigsberg, 1800) не подтверждается критическим изучением первоисточников. В VII веке в Армении, вследствие персидско-византийских войн и нашествия халифата, действительно имели место некоторые опустошения, однако, от них страдала не вся Армения, а лишь отдельные ее области; экономическая и культурная жизнь Армении в VII веке находилась в фазе своего развития и подъема.

2. Развитие экономической жизни Армении этого периода обусловило возникновение многих культурных ценностей в области архитектуры, точных наук, истории, искусств и т. д.

Армянская культура VII века не только не являлась культурой упадочного века, как принято называть, „грядевековья" (*«գիսատարյան»*), а, наоборот, она являлась культурой развитого, цветущего века.

3. Изучение дошедших до нас трудов А. Ширакаци*) показывает, что А. Ширакаци являлся основателем армянской научной литературы в области точных наук. Его сочинения послужили основанием для многих поздних армянских писателей, занимавшихся наукой в средние века (Анания Нарекаци, Оганес Козерн, Григор Магистр, Оганес Саркаваг, Самуел Анеци, Оганес Ерзнкаци, Григор Татеваци и другие).

4. В деле исследования и публикации трудов А. Ширакаци неоценимую работу проделали филолог Г. Авгерян, проф. К. Патканян, филолог Г. Т.-Мкртчян, академик Н. А. Орбели, академик Я. А. Манандян и проф. Л. Меликсет—Бек.

В последнее время началось также исследование трудов Ширакаци по отдельным специальностям (по математике, по педагогике, по астрономии, по календарю и т. д.). По этой линии ценную работу проделали доцент А. Мовсесян, проф. Л. Л. Семенов, проф. С. С. Айрапетян

) Он сам себя называет не„ Ширакаци", как принято в нашей исторической литературе, а „Шракуни" («Աստիճ Ծոփաձորեցի Շիրակունի»*).

и доцент Краснодарского педагогического института Т. Туманян. Однако, вся эта проделанная работа по сравнению с имеющимися у нас в рукописях Матенадарана неизвестными и неопубликованными материалами очень недостаточна. Для создания широких условий исследования первоочередной задачей арменоведения является публикация этих материалов.

5. «Автобиография» (*«Վասն որպիսութեան կենաց իւրոց»*) А. Ширакаци дошла до нас в двух редакциях: пространной и сокращенной. Издания проф. К. Патканяна (см. *«Մնացորդք բանից»*, стр. 1—4), Г. Алишана (см. *«Հայապատում»*, стр. 232—233) и английского ученого Конибера (см. Rys. Zeitscrift за 1897 г., стр. 372—374) принадлежат к сокращенной редакции, а издание А. Ташяна (см. *Վահ. Մխիթ-Հերաբեց ցուցակ*, стр. 174—176)—к пространной. Сличение текстов двух этих редакций показывает, что первоначальной является пространная редакция. Лучший список этой редакции сохранила нам рукопись № 699 Матенадарана*) Арм. ССР.

6. Лучший текст «Автобиографии» А. Ширакаци, сохранившийся в рукописи за № 699 Матенадарана, дает нам возможность разрешить ряд темных вопросов, связанных с автобиографиями А. Ширакаци и его учителя Тюхика (месторождение А. Ширакаци, время его литературной деятельности, проблема его путешествия в Константинополь, имя византийского императора, при котором в византийской армии служил Тюхик и т. д.).

7. Догадки источниковеда Г. Т.-Мкртчяна и академика И. А. Орбели, высказанные ими в предисловиях к изданным ими «Вопросам и решениям» (*«Գ. Տ.—Մկրտչյան, Ակ. Երեմեան»*, стр. 11—12 и И. А. Орбели, Вопросы и решения, (А. Ширакаци, Арифметические задачи), Петербург, 1918, стр. 10, о том, что арифметическим задачам предшествовали таблицы сложения, вычитания, умножения и деления, полностью оправдались; в богатой коллекции рукописей нашего советского Матенадарана открыт нами ряд списков таблиц сложения, вычитания и умножения А. Ширакаци, со своими предисловиями. Эти таблицы опубликованы нами в XI томе «Научных трудов» (*«Գիտական աշխատութիւններ»*) Ереванского Государственного Университета имени В. М. Молотова (см. стр. 245—274).

8. Вышеназванные таблицы сложения, вычитания и умножения А. Ширакаци, открытые нами в Матенадаране Арм. ССР, являются древнейшими арифметическими таблицами не только в истории армянской литературы, но и в античной литературе вообще, если не считать восковую доску Британского музея (о ней см. D. Smit, a greek multiplication Table„Bibl. math", T. 9, heft 3, 1909, стр. 193). Таким образом, таблицы А. Ширакаци выходят за пределы местного значения и приобретают мировое значение.

---

*) Библиотека древнеармянских рукописей по-армянски называется „Матенаданан". Так как это название общепринято в исторической литературе, мы не переводим его.

9. Древнеармянские тексты «Шеститысячника» (*«Վեցհազարեակ»*) и «Семибуквенника» (*«Եօթհազրեանք»*), которые армянистами рассматривались как книги, предназначенные для колдунов и знахарей, имели совершенно другое назначение. Изучение древних списков рукописей „Шеститысячника" и „Семибуквенника" привело нас к следующим заключениям: Во-первых, выяснилось, что „Шеститысячник" совершенно разнится от «Семибуквенника», что обычно исследователи отождествляли (см. Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петерб., 1915 г., стр. LXI); во-вторых, „Семибуквенник" составлен в XIII веке неким Варданом; в-третьих, „Шеститысячник" имеет ряд редакций, из которых позднейшие действительно использовались знахарями; и, наконец, древнейшие тексты „Шеститысячника" являлись таблицами деления А. Ширакаци: число шесть тысяч по порядку делилось на все единицы, десятки, сотни и тысячи.

10. В уникальной рукописи за № 3484 Матенадарана Арм. ССР нам удалось обнаружить сравнительно мало искаженный текст „Шеститысячника" А. Ширакаци и расшифровать его. Из этого текста видно, что „Шеститысячник" А. Ширакаци излагался после его текста умножения и составлял органическую часть арифметического учебника А. Ширакаци.

11. В рукописях Матенадарана Арм. ССР нам удалось обнаружить семь новых задач А. Ширакаци, которые называются—„Занимательные задачи" (*«Զրաւեցնող հարցեր»*). Эти задачи опубликованы нами в „Научных трудах" (*«Գիտ. աշխատ.»*) Ереван. Госуд. Университета, (см. т. XI, стр. 272—274).

12. В рукописи за № 3457 Матенадарана Арм. ССР недавно обнаружены нами еще три задачи, связанные с именем А. Ширакаци (последняя с конца дефективна). Принадлежность этих трех задач перу Ширакаци сомнительна, т. к. они являются почти повторениями приведенных в первой части задачника задач А. Ширакаци.

13. В списке рукописей Матенадарана Арм. ССР за № 1999 под именем А. Ширакаци упомянуты две задачи. Наше изучение показало, что они в действительности не являются задачами А. Ширакаци.

14. Автором фрагментарного текста „О полигональных числах" (*«Յաղագս անկիւնաւոր թուոց»*) является не А. Ширакаци, как об этом утверждает доцент Краснодарского педагогического института т. Т. Туманян (см. его статью „О таблице полигональных чисел А. Ширакаци", помещенную в первом номере сборника „Научных трудов" Матенадарана Арм. ССР, стр. 53—59), а писатель XII века Иоанн Сюнтос Саркаваг. В коллекции рукописей Матенадарана Арм. ССР нам известны несколько списков полного текста этого сочинения Саркавага с упоминанием имени автора под заглавием (см. рукописи Матенадарана Арм. ССР). Фрагмент „Полигональных чисел", опубликованный т. Туманяном, является лишь отрывком этого сочинения.

15. Книга арифметики А. Ширакаци, восстановленная после открытия нами раздробленных частей, является бесспорно древнейшим, дошедшим до нас, учебником на армянском языке. Она предполагалась для трех

классов средней школы. Эти классы у Ширакаци называются „нахаваржум“ (*«Նախավարժում»*) „гераваржум“ (*«Դերավարժում»*) „ераваржум“, (*«Հետավարժում»*).

16. Автор неопубликованного арифметического текста „О толковании чисел“ (*«Սակս բացատրութիւն թուոց»*) является не А. Ширакаци, как утверждает это Г. Зарбаналян, (см. *«Հայկ. հին դպրութիւն պատմութիւն»*, 1886, стр. 464), а Анания Нарекаци, как правильно отметил Г. Т.-Мкртчян (см. *«Անանիա Նարեկացու մի խոտովանութիւն»*, стр. 6). Текст переписан в сборнике А. Нарекаци и ему присущими языком и выражениями.

17. Утверждение Н. Акиняна, что переводчиком „Элементов геометрии“ Эвклида (как называлось у греков (στοιχεῖα) на армянский язык является А. Ширакаци (см. его статью *«Տարերք երկրաչափութիւն»*, помещенную в журнале *«Հանդէս ամսօրեայ»* 1937 г. (стр. 239—241), совершенно не основательно; ни один список Эвклида нашего Матенадарана не дает основания для предположенной им поправки. Переводчиком „Элементов геометрии“ Эвклида на армянский язык является армянский ученый XI века Григор Магистр (см. об этом *«Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը»*, Ազէբ-պոլ, 1910, стр. 66).

18. В текстах „Мер и весов“ (*«Յաղագս չափոց և կշռոց»*) А. Ширакаци, опубликованных в разные времена, имеется много искажений. Лучшим списком рукописи этого текста является рукопись № 2800 нашего Матенадарана, которая еще не использована в изданиях. Из сличения текста этой рукописи с опубликованными текстами видно, что в опубликованных текстах имеется много искажений, большинство которых возникло вследствие непонимания писцами примененных А. Ширакаци знаков „с“ в смысле половины и знака „Л“ в смысле десяти тысяч (русское „тьма“, греческое „μυρι“).

19. Древнеармянский текст „О движении небесных светил“ (*«Յաղագս երկնային շարժմանց»*) ошибочно приписан А. Ширакаци и опубликован в сборнике его сочинений (см. *«Անդրանիկ, Բացատրութիւն չափոց և կշռոց»*, стр. 32—34). Источниковедческое изучение показывает, что он составлен неким компилятором в позднее время. Автор этой компиляции пользовался „Мерами“, „Географией“ и „Томаром“ *) А. Ширакаци, о чем имеются конкретные факты. Компилятор в некоторых местах даже исказил мысли А. Ширакаци.

20. Древнеармянский текст „О стадиях“ (*«Վասն տափարիցց»*), опубликованный проф. Л. Меликсет—Беком в „Известиях“ Арм. Фил. Ак. Наук СССР 1940 г., является отрывком толкования „Томара“ А. Ширакаци. Подобными же отрывками толкование „Томара“ А. Ширакаци являются тексты „О мерах“, опубликованные Гансом Мжиком (см. „Erdmessung, Grad, Meile und Stadion nach den altarmenischen Guellen“, помещенные в журнале *«Հանդէս ամսօրեայ»* за 1933 г., стр. 283—306,

*) Сочинение календарного содержания на грабаре называется „томар“ (пасхалия, летоисчисление), не находя соответствующего слова на русском языке, оставляем армянское название.

552—559). В рукописях Матенадарана нам удалось обнаружить полные тексты толкований „Томара" А. Ширакаци (за №№ 1999, 1978, 2001), отрывками которых и являются вышеназванные тексты.

21. Лучшим текстом „Числовие данныя строф. ветхого и нового заветов" А. Ширакаци (*«Թիւք արտաքինի տանց հին և նոր կտակարանաց»*), опубликованным еп. Месропом, Т.-Мовсесяном без упоминания автора (см. „История перевода библии на арм. язык", стр. 259—260) и П. Фейратяном в журнале *«Հանդէս ամսօրեայ»* (за 1908 г., стр. 20—23), является список рукописей за № 2762, находящийся в Матенадаране Арм. ССР. Сличение издания с рукописью показывает, что в опубликованных текстах имеется много ошибок и искажений.

22. „Меры" анонимного автора VII века, опубликованные французским ученым Сен-Мартеном в его сочинении „Memoires histoiriques et géograp. sur l'Armenie" (стр. 379), а в дальнейшем переизданные и другими армянистами, являются сочинениями А. Ширакаци: они являются отрывком пространного „Томара", обнаруженного нами не так давно в рукописях Матенадарана.

23. Утверждение Б. Саргисяна (см. предисловие к изданию *«Ընտանեաց ժամանակագրութիւն...»*, стр. *ԺԷ*) и проф. Г. Халатянца (см. *«Գ. Խալաթեանց, Հայոց թվականի ժամանակի մասին»*, помещ. в *«Հանդէս ամսօրեայ»*, 1904, стр. 157), что недошедшая до нас „Хроника" А. Ширакаци, с которой знакомы почти все средневековые армянские писатели, является историческим сочинением, не подтверждается новыми данными источниковедения; оказывается, что „хроникой" называлась таблица особого 532-летнего календарного исчисления, фрагмент которой обнаружен нами в нашем советском Матенадаране в списке 971 года.

24. Начало армянского летоисчисления, которое не связано ни с каким политическим или религиозным событием, по нашему мнению, должно было быть связано с вышеназванной таблицей А. Ширакаци. Эта таблица обнимала первый календарный цикл (с 551 года по 1083). По окончании этого цикла, известный армянский ученый XII века Оганес Саркаваг (который именуется и „Сонестосом") в 1084 году составил новую календарную 532-летнюю таблицу для второго цикла. И, наконец, в 1635 году Азария Джугаеци (из Джульфы) составил третью календарную таблицу для третьего цикла.

25. „Слово на праздник Богоявления" (*«Յայտնութեան ճառ»*) и „Слово по поводу св. Пасхи" (*«Զատիկ ճառք»**) А. Ширакаци, опубликованные проф. К. Патканяном в сборнике сочинений А. Ширакаци (см. *«Մեսրոպեան բանից»*, стр. 3—26), являются отрывками пространного „Томара" А. Ширакаци. Они, вероятно, расчленились в IX веке.

26. В рукописи № 2679 (*Ախվ. 1021*) Матенадарана, в списке 971 г., обнаружен неизвестный и не опубликованный текст А. Ширакаци календарного содержания. Несмотря на то, что он не имеет заглавия

*) Эти „Слова" Ширакаци переведены на англ. язык ученым Конибером (см. „The Expositor", 1896 г., стр. 311—337 и „Byz. Zeitschrift", 1897, стр. 574—584.

судя по его содержанию, он является отрывком пространного „Томара" А. Ширакаци, составленного по поручению его современника католикоса Анастаса (166—766 гг.).

27. Важной частью пространного „Томара" А. Ширакаци, как выяснилось, являлось „Толкование томара" (*«Պատճէն տումարի»*), где А. Ширакаци занимается толкованием „томаров" соседних народов. В рукописях дошли до нас толкования „томаров" египтян (*«Պատճէն տումարի եգիպտացւոց»*), евреев (*«Պատճէն տումարի Հրայեցւոց»*), ассирийцев (*«Պատճէն տումարի ասորւոց»*), римлян (*«Պատճէն տումարի Հռոմպացւոց»*), абиссинцев и т. д. Эти толкования имеют большую ценность не только по истории „томара" отдельных народов, но и вообще по истории „томара" всех восточных народов. Однако, следует отметить, что некоторые из этих „толкований" отредактированы в последующие века.

28. Из обнаруженных нами рукописей вышеназванных „толкований томаров" видно, что список названий 24-х часов суток, известный в арменоведении и опубликованный в научных журналах, является отрывком „толкования томара". Этот список названий 24-х часов часто встречается нам в рукописях расчлененным от своего текста.

29. В обнаруженном нами пространном тексте „Томара" А. Ширакаци армянским шрифтом приведены списки названий месяцев на тринадцати языках: еврейском, ассирийском, персидском, грузинском, агванском, греческом, абиссинском, египетском и т. д. Из этих списков названий месяцев особенно большую ценность представляют списки грузинских и агванских месяцев. Список названий агванских месяцев в „Томаре" А. Ширакаци является древнейшим документом агванского языка.

30. В рукописях Матенадарана обнаружено другое сочинение А. Ширакаци календарного содержания. Оно озаглавлено: *«Անանիա Շիրակացի»*. В этом сочинении особенно ценным является отрывок, излагающий принцип солнечных часов. На основе этого принципа последующие толкователи „Томара" А. Ширакаци составили таблицы тенеизмерения (*«Սոփերաէից»*), которые дошли до нас и пока еще остаются в неизученном и не опубликованном положении.

31. „Космография" А. Ширакаци дошла до нас в двух редакциях — в сокращенной и в пространной. Издание проф. К. Патканяна (см. *«Մատենագիր բանից»*, стр. 34—62) принадлежит к сокращенной редакции, а наше издание (см. *«Տիեզերագրութիւն և տումար»*)—к пространной. Сличение двух этих редакций показывает, что первоначальной является пространная редакция.

В опубликованном проф. К. Патканяном тексте имеется много сокращений, интерполяций, искажений слов и предложений.

32. За „Томаром" А. Ширакаци последовала его „Космография", о чем отмечает автор в своем вводном слове. Заглавие сокращенного текста „Космографии"—издания проф. К. Патканяна «*Յաղագս երկնից*» („О небесах") является заглавием не всего сочинения, а лишь второй его главы.

33. Сокращенный „томар“ А. Ширакаци, изложенный в форме вопросов и ответов (катехизиса), который опубликован в приложении к „Космографии“ нашего издания (см. *«Տիեզերագիտութիւն և տոմար»*) не находится на своем первоначальном месте. Его, повидимому, А. Ширакаци составил для учеников и позднее авторы переписали, соединив с „Космографией“.

34. За „Космографией“ А. Ширакаци, как видно из древнейших сборников рукописей сочинений А. Ширакаци, последовал его текст „О движении неба по представлению мудрецов“ (*«Յաղագս շարժման երկնից՝ ըստ որպէս իմաստասիրացն ետուցաւ»*): который опубликован в журнале „Арарат“ за 1886 г. (стр. 292—296).

35. За текстом „О движении небес...“ А. Ширакаци последовала его „Астрономия“ (*«Աստղաբաշխութիւն»*), которая известна в арменоведении и опубликована проф. К. Патканяном в составленном им сборнике.

36. Вышеназванная „Астрономия“ А. Ширакаци, опубликованная проф. К. Паткановым дефективна: с конца нехватает листов. Недостающую часть „Астрономии“ нам удалось обнаружить в рукописях Матенадарана Арм. ССР. Одной из глав обнаруженного нами текста является глава „О ветрах“ (*«Յաղագս հողմոց»*). В этой главе А. Ширакаци пользовался сочинением „О мире“ (περι κοσμου) Аристотеля.

37. В рукописи за № 2679 (стр. 102) Матенадарана, переписанной в 971 году, имеется ценный текст А. Ширакаци под заглавием: „О движении солнца по зодиакам“ (*«Յաղագս շարժման երկնից ըստ կենդանակաց...»*) он пока еще не опубликован. В арменоведческой литературе о нем имеется лишь косвенное упоминание у Г. Т.-Мкртчяна (см. *«Արարատ»* 1896 г., стр. 96). Этот текст ничего общего не имеет с одноименным текстом, опубликованным Г. Авгеряном. „О движении солнца по зодиакам...“ А. Ширакаци имеет большую ценность для истории астрономии.

38. Труд А. Ширакаци „О тучах и их признаках“ (*«Յաղագս ամպոց և նշանաց»*), опубликованный Г. Т.-Мкртчяном в журнале *«Արարատ»* (за 1896 г., стр. 96—104), бесспорно является трудом А. Ширакаци и сомнение Тирояна совершенно неосновательно, так как у нас в Матенадаране обнаружен текст, где конкретно в заглавии упомянут А. Ширакаци.

39. Автором „Анонимной хроники, составленной в VII веке“ (*«Անանուն ժամանակագրութիւն համառօտ յօրինեալ յէ դարու»*), опубликованной филологом Б. Саргисяном, является А. Ширакаци, что совершенно правильно отметил издатель в своем предисловии. В № 2679 (*գիր. 102*) рукописи Матенадарана, в части сборника трудов А. Ширакаци, который переписан в 971 году, имеется указание „Хроника“, что подтверждает точку зрения издателя.

40. В своей „Хронике“ и „Космографии“ А. Ширакаци пользовался „Историей Армении“ отца армянской истории Мовсеса Хоренаци (Моисея Хоренского). Этот факт дает нам полное основание утверждать, что Мовсес Хоренаци является автором, жившим до А. Ширакаци, т. е. до

VII века. Таким образом, все аргументы тех ученых, которые приводились для того, чтобы продвинуть Моисеса Хоренаци в VII, VIII и последующие века, оказываются явно ошибочными.

41. В опубликованном Б. Саргисяном тексте „Хроники" А. Ширакаци имеется много недостатков: искажение слов, имен, пропуск строк и т. д.

42. Изучение лучших списков рукописей „Географии" (*«Աշխարհացոյց»*) Матенадарана показывает, что она является сочинением не М. Хоренаци как полагает акад. Я. А. Манандян в своей монографии „Разрешение проблемы истории Хоренского" (*«Պրոblեմայի առիթվամբ լուծումը»* 1934 г.) и другие ученые, а А. Ширакаци, как предполагал проф. К. Патканов в предисловии издания перевода „Географии" на русский язык (см. Армянская география VII века по Р. Х., приписывавшаяся Моисею Хоренскому", стр. XVII—XXVIII).

43. За „Географией" А. Ширакаци следуют „Интенария" (*«Ռդնաչափք»*), которая опубликована в „Лисьей книге" (*«Աղուէսագիրք»*) и „Астрономическая геометрия" (*«Աստղաբաշխական երկրաչափութիւն»*), которая опубликована в нашей монографии „К вопросу об авторстве „Географии", приписываемой Моисесу Хоренаци" (на армянском языке). В конце „Географии" имеется приписка А. Ширакаци, где он упоминает свои источники: Папоса Александрийского (Он написал всеобщую географию под заглавием „Χωρογραφία οἰκουμενική), Птоломея и Порфирия.

44. Предположение проф. И. Маркварта в его труде „Eränsahr nach d. Geographie des ps. Moses Xorenaci" (стр. 86—87), что упомянутое в пространном тексте „Географии" Сукри название „Гджакстан" (*«Գճակստան»*) является искажением названий двух районов Ирана— „Гчака" (*«Գճակ»*) и „Асана" (*«Ասան»*), не обосновывается текстами древнейших списков. Мы предлагаем это название исправить на „Ман", „Шанджакстан" (*«Ման», «Շանջակստան»*).

45. Указанные акад. Я. А. Манандяном в тексте „Географии" отдельные выражения, считавшиеся присущими только Хоренаци: „я считаю", „я знаю", „я не знаю", „я одобряю", „я не верю", „я начну", „я полагаю", „я утверждаю", „мне кажется", „кажется нам невероятным, другие могут думать, как им будет угодно", „я пишу" и т. д. встречаются почти во всех трудах А. Ширакаци. Таким образом, отпадает основной аргумент акад. Я. А. Манандяна о принадлежности „Географии" М. Хоренаци.

46. В № 699 рукописи Матенадарана Арм. ССР обнаружен текст „О драгоценных камнях" А. Ширакаци, который не опубликован еще. В этом своем сочинении А. Ширакаци пользовался одноименным сочинением Епифана Киприйского *«Եպիփան Կիպրացւոյ պատմութիւն քանց պատուականացն»*.

47. В №№ 2180 и 2672 рукописей Матенадарана, после „Космографии" А. Ширакаци, переписан неизвестный и не опубликованный маленький текст А. Ширакаци под заглавием „О затмениях солнца и луны" (*«Յաղագս շաղկապութեան արեգական և լուսնի»*). Он является древнейшим

текстом в истории армянской литературы, где автор пытается на основе научного исчисления установить время затмения солнца и луны.

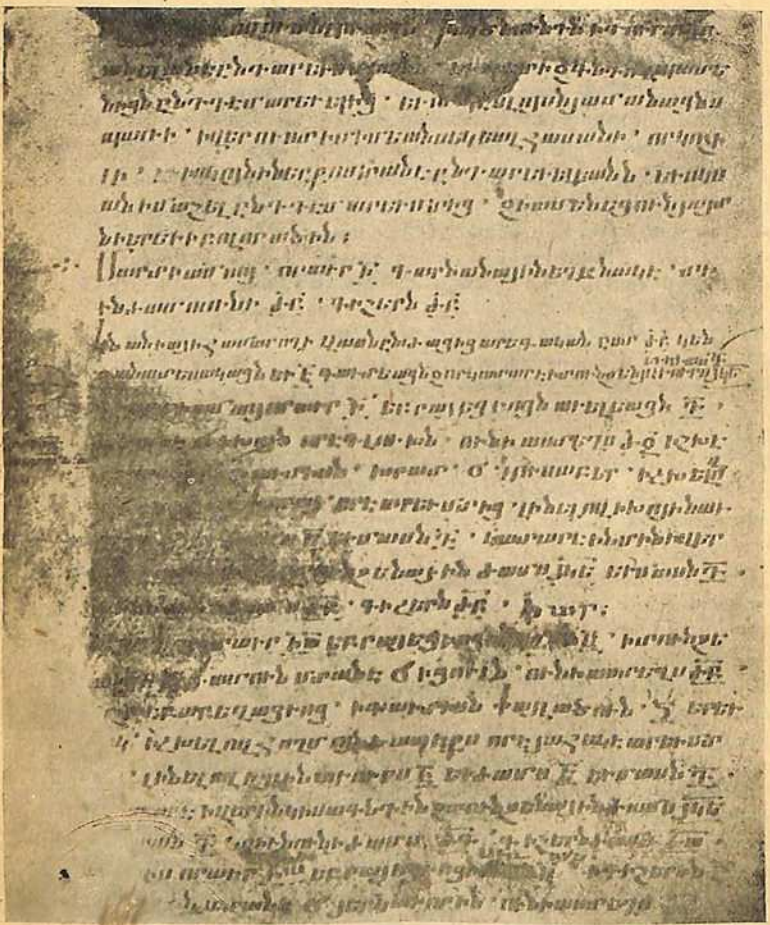
48. В каталоге еп. М.-Т.-Мовсесяна, находящемся еще в рукописи, авторству А. Ширакаци приписан ряд текстов: „Загадки" (*«Հանելուկք»*), „О рассеянном свете" (*«Յսպհի ցանման լուսոյն»*), „О двенадцати апостолах" (*«Վասն ժբ առաքելոցն»*) „О талантах" (*«Վասն քանքարացն»*), и т. д. Изучение вышеназванных текстов привело нас к заключению, что мнение еп. М. Т.-Мовсесяна не на чем не основано: ни в заглавиях текстов, ни в самих текстах мы не нашли ни прямых, ни косвенных данных, подтверждающих это предположение.

49. Во время составления каталога рукописей Матенадарана нам встретился ряд текстов религиозно-нравственного содержания, приписываемых авторству А. Ширакаци „О покаянии слезами" (*«Յաղագս զղջման արտասուաց»*), „Наставление о кротости" (*«Արուեստ վասն խոնարհութեան»*), „О бодрости духа" (*«Արուեստ արթնութեան ոգւոյ»*), „Наставление иереям" (*«Արուեստ քահանայից»*), „Наставление иереям и народу" (*«Արուեստ քահանայից և ժողովրդոց»*) и т. д. Все эти тексты пока еще остаются в неизученном и неопубликованном состоянии. Наше предварительное изучение показало, что принадлежность большинства этих сочинений перу А. Ширакаци сомнительна; писцы часто путают Ананию Ширакаци с Ананией Нарекаци, Ананией Санаинцы и другими Ананиями. Есть случаи, когда неизвестный автор занимается подделкой: пишет от себя сочинение и, чтобы создать ему популярность, приписывает его какому-нибудь авторитетному и общеизвестному автору.

50. В своих трудах А. Ширакаци пользовался трудами ряда армянских (Езник Кохбаци, Агатангел, Мовсес Хоренаци и т. д.) и греческих (Аристотель, Григор Богослов, Василий Кесарийский, Андреас и др.) авторов, что дает нам возможность разрешить много проблем, связанных с древнеармянской оригинальной и переводной литературой.

51. В сочинениях А. Ширакаци мы встречаем много научных вопросов, поставленных и углубленных на основе близкого изучения древнегреческой и древнеармянской научной литературы в области математики и других наук, получивших подтверждение и развитие в Западной Европе лишь в эпоху возрождения (вопрос о шарообразности земли, вопрос о затмении солнца и луны, вопрос о млечном пути, применение нуля в области математики до арабов и т. д.). Сочинения А. Ширакаци имеют большую ценность по истории точных наук.

52. Созданье научной литературы у А. Ширакаци не являлось самоцелью. К этому его толкала освободительная борьба армянского народа против Византийской агрессии. А. Ширакаци дал мощное оружие в руки армянской интеллигенции в борьбе с вражеской идеологией. Если воин-армянин сражался против врагов-римлян своим мечом, то современная ему интеллигенция, любящая свою родину, сражалась против вражеской идеологии своим пером; Ширакаци являлся великим патриотом своей родины.

Մի էջ ձեռագրու հնագույն (№ 2670) ձեռագրից

THESES

TO THE DOCTOR DISSERTATION OF A. G. ABRAHAMYAN. „WORKS OF ANANY SHIRAKUNY"

1. The opinion of some scientists accepted in armenstudy as if the 7th century was a century of decay and economic decline (see Ա. Ղամիկեան, «Պատմութիւն Հայոց», II հատ., Վենետ. 1784», and K.Güterbock, Römisch-Armenien, Königsberg, 1900) is not confirmed by a critical study of primary sources. In the 7th century in Armenia as a result ot the Persia-Bysantian wars and the invasion of the Caliphate there really took place some devastations; nevertheless not all Armenia suffered from them but only some ot its regions. The economic and cultural life of Armenia in the 7th century was in a condition of development and rise.

2. The development of the economic life in Armenia of that period, brought about the rise of many cultural values in the field of architecture axact sciences, history, minature, etc.

The Armenian culture of the 7th century was not only a culture of a decayed century, a „dirty century" («կեղտոտ դարեան»), as it is generally called, but on the contrary was a culture of a developed, brilliant century.

3. A study of A. Shirakuny's*) works which have reached us shows that A. Shirakuny was the founder of Armenian literature in the field of axact sciences. His works served as a basis for many later Armenian writers who devoted themselves to science in the middle ages (Ananay of Narek John Kosern, Gregory Magister, John Sarkavag, Samuel of Any, John of Erzenka, Gregory of Datev and others).

4. In the matter of study and publication of the works of A. Shirakuny an invaluable work has been done by the philologist A. G. Avgeryan, Prof. K. Patkanyan, philologist G. T. Mkrtchyan, Academician j. A. Orbeli Academician I. Manandyan and Prof. L. Melikset-Bek.

Lately new studies had begun of A. Shirakuny according to the separate specialities (mathematics, pedagogy, astronomy, calendar, etc.). In this line valuable works hase been done by. lecturer A. Movsessyan, Prof. L. S. Semenov, Prof. S. S. Hairapetyan and T. Tumanyan, the lecturer of the Krasnodar pedagogic institute. Nevertheless all these works that have been done are very insufficient in comparison with the

*) He himself calls himself not „Shirakatsi" as it is accepted in our hictorical literature but „Shirakuny"). that's why we also found it advisable to call him „Shirakuny".

manuscripts of Matenadaran*) that are unknown and unpublished. In order to create broad conditions for research, the primary task of the study of the Armenian problems is to publish these materials.

5. The Autobiography (*«Վասն որպիսութիան կենաց իւրոց»*) of A. Shirakuny has reached us in two wordings: extensive and abbreviated. The edition of Prof. K. Patkanyan (see *«Մնացորդք բանից»*, pp. 1—4) Alishan (see *«Հայապատում»*, pp. 292—293) and the English scientist Konibaer (see Byz. Zeitschrift for 1897 pp. 372—374) belong to the extensive wording and the edition of A. Tachyan (see *«Վիէն. Մխիթ. Հաւապրաց ցուցակ»* pp. 174—175) to the abbreviated. A comparison of the two wordings shows, that the original wording was the extensive one. The best of this wordings is to be found in N⁰ 699 manuscript of Matenadaran Arm. S. S. R.

6. The best text of A. Shirakuny's „Autobiographies" which is to be found in the manuscript N⁰ 699 of Matenadaran gives us a possibility to solve a number of obscure questions which are connected with the autobiography of A. Shirakuny and the biography of his teacher Tukhik, (A. Shirakuny's birthplace the time of his literary activity, the problem of his voyages to Constantinople, the name of the Bysantian Emperor in whose army Tukhik served, etc).

7. Conjectures of the scientist Mkrtchyan and acad. Orbeli, which they expressed in the introductions to the „Questions and Answers" (see *Գ. Տ.-Մկրտչեան, «Ան. Շիրակացի»* and И. А. Орбели, „Вопросы и решения", СПБ 1918, стр. 10) issued by them that A. Shirakuny's arithmetical problems were preceded by the tables of addition, substraction, multiplication and division, have completelly come true. In a rich collection of manuscripts of our Soviet Matenadaran we have discovered series of copies of A. Shirakuny's tables of addition, substraction, multiplication with their introductions. These tables have been published by us in the XI volume of the „Scientific Works" (*«Գիտական աշխատութիւններ»*) of the Yerevan State University named after V. M. Molotov (see pp. 345—374).

8. The above named A. Shiakuny's tables of addition, substraction and multiplication which were discovered by us in the Matenadaran of Arm. SSR, are the oldest arithmetical tables not only in the history of Armenian literature, but in ancient literature in general, if we don't count the wax board of the British Museum (see D. Smith, „A Greek Multiplication table „Bibl. math", T. 9, heft 3, 1909, стр. 193).

Thus A. Shirakuny's tables are beyond local inportance, they are of world wide importance.

9. The old Armenian texts of the „Sixthousandth" *(«վեցհազարեակ»)* and the „Septiscriptures" *(«եօթնագրեանք»)* which the armenists regard as books meant for magicians and sorcerers had an altogether different purpose. A study of the old copies of manuscripts of the „Sixthousandth" and the „Septiscriptures" has brought us to the following conclusions; First, it has become

*) A library of old Armenian manuscrupts is called in Armenian „Matenadaran", Since the mame is accepted everywhere in the historical literature we dont translate it.

evi dent that the „Sixthousandth" is althogether different from the„Septiscriptures" which men of science usually concidered to be the same (see H. Адонц, „Діонісій Фракийскій, Армянские толкователи" СПБ, 1915, P. LXI).

Secondly—the „Septiscriptures" has been composed in the XIII cent. by a certain Vardan. Thirdly—the „Sixthousandth" has a series of wordings out of which the latter ones were really made used by sorcerers; and finally—the oldest texts of the „Sixthousandth" were tables of division by A. Shirakuny; about six thousand in order, were divided unto units, tens, hundreds and thousands.

10. In a unique manuscript N° 3484 Matenadaran Arm. SSR we have been able to find out a text of the „Sixthousandth" of A. Shirakuny with comparatively few faults in it and to decipher it. This text makes it clear that the „Sixthousandth" by A. Shirakuny followed the text of multiplication and was an organic part of arithmetical textbook by A. Shirakuny.

11. In the manuscripts of Matenadaran Arm. SSR we have been able to discover new problems of A. Shirakuny which are called arithmetical problems (*«Արտհանահարք»*). These problems have been published by us in the scientific Works Yerevan, State University, (see V. VI, pp 272—274).

12. In manuscript № 3457 Matenadaran Arm. SSR three more problems have been recently discovered by us which are connected with the name of A. Shirakuny (the latter from the end is defective). It is questionable whether these problems belong to Shirakuny, because they are almost a repitition of those given in the first part of A. Shirakuny's textbook of Problems.

13. In a list of manuscripts of Matenadaran Arm. SSR N° 1999 two problems are mentioned under the name of A. Shirakuny. A close study made by us has shown that in reality they are not problems by A. Shirakuny.

14. The author of the fragmental text „About poligonal Numbers" *«Յաղագս անկիւնաւոր թուոց»* is not A. Shirakuny, as it is asserted by Comrade P. Tumanyan, the lecturer of the Krasnodar pedagogical Institute, (see his article „About the Table of Poligonal Numbers of A. Shirakuny" (given in the first number of the „Scientific Works" *«Գիտական աշխատութիւններ»* pp. 53—59), but a writer of the XII cent. Johann Sopestos Sarkavag. In the collection of the manuscripts of Matenadaran Arm. SSR there are as we know, several copies of a complete text of this work of Sarkavag; the name of the author is mentioned (see N° 2100) in the manuscripts of Matenadaran Arm. SSR. The fragment „Poligonal Numbers", published by Comrade Tumanyan is only a part of this work.

15. The book of arithmetic by A. Shirakuny which was restored after we had found separate parts of it is unquestionably the oldest known textbook in the Armenian language, intended to be used by the three classes of high schools. These classes are called by Shirakuny (*«Նախավարժում»*) „Nakhavarzhum" (*«Գերավարժում»*) „Geravarzhum" and (*«Եռավարժում»*) „Yeravarzhum".

16. The author of the unpublished, arithmetical text „About the Interpretation of Numbers" (*«Սակս բացայայտութեան թուոց»*) is not

A. Shirakuny, as it is asserted by Zarbanalyan (see «Հայկական հին պարուժ-պատմութիւն» 1886, p. 464), but Anany Narekatsy, which is correctly stated by G. T. Mkrtchyan. (see «Անանիա Նարեկացու դիր խոսոսվանութիան», p. 6).

The text is rewritten in the book of A. Narekatsi in a language and expressions which are characterisric of him.

17. The statement of N. Akinyan that the translator of the Elements of Geometry", as it was named by the Greeks (στοιχεῖα), into Armenian, is A. Shirakuny (see his article «Տարերք երկրաչափութիան» in the magazine «Հանդէս ամսօրեայ» 1937, pp. 239—241) has no foundation whatsoever; not one list by Euclid of our Matenadaran gives any ground for the correction given by him. The translator of Euclid's „Elements ot Geometry" into the Armenian language was Gregory Magister, the Armenian scientist of the XI cent. (see «Դպիւռը Մագիստրոսի Թղթիկը», pp. 66).

18. There are many faults in the texts of „Measures and Weights" («Յաղագս չափոց և կշռոց») by A. Shirakuny which were published in different times. The best list of the manuscript of this text is N° 2800 of the manuscripts of our Matenadaran which has not been edited yet. A comparison of this text with the published texts shows that in the published texts there are many faults, the majority of which had arisen because of the fact that the sign „C" used of by A. Shirakuny in the sense of half and the sign „ 1 " in the sense of ten thousand (Russian "„тьма," Greek „μυριοι") are not understood.

19. The old Armenian text „About the Movement of the Sun" («Յաղագս երկնային շարժմանց» (is by mistake ascribed to A. Shirakuny and is published in a collection of his work, (see Հ. Աւգերեան, «Բացատրութիւն չափոց և կշռոց» pp. 32—34). A study of sources shows that it was composed by some compiler in a late period. The author of this compiliation made used the „Measures", „Geography" and „Tomar"*) of A. Shirakuny about which there are facts. In some places the compiler has even changed the ideas of A. Shirkuny.

20. The old Armenian text „About Stadia" («Վասն ասպարիզաց»), published by prof. L. Melikset-Bek in „Izvesti" Arm. Sect. of Academy of Sciences of the U. S. S. R. 1940, is a part of the interpretation of A. Shirakuny's „Tomar". Similar to the parts of the interpretation of A. Shirakuny's Tomar are the texts „About Measures" published by Hans. Mzhik (see „Erdmessung, Grad, Weile and Stadion nach den altarmenischen Quellen", placed in the magazine «Հանդէս ամսօրեայ» 1933 pp. 283—306, 552—559). In the manuscripts of Matenadaran we have been able to find out the complete texts of the interpretations of A. Shirakuny's „Tomar" under N° N° 1999, 1978, 2001, fragments of which are the above named texts.

21. The best text of A. Shirakuny's Numeral Facts of Stanzas of the Old and New Testaments" («Թիւք որչափութիան ամանց հին և նոր կտակարանաց») which was published by bishop Mesrop Ter-Movsessan

*) A composition of calendar character is called in grabar „Tomar». Not finding a corresponding word in the English language, we have left the Armenian name.

without mentioning the author (see „The history of translation of the Bible into the Armenian Language", pp. 259—260, and P. Feiratyan in the magazine «Հանդէս ամսօրեայ» 1908, pp. 20—23) is a list of manuscripts under N° 2762 which is found in Matenadaran Arm. SSR. A comparison of the edition with the manuscript shows that there are many faults and butcherings in the published texts.

22. The „Measures" of a nameless author of the VII cent., published by the French scientist Saint-Martin in his work „Memoires historiques et geogr. sur l'Armenie, p. 379 and later on reedited by other armenists is A. Shirakuny's work; it is a fragment of an extensive „Tomar" discovered by us recently in the manuscripts of Matenadaran.

23. The assertion of B. Sargisyan (see Introduction to the edition «Անանուն ժամանակագրութիւն...», p. ժ-ի and Prof. G. Khalatyants «Գ. Խալաթեանց, Հայոց թուականի ժամանակի առթիւ» «Հանդէս ամսօրեայ» 1904, p. 157) that A. Shirakuny's „Chronique" which had not reached us and which is wel-lknown to almost all the Armenian writers of the Middle ages is an historical work, is not being laborated by the new facts of source study; it has been proved that „Chronique" was called a table of a special 352 years calendar calculation, a fragment of which has been discovered by us in our Soviet Matenadaran, in a copy ed. in 971.

24. The beginning of the Armenian chronology which is hot connected with any political or religious event according to our opinion must be connected with the above named table of A. Shirakuny. This table comprises the first calendar cycle (from 551 to 1083). After the end of this cycle the famous Armenian scientist of the XII cent. Johann Sarkavag who is also named „Sopestos" made up a new 532 years calendar table for the second cycle. And finally in 1635 Asaria Djughaietsy (of Djulfa) made up a 3rd calendar table for the 3rd cycle.

25. The Oration of Epiphany" («Յայտնութիան ճառը») and the Oration about the Holy Passover" («Զատկի ճառը») by A. Shirakuny and published by Prof. K. Patkanyan in a collected volume of A. Shirakuny (see «Մեսրոպեան բանից», pp. 5—26) are fragments ot the extensive „Tomar" of A. Shirakuny. They had probably been divided in the IX century.

26. In the manuscript N° 2679 (Թիվ. 1021) of Matenadaran in the copy of the year 971 has been found an unknovn and unpublished text by A. Shirakuny of calendar character. In spite of the fact that it has no title it is judging by its contents, a fragment of A. Shirakuny's extensive „Tomar" which was composed by the order of his contemporary Catholicos Anastas (661—667 A. D.).

27. An important part of A. Shirakuny's extensive „Tomar", as it has become evident is the interpretation of the „Tomar" in which A. Shirakuny occupies himself with the interpretation of the „Tomars" of neighbouring peoples. We have in manuscripts the interpretations of the „Tomars"

of the Egyptians (*«Պատճէն տումարի եգիպտացւոց»*), the Hebrews(*«Պատճէն տումարի եբրայեցւոց»*) the Romans (*«Պատճէն» տումարի հռոմայոց»*) the Abyssinians (*«Պատճէն տումարի ԼՓովպացւոց»*), etc. These interpretations are of great value not only to the history of the „Tomar" of separate peoples but to the history of „tomar" of all the Eastern peoples. Nevertheless it is necessary to remark that some of these „Interpretations" are edited in later centuries.

28. From the manuscripts of the above named „Interpretations of the „Tomars" which we have found, it is seen that the copy of the names of 24 hours of the day which is known in armenstudy and is published in scientific magazines, is as a fragment of an „Interpretation of the Tomar". We very often came across to the copy of the names of 24 hours in manuscripts which were separated from their texts.

29. In one of A. Shirakuny's extensive texts of the „Tomar" which we found are given in the Armenian language the copies of the names of the months in thirteen languages, Hebrew, Assyrian, Persian, Georgian, Aghvanian, Greek, Abyssinian, Egyptian, etc. From the copies of the names of the months are of particular value the copies of the Georgian and Aghvanian months. The copy of the names of Aghvanian months in A. Shirakuny's „Tomar" is the oldest document in the Aghvanian language.

30. In the manuscripts of the Matenadaran there has been discovered another work of A. Shirakuny of calendar contents. Its title is: *«Ամանախա Շիրակացին»*. In this work of particular value is the fragment which deals with the principle of the sun clock. The later interpreters of the „Tomar" composed on the basis of this principle tables of gnomon (*«Սուռէրթաչափ»*) which have reached us and which remain in an unstudied and unpublished condition.

31. A. Shirakuny's „Cosmography" reached us in two wordings, abridged and extentive. The edition of Prof. K. Patkanyan (see *«Մնացորդք բանից»*, pp. 34—52) belongs to the abridged wording and our edition (see *«Տիեզերագրութիւն և տումար»*) to the extensive. A comparison of the two wordings shows that the initial wording is the extensive one. There are many abbreviations, interpolations, butcherings of words and sentences in the texts published by Prof. K. Patkanyan.

32. A. Shirakuny's „Tomar" was followed by his „Cosmography" about which the author mentions in his introduction. The title of the abridged text of the „Cosmography" edied by Prof. K. Patkanyan (*«Յդրաց երկնից»*) („About the Skies") is not the title of the whole work but only that of the second chapter.

33. A. Shirakuny's abridged „Tomar" given in the form of Questions and Answers (catechism) which was published in the supplement of the „Cosmography" of our edition (see *«Տիեզերագրութիւն և տումար»*) is not in its original place. A. Shirakuny probably has composed it for students and the later authors had rewritten it and joined to the „Cosmography".

34. A. Shirakuny's „Cosmography", as it is seen from the oldest collection of manuscrpits of his work, was followed by his text „About the Movenent of the Sky According to the Notion of the" Sages (*«Յաղագս շարժման երկնից՝ ըստ պրպիս իմաստասիրացն Յունաց»*) which was published in the magazine „Ararat", 1886 pp. (292—296).

35. A. Shirakuny's text „About the movement of the Skies..." was followed by his „Astronomy" (*«Աստեղաբաշխութիւն»*, which is known in armenstudy and is published by Prof. K. Patkanyan in the collected volume which he has composed.

36. A. Shirakuny's above named „Astronomy" published by Prof. K. Patkanyan is defective: some copies are missing at the end. We haye succeded to find the missing part of the „Astronomy" among the manuscripts of the Matenadaran of Arm. SSR. One of the chapters of the text discovered by us is the chapter „About the Winds" (*«Յաղագս հողմոց»*). In this chapter A. Shirakuny has use d Aristotel's work „About the World („περι κοσμου").

37. In the manuscript N° 2679 (p.102) of Matenadaran, which was rewritten in 971 A. D., there is a valuable text of A. Shirakuny un der the title „About the Movement of the Sun on the Zodiacs..." (*«Յաղագս շարժման երկնից ըստ կենդանաւոհակաց»*.

It has not yet been published. There is only a slight mentioning about him in the literature of armenstudy by G. T. Mkrtchyan (see *«Արարատ»*, 1898 p. 96). This text has nothing in common with the text of the same name published by Avgeryan, „About the Movement of the Sun..." A. Shirakuny is of great value to the history of Astronomy.

38. A. Shirakuny's work „About the Clouds and their Signs (*«Յաղագս ամպոց և նշանաց»*) published by G. T. Mkrtchyan in the magazine *«Արարատ»*, 1896, pp. 96—104 is unquestionably A. Shirakuny's work and Teroyan's doubt about it has no foundation, since we have discovered in Matenadaran a text on the title of which A. Shirakuny's name is concretely mentioned.

39. The author of the „Anonymous Chronicle Composed in the VII cent." (*«Անանուն ժամանակագրութիւն համագիր յորինեալ ի դարս»*), which was published by the philologist B. Sargisyan is A. Shirakuny which is quite correctly stated by the editor in his introduction. The above mentioned „Chronicle" which corroborates the standpoint of the view of the editor is to be found in N° 2679 (*Ծիվ. 102*) manuscript of Matenadaran in the part of a collection of A. Shirakuny's works which was rewritten in 971 A. D.

40. In his „Chronicle" and „Cosmography" A. Shirakuny has used the „History of Armenia" of the father of the Armenian history, Movses Khorenatsi (Moses of Khoren). This fact gives us full reason to state that Movses Khorenatsi was an author who had lived before A. Shirakuny, i. e. before the VII cent. Thus all the arguments of scientists which were

brought forward in order to move Movses Khorenatsi to the VII, VIII and later centuries, are evidently wrong.

41. In the text of A. Shirakuny's „Chronicle" which is published by Sargisyan, B. there are many defects: butchering of words, names; omission of lines, etc.

42. Studying the best lists of manuscripts of „Geography" (*«Աշխարհացոյց»*) of Matenadaran one can easily see that it is not the composition of Khorenatsi, as it is the opinion of academician J. A. Manandyan which he expresses in his monography „The Solution of the Problem of the history of Khorenatsy" (*«Մովսէս Խորենացու պատմութեան լուծումը», 1934*) and other scientists, but A. Shirakuny's as it is the opinion of Prof. K. Patkanov which he gives in his introduction to the translation of „Geography" into the Russian language (see „Armenian Geography" of the VII cent. A. D. which was ascribed to Moses Khorenatsy pp. XVII–XXVIII).

43. A. Shirakuny's Geography was followed by the „Intenaria" (*«Մդնաչափք»*), which was published in the Fox-book (*«Աղուէսապիրք»*) (the „Astronomical Geometry" (*«Աստղաբաշխական երկրաչափութիւն»*) which was published in our monography on the question of the authorship of the „Geography" which was ascirbed to Movses Khorenatsi" and was written in the Armenian language. (At the end of the „Geography" there is A. Shirakuny's postscript in which he mentions his sources: Pope of Alexandria). He has written a genera geography under the title („Χωρογραφια οικουμενικη") Ptolemy and Portiry.

44. The conjectures of Prof. I. Marquart in his work „Eransahr nach d. Geographie des ps. Moses Chorenaci", pp. 86—87 that the name „Gdjakstan" (*«Գճակաստան»*), which is mentioned in the extensive text of Sukri's „Geography" is a butchering of names of Iran's two districts „Gchak" (*«Գճակ»*) and „Assan" (*«Ասան»*) is not confirmed by the texts of the oldest lists. We propose to correct this name into „Man"—„Manjakstan" (*«Ման», «Ճանճակաստան»*).

45. Special expressions mentioned by acad. J. A. Manandyan in the text of the „Geograpgy" which were considered to be characteristic of only Khorenatsi „I consider". „I know" „I don't know" „I approve" „I don't believe", „I shall begin", „I suppose", „I hate", „It seems to me", „It seems to us unprobable", „Others may think as they like", „I write", etc. are met within all the works of A. Shirakuny. Thus the basic argument of acad. J. A. Manandyan about the belonging of the „Geography" to Khorenatsi falls away.

46. In N° 699 manuscript of Matenadaran Arm. SSR. there has been discovered a text of A. Shirakuny „About Precious Stones" which has not been published yet. In this work A. Shirakuny has used the work of Ephan Cyprician (*«Եպիփան Կիպրացու «Ցադրգո ականց Պատուականաց»»*) which bears the same name.

47. In N° 2180 and N° 2182 manuscripts of Matenadaran there is rewritten an unknown and unpublished little text of A. Shirakuny which follows A. Shirakuny's „Cosmography" under the title of „About the

Eclipse of the Sun and the Moon (*«Յաղագս շաղկապութեան արեգական և լուսնի»*). It is the oldest text in the history of Armenian literature in which the author is making an attempt to fix the time of the eclipse of the Sun and the Moon.

48. In Bishop M. Ter-Movsesyan's Catalogue, which is still in manuscript, a number of texts is ascribed to the authorship of A. Shirakuny: „About the Twelve Apostles (*«Յաղագս ԺԲ առաքելոց»*) „About Talents" (*«Վասն քանքարացն»*), etc. A study of the above named texts has brought us to the conclusion that Bishop M. Ter-Movsesyan's opinion has no foundation: neiter in the titles of the texts nor in the texts themselves have we found direct or indirect facts that corroborate this hypothesis.

49. While we were making up a catalogue of manuscripts of Matenadaran we came across to a number of texts of religious—moral contents which are ascribed to A. Shirakuny's authorship: „About Penitence by tears" (*«Յաղագս դղջմանն արտասուաց»*), „Admonition in Modesty" (*«Խրատ արթնութեան միտաց»*), („About good spirits" (*«Խրատ վասն խոնարհութեան»*, „Admonition to the prists" (*«Խրատ քահանայից»*), Admonition to the Priests and to the People" (*«Խրատ քահանայից և ժողովրդոց»*) etc. All these texts are still in such a state that they have not been studied and have not been published. Our preliminary study has shown that it is doubtful to say about the majority of these works whether they belong to A. Shirakuny. Scribes often mix up Anany Shirakuny with Anany Narekatsi, Anany Sanahitsi: and other Ananys. There are cases when an unknown author commits forgery: he writes his work and ascribes it to some well known author in order to make it popular.

50. In his works A. Shirakuny has used the works of a number of Armenian (Esnik Koghbatsi, Agafangel, Movses Khorenatsi, etc. and Greek authors Aristotels, Gregor the Divine, Basil Cesarian, Andreas and others) This gives us a possibility to solve many problems which are connected with the old Armenian original and translated literature.

51. In A. Shirakuny's works we meet with many scientific questions which were placed and depended on the basis of a close study of old Greek and old Armenian scientific literature. These questions received corroboration and development in Eastern Europe in the Renaissance period only (Question about the Globular form of the Earth, question about the eclipse of the Sun and the questin of the milky way, philosophy, use of zero in the field of mathematics before the Arabs, etc.) A. Shirakuny's works are of great walue to the history of exact sciences.

52. The creation of scientitic literature was not an aim in itself with A. Shirakuny. He was driven to it by the struggle of liberty ot the Armenian people against the Bysantian aggression. A. Shirakuny gave a powerful weapon to the Armenian intellectuals in their struggle against the hostile ideology. If the Armenian soldier fought against the enemies, the Romans, with his sword, his contemporary intelligentsia who loved its country, fought against the hostile ideology with its pen. A. Shirakuny was a great patriot of his country.

Աստուածային Գիրքերուն Հանրաճանաչ Մեկնութիւնք

Տեքստը, մշակեց և հրատարակութեան համար պատրաստեց պրոֆ. դ-ր Ա. Վ-Աթոռհամեան

Հայոց Առաքելութեան Հրատարակչութեան
Երուսաղէմ ՌՉԼԶ

Տպագրուած

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Երեւակացու ներկա ժողովածուի մէջ մտնում են նրան վերագրվող քառն և հինգ վոքրիկ աշխատութիւնները: Այդ աշխատութիւններից տասը և երեքը հրատարակվում են առաջին անգամ: Մնացած տասն և երկու տեքստերից տասը հին ձեռագրերից է: Անփոփոխ ձեւով ժողովածուում տեղաւորված են միայն երկուսը—«Յաղագս հարցմանն և լուծմանն»-ը և «Յաղագս ամպոց և նշանաց»-ը: Մյուսները, ՀՍՍՌ Մատենադարանի ձեռագրերը ընդօրինակութիւնների համեմատվելով, նորից են կազմված և կամ համեմատված են ընտիր ձեռագրերի հետ:

Ժողովածուի մէջ մտնող առանձին աշխատութիւնների բիբլիոգրաֆիայի, ինչպես և բանասիրական կարգի խնդիրների վրա, մենք կանդ չենք առել, որովհետև այդ բոլոր հարցերի մասին մենք մանրամասն խոսել ենք Երեւակացուն նվիրված մեր ներկա աշխատութեան առաջին (ուսումնասիրութեան) մասում:

Երեւակացու ներկա ժողովածուն վաստրեն ՀՍՍՌ Մատենադարանի հրատարակութեամբ լույս տեսած «Տիեզերագիտութեան և տոմարի»-ից հետո, Երեւակացու աշխատութիւնների երկրորդ հատորն է: Հետագայում էլ ես հնարավոր լինի առանձին հատորով հրատարակել Երեւակացու կատարելի համարվող այն աշխատութիւնները ևս, որոնց Երեւակացուն պատկանելը բանասիրական քննութեամբ կապացուցվի, ապա դրանով կսպառվի Երեւակացուց մեզ հասած ու հայտնի աշխատութիւնների շարքը:

Ներկա ժողովածուի մէջ մտել են մի քանի կարևոր աշխատութիւններ, որոնք չնայած հայագիտութեան մէջ ճանաչված են Երեւակացու հեղինակութեամբ, բայց մեր համոզմամբ, նրանը լինել չեն կարող: Սակայն նպատակ ունենալով այդ տեքստերը ներկայացնել բանասիրութեան քննութեանը մտահիմ ժամանակներս, մենք նպատակահարմար համարեցինք նրանք ևս դնել ժողովածուում:

Ա. Ե. ԱՐՐԱՀԱՄՑԱՆ

ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՇԻՐԱԿՈՒՆԻՈՑ ՀԱՄԱՐՈՂԻ ՎԱՍՆ ՈՐՊԻՍՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆԱՑ ԻՐՈՑ

Շերեկացու «Վասն որպիսութեան կենաց իւրոց» աշխատութիւնը կազմված է երկու տեքստերի համեմատութեան հիման վրա—ՀՍՄՌ Մատենադարանի № 699 ձեռագրի ընդօրինակութեան և Հ. Տաշյանի ցուցակում հրատարակված տեքստի համեմատութեան հիման վրա: Այդ երկու տեքստերն էլ պահպանում են Շերեկացու ինքնակենսագրութեան ընդարձակ խմբագրութեյանը: Շերեկացու ինքնակենսագրութեան համառոտ խմբագրութիյունը համեմատութեյան մեջ չի դրված, որովհետև նա, ինչպես մենք ցույց ենք տվել մեր ուսումնասիրության մեջ, կազմված է ուշ շրջանում, հետևապես նրա տարբերակները վիճակին արժեք ներկայացնել չեն կարող: Մենք ամբողջ համարեցինք նրանով ծանրացնել տեքստը:

Համեմատութեյան մեջ ՀՍՄՌ Մատենադարանի № 699 ձեռագիրն օգտագործված է A պայմանական տառանիշով, իսկ Հ. Տաշյանի հրատարակութեյունը՝ T տառանիշով:

178բ. // ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՇԻՐԱԿՈՒՆԻՈՑ ԵՐԻՑՍ ԵՐԱՆԵԱԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՎԱՍՆ ՈՐՊԻՍՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆԱՑ ԻՐՈՑ

Ես Անանիա Շիրակացի ի յԱնանիայ գեղջէ, որ բաւանդակեցի զգալութիւն մերոյ ազգիս Հայաստանեաց, և հմուտ եղեալ առաուտս ծաշունէ զրոց, աւր ըստ աւրէ լուսաւորէի զաչս մտաց իմոց ըստ բանի սաղմոսերգողին: Եւ յամենայնի լսէի դերասութիւն իմաստնոց և որք իմաստութեան են ի խնդիր՝ որպէս և Սողոմոնէ հրամայեալ. «Ստացիր զիմաստութիւնն, և յաւել ստղել զգիտութիւնն՝ խաւսք կոչելով զծնողն». և՝ «զու զգիտութիւն մերժեցեր, մերժեցից և ես
179a *զ//քեզ»: Եւ ես զարհուրելով ի յայոց սպառնալանաց և զարձեալ երանութեանն կամեցայ ժամանել, զնալ փափաղեցի իմաստասիրութեանն: Ցոյժ կարաւտեալ արուեստի համարողութեանն, խորհեցայ՝ եթէ ոչինչ չարմարի առանց թուոց՝ մայր կարծելով ամենայն իմաստից: Եւ վասն դի ոչ գտանէր յաշխարհիս Հայոց մարդ ոք, որ զիտեր իմաստասիրութիւնն, այլ և ոչ անգամ դիրք արուեստից ուրեք գտանէ-*

3 TA Անանիայ
3 TA բաւանդակեցի նիես ձևով:
6 T բանից
9 TA գծնաւղն
10 T սպառնալեացս
10 T երանութեան
11 T իմաստասիրութեան
12 T համարողութեան

ին: Ապա և ի Յունացն դիմեցի յաշխարհ: Եւ հասեալ ի Թեսղոնիկեայ՝ դարձ անդ այր մի բանաւոր և հմուտ գրոց Հելլենականաց,
179b որ կոչէր Եղիազարոս. նա ի // սմանէ ինձ ևթէ դոյ այր համարող յաշխարհին Զաբրդոյ Հայոց, Բրխտոսատուր անուն նորա: Եւ իբրև
5 հողայ, դարձ դոր ասայ ինձ: Եւ արարեալ իմ առ նմա աւուրս Զ ամենայ, դիտացի, դի ոչ ունէր դաւանդակութիւնն արուեստին: Այնուհետև աճապարեցի երթալ ի կոստանդինուպաւլիս, և պատահեաց ինձ ի ծանուաթից իմոց, որք անտի էին ուղևորեալք, առին ցիս. «Ձմէ՞ այսքանեացս յանձն առեր ճանապարհի երկայնութեան. ո՞չ ապաքէն
10 Տիւքիկոս վարդապետ Բիւզանդացւոյ հուսկ է առ մեզ ի Ծովինդր
180a Պոնտոսի, ի քաղաքն որ // կոչի Տրապիզունտ, այլ ևս ի համատութեամբ և դիտակ հայերէն դպրութեան և լեզուի և երևելի թադաւորաց»: Եւ հարցեալ իմ զնոսա ևթէ՝ «Ուստի՞ դիտէք զդուք զայս»: Եւ նոքա ասեն. «Բազում ընդ այն ճանապարհ հորդեալ տեսանէաք զլսելս ևէ-
15 նալ առ նա ի կողմանց կողմանց վասն հզաւր դիտութեան նորա. այլ և այժմ իսկ նաւակիզ մեզ եղև Փիլաքը սարկաւագ հայրապետին Կոստանդնուպաւլսի, որ բազում մանկունս ածէր առ նա յաշակերտութիւն: Եւ եկեալ մեր ի Սկնաւոյ՝ պատահեալ ընկերաց մերոց, զա-
180b տուցեալ ի նմանէ ճանապարհորդ // եցաք ի ցամաք, զոր թէ երազ
20 երազ երթիցես, զոցես անդ զիւրացաքը»: Զայս լուեալ, խնդալից սրտիւ վաստատութեան դնահանանամուտն Աստուածոյ, որ առ ձեռնպատրաստ ունի զդիտակ ծառայից իւրոց, որպէս և ասէն իսկ, ևթէ՝ «Հայեցեցէք և դայջիք»: Եւ երթեալ իմ զդի զնա ի վիկայարանի սրբոյն Եւդնիայ. Եւ պատմեցի զերթին իմ առ նոա: Եւ ընկալաւ զիս ուրախութեամբ և ասէ. «Գոհանամ զաստուածոյ, որ առաքեաց զքեզ ի խնդիր իմասիս, տանել քեզ զարուեստս գրոց ի վիճակի սրբոյն Գրիգորի: Եւ առաւել ուրախ եմ, որ չինէն աշակերտք աշխարհն այն, զի ես ի մանկու-
181a թեանն ժամանա // կի հարուստ ամս կացի ի բարիս յերկրին Հայոց և ցնծամ զերթալ զիւրութեանս ի նա, զի ի ժամանակս յայս տզիւրու-
30 թիւն էր ի նմա»: Եւ ես ինձ տէր չնորհս առնջէ առն: Եւ սերեցաք զիս որպէս զորդի իւր և պարապեաց ցիս յամենայն խորհրդոց իւրոց, մինչէ նախանձեալ ընդ իս ամենայն աշակերտակցաց իմոց, որք ի զբանէն արքունի: Եւ արարեալ իմ առ նա ամս Ը, ուսայ լեզուի զարուեստս հմտարուեստութեան: Նաև դոյզն ինչ յայլոցն տեղեկացայ զիւրութեանց և հմուտ եղէ զրոց բազմաց, որք և ոչ ի մերս են թարգմա-
35 181b նեալ լեզուս. զի ամենայն կայր առ նմա՝ յայտնիք // և զաղտնիք, արուեստքինք, արուեստականք և պատմագիրք, բժշկականք, ժամանակագիրք. և զի՞ ևս մի մի անուանիցեմ, քանզի չիք ինչ զիրք, որ առ

1—2 A Թէօդոսուպաւլիս
3 A համարօղ
5 AT չոզա
5—6 AT Զամսեա
T զբաւանդակութիւն
8 AT գմեզ. փխ գմէ՞
19—20 T մի «երազ»-ը չի՛
21 TA որ ար ձեռն պատրանի
25 T առէր
26 A առնելփոխ տանել
27—28 T մանկութեան
29 A նայ
32 A ամենայն չի՛

նմա ոչ դառնէր: Եւ թարգմանութեանց այսպիսի ունկր չնորհս է պարզեաց հոգւոյն սրբոյ, որ երբեմն կամէր թարգմանել զիրս յատնարէն դրեալս, ոչ զնզերբումն ինչ առնոյր որպէս այլ թարգմանչացն, այլ է հայերէն ընթեռնոյր լեզու երբեմն գիտակին դրեալս: Բայց կամէր ոչ տպչաս զձեզ լինել ամենահմուտս առն լատութեան, այլ է զիտութիւն ձեզ հասուցից պատմութեամբն՝ թէ զիա՞րդ գիր // քս զիակր լեզու և կամ յայնչափ վարժեցաւ յատուածոս: Սա է յաշխարհէ Փոտացւոց է Տրապիզոնէ քաղաքէ, մանկութեանն ժամանակաւ զինւորեալ է դուռն Յոհաննու պաւրաւարի Տիրերի կայսեր, որ է Հայս և սմա յոլով արարեալ մինչև է ժամանակս Մաւրիկայ Թագաւորին: Եւ ուսաւ զմեր լեզու և զդպրութիւնն: Իսկ է ժամանակի յարձակման պաւրացն Պարսից է վերայ պաւրացն Յունաց, որ եղև մերձ Ամնահոք, պատահեցաւ և սա վերաւորեալ է պատերազմին վախճանեալ անկանի Ամնահոք, եւ ամենայն ինչք իւր առան յաւարի: Եւ երբեմն // բազում ուսուցս անցուցանէր է հիւանդութեանն՝ ունկնալով և դիակիծ կերբսեան ընչիցն, խնդրէր յԱստուծոյ և զթշկութիւն վերացն և ուխտէր ասելով. «Թէ չնորհեսցես ինձ կեանս աւդմս, ոչ դանձեցից դանձս անցաւորս, այլ զկնա ընթացից զիտութեան դանձու, որպէս բան իմաստնոյն ասէ. «Ընկալարուք զիրատ և մի՛ զարծաթ, և զգիտութիւն առաւել քան զոսկի ընտիր»: Եւ պարզևեալ Աստուծոյ գնայց ուածան: Գնաց ողջեցեալ է սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ: Եւ արարեալ անդ ամիս մի՝ վոխեցաւ յԱղեքսանդրիա: Եւ ամս երիս կայր անդ է հրահանգել: Եւ ապա չոգաւ է Հռոմ և արար // եալ անդ տարեւոր ժամանակս, զայ է Կոստանդնուպաւլիս. և զամենի անդ այր երևելի, որ վարդապետէր իմաստասիրաց քաղաքին: Եւ նկաց առ նմա յուսման ծամս ոչ սակաւս և կատարեալ իմաստասիրութեամբ, զարձաւ է տունդ իւր: Թէպէտ յայժ ազաչեալ է հայրապետն և յիշխանաց քաղաքին, զի մի՛ գնացէ անտի, իսկ նա ոչ անասայր նոցա՝ յիրիկիր իւր դիմելով ըստ զրեցելումն: Եւ նկեալ առացաւ վարս ճշմարտութեան: Իսկ յետ սակաւ ամաց վախճանեցաւ վարդապետն: Եւ ոչ զոք գտեալ համազունակ նմա յաշակերտաց նորին յաջորդել է տեղի նորին, յղեն ազաչանս առ ցանկալին Տիւթիկոս՝ զալ և կալ է տեղի նորա. մի // անդամանդ եւ հրամայն առեալ է Թագաւորէն: Իսկ նա ոչ առնոյր յանձն ասելով թէ՝ «Ընդ երկնայնոցն ուխտեցի թագաւորին՝ չհեռանալ է տեղւոջէս յայսմանէ»: Ապա այնուհետև զրկին առ նա անդուստս յուսումն: Բայց ես այսպէս եղև է մաի թէ՝ յաստջառնութիւն Աստուծոյ առնլ է մեզ ծաւալմամն զիտութեան սրտարատուց զգայն:

Եւ արդ՝ ես սրտիս Հայաստանեայց ուսայ է նմանէ զհպատ արուեստս զգայ, որ թագաւորաց է ցանկալի և երբեմն յաչխարհս մեր՝ առանց ուրուք լինելոյ ձեռնտու, միայն ջանիւ իմով անձինս, ուղղանալութեամբ աղաւթից սրբոյն // Գրիգորի, թէպէտ և ոչ ոք եղև չնորհակալ և մեծարաւղ իմոյ աչխատութեան, քանզի և ոչ սիրաւղ

4—5 A կամաւ
5 A լատութեանն վոխ լատութեան
7 T յաթուստ
13 A փախտեաս
25 A նմայ
31 A նորին... տեղի չիմ

խակ է ապղ մեր համառից և գիտութենից, այլ ծոյլք են և ձանձրացողք: Զի երբև ևիկ ես, բազումք ընթացան առ քո յուսոյն. և սուղ ինչ խնամառեալ՝ թողին զիս և գնացին, ոչ մնացեալք կատարման արուեստին, բաւական համարեալ վարուց կենցաղոյս զորչափիկին ա-
5 րին. և փոքր ինչ յինէն մեկուսացեալք՝ սկսան ուսուցանել՝ զոր ոչն գիտէին, և քարոզել զանձինս վարդապետս, որոյն ոչ էին հասու:
184b Կեղծաւո՛րք և սնափա՛ռք, ցուցանեն// ունել զկերպարանս գիտութեանն և կոչիլ ի մարդկանէ բարբի՝ հայցեն: Այլ և ի վերայ իմ պերճասանս ասէին ագիտութեան, որք չինքենէ էին յերկիւրեալք, որ թէ ունէի
10 չարութիւն երբև գնասա, ոչ ոմեք առ ի վարդապետութիւն բանայք դրանն որպէս արդարև ապերախտից: Բայց քանզի գիտաս սակաւ դժեմ դէպ ունական զձայն, որ ասէն. «Իմ է վրէժխնդրութիւն և ես հատուցից»: Եւ դարձեալ թէ՝ «Արկ զոսկիդ իմ ի սեղանաւորս և ես
15 ևկեալ տոկոսեալք պահանջիցեմ»: Ապա «ոչ արդելի յոմեքէ, որք կա-
185a մեցան ուսանել և ոչ այսուհետև արդելից»: Այլ և դայս անմահ քո-զուամ ձեզ, վարդապետք, որք չետ իմ դայցէք խաչարհս ուսումնասիրացդ և փախուստդ ընդ համառից և գիտութենից: Եւ Քրիստոսի ձրեաց չնորհողին փառք, պատիւ և իշխանութիւն, այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

1—2 AT ձանձրացօղք
5 T յինէն
6 AT վարդապետ
18 A ջնջել և դարձրել է «ձրի»

II. ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՇԻՐԱԿԱՑՆԻՈՑ ՀԱՄԱՐՈՂԻ ՑԱՂԱԳՍ ՀԱՄԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆ

Ներակայս «Ցաղագս համարողութեան» տեքստը կազմված է ՀՄՄՌ Մաշտոցադարանի №№ 1770 և 4066 ձեռագրերում եղած ընդօրինակութիւն-ների հիման վրա: Առաջին ձեռագրերի տեքստը, որ սխալներ մի ընդօրի-նակութիւն է, մեզ հայտնի էր վաղուց, և նրա հիման վրա է կատարված մեր առաջին հրատարակութիւնը. իսկ երկրորդ ձեռագիրը, որն ավելի հին է և լավ դրչութեամբ, մեզ հայտնի է դարձել մի քանի տարի առաջ և մենք օգտագործում ենք այստեղ առաջին անգամ:

Ընդօրինակութեան մեջ բուրեր նշանը սովորաբար դնված է լինում > ձևով, բայց տպագրական հնարավորութիւն չունենալով նա փոխարինում ենք բացատրական նշանով:

Բազմապատկման աղյուսակը վերցրած է ՀՄՄՌ Մաշտն. № 1267 ձե-ռագրից:

385b

ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՇԻՐԱԿԱՑԻՈՑ ԽՈՍՏՈՒՄՆ ԱՇԱԿԵՐՏԱՑՆ ԵՒ ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՍԻՆ

Գաւճառ վարկանիմ, ո՛վ սիրողք իմաստութեան և որք իմոյս էք ցանկացեալք դիտութեան՝ արձանացուցանել ձեզ զիմաս նախնեաց՝ զարուեստս համարողութեան՝ որ իբրև ի կենդանի ձայնէ ի բարի ուսուցչէ: Ուսուցանիմք իմոցս զծագրելացս թէպէտ և կարճառօտ կարգիցի զսակաւս ի բազմաց, դի մի՛ ձանձրոյթ ձեզ գյաճախելն առնէ-ցեմ. սուղ և հիշաւորինեցի զնախնեաց գիրս, որպէսզի կարող լինիցիք յայցցանել և գյոգունս իմանալ և զբովանդակին: Եւ արդ սկսանիմ ի կրտսերագունէս և ի ծանծաղագունէս ասել զգլուխս մանկանցն և զանհմտագունից:

Նախավարժումն գլուխ առաջին համարողութեան, որ կոչի ընդու-ձեղութիւն:

ևայր	ե	ե
ևայն	ե	ե
ևայս	ե	ե
ևայտ	ե	ե

Ջմռռղղ յարուեսաս[2]) և *յանձն առնողաց*[3]) աշակերտութեան, *ընդաբձակեցուցանեմ առաջևկայիս*:

Գերաւարժումն: Գլուխ երկրորդ համաբողութեան, որ կոչի բացդրութիւն[4]):

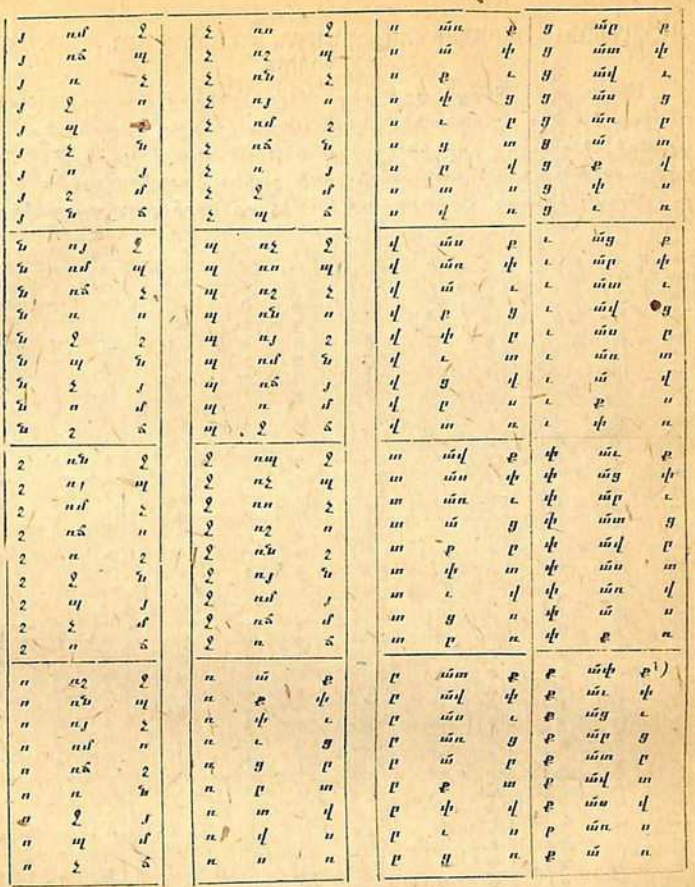
ա	ժ	ք	ղ	ժե	ք	լ	ճժ	ղ	հ	ճկ	ղ
ա	ք	ը	ղ	ժղ	ը	լ	ճ	ձ	հ	ճձ	ձ
ա	ը	խ	ղ	ժղ	խ	լ	ղ	հ	հ	ճխ	հ
ա	խ	ղ	ղ	ժը	ղ	լ	ձ	կ	հ	ճլ	կ
ա	ղ	կ	ղ	ժա	կ	լ	հ	ծ	հ	ճի	ծ
ա	ե	ղ	ղ	ժ	ղ	լ	կ	խ	հ	ճժ	խ
ա	ղ	ղ	ղ	ք	ղ	լ	ծ	լ	հ	ճ	լ
ա	ղ	ը	ղ	ը	ը	լ	խ	խ	հ	ճղ	խ
ա	ը	ա	ղ	խ	ա	լ	լ	ժ	հ	ճձ	ժ
ը	ժա	ք	խ	ժղ	ք	լ	ճի	ղ	ձ	ճհ	ղ
ը	ժ	ը	խ	ժե	ը	լ	ճժ	ձ	ձ	ճկ	ձ
ը	ք	խ	խ	ժղ	խ	լ	ճ	հ	ձ	ճծ	հ
ը	ը	ղ	խ	ժղ	ղ	լ	ղ	կ	ձ	ճխ	կ
ը	խ	կ	խ	ժը	կ	լ	ձ	ծ	ձ	ճլ	ծ
ը	ղ	ղ	խ	ժա	ղ	լ	հ	խ	ձ	ճի	խ
ը	կ	ղ	խ	ժ	ղ	լ	կ	լ	ձ	ճժ	լ
ը	ղ	գ	խ	ք	ղ	լ	ծ	ի	ձ	ճ	ի
ը	ղ	ա	խ	ը	ա	լ	խ	ժ	ձ	ղ	ժ
դ	ժը	ք	ը	ժէ	ք	խ	ճի	ղ	ղ	ձձ	ղ
դ	ժա	ը	ը	ժղ	ը	խ	ճի	ձ	ղ	ճհ	ձ
դ	ժ	է	ը	ժե	է	խ	ճժ	հ	ղ	ճկ	հ
դ	ք	ղ	ը	ժղ	ղ	խ	ճ	կ	ղ	ճծ	կ
դ	ը	կ	ը	ժղ	կ	խ	ղ	ծ	ղ	ճխ	ծ
դ	է	ղ	ը	ժը	ղ	խ	ձ	խ	ղ	ճլ	խ
դ	ղ	ղ	ը	ժա	գ	խ	հ	լ	ղ	ճի	լ
դ	կ	ը	ը	ժ	ը	խ	կ	ի	ղ	ճժ	ի
դ	ղ	ա	ը	ք	ա	խ	ծ	ժ	ղ	ճ	ժ
դ	ժգ	ք	ք	ժը	ք	ծ	ճխ	ղ	ճ	ո	ջ
դ	ժը	ը	ք	ժէ	ը	ծ	ճլ	ձ	ճ	ջ	պ
դ	ժա	է	ք	ժղ	է	ծ	ճի	հ	ճ	պ	չ
դ	ժ	ղ	ք	ժե	ղ	ծ	ճժ	կ	ճ	չ	ո
դ	ք	կ	ք	ժղ	կ	ծ	ճ	ծ	ճ	ո	շ
դ	ը	ղ	ք	ժղ	ղ	ծ	ղ	խ	ճ	շ	ն
դ	է	ղ	ք	ժը	գ	ծ	ձ	լ	ճ	ն	յ
դ	ղ	ը	ք	ժա	ը	ծ	հ	ի	ճ	յ	մ
դ	ե	ա	ք	ժ	ա	ծ	կ	ժ	ճ	մ	ճ
կ	ժգ	ք	ժ	ռ	ճ	կ	ճծ	ղ	մ	ոճ	ջ
կ	ժգ	ը	ժ	ճ	ղ	կ	ճխ	ձ	մ	ո	պ
կ	ժը	է	ժ	ղ	ձ	կ	ճլ	հ	մ	ջ	չ
կ	ժա	ղ	ժ	ձ	հ	կ	ճի	կ	մ	պ	ո
կ	ժ	ի	ժ	հ	կ	կ	ճժ	ծ	մ	չ	շ
կ	ք	ղ	ժ	կ	ծ	կ	ճ	խ	մ	ո	ն
կ	ը	գ	ժ	ծ	խ	կ	ղ	լ	մ	շ	յ
կ	է	ը	ժ	խ	լ	կ	ձ	ի	մ	ն	մ
կ	ղ	ա	ժ	լ	ի	կ	հ	ժ	մ	յ	ճ

1) № 1770 գրչագրում՝ «Շիրակացւոյ» չկը

2) Բնագրում—ղջմաւղսղ յարուեսաքս

3) Բնագրում—զանձն առնաւղսղբ:

4) № 4066 գրչագիրը չունի այս առաջաբանը: Մեր փոխարեն գրված է «ի բացկըթութիւն»:

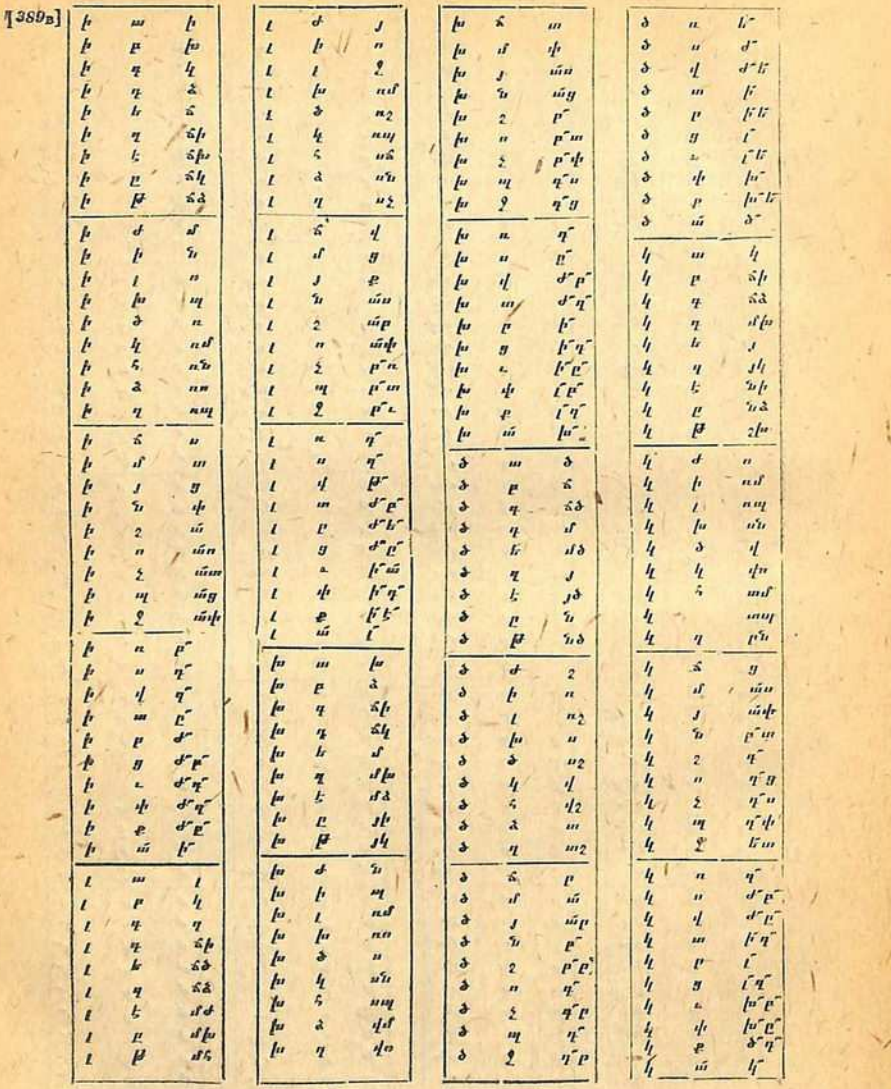
[1]) Այս աղյուսակը չունի № 1770 գրչագիրը Լոռացնում Ճնք № 4066 գրչագրից։

Ձանազարէ հոգեվաքդ ընդ քիւսդ[1]) ընթացարուք համարձակ ընդ որ ես ձեզ ասացանեմ իբրև դալիս լուրթս և ցաւունս՝ առալիք դրմանն նաւուց, որք ի դեղերն են անհոգացեալք· դի անզգաբար աչխատութեամբ դնեբբմրանելի լիցի չահն: Եռամարժուն:

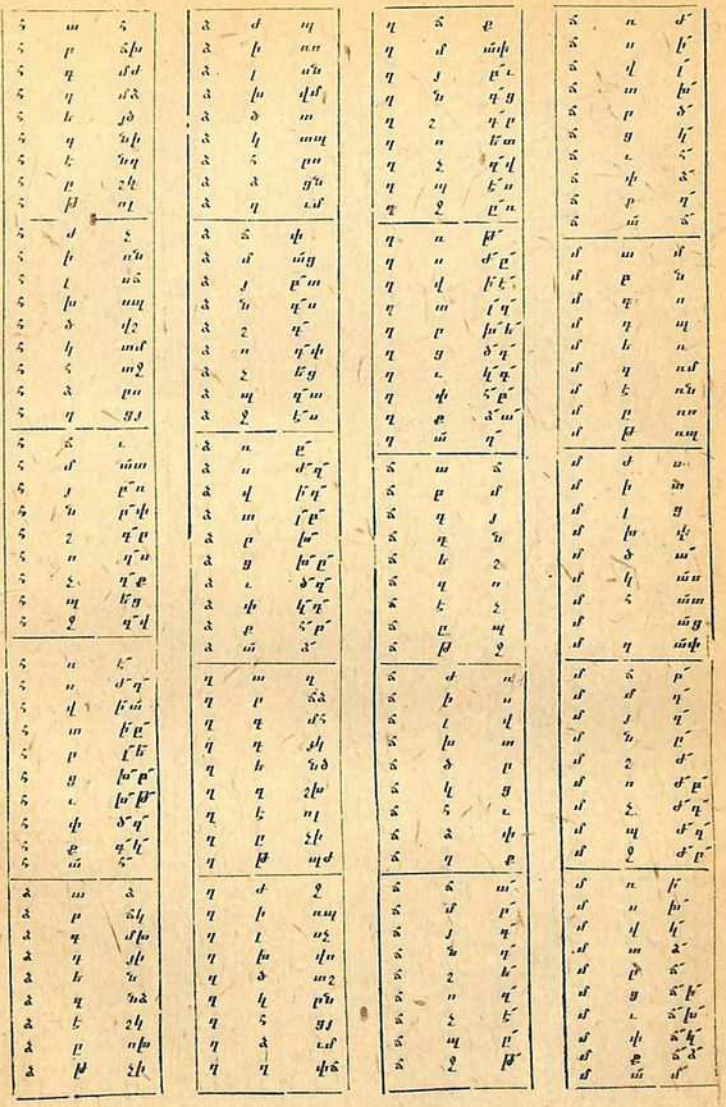
Գլուխ երրորդ համարոզութեանն[2]), որ կոչի բազմապատիկք:

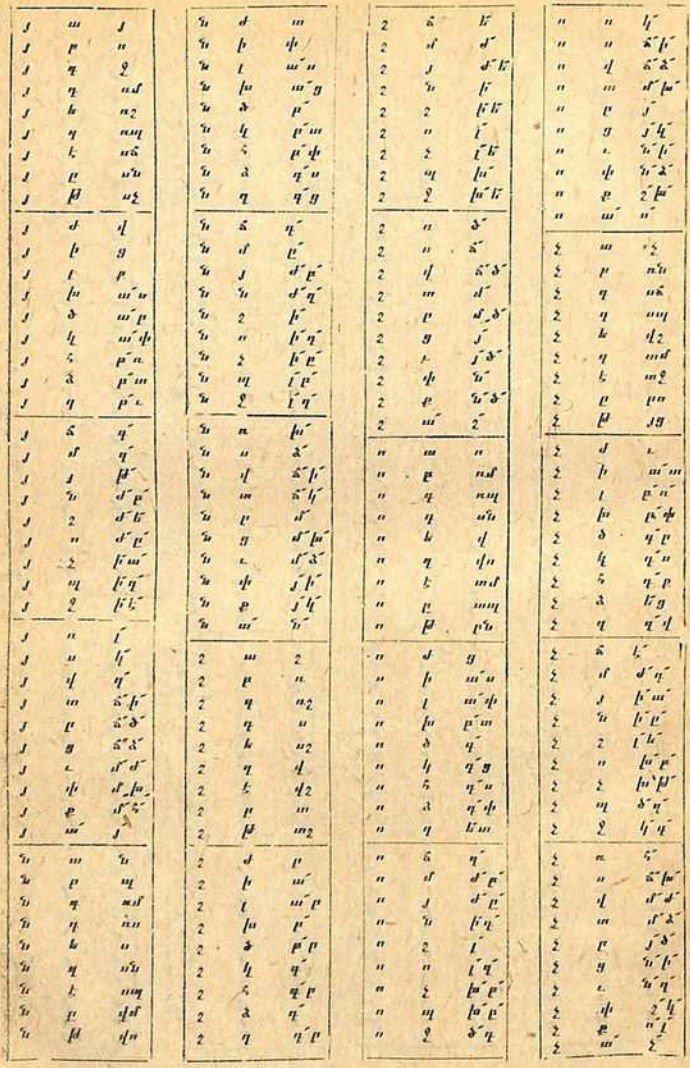
ա	ա	ա[3])
ա	բ	բ
ա	գ	գ
ա	դ	դ
ա	ե	ե
ա	զ	զ
ա	է	է
ա	ը	ը
ա	թ	թ
ա	ժ	ժ
ա	ի	ի
ա	լ	լ
ա	խ	խ
ա	ծ	ծ
ա	կ	կ
ա	հ	հ
ա	ձ	ձ
ա	ղ	ղ
ա	ճ	ճ
ա	մ	մ
ա	յ	յ
ա	ն	ն
ա	շ	շ
ա	ո	ո
ա	չ	չ
ա	պ	պ
ա	ջ	ջ
ա	ռ	ռ
ա	ս	ս
ա	վ	վ
ա	տ	տ
ա	ր	ր
ա	ց	ց
ա	ւ	ւ
ա	փ	փ
ա	ք	ք
ա	օ	օ
ա	ֆ	ֆ
բ	ա	բ
բ	բ	բ
բ	գ	գ
բ	դ	բ
բ	ե	բ
բ	զ	բ
բ	է	բ
բ	ը	բ
բ	թ	բ
բ	ժ	բ
բ	ի	բ
բ	լ	բ
բ	խ	բ
բ	ծ	բ
բ	կ	բ
բ	հ	բ
բ	ձ	բ
բ	ղ	բ
բ	ճ	բ
բ	մ	բ
բ	յ	բ
բ	ն	բ
բ	շ	բ
բ	ո	բ
բ	չ	բ
բ	պ	բ
բ	ջ	բ
բ	ռ	բ
բ	ս	բ
բ	վ	բ
բ	տ	բ
բ	ր	բ
բ	ց	բ
բ	ւ	բ
բ	փ	բ
բ	ք	բ
բ	օ	բ
բ	ֆ	բ
գ	ա	գ
գ	բ	գ
գ	գ	գ
գ	դ	գ
գ	ե	գ
գ	զ	գ
գ	է	գ
գ	ը	գ
գ	թ	գ
գ	ժ	գ
գ	ի	գ
գ	լ	գ
գ	խ	գ
գ	ծ	գ
գ	կ	գ
գ	հ	գ
գ	ձ	գ
գ	ղ	գ
գ	ճ	գ
գ	մ	գ
գ	յ	գ
գ	ն	գ
գ	շ	գ
գ	ո	գ
գ	չ	գ
գ	պ	գ
գ	ջ	գ
գ	ռ	գ
գ	ս	գ
գ	վ	գ
գ	տ	գ
գ	ր	գ
գ	ց	գ
գ	ւ	գ
գ	փ	գ
գ	ք	գ
գ	օ	գ
գ	ֆ	գ
դ	ա	դ
դ	բ	դ
դ	գ	դ
դ	դ	դ
դ	ե	դ
դ	զ	դ
դ	է	դ
դ	ը	դ
դ	թ	դ
դ	ժ	դ
դ	ի	դ
դ	լ	դ
դ	խ	դ
դ	ծ	դ
դ	կ	դ
դ	հ	դ
դ	ձ	դ
դ	ղ	դ
դ	ճ	դ
դ	մ	դ
դ	յ	դ
դ	ն	դ
դ	շ	դ
դ	ո	դ
դ	չ	դ
դ	պ	դ
դ	ջ	դ
դ	ռ	դ
դ	ս	դ
դ	վ	դ
դ	տ	դ
դ	ր	դ
դ	ց	դ
դ	ւ	դ
դ	փ	դ
դ	ք	դ
դ	օ	դ
դ	ֆ	դ
ե	ա	ե
ե	բ	ե
ե	գ	ե
ե	դ	ե
ե	ե	ե
ե	զ	ե
ե	է	ե
ե	ը	ե
ե	թ	ե
ե	ժ	ե
ե	ի	ե
ե	լ	ե
ե	խ	ե
ե	ծ	ե
ե	կ	ե
ե	հ	ե
ե	ձ	ե
ե	ղ	ե
ե	ճ	ե
ե	մ	ե
ե	յ	ե
ե	ն	ե
ե	շ	ե
ե	ո	ե
ե	չ	ե
ե	պ	ե
ե	ջ	ե
ե	ռ	ե
ե	ս	ե
ե	վ	ե
ե	տ	ե
ե	ր	ե
ե	ց	ե
ե	ւ	ե
ե	փ	ե
ե	ք	ե
ե	օ	ե
ե	ֆ	ե
զ	ա	զ
զ	բ	զ
զ	գ	զ
զ	դ	զ
զ	ե	զ
զ	զ	զ
զ	է	զ
զ	ը	զ
զ	թ	զ
զ	ժ	զ
զ	ի	զ
զ	լ	զ
զ	խ	զ
զ	ծ	զ
զ	կ	զ
զ	հ	զ
զ	ձ	զ
զ	ղ	զ
զ	ճ	զ
զ	մ	զ
զ	յ	զ
զ	ն	զ
զ	շ	զ
զ	ո	զ
զ	չ	զ
զ	պ	զ
զ	ջ	զ
զ	ռ	զ
զ	ս	զ
զ	վ	զ
զ	տ	զ
զ	ր	զ
զ	ց	զ
զ	ւ	զ
զ	փ	զ
զ	ք	զ
զ	օ	զ
զ	ֆ	զ
է	ա	է
է	բ	է
է	գ	է
է	դ	է
է	ե	է
է	զ	է
է	է	է
է	ը	է
է	թ	է
է	ժ	է
է	ի	է
է	լ	է
է	խ	է
է	ծ	է
է	կ	է
է	հ	է
է	ձ	է
է	ղ	է
է	ճ	է
է	մ	է
է	յ	է
է	ն	է
է	շ	է
է	ո	է
է	չ	է
է	պ	է
է	ջ	է
է	ռ	է
է	ս	է
է	վ	է
է	տ	է
է	ր	է
է	ց	է
է	ւ	է
է	փ	է
է	ք	է
է	օ	է
է	ֆ	է
ը	ա	ը
ը	բ	ը
ը	գ	ը
ը	դ	ը
ը	ե	ը
ը	զ	ը
ը	է	ը
ը	ը	ը
ը	թ	ը
ը	ժ	ը
ը	ի	ը
ը	լ	ը
ը	խ	ը
ը	ծ	ը
ը	կ	ը
ը	հ	ը
ը	ձ	ը
ը	ղ	ը
ը	ճ	ը
ը	մ	ը
ը	յ	ը
ը	ն	ը
ը	շ	ը
ը	ո	ը
ը	չ	ը
ը	պ	ը
ը	ջ	ը
ը	ռ	ը
ը	ս	ը
ը	վ	ը
ը	տ	ը
ը	ր	ը
ը	ց	ը
ը	ւ	ը
ը	փ	ը
ը	ք	ը
ը	օ	ը
ը	ֆ	ը
թ	ա	թ
թ	բ	թ
թ	գ	թ
թ	դ	թ
թ	ե	թ
թ	զ	թ
թ	է	թ
թ	ը	թ
թ	թ	թ
թ	ժ	թ
թ	ի	թ
թ	լ	թ
թ	խ	թ
թ	ծ	թ
թ	կ	թ
թ	հ	թ
թ	ձ	թ
թ	ղ	թ
թ	ճ	թ
թ	մ	թ
թ	յ	թ
թ	ն	թ
թ	շ	թ
թ	ո	թ
թ	չ	թ
թ	պ	թ
թ	ջ	թ
թ	ռ	թ
թ	ս	թ
թ	վ	թ
թ	տ	թ
թ	ր	թ
թ	ց	թ
թ	ւ	թ
թ	փ	թ
թ	ք	թ
թ	օ	թ
թ	ֆ	թ
ժ	ա	ժ
ժ	բ	ժ
ժ	գ	ժ
ժ	դ	ժ
ժ	ե	ժ
ժ	զ	ժ
ժ	է	ժ
ժ	ը	ժ
ժ	թ	ժ
ժ	ժ	ժ
ժ	ի	ժ
ժ	լ	ժ
ժ	խ	ժ
ժ	ծ	ժ
ժ	կ	ժ
ժ	հ	ժ
ժ	ձ	ժ
ժ	ղ	ժ
ժ	ճ	ժ
ժ	մ	ժ
ժ	յ	ժ
ժ	ն	ժ
ժ	շ	ժ
ժ	ո	ժ
ժ	չ	ժ
ժ	պ	ժ
ժ	ջ	ժ
ժ	ռ	ժ
ժ	ս	ժ
ժ	վ	ժ
ժ	տ	ժ
ժ	ր	ժ
ժ	ց	ժ
ժ	ւ	ժ
ժ	փ	ժ
ժ	ք	ժ
ժ	օ	ժ
ժ	ֆ	ժ
ի	ա	ի
ի	բ	ի
ի	գ	ի
ի	դ	ի
ի	ե	ի
ի	զ	ի
ի	է	ի
ի	ը	ի
ի	թ	ի
ի	ժ	ի
ի	ի	ի
ի	լ	ի
ի	խ	ի
ի	ծ	ի
ի	կ	ի
ի	հ	ի
ի	ձ	ի
ի	ղ	ի
ի	ճ	ի
ի	մ	ի
ի	յ	ի
ի	ն	ի
ի	շ	ի
ի	ո	ի
ի	չ	ի
ի	պ	ի
ի	ջ	ի
ի	ռ	ի
ի	ս	ի
ի	վ	ի
ի	տ	ի
ի	ր	ի
ի	ց	ի
ի	ւ	ի
ի	փ	ի
ի	ք	ի
ի	օ	ի
ի	ֆ	ի
լ	ա	լ
լ	բ	լ
լ	գ	լ
լ	դ	լ
լ	ե	լ
լ	զ	լ
լ	է	լ
լ	ը	լ
լ	թ	լ
լ	ժ	լ
լ	ի	լ
լ	լ	լ
լ	խ	լ
լ	ծ	լ
լ	կ	լ
լ	հ	լ
լ	ձ	լ
լ	ղ	լ
լ	ճ	լ
լ	մ	լ
լ	յ	լ
լ	ն	լ
լ	շ	լ
լ	ո	լ
լ	չ	լ
լ	պ	լ
լ	ջ	լ
լ	ռ	լ
լ	ս	լ
լ	վ	լ
լ	տ	լ
լ	ր	լ
լ	ց	լ
լ	ւ	լ
լ	փ	լ
լ	ք	լ
լ	օ	լ
լ	ֆ	լ
խ	ա	խ
խ	բ	խ
խ	գ	խ
խ	դ	խ
խ	ե	խ
խ	զ	խ
խ	է	խ
խ	ը	խ
խ	թ	խ
խ	ժ	խ
խ	ի	խ
խ	լ	խ
խ	խ	խ
խ	ծ	խ
խ	կ	խ
խ	հ	խ
խ	ձ	խ
խ	ղ	խ
խ	ճ	խ
խ	մ	խ
խ	յ	խ
խ	ն	խ
խ	շ	խ
խ	ո	խ
խ	չ	խ
խ	պ	խ
խ	ջ	խ
խ	ռ	խ
խ	ս	խ
խ	վ	խ
խ	տ	խ
խ	ր	խ
խ	ց	խ
խ	ւ	խ
խ	փ	խ
խ	ք	խ
խ	օ	խ
խ	ֆ	խ
ծ	ա	ծ
ծ	բ	ծ
ծ	գ	ծ
ծ	դ	ծ
ծ	ե	ծ
ծ	զ	ծ
ծ	է	ծ
ծ	ը	ծ
ծ	թ	ծ
ծ	ժ	ծ
ծ	ի	ծ
ծ	լ	ծ
ծ	խ	ծ
ծ	ծ	ծ
ծ	կ	ծ
ծ	հ	ծ
ծ	ձ	ծ
ծ	ղ	ծ
ծ	ճ	ծ
ծ	մ	ծ
ծ	յ	ծ
ծ	ն	ծ
ծ	շ	ծ
ծ	ո	ծ
ծ	չ	ծ
ծ	պ	ծ
ծ	ջ	ծ
ծ	ռ	ծ
ծ	ս	ծ
ծ	վ	ծ
ծ	տ	ծ
ծ	ր	ծ
ծ	ց	ծ
ծ	ւ	ծ
ծ	փ	ծ
ծ	ք	ծ
ծ	օ	ծ
ծ	ֆ	ծ
կ	ա	կ
կ	բ	կ
կ	գ	կ
կ	դ	կ
կ	ե	կ
կ	զ	կ
կ	է	կ
կ	ը	կ
կ	թ	կ
կ	ժ	կ
կ	ի	կ
կ	լ	կ
կ	խ	կ
կ	ծ	կ
կ	կ	կ
կ	հ	կ
կ	ձ	կ
կ	ղ	կ
կ	ճ	կ
կ	մ	կ
կ	յ	կ
կ	ն	կ
կ	շ	կ
կ	ո	կ
կ	չ	կ
կ	պ	կ
կ	ջ	կ
կ	ռ	կ
կ	ս	կ
կ	վ	կ
կ	տ	կ
կ	ր	կ
կ	ց	կ
կ	ւ	կ
կ	փ	կ
կ	ք	կ
կ	օ	կ
կ	ֆ	կ
հ	ա	հ
հ	բ	հ
հ	գ	հ
հ	դ	հ
հ	ե	հ
հ	զ	հ
հ	է	հ
հ	ը	հ
հ	թ	հ
հ	ժ	հ
հ	ի	հ
հ	լ	հ
հ	խ	հ
հ	ծ	հ
հ	կ	հ
հ	հ	հ
հ	ձ	հ
հ	ղ	հ
հ	ճ	հ
հ	մ	հ
հ	յ	հ
հ	ն	հ
հ	շ	հ
հ	ո	հ
հ	չ	հ
հ	պ	հ
հ	ջ	հ
հ	ռ	հ
հ	ս	հ
հ	վ	հ
հ	տ	հ
հ	ր	հ
հ	ց	հ
հ	ւ	հ
հ	փ	հ
հ	ք	հ
հ	օ	հ
հ	ֆ	հ
ձ	ա	ձ
ձ	բ	ձ
ձ	գ	ձ
ձ	դ	ձ
ձ	ե	ձ
ձ	զ	ձ
ձ	է	ձ
ձ	ը	ձ
ձ	թ	ձ
ձ	ժ	ձ
ձ	ի	ձ
ձ	լ	ձ
ձ	խ	ձ
ձ	ծ	ձ
ձ	կ	ձ
ձ	հ	ձ
ձ	ձ	ձ
ձ	ղ	ձ
ձ	ճ	ձ
ձ	մ	ձ
ձ	յ	ձ
ձ	ն	ձ
ձ	շ	ձ
ձ	ո	ձ
ձ	չ	ձ
ձ	պ	ձ
ձ	ջ	ձ
ձ	ռ	ձ
ձ	ս	ձ
ձ	վ	ձ
ձ	տ	ձ
ձ	ր	ձ
ձ	ց	ձ
ձ	ւ	ձ
ձ	փ	ձ
ձ	ք	ձ
ձ	օ	ձ
ձ	ֆ	ձ
ղ	ա	ղ
ղ	բ	ղ
ղ	գ	ղ
ղ	դ	ղ
ղ	ե	ղ
ղ	զ	ղ
ղ	է	ղ
ղ	ը	ղ
ղ	թ	ղ
ղ	ժ	ղ
ղ	ի	ղ
ղ	լ	ղ
ղ	խ	ղ
ղ	ծ	ղ
ղ	կ	ղ
ղ	հ	ղ
ղ	ձ	ղ
ղ	ղ	ղ
ղ	ճ	ղ
ղ	մ	ղ
ղ	յ	ղ
ղ	ն	ղ
ղ	շ	ղ
ղ	ո	ղ
ղ	չ	ղ
ղ	պ	ղ
ղ	ջ	ղ
ղ	ռ	ղ
ղ	ս	ղ
ղ	վ	ղ
ղ	տ	ղ
ղ	ր	ղ
ղ	ց	ղ
ղ	ւ	ղ
ղ	փ	ղ
ղ	ք	ղ
ղ	օ	ղ
ղ	ֆ	ղ
ճ	ա	ճ
ճ	բ	ճ
ճ	գ	ճ
ճ	դ	ճ
ճ	ե	ճ
ճ	զ	ճ
ճ	է	ճ
ճ	ը	ճ
ճ	թ	ճ
ճ	ժ	ճ
ճ	ի	ճ
ճ	լ	ճ
ճ	խ	ճ
ճ	ծ	ճ
ճ	կ	ճ
ճ	հ	ճ
ճ	ձ	ճ
ճ	ղ	ճ
ճ	ճ	ճ
ճ	մ	ճ
ճ	յ	ճ
ճ	ն	ճ
ճ	շ	ճ
ճ	ո	ճ
ճ	չ	ճ
ճ	պ	ճ
ճ	ջ	ճ
ճ	ռ	ճ
ճ	ս	ճ
ճ	վ	ճ
ճ	տ	ճ
ճ	ր	ճ
ճ	ց	ճ
ճ	ւ	ճ
ճ	փ	ճ
ճ	ք	ճ
ճ	օ	ճ
ճ	ֆ	ճ
մ	ա	մ
մ	բ	մ
մ	գ	մ
մ	դ	մ
մ	ե	մ
մ	զ	մ
մ	է	մ
մ	ը	մ
մ	թ	մ
մ	ժ	մ
մ	ի	մ
մ	լ	մ
մ	խ	մ
մ	ծ	մ
մ	կ	մ
մ	հ	մ
մ	ձ	մ
մ	ղ	մ
մ	ճ	մ
մ	մ	մ
մ	յ	մ
մ	ն	մ
մ	շ	մ
մ	ո	մ
մ	չ	մ
մ	պ	մ
մ	ջ	մ
մ	ռ	մ
մ	ս	մ
մ	վ	մ
մ	տ	մ
մ	ր	մ
մ	ց	մ
մ	ւ	մ
մ	փ	մ
մ	ք	մ
մ	օ	մ
մ	ֆ	մ
յ	ա	յ
յ	բ	յ
յ	գ	յ
յ	դ	յ
յ	ե	յ
յ	զ	յ
յ	է	յ
յ	ը	յ
յ	թ	յ
յ	ժ	յ
յ	ի	յ
յ	լ	յ
յ	խ	յ
յ	ծ	յ
յ	կ	յ
յ	հ	յ
յ	ձ	յ
յ	ղ	յ
յ	ճ	յ
յ	մ	յ
յ	յ	յ
յ	ն	յ
յ	շ	յ
յ	ո	յ
յ	չ	յ
յ	պ	յ
յ	ջ	յ
յ	ռ	յ
յ	ս	յ
յ	վ	յ
յ	տ	յ
յ	ր	յ
յ	ց	յ
յ	ւ	յ
յ	փ	յ
յ	ք	յ
յ	օ	յ
յ	ֆ	յ
ն	ա	ն
ն	բ	ն
ն	գ	ն
ն	դ	ն
ն	ե	ն
ն	զ	ն
ն	է	ն
ն	ը	ն
ն	թ	ն
ն	ժ	ն
ն	ի	ն
ն	լ	ն
ն	խ	ն
ն	ծ	ն
ն	կ	ն
ն	հ	ն
ն	ձ	ն
ն	ղ	ն
ն	ճ	ն
ն	մ	ն
ն	յ	ն
ն	ն	ն
ն	շ	ն
ն	ո	ն
ն	չ	ն
ն	պ	ն
ն	ջ	ն
ն	ռ	ն
ն	ս	ն
ն	վ	ն
ն	տ	ն
ն	ր	ն
ն	ց	ն
ն	ւ	ն
ն	փ	ն
ն	ք	ն
ն	օ	ն
ն	ֆ	ն
շ	ա	շ
շ	բ	շ
շ	գ	շ
շ	դ	շ
շ	ե	շ
շ	զ	շ
շ	է	շ
շ	ը	շ
շ	թ	շ
շ	ժ	շ
շ	ի	շ
շ	լ	շ
շ	խ	շ
շ	ծ	շ
շ	կ	շ
շ	հ	շ
շ	ձ	շ
շ	ղ	շ
շ	ճ	շ
շ	մ	շ
շ	յ	շ
շ	ն	շ
շ	շ	շ
շ	ո	շ
շ	չ	շ
շ	պ	շ
շ	ջ	շ
շ	ռ	շ
շ	ս	շ
շ	վ	շ
շ	տ	շ
շ	ր	շ
շ	ց	շ
շ	ւ	շ
շ	փ	շ
շ	ք	շ
շ	օ	շ
շ	ֆ	շ
ո	ա	ո
ո	բ	ո
ո	գ	ո
ո	դ	ո
ո	ե	ո
ո	զ	ո
ո	է	ո
ո	ը	ո
ո	թ	ո
ո	ժ	ո
ո	ի	ո
ո	լ	ո
ո	խ	ո
ո	ծ	ո
ո	կ	ո
ո	հ	ո
ո	ձ	ո
ո	ղ	ո
ո	ճ	ո
ո	մ	ո
ո	յ	ո
ո	ն	ո
ո	շ	ո
ո	ո	ո
ո	չ	ո
ո	պ	ո
ո	ջ	ո
ո	ռ	ո
ո	ս	ո
ո	վ	ո
ո	տ	ո
ո	ր	ո
ո	ց	ո
ո	ւ	ո
ո	փ	ո
ո	ք	ո
ո	օ	ո
ո	ֆ	ո
չ	ա	չ
չ	բ	չ
չ	գ	չ
չ	դ	չ
չ	ե	չ
չ	զ	չ
չ	է	չ
չ	ը	չ
չ	թ	չ
չ	ժ	չ
չ	ի	չ
չ	լ	չ
չ	խ	չ
չ	ծ	չ
չ	կ	չ
չ	հ	չ
չ	ձ	չ
չ	ղ	չ
չ	ճ	չ
չ	մ	չ
չ	յ	չ
չ	ն	չ
չ	շ	չ
չ	ո	չ
չ	չ	չ
չ	պ	չ
չ	ջ	չ
չ	ռ	չ
չ	ս	չ
չ	վ	չ
չ	տ	չ
չ	ր	չ
չ	ց	չ
չ	ւ	չ
չ	փ	չ
չ	ք	չ
չ	օ	չ
չ	ֆ	չ
պ	ա	պ
պ	բ	պ
պ	գ	պ
պ	դ	պ
պ	ե	պ
պ	զ	պ
պ	է	պ
պ	ը	պ
պ	թ	պ
պ	ժ	պ
պ	ի	պ
պ	լ	պ
պ	խ	պ
պ	ծ	պ
պ	կ	պ
պ	հ	պ
պ	ձ	պ
պ	ղ	պ
պ	ճ	պ
պ	մ	պ
պ	յ	պ
պ	ն	պ
պ	շ	պ
պ	ո	պ
պ	չ	պ
պ	պ	պ
պ	ջ	պ
պ	ռ	պ
պ	ս	պ
պ	վ	պ
պ	տ	պ
պ	ր	պ
պ	ց	պ
պ	ւ	պ
պ	փ	պ
պ	ք	պ
պ	օ	պ
պ	ֆ	պ
ջ	ա	ջ
ջ	բ	ջ
ջ	գ	ջ
ջ	դ	ջ
ջ	ե	ջ
ջ	զ	ջ
ջ	է	ջ
ջ	ը	ջ
ջ	թ	ջ
ջ	ժ	ջ
ջ	ի	ջ
ջ	լ	ջ
ջ	խ	ջ
ջ	ծ	ջ
ջ	կ	ջ
ջ	հ	ջ
ջ	ձ	ջ
ջ	ղ	ջ
ջ	ճ	ջ
ջ	մ	ջ
ջ	յ	ջ
ջ	ն	ջ
ջ	շ	ջ
ջ	ո	ջ
ջ	չ	ջ
ջ	պ	ջ
ջ	ջ	ջ
ջ	ռ	ջ
ջ	ս	ջ
ջ	վ	ջ
ջ	տ	ջ
ջ	ր	ջ
ջ	ց	ջ
ջ	ւ	ջ
ջ	փ	ջ
ջ	ք	ջ
ջ	օ	ջ
ջ	ֆ	ջ
ռ	ա	ռ
ռ	բ	ռ
ռ	գ	ռ
ռ	դ	ռ
ռ	ե	ռ
ռ	զ	ռ
ռ	է	ռ
ռ	ը	ռ
ռ	թ	ռ
ռ	ժ	ռ
ռ	ի	ռ
ռ	լ	ռ
ռ	խ	ռ
ռ	ծ	ռ
ռ	կ	ռ
ռ	հ	ռ
ռ	ձ	ռ
ռ	ղ	ռ
ռ	ճ	ռ
ռ	մ	ռ
ռ	յ	ռ
ռ	ն	ռ
ռ	շ	ռ
ռ	ո	ռ
ռ	չ	ռ
ռ	պ	ռ
ռ	ջ	ռ
ռ	ռ	ռ
ռ	ս	ռ
ռ	վ	ռ
ռ	տ	ռ
ռ	ր	ռ
ռ	ց	ռ
ռ	ւ	ռ
ռ	փ	ռ
ռ	ք	ռ
ռ	օ	ռ
ռ	ֆ	ռ
ս	ա	ս
ս	բ	ս
ս	գ	ս
ս	դ	ս
ս	ե	ս
ս	զ	ս
ս	է	ս
ս	ը	ս
ս	թ	ս
ս	ժ	ս
ս	ի	ս
ս	լ	ս
ս	խ	ս
ս	ծ	ս
ս	կ	ս
ս	հ	ս
ս	ձ	ս
ս	ղ	ս
ս	ճ	ս
ս	մ	ս
ս	յ	ս
ս	ն	ս
ս	շ	ս
ս	ո	ս
ս	չ	ս
ս	պ	ս
ս	ջ	ս
ս	ռ	ս
ս	ս	ս
ս	վ	ս
ս	տ	ս
ս	ր	ս
ս	ց	ս
ս	ւ	ս
ս	փ	ս
ս	ք	ս
ս	օ	ս
ս	ֆ	ս
վ	ա	վ
վ	բ	վ
վ	գ	վ
վ	դ	վ
վ	ե	վ
վ	զ	վ
վ	է	վ
վ	ը	վ
վ	թ	վ
վ	ժ	վ
վ	ի	վ
վ	լ	վ
վ	խ	վ
վ	ծ	վ
վ	կ	վ
վ	հ	վ
վ	ձ	վ
վ	ղ	վ
վ	ճ	վ
վ	մ	վ
վ	յ	վ
վ	ն	վ
վ	շ	վ
վ	ո	վ
վ	չ	վ
վ	պ	վ
վ	ջ	վ
վ	ռ	վ
վ	ս	վ
վ	վ	վ
վ	տ	վ
վ	ր	վ
վ	ց	վ
վ	ւ	վ
վ	փ	վ
վ	ք	վ
վ	օ	վ
վ	ֆ	վ
տ	ա	տ
տ	բ	տ
տ	գ	տ
տ	դ	տ
տ	ե	տ
տ	զ	տ
տ	է	տ
տ	ը	տ
տ	թ	տ
տ	ժ	տ
տ	ի	տ
տ	լ	տ
տ	խ	տ
տ	ծ	տ
տ	կ	տ
տ	հ	տ
տ	ձ	տ
տ	ղ	տ
տ	ճ	տ
տ	մ	տ
տ	յ	տ
տ	ն	տ
տ	շ	տ
տ	ո	տ
տ	չ	տ
տ	պ	տ
տ	ջ	տ
տ	ռ	տ
տ	ս	տ
տ	վ	տ
տ	տ	տ
տ	ր	տ
տ	ց	տ
տ	ւ	տ
տ	փ	տ
տ	ք	տ
տ	օ	տ
տ	ֆ	տ
ր	ա	ր
ր	բ	ր
ր	գ	ր
ր	դ	ր
ր	ե	ր
ր	զ	ր
ր	է	ր
ր	ը	ր
ր	թ	ր
ր	ժ	ր
ր	ի	ր
ր	լ	ր
ր	խ	ր
ր	ծ	ր
ր	կ	ր
ր	հ	ր
ր	ձ	ր
ր	ղ	ր
ր	ճ	ր
ր	մ	ր
ր	յ	ր
ր	ն	ր
ր	շ	ր
ր	ո	ր
ր	չ	ր
ր	պ	ր
ր	ջ	ր
ր	ռ	ր
ր	ս	ր
ր	վ	ր
ր	տ	ր
ր	ր	ր
ր	ց	ր
ր	ւ	ր
ր	փ	ր
ր	ք	ր
ր	օ	ր
ր	ֆ	ր
ց	ա	ց
ց	բ	ց
ց	գ	ց
ց	դ	ց
ց	ե	ց
ց	զ	ց
ց	է	ց
ց	ը	ց
ց	թ	ց
ց	ժ	ց
ց	ի	ց
ց	լ	ց
ց	խ	ց
ց	ծ	ց
ց	կ	ց
ց	հ	ց
ց	ձ	ց
ց	ղ	ց
ց	ճ	ց
ց	մ	ց
ց	յ	ց
ց	ն	ց
ց	շ	ց
ց	ո	ց
ց	չ	ց
ց	պ	ց
ց	ջ	ց
ց	ռ	ց
ց	ս	ց
ց	վ	ց
ց	տ	ց
ց	ր	ց
ց	ց	ց
ց	ւ	ց
ց	փ	ց
ց	ք	ց
ց	օ	ց
ց	ֆ	ց
ւ	ա	ւ
ւ	բ	ւ
ւ	գ	ւ
ւ	դ	ւ
ւ	ե	ւ
ւ	զ	ւ
ւ	է	ւ
ւ	ը	ւ
ւ	թ	ւ
ւ	ժ	ւ
ւ	ի	ւ
ւ	լ	ւ
ւ	խ	ւ
ւ	ծ	ւ
ւ	կ	ւ
ւ	հ	ւ
ւ	ձ	ւ
ւ	ղ	ւ
ւ	ճ	ւ
ւ	մ	ւ
ւ	յ	ւ
ւ	ն	ւ
ւ	շ	ւ
ւ	ո	ւ
ւ	չ	ւ
ւ	պ	ւ
ւ	ջ	ւ
ւ	ռ	ւ
ւ	ս	ւ
ւ	վ	ւ
ւ	տ	ւ
ւ	ր	ւ
ւ	ց	ւ
ւ	ւ	ւ
ւ	փ	ւ
ւ	ք	ւ
ւ	օ	ւ
ւ	ֆ	ւ
փ	ա	փ
փ	բ	փ
փ	գ	փ
փ	դ	փ
փ	ե	փ
փ	զ	փ
փ	է	փ
փ	ը	փ
փ	թ	փ
փ	ժ	փ
փ	ի	փ
փ	լ	փ
փ	խ	փ
փ	ծ	փ
փ	կ	փ
փ	հ	փ
փ	ձ	փ
փ	ղ	փ
փ	ճ	փ
փ	մ	փ
փ	յ	փ
փ	ն	փ
փ	շ	փ
փ	ո	փ
փ	չ	փ
փ	պ	փ
փ	ջ	փ
փ	ռ	փ
փ	ս	փ
փ	վ	փ
փ	տ	փ
փ	ր	փ
փ	ց	փ
փ	ւ	փ
փ	փ	փ
փ	ք	փ
փ	օ	փ
փ	ֆ	փ
ք	ա	ք
ք	բ	ք
ք	գ	ք
ք	դ	ք
ք	ե	ք
ք	զ	ք
ք	է	ք
ք	ը	ք
ք	թ	ք
ք	ժ	ք
ք	ի	ք
ք	լ	ք
ք	խ	ք

[389a]

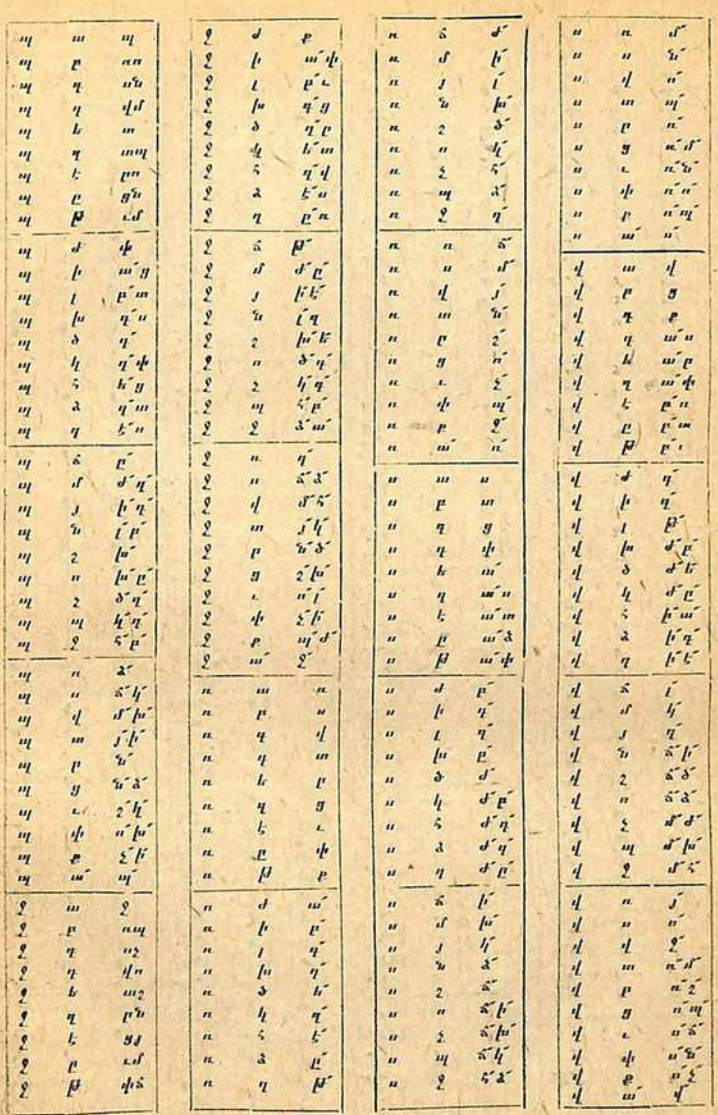

[390a]

391a

ևա	ևե	ևի
ևո	ևու	ևը
ևբ	ևգ	ևդ
ևզ	ևէ	ևը
ևթ	ևժ	ևի
ևլ	ևխ	ևծ
ևկ	ևհ	ևձ
ևղ	ևճ	ևմ
ևյ	ևն	ևշ
ևո	ևչ	ևպ
ևջ	ևռ	ևս
ևվ	ևտ	ևր
ևց	ևւ	ևփ
ևք	ևօ	ևֆ

ևև	ևա	ևե
ևի	ևո	ևու
ևը	ևբ	ևգ
ևդ	ևզ	ևէ
ևը	ևթ	ևժ
ևի	ևլ	ևխ
ևծ	ևկ	ևհ
ևձ	ևղ	ևճ
ևմ	ևյ	ևն
ևշ	ևո	ևչ
ևպ	ևջ	ևռ
ևս	ևվ	ևտ
ևր	ևց	ևւ
ևփ	ևք	ևօ
ևֆ		

ևև	ևա	ևե
ևի	ևո	ևու
ևը	ևբ	ևգ
ևդ	ևզ	ևէ
ևը	ևթ	ևժ
ևի	ևլ	ևխ
ևծ	ևկ	ևհ
ևձ	ևղ	ևճ
ևմ	ևյ	ևն
ևշ	ևո	ևչ
ևպ	ևջ	ևռ
ևս	ևվ	ևտ
ևր	ևց	ևւ
ևփ	ևք	ևօ
ևֆ		

ևև	ևա	ևե
ևի	ևո	ևու
ևը	ևբ	ևգ
ևդ	ևզ	ևէ
ևը	ևթ	ևժ
ևի	ևլ	ևխ
ևծ	ևկ	ևհ
ևձ	ևղ	ևճ
ևմ	ևյ	ևն
ևշ	ևո	ևչ
ևպ	ևջ	ևռ
ևս	ևվ	ևտ
ևր	ևց	ևւ
ևփ	ևք	ևօ
ևֆ		

| | | |

III. ԱՆԱՆԻԱՑԻ ՇԻՐԱԿԱՑՆԻՈՑ ՅԱՂԱԳՍ ԴԱՐ ԵՒ ԿՈՂԱՍ ԹՒԻՑ

Շիրակացու «Յաղագս դար և կոճաւս թուոց» այս աշխատութիւնը հրատարակվում է առաջին անգամ: Նա հայտնի է դարձել մեզ ՀՍՍՌ Մատենադարանի № 4066 ձեռագրից: Դա մեզ հայտնի միակ ունկնկում ձեռագիրն է աշխարհում, որ պահել է Շիրակացու նշված աշխատութիւնը:

Շիրակացու դար և կոճաւս թվերի այս ապյուսակը ձեռագրում ընդօրինակված է Շիրակացու բազմապատկութեան ապյուսակի չարունակութեան մեջ և, անկասկած, Շիրակացու համարողութեան մի հատվածն է հանդիսանում:

Շիրակացու դար և կոճաւս թվերը ձեռագրում ընդօրինակված է աղյուսակներով և մենք աշխատել ենք ոտագրութեան մեջ պահել այդ սկզբնաղբիւրը, թեև թվերի որոշ անհրաժեշտ տեղաշարժեր և փոփոխութիւններ կատարել ենք:

[ԱՆԱՆԻԱՑԻ ՇԻՐԱԿԱՑՆԻՈՑ ՀԱՄԱՐՈՂԻ ՅԱՂԱԳՍ ԴԱՐ ԵՒ ԿՈՃԱՍ ԹՒՈՑ]

8 b

Դարք		Կոճաւք	
բ ղ զ ը	ոճռ	ա դ ե	յճռ չճռ
ի լ կ ձ	սճռ	է թ ժ	չճռ ջճռ
մ ն օ պ	ս[ճ]ռ[3]	ւ ծ հ	ռ[ճ]ռ վ[ճ]ռ
ս տ ց փ	տ[ճ]ռ	ղ ճ յ	տ[ճ]ռ ր[ճ]ռ
ւռ խռ	ց[ճ]ռ	շ չ ջ	ք[ճ]ռ
կռ ձռ	փ[ճ]ռ	ռ վ ր	ծ[ճ]ռռ
մռ նռ	[ճճռռ][4]	ւ[5] ք	ւ[ճ]ռռ
ոռ պռ	խ[ճ]ռռ	ծռ[6] լռ ծռ	ծ[ճ]ռռ
[ճճռ][1]	կ[ճ]ռռ	հռ ղռ	հ[ճ]ռռ
խճռ	[ձճռռ]	ճռ յռ շռ	ղ[ճ]ռռ
կճռ	մ[ճ]ռռ	չռ ջռ	ճ[ճ]ռռ
ձճռ	ն[ճ]ռռ	ծՔռ լճռ	յ[ճ]ռռ[7]
մճռ[2]	ո[ճ]ռռ	ձճռ հճռ	շ[ճ]ռռ
նճռ	պ[ճ]ռռ	ղճռ ճճռ	չ[ճ]ռռ
			ջ[ճ]ռռ

1) Որոշ թվերի վրա անուեղի բյուրի նշան է դրված, որ մենք բաց ենք թողնում:
2) ճճռ փոխ. մճռ:
3) Անկյունավոր փակագծի տառերը բաց է թողնված:
4) փռռ փոխ խճռռ:
5) ւ փոխ ւռ:
6) Այստեղ տասը հազարավոր թվերը ա-ից մինչև ք կրկնված են բյուրի նշանով ա՝ է՝ ը՝ թ՝ ժ՝ ւ՝ ծ՝ հ՝ ղ՝ ճ՝ յ՝ շ՝ չ՝ ջ՝ ռ՝ վ՝ ր՝ ւ՝ ք՝:
7) Նռռ փոխ. յճռռ:

IV. [ԱՆԱՆԻԱՑԻ ՇԻՐԱԿԱՑՆԻՈՑ ՀԱՄԱՐՈՂԻ ՑԱՂԱԳՍ ՎԵՑՀԱՁԱՐԵԿԻ]

Շերտակաց. վեցհազարյակի աւելսար չորսնահարեալն է հանդիսանում նրա Դար և վոճատ թվերի և ընդօրինակված է ՀՄՄՄ Մատենադարանի № 4066 ձեռագրից, որը մեր յուսղարձակից է, որի վեց հազարյակը ամբողջի մի մեծ մասն է: Ձեռագրում աեղեր կան, ուր վեցհազարյակի աւելսարը ենթարկվել է որոշ ապաստաումների— դրեթե միշտ բաց է թողված «3» տասը, որոշ թվերի մի մասը մնացել է մի ապրատակած, մյուս մասը՝ մյուս և այլն: Մենք աշխատել ենք հնարավորս չափ ենթարկել ամեն անհամանմանության կարգի բերել այն:

[ԱՆԱՆԻԱՑԻ ՇԻՐԱԿԱՑՆԻՈՑ ՀԱՄԱՐՈՂԻ ՎԵՑՀԱՁԱՐԵԿԻ]

96	ա յ յ	խն մխ յ	խթ ճխբ յ	հր ձդ յ	պն կր յ
	բ վ յ	խգ մլ յ	ծ ճն յ	հգ ձ յ	պգ կա յ
	գ ս յ	խէ[2] մն յ	ծա ճժէ յ	հգ հթ յ	պէ կա յ
	գ շ յ	խբ մժ յ	ծր ճժէ յ	հև հր[3] յ	պբ կ յ
	է ամ յ	խթ մգ յ	ծգ ճժգ յ	հգ հէ յ	պթ կ յ
	գ ռ յ	է մ յ	ծգ ճժա յ	հէ հգ յ	ճ մ յ
	է պծէ յ	լա ձգգ յ	ծև ճթ յ	հբ հէ յ	մ ն յ
	բ չծ յ	լբ ձգն յ	ծգ ճէ յ	հթ հն յ	յ ի յ
	թ ոկն յ	լգ ճձա յ	ծէ ճև յ	ձ հգ յ	ն ժն յ
	ժ ս յ	լգ ճնգ յ	ծբ ճգ յ	ձա հգ յ	շ ժբ[4] յ
	ամ շհև յ	լն ճկա յ	ծթ ճա յ	ձբ հբ յ	ս ժ յ
	բժ շ յ	լգ ճկգ յ	կ ճ յ	ձգ հա յ	չ ը յ
	գժ նկբ յ	լէ ճկբ[1] յ	կա ղբ յ	հգ չ յ	պ կ յ
	դժ նբբ յ	լբ ճծէ յ	կբ ղգ յ	ձև կթ յ	ջ գ յ
	եժ ս յ	լթ ճծգ յ	կգ դև յ	ձգ կը յ	ս ղ յ
	գժ յհև յ	լս ճծ յ	կգ ղգ յ	ձէ կբ յ	ս գ յ
	էժ յծգ յ	խա ճգ յ	կն ղբ յ	ձբ կէ յ	վ բ յ
	բժ յգգ յ	խբ ճխբ յ	կգ գ յ	ձթ կգ յ	ա դշ յ
	քժ յնև յ	խգ ճլթ յ	կէ ձթ յ	գ կև յ	բ բշ յ
	ի յ յ	խգ ճլգ յ	կբ ձբ յ	գա կէ յ	յ ա յ
	խա մձ յ	խե ճլգ յ	կթ ձգ յ	գբ կգ յ	ւ ա յ
	խբ մճգ[1] յ	խգ ճլ յ	ճ ձև յ	գգ կգ յ	փ բ յ
	խգ մկ յ	խէ ճն յ	հա ձգ յ	գդ կգ յ	ք գ յ
	խդ մծ յ	խբ ճնէ յ			

1) ահգ փոխ. մնգ.
2) մի փոխ խէ.
3) Ներքին չորս ապրատակի երկրորդ շաբքը թաց է թողած.
4) խբ փոխ ժբ.

V. ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՅԻՐԱԿԱՑՆՈՑ ՀԱՄԱՐՈՂԻ ՅԱՂԱԳԻ ՀԱՐՑՄԱՆ ԵՒ ԼՈՒԾՄԱՆ

Ներբակաւս «Յաղագս Հարցման և լուծման»-ի նիւթեա աչխատութիւնը մենք վերցրել ենք Գ. Տ.-Մկրտչեանի հրատարակութիւնից՝ համեմատելով այն օգտագործված ձեռագրերի հետ: Նկատված տարբերակներից ներքին լուսանցքում մենք նչել ենք միայն կարևորները: Երկրորդական արժեք ունեցող տարբերակները թող են թողված՝ ուեքսը չծանրացնելու համար: ՀՍՄՄ մատեն. № 699 ձեռագիրն օգտագործված է A պատմանական նչանագրով, իսկ № 3078 ձեռագիրը՝ E նչանագրով:

ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՎԱՐԴԲՊԵՏԻ ՇԻՐԱԿՈՒՆԻՈՑ ՅԱՂԱԳՍ ՀԱՐՑՄԱՆ ԵՒ ՎՈՒԾՄԱՆ

Ա հարցումն: *Ասացէք լուսոյ ի հաւրէն իմմէ, եթէ ի ժամանակի պատերազմացն հայոց ընդ պարսս, սատիկ քաջութիւնք լինէին ի*
5 *կամաւորականէն Զաւրակաց. որպէս թէ ամենաբեայ աւուրըք երեցս*
186ա *յարձակեալ ի վերայ զաւրացն պ//արսից՝ եւ հարկանէր յաւուրն գկէս զաւրուն, եւ ի հետ մտեալ հարկանէր յերկրորդումն զչորրորդ մասն զաւրուն. եւ յերրորդումն զհետասաներորդն: Եւ մնացեալքն*
անհանգիստ վախճանեալ ի նահատակութիւն ՍՔ:
10 *Արդ պարտիմք եւ մեք իմանալ մնացելոցն, եթէ յաւուրք քան զկոտորումն ո՞րչափ էին:*

Բ հարցումն: *Այր մի յիմոց մերձաւորաց զաւմարա լեալ ի Բահլ՝ եդիտ մարզարիտ չհաւար: Եւ զարձեալ ի տուն եւ հասեալ ի Գանձակ վաճառեաց զհետասարակ մարզարտին զհատն չիսուն դրամ: Եւ*
186բ *եկեալ// ի Նախճաւան վաճառեաց զչորեւուր մասն մարզարտին եւիսնասուն դրամ զհատն: Եւ հասեալ ի Դուին, վաճառեաց զերկուասաներորդ մասն մարդարտին զհատն Ծ դրամ: Եւ մինչ ի Շիրակ աս մեզ նկն եւ*
ունէր մնացեալ մարդարտիս հատս իդ: Արդ զիտեա՞ մնացելոցքս՝ թէ

---

1 A վարդապետի Շերբակունւոյ չիմ
2 E Անանիայի յաղագս կաւաշիման նամառոդութեանն և կնոջից նաւագման: Զամենայն ասաց իմաստուն թէպետ և սակաւ ի բազմից եթէ զինչ է ընդունելութիւն, զինչ բացագրութիւն, զինչ բազմապատիկ եւ բոլորովին յաղագս բաժանմանց և ապացուցից պիտանացու եղոյր ասացելոցս քեանց համառատ քեզ ընծ// եռուքիւն առնելով փորձեցայց ի նեն սակաւուց իրը ներածուիեան հղանակի զառ ձերունեացն անցանելով բանիւ ի խորագունդն չափաւորապէս հանդիպելով: Արդ ասէն իսկ վաղվաղակի յաղագս հարցման և լուծման):
3 E եթէ
8 AE յերկրորդում փոխ յերրորդումն
9 A վախճաեա
16 A Թուին փոխ Դուին

ամենայնին քանի՞ մարգարէս է եւ կամ քանի՞ դրամ դինք մարգարէին:

Գ. հարցումն: Ասացէս լուայ ի վարդապետէն, եթէ դաղեան մարին ի Մարկիանոս Տրիկլին եւ դողացան զկէս եւ չորեւքր զանձուն. եւ
187a մանաւ// զանձաւորացն զարն Նիվ. կինդինար եւ Վ. եւ Ո զահեկան: Արդ զիտեա ի մտացելոցս, թէ ամենայնն ո՞րչափ էր զանձին:

Դ. հարցումն: Հոդ ուխտին սրբոյ Սահակայ զհինդ մանր առնուն սարկաւագունքն, եւ տասն մանր առնուն քահանայքն, եւ Սիս լիտր առնուն եպիսկոպոսունքն, եւ Ս լիտր այլ ուխտն: Արդ զիտեա', թէ
10 ընդ ամենայն քանի՞ լիտր լինին հոդն:

Ե հարցումն: Հոդ սպասիցն բաշխի այսպէս. չորս մանր պատուարացն, Ը մանր աւազացն, եւ ձՄ կինդինար այլ հնձելոցն: Արդ զիտեա, թէ ընդ ամենայն քանի՞ կինդինար լինի:

187b // Զ հարցումն: Հազար կայր իմ ի պարտիզի. եւ հասաւ մի և–
15 մատ ի պատճառս դրաւանաց եւ եկեր զհինդ եւ գԺե մանր հազարն: Եւ խնդացեալ իմ զորիորդութիւն առն, հանի զնա արագութ եւ մտեալ համարեցի զնա. եւ գտի ունջ Ճ եւ Ժ: Արդ զիտեա', թէ ընդ ամենայն քանի՞ ունջ լեալ է հազարն եւ կամ քանի՞ ունջ կերեալ է հասամին:

20 Է հարցումն: Ես ի Մարմեաւ էի, յոտանի կամականաց եւ երթեալ տեղր պատն, որս Ախուրեանն կոչեն, տեսի երամս ձկանց եւ եաւս սրկանել ուսկան: Եւ հանին զհատարակին եւ զԳ. եւ զչ
188a //երամսն: Եւ որ յոտկանէն զերծաւ, ի թարթ ընկաւ. եւ անցեալ գտի զնոսա քառասուն եւ հինգ: Արդ զիտեա' առքաւք՝ թէ ընդ ամե–
25 նայն երամն քանի՞ ճուկն լեալ է:

Ը հարցումն: Ի ժամանակի ապստամբութեանն հայոց ի պարսից եւ սպանանելոյն Կամսարականէն Զաւրակայ դՄուրէն, զնոսան արձակեաց ոմն յազատաց հայոց առ թագաւորն պարսից զոյժ արկանել նմա. եւ գնացեր աւուրն յիսուն մղոն: Եւ դինի ԺԵ աւուր լմնացեալ
30 Կամսարականէն Զաւրակայ հետամտիկս առաքէր զկնի ունել գնա,
188b որք գնացին աւուրն Չ մղոն: Արդ զի//տեա', եթէ քանի՞ աւուր հասանէին նմա:

Թ հարցումն: Որս էր Կամսարականացն ի Գէն եւ կալեալ էր երկ բազում. եւ ինձ որսամոն եաւն բերել վարպղ մի: Եւ գտան դի անմարի էր տեսլեամբ, կշռեցի եւ գտաւ վեցտասն Դ մանն ամենայն կըշռոյն. եւ դրեցին Ժ մանն, ոսքն՝ Ի, ժանիքն՝ Ղ, անձն՝ Մ եւ ԺԲ լիտր: Արդ զիտեա', թէ ընդ ամենայն քանի՞ լիտր էր վարպղն:

Ժ հարցումն: Լոք մի կալան ի Մարմեաւ ի գնան յերասխ. եւ եա կշռեցի զնա եւ գտաւ զչորս մանն ամենայն կշռոյն եւ տասն Չ,

---

1 A մարգրէն փոխ մարգաբէս
3 A յուա
7 A Սոփեա
10 A հոաւք
16 E գնա չիՀ
20 A Կամսականացոց
21 A Ախոռեանն
22 A եւ զգ չիՀ
27 A սպանելոյն
27—28 A արձակ փոխ արձակեաց
33 A թէն փոխ Գէն
35 A գ փոխ ղ
37 E լտոր փոխ լիտր
38 A լտկ փոխ լոք

եւ մէջքն ձեռ լմար: Արդ դիտեա զքէ ընդ ամենայն քանի՞ լիտր էր:
189a // ԺԱ. հարցումն: Այր մի վաճառական կանոչ ընդ երիս քաղաքս
եւ բաժ արարին յառաջնումն եւ հանին դիզս եւ դերեւոյթ լցացին: Եւ
յերկրորդ քաղաքին կիսեցին զոր ինչ ունէր եւ հանին դիզս եւ դերե-
5 ւոյթս. եւ յերրորդ քաղաքին անդրէն այլ կիսեցին եւ հանին դիզս եւ
դերեւոյթս: Եւ մինչ ի տուն եկն, մնացեալ էին դահեկանք ԺԱ: Արդ
դիտեա՛, քէ ընդ ամենայն քանի՞ դահեկան ունէր:

ԺԲ հարցումն: Նաւակ մի առնել կամէի և ըմ դրամիւնք լակ
կային եւ այլ ինչ ոչ կայր. եւ առայի ցմերձաւորս իմ՝ Տուք ինձ մէն
189b մի սակաւ ինչ, որ առնեմ // դնաւակս: Ոմն եա Գ կշռոյն, եւ ոմն եա
զԳ, եւ ոմն զՁ, ոմն զէ, եւ ոմն զԻԸ: Եւ իմ առեալ արարի զնաւակն:
Արդ դիտեա՛, քէ ընդ ամենայն քանի՞ դրամ էր նաւակն:

ԺԳ հարցումն: Ոմն յաշակերտաց իմոց առեալ ինձաբար զելեցիկս
ի Խարայ, զայր ընծայեցուցանել ինձ: Գտաւահեցան նմա երիք պարք ի
15 խաղող եւ հանին՝ առաջին պարն զիզն եւ զԳ մասն ինձ ընծայեցին,
նոյնպէս եւ երկրորդն զիզն եւ զԳ մասն, նոյնպէս և երրորդն: Եւ
զմնացեալսն երեք առ իս ինձաբար ե: Արդ դիտեա՛, քէ ընդ ամենայն
քանի՞ էր ելեալ:
190a ԺԴ հարցումն: Գինի կայր ի մի կարասի. վա // րիւ կամեալ
20 էին. եւ խակոյիկք կճեայ երեք: Եւ հրամայեցի հանել զգինին անդր.
մին տարաւ զերեք մասն եւ մինն զՁ, իսկ միւսն՝ զԺԴ, եւ զմնացեալն
յայլ սմանս հանին, եւ էր փաս ԾԴ: Արդ դիտեա՛, քէ սմենայնի
քանի՞ լեալ է:

ԺԵ հարցումն: Զի մի կայր ինձ ազնիւ, վաճառեցի եւ դնացի Գ
25 մասինն կոխան դնեցի, եւ Ը մասինն այծեան, եւ Ծ մասին եզնի,
եւ ՁԺԲ դահեկանք ոչխարս առի: Արդ դիտեա՛, քէ ընդ ամենայն
քանի՞ դահեկան լինի:

ԺԶ հարցումն: Ես ևկեղեցի չինէի. զաղաւատս մի կայայ, որ ա-
190b ծէր աւուրն ձեռ քար, եւ յետ // ԼԹ աւուր զործատուիճանն՝ միւս այլ
30 զաղաւատս կայայ, եւ ածէր աւուրն ՄԾԲ քար: Եւ որպէս նա նմա
հաւասարեաց՝ եկեղեցին կատարեցաւ: Արդ դիտեա՛, երէկ ի քանի՞
աւրն հաւասարեաց:

ԺԷ հարցումն: Նաւ մի երթայր լի ցորենով. և կէտ մի զհետ
մտեալ նաւին՝ նաւորդքն երկեան և ընկենին նմա կէս զհատակ ցո-
35 րենացն: Եւ յԲ աւուրն ընկենին զինդ մասն մնացելոյն, յերրորդումն
զԸ, ի չորրորդումն զէ: Ապա ի նաւահանգիստն հասին եւ մնաց ԻՄ:
Արդ դիտեա՛, քէ ընդ ամենայնին քանի՞ լեալ էր:
191a ԺԸ հարցումն: Ազատարէ մի էր // իմ, խանդարեցեալ եւ այլ սպաս,
արարի. զԳ մասն մեասւ մի արարի եւ զչորրորդ մասն այլ մեասւ
40 արարի եւ զէ մասն Ե բաժակս արարի եւ զվնաս երկուս սկուտեղս

---

1 E լիտր
6 A եկ փոխ եկն
9 E մէն
14 A երե փոխ երեք
15 A խաղոց
28 A կալա
29 A էե փոխ էԹ
29— A գործատուիճանն
37 A յետ էր
38 A խանդարեցեալ

արարել. եւ երկու հարեւր եւ ծ դրամ՛ ակաւառակ մի արարել: Աբէ դիտեա՛, թէ ընդ ամենայնն քանի՞ էր լեալ ապագարկն:

ԺԹ հարցումն: Այլ մի յերթս ևկեղեցիս եմուտ եւ ընդրկաց յԱստուծոյ յաստիճանաւմն, եթէ Տուր ինձ սրբալի անխմո եւ ասմ քեզ
5 Ես գահենան: Նախդիս եւ յերկրորդումն եմ/գինն, նախդիս եւ յեր-
191b րորդումն: Եւ առ իւր սչինչ մնաց: Արդ դիտեա՛, թէ // յաստիճն քանի՞ ունէր:

Ի հարցումն: Ներսեհէ կամաբարկանի Շերակայ եւ Արշաւանանաց անառն բուն կանգնէր առ ստորոտով լերինն, որում Աբահն կոչեն: Եւ
10 ի պիշերի մոջ մանն Լամակը ցուց բարձաւք: Եւ ոչ լեալ աստի արարչագն՝ ընթացեալ պատմիցին Նմա ի գնացն Թալին: Եւ Նմա իւրովի ևկեալ հանդերձ եղբարբաւքն եւ ազատաւքն եւ մտեալ կամարէին գերեզմն: Եւ եղեն կայեալք ի քաղարքի հաւատարկ երէցոն. եւ
192a եղեն ազանեանն նեսիս չորս մանս. եւ գմատագերէզն ազգ կային, որ
15 եղեւ ԺԲ մանս. // եւ եղեն մեռեալք ի ներպիէ ՅՆ հոգ: Արդ դիտեա՛, թէ ընդ ամենայնն քանի՞ լեալ էին:

ԻԱ հարցումն: Ներսեհ կամաբարկան արդի Արշաւրէ, անաւանակից եւ նախնի ազգ Ներսեհի, ի յաղթել պատերազմաւ Բահղդեացն առնու գերի սատակ յոյժ: Եւ հասեալ ի գաւառն արքունի, ընծայեցու-
20 ցանէ քաղաքացին պարսից գհատարակ գերեզմն: Եւ քանեալ գհատարակին՝ եւ ընծայէ արդեւ արքայի գնմանս: Եւ հրամարեալ ի նոցանէ գանազ յաչխարհն իւր: Եւ ևկեալ ի տուն գարձկպիսի՝ յոյժ մեծարի
192b ի նմանէ, // ոչ արդիւն գնախաթար, այլ արիս գին ոք ի քաղաքացոց: Եւ առ ազգ նմա զՔ մանս գերեզմն: Եւ ևկեալ առ ազատազգեան, զոր
25 խարաւարանն կոչեն, եւ առեալ եւս ի նմանէ մեծարեալ՝ ազգ նմա գԺԳ մանս գերեզմն: Եւ եւս յառաջ ևկեալ՝ հատանէ յաչխարհ իւր՝ եւ ընդ առաջ լինի նմա եղբայրք իւր կրտսեր Հրահատ, եւ ազգ նմա գԺԳ մանն գերեզմն: Եւ եւս յառաջ ևկեալ՝ ընդ առաջ լինին նմա ազատքն Հայոց եւ ազգ նոցա գլինն մանն գերեզմն: Եւ ևկեալ ի Վաղարշապատ,
30 ազգ ի սուբբ ևկեղեցին գԺԶ մանն գերեզմն: Եւ ևկեալ Սահակ առաջ
193a եղբայրն իւր՝ ազգ // նմա գի մանն գերեզմն: Եւ իւր մնաց ՇՀ անձն: Արդ դիտեա՛, թէ ընդ ամենայնն քանի՞ ի լեալ:

ԻԲ հարցումն: Փարաւոն արքայ Եգիպտացոց պատուէր զաբ Ծննդեան իւրոյ եւ սովորութիւն էր նորա յաւուրն յայնմ ազգ ի նա-
35 խարարացն ըստ տանկիկ պատուհան ձ կարաս գլինի խնկով կազմեալ: Արդ քանանեաքիր գայդ լոտ պատուհան ձ տանկիկն:

ԻԳ Հարցումն: Շանմարան մի էր իմ, յորում կայր գաբ կայք Մ ձ Մկնեք մանր եւ գամենայն գարին կերան: Ես մտկն մի կայայ ի նոցանէ եւ պատուհասեցի: Նա խոստով // անեաց եւ ազգ՝ Քիս Զ հատ
193b հաս: Արդ դիտեա՛, թէ ընդ ամենայնն քանի՞ հատ լեալ էր չանմարանին եւ գամ քանի՞ մկունքն որ կերանն:

---

6 A չիմաց փոխ մնաց
8 A Շերակա
11 A ընթացեալք
24 A առ
31 A ՇԾ փոխ ՇՀ
34 A սովորութիւնն էր
35 A պատուհանն
37 A բշանմարան

Իդ հարցումն: *Երեք աւազանք էին ի քաղաքին Աբենացւոց մեծաւորք եւ երեք ազուզայք պային յաւազանն: Մի ազուզայն քանզի յորդ էր, ի ժամ մի լնոյր զաւազանն. երկրորդն նուազ քան զնա՝ երկու ժամս լնոյր· եւ յերրորդն առաւել նուազ՝ յերեք ժամս լնոյր: Այդ պիտաւ, եթէ միոչ ի միասին խառնին ազուզայքն՝ ի քանի՞ երորդ մասն ժամու լնուն զաւազանն:*

191a Լուծումն Ա. հարցմանն: *// Յառաջ քան զկատարածն էին ՌՁԿ հեծեալ:*

Լուծումն Բ հարցմանն: *Եկալ էր մարզպետն հարեւր եւ քառասուն և չորս հատ և պին մարզպետի ՅՁԻ զրամ:*

Լուծումն Գ հարցմանն: *Եկալ էր գանձն կենդիներ ՌՈՁԶ:*

Լուծումն Դ հարցմանն: *Լինի հոտ ութսին ՎՄ լիտր:*

Լուծումն Ե հարցմանն: *Լինի հոտ ասպիջին կենդիներ ՄԽ:*

Լուծումն Զ հարցմանն: *Եկալ էր ունձ հազարան ՁԾ:*

Լուծումն Է հարցմանն: *Եկալ էր ընդ ամենայն ճուկն ՆԻ:*

Լուծումն Ը հարցմանն: *Հաւանէչին յուտըս ԻՆ:*

Լուծումն Թ հարցմանն: *Եկալ էր վարդն ՅԿ լիտր:*

Լուծումն ժ հարցմանն: *Եկալ էր լոքն ՄՒ լիտր:*

Լուծումն ժԱ. հարցմանն: *Ունէր վաճառականն դահեկանս ՍՅՀԶ:*

194b Լուծումն ժԲ հարցմանն: *Եկալ էր նա// ւակն ՅԲ զրամ:*

Լուծումն ժԳ հարցմանն: *Եկալ էր խնձորն ՅԻ:*

Լուծումն ժԴ հարցմանն: *Էր պինին վաս հարեւր եւ քսան եւ վեց:*

Լուծումն ժԵ հարցմանն: *Եկալ էր պինք ձիոյն վեց հարեւր եւ ոսան և վեց դահեկան:*

Լուծումն ժԶ հարցմանն: *Հաւասարեաց զաղաստան յուտըս Հ:*

Լուծումն ժԷ հարցմանն: *Էր հայն ի նաւին ԻԴՒ կայք:*

Լուծումն ժԸ հարցմանն: *Եկալ էր ապտպարէն ՏՄ:*

Լուծումն ժԹ հարցմանն: *Լինի գահեկան ԻԱ. ՀՐ Ը՛:*

Լուծումն Ի հարցմանն: *Եղեւ ընդ ամենայն երկն ՍՃԿ:*

Լուծումն ԻԱ. հարցմանն: *Եկալ էր ընդ ամենայն պերճն ՍՄԽ:*

Լուծումն ԻԲ հարցմանն:

Ա. ա, c, ե՛ ժ՛, ծ՛ւ,
Բ. գ, c, ժ՛, խ՛, ձ՛ը,
Գ. ե, գ՛ ժ՛ւ, խ՛գ, կ՛, կ՛գ,
Դ. է, ե՛, ի՛, խ՛դ՝
Ե. թ, ժ՛ա՝
Զ. ժ, c, ե՛, ժ՛, ի՛բ, ւ՛, ւ՛գ՝
Է. ժբ, c, ժ՛, ի՛բ, ւ՛, ւ՛գ, ծե՛՝
195a Ը. ժգ, գ՛, ժ՛, ժ՛ւ, խ՛բ՝

---

2 A բային փոխ գային
3 A երկրորդ
4 A երեքն փոխ երըրդն
11 A է փոխ էր
12 A ՎՈ փոխ ՎՄ
13 A կենդենաբ
18 A լոբ
21 A է փոխ էր
22 A է փոխ էր
33 A ԾԷ փոխ ԾԵ
35 A ՅԳ փոխ ՅԴ
40 A ժԵ փոխ ժԷ

Թ. ժզ, ե՛, ժ՛ ի՛բ, ծ՛և
ժ. ժը, ժ՛բ, ի՛բ ի՛գ, ի՛դ

Լուծումն ԻԳ հարցմանն: *Լեալ է յշեմարանին գրեհատս* ՓՄՂԹՁ *եւ լեալ են մկունք կերատք գրեւոյն* ՃԳՅՊ:

Լուծումն ԻԴ հարցմանն: *Զուգահառնեալ ապուպայքն լնուն զաւազանն* Ի, Դ, Զ՛, ԺԶ՛, ԺԸ՛ *մասն ժամուն*:

Մի էջ Շերակացու համառօտի ձեռագրից

1 A ե՛, ժ՛ չի՛ք

VI. ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՅԻՐԱԿԱՑՆԻՈՑ ՀԱՄԱՐՈՂԻ ԽՐԱԽՃԱՆԱԿԱՆՔ

Շէրտակայու «Խրախճանականք»-ի նեղիա ուեքտաի համար հիմք է ծառայել ՀՍՍՌ Մատենադարանի երկու ձեռագիրը—№ №'699...և 3457 ձեռագիրը: Առաջին երկու ձեռագրերը մենք օգտագործել էինք «Խրախճանականք»-ի առաջին հրատարակության ժամանակ, իսկ վերջինը նոր է հայտնի դարձել մեզ և օգտագործվում է առաջին անգամ: Վերջին ձեռագրի տեքստը վերջանում է ո՛չ թէ վերջերը «Խրախճանականք»-ով, այլ շարունակվում է երկու այլ «Խրախճանականք»-ներով, որոնցից վերջինը դեռ թերի է:

Համեմատության ժամանակ № 699 ձեռագիրն օգտագործված է A տառանիշով, №... E տառանիշով, իսկ վերջինը X տառանիշով:

ԳՐԵՄ ԶԵԶ ԵՒ ԽՐԱԽՃԱՆԱԿԱՆՆ, ՅՈՐԺԱՄ Ի ԿԵՐԱԿՈՒՐՍ ԵՒ ՅԶՄՊԵԼԻՍ ԶՈՒԱՐՃԱՆԱՅՔ ԵՒ ԿԱՄԻՔ ԽԱԻՍԵԼ ԲԱՆՆ ԶՈՒԱՐՃԱՅՈՒՑԻՉՍ ԵՒ ԾԻԾԱՂԱԿԱՆՆ

Խրախճանականաւք առաչին: *Առաջիր ցրնկերն քո՝ թէ կարող եմ դիտել // յորում ժամու դու կամիցիս ուտել ճաշ եւ քանի ըմպել դինի: Եւ ասէ ասիցէ քեզ՝ թէ դիտեա՛, առաջիր՝ թէ կալ քանիսեւնութիւն ժամուն յորում կամիցիս ճաշել. և կրկնասջիր, և յաւելցես ի նա այլ եւս ե. և հինգ կրկնասջիր. և յաւելջիր ծ, եւ ծ կրկնասջիր. և կալջիր պքանիսեւնութիւն դինւոյն որչափ կամիցես ըմպել. եւ յորժամ կալեալ լինի նորա զասացեալսս քո, հարցջիր ցնա՝ թէ ո՞րչափ ունիս պիտանանալ թիւոք: Եւ որչափ ասէ նա՝ դու կալջիր. և երթ ի քաց ՅԾ թիւ հանապազորդ. և պնդակալն դիտասջիր թէ քանի հարեւր է, յորժամեւրորդ ժամու լինի ճաշն և քանի թիւ ի խնարհ քան հարեւրն մնայ, դիտասջիր եթէ այնչափ դինի ըմպէ: Ապա թէ անհմտասա ոք լինիցի յորում դարձն ասացես և հարեւրն ունիցի պղինձն, արտացես նմա պատասխանի՝ եթէ անհնար է մեզ ժամու բանել ի հարեւր նուագ:*

Խրախճանականաւք երկրորդ: *Առաջիր ցընկերն քո՝ եթէ երբեմն ի խրախնութեանն մերում եւտես պարսիկ մի պարագայիկ, պզտա մի պար // ագայից յոյն. աղաղակեաց առ նոսա ասելով. «Տայր ոք ինձ զձեզ, եւ ձեր չաւ այլ, և ի ձեր կիսոյդ չաւ այլ, և չորեւորիկ չաւ, եւ ես ի ձեզ և մեք հարեւր լինեաք: Այդ դիտեա՛ եթէ յոյն պարագայիկն*

1—2 b—յըմբևլիս
4 A բոլոր տեղերում խրախճականք ձևով
4 A—բոլոր տեղերում ցնկեր ձևով.
8 b—և կալջիր զքանիսեւնութիւն չիմ
13 b քանի թիւ թէ խնարհ մնայ քան զհարեւրն
22 A—պարագայիկն

քանի լեալ էն: Եթէ ի վեանոց ոչ լինի ընկերն քո՝ ասել խնամայ եթէ կՋ էն: Ապա եթէ յամառեալ ոչ իցէ՝ զհիւանդն նորա և անպէտսն աշխէզ քեզ ուրախասիթն լինել:

Խրախնամական երրորդ: Ասեցես ցընկերն քո՝ երթ գնա ասուն մի
5 մով գրամ ոչխար և կամիս. և ասա նմա ոչխար և դու կամիս. եթէ
197a ան // կալեալ այնչափ ձով լեալ յայտնին եւ վաճառեա գնագնահատ
հանդերձ ապահանաւքն, որպէս և գուն գնեցեր. և թիւսասէիր՝ եթէ ոչ
չամ դու առնս գնող ապահանդ, միով աւելի լինին գինք ապահանացն. և առասէիր նմա:

10 Խրախնամական չորրորդ: Առասէիր ցընկերն քո՝ եթէ կարող եմ գինել՝ եթէ քանի գրամ կայ ի քսակիդ քում: Եթէ ասիցէ քեզ՝ գինեա՛, առասէիր ցնա՝ եթէ կալ գործակատարին գրամիդ. և նայնչափ այլ կալէիր. և երկոցունցդ չափ. և ոչխարն գառասինն կայցէ. և միաբա-
197b նեալ եթէդ // կրկնասէիր. և յորժամ կատեալ լինի նորա գառապետան
15 քո, առասէիր բաշխել նմա գիտել և համբոյս, որ գարի և որ կանաս. և դու ի քո մարդ առ ի գիւնն, եթէ մի կալէիր և քանի եթէ պակ՝ յայնչափ գրամ լինի լեալ ի քսակին:

Խրախնամական ինիգերորդ: Առասէիր ցընկերն քո՝ եթէ հան ինի հատարածութիւնն որոյ լինաճ ձ ամ և ասէն հարեւր ձու քառակ: Արդ գիտեա՛՝ եթէ ընդամենն քանի լեալ է: Եթէ ետուց ոչ ի ընկերն քո՝
20 եթող կարէ գինել եթէ ցկն գեր ի ձուն, զոր գնեցեալ էր, զոր եթէ
198a ուկա ոչ իցէ՝ նորա գնա // գնեսուն ետուածքն գրեկ ուրախ առնել:

Խրախնամականի վեցերորդ: Առասէիր ցընկերն քո մինչ վաճառես գինէ վաս և առ գնչինդն յերկու գրամս, քանի գրինն Ը ունիս գրամ. և ասիցէ ցքեզ՝ թէ ԻՎ գրամ: Եւ առասէիր զու ցնա՝ եթէ ես
25 վաճառեմ նոյնպես և չահիմ գրամ մի աւելի քան գքեզ: Եւ արասէիր այսպէս. առասէիր գի, մխաձեան եգինք վաս գրամ մի և գի, մխաձեան Բ վաս գրամ մի. լինին նոյնպէս Ն եգինս. և գրամ մի աւելի չահէ-
198b լոյն առաւէտ առնես // յառաջագոյն վաճառաւքն և նորա հետացամբն զու ուրախասցես:

Խրախն·Ը· [Ա]նի թէ Բ այր առն միում գրախասան կինն: Եւ ի ժամանակս աշնան, յորժամ գալառուք Ծառացն ժողովէին, Բ գրախասքն արանցն բաժին անկաւ ի նառն Ծառերոյն Կ նուռն. և խորհեցան ի միմեանս Ծախել զԿ նուռն և գինել բաժան<ել>. իսկ առաւ միում Ա ընկերն ոչ էր ի տան և գնող ևկն նառանցն. յայնժամ ընկերն որ ի տանն էր, վաճառաց զԿ նուռն գն յԲ գրամ, որ ժողովի Կ նռնէն

---

1 A գնանոց փոխ գնանոց
3 b ուրախ լինի
7 A ապահնաւք
11 A կայ բսակդ փոխ կայ ի քսակիդ քում
14 b գառացեալս
17 b ի քսակին չիմ
21 a կարէ չիմ
22 b գեգերութիւն քառաքն
25 b յերկրորդ փոխ յերկու
25 b ունիս գրամ փոխ Ը ունիս գրամ
26 b քեզ փոխ գրեզ
29 b նոյն փոխ նոյնպես
36 X Գրչագրում թերթ 320 ա-ում միացել է հօթերորդ «երախճաճականքց»-ի մեջ մի տող ‹... և դ. լիար ը լարանցն. և առաւ գէտ ի Ա. ընկերն և գիշեր ի. Ա...› և այլն, որը թերթի լինելու պատճառով չենք բերում:

ԻԳ դրամ. և մինչ գնացեր գնոգն, ևկն միւս ընկերն նոանն, որ ոչ էր ի մօտ, «Ոչ կ իմ կամ որ պ նուռն յԲ դրամ տանի. քո՛ղ դիմ նոնկն յետ բերկ»: Ցայնժամ ընկերն, որ վաճառեալ էր, եհաս և յետս դարձոյց զդնոգ նոանցն և յԲ բաժին տարբին. գկ. նուռն ինքն կատ
5 և գկ. ընկերոջն նգնա. և առ իւր բաժին ծախեաց գԳ ի դրամ մի. և Ա. այլ ընկերն ծախեաց գիւր բաժինն գԲ ի Ա. դրամ, որ լինի առաջնոյն որ գԳն ի մի դրամ վաճառեաց գինն էին Ժ դրամ և երկրորդին որ գԲնուն իւր ի մէկ դրամ վաճառեաց էին ԺԵ դրամ. և [320b] այս օրէս օրէս վաճառեալովս բազմացան եղև
10 ԻԵ դրամ: Աւրդ հարցանելի է քէ՝ առաջին վաճառոն են յԲ դրամ ծախեցաւ, և կ նուռն ԻԳ դրամ միասեղեցաւ և երկրորդ վաճառովս այլ ե Բ դրամ վաճառեցաւ. գի Ան գԳն ի մէկ դրամ վաճառեաց և մէկն գԲն ի մէկ դրամ. եւ այսպէս պարձալ լինի ե յԲ դրամ վաճառեցաւ ԻԳ դրամ բազմազակեցաւ, երկրորդ վաճառելովս այլ են յԲ
15 դրամ բազմազակեցաւ և առ ԻԵ դրամ բազմազակեցաւ: Զի նորա. Ան Գն ի մէկ դրամ վաճառեցաւ ժ դրամ եղև և որս Բին ժ դրամ եղև նորա Ան գին պէտ, իսկ ժ նուռն այլ Բ Բ լինի ե դրամ, որ բազմազակի յԲուցն ԻԵ դրամ:

Խրախճ. Թ. [Ա]ոք յիմանացն քէ՝ առ քեզ ճ ոսկեակ և գնես
20 քեզ ճ հաւ. Գ ոգդ՝ Ա. ճնճղուկ, Բն ասեղ հաւ, Գն ոսկ. և ճնճղկին ոչ գի ևն ի Ա. ոսկեակ, ասեղ հաւն գԱն Գ ոսկեակ, գասդն ի Ե ոսկեակ. և հանդ հնարեց<ա>, որ հարիւր ոսկեակին ճ հաւ գոյ, ոչ ասելի և ոչ պակաս: Ան Բ ոսկեակին Ի ի ոսկեակ Զ ճնճղուկ և Գ ոսկեակին Ա. հաւ (Այսոքիզ ընդհատումն է տեքստը):

VII. ԾԻՐԱԿԱՑՈՒ ՀԱՄԱԲՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԻՇՏԱԿԱՐԱՆԸ

ՀՍՄՌ Մատենադարանի № 4066 ձեռագրի «Եօթնապրեանք»-ի վերջում ընդօրինակված է Երեմիայու մեծունով մի հիշատակարան, որի մասին հիշատակութիւն ունի պրոֆ. Մ. Հայրապետեանն իր «Անանիա Երեմիացու կեանքն ու գործունեութիւնը» հոդվածում (տե՛ս Մատենադարանի «Դիտական նկատիներով ժողովածու» էջ 6): Այդ հիշատակարանն անկասկած Երեմիայունն է, բայց իր ոճովը չի պատմում: Երեմիացու այդ հիշատակարանը, մեզ կարծելով, նրա համաբողոքության հիշատակարանն է, ուստի և հրաժեշտ ենք համարում այն ուղղակի Երեմիացու թելադրության վերջում:

Վասն որոյ և իմ խնդրեալ զդա բազում աշխատութեամբ և ճըշդրտեա...ոյ.. ի մէջ առեալ բերի զգեղ յերկիրս Հայոց և ի Քրիստոսասէր վէճակ արքայն Գրիգորի: Եւ սկիզբն քանհատնութեան բերման թուիս յորժամ լցեալ էր ՈԿԸ ա<ժ> ի կուսական յարդանդէ սառուածն բանի: Եւ ի մեսրոպանվտրգի չրջապատութեանն և ի ԺԲ ամի [Կոս]տանդեանոսի: Ես Անանիա Երեմիացի ի գիղջ Անէնից: Եւ զուք աշակերտք, հայեցէ՛ք և զբմացարուք:

(№ 4066, թ. 10 բ)

VIII. ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՍԱԿՍ ԲԱՑԱՅԱՅՏՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒՈՑ

Շերակացուն վերապրվող «Սակս բացայայտութեան Թուոց»-ի մասին առաջին հիշատակութիւնն ունի Գ. Զարբհանեցեանն իր՝ Մատենադրութեան պատմութեան մէջ: Հետագայում այդ տեքստի վրա կանգ է առել Մխոբանը՝ Անանիա Նարեկացու «Գիր խոստովանութեան» հրատարակութեան կապակցութեամբ: Վերջինս քննելով «Սակս բացայայտութեան Թուոց»-ի հեղինակի հարցը, եկել է այն եզրակացութեան, որ աշխատութեան վերնագրում հիշվող Անանիա Վարդապետը ո՛չ թէ Շերակացի Անանիան է, այլ Նարեկացին:

Ուսումնասիրելով «Սակս բացայայտութեան Թուոց»-ի տեքստը, մենք էս եկանք այն եզրակացութեան, որ այդ տեքստը իրոք Շերակացունը չէ: Սակայն չցանկանալով մեր կարծիքը ներկայացնել որպես անվիճելի մի ճշմարտութիւն, նպատակահարմար համարեցինք հրատարակել այն Շերակացու աշխատութիւններին չափազանց հնադարեան ձեռագրերին քննութեան առնել և վերջնականապես պարզել նրա հեղինակի հարցը: Ներկրպրպատան հարց է՝ թէ այդ աշխատութիւնը ո՞ր Անանիային է պատկանում: Չի կարելի նրա հրատարակութիւնը ձգձգել այն պատճառով, որ պարզ չէ նրա հեղինակը: Համենայն դեպս, եթե պարզվի, որ այդ Նարեկացունն է, այնուամենայնիվ տեքստը չի կորցնի իր գիտական արժէքը:

«Սակս բացայայտութեան Թուոց»-ի երկու ընդօրինակութիւն է մեզ հայտնի—ՀՄՄՌ Մատեն. №№ 499 և 3710 ձեռագրերը, որոնցից հինը № 3710 ձեռագիրն է, որից և կազմել ենք մեր ներկա տեքստը:

«Սակս բացայայտութեան Թուոց»-ը հրատարակվում է առաջին անգամ:

ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՍԱԿՍ ԲԱՑԱՅԱՅՏՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒՈՑ

Կամ եպէ ինձ սակաւ ինձ աշխատասիրել սակս Թուոց բացայայտութեան՝ ի բարմաց անուանս եղեալ: Ո՛չ յապաղս անհատութեան կամ զժուարահասութեան, այլ յապաղս անեղոյն առնելոյ՝ վարկպարագի համարեալ զանկատութիւն սոցայց տեսութեան: Եւ արդ մի ոք կարծիցէ վարկպարագի // զիւս մատոյ խոնդ՝ անխորհրդաբար ի կիր առեալ թուոց վկայութեանց զրոց սրբոց, այլ ունելոք պատճառս ի հին և ի նոր կտակարանաց, սակս այսոցիկ բացայայտութեանց: Եւ զի բարեձրադոյն տատուածային զնն ծածկեալ խորհուրդք ի մա. և այնչափ պայծառագոյնք, մինչև որք ի հեթանոսաց իմաստագոյնք էին, զսա կարծել դալ բաղկացուցիչ նիւթական գոյից, մինչ ասել ոմանց՝ և Թուոց գոյանալ գաշարհս:

Այլ մեր Քաղեալ առ աստուածընչ պիմատաս հեթանոսաց անաւրէնս, նախ ի պրոց հաղեսրաց սկսցուք բացայայտել զայսոցիկ չարչարելոյս զբաւրէնսն, և զկնի այսոցիկ պիմատասերկայն չարչարելոյ անաւրէնսն։ Եւ արդ անցուք պոր ի պլուխս պրոց պրեաց վասն սուտ նախամարգարէն Մովսէս, պոր ի սկսման արարածոց նախ զամ անուս ի կիր արարչազործն, ա՛չ կարաւատանալ Քուսոյ աւուրցն գոյացուցանել զչարխարհս, որոյ կամէն մեայն գործ ի կատարել, որ ի քննել անան պոլոր վերատուիչն գոյիցս կարող գոյր ի միասին կացուցանել, այլ վասն մեզոյ պիտուիեան առնու ի կիր պաւուցն չարաչարուիչն, զի մի՛ չիրենացուք ապիտուիեամբ անկարգարար գոյանալ աչխարհ, այլ ի ձեռն Քուսոյ աւուրց պիտացուք պրկիչիկ կարգ արարածոց և նորաւք ծանեցուք գհատիչ սուտ։ Որպէս ասէ աւուրն Գրիգոր, նեմ Ո՛չ միայն յանդիման էր փառեցեալ գչխարհս, այլ և ծանաւթ առնել զիւր առատաձեռնութիւնն եղելոց, զի մի՛ անդիտութեամբ արարչին կարծիցն արարած։ Քանզի գչխարհս կարկեաց ի վարձս պղտութեան մարդկան, զի ի ձեռն կարգաց արարածոց ծանիցի արարիչն, որպէս // ասաց Դաւիթ, եմ երկինք պատմեն զփառս Աստուծոյ։ Զի ոչ բանք խառնոնց և ոչ խոսք ճարտարոց կարող գոն այնքան պայծառապէսն յայտնել զարարիչն, որպէս ծաղումն լուսաւորացեալ ի ճաշ բարձր հնչման քարոզին և ծագեալ մինչև ի ծագս երկրի։ լուսեմամբ գոլովք մեծ արարչութեան և պայծառ քարոզք։ Զի աւուրց և գիշերոց փոխառութիւնքն, մասամբ և յամառ հեղարար խառնելոյ առ մեմեանս, աւրինաւք սիրելութեամբ և կարգաւ, բացակատարին պրոյորակութիւն առաջն՝ աւուրք, և չարաքանչ, և ամառք, և չորք յեղանակաւք։ Յորս քաղաւմ գոն խորհուրդք ծածկեալ։ որպէս ասէ Աւարքեալ, եմ Անհեւոյթ և ծածկեալ խորհուրդք Աբրաւմի արարածոյս իմացեալ ճանաչէն մշանչենասուս գործութիւն առաջնոցն նորա, զի ոչ պատանիցն առ պատասխանի վասն տկարութեան, որ այնչափ ունկնի վարդապետաւք և կարդեալ գպրութիւնք, առ ի կրթութիւն առաջնոցդիտութեան, զորս վերստին գործեալ կարդեաց Աստուած գպրութիւն գրով ի ձեռն Մովսէսի, երբ մոռացեալ գտաւքին գպրոցիկութիւնն. զի որպէս ի կրթարան գպրոց նախ գայիմաստան ուսանիցէն և ապա փոխադրեալ ի գրոցն հեղինակութիւն գործն ի գործս իմաստից չարաչարելով ընդ ինքեան և գրոցն յարմարութիւն, որպէս նախ արարածոցդա կարգեաց աստուած վերստին մարդկան աստուածայինն տիրապետել անասնոցն, երբ բնականաւք գոյացութիւնքդ գալիս գննելով, անացուք երբ ի հայելւոջ գարարիչ բոցա. և երբն այսոքիւք ոչ ծանեան գարարիչն խառնեալ եղիպտական ։ քաջագործքն յարարածս՝ գարարիչն երևցանելով փոխեցին զփառս անեղծին Աստուծոյ յկռծանելի ուրուականն պատկերս, բոլորեալք հաւատոցն Աբրահամու, որ անգիր բնական իմաստիւք իսկապէս ծանուցեալ գաղբիւրն կենաց, արբին<ի> նմանէ գանձահոսութեան բաժակ գնաւա-

42 արբ ի նմանէ

42 գանձահոսութիւն

թեան և անտեսին սեռական արժանացան[1]։ Եւ զի պիտանեալ ժողո-
354b վուրդն, զոր ազարտէ Եռայէլ // զկուրութիւն նոցա, կրկին առնու և
ձեռն առաւած ուսուցանել, ո՛չ գրաբարպատոյն խմատաս հաւատացն
Աբրահամու, այլ գաղտական ալֆավիտան՝ որ է արարածոց պիտութիւն։
Որպէս Աստուածաշունչ ասէ, թէ մինչ ազգք էաք ընդ տարերս աշխարհիս
և ծառայութեան կայաք, որք են ընթացք լուսաւորաց արեգական և
լուսնի, որք յայտնին մեզ գարնան, ղշարաթիս, գամխա և գաթրիս. որ-
պէս ասէ Դաւիթ թէ Արարիր զլուսին վասն ժամանակաց՝ որ ի մաշ-
ման և ի լրման ընդդէմ մեզ պիտութիւն մատանց, ժամուց, և ժամա-
նակաց ըստ կարգի յարկացուցանել իրր ի հայելւոջ։ Զոր փիլոն յհան-
յայտաւթենէ և ի ճշմարտութենէ գնոսա ասէ գալ։ Զի լուսով արեգական
յայտնեալ երևին արարածք և լուսով ճշդրտեալ յայտնին արարչութիւնք
չարագրութեան ժամանակաց։ Զոր ի կիր առեալ Մովսէս գրով ի պատ-
ճառս առնելոյ, զոր սիրէին նոքա կերակրատ և լրիւնատ գուարճանալ
15 նոցա. ուսուցանէ այսոքիւ գդնացս ժամանակաց, վասն որոյ սիրգրն
գայս գնէ առնելոյ երից նոցա յեգիպտոսէ։ Ամիս այս, ասէ, սիրգրն
եղիցի ձեզ ամաց, որ է սիրգրն առաջին լինելութեան մարդոյն, և
նեսան ամաոյմատս. զի ուսուցին սիրգրն լինելութեան աշխարհի և
գարնանային հաւասարահաւորութենէ լինել՝ սկսեալ արարչին գայցու-
20 ցանել զարարածս, զի նոքաւք ուսուցեալ գրոյր աշխարհս ճանաչել
զկարգ արարածոց լինելութեան աշխարհի, որք չերթեալ խաւարագ-
նած մոլորութեամբ՝ ոչ գիակին գկարդալ գրութիւնք և ոչ գարարիչս
ասցա։ Արդ՝ յայս ցուցանէ մեզ առաւածային առնելոյն գրութիւնք՝
ի թիւս ամանս կարգելոյ, եթէ զոն է սոսա խորհուրդք խմատից աս-
25 տուածային գիտութեանց. որ և արդութիւնք լինէին թուով աւուրցն
յառնելոյն և արկմարքն՝ եւթնիւք աւուրբք և եւթնիւք շարաթիվք
և ամաւք և ամաւք եւթնիւք. և յեւթնից եւթն թագութիւն մեզայ և
ազատութիւն ծառայից, որով յայս է թէ առաւեր հոգևորական մաք-
րութեանց և ազատութեանց առնէին թիւքս այսոքիկ։

30 Եւ արդ՝ զի յայտնի եղև մեզ վկայութիւն գրոց, թէ առնին խոր-
355a հուրդք խն աւգտակարք չարագրութիւնք թուոյդ, // սկսցաւք բաց-
յայտել զմիամաս, որ ի սոսա գրոն։

Եւ զի սիրգրն թուոյդ մեակն է, որպէս ասէ Պղատոն, թէ Ամե-
նայն իրք հարիկ է սիրգրն մի գալ. բայց թէ ընդէ՞ր ըստ դասի կարգի
35 ոչ ասէ՝ առաջին և երկրորդ, այլ մի, զի և լինելութեան աշխարհի
ոչ առաց առաջին, այլ եթէ եղև աւր մի։ Նախ զի ի թիւս արտաքին կո-
չի մինդ, զի ոչ ունի յմտակից նիւթական ինչ, կամ սխտ ի հեչտա-
կրութիւն, այլ արուեստական մարմին, մաթեմատիկան գաւրութիւն, էնթնա-
բաւ կատարեալ բնութիւն, որպէս ասէ Աստուածաբան Աճաջին մի-
40 ասնակն կատարեալ և ծնաւղ կատարեալ առանձնակ տարորոշ թուոյդ.
զի չարագրելով ծնանի գառանն և յինքն անգրէն գառնայ։ Եւ գար-
ձեալ ասէ՝ գառ առաջին լեալ և անթերութեամբ, մանաւանդ թէ մի և
անթակաւելի, զի ի վերին կայանն բնութ. մի և անկուածելի, զի ոչ կա-

1 արժանացաւ

բառանայ վախանորդութեան տեղի տալ երկբորդի, այլ մշանջենաւոր կայ և մնայ յերկարաձգեալ ընդ կեան։

Բայց զա առացին Պիթագորեանքն ո՛չ թիւ, այլ սկիզբն թուոյն։ Եւ զի յերկուս բաժանին թիւքդ՝ ի զար և ի կնճառ։ Եւ ի սկիզբն կաճառացդ մինդ, իսկ զարիցն՝ բն։ Եւ ոչ զսկ ասացին թիւ, այլ սկիզբն զարիցն թուոյ։ ոչ զմիահն ասացին կատարեալ թիւ, իսկ զերկեահն ոչ, (?) այլ թիւքի և անկատար։ զի ոչ ունի ժողով միարանութենէ բոլորման, այլ թուխուք և զատարկ պայծուխն բաժանեալ։ և ոչ քան Սողոմոնի՝ առատան եւակով, անհատ կատարեալ տեսակ։ զի առաջին կատարեալ թիւ ասեն զերբեահն, զի լի, հոծ և պղպղուն ունի պրպկացութիւն, որով զոյանան բնութիւնքն։ Զի ունի ամենայն գոյացութիւն՝ սկիզբն և ծայր և մէջ, որպէս ասէ Փիլոն։ զի և եւակի տարբրոշ ասի սահմանի մարմնոյ, թէպէտ և ոչ անդրադարձի առ սահմանելին։ Զի որ ինչ միանգամ մարմին եւակի տարբրոշ ասի՝ այլ ոչ որ միանգամ եւակի տարբրոշ նաև մարմին։ Արդ ի առաջին կատարեալ թիւ երբեակէդ և ծայրագոյն պատուով բարբառաճեալ, մինչ առնու զսկ ի վերայ երից անձնաւորութեանցն։ Զի միակին չարժեցելով յերկեակն, և յերբեակն եկայ մնայ։ Դադարեալ այս թուովք// առնուլ զանկումն, որով և մեր մաքրութիւն բա- 355b
20 ցայայտիցէ երեք անուամբքն և երեք ընկղմելութեամբքն յաւազանին։ Արդ՝ զառաջին զծին ասէ Փիլոն ազատ նշան, որ կոչի ուղղական, իսկ երկրորդն՝ զատական նշան, որ կոչի զիծ անլայնական և երբորդն՝ մակերևութիւն, որ կոչի անխոր մեծութիւն, որոց անմարմնոցն բնութիւնքն գոյանան։ զոր ի վարագուրացն մեկնութեան ասէր, որ ի վերայ երից սեռացն ի թռչման զոլ, զանմարմնոցն բերելով զնմանութիւն։ Սապէս և զերբեակն, որ ի խոյրս քառանկեայցէն եղեալ, ոսկի թերթն ունել արտատպութիւն և անխոր մեծութիւն, յաւելեալ անմարմնոցն բաղկացութեան և յաւելեալ թիւ մէ ի սոսա առնուլ խորութիւն, որով մարմինք գոյանան քառանկեայ տարերց ածմամբ, զոր Մովսէս մարմին ասաց ի վերջածական ճառէ խորհ. ասէ, սկսան այնորիկ անմարմին ասէմք, զի ամենայն մարմնոց սայ զինքն և սայ նախադէմ լինելով և ապա յայնութիւն առնալ մակերևոյթէ և յեր այնորիկ խորութիւն առնելով, լինի անտրակ մարմին։ և զորակութիւնն առնուլ լինի մարմին որակեալ տարբրոշ։

Արդ փախանցելի է մեզ և առասնաւր և առ քանից բացայայտութիւն, զի երից և չորից խորհուրդք ընդ միմեամբք ունին չարամանութիւն և միմեամբք բացայայտին։ Եւ ի զարիցն առաջին թիւ կատարեալ չորեակն, որ բաղկանայ յերկուց և ծնանի զութն ի կրկնակին։ բայց չարադրելով ծնանի զվեահն տարբրոշ կատարելութիւն զի միակին, յերկեակն չարադրեալ, լինի երբեակ կատարեալ թիւն և երբեակն յերբեակն չարադրեալ՝ վեցերեակն և յայտարարեալ ի քառեակն բացակատարն զվեահն տարբրոշութիւն, որ է կատարումն կատարեալ թուոյ։ Նաև չորիւք եղանակաւք առնուն չանկումն բոլոր թիւքդ։ Զի միակն ի վեահն առնու զանկումն և վեահն ի ձն,

---

10 պղպուն
40 չարդարեալ
41 վեցերեակն

խակ ձն լ Ան և Ան ի բիւրեակն, որ լինի Գ հատած: Եւ որպէս միակն և երկեակն և երրեակն և չորրեակն շարադրելով ծնանի զԵեակն, այսպէս և միակն շարայարեալ և յարարարդեալ ի քառեակ ծեակն
356a բացակատարեն զՔիւ ձեկին: Եւ դար//ձեալ շարաքուն զձն Միւն
5 հանդերձ և Ցիւն յարարարդեալ ի քառորդն ձիցն, կատարեն զՔիւ Ութն, և նոյն զարձեալ քառից Ութից շարայարեալ, զյանդումն առնուն Քուց, շարադրելով զբիւրեակն ծնանին, որ է կատարումն բոլոր Քուցդ: Եւ այսոքիկ բազկացեալ սահմանեն բոլոր Քիւք՝ յանզեալք քառիւք սեռակաւոր: Նաև բոլոր արարածք ի քառից նիւթոց
10 բազկացեալ գոյանան: Այլ և քառիւք Քոււք սահմանին աստաքինութիւնք, որով կատարի մարդն Աստուծոյ՝ երկիւք բնականի և մին աստ-ցական: Զի եռամատնեայ բնաւորի հոգին, և միւսն ևս, աստ-ցական, յարդարեալ ի աստ՝ որ է արդարութիւն՝ բացակատարեն զմարդն
լսա նմանութեան աստուծոյ: Եւ զի այսոքիկ են մասունք հոգւոյ
15 բան, ցասումն և ցանկութիւն: Եւ ասա պիտոյ է զատախարակ, որ է արդարութիւն, որով զարդարեալ կատարին մասունք ոգւոյն: Զի երկախիրատ ի վարժս կրթութեան առաջանալ ի ներհունս խմատից, որով զարդարի բանականն մասն ոգւոյն: Որպէս ասաց ամն, թէ Լանջք Բրխատոսի զիտութիւն Աստուծոյ. և որ բաղմի ի վերայ նորա՝ աս-
20 տուածաճառ լիցի: Նաև եռաթիւ լինի բազմոջ նահապետացն սահմանին անձնատրութիւնք, որով երրորդական առանձնատրութիւնքն բացայայտին մեզ, որք են յարացոյցք յարդարման բնութեանս: Որպէս ասէ Փիլոն, զի Աբրահամ զոյացութիւն և ենթակայ բնաւորի, խակ Իսահակ՝ կրթարան վարժից, խակ Յակոբ՝ կատարումն խմատից: Զի
25 ոչ է հնար ի ներհունս առաջանալ Քարց երկասիրութեան և ոչ երկասիրութիւն առրանալ Քարց բնութեան: Զի այսոքիւք Քուովք կատարեալ զարդարի մարդ բանական բնութիւն՝ վարժիւք յառաջանալ, խակ յառաջատութիւն շարաչարժեալ յարարչէ առ հուպ ենթակային, որ է կրթութիւն մահու, յորմէ ծնանի ինդութիւն հոգւոյն, որ կոչի
30 Իսահակ: Եւ դուարճութիւն այս մակարերեալ Քեակոխ արիացեալ մերձ առ հեռագոյն ենթակայն, որ է նմանիլ աստուծոյ: Եւ աստուածատես զոյով՝ վախադրեալ Յակոբայ անձնան Իսրայէլ: Եռաթիւ զարդացմամբ, սոլին Քուով ի մէջասրէի անատուկ ժամուն երեկոյ
356b Աբրահամու երից ար//անցն, անատուկ լուսոյն ընդ զիտամատնեայ
հոգի նահապետին, նաև յերրորդական աստուածատութենէն երկակի լուսատիպարութիւն ևս այլ անբաժանելի լուսոյն բաժանեալ և պատուեալ: Որպես ասէ հայրն Աստուածաբանից, երկրորդ պայծառութիւն զմարնաւանացն դասս, քանզի, որ ասաս է, յերկրորդ պայծառութենէն է և
35 երրորդ լոյս զմարդն ասէ յերից կատարեալ Քիւս բարդատածեալ, սահմանէ զբանականս: Եւ յերեալ, առաջին կատարեալ Քիւ անատնի սա: Զի և Լիակ յերից լիաբողջ Քիւս ի պարզականն զարմից առնու զանդումն Քարց աշխատութենան և ի չորրորդին ի վարձու կալեալ զՅակոբ: Եւ վարձ աշխատեցելոց է պատկ: Որպէս ասէ բանակա-
40 նաբար Քարց աշխատութենան ունի զեռաթիւ մասունս յԱստուածոյ ստացեալ, խակ քառորդն մերոյ աշխատութենանց է զեւս, ոչ ըստ

ձացելոյ զարմից: Զի ունչչահափափագ բաղձանաւք ի մարմնոյ կալեալ զՅակոբ, որ է առաքինութեան անուանի, զի մի ամբաւոյն եւսիւս ապառնոյ ուրոց մերոց, այլ յիաւարտոյ երկուց վիճակացն Քրիստոսի, զի երից քառից և կամ քառից երից չափագրեալ պնդի կառարիսն Քրիստոս: Իսկ զունակութիւն իսաքարայ բացայայտ մեզ անդ զգահանակ: Զի որ ակաչելոց ունի զդէմն զնդնութիւնն, զի որ ի վարձս կրճատութեան նախաբարար զնդերին զնդնամակնիսոցութեանն անուանն ճնշելով զմարմին խոնարհութեան, արատանելով զրաղմահոգի անուանի միշարիս ախտից և ճնշելով զանձնս մտացն, մերձս լեցի բղխիչ կաթին և մեղու ի հաչակութիւն սկսելոց և կատարելոյց. հայելով ի բնական երկիրն, զի պարարտ է բնութեամբ և բազմարդիւնն ունի հովիտս և դիպաձոկ դաշտս մտաց, և արիարար աշխատեալ առնու պտուղ տարեգրութեան (մի բառ բաց է Քաղուած) բանիալ է: Զի զերբեմն ունիմք յիատուցոյ առացեալ անաչխատ պարզեւս՝ զմարգարէականն և զգահանայականն և զթագաւորականն, իսկ քառորդն մերոյ աշխատութեանն է զարմ, որ կոչի Իսաքար, երկանէր, զոր բացայայտեաց մեզ անուանք երկուց անուանացն, առատակին ասեմ և գահանակին: Եւ առնայ լինի
357a // առատոն, որ է հրաշագին, ի վերոյ Յուդայի երբ զարդ երկնաւոր անան թագի: Յորժամ մարգարէական հոգւով ասաւածաբանեմք և քահանայական զգեստիւք կատարիմք զոր յանձամ թագաւորական իշխանութեամբ պատկիմք՝ զնր ի վերոյ լեալ ախտիցն թագաւորիմ ի վերոյ մեղաց և մահու զարձ ի խոստմանութիւնն ունելով հրաշակ զարնեանն առատակին, որ կոչի կայծ: Քահանայ ունելով զմեկնութիւնն Յուդայի: Նաև յեղեմական ազգիցն, որ է անզգական ատրիբութիւնն, չորս բղխեն առաջ: Առաջին Փիսոն, որ կոչի բիւրան հրոյ, զրանակին ունի ի մեզ ասեակ, որ չբղխ ի Դէմս, և ի Լատաչ, որ ևս վայրք խելացն, յորում բանականն չբղխ: Իսկ երկրորդ գետն Գիհոն, որ կոչի լանջք կամ եղջիւր ցուռ, որ պատչ զնեքոխիա, ևս կոչի նուաստութիւն վատութեան: Զոր արիարար պաչարեալ արտոյտ զիսատնանակ
30 խնդչութիւն՝ եղջերկնով և ցուռով դներկոխ ատոյ զրահիցն հոգւոյ: Եւ սորա վայրք չբղխանակաց ևս լանջք ի նուաստ բանականին ընդ իշխանութեամբ նորին: Իսկ երրորդ գետն Տիգրիս, որ երթայ յանդիման Ասորոց, որ է ազնախոհութիւն, ներկոխ ընդդէմ ցանկասնին պատերազմել ուղղելով զնա, զի Ասորիք զիչ քաղաքն են:
35 սորա վայրք չբղխնս կոչ ներքին որովայնի, որ է մասուր անդան պատճառին, զր բնաւորեալ է յերկիմաստնս ցանգականին, զոր հրամայեն արդիւնք արիական զատողականին և մեռուցանել: Եւ բնաւորեալ ևս վայրք սորա ի ներքոյ սրամտականին բնդ նորին իշխանութեամբ: Իսկ չորրորդ գետն Եփրատէս, ո՛չ ունի վայրս և գետս զմս գնացից, որ
40 է արդարութիւնն, զի ոչ ընդ իշխանութեամբ սորոյ ի թագանէ է և ոչ իչխէ ումեք: Զի ո՛չ յաղթել ումեք ջանայ, որպէս Փիսոն և Գիհոն, և ո՛չ պատերազմի ընդ ումեք, որպէս Տիգրիս, այլ ընդ երկոսիւ թագանցոց լինելով ուղղէ յիւրաքանչիւր սահմանի կալ բանականին և

---

4 բաղից
26 Դեսմս և ի լատան
28 եղջերկոյ
42 երեսս

սրամտականն և ցանգականին: Եւ եթէ ոչ առնուրդ համարեսցիս,
257b ակնկռսալս յորմարի յատուկի և քառագէմ կառն // եդեկեալի՝ վա-
յելչապէս յարմարեալ չորից տնաւկացն ընդ միմեանց բանականին ընդ
սրամտականին: Զի ոչմք մարդոյն ընդ առնեծուն չպարծեալ ոչ բա-
5 պհնասկան, այլ տարաբնծական չափսպառ, զի մի՛ անբնաբար սրտո-
մտականն չարժեսցի, այլ բանականաբար զասահարակեալ ձեռամբ բա-
նական վարժողին: ապա և ոգեխառնհաճոն ընդ ցանգականին չար-
յարեալ, քնքնն և վերբերոյն ընդ ծանրագունն և ի վայր ցեղոյն,
դարձուածն ասեմ ընդ դատարկին յանկցեալ, զի ցանգականն վայր գըն-
10 դոցն սրբեալ մարդաբնեամբ ազգամնհաճութեանն վերարերեսցէ ընդ
ինքեան ճիւաղ հպատոյն վերայիմաստեալ աննչանաւոր հպատոյն, զի
ձմարտատէս վարեալեամբ, զի մի՛ վհհոյն ի վատթարին, այլ վատ-
թարքն ի վհհոյն բմբռնեալք, վհհպատոյք եղիցին, նորա պնկեցեալ
պաս զասահարակեալք: Դարձեալ յարմարեսցէ և յատուկ զբաննչե-
15 լի քիւ քառից, զվհատութիւնսն զրանս: Զի և ի նոյն իսկ ձմարտա
բանէն և ի կենդանի ապրելէն բղխեալ չարս ստացա յենդմական
զրախտիս) եկնկեցոյ՝ ի չարեքծոցական ոլորտս ոչխարի ատոգանել
զդեմս մտաց բանաւոր երկրի: Զի նա իսկ է ձմարտա ապրելոյ կենաց՝
բղխեալ ի հարէ: Որ ապրելոցացուսնէ զմնրճկնցեալսն առ նա և կեաս
20 զնացուցանել յարտասնենից մաքրնկելոց, որք ուրախ առնեն զմայրըս-
զաք կաթուղիկէ եկնկեցոյ: Եւ նոյն ինքն է մարդ ձմարտա բանա-
կան ի Մատթէոսէ քաղղեալ, երկրորդ Ադամ հատատաեալ յենդմական
զրախտի եկնկեցոյ: Նոյն ունի՛ և զդեմս առիւծու՝ ոչխարական և քա-
զաբաքական իշխանութեամբ պերճացեալ: Ի Եուդայէ ծաղեալ առիւծ
25 և երգեան առիւծու՝ բառնալ նուաղայրէն ի վերայ մահու և չժո-
խոց, զոր ո՞ՐՔ կարէ յարուցանել: Նոյն ունի և զդեմս գուարակի, ի
Ղուկասէ առնաւորանալ, և ածնալ ի գնեսմն վասն կենաց ոչխարհի՝
ընդ ինք <նան> մնուցանելով զցանգականն ի մէջ ոչխարին հոյլս
վերարերելով ընդ ինքեան յարեւելեամբն ի կեանս անմահականս, զի
358a ի նորոգումն կենաց չրջնցուք: Ունի և նոյն // զդեմս արծուոյ, ի
Յովհաննէ առնաւորանալ, որսուալով ի բարձանց, զի բանն իբրև
զարծուի ի բարձանց ոլացեալ իբր ի վերայ կերոյ, զի ևս լուծումն
մարմնոյ, անդ և արծուի իջցէ: Որպէս ասէ Եսայի՝ զոր աւրինակ
հասցէ արծուի ի վերայ կերոյ կաւիցցէ, և բարբառով իւրով լցցէ
35 գնորս և զկերնին: Զի ակր մեր նգև տեղի ամենայն առակաց, զի
յամենայն տեղոջ ինքեան առակք և աւրինակք ի վերայ նորա, առ
նա հանգիցեն:

Եւ արդ անցցուք ևս ի տեսութիւն հնոյ թուոցն, զոր կոչեն զա-
րակոնաս, զի կնասրեալ ժեռակ գարուն ի ակս և ծնող նորին: Զոր
40 և Աստուածարան(ն) բացայայեալ զնորհուրդ սորին զպահարկեալ
զառնն ի նժ աւուրն գևնեալ: Զի հինգ զգայութեանցս ի մարդոյ-
քիւն, ընդ որս խայծոցք մեզացն մահն: Զի ե զգայութիւնք
են տեղի պատերազմի ախտից, զոյն որոյ ընդդէմ սորին զրէ
Մովսէս զե զլուխս աւրինացն՝ ծնունդս, ևլս, զդևատականն, զթիւս,

7 գիւղ ցանգականն
17 գրախտէ
28 ինքն
40 Աստուածարան

ղերկրորդ աւրէնան, ղի սաքաւք պատուիրամ[ի]ք ընդդէմ ախտիցն։ Որպէս Դաւիթն այն ընդդէմ այլ ազգին՝ և ունելով կարծրագոյն քարինս ի հովուական մախաղին՝ ի պարսատիկ եդեալ կործանէք զարին զայն։ Այլ և ի պարզևական երկրին Թողայր ղե քաղաքս այլազգեացն զորզոցն Իսրայէլի, մինչ կալին ի պատուէրս աւրինացն՝ ի ծառայութեան կալեալ՝ առնէին հարկաւոր[ա]ս։ Եւ մեք մեր մինչ խոկասցեն յերկիւղ պատուիրանին, լինէին հարկաւոր և ծառայ։ Եւ զգայութիւնք՝ սպասաւորելով մտացն իբր Թպաւորի։ Իսկ ընդվզեալ սպարսաւն մտացն տարամերժեալ յատուածապատուէրն հրամանացն, անդէն յարձակեալ զգայութեանցն զերեն՝ զիշխանական միտսն ունելով ի ծառայութեան հարկապահանջ ախտիցն ցանգութեան։ Զոր և ասէն վարդապետեալ ուսուցանել մեզ՝ ասելով։ Եւ ի տան միում բաժանեալ, որ են զգայութիւնքն երկուցն յերից՝ սեռականելիք և լսելիք բաժանեալ ի ճաշակել[358b] ացս, ի հոտոտելեացս, ի շաւշափելեաց, զի յախտից ազատեալ // միտքըն սանուն ի կիր սոքաւք վարել ի վարժս կրթութեան՝ դնելով սեռանել և քննել զաշխարհս։ Ծանիցէ զգայելքս զիմանալիսն և լսելեաքն ի ներքս ընդունել զբանն կենաց յաւետենականաց, Թողով զերես ծառայս ախտիցն՝ մարմնոյ ապաստարել անբանքն անբան մասինն։ Նաև հինգ Թագաւորքն Գաղղգամորայ, որ զերեցին զՍոդոմ, զնոյն բերին խորհուրդ, զի Սոդոմ կուրութիւն Թարգմանի, զի կուրացեալ ոգիք հեշտախրութեամբ ըմբռնելոք ի զգայութեանցն, զերին զանգիւտ կորուստն։ Զոր խմաստնոյն լուսաւորեալ ոգւով, զնաւրութեամբ ուժոյ անուան խրոյ, հեռամուտ եղեալ զաչրաք Թուով հայրապետացն Նիկիական զումարտակին, որք զղերիչ կուրացելոց հերձուածողական դունդն տապաստ արկին։ Արդ Աբրահամու զերկուսն ըմբռնեալ Թագաւորս, զոհանեալեան և զլսելին, զի սոքա ի զգայութեանցս, որ ազատարար յիմաստասիրութեան խոկումն ամրառնան։ Իսկ զերկոցն առ ի ջրհորն անկանել, ճաշակելեացն, շաւշափելեացն, հոտոտելեացն առեմ, որք յախնթոյակազոյնք են և ի հեշտութիւնս ըմբռնին։ Եւ կանգնեան են և եղանոյն չափք լայնութեան և երկայնութեան, Գ. բարձրութեանն, զոր հասանել ազիւս քառանկիւնոյ, լինին չՆ ազիւսակք ունելով բարձրագոյն խորհուրդ։

Իսկ Թիւ Չերկոն ունի և բարձրագոյն խորհուրդ, որ ծնանի յերից առաջին կատարեալ Թուոցն, յորում աւուր կատարեցան երկինք և երկիր, և առնծաւ մարդն բանական։ Չի ամենայն զգալի մարմինք Չ ունեն կայութիւնք՝ ի վեր և ի վայր, յաջ և յահեակ, յետ և յառաջ։ Զոր ասեն կատարեալ Թիւ, զի բաժանելով հաւասարագոյ բոլորին՝ երկրորդելն և երրորդելն և Չերորդելն, զի երկրորդ մասն է Գ-ին, և երրորդ մասն է երկուն, և Չերրորդ՝ մինդ. և այդ զնոյն բերէ Թիւ վեցին։ Նաև Սողոմոն ի Չ ամին կատարէ զտաճարն, զարէզն առաջին մարդոյն ի վեցերորդին սահմանելով, ընդ որ տէր մեր ոչ հանեալ բնակէ, այլ քակեալ զՉ աւուրն, և յերից կատարեալ Թիւ աւուրց կանգնէ յարութեամբն՝ զբոլոր տաճար մարմնոյ փակեալ հնութեամբ[359a]

6 երկիր
29 ազաթնաթորագոյնք
40 Սողոմոն

մեղացն Զևան զարուցն, յորս բնակեալ առնէ իւր ճեմարան և տաճար հոգւոյն։

Իսկ սքանչելի թիւս Եղերդիզ յորնաթիւս ունի խորհուրդ զանազանեալ անխառն տարօրոշ թիւս, սևոն և անապական բնութիւն, ոչ բնակիւ զոք, և ոչ ծնանի յումեքէ ի ներքոյ ժիծղ, զոր կոչեն մշտընջենաւորս, և անմահս, միակիւ ի բնութիւն, զոր ասեն ծնեալ յուղղոյն Արամազդայ։ Արդ ունի սա թիւս զերծից չնորհաց հոգւոյն՝ իմաստութեան, հանճարոյ և խորհրդոյ և զարուեստեան, դիտութեան և առաւանձպաշտութեան և երկիւղի աստուծոյ։ Եւ ի սմա առաւանձ ոչ եթէ հանդիպէ, այլ հանդուգնանի զարարածս, զի զանգի առնու յարարչադործելոյ։ Եւ զսա առհմանի վերջին թիւս աւուրց արարչութեանն։ Եւ սովին թուով ի կարգ անկեալ մարի աշխարհ, զի չարութիւք և ամենք և տարիք սովաւ զոյացեալ երևին ունի։ Նաև ի ծնունդս յարմատագոյն է թիւս այս, զի յի աւուր առաջնոցեալ յարգանդի ծնանի որդին։ Եւ խամսեայ ծնունդքն բեղմնաւորք լինին և առողջք։ Յի ամսեան ընձիւղին առամունք։ Եւ յի ամին փոփոխին և ընդայլ տեսութիւն մտացն և երևութեանն կերպարանք բանից յոգւոյն։ Վասն որոյ ի ամեայ հրամային առնուլ ի վարժ կրթութեան զպրոցաց։ Եւ յիմաստութեան տան ի հաստատին սիւնք։ Ի են և մոլորակունք կարգեալ ի սպասս պաշտամանն բուսոց և անտից։ Ի<Են>և ծակք զգայութեանն՝ Բ աչաւք, Բ ականջաւք, Բ ծծոց քթոց, և մի ճաշակելեաց, որ ունի մուտ մահկանացուին և զել անմահին բանականի։ Ի <Է> և արտաքորումն՝ արտասու, տոզուկք ծծոց, հոտոմն քրտան, ծարսմն որովայնի, առատութիւն ջրոյ, հեղուկն և սերմանն։ Եւ լուսին յի ախտակցագոյն ունի զսա երկիրս, և յի Էին ուռճացեալ լնուլ։ Եւ մխոք յի ամի ծնանի զանասնութիւն բանի։ Իսկ մարմին յի Է զծնողականն առնու բնութիւն։ Եւ ի անդամ յաւուր ութնի առատած։ Եւ ի պատիկ հասուցանէ չարացն։ Է ի կայնէ ինդրի վրկիժք և ևթանանեկի՝ ի Ղամեքայ։ Ի աւուրքս վաղի դուն տասնին ընդդէմ անհաւատիցն։ Ի անդամ
359b սրսկ(ի) իւր սրիճին առաջի անգա//նոյն։ Ի աւուրքս և բորառն սրբիւր։ Եւ զի բազում են ի Թուոցդ խորհուրդք, սակայն յայտնի են որոց կամին ուսանել ի զրոց, զոր ի հոգւոյ ճառին է բովանդակեալ Աստուածաբանի։

Այլ մեք անցցուք յԵղերդիզն սքանչելի խորհուրդ, որ ունի ծնունդ ի կրկնակին քառից կատարեալ Թուոյ։ Զի ասէ աւր առաջին, և Ը երեակի լեալ, զի ի մրակէն սկսեալ յեհոկն յանդի և նոյն աւր յարարարդեալ յհոկն, լինի Ը, որ ուսուցանէ խորհուրդ բարձրագոյն, զի ի վերին կայանն բերի, որպէս աւրինադրէ Մոզովմոն, առ լոյ բաժինս ո՛չ մխոյն ևթանց, այլ և ութից։ Որպէս Դաւիթ կարգէ աղմոսս յաղագս ութերորդին, գոր մի սրամաութիւամբ, և ապրեցոյ զիս ասէ, զի նուագեաց աւուրբ։ Այլ և զնշան հաւատոցն Աբրահամու՝ Ը երորդին հրամայէ ընդունել ի ծնողական մասին եղեալ կնիք, զի մի անչափութիւամբ հեղմամբ ապականեսցին սերունդք աւրհնու-

3 Եղերդիս

քեանն, որպէս և զբնեղնզի անզ ձաքրեալ լուաց զանչափ հեզութեան ազ-
ազդութեանն և վերայ երկրի: Եւ զի յետ ապականելոյ երկրի
մաքրութեան ընդունեալ ապրին մաքրակենդանի, մանր կրկնաւի անձնջ և
մերկութեան ծննդական մասին, որ այսպանկուս լուրմէ պարմէն, այն,
որ մաքուրն էր· և խլրտմանց սխտից, զորն անզամ զանեալ առաւե-
ծոյ մաքուր առ Աբրահամա պատկ գնա, զի մի խառնատակեսցէ
գնա չարն, որպէս նային: Յաւրհնութեան զաւակին լցոյ պաշխարհս
ամենայն ուրհնութեամբ, յերկնաւոյս և երկրաւոյս, զի ասէ առաւել
եղեն մեղքն, քան առաւել անդ չնորհքն: Նաև զիտորհուրդ Ը երկրիդ,
երթի պատուհալ լմն Յիսուս: Ուխտելիս(յ) Թլպատեալ, և կատարեալ
զաւխտս Տեղն և փախարկեալ յի մեզ գնդուցն Թլպատութիւնն, որ ոչ
մարմնոյ, այլ սխտից առնէ հատուած և բաց բառնալով, որ յ ծննդե-
նէ տրամադրին զիձ սխտից յոդիսն:

Իսկ Թևերեալ Քիւն, որ Ծնանի յերկու երկեսակս; յառաջին կատար-
եալ Քառն, զոր առեալ և կիր լմն Յիսուս զիտորհականն տրզաբաց
սուին Քառով առնմանէ: Եւ Թ տեսակ ժամանակաւք կրի և Ծոց
360ա կուսին Ծոցածին Տպղին սիրական Հաստերութեամբ վասն մեր: Նաև
բոլորեցս Թ տեսակ առնմանին Ծառնալք:

Իսկ Փեսորդ Քիւզ և կատարուած Քառոց միակաց և Ծնունդ եւ-
կեն, որ բաղդատեալ առ Մովսէսի Աստուծոյ զի պատգամս կե-
նսյուցիչս ոդոց և մարմնոց, եհիլն պղտութեանց մաքրութեան, յի տեսա-
տակս քանակեալ առաւած սիրականին, որով տիպ մաքրին· և ըն-
կեր սիրականին, որով բազմահոդս չարութիւնք սխտից արբին, զոր
առաքեալ ասէ բոլոր չնորհացն խառնել, և սիրոյն մխալ մխալուոյ
մնացեալ և Քաղաքութեցեալ յանմահանան կեա յաւիտեան: Այլ և ի
փեսորդում եհերորդ առաջն սուրհնարդ առաւած մտանել քահանա-
յին արեամբ զուարակին և սրբութիւն սրբոցն յանդիման լինել Աստու-
ծոյ: Վասն զի այս Քառոց ի լիապոյն և մաքրելոյ և մշարնչենակուսի
Քառով: Եւ կատարեալ փեսին մաքրել քահանային և սրբազործել զպա-
տարագն երկնային մտնել և սրբազանիցն խորան, քառութեանն առեալ և
տահտանային Քնեղմիչին Քեովք պատրաստակեալ, զի մի տեսցին կա-
րաշտելիք քահանայքն զտմբահատուկ խորհուրդ անտրհնութեան
տեսան, այն, որ վասն մեր եմուտ և սրբութիւն սրբոցն՝ երթալ պա-
տմարն յաւիտենական բերելով զմեր փրկութիւնն: Եւ և փեսորդի հրա-
մայի առնուլ և սրտ դղտան զաւակին յառաջնում ամսեանն, ընդդէմ
նղխտակաց ապականեալ բնաւորին անգրանկատես առաւելմամբ· և
խառատատանջ նշանով կորզել զերբրահամեան զորմն, զառնագէն
արիւնաչաղաղ զրատքն փակելով: Եւ սեամբ հրամայի լուսով յանուտ
ազատարար ճանապարհորդել յերերորդ ամսոյն փեսին, ոչ վեր-
ծուլ յերկիւղատակաց սխտից, այլ պահարկեալ զառամն յաւրինակ
երկնի զգոյ բանի և կշռութեան, խմանալ զչարն, և խոյս տալ և
360բ վնասակա//բացն, փակէ և զգրունս զգայութեան, զի մի մտցէ եղելո-

1—2 ազէսութիւնն

տական սատակող սխան յոդխան, այլ երկիւղիւ աւծմամբ պարփակեալ աներկիւղ մնասցէ պահպանութեամբ գոնապան հրեշտակին: Իսկ ի եճան աւուրն գնոյր գառնն, վասն զի յի հնդեակս կատարի բնութիւնս և ի եճին փոխադրեալ առնու զարբութիւնն կարել զնմանն ծնանիլ. և յայս ամս հասեալ բնութիւնս որքան երկիւղալոյր քան ուՆելով զդրունս զդայութեան, յեղիպտական սատակող սխտիցն լմբանելով անգրանիկ զարմ ոչոցն, որ է ողջախոհութիւն, սատակումն ընդունի, յորում ասի ոչ այլ ինչ, բայց եթէ սուր սխտական սմեՆոյից զդշմամբ և աղաղակաւ, որոց կորիցէ յիշատակն: Իսկ յաղթայոյն սխտից հզելոց զարմի Իսբայէլեան, և զաւակ Աւետեաց Աբրահամու սպանանելով զեղիպտական սխտից բնութիւնն, զինչ այլ ինչ եթէ ոչ տուեալ- այսպիսեաց տուն ոչոց, ո՛չ միւսելոյ, այլ կուքեալ, որպէս Հրամայեցաւ տապատարիլ աւուրս է: Որ զաւուցանէ մեզ զխաւելոյ կենդանի քողով և պանդխտեալ տապատարաւք, չափաւոր և զուգաձայ սիրոյիւք չառանալ, զի զրնակութիւնս երկնից փոխՀիմք զգնալ:

Իսկ իմակ սմաւք կատարիմք անյաղթ զաւրութեամբ յերից խակ քուով, որով բարգաւանի Աբրահամ, զի ի սմին նաև ի վեր Հրամայեն աւրէնքն ի գիր գնեաւորութեան զրել, զի և մեզ ոչ կ՚մարթ պատեպատմի բնի մարմնոյ, այլ բնի աչխարհակալ խրանին:

Այլ և Գիճակ քիւզ ունի զկրկնակի կատարումն բնութեանս, զի եճ անին կարէ զնմանն ծնանիլ. և յերկնէն պակ լինի, որովք քուովք ամոց կենդոպոլարի իմն Քրիստոս, յորում սմի զմեզ վերստին ծնանի սատուածածնելոյն ջրով և հոգւով, կրծանելով զանմարմինն Գողգող, երիւք կատարեալ քուովք փորձութեամբ, գայն, որ մարանան բնի նահատուբն. և ի վերայ վազեաց երկրորդն Ադամայ, // և 361a սատուծոյ կրծանեցաւ:

Այլ և ի քիւս ունի յոդնաքիւ խորհուրդ, այլ մեք քողով պրպտմամբ ի կատարումն բնքնացոյց բանին՝ երկուցեալ ի չարեցմանէ բանին, զի մի սխորժելոյ յանելոյ պատեբարոյ լեցի: Եւ զի սա ի քառից կատանց յերկուց կատարեալ քուոց ծնանի, նախ զի ի բնութիւնս ունի յարդկացութիւն, զի չայս քիւս սպրդանայ բնութիւնս բոլոր անգամաւրէն. և զկենդանականն առնու վիճակն- բարեկործեալ չարարչէն, զոր անաւրինեալ հակոչեցն սպտականեցին անկարգաբար անչափութեամբ սխտից հեղմամբ, ո՛չ ի սերմանէ, այլ ի վիժումն պատկերին, զոր սատկացն մարդ սատծոյ ծնանիլ. և զորդիս խրիստոս հեղծուցին հեղեալ մեզաւք, որոց սատկութիւն հատոյց նոքին չարիք: Ի սուրբ ջրահեղծոյց կորստեամբ, իսկ ընդդէմ սոցին Շ սմաւք կատարեմք, նահատակեալ Նոյն, սպանանէր զե զդայութենից սխտից հոգւոյս, ոչ հեղձեալ չարեցից, այլ զեր ի վերոյ քուացեալ ի վերայ սխտից ջուրցն անցեալ կայր: Քառատասնեակ սմաւք և Իսահակ սանչ ջեր զերիսատարդական սխտս և ապա սանոյր կին, զի պարկեչատիկ սմատանութեամբն ծնցի զպարզևական զաւակն զիսրայէլ: Քողում

2 աճեբեկիկ
32 սան

12 միաւորեալ
19 սմեննին փոխ սմին

ասել զմովսէս ի Խաւրեայ մեռելութեամբ անմահացեալ և լուսաւորեալ երեսաւք առնուլ զծ պատգամն: Եւ Խ քաղաք ապաստանի որոշեաց: Խ աւուրքն Հեղհատ վախուցեալ ի Ցեզաբելական ախտից հնչուցանզութեանցն ասուածոյ հանդիպել: Խ աւուրքն և մանկունքն ի 5 առաքելն ասուածոյ ընծայ ընձային մաքրութեամբ տաւրակացն և պարզամտութեամբ ազնուեցան նմանութեամբ: Զոր և խն Ցխուս կատարէ նովքին Թուով, յինքն դլխաւորելով զտասնեւրեակսան. ընծայէ և ընծայեցուցանէ զպարտս ինքեամբ հաւր քահանայապետ:

Իսկ Ծեակ Թիւք ի Ե (է)ակ ասանից բազկանայ, լսա Թուոյ զպա- 10 յտութեանցդ, որ էից ի կատարի. և մնացեալ աւուրն ի[ց]էն առնասր, 161b յորում աւուր դիմ մահուն ընկալ//ան յանցաւորքն ի պահատակ քաղէնս: Իսկ մնք նոյն Թիւս ընկալա(ք) զնդին կինդանատաք ի սիրտս մաքուր մարմնեղէնս: Եւ զսա կոչին յորիչն և աւր Թոզութեան. և նոցա ի նոյն Թիւս ամաց ազատութիւն ձառայից և զարձ- 15 ւաճառիկ սատգուածոց: Բայց մնք ազատմք ի ծառայութենէ մեզոց աւրինաւք հոգւոյն, դի ուր Հոգի տեառն է, անդ ազատութիւն է:

Իսկ Զեակ ժ[ի]ցն Թիւն յայտնի է մեզ դՁեան զարուն դպրծս չարին և ձեռն պատկերին Բարելացոց չար խառնակութեանն, դրբ սատանայ կազմեաց իւր զրաւանաց տեղի երդարտուած և տաւղաց 20 հնչմամբ: Եւ ի լսոնութիւն և ի բարձրութիւնս տարածեալ Թուաւք Զովք և Զեակ տասամբք ընդդէմ ակս արարեալ իւր ձեմելիս բացակից զրով դոգիս կամեցողացն, դպատասխանել տասուածապաշտութեամբ չորիւք նկնթովք բազկացութեամբ մարմնոյս, բարձրացուցանելով դրաց մեղացն ի[ն] կանդնովք չափ, ոչ կարելով զիր ի վերայ անցանել 25 Թոզութեանց յհոնկին: Եւ որբոյ մաքրութեան աւուրն, դրբ յհոնկին ի հոգւոյն ընկալաք Թոզութիւն:

Իսկ ժեակ էից Թիւ ցուցանէ մեզ զրաբձրադոյն խորհուրդ չնորհաց հոգւոյն ածեցեալ էից չնորհօք հոգւոյն, որ ի յեռատեայ Թուեցան յէ ժեակ կատարելութիւնն, դրբ ընկալան Հ ծերքն Մովսէսի, ի բաց- 30 եայ դոլով եղբայս և Մեղբատ: Մովսէս Թուով և ժողովուրդն ի պարտութեան առնուն Թոզութիւն և ազատութիւն ի գերչացն:

Իսկ ութեակ ժ[ի]ցն Թիւ ունի զնոյն մխակութեան խորհուրդ, այլ ևս բարձրադոյն յայտնելով մեզ, դի անդ յետ էանն մխակ Ը Թիւ ունի զկերպարանս հանդերձեալ ուխտդնկին աւուր: Իսկ աստ զամի- 35 նայն խորհուրդ կատարեալ Քրիստոսի ցուցանէ մեզ ի ձեռն Դաւթեայ ասելոյն, Թէ ժամանակ ամաց մերոց, որ էրկն զարդիլ ասասյն ուանայնս աշխատելոյ: Բայց այնմ, եթէ ասրդի ասասյն անկանին, որ ոչ ձորձի զգեաստուրեալ զմեզ, այլ ունայնս մաշի, դրբ սահմանեալ ու- 362a նայնութեան // կեանս մարդկան Հ ամ, և եթէ ասիլի ևս Զ, իսկ վերեալ յայտ Թուոյ, լի ցաւով դառնութեամբ ասաց կեալ: Եւ այս են մեռք մարդարէին՝ յՀ ապրին կարծիս ուզիր դալ վրկչին և եթէ յերկրացին ևս վասն անչրութեան մարդկան, յԶ ապրին յայտնեսցէ, դրբոյ Թիւ յայտնէ մեզ Ղուկայ ազգաբանութիւնն՝ զերկրորդ

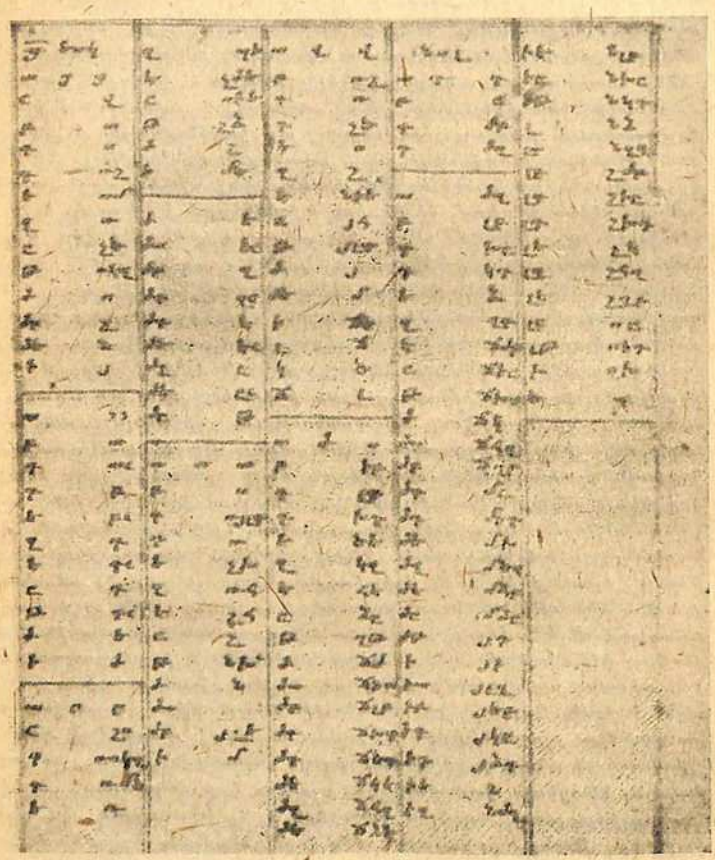
27 երեք

Ադամն սկիզբն դնելով նոր ստեղծուածոյս: Որ ի ջրոյ և ի հոգւոյ
վերստին ստեղծաք, նոր արարած ի Քրիստոս եղեալ և տարեալ հաճէ
յԱդամ ՀՀ նահապետս և զհայրն և զհոգին յարդարեալ կատարէ զՔիւ
Զիւ զՔրիստոս հիմն եղեալ լսա ստաքելոյ և զհոգին կատարիչ և
զհայր կատարումն: Եւ եթէ ոչ ունիցուք համարեցեալս, ասացից և այլ
և բարձրագոյն խորհուրդ: Զի առաջինն Ադամ բացամերժեալ յաս-
տուածոյ իրրև ի բարձանց ի վայր հասեալ դաւրէն ապիրից դեւոյ, բաս
նմանութեան Յորդանանու՝ իջանելով ի ծովն ապի: Զի Յորդանան էջք
Թարգմանին, զոր չէր հնար արդել ումեք, մինչև ևին ապրանակն
աւրինաւէն սէրունեան մարմնոյն և կացեալ ի մէջ Յորդանանու զգեց-
ուարարդելին, դիւրաւ անդրէն զարձուցանէր յետս երթալ ի նմին
տեղի, յորմէ ըրիէրն: Այնպէս և զմարդկան ապաստարութիւնն չեղե
ումեք հնար անդրէն զարձուցանել, թէպէտ և Քանաան աւրէնք և
մարգարէք, նաև հրեշտակք, զի ոչ պատժովք և սպառնալովք երկեան,
և ոչ աւետեօք բարեաց յաջողութեան, այլ կացին մնացին ի նմին հոս-
ման՝ իջանելով ի ծովն ապի, որ է Մեռեալ ծովն Սոդոմայ: Զի Սոդոմ
կուրութիւն և ծովն ապի և նոյն մեռեալ դինչ այլ ինչ մեղ յայտնեն,
եթէ ոչ զկիրս դժոխոց, զի մեռեալ և անկենդան է, խաւար և մի աղ-
տագուկ չարութեամբ: Արդ՝ եկն սէր մեր և եկաց ի մէջ Յորդա-
նանու: Զի տուէրն որ նկարեցաւ ի ձեռն տապանակին, հանցէ ի
ճշմարտութիւն՝ զարձուցանելով անդրէն յետս, ոչ զՅորդանան, այլ
զորդիս Ադամայ ի ձեռն մկրտութեանն: Եւ զայս յայտնի մեզ ցու-
ցանէ Ղուկայ ազգաբանութիւնն՝ սկսեալ յերկրորդն Ադամայ տարեալ
3626 //հանէ յատաջին Ադամն և ՀՀ ազգաբանութեամբն և զհոգին ի մեզ
բնակեալ և ի հայր մխաւորեալ երրև ի դրախտ, տեսէք քէ Ադամայ որ
տաստուծոյ, դի Մաաթիսոի ազգաբանութիւնն զիջանէն ի մեղ ազգի,
և բուռն հարկանել զդատաւորն Աբրահամու: Որպէս տսէ տաստաքեալ և
Ղուկայն զզարձուցանէն անդրէն առ հայր նշանակէ, զայս խմացեալ
հոգևկիր մարգարէն Դաւիթ տահմանէ մեզ ժամանակ Հ և եթէ տաս-
ւել ևս ուրեմն: Եւ այս են միտք բանիս, եթէ որք տժանին լինել
հասանել ի կենտանեցաց զարն Ձերսրղ և լինին հաւորդ մեծի վերկու-
թեանն, երանելի են, իսկ վրիպելքն անբուժելի ցաւովք ըմբռնեալք,
ի զառն հեծութեանն: Եւ ո՞ւր է հանդիսա նոցա, եթէ ոչ ի խաւարն
արտաքին: Որպէս Ջուրքն, որ հասանի տապտակին ի տաւրին կողմն,
հասեալ իրրև ի ծովն ապի և բացամերժեալքն ի խորհրդական մարմ-
նոյ տեսան, որով ունիմք զերկրութիւն, ժառանգն զանգիսա կորուս-
ան: Իսկ վրիպեալքն և յաստուած միացեալքն մինչա զտաւրճացեալքը,
յանդիսանան յերանութիւնան վայելին: Եւ արդ՝ պարտ է ի տէր մեր
զվերտուրիլ զրանս և ի բոլոր խորհրդոյս կատարիչն Քհատս, որ յատ-
ջորդն նկարեաց յարարած և յաւրէնս և ի մարգարէս, և եկեալ
ինքն զվերտուրեաց՝ հանելով զտուէրն ի ճշմարտութիւն: Եւ զբոլոր
խորհուրդ Թուոցդ բացատյայտ մեզ ի Քիս սանտս ժողովելով, զմեր
վերկութիւն եղեալ երկրորդ Ադամ, և սկիզբն նորոյ արարածոց ըստ

---

11 արգելին

ասուածոյ եղելոյ՝ նորոգելով ո՛չ միայն գինուքիւն մարդոյն, այլ զբոլոր արարածոց, ժամանակաց, թուոց, աւուրց, ամսոց և տարեաց։ Որպէս ասէ Եսայի. Եղիցի երկին նոր և երկիր նոր. և ինքն կոչեցաւ նոր Քրիստոս։ Ի սկզբան նորոյ աշխարհին և սուր հատուցման։ Եւ որպէս անցեալ ամն հնացեալ ժամանակ առնու և վերջին ամն անցեալ ամին կատարեալն և նորոյ ամին սկիզբն ի մէջտեղ կայով ունի ժամանին ընդ հնոյն և հատարտութիւնն ունի այլ նորոյն ամին, սկիզբն զուլ...
(տեքստն այստեղ ընդհատվում է)։

Մի էջ Վեցհազարյակի տեքստից

IX. ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՇԻՐԱԿԱՑՆԻՈՑ ՀԱՄԱՐՈՂԻ ՅԱՂԱԳՍ ՉԱՓՈՑ, ՉԱՓՈՒՑ ԵՒ ՊԱՏԱՐԱՑ

Շիրակացու չափերի տեքստի հրատարակութիւններից լավագույնը հանդիսանում է Ալիշանի հրատարակութիւնը: Սակայն այս հրատարակութեան մէջ են բոլոր տեքստերը մատնացոյց են արել թաղմաթիվ տեքստային սխալներ: ՀԱՄԻ մատնո. ձեռագրերում մեզ հանդիպեցին չափերի երկու լավ ընդօրինակութիւններ, որոնք, համեմատաբար, զերծ են այն սխալներից, որոնք նկատված են հրատարակութիւնների մէջ: Այդ ընդօրինակութիւնները գտնվում են մեզ ծանոթ № № 2180 և 699 ձեռագրերում: Չափերի, ներկա տեքստը կազմված է նշված ձեռագրերից՝ համեմատութեան մէջ դնելով Ալիշանի հրատարակութեան հետ: № 2180 ձեռագրի տեքստն օգտագործված է B նշանագրով, № 699-ը՝ A նշանագրով, իսկ Ալիշանինը՝ C նշանագրով:

ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՇԻՐԱԿՈՒՆԻՈՑ ՀԱՄԱՐՈՂԻ ՅԱՂԱԳՍ ՉԱՓՈՑ, ՉԱՓՈՒՑ ԵՒ ՊԱՏԱՐԱՑ:

Ա. Յաղագս Էնեսի: *Չափ առաջնորդ չափուց քանաս: Եւ կոչի*
202b *չամենայն լեզուաց քանաս անուն: Բայց բուռ աշխարհաց // աշխարհաց*
5 *այլ եւ այլ չափ է: Քանս ոսկեքանդակացուց, եւ խաչակնքուց եւ ի պահատացուց Բ լանքաց կշռով է քանան: Եւ կատարիատան Իբ ունկեաց կշռովք է: Իսկ ի Նիկոմեդիայ քանան Ի ունկով կշռովք է: Եւ կատարիատան Պիբ ունկեաց կշռովք է: Բայց քան Հելլենականին՝ քանան ասի. ինչ պակաս է յերեք լանքաց կշռովքց:*

10 Բ. Յաղագս կոմիդի: *Կոմիդ կոչի կիսոյ քանաի վասն ընդ C բաժանելոյ:*

202a Գ. Յաղագս սրիւդիանի և պարապսիդոսի: // *Տրիւդոնն սկաւառակ է բոլորակ և խոր: Նոյնպէս և պարապսիդոս կոչի. և ունի կէս քանաի:*

---

1 A վերնագրված է *Յաղագս չափուց*
1 B *և չի*
4 A *և այսպէս ամենայն լեզուք անուանեն*
4 B *աշխարհաց չի կրկնվում*
6 A *քանան չի*
7 A *եւ քան կատարացուց*
7 B *կիննիկոյմեդիա*
8 A *Ոսնկեաց* B *ունկեայ*
9 A *Դ փոխ յերեք*
10 A *Քանսին կէսն*
10—11 A *վասն ընդ* C *բաժանելոյ չի*
12 A *սրիւգոն*
A *պարապսի* B *Պարապսիդոս*
C *Տրիւդով*

Դ Յաղագս բիսեի: Բիսեն է բոլոր ապահեղէն. ունի կէս լաւը. և կոչի ըստ հայումս չիչ:

Ե Յաղագս պեմենիայի: Պեմենիայ ապակի է պարզ, Ջ մասն քըսեսմի:

Զ Յաղագս պիդէխի: Պիդէխս կրկին ապակի է և ունի նոյնչափ Ջ մասն քսեսմի:

Է Յաղագս կամփսակի: Ձայն Դ քսեսմոց կոչի կամփսակ, որ հայք սրուակ ասեն:

203b Ը Յաղագս բուզայի: Ձայն Զ քսեսմի ըստ Երրայեցւոցն // կոչի քուզա, որ է ԺԲ մասն սրգուի:

Թ Յաղագս կաբոսի: Ձայն ԺԱ քսեսմի կոչի կարոս, որ է կէս մոդոյ:

Ժ Յաղագս հուխայի: Ձայն ԺԱ քսեսմի կոչի հուխա, ըստ Քրայեցւոց լեզուին. և է նոյնչափ կէս մոդոյ:

ԺԱ Յաղագս մոդոյ: Ձայն ԻԲ քսեսմոց լինի մոդ մի, որ կոչի խոսովանուժն ըստ ԻԲ պլխաւորաց և ըստ ԻԲ պրոց կապարանաց և ըստ ԻԲ պրոց այբուբենի երբրայեցւոց, պրս կոչին չամի այբուբենն:

ԺԲ Յաղագս գրուի: Ձայն ԻԲ քսեսմոց լինի պրեւ մի, որ է նոյն չափ մոդոյ:

204a ԺԳ Յաղագս սագիտարի: // Ձայն ԻԲ քսեսմոց կոչի և սագիտար, որ է նոյնչափ մոդոյ:

ԺԴ Յաղագս մարի: Ձայն Ծ քսեսմի լինի մար մի և ըստ հելլենականին սասոն կոչի, որ է նոյնչափ Ծ քսեսմի, պրս կոչին չափ հնձանի:

ԺԵ Յաղագս սպդուի: Ձայն ՀԲ քսեսմոց լինի սրգուի մի: Եւ ըստ հելլենականին սրտարոս կոչի: Բայց եղաւ յեզկոսացոց, որ կոչի սրմոր, որ է բաբելժողով: Եւ երբրայերէք վարժին նովին չափով՝ յիշխատացոց առնել:

204b ԺԶ Յաղագս բոռի: Ձայն ՊՁ քսեսմի լինի քոռ մի: Եւ կոչի յերբրայեցւոց և // յատորւոց՝ ի հայոց առնել: Եւ է ի մոդոյ չափ: Եւ քոռ ըստ հելլենականին կորոս լսի: Եւ է նոյնչափ ի մոդոյ, որ ունի ՊՁ քսեսմ:

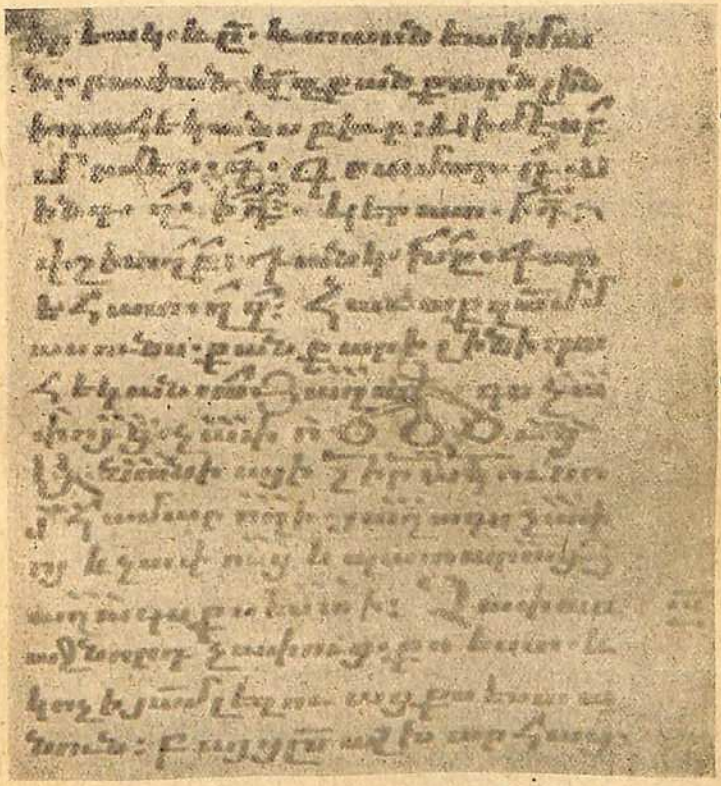
ԺԷ Յաղագս կիւաթոսի: Կիւաթոս չափ է ղինոյ արկանելոյ յապակիս: Եւ կոչի ըստ աստուկեացւոց լեզուին անագիսէրիոն, դինեհան

---

1 CB է չիմ
2 A Հայոց փոխ հայումս
3 A Պեմենիայի
3 A ապակիեղէն փոխ ապակի է
5 C Պեդէսի
5 A Պեդիսի կամ Պեզիսի
8 A Հայն Սրուակ ասէ
11 C քսեսմի փոխ քսեսմի
13 A Ջազրբէժայի փոխ եւիմայի
14 B է չիմ
16 B Գրոց չիմ
17 B այրինոց
19 B չափ փոխ նոյնչափ
20 A սաբէիայի փոխ սագիտար
20 B սակիտարէ
23 A որ է նուչնչափ Ծ քսեսմի
26 A որ կոչի չիմ
27 AB քաբեժողով
30 B հայոցդ
33 A գինոյ
34 A Անգլիականոն
34 B գինեհան

ի երկնադաստատ, որպէս պճաշակ, վասն ի խորութենէ կարասոյն զրնին հանելոյ:

ԺԸ. Յաղագս կաղամադէկաւթի և մամարուքայ: Կաղամադէկաւթ և մամարուք ի դրոց երբայեցւոցն ոչ ի թարգմանեալ: Այլ՝ ուր
208a // դասնից և զայս անունս, զիտասջիր՝ եթէ կաղամադէկաւթն ըմպելի ասի և մամարուքն ճաշակ, որով զրնին հանեն:

Մի էջ ՀՍՄՌ Մատեն. № 699 ձեռագրի չափերի տեքստից:

3 A կաղամադիկովթի և Մամարովթայ
4 B մամարուք
4 B թարգմանել
4—5 A արդ ուր զասենեցիս զայս անուանեալ Գիտասջիր
4 B Անդ փոխ Այլ
5 B գիտացջիր
5 B ըմբելի

X. ԱՆԱՆԻԱՅԻ ԾԻՐԱԿԱՑՆԻՈՑ ՀԱՄԱՐՈՂԻ ՅԱՂԱԳՊՈ ԿՇՌՈՑ, ԿՇՌՈՑ ԵՒ ԿՇՌՈՐԴԱՑ

Շիրակացւոյ կշռոնների անքնաը կազմված է այն ապրյատիներից, ինչ որ չափնելնին են: Համեմատութեան ժամանակ օգտագործված է չափերը համար դրած ածխած նշանագրերը:

1985 // ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՇԻՐԱԿԱՑՒՈՑ ՀԱՄԱՐՈՂԻ ՅԱՂԱԳՊՈ ԿՇՌՈՑ, ԿՇՌՈՑ ԵՒ ԿՇՌՈՐԴԱՑ:

Յաղագս ասսաքիոնի, հնդրառնի և դանկի:

Ա. *Կշիռ Բ դարեհատաց կոչի ասսաքիոն. իսկ ըստ հելլենականին դնեփտոն կոչի, բայց ըստ Երբայեցոցն՝ նուազագիմն կոչի, որ է անուաբ. եւ ըստ հայոցմն կոչի դանկ:*

Բ Յաղագս փշռի: *Կշիռ Գ դարեհատաց լինի. ըստ պարսկական լեզուի կոչի փշիռ:*

199a Գ Յաղագս կերասի: // *Կշիռ Դ դարեհատաց լինի մեզ կերասի*
10 *կշիռ:*

Դ Յաղագս սնգի: *Կշիռ Գ կերասաց կոչի սինգ:*

Ե Յաղագս զրամարի: *Կշիռ Զ կերասի լինի զրամար մի:*

Զ Յաղագս տրմիսի: *Կշիռ Ը կերասի լինի տրմիս մի:*

Է Յաղագս սիմիսի: *Կշիռ ԺԲ կերասի լինի սիմիս մի:*

15 Ը Յաղագս դահեկանի: *Կշիռ ԻԴ կերասաց լինի դահեկան մի:*
Մանը բաժանեալ դդահեկանն լինի՝ սիմիս Բ, տրմիս Գ, զրամար Դ, սինգ Զ, կերասի ԻԴ, փշիռ ԼԲ, դանկ ՃԸ, և դարեհատ ՂԶ:

---

1. B Շիրակացւոյ B Համարդոի չիմ AB Շիրակունւոյ A Յաղագս կշռոցն և չափուցն. Յաղագս կշռոյ
3 B Սկզբում ուղի նեղոյ թղթի ջնջած նաւվածք. «Յաղագն եղիւ լիտր է. և լիտրն ՀՐ մասիւ է քառով. և երբայեցիքն զասպանդն բանքար ասեն և միւսոն այլ նոյն է. ասպանդն յունարէն է. միւսոն զդամասերէն է. և բանքարն երբայեցիքն. բայց կշռով մեծնոյն է ի դանագան լեզուս»
4 BC ամենևուրեի ասաբիոն ձեռ
5 A դեպատն C լեբատնի
6 BA դանգի ամենևուրեի
2 A գլխաճամարներ չունեն
3 B հելլեսականին
3 BA զարեհատաց
6 A կոչի չիմ
7 BA բան չիմ
9 BA լինի չեք
10 B համախ պատահում է կշիռ իսկ C կիշիռ
11 BA սինգի A և փոխ Դ
12 A կերատաց
13 A տրմիսի
13 A կերատաց ամենևուրեի
14 A սիմիսի
16 AB եւ մանր բաժանեալ

199b Թ Յաղագս սատեքի // եւ դրամմէի: *Կշիռ սմբէսի և դրամմէի կշի ըստ երթայելոց սատեր. եւ ըստ հնդկականն ասրա, և ըստ եգիպտացոց՝ քաղկեա, ուստի ոմն ասէ եբրայեցի զարձանին զաղկեամ կոչին. եւ ըստ Հռոմայեցոց խառնուածոյ կոչի դրամմէ, որ է Ը մասն ունելոյ. եւ լիտր ԺԲ կերասաց կշիռ:* | *Ըստ հռոմայեցոց կապիտան կոչի, զի կազմ գլուխ ըստ, ուստի զի Աղուսաւոս քաղաքացի եղ տալիս ըստ գլխոյ դրամմէ:*

Ժ Յաղագս սկիղ և մէտի: *Կշիռ դահեկանի և սմբէսի կշի ըստ* 200a *երթայելոցն սիկղ. եւ ըստ հնդից եւ հնդկականին՝ մէտ. եւ ըստ* 10 *հռոմայեցոցն՝ մեդիաբիս. եւ ըստ հայկազն փոքրկ, որ է Ը մասն ունելոյ. եւ ունի ԼՉ կերասաց կշիռ:*

ԺԱ Յաղագս ունկիոյ: *Կշիռ Չ դահեկանի լիտր ունկի մի: Մասք բաժանելով դահեկին լիտր սիկղ Գ, դահեկան Չ, սատեր Ը, սմբէս ԺԲ, սդմէս ԺԸ, դրամմայ ԽԳ. սիկղ ԼՉ, կերասս ՃԽԳ, վիճղ ՃՂԲ-*
15 *դանդ ՍՉԸ, գարնհատ ՇԼՉ:*

ԺԲ Յաղագս լտնի: *Կշիռ ԺԲ ունելոյ կոչի լիտր. և խորհրդանի ըստ հռոմայեցոց լիտրին հարիւրմիւնին, զոր անուանի չափնային լիտրաց լիտր: Եւ Յանդ բաժանեալ դահեկին ունի ունկ ԺԲ, սիկղ ՃԸ, դրամ// հնկան ՀԲ, սատեր ՂՉ, սմբէս ՃԽԳ, սդմէս ՅԺՉ, դրամայ ՍՉԸ,*
20 *սիկղ ՆԼԲ, կերասս ՌՉՈԸ, վիճս ՍՅԳ, գանդ ՎՆԺՉ, գարնհատ ՅՉԺԲ:*

ԺԳ Յաղագս գնասի: *Մնասն ըստ խառնուածոյն ՆԳ ունելոյ կշիռ է, որ լինի Գ լտնեք և Ը ունկի: Եւ ըստ երթայելոցն լիտր և կէս: Եւ ըստ եբրայեցոց մնասն սրծաքի խորհրդանի:*

25 ԺԴ Յաղագս նոմիսմայի: *Նոմիսմայ ըստ հռոմայեցոց դահեկան անուանի, զի Նոմիսմայ անուն էր Քառասերին և ըստ լեռնայ անուանն նոմիսմայ անուանեալ:*

201a ԺԵ Յաղագս կնդիճարիի: // *Կնդիճարն ճ լիտր է. և ասուածոյս ըստ հռոմայեցոց լիտրին, զի կնդիճ ըստ հռոմայեցոց ճ*
30 *լիտր: Եւ է կնդիճարն ԻՄ դահեկան: Եւ մասք բաժանելով կնդիճարն լինի՝ ունկի ՌՄ, սիկղ ՏՈ, դահեկան Ի հազար ու երկու հա-*

---

1 C դրամայի
2 A երբայեցոցն
3—4 AB բաղկեամ փոխ զաղկեամ
5 AB իսկ բան
5 C հռոմայեցոց
5 A եւ լիտր ԺԸ կերասաց կշիռ չիմ
6 B հարկ
8 B մէտի
8 A Սիմնսի
10 C հռոմայեցոցն
10 A մեդիաբիս
10 A հայոց
10 C Գ փոխ Դ
11 B ունկիոյ
12 C կշիռ
12—13 AB եւ մասք
13 BC դահեկան Չ, սիկղ Դ
14 B կշիռ ՃՂԲ չիմ
16 BA լիտր ունցուրեի
18 B բաժանելով
18 B գինարն
20 C ՌՉՈԸ
23 B ունելոց
23 A Գ լիտր և Կէս և Ը ունկի
23 B քեսարիացոց փոխ երբայեցոց
26 B քառքմոնի
26 C նոմիսմա ասինուրեի
24 BC հռոմայեցոյսն
28 C կնդիճարն
29 A բան հռոմայեցոց չիմ
31 B դահեկան և հազար ու երկու հարիւր չիմ

տևք ՔՈ, սիմէս ԱՀՏՆ, տրմէս ԲՀՌՈ, դրամար ԲՀՓԳ, սինդ ԴՀԼՍ, կէ-
բատա ԾՀԷՍԳ, փշխա ԻՀԴՆ, դանկ ԼՀԴՀՐՈ, գաբեհատա ԿՀԹՀՌՄ:

ԾԶ Յաղագս դրամի: Դրամ ըստ պարսկական լեզուին անուանե-
201b *ցաւ, յարծաթեայ տպաւորեցաւ, որ է Զ // մասն լտեր: Եւ սահեր*
5 *Դ դրամայ կշիռ է· եւ պայտասիկն Ը լիար է, որ է Ո սահեր, որ*
լինի Տ դրամի կշիռ և քիւ:

ԺԷ Յաղագս տաղանդի: Տաղանդն է ձիւն լիար: Զսա քաւողք մա-
նաղ կոչեն: Եւ մանր բաժանեալ դահաղանդն լինի՝ ունկի ՌՇ, սիկղ Յ,
սահեր ԱՃՍ, սիմէս ԱՀՓ, տրմէս ԲՀՒ, դրամար ԳՀՅ, սինդ ԵՀՏ, կէ-
10 *բատա ԻՄՀՅ, փշխա ԻԸՀՓ, դանգ ԽՀԳՀՍ, գաբեհատա ՁՀՁՀՏ: Եւ լինի*
տաղանդն գահեկան Ռ:

ԺԸ Յաղագս բանիարի: Քանքարն է ճԼԸ լիար, և կէս, ևբրեակ և
սեքեատասնեակ: Մանր բաժանեալ գքանքարն լինի՝ գահեկան ԱՀ, սի-
մէս ԲՀ, տրմէս ԴՀ, դրամար ԴՀ, սինդ ՁՀ, կեբատա ԻԴՀ, փշխա ԼԲՀ,
15 *ԽՀԸՀ, գաբեհատա ՂՀՁՀ: Հաւասք գամենայն մասունս քանքարի լինի գա-*
հեկան ԱՀ:

---

1 A բյուրի նշանները չի գործածում, այսպես, փոխանակ ՔՈՈ, գրում է ԻՍՈՈ, փոխ. ՈՀՎՈ— ՆԳՒՄ և այլն։
1 A *մինդն*
2 C *փբշխտ*
3 A *լեկտի*
4 A *և յարծաթ ոչ*
5 A *սաուերքն* C *կշիռ*
7 B *գաայ*
7—8 C *մանակ փոխ մանադ*
8 A *բաժանելով*
9 C *սիմէսեն Է՞Տ փոխ ԵՀՏ*
13 AB *եւ մանր բաժանեալ*
13-29 A Գահեղաան ՔՈՁԼԶ, սիմէս ՃՔՈՊԼՐ *Տրմէս ԻՔՈՊԸ, Դրամար ԳՃՂԻՆԻԴ, Սինգ ԵՃՂՁՈՃՁ, կեբատա ԲՃԼԸՐՆԿԳ, Փշխա ԳՃԺԻՐՁՄՐ, Գանգ ԳՃՀՁՈՁՐԸ, Գաբեհատա ՔՃՈՊՈՄՁ։*
16 A *ՔՁԼՁ փոխ Ա՞*

XI. ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՇԻՐԱԿԱՑՆԻՈՑ ԹԻՒՔ ՈՐՉԱՓՈԽԵԱԼՆ ՏԱՆՑ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԱՑ

Շիրակացու «Թիւք որչափութեանն տանց հնի և նոր կտակարանաց» աշխատութիւնը առաջին անգամ հրատարակել է հանգուցեալ Մեսրոպ եպ. Տ.—Մովսիսյանն իր՝ «История библии на армянский язык» ուսումնասիրության մէջ: Սակայն Մեսրոպ եպիսկոպոսի հրատարակած տեքստը չունի Շիրակացու անունը և զրկալի չափով փոփոխության է ենթարկված: Այդ, իհարկե, բխում է այն ձեռագրից, որից օգտվել է նա:

Շիրակացու «Թիւք որչափութեանն տանց հնի և նոր կտակարանաց» աշխատութիւնը, հեղինակի անունով, հրատարակել է Ցեհրթյանը «Հանդէս ամսօրեայ»-ում (1908 թ., էջ 20—23): Ցեհրթյանի հոդվածը, սակայն, մեղավորված է նաև Շիրակացու վերև հիշված տեքստը, վերնագրված է. «Անանիա Շիրակունւոյ անուիսկ էջերէն»:

Ինչպես Մեսրոպ եպիսկոպոսի, այնպես և Ցեհրթյանի հրատարակած տեքստերում, նկատվում է տնտահամարների բազմաթիվ սխալներ: ՀՍՄՄ մատեն. ձեռագրերի ժողովածուի մէջ մեզ հանդիպեցին Շիրակացու նշած աշխատութեան երկու ընտիր ընդօրինակութիւններ—№ № 2180 և 699 ձեռագրերը, որոնք մենք համեմատութեան մէջ դրեցինք Ցեհրթյանի ու Մեսրոպ եպիսկոպոսի հրատարակութիւնների հետ: ՀՍՄՄ մատեն. № 2180 ձեռագիրն օգտագործված է B նշանագրով, № 699-ը՝ A նշանագրով, Մեսրոպ եպիսկոպոսի հրատարակութիւնը՝ M նշանագրով և Ցեհրթյանինը՝ F նշանագրով:

ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՇԻՐԱԿԱՑՆԻՈՑ ՀԱՄԱՌՈՏԻ ԹԻՒՔ ՈՐՉԱՓՈԽԵԱՆՆ ՏԱՆՑ ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԱՑՆ

Ա. Դիրք Մովսիսի աւրէնդրի:
Ծննդոցն տունք ԼՆ՝ Տձի:
Ելից ունի տունս ՎՆ:
Ղեւտացւոցն՝ տունք ՍՉ:
Թուոցն՝ տունք ՎՇԼԳ:

---

1 B Անանիայի Շիրակացոյ
2 B Համարոտի չիք
3 B Զունի անհամարների թվակարգը
3 B Մովսէսի
6 B ՍՉ փոխ ՍՉ
7 M ՎՉԼԳ փոխ ՎՇԼԳ

Երկրորդ աւբինացն Մովսէսի՝ տունք ՎԾ։
Բ Յեսուայ որդւոյ Նաւեայ տունս ունի ՍԾ։
Դատաւորաց՝ տունք ՍԾՄ։
Հռութայ՝ տունք Յ։
Գ Թագաւորութեանն ա՝ տունք ՍՇ։
Թագաւորութեանն բ՝ տունք ՍՆԼԲ։
Թագաւորութեանն գ՝ տունք ՍՇ։
Թագաւորութեանն դ՝ տունք ՌՈ։
Դ Մնացորդաց առաջին՝ տունք ՍԾՄ։
Մնացորդաց երկրորդ՝ տունք Վ։
Ե Մակաբայեցոց առաջին՝ տունք ՍՇԻԵ։
Մակաբայեցոց երկրորդ՝ տունք ՍՀ։
Մակաբայեցոց երրորդ՝ տունք ՋՄ։
Մակաբայեցոց չորրորդ՝ տունք ՌԾ։
Երկոտասան մարգարէից՝ տունք ՎՅԱ։
Եսայեայ տունք՝ ՎՊ։
Երեմիայի տունք՝ ՎՊ։
Բարուքայ տունք՝ ԺՄ։
Ը Ողբ Երեմիայի տունք՝ ՅԿ։
Թուղթ նորին տունք՝ ՅՄ։
Թ Եզեկիէլի՝ տունք Տ։
Ժ Դանիէլի՝ տունք ՌՋՄ։
ԺԱ. Սաղմոսարանի՝ տունք ՐԾ։
ԺԲ Առակք Սողոմոնի՝ տունք ՌՆՄ։
Եկեղեսիաստէս՝ տունք Նի։
Ասրհնութիւն աւրհնութեանց՝ տունք ՌՋՄ։
Իմաստութիւն Սողոմոնի՝ տունք ՌԻ։
ԺԳ Ճառայ տունք՝ ՁԷ։
ԺԴ Սիրաքայ՝ տունք ՍՊ։
ԺԵ Առաջին Եզրի՝ տունք ՌՑ։
ԺԶ Երկրորդ Եզրի՝ տունք ՌՊ։
ԺԷ Եսթերայ՝ տունք ՋՄ։
Տուբիթայ՝ տունք ՋՄ։
Ճուդիթայ՝ տունք ՌՑ։
Համանդամային հնոց կտակարանաց տունք Խ՛ՔՃԻԹ։

---

1 B աւբէնքն փոխ երկրորդ աւբինացն
5 M ՍՉ փոխ ՍՇ
7 M ՍՀ փոխ ՍՇ
11 M ՍՁԻԵ փոխ ՍՇԻԵ.
16 F ՎՊԻ փոխ ՎՊ
22 B ՌՋՄ փոխ ՌՆՄ
25 B Ձի փոխ Նի
26 B ՄՁՁ փոխ ՌՋՄ
27 F Ի փոխ ՌԻ
28 B ՌՈ փոխ Ձի
28 M «Ճար»-ը «իմաստասիրից» առաջ է
29 M ՍՊ փոխ ՌՊ
32 F ՌՋՄ փոխ ՋՄ
40 F ԽՔՃ փոխ Խ՛ՔՃԻԹ
40 M ՔՃԻԹ փոխ Խ՛ՔՃԻԹ

Աւետարանացն տունք Ի.
Մատթէոս՝ տունք ՄՈ:
Մարկոս՝ տունք ՌՈ:
Ղուկաս՝ տունք ՍՊ:
Յովհաննու՝ տունք ՍՑ:
Գործք առաքելոցն՝ տունք ՍՊ:
Կաթուղիկէից Թուղթ Ի:
Ցակոբայ՝ տունք Ց:
Պետրոսի ա Թուղթ՝ տունք Ժ:
Երկրորդ Թուղթ տունք՝ Մ:
Յովհաննու ա Թուղթ տունք՝ ՄԿ:
Երկրորդ Թուղթ՝ տունք ՇՋ:
Երրորդ Թուղթ՝ տունք ԼԵ:
Յուդայի Թուղթ՝ տունք ԿԸ:
Ցայտնութեան Յովհաննու տունք ԱՆ Ն:
Պատուոյ առաքելոյ տունք ԺԳ:
Հռոմայեցոց՝ տունք ՋՄ:
Կորնթացոց՝ տունք ՊԽԲ:
Երկրորդ Թուղթ՝ տունք Ո:
Գաղատացոց՝ տունք ՅԺԲ:
Եփեսացոց՝ տունք ՅԺԲ:
Փիլիպեցոց Թուղթն, որ է տունք Մ:
Կողոսացի՝ տունք Յ:
Թեսաղոնիկէ՝ տունք ՅԺԲ:
Նորին Երկրորդ Թուղթ՝ տունք ՃՄ:
Երրայեցոցն՝ տունք ՁՄ:
Տիմոթէոս ա տունք ՄԻ
Նորին Երկրորդ՝ տունք ՃՁ:
Տիտոսի՝ տունք ՂԳ:
Փիլիմոնին՝ տունք ԽԸ:
Համանգամայն նորոց կտակարանաց տունք այս են՝ ԱՀՓՇՂԱ:

---

1 B գարձեալ, փոխ նորին
1 M որչափ քեանզ նոր կտակարանացն
8 B ամենեւին ոչինչ
11 M ՄԼ, փոխ ՄԿ
14 M ԼԷ փոխ Լ6
18 M ՋՄԲ փոխ ՋՄ
21 M ՅՄԲ փոխ ՅԺԲ
28 ԲK ՄԻ փոխ ՄԻ
30 B ՂՁ փոխ ՂԳ
31 F ՆԱ փոխ ԽԸ

XII. ԱՆԱՆԻԱՑԻ ԾԻՐԱԿԱՑՆԻՈՑ ՀԱՄԱՐՈՂԻ ՑԱՂԱԳՍ ԱԿԱՆՑ ՊԱՏՈՒԻԱԿԱՆԱՑ

ՀՍՍՌ Մատենադարանի № 699 ձեռագրում, որը պարունակում է Շիրակացու մի չարք աշխատությունները, Շիրակացու հետևակությամբ ընդօրինակված է թանկարժեք քարերին վերաբերվող տարբ բերված փոքրիկ տեքստը: Չնայած տեքստը վերնագիր չունի, բայց վերջում, համաձնական է ընդօրինակող գրիչներից մեկն ու մեկի կողմից, թողված է այսպիսի մի հիշատակություն. «Վճառաւմն Անանիայի Շիրակունւոյ ժողովածուէ<ի>...» (թ. 208 ա): Այս հիշատակությունից պարզ երևում է, որ թանկարժեք քարերին վերաբերվող տեքստը հետո ճանաչվել է Շիրակացու անունով և պատկանում է նրան:

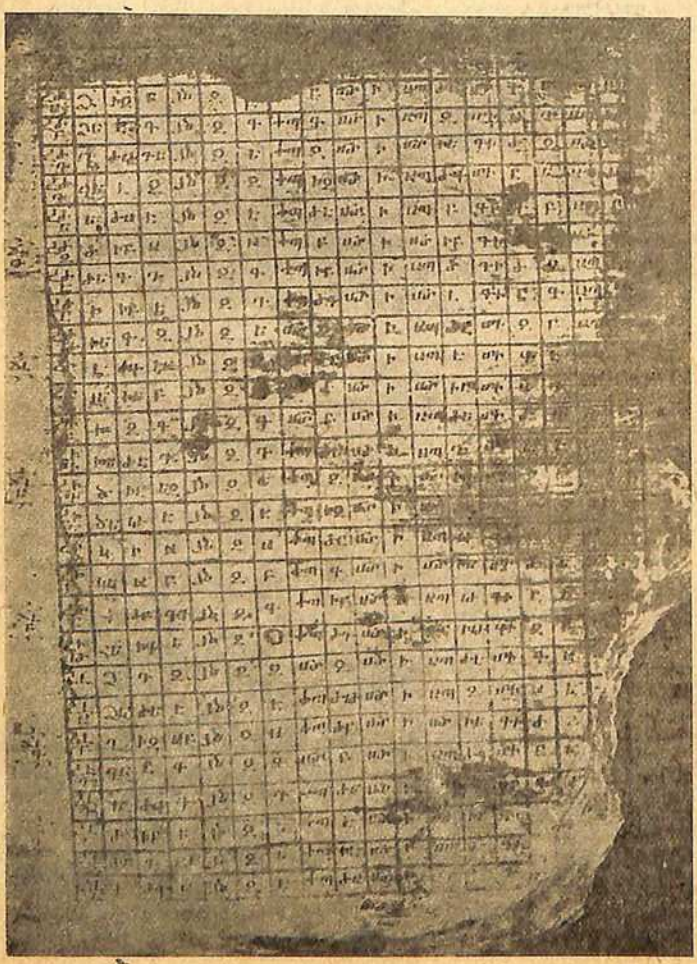
Շիրակացու նշված աշխատությունը բանասիրության մեջ հայտնի է «Պատուական ակունք» վերնագրով (տե՛ս այս մասին Հ. Տաշյանի կազմած անվանացանկի Շիրակացու աշխատությունների բիբլիոգրաֆիան): Մենք այժմ համապատասխան համարեցինք վերնագրել այն «Ցաղագս ականց պատուականաց»:

Ա. Զմրուխտն կանաչ է և լուսաւոր:
Բ. Սարդիոնն՝ չիկադոյն արիւնաւոսիլ:
Գ. Տպազիոնն՝ կա[ր]մրադոյն արիւնաւոսիլ:
Դ. կարկեհանն՝ կարմիր դունաւոր:
Ե Շափիղայ՝ ծիրանի սպիտակադոյն:
Զ. Ցասպիս՝ դմբխատադոյն և դեղնադոյն:
Է. Գոճադմն՝ սպիտակ է և սեաւ:
Ը. Ակատն՝ առւեծաւոսիլ բազմադոյն:
Թ. Սուտակ՝ կարմիր դունաւոր:
Ժ. Ցակինթ՝ ծիրանեդոյն:
ԺԱ. Բիւրեղ՝ սպիտակ:
ԺԲ. Եղունգն՝ սպիտակ լերդադոյն:
207b ԺԳ. Դահանակ՝ կանաչ առանց նշուղի:
ԺԴ. Հիւրիկ՝ կարմիր լըջադոյն:
15 ԺԵ. Ոսկէքար՝ ոսկէդոյն կանաչանչղոյ:
ԺԶ. Ցասիկ՝ ծիրանեդոյն:
ԺԷ. կայծակին՝ կայծաւոսիլ լուսաւոր:
ԺԸ. Ամեթուստոս՝ դինեդոյն:
ԺԹ. Մէլեսիկ՝ կարմիր նշուլաւոր:
20 Ի. Ջաժուրա՝ կապուտակ դունաւոր:

ԻԵ. Սաբեթան՝ կապուտակագոյն ունելով կտակոաթչա ապակւոյ:
ԻԶ. Ձակունդ՝ բազմագոյն է կապուտակագոյն և ծիրանեգոյն և ծովագոյն՝ ունելով պչապչա անուշնա և գոյնս:
ԻԹ. Իւակինթոսն, որ է յակուռն՞ը՝ երկնագոյն է:
ԻԴ. Մամարակոս, որ է պիրուխա՝ կանաչ:
ԻԵ. Միւս պիրուխա՝ կանաչ և լուսաւոր:
ԻԶ. Միւս յասպիս՝ թխագոյն կանաչ:
ԻԷ. Միւս ակատն՝ բազմագոյն է:
ԻԸ. Միւս մելխիսեդեկ՝ բազմագոյն և սպիտակաճշդիլ:
ԻԹ. Երիւսալիմոս, որ է ոսկէքար՝ ոսկէգոյն է՝ ունելով կտրկոաթչա պայծառ:
Լ. Բիւրեղոս՝ իբրև պղուր ոսկէգոյն:
ԼԱ. Այլ բիւրեղ՝ խարտիշագոյն, խաժագոյն, ծոխանելի, օդանման:
ԼԲ. Մէղխասոն պինդգոյն է:
ԼԳ. Լազուարդն՝ կապուտակ դունավոր է:
[Վիպասանն Անանիայի]

XIII. ԾԻՐԱԿԱՑՈՒ ՇԱՐ ԲՈԼՈՐԱԿԸ

Շէրամացու «Շար բոլորակ»-ի նեղիկ աշխատութիւնը հայտնաբերված է մեր Մատենադարանի № 2679 ձեռագրում, որն ունի 971 թվի պրչութիւն: Նա ընդօրինակված է Շէրամացու աշխատութիւններէն շատքում: Հիմք վերցնելով այդ պատառիկի տեքստը, այլ ձեռագրերում պահված «Շ.Ի. բոլորակներ»-ի օգնութեամբ մենք աշխատեցինք վերականգնել Շէրամացու ամբողջական տեքստը: Այդուամենայնիվ վերջից քանը ուր տառերներէն հատվածը մենք բաց ենք թողնում, որովհետև նա, մեր կարծիքով ուշ, չէ նում է ավելացրած:

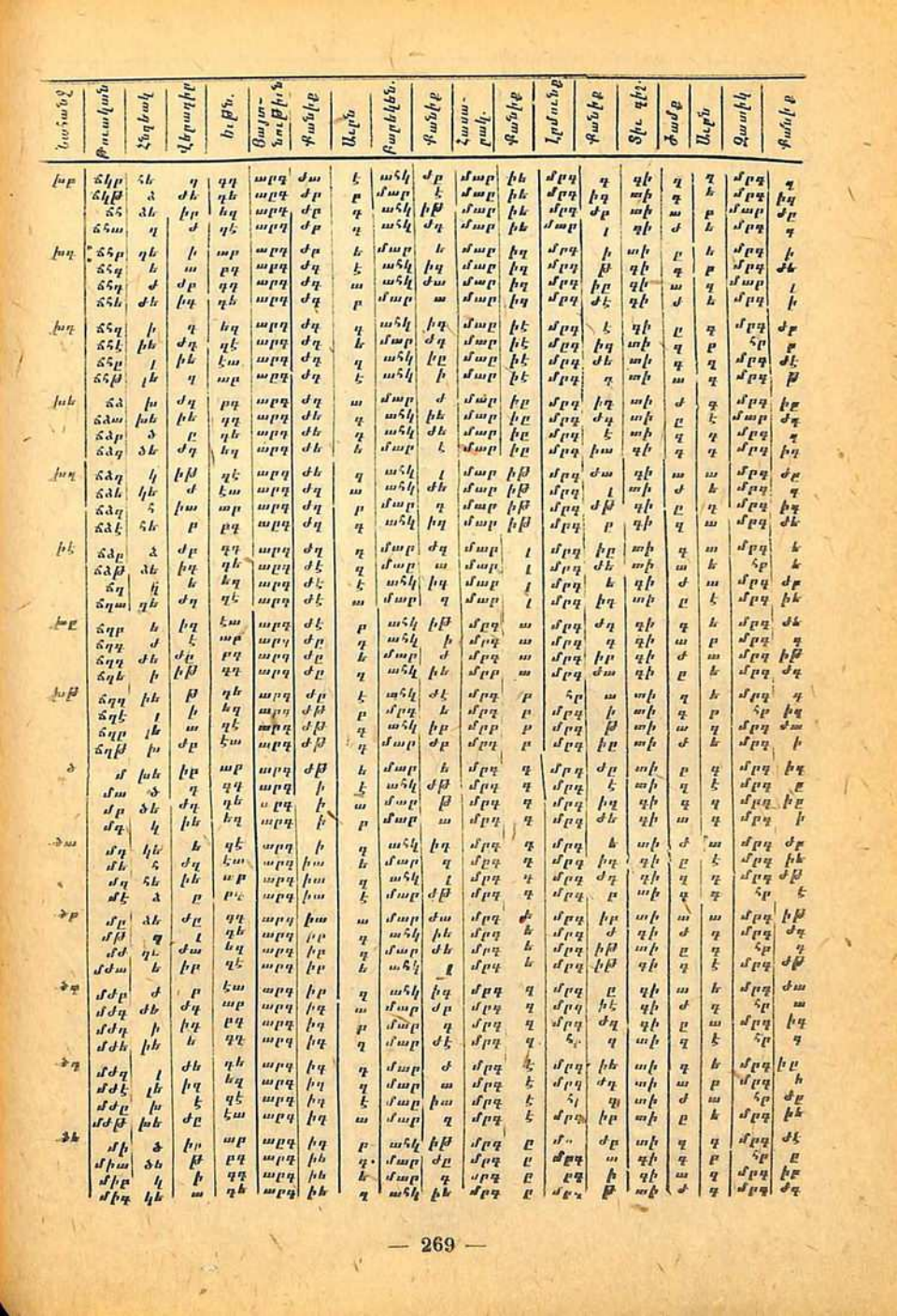
Համարիչ	Գծանշում	Հիվանդութիւն	Ծնած.	Ցաւերի տեսակը	Ցաւերի տեւողութիւն	Ախտ	Ցաւերի սկիզբ	Հետաքրքրութիւն	Ցաւերի բնոյթ	Լեզուի վիճակ	Ցաւերի տեղ	Ծաւալ	Ախտ	Ցաւերի տեսակ
1	ա	—	դև	ասց	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	էն	ան	մաշ	ժգ
2	բ	ա	ժգ	եղ	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	ահկ	իզ	դի	ա	ֆք
3	գ	ժ	խ	ջէ	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	ահկ	ժե	դի	ա	խա
4	դ	ժե	ա	էա	1	ս	ֆք	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ժա
5	ե	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
6	զ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
7	է	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
8	ը	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
9	թ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
10	ժ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
11	ի	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
12	լ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
13	խ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
14	ծ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
15	կ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
16	հ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
17	ձ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
18	ղ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
19	ճ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
20	մ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
21	յ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
22	ն	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
23	շ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
24	ո	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
25	չ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
26	պ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
27	ջ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
28	ռ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
29	ս	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
30	վ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
31	տ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
32	ր	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
33	ց	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
34	ւ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
35	փ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
36	ք	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
37	օ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք
38	ֆ	ֆք	ա	ֆա	1	ս	սրտ	ահ	ժգ	մաշ	ա	դի	ա	ֆք

| | | |

| | | |

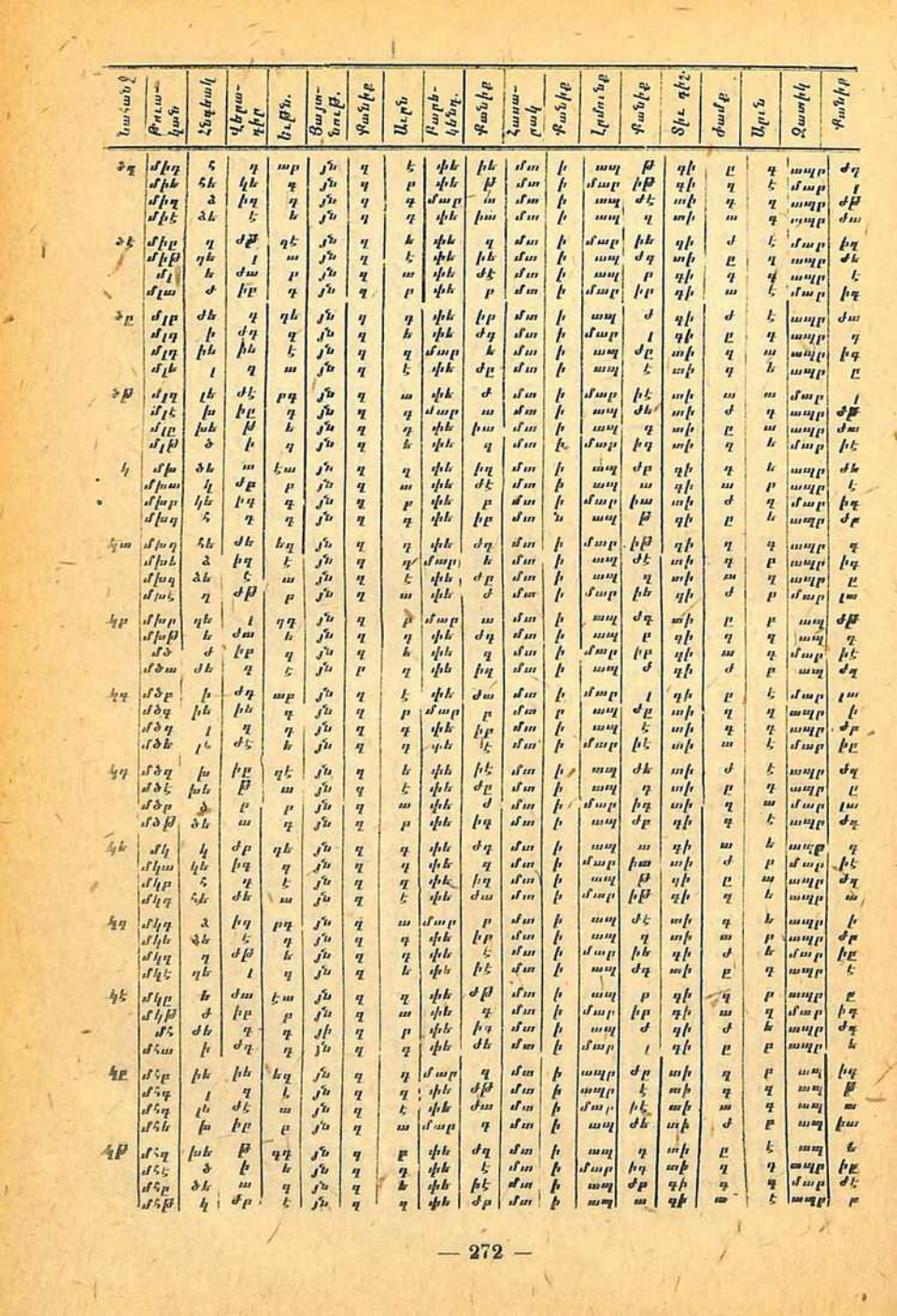
Գրադարան	Գրասենյակ	Գրատախտակ	Գրիչ	Գրպան	Գրքի դարակ	Գրքի խանութ	Գրքի տոն	Գրքի ցուցակ	Գրքի շուկա	Գրքի սեղան	Գրքի պահարան	Գրքի պատկեր	Գրքի պատմություն	Գրքի պարկ	Գրքի պարկեշտ	Գրքի պարկեշտի	Գրքի պարկեշտի տեղ	Գրքի պարկեշտի տեղի	Գրքի պարկեշտի տեղի վրա	Գրքի պարկեշտի տեղի վրա գտնվող	Գրքի պարկեշտի տեղի վրա գտնվող գրքեր	Գրքի պարկեշտի տեղի վրա գտնվող գրքերի	Գրքի պարկեշտի տեղի վրա գտնվող գրքերի ցուցակ	Գրքի պարկեշտի տեղի վրա գտնվող գրքերի ցուցակը	Գրքի պարկեշտի տեղի վրա գտնվող գրքերի ցուցակը կազմել	Գրքի պարկեշտի տեղի վրա գտնվող գրքերի ցուցակը կազմել է	Գրքի պարկեշտի տեղի վրա գտնվող գրքերի ցուցակը կազմել է նա	Գրքի պարկեշտի տեղի վրա գտնվող գրքերի ցուցակը կազմել է նա ինքը	Գրքի պարկեշտի տեղի վրա գտնվող գրքերի ցուցակը կազմել է նա ինքը իր	Գրքի պարկեշտի տեղի վրա գտնվող գրքերի ցուցակը կազմել է նա ինքը իր համար	Գրքի պարկեշտի տեղի վրա գտնվող գրքերի ցուցակը կազմել է նա ինքը իր համար։
ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա
բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ
գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ
դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ
ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե
զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ
է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է
ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը	ը
թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ
ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ	ժ
ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի
լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ
խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ	խ
ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ	ծ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ
ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ
ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ
ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ	ճ
մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ	մ
յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ
ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն
շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ
ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո	ո
չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ
պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ	պ
ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ	ջ
ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ	ռ
ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս
վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ
տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ	տ
ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր
ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց	ց
ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ
փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ	փ
ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք	ք
օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ
ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	ֆ

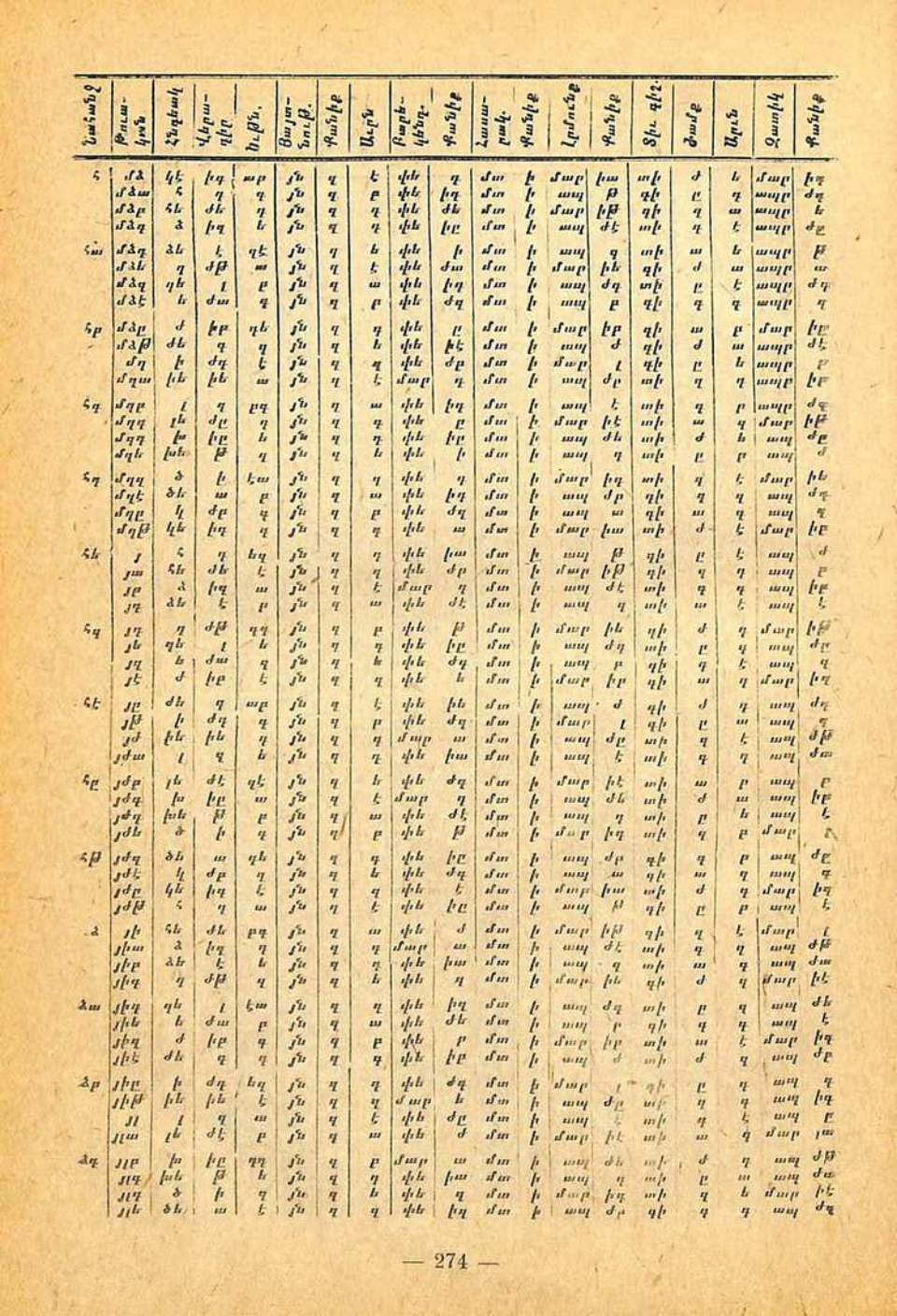
| | | |

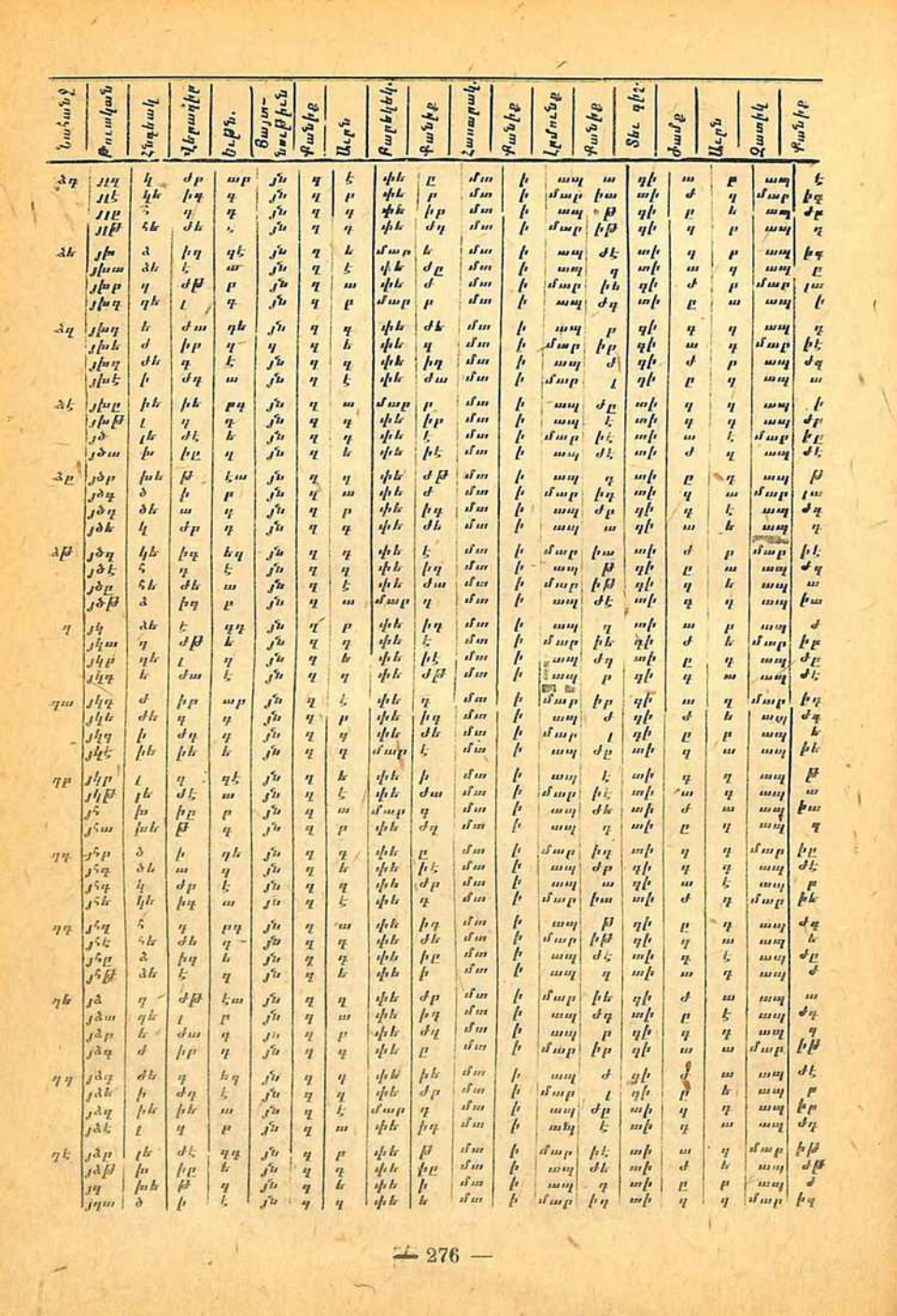
| | | |

| | | |

Համեմատ.	Քաղցրահամ	Հեղձուկ	Վերքեր	Ցայտուքիչ	Գլխացավ	Քաղցկեղ	Ստամոքս	Հաստա-աղիք	Լյարդ	Լնդեր	Ծնոտ	Ատամ	Ջրգողկ	Գանգ
ձգ	յլգ	կ	խ	ագհ	իգ	ղ	մարբ	իէ	հրտա	ղ	հր	ժք	գի	ա	ր	հր	իկ
ձ	յլգ	կ	ր	ագհ	իգ	ր	մարբ	իա	հրտա	ղ	հր	ք	տի	ժ	ղ	հր	ժ
ձ	յլգ	կ	ղ	ագհ	իգ	ղ	մրգ	ժ	հրտա	ղ	հր	իէ	գի	ր	ղ	հր	ղ
ձ	յլգ	կ	խ	ագհ	իգ	ղ	մրգ	գ	հրտա	ղ	հր	ժգ	գի	ղ	ր	հր	իկ
ձ	յլգ	կ	ղ	ագհ	իգ	ղ	մրգ	ր	հրտա	ղ	հր	իկ	գի	ղ	ղ	հր	խ
ձ	յլգ	կ	ղ	ագհ	իգ	ղ	մրգ	ր	հրտա	ղ	հր	ժ	գի	ղ	ղ	հր	ղ

Գետին	Ամպամած	Հզգիսի	Մեղմ	Քամի	Ցաւագին տուքիւն	Գանգատ	Հիւանդ.	Գանգատ	Կուրծք	Գանգատ	Ստ. գիւղ	Գանգատ	Ստ. գիւղ	Գանգատ	Ստ. գիւղ	Գանգատ
ցաւ	ցաւ	ցաւ	ցաւ	ցաւ	ցաւ	ցաւ	ցաւ	ցաւ	ցաւ	ցաւ	ցաւ	ցաւ	ցաւ	ցաւ	ցաւ	ցաւ

գիտել	հասկանալ	ուսանել	ժամանակ	տես. տեր.	հետաքրքրվել	գիտենալ	հաստատել	գիտենալ	իմանալ	ասել	գրել	ցանկանալ	գիտենալ	հիշողություն	հեռախոս	ներկայացնել
գիտել	հասկանալ	ուսանել	ժամանակ	տես. տեր.	հետաքրքրվել	գիտենալ	հաստատել	գիտենալ	իմանալ	ասել	գրել	ցանկանալ	գիտենալ	հիշողություն	հեռախոս	ներկայացնել

| | | |

| | | |

| | | |

XIV. ՅԻՐԱԿԱՑՈՒ ՀԱՑՑՆՈՒԹԵԱՆ ԺԱՌԸ

Շիրակացու Հայտնութեան ճառը հրատարակել է պրոֆ. Ք. Պատկանեանն իր «Մնացորդք բանից» ժողովածուում: Նրա հրատարակութեան բնագիրը Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան մատենադարանի մի ձեռագրին է, որն ընդօրինակված է ՀՄՄՌ Մատեն. № 2679 ձեռագրից: Մեր հրատարակութեան հիմքը մեր այդ ձեռագիրն է հանդիսացել: Պրոֆ. Ք. Պատկանեանի հրատարակած տեքստի տարբերութիւնները մեզ մատ հաշվի չեն առնված, որովհետև նրանք բնագրից բացահայտ չեղումներ են և ոչինչ չեն ավելացնում:

//ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՇԻՐԱԿԱՑՆՈՑ ՀԱՄԱՐՈՂԻ ԱՍԱՑԵԱԼ Ի ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ ՏԵԱՌՆ ԵՒ ՓՐԿՉԻՆ ՄԵՐՈՑ

Բազում աչխատութիւն պրծատնութեանս մերոյ վասն սրբոյ առաքելոյն Առաւծոյ էր յոր հասաքս եւ պոր ճառել արժանաւոր հոգեբնութեան պատուին Ծննդեանն Քրիստոսի. Առաւծոյ մերոյ, որ է սկիզբ առնելոյ եւ տարեկանաց մերոց, եւ պլուխ կացուրդաց, եւ ամենայնիւ ի Քրիստոս յիշատակաց:

Տուն սրբոյ Ծննդեանն Քրիստոսի, Թէ աւուրբ յառաջ քան զառնել մկրտութեանն, ոչ կարզեցաւ ի սրբոց առաքելոցն, եւ ոչ ի նոցուն փոխանորդացն, որպէս եւ յայտնի է ի կանոնաց սրբոց առաքելոցն: Քանզի պրեալ է ի վեցերորդ պլուխ կանոնացն այսպէս. Եթէ կարգեին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, Թէ եղիցի տուն Ծննդեանն եւ Յայտնութեանն Տեառն եւ փրկչին մերոյ պլուխ եւ առաջնորդ առնոյ եկեղեցւոյ, որ աւր Իմ. է ամբիծ ամաոյ, որ է Զ յունուարի բառ հռոմայեցւոց:

Իսկ յետ բազում ամաց նոցա կանոնադրութեանն պատահաւ այս, որպէս ասեն ամանք, յաչակերտաց Հերձուածողին Կերինթոսի, եւ ի յունաց ընկալեալ եղեւ որպէս արդարեւ ի տանուտիրոց եւ ի ջերմադունից բարեպաչտութեան, եւ ի նոցանէ ընդ աչխարհ ամենայն սփռեալ տարածեցաւ: Իսկ յետուրս սրբոյն Կոստանդիանոսի, ի տուրբ ժողովին Նիկիայ ոչ եղեւ ընկալեալ տունս այս ի սրբոց հարցն. այլ բառ նոյն կանոնի սրբոց առաքելոցն սահմանեցին տունել: Եւ յայտ է

Իմ տեքսի

ի Թղթոյ Երանելոյն Մակարայ Հայրապետին Երուսաղէմի, որ ի
13a Հայաստանեայցս գրեաց աշխարհ յազգս խրա// տու. սրբոյ Մկրտու-
թեանն. քանզի նա մի էր ի սրբոց ՅԺԸ Հարանցն, որք ի Նիկիա. եւ
գրեալ է այսպէս ի վեցերորդ գլխէ հրամանի խրատուութեանն.
5 բայց կարզաւորութիւն Մկրտութեան սրբոյ ասպանին եւ փոքի յա-
ժարութեանն Գ տասնից, յորում առաւել եւս փափաղն մխզագդ
վերացուցանել ի Մկրտութիւն զընծայեալսն Աստուծոյ, եւ կատարել
զաւրինակ մեծ վրկական խորհրդեանն, որ ի սուրբ եւ յերեւելի ա-
ւուրս կատարեցաւ: Եւ դայս մեծաւ փափաղանաւք վերջին կատարել
10 ի սուրբ անդիսս Քրիստոսի. զոր պարտ է եւ ամենայն քրիստոնէից
երկիւղածաց Քրիստոսի կատարել ի նոսա զկնի Մկրտութեանն
ի սուրբ յայտնութեանն ծննդեանն անառն, եւ վրկական պատկի կե-
նարար յարչարանացն Քրիստոսի, եւ ի հնոտվելից Պենտեկոստեն, յո-
րում առաւածային էջք Հոգւոյն կենդանարարի ի մեզ ծաւալեցան:
15 Զոր պարտ է վերստին պատճառ ծննդեանն եւ Մկրտու-
թեան ծանուցանել, զի եւ դուք ի նմա փափագելք կատարեցէք.
քանզի լուսաւոր ծննդեանն Քրիստոսի եւ մեր մեզատարիչ ծնունդ սըր-
բոյ ասպանին ի նմին վրկական աւուրն կատարեցաւ. զի ի նմին ա-
ւուր առ յանձն Մկրտիլ յորդանան առ մեզն դիջանելոյ: Չի ոչ ևթէ ինքն
20 կարաւտ ինչ էր սրբութեան, այլ զմեզ կամեցաւ սրբել ի մեղացն
պղծութենէ, որ մեծաձայն ղաչմամբ ազդակէ առելով. ևթէ ա՛չ ոք
ծնցի ի ջրոյ եւ ի Հոգւոյ, ոչ կարէ մտանել յարքայութիւնն Աստու-
ծոյ. զի լսոտ նմին աւրինակի ծնեալք ըստ նմա, եւ մկրտեալք ըստ նո-
մին եղիցուք ի սուրբ աւուրս ծնդեանն Քրիստոսի:
25 Իսկ ի կենսաբեր յարութեանն պատկին, ի ձեռն մեռանելոյ
13b զմեզ մեր ի ջուրս աւազանին նման// ազդ լինելոք մեռելութեան մա-
հուն անառն մերոյ Քրիստոսի, եւ երեքկին ընկղմամբն թա-
ղել ի ջուրս սրբոյ աւազանին, զերեքաբեւեայ թաղումն անառն մերոյ
նչանակելոք յանձինս մկրտելոցն, զոր եւ առաւաձայինն առաքեալ
30 յայտնապէս ցուցանէ, ասելով, թէ թաղեալք ընդ նմին մկրտութեամ-
բըն, նմանազգ եղիցուք նմանութեան մահու նորա. զի եւ նորոգու-
թեամբ յարութեանն հագուցեալ լինիցիմք նմա ի կենսան յաւիտենական:
Իսկ յաւուրն ընծայարերեալ սրբոյ Պենտեկոստեին զյաւուցդ-
ծառ ազդումն Հոգւոյն կենսաբարի, որ ի տնօրէն հրեղէն լեզուաց ի-
35 ջեալ յառաքեալսն, պարգեւելով նոցա ձեռս ի վերայ մկրտելոցն
դնելով, ընդունելով պարգեւս ի Հոգւոյն ընծայից: Ըստ նմին սուբ-
նակի եւ մեք ի նմին աւուր ձեռս ի վերայ մկրտելոցն դնելով, նոյն
հոգի պարգեւեմ. զոր սրբութեամբ անխափան կատա-
րեմք, զի կատարեալք լիցուք: Զայս Մակարիոս:
40 Զայս վկայէ եւ Մակարայ Աստուածաբանն Գրիգոր յաղագս յերկ
տասնա ամենայն մկրտութեանն, ի ճառ մկրտութեանն, բամբասելով
դհերձուածեսսն ի մկրտութիւն, ասէ այսպէս: Զայս ինչ եւ դայս բաղ-
դատեմ, եւ պատճառս մեզայ պատճառս. ասես, անհաւատ Յայտնու-
թեանն Տեառն, Յարութեանն Տեառն, աւր է ինձ պատուհասատուին-

42. Զայ վերև գայ

Պետրոսին անասմ, քանզ Քրիստոսի լուսաւորել լաւագոյն է. քանզ Քրիստոսի յառնել Յարութեան առաքն. դէռևս տակաւին զերեւումն: Եւ ապա պինդ. եկեսցէ վախճան յաւուր յորում ոչ դիտիցես. եւ ի ժամանակի յորում ոչ կարծիցես. ամենայն քանզ ժամանակ մկրտել յոյ. վարդապետ եւ ամենայն վախճանի:

14a // Իսկ դինի սորա յաջորդէ պաշտօն հայրապետութեանն Երուսաղէմ սուրբն Կիւրեղ. եւ վիճաւորութիւնն ի սրբոյն Կոստանդիանոսէ պայազատէ Կոստանդեայ նորին որդի հանդերձ եղբարքն: Զոր առնն Հաւատալ հերձուածոյն Արիոսի. բայց ոչ հակառակ ճշմարտութեանն ինչ մաքառէր, այլ ի կոմս վերկոսեան թողեալ կողմանս, որ ոչ պինդ և հաճէր՝ ունէր, քան զուղղափառութիւն, քան չարափառութիւն: Յաւուրս սորա ընկալեալ եղեւ առնելս այս ի գրան արքունի. եւ յամենայն տեղիս որ ոչ եւ կամէր տանել, համարձակութեամբ տանէին, բայց ի մայրաքաղաքացն չորից հայրապետացն որ ունէին պաշտօն սրբոց առնասարչացն: Քանզի առ սովաւ գեռ չէր յարձրատակեալ պաշտօն սրբոյն Յովհաննու յեվեսոսէ Կոստանդնուպոլսի, եւ յայտ է ի կանոնադրութենէ ընթերցուածոց սրբոյն կիւրղի, քանզի գրեալ է այսպէս. Եթէ ի Իւ ամսոյն գեհտեմբերի է տաւն Դաւթի եւ Յակոբոս, որ յայլ քաղաքս ծնունդ Քրիստոսի առնեն. ասեն վասն այսր Յոյն. այսպէս եթէ վասն զի Հայրապետն ամենայն ուխտին և բազմութեամբ ժողովրդականաւն ի Բեթղեհէմ գալով տանէ, եւ առեալք ի քահանայից, որք ի քաղաքին մնան՝ դասուն Դաւթի և Յակոբայ կատարեն. իբր թէ յոմ քաղաքին էին ընթերցուածքն, եւ վասն այսր գրեալ առնեն թէ յայլ քաղաքս որպէս թէ գԲեթղեհէմ անկարգելով: Եւ դայս ոչ սք երբեք ի լաւ խոցոտացն յանձն առնու, զի թէ այդպէս ունիմք, հիմ զկանոն ծննդեանն ի վեց յունուարի կարգեաց նոյն ընդ նիւթեց: Քանզի գրեալ է ի սկզբան կանոնին այսպէս. Թէ առն սրբոյ 14b Յայտնութեան կատարի ի յունուարի, որ վեց է ամսոյն. // Ժողովին ի Հովհաննայ, եւ դայս ինչ կանոն կատարեն. Եւ ապա ի Բեթղեհէմ Եւ ի յայրին: Ահա յայտնապէս ցուցանէ ի միում ձեւոյ առնելն զերկուսին. Եւ ո՞վ ժպրհեսցէ առել պարտաւանս ինչ երանելւոյն Կիւրղի, կամ ի նմանէ կարգեցելոցն. Եւ ո՞վ արդէս նա առ Քրիստոսէ. Եւ առ ո՞վ այնպիսի երեւեալ նշան, եւ յո՞ւմէ այնչափ բիւրք լուսաւորեալք. կարծեմ Թէ եւ ոչ ի սրբոյն Պետրոսէ:

Քանզի յաւուր երեւման լուսեղէն խաչին, անթիւ բիւրք բիւրուց հաւատացին ի Հրէից եւ ի հեթանոսաց. քանզի ցկոստանդիանոս արքն կոստանդիանոսի արգելեալ էին Հրեայքն ելանել յերուսաղէմ. եւ ի նմանէ համարձակեալք ժողովիցեն բազում Հրեայք, եւ բնակեցան յերուսաղէմ. այլ եւ որք ի Տիբերիայ եւ յայլ քաղաքս Հրեայք էին ի տանն անդր էին ժողովեալք, այլ եւ բազումք ի հեթանոսաց վասն սմբռնոյ ժող(ով)ոյն առ ի վաճառ դիմեալ էին, որոց տեսեալ սքառուածային երեւումն, հաւատացեալք ի Քրիստոս, ամենեքին դիմեցին ի մկրտիլ, որոց ոչ բաւեցին աւազանք եւ ոչ ջրամբարք կիսկաւանցն:

---

19 առն փոխ առն

մինչև հրամայեալ երանելոյն պրաղանիան մնձ սրբել զոր վեմասոնն
կոչեին, եւ անդ եւս առնել փրկական մկրտութիւնն: Այս երրորդ նշան
լիալ յերուսադէմ յաւուրս սուրբ Պենտեկոստեին: Բայց ես կարծեմ զոա
վիհսուղն քան զառաջինն, որպէս ամենեցուն յայտնի է, ելք սրբոյ
Հոգւոյն յառաքեալսն ի մէջ բազմութեան ժողովելոց հրեից եւ այլոց
ազգաց բազմաց, որք ի Գործս առաքելոցն յանուանէ պատմին, եւ
յայնժամ առաքելոցն մխայն պարգեւեցաւ Հոգին: Իսկ ի յայսմ բազ-
15a մութեան ժողովրդեան ի ձեռն սուրբ մկրտութեանն // եւ քան զերկ-
րորդն եւս առաւել բարձրագոյն, զոր Յովսէպոն պատմէ, եթէ յա-
10 ւուրն Պենտեկոստեին զդրդիւն եւ սարսափիւն նախ զգայական պատէր, եւ ապա զբազմութեամբ ժողովելոցն, ապա եւ բարբառ յան-
կարծակի անդունտ ի ներքին ասաքրէն լսելի լինէր զայս աւրինակ
բանից, եթէ՝ Գնամք ասա, գնամք:

Իսկ ի յայսմ ոչ գնան զբաւութիւնք Տեառն ի սառնայնոցս, այլ
15 ի վերնոյն ասա զալ յայտնագոյն ցուցաւ, եւ ծածկաբար պարզեւեցաւ
մինչեւ ցկոտաւանդեայ թաղաւոր երանելին Կիւրեղ յաւժարեաց զբել
Քուղթ աղերսանաց եւ կոչել զնա բարեպաշտ եւ տեղեակ առաւծայ-
ւոյն: Իբր թէ ողբանաւոք զնորայն կարծէր չահել զիրիկութիւն, առա-
ջի գնելով զառաջաւծային եղեալ նշանի, եւ զբազմութիւնն զարձելոցն,
20 թէ զմէ՞ եւ ոչ զոր ընդ նոսա: Այլ եթէ զոա Յունաց հաճոյ Քուղեաց
քամահել, ժամ է նոցա եւ զաւետարանն անպատուել, վասն ոչ լը-
նդունելոյ զոան ծննդեանն, զի սա եւ նա ի միում աւուր ցուցանեն եւ
զծնունդն եւ զմկրտութիւնն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ: Քանզի զրեալ
է Ղուկայ յաւետարանին ի խորհրդեան մկրտութեանն այսպէս. Թէ եւ
25 ինքն Յիսուս էր ամաց իբրեւ երեսնից սկսեալ. ահա յայտնապէս ցու-
ցանէ թէ ի նոյն աւուր ծննդեանն մկրտեցաւ եւ սկիզբն արար երես-
նամեայն կատարել հասակի եւ վարդապետութեան: Ասէն եւ զոյս
յոյնք, եթէ ծՔ աւր սկիզբն մարթի լինել տարւոյն, եւ ոչ մէջ, եւ
կամ կատար, եթէ այդպէս իմանաք, եւ զեաւթնամսեան աւուրց մար-
30 թի ասել, եթէ ոչ մէջ է տարւոյ կամ կատար:

Իսկ վասն առաքելական կանոնին այսպէս ասեն յոյնք, եթէ ոչ
էր նոցա պարապմունք տուելոյ քննել զաւուրս տունից, քանզի զործ
15b նոցա աւետարանչին էր եւ ի հնեաս // նոսականացն զատուցանել տաս-
նից: Արդեաք հաճոյ Քուլիցի ումեք այսոցիկ բան ի վերայ առաքելոցն
35 լսել, թէ արդարեւ այնչափ անհնչիւթ տարբին զկարգաւորութենէ տա-
նից, բնդէ՞ր ապա եւ ընդ արեւելս ուսուցին մեզ երկրպագել. Հի՞մ
եւ զկիւրակէ տաւնախմբել, պատուել եւ զատարկանալ, եւ զչորեքշա-
բաթի եւ զուրբաթ պահել. զի թէթևնագոյնք այսոքիկ են քան զատն
Ծննդեանն եւ Մկրտութեանն: Բայց տայաք եւ յայտ եւս նոցա Քուղ,
40 միայն թէ այդոքիկ գայթի ի հատանութիւն: Քանզի ասեն վասն սրբոց
Հարցն որք ի Նիկիա, եթէ ծածկեաց ի նոցանէ Աստուած զայս. զի ոչ
զամենեսեան չնարհ մի ումեք տայ, եթէ ոչ էր ճառեալ առ նոքաւք.
այո՛. այդ գիտացին եւ եպիսկոպոսացին եթէ զոր յայլ քաղաքս
ծնունդ կարծեն առնել. բայց ես հաւանիմ որով յոյնք պարծին, երա-
45 նելեացն առեմ Բարպի եւ Գրիգորի Անձլանձու զիտեմ զնոսա սուրբս,

ճշմարիտս, հոգևորս եւ հեռուստս առաքչացն: Եւ եթէ էր նոցա հրամանն ինչ յաղագս այսր, ընդունէի, զի եւ Պաւղոս հրամայէ, եթէ երկրորդին յայտնեսցի, առաջինն լռեսցէ: Բայց ես ոչինչ տեսանեմ զնոցա հրամանն յաղագս այսր առնելի, բայց որ զերկոցուն առնէին եղեալ է սրբոյն կիւրղի զընթերցուածն եւ զսաղմոսս, ոչ իմանամ զդմն յերկուս բաժանել, այլ թէ ի միում աւուր զերկոցունց խոր-
հրդոյն լիով ունի զկարգ եւ պայծառացուցանել զառնն:

Իսկ որ սրբոյն Գրիգորի բանիս կարծեն զառացնել զառնս, ոչ ինչ հրաման զնորայն կարեն ցուցանել վասն այսր. այլ վկայութիւնս
10 իմն առնուն ի նորա ասացուածից եւ ըստ իւրեանց կամացն ձեւացու-
16a ցանեն. // ասեն, եթէ ի ճառի ծննդեանն այսպէս ասէ. Արդ փոքր ինչ յետոյ տեսցես զՅիսուս սրբեալ Յորդանանէ. եւ ասեն թէ՝ յաւուր ծննդեանն ասաց զայս ճառ. եւ փոքր ինչ յետոյ՝ զերկոտասան աւր ակնարկէ որ յառաջ քան զմկրտութիւնն: Արասցուք առ այս պատաս-
15 խանի: Ես այսպէս իմանամ եթէ անդէն յաղագս նոյն խաւսեցան ասաց՝ փոքր ինչ յետոյ, զոր ասեն իսկ. եթէ պայմազդես մարմնանալոյն եւ նուաստանալոյն. եւ արդ փոքր ինչ յետոյ տեսցես զՅիսուս սրբեալ զՅորդանան իւրով մկրտութեամբն, եւ ոչ նուաստացուցեալ, այլ ճոխացուցեալ զմարմինն՝ ցելլով զերկինս եւ աստուածավայելչաբար ի Հաւրն եւ ի Հոգւոյն վկայելով: Ապա եթէ այսպէս իմանաս, համ՝ եւ յետ
20 յարութեանն եկեալ ի մկրտութիւն. զի առաջի նոյն բանիս պչաբչարանաց եւ զյարութենէն ճառեալ ասէ, եւ զնովքեմբ ածեալ ի նոյն յարեալ ասէ. արդ փոքր ինչ յետոյ: Բայց եթէ մարբեսցես զմիտս, դիւրով իմանալ ի նոյն իսկ ճառէ, եթէ ի միում աւուր զերկոսեան տա-
25 մանեաց, քանզի ասէ ի միւսում աւուր ի նմին ճառի այսպէս. յոյժ այժմ Աստուծոյ յայտնութիւնս տուն է. քանզի երեւեցաւ Աստուած մարդ ծննդեամբ: Ահա զուղեաց զերկոսին: Ասեն եւ զայս յոյնք, եթէ երկուցունց տաւնիցն կոչի յայտնութիւն, եւ ծննդեանն եւ մկրտութեանն. արդ այս ամենեցուն յայտնի է, եթէ ի վից յունուարի կոչի
30 յայտնութիւն եւ ոչ եթէ ի Ե նովքեմբերի. ոչ ի յունաց եւ ոչ յայրազգեաց. եւ ոչ լսեալ ուրուք երբեք երկուս յայտնութիւնս, այլ մի. ապա թէ յայտնութիւն ասէ, եւ զծննդեանէ ճառէ, յայտ է թէ ի միում աւուր ցուցանէ:

Դարձեալ եւ ի մկրտութեանն ճառէ առնուն յոյնք իւրեանց ի
16b վկայութիւն զրանս զայս: Արդ զծննդեան // զվայելչականս տաւնեցաք: Եւ զնովքեմբ ածեալ ասէ. իսկ այժմ զորձքս այլ Քրիստոսի եւ այլ խորհուրդ: Այդ ես հաւանիմ. այլ է զորձ եւ այլ է խորհուրդ. բայց ոչ յայդում աւուր. զի եւ առաջինն բան լինճ վկայէ. զծննդեանս զվայելչականս տաւնեցաք ասէ եւ ոչ զծննդեանն, զի եթէ երկոտասան
40 աւուրք վերջ, եւ ապա զծննդեանն պարտ էր ասել, եւ ոչ զծննդեանս:

Դարձեալ եթէ ոչ էր ի միում աւուր, ընդէ՞ր եւ յիւրմէ զաւրն ծննդեանն, եւ ոչ լոկ զխորհուրդն ասէր, որպէս եւ զայդ տեսանեմբեանն եւ զչարչարանաց: Բայց դու զնուազեցուցիչն ասես, եւ զբարձրացուցանողացն զանց առնես, որպէս եւ նոյն հնդն Գրիգոր
55 ասէ: Արդ ապէ զիտասցէ լինճ եւ զայն բան որ ի ճառի մկրտութեանն

ասէ այսպէս. երթս ծննունդս մեզ գիակ բանս, որ ի մարմնոյ է, եւ ի մկրտութենէ եւ յարութենէ. եւ զնոսիմբ ածեալ ասէ. պայսոսիկ ծննունդս դամենեսեան պատուհաս իմ: Բրիստոս երեւի, պիղծ փչմամբն առաջնով եւ կենդանակատաւ. եւ պիտոյ մարմնանալոյն եւ մկրտութեամբն, որով ինքն մկրտեցաւ. խակ պիտոյ յարութեամբն դուր ինքն ակաս, որպէս եղեւն անդրանիկ ի բազում եղբարս, նոյնպէս եւ անդրանիկ լինել ի մեռելոց արժանաւոր արար: Ալզ յաղագս երկուց ծննդոց, առաջնոյն ասեմ եւ վերջնոյն, իմաստասիրել ոչ է մերձակայ ժամս. բայց վասն միջնոյս եւ որ այժմ մեզ է հարկաւոր, որպ եւ անուանակից է լուսաւորութեանս աւր: Ահա զուգաց զերկոսին, տեսցեն որք միտս ունին. մին ծննդեամբ ասաց զմարմնանալն, եւ զմկրտելն ի միում աւուր, յոր եւ անուանի խակ, ասէ, լուսաւորութեանս աւր: 13a Բայց մեք տեսցուք, // որ եւ Զաքարիայի պատանձամամբն հնարեն յոյնք դիեցմանայ աւուրս յարութեան եղիսաբեթի, որով մարթիմք իմանալ դար աւետարանութեանն Գաբրիէլի: Քանզի այսպէս ասեն յոյնք եթէ ի նոյն աւուր յորում պատանձեցաւ Զաքարիայ, ի նմին աւուր մերձեցաւ ի կին իւր, եւ յղացեալ ի նմին խակ աւուր, ուստի թուեն աւուրս հարիւր ութսուն, որ դիպիցուցանէ ի քսան և եւթն մարտի զար աւետաւորութեանն Գաբրիէլի. եւ անտի թուեն աւուրս երկերիւր եաւթանասուն եւ վեց զաւուրս յղութեան սրբոյ առաւետածածնին, քսան առանամսեայ աւուրց անդրանկածնութեանն, որ դիպիցուցանէ զծնունդն ի քսան եւ հինգ դեկտեմբերի: Ազաչե՛մ, քանզի միտ դիր եւ քննեցուք տեղիս զայս: Նախ զբնագիրն եւ ապա զաւետարանն, քանզի ասէ բնագիրն այսպէս. երեք տունք իմ նուիրեալքն աւուրբ կոչեցին ձեզ, երթս ժամանակս ի տարւոյն տունեսջիք. ամենայն արու ձեր յանդիման լիցին Տեառն. եւ մատուսջիք պատարագս Տեառն. եւ յաւուրջ մատուցանալ ասէ. յամսեանն եւթներորդի որ աւր մի է, կոչեցեալ աւուրբ լիցի ձեզ, զամենայն գործ մի՛ գործիցէք ի նմա. եւ որ աւր տասն է նորին ամսոյ եւթներորդի, նուիրեալ աւուրբ լիցի ձեզ: Խոնարհեցուցէք զանձինս ձեր յիններորդի աւրի ամսոյն երեկոյեան, եւ ամենայն ոք, որ ոչ խոնարհեսցի, ատտակեսցի անձն այն ի ժողովրդենէ իւրմէ: Եւ աւրն ասեն երորդ նուիրեալ աւուրբ լիցի ձեզ, զի աւր քաւութեան է նա ձեզ. զամենայն գործ ի նմա մի՛ գործիցէք. չարաչ չարաթուց է հանդիսա. մատուսջիք պատարագս Տեառն քաւելով վասն ձեր. եւ որ աւր հնգետասան է նորին եւթներորդի ամսոյ, տաւն տա- 17b ղաւարհարաց // կոչեցեալ աւուրբ լիցի ձեզ. զամենայն գործ ապաստաւութեան մի գործիցէք ի նմա. ի խորանս բնակեսջիք չարաչ հանդիսա. մատուցէք պատարագս Տեառն զերեք աւր. եւ աւրն երորդ աւուրբ կոչեսցի. չարաչ հանդիսա. զամենայն գործ ապաստաւութեան մի գործիցէք ի նմա: Զայս բնագիրն:

Արդ պատանձումն Զաքարիայի ճշմարիտ ի տասն եւշերն ամսոյ է. զի նա է ամին եւթներորդ. եւ այն է աւր քաւութեանն, յորում մտանէր քահանայապետն ի սրբութիւն սրբութեանցն մի անդամ ի տարւոյն, զոր եւ Պաւղոս վկայէ: Բայց ի նմին աւուր մերձենալ Զաքարիայի աւ կինն անպատշաճ էր. զի նա էր քահանայապետ տարւոյն. եւ մեծ տուն տաղաւարահարացն աւուրբ կայր. եւ ամենայն Իսրայէլ

անդ ժողովեալ էր. զի ՚ի նա առ առաքեալսդ էին զոմանս տաղտկալ-
բացն. եւ անմարթ էր քահանայապետին թողուլ զժողովուրդն եւ եր-
թալ ՚ի տուն իւր, զի բացեալ եւ ոչ յերուսաղէմ ունէր զբնակութիւն
իւր. եւ վկայ ինձ սուրբ աւետարանն է. քանզի զբեալ է այսպէս. Եւ
5 ժողովուրդն անկն ունէր Զաքարիայի. եւ զարմանային ընդ յապել նո-
ցա ՚ի տաճարին. եւ իբրեւ ել՝ ոչ կարէր խաւսել ընդ նոսա. եւ իմա-
ցան եթէ տեսիլ եառեալ է ՚ի տաճարին. եւ նա նշանացն խաւսէր ընդ նոսա
եւ կայր պատնաձեալ: Եւ եղեւ իբրեւ լցան աւուրք պաշտման նորա,
գնաց ՚ի տուն իւր. եւ յետ աւուրցն այնոցիկ յղացաւ Եղիսաբեթ կին
10 նորա: Ահա յայտնապէս ցուցանէ թէ յետ կատարման աւուրցն տաճա-
28a կանաց եղեւ մերձենալ // Զաքարիայի առ կին իւր: Եւ ապա աւուրք
հաստատութեան բանիս, երկիցս կրկնէ եթէ՝ կատարեալ զաւուրս
պաշտաման. եւ դարձեալ թէ՝ յետ աւուրցն այնոցիկ. եւ ոչ ոք
դիտէ զոյն որք միտս ունին. եթէ մինչ ժողովրդեանն հրամայէր սքո-
15 րել եւ պատուել ոչ միայն զտաւնն, այլ եւ յաղագս տաւնին զամա-
նաւոր, եւ դյատաջիկայ աւուրն զերեկոյ: Ապա զի՞ոդ ի մէջ երկուց
դլխաւոր տաւնիցն քահանայապետն թողոյր զժողովուրդն, եւ ՚ի տուն
երթեալ մերձենայր ի կինն. եւ կամ ի նոյն աւուր տաւնին: Եւ արդ
մի լիցի մեզ հակառակել եւ վիճաբանել ՚ի ճարտարութիւն աբուեսիս
20 պանձալով, այլ ճշմարտութեանն հաւանեսցուք եւ առաւաձայնեցուց
դրոց. որպէս եւ յայտնի խոկ եղեւ ի տաճն Թչրին ամսոյ պապանձումն
Զաքարիայի. որ է ՚ի սեպտեմբերի. եւ ի ՚ի Թչրին ամսոյ մերձաւո-
րութիւն Զաքարիայի, եւ յղութիւն Եղիսաբեթի, եւ թուեալ զաւուրս
վից ամսոյն հարեւր ուխտուն աւր, ցուցանէ ի վեշտասան նիսան ամ-
25 սոյ, որ լինի վից ապրելի ըստ Հռովմայեցւոցն ուր եղեն աւետեաք
սրբոյ կուսին. եւ թուեալ տասնամսեայ աւուրս անդրանկածնի, կատա-
րի երկերիր եւհանասուն եւ վից աւր ի քսան և մի աւերիք ամսոյ,
որ է վից յունուարի ըստ Հռովմայեցւոց: Ցայսմ կացցուք հաստատուն
անխախտելի. եւ քա(և)մի լիցի մեզ յերկուս բաժանել, այլ ի միում
30 աւուր ալասցուք զծնունդն եւ զմկրտութիւնն. եւ զերկուցունցն ոգի
պահելով զկարգս, հետեւեսցուք սրբոց առաքելոցն եւ երանելւոց հարցն
որք ի Նիկիայ, եւ մերոց վարդապետացն: Քանզի ոչ եթէ չէհաս ի
նոսա, եւ վասն այնր չ(ը)նկալան, այլ յաւուրջ քան զդարում ժամա-
28b նակս եւ մերս եկն յայնմարհ. եւ ընկալեալ եղեւ որպէս յանդէս //
35 եղելոց ճշմարտութեանն. եւ հաւուստ սմա ձդեալ մինչեւ ցերանելին
Ճոհան կաթողիկոսն որ ասդան. Մանդակունի էր. եւ ապա նորա ի
խնդիր եղեալ ճշմարտութեանն եւ քննեալ եւ հաստ լեալ՝ թողուլ
հրամայէ. յետ որոյ եւ մեք հետեւեսցուք. եւ յունաց դայս արասցուք
պատասխանի, եթէ մեք աչակիրսք եմք սրբոց հարցն ձերոց որք ի
40 Նիկիայ. եւ զոր ուսաք՝ հաստատուն ունիմք եւ ոչ փիւբեսցուք.
զուք եթէ ոչ զձերոց՝ հարցն դնացէք զճանապարհ. Թուի թէ առ ձեզ
կրեցան հրէից կիւրք. որպէս նոքա զՇամրատացիսն ուսուցին. եւ շա-
մրատացիքն զոր ուսանն՝ պահեցին, եւ դուք նոցա նմանիք. մեք ոչինչ
վնաս է:

54 Բայց մեք հաստատապոյն եւս քան զշամրատացիսն եւ առեալ քար-
ձրադոյնք եւ առաւաձայնք. եւ առ ձեզ այլ ոչինչ ունիմք պատաս-

խանխ. զի ոչ հրամայէք գործ ճշմարտութեան, այլ մխիթարութեան, բռնութեան եւ ճարտարութեան:

Գիտեմ սակաւս ի յունաց որք զայդ տասնէին մինչեւ ի Յուստինոս թագաւոր: Եւ ի նմանէ հարկաւորեալք ամենեքեան ընկալան Երուսաղէմ, Հռոմ, Աղեքսանդր եւ ամենայն աշխարհ: Բայց մեզ մի լիցի ի մարդկայնոցս երկնչել յահէ, առնել քան յաստուածայնոցն. եւ եթէ հաճոյ թուեսցի ձեզ, զՅովհաննէս բարբառեցայց. եթէ մոլորեալ ինչ իցեմ, արարէք զիս խելամուտ. բայց նա ուրեմն խոտան են բանք ճշմարտի. սակայն ոչ թիւրեսցուք ի ճանապարհէ հարցն:

Արդ այսուհետեւ յայտ արասցուք զանիցնիւր ազգացն, եթէ յո՞ր ամսեան կամ ի քանի՞ աւուրցն լինի սուրբ Յայտնութիւնն:

19a // Առաջին յայտնութիւն ըստ Երուսաղէմացւոցն Տիրեի ամսոյ, որ աւր ԻԱ է մխչ:

Երկրորդ յայտնութիւն ըստ ասորւոց Քանուն ամսոյ, որ Զ է մխչ:

Երրորդ յայտնութիւն ըստ արարացւոց Արաոն ամսոյ՝ որ աւր ԻԱ է մխչ:

Չորրորդ յայտնութիւն ըստ Եփեսոսացւոց Թեբաս ամսոյ որ աւր ԺԱ է մխչ:

Հինգերորդ յայտնութիւն ըստ Եղիպտացւոց Տաբիլ ամսոյ որ աւր ԺԱ է մխչ:

Վեցերորդ յայտնութիւն ըստ մակեդոնացւոց Մախատքոն ամսոյ որ աւր ԻԱ է մխչ:

Եւթներորդ յայտնութիւն ըստ յունաց Եւղինոս ամսոյ որ աւր Զ է մխչ:

Ութներորդ յայտնութիւն ըստ Հռովմայեցւոց յանուարի ամսոյ որ աւր Զ է մխչ:

Իններորդ յայտնութիւն ըստ հայոց փոփոխմամբ է ըստ չորից չորից ամաց. եւ եթէ պիտ՞ըդ գիտելի է, եւ կամ ընդէ՞ր ոչ առկայացեալ ըստ այլոց ազգաց, յիւրում տեղւոջ պատմեցից ըստ կարգի տումարին: Բայց բազումք ասեն եթէ աւր սրբոյ Յայտնութեանն ընդէ՞ր ոչ յայտնեցաւ, քանզ յորում աւուր գիպի եւ տաւնեմք. եւ ասացից: Աւանդութիւն ունիմք ի սրբոց հարցն վասն զի ի ք(ս)աննեբորդ աւուր ամսոյն պատահեցաւ, ի նոյն աւուր եւ տաւնեմք սրբոյ պատճառ է այս. զի տաւն սրբոյ Յայտնութեանս ոչ է հրկից, այլ քրիստոնէից միայն. եւ վասն զի ոչ ունէր պէտս զատուցանելոյ յուժեքէ, ոչ հաստատեցաւ յեղանակի, եւ ոչ աւր նշանակեցաւ, այլ ի վերայ քանիսնութեան ամսոյն ուրանաւր հանդիպեցաւն՝ // հաստատեցաւ: Բայց ասացին ոմանք վասն աւուր սրբոյ Յայտնութեանն եթէ յուրբաթու հանդիպեցաւ. վասն զի յուրբաթու եղեւ լինելութիւն առաջին մարդոյն. եւ ոմանք՝ ի շաբաթու: Բայց ես հաւանեալ եմ սրբոյն Պողիկարպոսի. զի նա աշակերտ էր Յովհաննու աւետարանչի, եւ ականջալուր ամենայն պատմութեանց վրիչին. եւ նա ասէ ի միաշաբաթեայ դիպել ծննդեանն: Եւ վայել էր իսկ յայնմ աւուր յորում եւ սկիզբն եղեւ արարածոց, եւ ամենայն վրիչականացն այս աւր նշանակեցաւ. եթէ եմուտ յաշխարհ ծննդեամբ, եւ գիւտութիւն ամրողջ պահելով: Եւ

եթէ Յարութիւնն եւ վիմէն կնքով մնալ, եւ եթէ յառաջ քան զայն մուտն յերուսաղէմ յաւուրն արմաւենեաց. եւ եթէ յետոյ էջք Հոդուն յառաքեալսն: Իսկ զաւր մկրտութիւնն յետ երեսուն ամաց ի նոյն քանիանուիթիւն ամսոյն ասաց Հանդիպել յաւուր չորեքշաբաթուոջ: Եւ խորհուրդ եւ աւրինակ ասէ պլինելութիւն արեգական յաւուրն չորրորդի: Ի չորրորդ դասակէն Իսրայելդի ծնաւ փրկիչն ըստ առաքելոյն թէ՝ յազգէն Յուդայ ծագեաց ակր մեր: Եւ ասան գի ի միում աւուր ամսոյն գերկոսեան տասնեամբ, անմարթ էր զաւրն յայտնել, վասն գի յայլ եւ յայլ աւուր դիպան. այլ ունիմք զքանիանուիթիւն ամսոյն, եւ չարաքաւրեալ մաքրութեամբ պահոմք պարկեշտանամբ յաւուրսդոյն. եւ տասնեամբ յոր աւուր եւ պատահէ. եւ եաթեն աւր դինի, գի ոչ ընդ ժամանակի եւ ընդ աւուրդ էչխանութեամբ փակի Աստուած, ըստ տէրունական ձայնին. քեմ տէր է որդի մարդոյ եւ չարաքաւ:

XV. ԹԻՐԱԿԱՑՈՒ ՋԱՏԿԻ ԺԱՌԸ

Ներբակացու Ջատկի ճառը Հայտնութեան ճառի հետ միասին հրատարակել է սրոճ. Ք. Պատկանյանը «Մեսրոպեան քանից» ժողովածուում: Նրա հրատարակած տեքստի համար հիմք է ծառայել նիշա այն ձեռագիրը, որից հրատարակել է Հայտնութեան ճառը: Մեր հրատարակութեան հիմքը ՀՄՄՌ Մատենադարանի № 2679 ձեռագիրն է հանդիսանում:

ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՇԻՐԱԿԱՑՆԻՈՑ ՀԱՄԱՐՈՂԻ ԱՍԱՑԵԱԼ Ի ՋԱՏԻԿՆ ՏԵԱՌՆ

20a // *Ջաուն սրբոյ զառիկիս ուսաք ի Մովսեսէ եւ յելից Իսրայելի յեղեստոսէ, քանզի գրեալ է այսպէս. Խաւսեցաւ Տէր ընդ Մովսէսի եւ*
5 *ընդ Ահարովնի յերկրին եգիպտացւոց եւ ասէ. Ամիս այս եղիցի ձեզ սկիզբն ամաց, առաջին եղիցի ձեզ յամիս տարւոյ: Եւ յառաջ մատուցեալ ասէ. Ի տասներորդում աւուր ամսեանս այսորիկ առցեն իւրաքանչիւր ոչխար ըստ տունս, սպաս թէ ոչ ըստ տանց տահմից յաղագս աղքատութեանն հանկանակեալ: Եւ զնովիմբ ածեալ ասէ. Եւ*
10 *եղիցի պահեաղ մինչեւ ցտասն եւ չորս աւր ամսոյս այսորիկ. եւ զնոցին ընդ երեկս եւ չաղաւեսցեն զրարատսն. եւ զերկսեան սեամն յարենկն, որ եղեւ պահպանական անպրանկացն առ ի ստատիչէն: Այդ թեպէտ եւ ստեւր հանդիպեալոյն, որպէս եւ ստատուածային առաքեալ համարի, եւ աւրինաւ Քրիստոսի. զի եւ ամսոյ իսկ Քրիստոս*
15 *ի տասներորդում աւուր ամսեանն առաջնոյ յերուսաղէմ յաւուրն արմատենից. եւ պահեցաւ մինչեւ ցչորս եւ տասն աւր ամսոյն, յորում երեկոյին նա իսկ զկնդանաթար մարմինն սրբոց առաքելոցն ի հերեսէսէ, եւ կատարեաց զիսորհուրդն որ յաղագս այնր: Բայց ոչ է ստարջիկայս մեզ մեկնութեան, այլ պատմութեան զառիկի, թէ ուսոյ է*
20 *եւ կամ յումմէ ասացեալ:*

Զաւրբ տաւն զառիկիս հաստատեաց տէր ի վերայ լուսնի: Եւբ բանին որ ասէ թէ՝ Ցչորեքտասաներորդ աւր ամսոյս՝ յաղագս լուսալիրն լինելոյ. որպէս և ԷՓիղոմին ասէ. Քանզի լուսնականն համարի աւուրս զառաջինն սկիզբն լրման լուսնի. վասն զի ոչ յառաջ քան զմովսէս ամիսք կային երրայեցւոց. եւ ոչ յայնժամ է նոցայ ինչ հաստատեցաւ, որ չէրն. այլ որպէս ասացաք՝ զի լուսնականին ասէ ամիս: Տես զբանն. ոչ ասաց. Ամիս այս եղիցի ձեզ սկիզբն ամաց և

21 յումմէ

նորոյ որ չէրն. այլ թէ ամէնս այս եղիցի ձեզ սիրելն ամաց, առա-
ջին լիցի յամէնս տարւոյ: Ցայտ է թէ զաւուրս յաւանի առ ամէնս,
քանզի յաւանական ամէնք եղեն. բայց տարի չեւ եւս էր անդարեալ եր-
բայեցւոցն, վասն զի քաղդեականացն վարչէին տարւով եւ ամսովք-
եւ ոչ վարկպարապի որպէս յետոյն սահմանեաց. այլ որ ի սկզբան
արարչութենէն յետնին էր, ինոյն պայն այժմ սահմանեաց: Քանզի
յաւուր արարչութենէն յետնին չորեքտասանաւրեայ էր. զի ինկէտ եւ
մի աւր էր լինելոյ յետնին, սահայն յետնիւն բոլորութենէն որպէս
չորեքտասան աւր երեւէր, զի անմարթ էր թերի եւ կիսակատար լինել
յետնի յաւուր լինելութեան իւրոյ: վասն զի ամենայն արարածք լի եւ
կատարեալ առնդեան. որպէս քանզարքն ոչ զհաւարոյսք, այլ հա-
նալք. եւ ծառքն կատարեալք եւ պտղալիցք, եւ մարդն երեսնամեայ
հասակաւ, թեպէտ եւ մեոյ աւուր կենդանի: Ըստ նմին աւրինակի եւ
յետնին չորեքտասանաւրեայ յետնիւմբ յետոյն կատարեալ: պնդոյն եւ
համարեցան վարդապետք երբայեցւոցն յաւուր լինելութենէն չորեք-
տասնաւրեայ արարեալ զյետնին. զի ի վերայ նորա հասատանեցան
ամիսք, եւ ի վերայ նորա եկեն զտեսիլն, որպէս եւ տարի յարեգակա-
նէ: Քանզի ասեն վարդապետք երբայեցւոցն, եթէ ի չորրորդ աւուր
առնդեան արեգակին եւ լուսնին. վասն այնորիկ հատարակաւրութիւն
տունքեան եւ դիշերոյ դնեն զաւրն զայն առելով. եթէ յերկնամիջակին
21a խոկ էր առնդուածն. եւ ի//վերեկորդ աւուրն ասեն լիալ զմարդն. եւ
յաւրէն խոկ յառաջ ի թիւ արկեալ զամիսս համարի ասեն. եւ զերկա-
տասանամեայ կատարեալ դիտի տարեկանին, ունի եւ հինգ աւր աւելիս,
որ յառաջ քան զառնդանալ մարդոյն եղեւ: Արդ յայտ է թէ զտարի
յարեգակնէ զնացաւք. եւ զամիսս ի լուսնոյ. որպէս եւ առաւաւծա-
յին բարբառն վկայէ յառնին եթէ՝ եղիցին ի նշանս, եւ ի ժամանակս
եւ յաւուրս եւ ի տարիս: Եւ զնովիմբ ասեալ ասէ. Եւ արար Աստուած
զերկուս լուսաւորսն մեծամեծս. զլուսաւորն մեծ իշխանութիւն տուն-
ջեան, եւ զլուսաւորն փոքր՝ իշխանութիւն դիշերոյ եւ զաստեղս: Եւ
30 եդ զնոսա ի հաստատութեան երկնից լուսաւու լինել երկրիս եւ իշ-
խել աւուընջեան եւ դիշերոյ. եւ մեկնել ի մէջ լուսոյն եւ ի մէջ խա-
ւարին: Արդ վասն չափոյ մեծութեանն եւ զրկի հատատութեանն եւ
իշխանութեանցն եւ որոշմանցն եւ այլոց ատենից կարգի հանդամա-
նոց ասելն աս այժմ արդելցի, մինչեւ բովանդակեցիս դնորհուրդ
35 արբոյ զաւակիս եւ զտոմար ամենայն ապագայ. եւ ապա պատմեցիս
վերջ եւս թէ զի՞նչ վասն այսր արարածոցն եւ զինչ եկեղեցականացն:

Բայց մեք երթիցուք անդրէն ի հրամանն Տեառն որ առ Մովսէսն
ասէ. Ամէնս այս (Այս ասելով զվաղնջուցն եղոյց լինելութիւն) եղիցի
ձեզ սիրելն ամաց. տուաջին եղիցի ձեզ յամէնս տարւոյ: Զգլուխ
40 յամանց յուանի ցուցանէ յիւրաքանչիւր ընթացից բոլորակին: Դարձեալ ոչ-
խար առեալ ի տասն աւուր ամսոյն:

Տասնեակս այս ունի ժամս Մխ, որով մարքիմք խառնել զառն-
ջանականն եւ զբնեզակնայինն//եւ զծագողականն, զի աւրինակ Քրիս-
տոսի է, եւ պահեալ զչորեքտասան. յայտ է թէ լրմանն հրամայէ ան-

5 զոգոյա փոխ զոգոյն 43 զաբնեզակնայինն

սալ· քանզի եւ ոչ լոկ պենուման է աւրինակ Քրիստոսի, այլ եւ ինքն իսկ լուսին, որպէս ամենայն սրբոց հարցն հաճոյ Քեռւեցաւ առել: Յորոց եւ իմ պատկառելոյն Քրիստոսի խոստովանողն եւ Հայաստանեայց հայրն սուրբն Գրիգոր ասէր ասելն, եթէ Լուսաւորչ լուսաւորն իշխանական
5 դիչերոյ զա(յ) բերէ յանձին զաւրինակ մխածնի որդւոյն Աստուծոյ պատի ինքն զուրկ ինազելոյ յարութեան մեռելոց: Եւ անուանի տուն պատկիս յերրայեցւոցն՝ փառաց լոյս նոցա ձայնին, որ ինքնամանն անց· եւ եղեւ իսկ յեղիսպատեղոյ ի քանանացւոց յաշխարհն:

Զայս եւ Լրանելին Գրիգոր Աստուածապան այսպէս ասէ· Ոմանք
10 կարծեցին զանուանս զայս վերկութեան չարչարանաց լիալ եւ ապա հնդկեանցն արարեալ զձայնն զվերն ի ալ փոխելոյն, եւ զկենն ի քն, պատճառ զաւր վերկին անուանեցին· ըստ բանին Մովսէսի, որ յերկրորդում աւրինացն ասէ այսպէս· Զնաւքն աւր բազարջ կերիցես ընդ նմա, զի հաց չարչարանաց է: Ասեն վարդապետք երրայեցւոցն, թէ
15 երբ տանէին զպատկէր արար Մովսէս յանապատին, եւ ապա ի հակառակել ժողովրդեանն, ամենայն պատուիրանք առաջադիմեք եւ կարգք լքեալ զաղաբեցին մինչեւ յաւրն անցանելոյ որդւոյն Իսրայէլի ընդ Յորդանան ի տան աւր ամսոյն առաջնոյ· ոչ զամսոյն կոչէ տասն, այլ զկնունին· քանզի ամսոյն առաջնոյ որ անուանեալն կոչի նիսան
22a աւր եւ տասն էր// եւ լուսին տասն: Այս տասնեակ մեծի խորհրդոյն յարուցմանին զոչխարն, եւ աւրինակ մկրտութեանն անցն ընդ Յորդանան. եւ զայսուհետ Քրիստոսի յերուսաղէմ յաւուրն արմատինեաց: Եւ արար Յեսու ի ԻԲ աւր ամսոյն առաջնոյ զպատիկ· բայց անուանի ի չորեքտասան, քան առաւրցն լուսնի. եւ առնէ նորոգումն կարգացն Եգ-
25 ձելոց յանապատին. եւ առնէ իրրեւ ի նորոյ սկիզբն կարգաց եւ աւրինաց որպէս եւ Մովսէս յելանելն յեգիպտոսէ· քանզի եւ զանցանելն Յորդանան գետով՝ էր կոչէ յեգիպտոսէ: Որպէս եւ ի ժամանակա-(կա)ն կանոնի նախապատում հանդիպին մերոյ Տառնեցաք:

Աւր առնել եւ յաւուրս եգեկիայի յայլոց ոմանց· բայց վասն զի
30 ոչ յառաջումն ամսեանն, այլ յերկրորդումն, եւ ոչ ըստ աւրինացն, ոչ անարգեցաւ· քանզի խառնակ եղեւ եւ անաւրէն: Եւ զաղաբէ տասնն մինչեւ յուԹ եւ ի տասն ամն Յովսիայ Թագաւորի· անդ տասնեակ եւ անդէն զաղաբեալ լինի մինչեւ յաւուրս Զորաբաբէլի եւ ցյիշման տաճարին: Ապա եւ յետոյ Եզրասն նորոգեալ կարգեաց զինն եւ
35 տասնեբեակ լուսնի ազդին երրայեցւոց· եւ անխափան տասնեցաւ մինչեւ ցթաչէլութիւն Փրկչին· յորում զեպ(եց)աւ ի չորեքտասաներորդումն նիսան լրումն լուսնի յաւուր հինգշաբ(ա)թուոջ ըստ աւրինակի յելիցն յեգիպտոսէ: Զի եւ մեք փրկեցաք պատուական արեամբն. եւ արդարեւ եցաք ի տոնախմբութիւն ի բաբեթարգմանն ուտելով զմարմին ճշմարիտ պա-
40 տարն Աստուծոյ: Ձեւ որոյ եւ տուրք տասնեակքն յամենայն ամի երթալով յերուսաղէմ, յիշատակեալ կատա//րէին զաւր չարչարանաց փրկչին· եւ տասնեին զաւր յարութեանն, եւ տաստուածային նշանագործութիւնքն պրպտելոմս զարձուցանէին տո Քրիստոս եւ մկրտեին մինչեւ յեւ յամն երկրորդ Վեսպիանոսի: Յորում եղեւ հուսկ յետին տաճարումն
45 տաճարին եւ պաշարումն եւ կոտորումն եւ գերութիւն Երուսաղէմի· յորում ի սրոյ Հոգւոյն եւ հրամայեալ՝ ոչ ումեք ի քրիստոնէից լինել

անդ յայնմ տաւնի յաղագս ապրելոյ ի չարեացն եկելոց ի վերայ երուսաղէմի. եւ արտաքոյ ժողովելոյ ի տեղիս տեղիս տաւնեցին ըզտաւն սրբոյ դառակին:

Յետ որոյ Աբրահամէս Մերբի փիղիսոփայ Աքենացի ընկեր կոդթաւեայ՝ առաքելոյն ունկնդիր, արար զինն եւ տաճարըն[ա]կն լուսնի Հռոմայեցւոց. եւ այսպէս նամանեցուցեալ առաց ՚ի՛ առաջին աւրն ապրելոյ ՚ի սկիզբն արարչութեան. եւ վասն զի ի չորրորդն աւուր առեղծաւ լուսին, ի չորրորդ աւուրն ապրելոյ եղ չորեքտասան լուսնի. եւ գարնայ դնա գլուխ բոլորի. վասն զի ի նմին աւուր հանդիպի բան երբայեցւոց չորեքտասան նիսան, լրումն եւ անվերադրելութիւն:

Յետ որոյ Ղեւսնտէս հայր Որեգենի արար զինն եւ տաճարըն[ա]կն լուսնի եղիպտացւոց եւ ԼԲ[օ]վպացւոց:

Յետ որոյ Որեգենէս որդի նորուն արար զինն եւ տաճարըն[ա]կն լուսնի արարացւոց եւ մակեդոնացւոց բան նամանութեան ձեւոյ յերրայեցւոց անդր հայելով:

Յետ որոյ Անատոդիս եպիսկոպոս Ղաւոդիկեցւոց եկեղեցւոյն արար զինն եւ տաճարըն[ա]կն լուսնի յունաց եւ ասորւոց բան աւրինակի ձեւոյ Հռոմայեցւոց անդր հայելով:

23a Արդ թեպէտ եւ այս ամենեքեան նախապոյն կարդ // ցան, սակայն ոչ ընդհանուր աշխարհ ուսան վասն դեղութեան հալածանացն որ ի վերայ քրիստոնէից, այլ տաւնեին զոյլ ընդ հրեից, տաւն խառնակ եւ անսուրբ մինչեւ յաւուրս երանելոյն Կոստանդիանոսի եւ ցսուրբ Ժողովն Նիկիայ: Եւ ապա ասացաւ ի թագաւորէն, մի՛ եւս այնուհետեւ առնել տաւն խառնակ ընդ սիրասպան ազգին հրեից. տուեալ հրաման ի մէջ առնուլ զինեւտաւնէրընա[ա]կն լուսնի զատկաց, որք կարդեալ էին ի վերայ ճառելոյ արանցդ. առնուլ եւ աշակերտս յամենայն ազգաց քրիստոնէից եւ ուսուցանել զնոսա տոմար. եւ զատուցանել զքրիստոնէականս ի հրեականէն. եւ թեպէտ եւ բան հրամանի թագաւորին պործն կատարէր, այլ ոչ անտարակուսելի կարգեցաւ աւրինակի:

Յետ սորայ եւ յաւուրս Կոստանդիանոսի, արդեւոյ Կոստանդիանոսի, Աղբեաս եղբայր Մարինոսի եպիսկոպոսի, կարգեաց տումար երկերիւր ամաց. սակայն եղ այն ոչ անտարակուսելի: Ապա ի սպառել Աղբեասեան տումարին ամացն երկերիւրից յաւուրս Թեսաղոնիկեցւոյ թագաւորի, եղեւ բազում խնդիր համապոյն իմաստասիրաց՝ վասն ոչ բերելոյ ճշդապրաւ զկարդ զինեւտաւնի բոլորակին, որ ինննասն եւ հինգ ամաւ բովանդակէր զդարձակ չորեքտասանեակն. նոյն յորմէ ի թուեցաւ զժոխին, զի բազում ամաւք բան աւուրց բոլորակին չհասցէր զկնի բեսէքտասանն. վասն որոյ եղեալ քննութիւն յԱղեքսանդրիայ, որ ի մայրաքաղաք ամենայն իմաստասիրութեանց գտաւ անտարակուսելի աւրինակ Շէլ ամաց չորեքարեւութեանն, որ ասուլիս // ցուցանէ զաւուրս չորեքտասան պասեքին: Արդ ոչ ևթե նորաձեւելովս ինչ ազատեցին պիտակնոյցն զրոյժեալ կանոն, այլ ճշդապրեւ զնոյն չորեքտասան չինենեւտասան թուոյ դրոշմեցին յատմարական ոճով. զի

* Աքեսդիաէ

4—6 Կոստանեայ

անարատ եւ անաւուերապէր ապաւորեալ եղիցի զրութիւնն։ Եւ ի կարգաւոր այսոցիկ դլուխ իմաստասիրաց՝ Աղեքսանդրացին էառ. ունելով իւր ընկեր զՀրեայն Փիլոհէդ որ ի Տիբերիադայ, զԴարբիկդ յաղթոց, եւ զՅոհան յարաբացւոց, եւ զԱրդիկ յեթիոպացւոց, զԱբգիդ ի մահեդոնացւոց, զԵղեդդէ ի յունաց, զԴիգան ի հռոմայեցւոց։ Ունելով ընդ իւր եւ այլ ընկերս էառ ի նոյն եղելոցացւոց զորոց անուանս ոչ յիշատակեցաք ի պատմութեանս. բայց ընդ ամենայն ասէ լինել սոքա երեսուն եւ վեց։ Առաջնաւոր ասէ եղեալ զիրան վարդապետս զրանն արքունի ի քաղաքին Կոստանդնուպաւղի, որ աղդականութեամբ առաքեալ եւ ոչ քաղաքացի, զոր ոմանք եւ աղեքսանդրացի իակ զոլ ասացին։ Զսա ղչարեալ ասէ ընդ ժողովս իմաստասիրացն որ յԱղեքսանդրիա, իբր քամահանս իւր վարկանել զոչ անգր կռնչելոյ, հակառակ ճշմարտութեանն մաքառի, խոսէ զկարդելն ի նոցանէ։ Նոյնպէս եւ զառաջնոց եղեալսն զոգեկս իբրեւ ոչնոսա համարեալ, ասելով ժամանակագրութիւն նորաձայն, հակառակ ասաուածայինն զրոց, եւ ամենայն ժամանակագրաց, նոյնպէս եւ ոսմանք. եւ փոխ զննեւսաանեբրեակն լուանի ի վեցկն ապրեղի, եւ փոխանակ կարգ հինդ ապրեղի, եւ զնէ զնա զլուխ բոլորի. եւ ասէ իւր աւրինակ զասան փաստութեի ըստ եգիպտացւոց, որ ի մէնջ պարմաւիւրն ձայնի. եւ զնէ զնա
24b զլուխ բոլորի՝ լրումն եւ անվերադրութիւն, հակառակ ասացն։ Որպէս եւ նոքա եբրայեցին հայելով ձեւացուցին. սորա նոյնպէս զիպեցաքին արարեալ աւրինակ, իբր թէ ցուցանել իմաստասիրացն Աղեքսանդրի եթէ չոյժ ոչէա էջ. որ եւ ոչ ձերոյ ապրիղ համառ էջ. զիաՀրդ այդոց ապաց կարդեցէջ առաջ։ Եւ զհռոմայեցւոցն այսպէս կարգեաց. եղ զհինդ ապրեղի՝ դլուխ բոլորակի. եւ կարգեաց նոսա վերադիր Ը, զոսն զի երեքտասանաւրեակ ասաց դլուխն յաւուր առեղծման եւրոյ. զուգեալ զերք եւ զհինդ, այսինքն զվերադիրն եւ զդլուխն ի խորհուրդ նոա համարեցաւ։ Այդ եւ երեքտասան չորքառաքեւն թուոցն լուանականաց՝ զարեզակնչնեւսաքն խորհուրդ նոքին համարեցաւ. եւ արկանելով ի վերայ վերադրին ԺԱ. ԺԱ. քիւ մինչեւ
30 գհատարուսն ինննեւսասնեբրեակին, եւ բոլորին. եւ ապա երկոտասանքիւ արկանէ զվերադրսն ըստ կարգի հատարսան ինննեւսասնեբրեակի. եւ ի վերայ լրմանն արկանէ քսան քիւ. եւ առնու ի բաց երկոտասան եւ մեւսասան գհատարուսն ինննեւսասնեբրեակին եւ բոլորին. եւ
35 ապա առնու ի բաց ԺԲ ԺԲ վասն հատարսան ինննեւսասնեբրեակին եւ խաղացուցանէ անուացեալ ծանուցեալ ի ճարտարութիւն արուեսասին պանճալով. ազարեալ խոսէ զասացեացն զիբս. եւ բանութեամբ հրամանի քաղաւորին ընդ ամենայն աշխարհն զիւրն հաստատեալ։ Բայց մեզ քաւ եւ մի՛ լեգի հաւանել ժամանակագրութեանն Իրոնի չեմքելոյ եւ յանճախելոյ արտաքոյ սասուածայինն զրոց. եւ մի՛ ընդունել զիբս
40 սոմարք նորա պիտոդոակաեն. եւ լեցուք ընդ նզովիք սուրբ հարցն։ Քանզի զրեալ է այսպէս. Անիծեալ որ առնէ զառիկ ընդ սերտասանս զրեալ է այսպէս. Անիծեալ որ առնէ զառիկ ընդ Պաւղիանոսաց։
25a ազգին // հրեից, եւ կամ ընդ չամբտացւոց եւ կամ ընդ Պաւղիանոսաց։ Անիծեալ որ առնէ զառիկ չերեքտասան լուանի։ Աբդ Իրոն թեպէտ եւ

---

13 հատէ փոխ խոատէ

29 հաբհուրդ փոխ խորհուրդ

բիւր անգամ կարծէ ճարտարանալ, ասկայն ոչ վերծանի ի նոյնիցս յայտցանէ. զի որ ի մէնն վախչի եւ ի միւսն չտգախի, նման է այնմ, որ ասկու ագռաւէ եւ բաղումս հայհոյէ: Քանզի երբեմն դիպի ի չարաբոյս հինգ տպրեցի ըստ Իրանական թուոյն, համարին գնա լրումն, եւ ի վեց տպրեցի առնին գպատիկն, որ դիպի ի վերատառն նիւռան, եւ առնին դայդ ընդ հինից, առաջնակնեալ հարցն նոյնիցէ: Քանզի ոչ երբեք առնեալ է հինից ի հնգետասան նիւռան գառն գտակի, այլ մերձ առնին ի վերատառն նիւռան, ներքս եւ չամբարացիք. քանզի չամբարացիք հայաստատացն քան գնոսա առնին. մեկնէա եւ ի նոցանէ ին ուսեալք: Այլ եւ Պատկանոսք ի նմին աւուր առնին եւ գնոյ աւր եւ գիպի լրմանն, կիրակէ անուանին, որպէս եւ հրեայք չարաթ անուանին, քեզէա եւ չիզ չարաթ:

Բայց մեզ քան լիցի առնել ընդ նոսա եւ կրել նոցա. քանզի ամենայն ջան արդոյ հարցն գնան ի նոցանէ գառաւցանելոյ էր. յար եւ հաստատանեալս առաջի ճշմարտապէս անուանի գառիկ Տէառն, այսինքն գառաւցեալ յամենայն հերձանաւականաց և հրեականաց առնիկ. արբեալ եւ լքալ առնիցս Տէառն առաւ, եւ ժողովց ժողով: Արդէն եւ Գրիգոր Աստուածաբանի հանոյ քեանցս առել. գնան այնորիկ եւ հրամայեն մեզ հարքն՝ մի առնել ի լրմունս երկրաչեցոյն, այլ յինչ աւուրց չարաչեան գիպեսցի չորեքտասան լուսին, պահել գչարաչին ի երեքեկ հասցէ ի կիրակէն Յարութիւնն Տէառն, եւ լցցէ գնորընծուրդն, եւ ի չարաչու չարչարանացն պահեսցէ: Վասն այնորիկ եւ պաշտաչ կոչեցին, որ քարոզեսցէ չարչարանք. եւ եթէ կիրակէ գիպեսցէ աւրն չորեքտասաներորդին լուսոյ, անցանէ, գի մի առնել(ս)ցուք ընդ հինից, այլ երեքեկ հասցէ ի միւս չարաչին. եւ ոչ ինչ գանդատելի է երկմտելի ի առնել գմիւս աւրն ասելի, այլ պահել քանզի յուսացեալ վաստակ եթէ ի չարաչուն լինի գնորընծուրդ չարչարանացն, եւ ի կիրակէն գյարութենանն: Եւ եթէ գիպեսցէ չորեքտասան աւրն լուսնի ի չաբաթուն, անցանէ աւուրս միով, գի մի առնեսցի ընդ հինին. եւ գնոյ նախեցէ կիրակէ աւա ընդ ճշմարիտ կիրակէին. որպէս եւ պապխնոսքն ժպրէին առնել, այլ գի կացցէ չարաչին չարաչ, եւ ոչ որպէս հրեայքն առնին՝ չարաչ գնորընծուրդն առնել եւ կամ որպէս պագնոսքն գկիրակէն: Այլ նեկեցի Աստուծոյ ոչ գնոյ կիրակէ ընդ կիրակէ եւ ոչ չարաչ ընդ չարաչու, այլ յինս ճշմարիտ չաբաթուն նեկեցէ աւր մեծ Յարութիւնն: Արդ մի պատճառեսցուք Տէրոջ արուեստին Իրանի. գի եթէ քննեսցուք, ոչինչ ի նորայ գառնի ճշմարիտ. քանզի ամէն ընդ նոցանէ լինել. այլ եւ քան արուեստին իսկ գոյն ձեւացուածն ըստ մտաճաճութեան իւրոյ եւ ոչ ըստ ճշմարտութեան. քանզի ի ժամանակագրութեան իւրում ՊՆ ամէ ի ծննդեանն Փրկչին. եւ աւրինակ առնու գչափս առաջինին վկայութեան, ի հինգ կանգնոյ եւ ի կէսոյ լիոյ. եւ այս գի՞նչ նմանութիւն իցէ արկեղ եւ ժամանակաց. եւ կամ գի՞նչ նմանութիւն իցէ երեքտասաներեակ գլուսնին առել յաւուր առնդմանն իւրոյ. մինչ ամենայն արարածք կատարեալ եւ լի առնդան, ընդէ՞ր լուսնին լինէր քերէ եւ կիսակատար: Քան՞ զի դիտեմք կատարեալ գառնջարս առնդնալ, եւ կատարեալ գառաւնս, գի առժամայն երբեմն լինիցին, գայլ առաջի

նոցա հունձք պատրաստակամք առ ի զարմանս կերակրոյ նոցա. որպէս
դի եւ որ այժմ ծնանին, ի նախահնամութենէն Աստուծոյ գտանիլ
կաճի ի սահմն մարդ իբրեանց պատրաստական, որպէս եւ ի սկզբան-
ցըն ծառքն կատարեալք եւ պտղալիցք առ ի կերակուր մարդոյն. որ-
պէս եւ ասաուածաշունչն բարբառն վկայէ յասելն Թէ՝ Բղխեացէ երկիր
դրանջար խոտոյ, եւ զծառ պտղաբեր, որոյ սերմն իւր ի նմին: Այլ
եթէ ամենայն ապարաժք լիս ու լի սահգծան, ապա եւ ոչ լուսինն Թերի
եւ կիսակատար, այլ անիւ բոլորակութեանն լիութեամբ լուսոյ կատա-
րեալ: Բայց Իրան ոչ ճշմարտութեամբ խաւսեցաւ. եւ բանք նորա ոչ
են հաւատարիմք. եւ պ՞նչ վկայութիւն էջ զուգումն լրման եւ վ-
բադրի՝ երկքսասանաւորեայ լիութեան լուսնի. զի այլ եւս մեսասան
լրմունք եւ իւրեանց վերադիրքն ոչինչ խորհուրդ լինելութեան ունէք
բերին: Եւ պ՞նչ նմանութիւն էջ Թէ երեքսասան չրջաւութեան
լուսնակառաց պարկապհանդեսաւքն աւուրցն լինելութեան. վասն զի եւ
ոչ երեսնեակ, եւ ոչ վաթսնեակ Թիւք լուսնի՝ խորհուրդ լինելութեան
ունէք բերին: Արդ ի մէջ երկուց վաթսարաց պատճառացն զերմոգենի
ասացեալն համարին քան զիրոնն. Թեպէտ եւ ի ճշմարտութենէ եր-
կոքեան վրիպեալք: Եւ ասէ երմոգենէս այսպէս, Թէ Մի՛ բաւական սահգ-
ծաւ լուսին, վասն զի մի աւր իսկ էր լինելութենէն. Եւ զոյգ ընդ
արեգական սահգծաւ ի մէնաւ տեղի ի մինոյ երկնի ի ծագման կողմա-
նէ. որպէս եւ այժմ յորժամ երթայ զիսկ լուսին արեգական՝ առա-
ջին աւր անուանի լուսնի: Արդ Թեպէտ եւ սխալ է եւ սա, սակայն
նմանագոյն պատճէնագոյնալ քան զիրոնին: Բայց մեք յերկրագունա-
յըղ գտա լիցուք. իսկ Իրան իբր այնչափ ճարտար քան զամենեսեան գի-
քըն վարկաւ, ընդէ՞ր եւ ընկալաւ իսկ զինդհարիւրակն կարգեալ ի
չեռասյ. հի՞մ ինքն ոչ եգիտ, այլ աւրինակ. նա աւրինն ոչ աք կարէ
վնել այլ հիմն քան զՇ եգեալ ի չեռասյ: Արդ որոյ գործ չինածի ի
վերայ հնամանս այսորիկ չինի, նիւթ ծախողական վերջնաւեն փոքճեացէ
ամաժանելեան եւ երկայնագունին, որ ոչինչ համարի զճարտարու-
թիւն արուաքոյ ճշմարտութեան: Եւ պ՞նչ պարտ է մեզ գիրոնին գործ-
մել, եւ կամ ընդդիմանալ նմա, այլ զնորայն ի նորայն խոզուցք
աչակերտս հաւանեալս. եւ մեք տաւնեացուք մի աչխարհապէս, այլ
ասաուածգարար, մի երկրաւորաւբէն, այլ գերաչխարհիկ. մի գհանգկը-
ձելոյ տաւերականն, այլ գճշմարիտն, եւ որ ինչ յաղագս մերն, գհանգ-
ստանդ որ Տեառնն է, հետեւելով սրբոյ Հարցն, զի մի լիցուք ընդ
նզովիւք նոցա. մի՛ տաւնեացուք յերկոտասանեքորդում ամսեան յառաջ
քան զհասարակել տունջեան եւ գիշերոյ, այլ յամսեանն տաւջնում
տաւնեացուք. քանզի յամսեանն առաջնում չարշարեցաւ Քրիստոս գկնի
հասարակելոյ տունջեան եւ գիշերոյ որպէս եւ ի սկզբանցն տեղգծաւ
մարգն առաջին գկնի հասարակելոյ տունջեան եւ գիշերոյ. յամսեանն
առաջնում էլ յերկուասակ. փրկեցաւ ի փարաւոնէ, ապաւեցաւ ի կա-
ւսն գործոյ. ի նմին աւուր եւ // մեք փրկեցաք յանդերձեալ բռնաւորէն
եւ ի գառն գործաւորաց նորին պարտաց, եւ պպաւեցաք ի կաւսն մե-
զաց չարշարանաց փրկչին. եւ մի՛ տաւնեացուք ընդ աիւսասյան ազգին
հրեից, զի մի լիցուք հաղորդ մեղաց նոցա, եւ կրիչ նզովից. եւ մի
տաւնեացուք ի երեքսասան լուսնի, զի մի՛ ընդ ազգս եւ ընդ աբրի-

նազանաց համարեսցուք, եւ արտաքոյ փակելոցն եղիցուք, լսելով Զոչ
պիտեմն զձեզ. եւ մի՛ փոխեսցուք զահմանս հարցն. եւ մի՛ ընկալցուք
պչրութեսասան լուսնի ի հինդ ապրեղի, այդ զկարզեալն ի սրբոց հար-
ցըն. եւ մի՛ դիցուք այդ լրումն պլուխ բոլորի, բայց զհրամայեալն ի
5 Տեառնէ պչրութեսասան նիսան եւ պայղոց ապագայ որ նմայն հանդիպիլն:
Բայց էասանք որ պԳ նիսան կարզեցին պլուխ բոլորի, եւ ոչ ազաբաե-
ցին զառաջինն. բայց զի առմարն Անդրեասեան երկերիւրամացն յերեսն
նիսան սպասեցաւ. եւ սկիզբն հինգհարիւրեակին ի երեք նիսան եղեւ.
վասն արմորիկ եղ ի պլուխ բոլորի. ոչ ի սկզբանէ եղիցն եւ խաչելու-
10 թիւնն, այլ նմին իսկ հինգհարիւրեակ բոլորին. բայց խոստովանեցին
պլուխ բոլորի պչրութեսասան նիսան, զհրամայեալն ի տեառնէ, որում
եւ մեք հետեւեսցուք:

Եւ արդ զի՞նչ եւս պակասիցէ այսուհետեւ, եթէ ոչ յայտնել
կարզաւորութեամբ զամսոյ իւրաքանչիւր ազգաց, սկիզբն արարեալ
15 առաջի կարգել զամսոյ ազգին երբայեցւոց, զի նա իսկ է պլուխ եւ
ուրենակ ամենայն ազգաց: Արդ քանզի առեւտրիւն եկեղեցւոյ ուսու-
ցանէ պահել ամի ամի պաւր բաղարջակերացն. եւ յորժամ դիպիլ չո-
րեքտասան լուսնի ի չորս աւելեացն մինչեւ ի քան եւ ութերորդն,
այսինքն է ապրելի պահեմք եւ առնեմք զամիկ: Իսկ եթէ չորս աւե-
27b լեացն է, անդրէն յառ // աջս ամիս կոյս կատարիցի երկոտասան ամիսք
լուսնոյ, միւս եւս այդ ամիս յաւելումք ի վերայ երկոտասան ամսոյն,
որ անուանեալ կոչի նհանջեալ. զի յայն ամս քանզի պակաս գտանիք
ամիսք ընդհատից լուսնի քան զամիս արեգական, այս այսպէս կազմե-
ցաւ, զի նհանջեալ ամաւք լիցի, որպէսզի երբեմն հասցէ ամիս ընդհատ-
25 ցից լուսնի ամսոյ արեգական, զի եթէ այս այսպէս ոչ լի-
նէր, պիտեին երբեք երբեք երկու զատիկք ի միում ամի, այդ նհան-
ջեալ ամիսքն ձգնացեն ածցին զմեզ: Զի միշտ յետ հետաքակելոյ
ուսնջեան եւ պիչերոյ ապասցուք զպատիկն. քանզի նոքաւք հասանիմք
յամին առաջին. եւ գայն պարս եւ պատշաճ է յաւելլով ի հարկէ.
30 քանզի զաբրնակ եւ զնմանութիւն յառաջնում ամսեանն հրամայէր
առնել ի հնումն: Զի չէ իշխանութիւն եկեղեցւոյ յերկոտասանեքարդում
ամսեանն առնել զպատիկն. որպէս եւ առաւտածայինն առաքեալ ասէ
թէ՝ Առաջինքն անցին, եւ ամենայն ինչ վերստին նորոգեցաւ Քրիս-
տոսիւ: Եւ արդ այսուհետեւ ամի ամի գնոյն սրամութիւն զոր սղեցան
35 առաքեալքն, պահաւք պղեցցուք եւ մեք. եւ ի յարութեան միաձնին
աւրհնութիւնք լիցուք, հայրդելով մարմնոյ եւ արեան ճշմարիտ զառենն, որ
է հացն երկնաւոր: Եւ վասն այսորիկ ի հարկէ ամի ամի առնէ եկե-
ղեցի զպատիկ բաղարջակերացն. զի հաստատեալ կացցէ յիշատակ չար-
չարանաց Փրկչին. եւ քանզի չեն տեղեակ բազումք թուոց, մանաւանդ
40 չինականք, եւ վարդապետութիւն Տեառն մերոյ տարածեցաւ կալաւ
գաշխարհ ամենայն, վասն այնորիկ հինգ հարիւր երեսուն եւ երկուց
28a ամաց միանգամայն համարեալ // բան թուոյ Աղեքսանդրացւոցն ի ՓԻԸ
ամէն մինչեւ յամն ՌՃԿ, այնոցիկ որոց կացցեն յաշխարհի, կազմեցի
եւ Աննանեայ որպէս Ցովհաննէսի Շերակայնոյ եւ զլուխ առաձինն
45 գրեալ մի մի ամ ՇԼԲ. ԻԸ կանոն, որով զամենայն համարն բոլոր-
պակեցի ՇԼԲ կարգ, եւ զաւր մեկնեցի գմի մի կարգ առ մի մի տարի:

32 անել փոխ առնել:

XVI. ԾԻՐԱԿԱՑՈՒ «ՈՐՋԱՓՈՐԹԻՆ ՇԵԿԻ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Շերամապահ «Որջափորթին Շեկի» աշխատասիրությունը մեզ հայտնի է պարձել ՀՄՄՌ Մատենադարանի № 1973 ձեռագրից: Նրա մասին, սրբան մեզ հայտնի է, բանասիրության մեջ ոչինչ չի խոսված և չի հրատարակված: Մենք ներկա հրատարակած տեքստը վերցրած է վերև հիշված ձեռագրից, որը սկսվում է ընդօրինակության է: Տեքստի մեջ, որչ տեղերում, ուղղագրական սխալները չափել ենք:

— ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՇԻՐԱԿԱՑՈՑ

Որչափորթին Շեկի· տամք՝ ՇԼՔ, լրմունք՝ ՅՇՁ, տմխոք՝ ՅՆՀՔ, չարաքեն՝ ԲՐԻՇԻ, տուրք՝ ԺՐԹՐԻՆԺՁ, ժամք՝ ՆՂՀՁՀԼԲ, իննեատասներբեակք՝ ԻԼ, լրմունք նոցին՝ ՄԼՆ, ԻԲԼակք՝ ԹԲ, լրմունք նոցա՝ ՅԼՁ, Գ-ժանիսն՝ ՅԿՊ, միահամուռ Շեկին լրմունքն այս է:

Եթէ ոք գթող հարցանէ վասն Լամանանայ ժամուց լուսնի, կայ դաւառս լուսնի, և արա պժամն Լ մասն, և այնչափ լոյս տայ գիշերոյն: Առաջին աւրն կալ ԻԴ և գասնի Զ մասն պակաս է ժամէ: Երկրորդ աւրն ԽԲ արա, զի՝ ժամ մի և ԺԵ կէսաժամ, և այլ Գ մասն: Երրորդ աւրն ՀԲ արաչ· գկն Բ ժամ և մնայ ԺԲ մասն: Զորրորդ աւրն՝ ՂՁ, որ է Գ ժամք, և Զ մասն: Հինգերորդ աւրն՝ ՃԻ, որ լինի Գ ժամ: Ընճամանէն մինչեւ ի լրումն գոյն գերբ յառաջ Ժ ի վերատասնէն՝ գնայ: Այս են մասունք աւուրք մեզ ընթացից լուսնի: Այս են աւուրք տարւոյ մեզ ընթացից լուսնի: Աւրն՝ մասունք ՅՊԴ, Զ պակաս քան գարեգսկն: Ամեան ժամք ՅՊԴ՝ Զ պակաս քան գարեգսկէ: Տարին՝ աւուրք ՅՊԴ, Զ պակաս քան գարեգսկէ:

Եթէ կամիցես գիտել՝ եթէ գերագ կատարէ լուսնին գընթացս իւր ի տարւոջն՝ երբեմն ԲԺան լրմունս յաւուրս ՅՊԴ, և երբեմն ԳԺ յաւուրս ՅՁԴ, և ժամք ԲԺանին՝ ՓՆՂՁ, իսկ ԳԺանին՝ ժամք ՔՄՁՁ, տյսպէս տրա: կալջիր գԹ և ժերրնակ բոլորակին ամաց գամենայն աւուրսն, որ լինին ՅՋԼՀ քան ընթացից արեգականն և յաւելջիր ի նաչ գինիցն ԹԻԱՆ, գկորուսեալսն լուսնի ձԺԵ և լինի աւուրք ՆՒԺ· գնահ ԹԿ քանի լրմունք կան ի գմա; և են լրմունք ՄԼԵ, յամենայն գդաչ անիւ Թ և ժերեկին· և հատանէ ԺԲ ամին՝ ԺԲ ԺԲ լրմունք, և Ե ամին ԺԳ ԺԳ լրմունք· և յաւելու յարեգակէ ընթացն լուսնի աւուրս ԺԱ, և ժամս Գ:

---

8 Բնագրում—ԻԼ: Մենք ուղղում ենք ըստ թվական նշանակության

19 Գրված է ՓՆՂՁ, իսկ յատանգքում «Շ»-ն ուղղված է «Ն»-ով

Յորժամ կամիցես պիտել՝ թէ յորում նահանջի համ, կալ պատուո-
136a դոր յայտնութիւնն եթող, և այն է: կալ զիւեորեալսի Իւեն և // այն է:
կալ զանցեալ նահանջն, ե ի վերայ ած, և այն է: Եւ նահանջքն են
այսոքիկ՝ Ա Զ Դ Բ Է Ե Գ: Սոքա բոլանդակին ԻԸ տաւ:

5 Եթէ կամիս պիտել՝ թէ քանի ժամ է անցեալ յաւրէն կամ ի քանի
ժամն ես, առ վերյա, ԺԲ մատն հաւասար, միաչափ բաժանեա և
կանգնեա գնալ ի գիւր տեղւոջ, և տես գշուքն, որ է տուեր արեգա-
կանն, և նշանեալ պահելին, և կորճէ գնայսն ի վերայ տուեալսին
մինչեւ ի նշանն, և տես թէ քանի աշուխեան էաւ, և բեր ԺԲ մալ
10 ի վերայ, և տես թէ արեգակն յորում կենդանակերպոջ է: Թէ ի խեց-
դնանն է՝ առ Ի թիւ ի բաց, յոտիւծն՝ Գ, ի կոյն՝ Զ, և ի կաբիճն՝
Լ, յաղեղնաւորն՝ Ծ և յածեղջիւրն՝ ԺԲ. և գայն որ մնայ՝ բաժա-
նեա՛ յիւրեանց վերայ ՀԲ, որ մնայ, այնչափ ժամ է եւեալ յաւրէն. և
ի հէս առուր ի վայր որչափ մնայ՝ այնչափ մնացեալ է յաւրէն: Եւ Է թէ
15 մատուանք մնայ, գայն բաժանեա յամենին վերայ. և այնչափ մասն,
136b որչափ մնայ ի մատերամասնացն, եւեալ ի միւս այլ ժամէն: Եւ ի հէս
աւրն դորդ Բ մասն լի//նի առուերն, որ է փայտին չուքն. և թէ
Բ Բ անկանի ի վերայ ՀԲուքն, Բ ժամ է եւե(ա)լ յաւրէն: Եւ թէ Գ Գ՝
նայ Գ ժամ է եւեալ. և որ ի կարգին է: Եւ ապա որ մնայ ի ՀԲ ուքն՝
20 թէ Դ, թէ Դ, թէ Ե, բաժանեա յամենին վերայ. և յորժամ գՀՆ
բաժանես ի վերայ աշուխեանացն, որ կրկնես և գաւելին ի գատ հանես.
որչափ ինչ ի ՀԲուքն ամէն աշուխեանի համար ընգրկի, այնչափ ժամ
է եւեալ յաւրէն:

\Զուգաւորութիւն ԺԲ աղբաց այսպէս ասա. կալ ի յայտնութենէն
25 մինչեւ ուր ես, Ի՛Ե յունուարոյ առուր, և գայն ի կարգին, ուր գաղա-
րէ, այն է աւուրք հոռոմի, յունի և ասորւոց: Կալ գնոյն թիւ, Ի՛ սրբ-
թի առուր, և գայն ի կարգին՝ ուր գաղարէ այն է աւուրք երբայեցւոց,
արաբացւոց, մակեդոնացւոց: Կալ գնոյն թիւ, ԺԲ ի աւուրիկ առուր, և
136a7 գայն ի կարգին, ուր գաղարէ, այն է աւուրք՝ եգիպտացւոց, ևթովպա-
30 ցւոց, աբեհնացւոց, // բլուխանացւոց, կապուտակացւոց, վրաց և ազուանից:
Դարձեալ կալ հայ հասարակածէն մինչեւ յաւրն յորում ես, ԺԱ. ի
մարտի առուր, և գայն ի կարգին, ուր գաղարէ, այն է աւուրք հռոո-
մի, յունի և ասորւոց: Դարձեալ կալ գնոյն թիւ, Ա. աւելեացն առուր, և
գայն ի կարգին, ուր յանկի, այն է աւուրք երբայեցւոց, արաբացւոց և
35 մակեդոնացւոց: Դարձեալ կալ գնոյն թիւ, Զ պաճնեղոմեայ առուր, և
գայն ի կարգին, ուր գաղարէ թիւն, այն է աւուրք՝ եգիպտացւոց,
ևթովպացւոց, աբեհնացւոց, բլուխանացւոց, կապպադովկիացւոց, վրաց և
ազուանից:

Լրումն ԲԾ աղբաց այսպէս ասա. կալ գլրումն հռոոմին, թէ յայտ-
40 նին է, և ի վերայ ած՝ եգիպտացւոց է և իւրոցն: Դարձեալ կալ
գլրումն հռոոմին, Ծ ի վերա ած՝ երբայեցւոց է, արաբացւոց և մակե-
դոնացւոց: Դարձեալ կալ գհռոոմին, Գ ի վերայ ած և գամառնահանգիչ
ն երթ, որ ի խոնարհ մնայ, լրումն է Հայոց: Դարձեալ թէ լրումն
հռոոմին ի մարտի լինի, Դ ի վերայ ած՝ եգիպտացւոց է և իւրոցն:
137b 45 Դարձեալ կալ գլրումն հռոոմին, ԻԱ // ի բաց երթ՝ երբայեցւոց է, արա-
բացւոց, մակեդոնացւոց: Լրումն Գ ի վերայ բեր, և գամառնահանգիչ
Զ երթ, որ ի խոնարհ մնայ՝ լրումն է Հայոց:

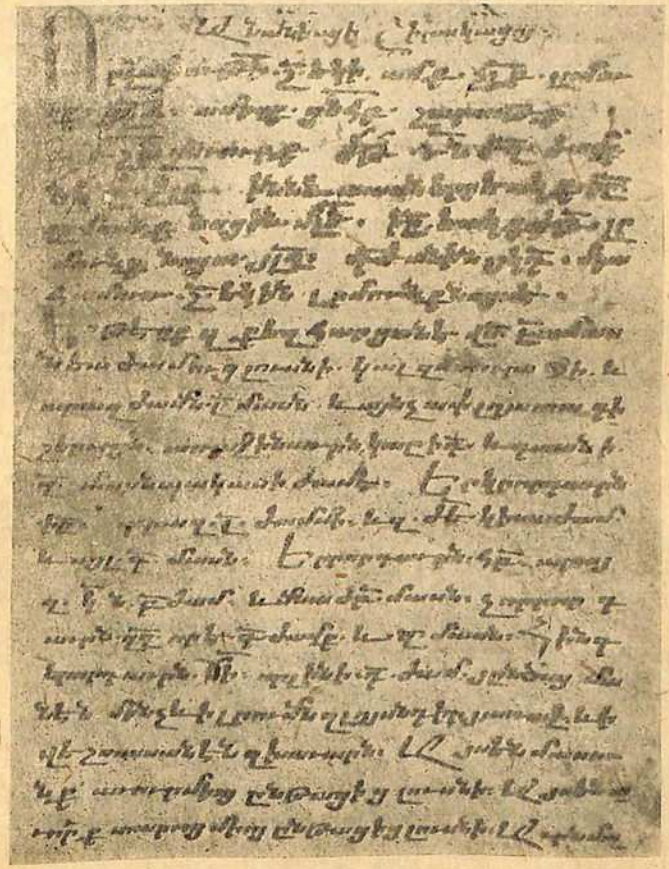
Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս ծնաւ ի Բեթղեհէմ տրիթ ԽԱ. յամ երբայեցոց ամսեանն Քեսլեւ յերորդ ժամու աւուրն. և մկրտեցաւ ի Յորդանան ի քառասներորդ ամի թագաւորութեան, որ է յունուարի Զ, ի երրորդ ժամու գիշերոյն. և երեսուն ամաց էր նորա սկսեալ: Ահա յայտ է մեզ ի նոյն աւուր ծննդեանն մկրտեցաւ: Եւ ԼԹ ամաց խաչեցաւ, յաւուր ուրբաթի, ի չերորդ ժամու աւուրն, ունելով լուսնին աւուրս ԻԹ: Յարեաւ յաւուր կիրակի և ի նմին երրորդ ժամուն կատարեցաւ: Եւ մինչեւ ցերորդ ժամ գիշերոյն էր ուրբաթ, քանզի ամենայն աւր յառաւաւտէն առնու սկիզբն, ահաւասիկ աւր և գիշեր մի: Եւ յերորդ ժամու գիշերոյն սկսաւ չաբաթն, իսկ աւր չաբաթուն գիշեր, ահաւասիկ աւր կիրակի: Եւ յետ կէս // որդ ժամուն սկսաւ և առաջիկայ գիշերն մինչեւ ցերորդ ժամն: Եղև միւս այլ ևս աւր և կիրակի աւրն: Եւ ի ժերորդ ժամու գիշերոյն յարեաւ Քրիստոս, և երեւեցաւ կանանցն և աշակերտացն ամենեցուն: Իսկ համբարձաւ յամենեան պաքու ըստ եղիազարացոց, յաւուր հինգշաբթի, յիններորդ ժամու աւուրն:

Տասներորդ անդամ երեւեցաւ տէրն աշակերտացն յետ յարութեանն իւր ի մեռելոց: Նախ առաջին՝ Մարիամ Մադդալինացոյ և դերեզմանն: Երկրորդ անդամ՝ ի Գալիլիա լեառն, աւր ժամադիր եղեւ նոցա ըստ Մատթէոսի: Երրորդ անդամ՝ Կեփայի միայն, որ և պատգամ առ թէ երեւեցաւ Կեփայի: Չորրորդ անդամ՝ դրաւք փակելոյ առանց Թուամայի: Հինգերորդ անդամ՝ ի գնարն Կղէոպա և Ղուկասու ընդ նմայ՝ ի բնականել հացին: Վեցերորդ անդամ՝ դրաւքն փակելով, աւր էին աշակերտքն ժողովեալ և Թուամաս ընդ նոսա: Եօթներորդ անդամ՝ առ ծովեզերքն Տիբերեայ: Ըներորդ անդամ՝ հինգհարիւրեցն միանգամայն՝ ըստ Պաւղոսի: Թերորդ անդամ՝ Յակոբոսի ըստ Պաւղոսի: Ժերորդ անդամ՝ ի լեառն Ձիթենեաց՝ ի համբառնալն:

138b // էր հայր Յոհաննու աւետարանչի Զերեդէոս, իսկ մայր Սողոմէ, դուստր Յովսէփայ: Յովսէփ ունէր որդիս Դ՝ դՅակովբոս և դՍիմոն, դՅուդաս և դՅովսէս: Եւ դասերս երիս՝ Խաթեր, Մարիամ և Սողոմէ, որ էր կին Զեր(է)դեայ և մայր Յոհաննու: Եւ փրկիչն էր քեռի Յոհաննու, որպէս եղբայր Սողոմեայ, դասերն Յովսէփայ: Եւ մկրտեաց տէրն մեռան զուարք առաքեալն Պետրոս, և Պետրոս՝ զԱնդրէաս, և Անդրէաս զիւր որդիսն Զերեդայ՝ դՅակոբոս և դՅոհաննէս: Յակոբոս՝ և Յոհաննէս և Անդրէաս՝ զայլ առաքեալսն միանգամայն և դեւթանասունսն, զի ամենեքեան փախան ի ժամանակ(ի) չարչարանացն: Իսկ Յոհաննէս ի մատնութենեն և ի չարչարանն յանդիման կայր ի դերեզմանն, նախ քան Պետրոս ելն, զի զուարք զԱստուածածինն առ իւր ընկալաւ աստուածարանն Յոհաննէս: Իսկ զուարք զԱստուածածինն՝ Պետրոս և Յոհաննէս
139a մկրտեցին: Իսկ ի չարչարանացն և ի յարութենէն և ի համ // բարձմանէն տեառն մինչեւ ցքարկոծումն Ստեփանոսի՝ ամիս է: Եւ ի վկայութենէն Ստեփանոսի մինչեւ յերեւումն լուսոյն Պաւղոսի ամիս Զ: Եւ յերեւմանէ լուսոյն Պաւղոսի մինչեւ ցիսփետումն Աստուածածնին՝ ամս ԽԹ. և էր ամաց ԵԹից, յորժամ ծնաւ զէրն. և լինի ամս ՕԹ: Եկաց ի տաճարն ի սրբութիւն սրբոցն ամս ԹԱ. և էր ամաց երից, յորժամ ընծայեցաւ ի ծնողացն ի տաճարն: Եւ արար ի տունն Յովսէփայ,

ամիսս Դ. և աւետարանեաց նմա հրեշտակն և ծնաւ զկոյսն աչխարհ-
Քրիստոս առանց հաւր, զծնեալն ի հաւրէ յառաջ քան զյաւիտեանս
առանց մաւր: Եւ էր, որպէս առացաք, ամենասրբուհի կոյսն Մարիամ
ամաց ԵԾից. և նկաց ամս ԼԴ, որպէս և որդին իւր: Եւ յետ ամբառ-
նալոյ որդւոյն իւրոյ նկաց ի տունն Յոհաննու աւետարանչի ամս ԺԱ,
որ լինի ամենայն ժամանակ սիրամարգն ամս ՄԹ:

Ազգք, որ խաչեցաք ասեն, և տուն տունեն և զբրիստոս Աստուած
139b ուղիղ խոստովանին, այս են՝ //հայք Երանելիք, Լեհաստացիք, Եգիպ-
տացիք, ապուանք, կումբիկք, երջանիկն Աբարբէ, Հոռոմէացիք, զա-
10 դիացիք, Փռանկք, սպանիացիք, բրետենացիք, պատմոսացիք, յակով-
բիկք, Սապաստանայք, Մկիւթ անապատ և երկիրն Աւետաց: Ազգք
ԺԷ*):

*) Վերջից մի փոքրիկ հատած սրտից քնդմնջաբկութիւն գուրս է հանված:

XVII. ԹԻՐԱԿԱՑՈՒ «ՅԱՂԱԳՍ ԱՄՊՈՑ ԵՒ ՆՇԱՆԱՑ»

Թիրակացու «Յաղագս ամպոց եւ նշանաց» աշխատութիւնը հայանի եւ հրատարակված նյութ է: Նա ՀՄՄՌ Մատենադարանի № 2679 ձեռագրի ընդօրինակութեան հիման վրա հրատարակել է Մխաքանը «Ազբարաս»-ի 1896 թվի II համարում: ՀՄՄՌ Մատենադարանի № 2679 ձեռագիրը Թիրակացու «Յաղագս ամպոց եւ նշանաց»-ի լավագույն ընդօրինակութիւնն է: Մխաքանն այդ տեքստը հրատարակել է բաւականին ճշով, ուսանի և մենք այսօրեայ անհրաժեշտ ենք համարում նուիրութեամբ բերել Մխաքանի հրատարակած տեքստը՝ կատարելով մի քանի բառերի փոփոխութիւն միայն: Կատարված ուղղումները նշված են ներքին լուսանցքում:

[ԱՆԱՆԻԱՅԻ ԹԻՐԱԿԱՑՆՈՑ ՀԱՄԱՐՈՂԻ ՅԱՂԱԳՍ ԱՄՊՈՑ ԵՒ ՆՇԱՆԱՑ]

Յորժամ Գ աւրեայ երեւի լուսինն եւ եղջերքն վերածգեալ՝ երկայնակ եւ սուրբ լինի՝ նշանակէ զուտ պարզութեան. ապա թէ սուրբ են եղջերքն եւ շիկագոյն՝ հողմային նշանակէն. վասն խոնաւածոյ տեսանել թանձր ամպոյն ի հայելիս պայծառութեան լուսնոյն՝ շիկագոյն երեւի:

Յորժամ Գ աւրեայ լինի լուսինն արժան է պայծառագոյն լինել, ապա թէ որպէս զԳ աւրէն տխուր են եղջերքն եւ թանձր եւ ոչ սուր ձգեալ, այդ լայնացեալ ծայրքն եւ բթացեալ՝ նշանակէն հողմ աւելմտեայ կամ անձրեւ. վասն զի թխացեալ ուղն արդեպս ցուցանէ դեղջերան լուսնի:

Յորժամ Գ աւրեայ է լուսինն եւ եղջերք ոչ ի ներքո(յ) խառնեալ եւ ոչ յոլնեալ տրտաքս, այդ կանգուն վերածգեալ՝ հողմոց նշանակ է, վասն որոյ ի սկզբանէ կանգնին եղջերքն վերածգեալ յաւդոցն. որպէս երեւի թէ յաւդոցն ձգի ի վեր, ոչ թեթեւ հողմոյ նշան, այլ սաստկագոյն հողմոյ նշան, որ է հիւսիսային եւ լիբեացի. ապա թէ ի չորրորդումն նորին նման երեւին եղջերքն՝ առաւել նշանակէ զաւդոց սաստկութիւն, զի վասն ուժգնութեան պատճառին եւ ի Գ աւուրն կանգնեն երեւին եղջերքն:

Յորժամ եղջերքն հարաւային խոնարհեալ՝ զհարաւ նշանակէ. եթէ արեւմտեայ եղջերն խոնարհեալ՝ զարեւմտեայ հողմ նշանակէ, ապա թէ յարեւմուտս կողմն ճաշկեալ են եղջերքն՝ նշանակէն զհարաւոյ հողմ. վասն զի մեզ կանգուն եղջերն պղտութիւն ի հարաւոյ յարեւ-

մուտս եմ յարևմտից ի հարաւ. եւ այսպէս երեւի եղջերն խոնարհեալ լինին:

Յորժամ Գ աւրեայ է լուսինն եւ ամենայն բոլորն չիկա//դմն է՝ դյուղմունս ամպոց նշանակէ եւ զաւդոց. ապա թէ չիկադո//ինս առնէ- ցեալ եւ հրացեալ՝ եւս առաւել քան զառաջինն(ս)՝ լինի յուդումն ամ- պոց եւ աւդոց:

Յորժամ երկրացուն կողմանցն հառաբակեալ լուսինն մխալէս, եթէ յառ(մ)ունս իցէ, եթէ ի մաշս եւ եղջերքն հարթեալ եւ մկ հառաբա- կէն լցեալ, ւյանն ալ ակնոյս յեղջերացն եւ մաշէ յեղջերացն, եւ զուբբ է պոյնն՝ պարզ նշանակէ, ապա թէ չիկադոյն՝ հողմին նշանակէ զաւդոս ամպոյն ապաս նշանաս. ապա թէ ի մխոյ կողմանէ թխադոյն՝ յանկազդոյն մասն ունի ամբոն:

Յորժամ նշան երեւի ի լուսինն գիաւրեին կամ ի գաւրեին մահ- կանաձեւ՝ եթէ ի պարզոյ, եթէ յամպոյ յուդման՝ մինչեւ ցհառաբակէն լուսնոյ գնոյն նշանակեն աւդոյն հիւթք. ապա թէ ի հառաբակէ լու- նոյն երեւի նոյն նշան՝ մինչեւ ցգլուխ լուսնոյն նշան լինի. ապա թէ գարձեալ նշան լուսնոյն ամպոյ ի գլուխն երեւի՝ մինչեւ ցհառաբակէն լուսնոյն մաշոցն նոյն լինի. գարձեալ ի հառաբակէն նոյն լինի նշան մինչեւ երիս աւուրս մահկանաձեւ նոյն լինի:

Յորժամ ի լուսինն մլար լինի եւ յամենայն կողմանց գլուսինն թաղանթեալ իցէ՝ եթէ առ սակաւ սակաւ անաւարանայ մլարն եւ հա- լի խթադոյն երեւեմամբ՝ գարզ նշանակէ. եւ այսպէս ծանուցանէ գաւդոյն ժողով անաւար եւ գերբահալ: Ապա թէ լուսնին ի մէջոյ կողմանէ մլարն պատառի եւ ձգի՝ հողմային հիւթից նշանակ է, եւ անակ լինի ձգման հողմոյն, ուսակ ձգման մլարին եղեւ. ապա թէ գարձեալ ի լուսնին մլար երեւի՝ նշանակէ յուդմունս ամպոց. վասն զի կրկնման//այս մլարի ի թանձրութենէ հիւթոց աւդոյն եղեւ, ապա թէ երրորդ եւս երեւեսցի մլարն եւ թուխ՝ եւս գժնդակագոյն ցուցանէ գյուդմունս աւդոց, եւ այդ երրորդ նշան է գժնդակ եւ առաւել պատ- ճառ յուդման ձմերանոց:

Յորժամ առ արեգակամբ երեւեսցի նշան ջրերակ՝ յուդումն ամ- պոց լինի եթէ հողմոյ է թէ անձրեւաց: Քան զլուսինն այս գաւրաւո- րագոյն է, զի եւ ճառագայթք արեգական ուժգնագոյնք են քան գլուսնի. քանզի ոչ կարեն ճառագայթք լուսնի հալել գաւդոցն ժողո- վեալ թանձրութիւն ամպոց: Եւ այս [հիւթք] աւդոց արեգական յայտնագոյնս ցուցանեն զնշանս գլուսնի, որք ճշմարտագոյնս հայիւն լոյս արեգական, յորմէ նշանաց մարթի ճանաչել որպէս լինին:

Յորժամ յարեւելից կողմանէ արեգակն երանդ երանդ երեւի որ- պէս թէ հրագոյն եւ չիկագոյն եւ թուխ եւ կամ այլ ինչ գոյն, հաս- տատութեամբ գիտութիւն աւդոյ նշանակէ եւ ոչ անկանոնութիւն պարզոյ:

Յորժամ արեգակն չիստակ երեւի եւ նորին նման չիստակ եւ ան- ամպ գաւրին որ գարեգակամբն երեւի՝ նշանակէ գաւաջնակայ աւրն պարզ լինել:

Յորժամ [յամ]ենայն կողմանց հարթ երեւին մուտք արեգական՝ հողմ նշանակէ, ապա թէ արեգակն խուզեալ երեւի եւ ճառագայթք

պատառնալ՝ է որ յարեմտեաս եւ է ար է հարաւ կոյս, եւ մէջն պայծառ եւ ստերք երեւի՝ անձրեւս եւ հողմս նշանակէ։

Յորժամ ընդ ելանել արեգական կայծակ լինի եւ ոտ նոսա չիկաղոյն երեւի կամ թխադոյն՝ նշանակէ չիկազոյնն հողմ եւ թխադոյնն անձրեւս, ապա թէ է լինչ արեգակն որ չիկազոյն երեւի եւ է լինչ որ թխադոյն՝ նշանակէ անձրեւս թխադոյնն եւ հողմս չիկազոյնն։

9 b //Յորժամ արեգակն մտանիլ կամ ծագել եւ ճառագայթքն չիրենաբեր խոնարհեալ մղեալ յաւդացն եւ զմէ կողմն ընդ ծագելն կամ ընդ մտանելն հոսանեն ունի յամպոյ, եւ է զի ամենայն իսկ լմբռնեալ յամպոյ լինին ընդ ծագելն եւ ընդ մտանելն՝ գայն առեալս...

Յորժամ յառաջագոյն քան զարեգակն ծագել ամպ չափաւոր եւ անաւար՝ ապա արեգակն ընդ ամպովն վերանա[յ] տիւրք ճառագայթիւք, այնպէս զի լոկ բոլորն երեւեսցի՝ անձրեւ նշանակէ։

Յորժամ ընդ ծագելն արեգակն մեծագոյն քան զսովորականն երեւեսցի եւ ընդ երանելն սեռի եւ լաւանա[յ], որպէս զի հալի ինչ, եւ առ առաւ առաւ ի վեր երեալ փոքրագոյն երեւի՝ նշանակէ պարզ լինել։

Յորժամ ձեռնոյքին ժամանակի ի մտանել զնդագոյն երեւի՝ պարզ նշանակէ, եւ այս է խառնեալ ամպոց եւ լուծեալ եւ յանուանաբար զի վերոհալ։ եւ է ճառագայթիւք ջնեալ խնոյս երեւեսցանէ - որպէս զպատառ ձգի եւ ճառագայթքն ընդ խնոյն խաւնին, եւ զնդագոյնն եւ կանաչ երեւի ընդ մտանել արեւուս։

Յորժամ ամպ առաւաւտի՝ թէ թուխ են ամպքն եւ ընդ առաւաւտեան ճառագայթքն յամպն խաւնին յերկրագունց կողմանց՝ նշանակէ զառաջիկայ աւուրն անձրեւս լինել, զի ի սոսն թանձրութեան ամպոցն թուխ երեւի։

Յորժամ արեգական պատա[ր]ուհն լինի եւ առանց ամպոյ մտանիլ՝ եթէ լինիցէ[ին] առ նոսա չիկագոյն ամպք՝ աչ գայգին եւ աչ գյաւաջիկայ աւուրն չէ անկալուքեան անձրեւի։

Յորժամ արեգական ճառագայթքն ոսրեալ մեզ երեւի[ն] եւ 10a թխութեան նմանեալ, որպէս // երբեմն մեզ խառարչտագոյն երեւի[ն]. եւ այս լինի արեգական խաւարչտանալոյ։

Յորժամ թանձր ամպ լինի առ նոսա՝ յուղմանն ամպոց նշանակ է։

Յորժամ կամի արեգակն ելանել եւ առ նոսա ամպք հրագոյն չիկագոյն եւ խոտ՝ նշանակէ զամպս, եւ աչ լինին ամպքն առանց անձրեւի եւ աչ աւրն առանց ցաւղոյ։

Յորժամ արեգակն ելանէ եւ ճառագայթքն գոյգեսս թէ չարեաբեր կայս ելանեն գրոլորակաւն եւ խաւարչտագոյն լինի՝ ցուցանէ թէ չառաւոտ ամպոց առաջաւորեալ լինի. եւ այս նշանակէ անձրեւ կամ հողմ. ապա թէ ճառագայթքն առաւել մրրկեալ երեւին եւ առանց ամպոյ նշանակէ։

Յորժամ առ արեգակամբ թուխ կամ մթար լինի՝ պատուհասին ձմերայնոյ նշանակէ, ապա թէ մառաւագոյն լինի մլարն՝ տեղատարափք լինին. վասն զի նշանակէն այս ամպք զթանձրութիւնն աւգտից եւ զդժուարհաղութիւնն։ Որպէս ասացի՝ թէ մառաւագոյն լիցի բանիւ բո- լորեալ արեգականն եւ զդժուարհաղ՝ սեծ ձմերանոյ նշանակք են։

Յորժամ երեւի որ կոչի պատիպոյն ամպ թանձր՝ լմբռնեալ զդդո-

Թուխ իմն թուխ։

վեալ յարեգական ճառագայթից, որպէս թէ նոքա նման երեւի եւ ընդ նմա գնալ՝ ակնկալութիւն է ճմեռանալ. յայտ է՝ ղէ եւ այսոքիսի ենչ վասն առաւելութեան թանձրութեան ամպոց անհալ լինել, թէ մառա առ արեգականմէն գնալ. եւ յորժամ ի հարաւոյ կողմանէ լինի այս
5 պատիղումն՝ հարաւ ցուցանէ, եթէ արեւմտից՝ արեւմտեայ ցուցանէ:

Յորժամ մասանէ արեգական երեկոյն եւ ցաւղ արկանէ՝ առաւել անձրեւս նշանակէ գալ ուժգին քան զնոգալ արեգականն. եւ վասն
10b այնր լինի այսպէս, զի ի ծագել արեգականն ի ջրմուռ//թենէ ի ցըր-
10 տութիւն վտիտ. իսկ երկոյն վասն առաջիկայ ղիշերոյն ցրտութեան ամպոյն հատուցանէ կան, վասն այնր դյուղմունս ամպոց նշանակէ:

Աստեղք են որոց խառնակեալ ճանապարհք լինին դնացից, որ առնանալ կոչի[ն] յարդզող, եւ այս ճանապարհ թէ սպիտականայ՝ հողմ ցուցանէ յայնմ կողմանէ ուստի չարժեցան. ապա թէ ի միւսմէ կող-
15 մանէ աստեղքն ոչ չարժեցան, այլ յայլմէ կողմանէ՝ խառնակ հողմ նշանակէ:

Տեղի է որ կոչի մասր եւ այս ժողով խմն է, որ երեւի գամալ նման, եւ լինի առ պատնիւք խնդրեւոյն եւ Ր աստեղք այ նոսաւ՝ մի ի հարաւոյ եւ մի յարեւմտից, որ կոչին էշս, եւ յորժամ պարզող ի վեր 'հայէս' յանկարծ մասրն չերեւի եւ նուազ աստեղքն որ էշքն
20 կոչին՝ երեւին դյուղմունս ամպոց նշանակէ:

Յորժամ մասրն թուխ երեւի եւ աստեղքն իրերաց նման՝ անձրեւս նշանակէ:

Յորժամ առ մարմին Բ աստեղքն որ կոչին էշք, եւ որ ի հարաւոյն է նուազագոյն երեւի, եւ որ արեւմտէն նորին նման սուրբ՝ հողմ
25 նշանակէ արեւմտեայ. ապա թէ չերեւի՝ արեւմտէն նուազագոյն լինի եւ հարաւայինն նորին նման լինի սուրբ՝ հարաւ լինի:

Յորժամ կայծակէ ի չորից կողմանց եւ ի նմին կողմանց ուստի կայծակէն հողմք լինին՝ դյուղմունս ամպոց նշանակէ. մանաւանդ որ ի ծովու նաւք են վտանգին:

30 Յորժամ սկիզբն դիշերոյ լինի եւ ամպ երեւի նման գլխոյ՝ գլուխ[ա]բիւն ասդոց նշա[նակէ]:

Յորժամ կամարն ընդ արեւմտեայս կրկին երեւի՝ անձրեւս նշա-[նակէ]:

Յորժամ որ եւ իցէ աստեղս սեաւանայս մերթ թուխ՝ դյուղմունս
35 ամպոց նշանակէ:

11a Յորժամ ի դլուխս լերանց//գնդչիւնք լինին՝ հողմս նշանակեն:

Յորժամ արագիլ ի ծովէ կողմանէ փախչէ զարհուրելով եւ սուք ձայն առնելով՝ դյուղմունս ամպոց նշանա[կէ]. եւ վասն այնր փախչէ, զի յառաջագոյն ճանաչէ ի խոհականենէ ծովուն:

40 Յորժամ պարզող կալիւք ի մայրեաց թուչին ընդդէմ իրերաց գարհուրելով՝ նշանակին դյուղմունս ամպոց եւ հողմոց եւ փիւնս այս հաւիկ մի խլիկ, որ ի փոքր ի չնչմանէ չարժէ:

Յորժամ ա[ր]ամունք եւ սաղք ի ցամաք ելանեն եւ դիւեսան կաուն՝ դյուղմունս հողմոց նշանակեն:

45 Յորժամ ի դլուխ լերանց ամպ ընդ երկար երկայնի եւ նուազ եւ երկայն երեւի՝ հողմ նշ[անակէ]:

Տոթժամ պապիւք ի ծովէ եկանեն բարում գիմեամբք՝ հոգմ նշանակէ. նման է որպէս որ յորոշաւանդ (?) եկանէ:

Տոթժամ ծովացին կամ գետացին հաւք անդադար մրմնջղճին, ջուրն հարկանեն՝ գյուղմունս ամպոց նշանակէ:

Տոթժամ ծիծառունք առ լճովք թռչին ոտիւ առիւ եւ գիւեաք ի ջուրն հարկանեն՝ գյուղմունս ամպոց նշանակէ:

Տոթժամ գորաք առ միմեանս ժողովին եւ կռչեն՝ գյուղմունս ամպոց նշանակին. եւ են գորաք որ կռչին գիւռնխովքն ճշմարտեն առաւել գիմամանակս եւ այնպէս մանրիկք են՝ մինչ տըղկունք կտեն գնոսա:

Տոթժամ ապտգանչք ձայն առնեն բնդ առաւաւտս՝ ձմեռն նշանակէ:

Տոթժամ առ ծովեզերք գիւռւք գջուրն հարկանեն՝ գյուղմունս ամպոց նշանակէ:

Տոթժամ արջառ յերկին գյիմամբարձ է եւ հառաչ՝ անձրեւս նշանակէ:

Տոթժամ մրջիւնք գձուս իւրեանց հանեն ի ծակուց՝ անձրեւս նշանակէ:

Տոթժամ մրջիւնք ժողովեալք եւ յորմ նատեցին՝ անձրեւս նշանակէ:

11b Տոթժամ ընտանի հաւք կուտեն // եւ ծիծառայն կռչեն՝ անձրեւս նշանակեն:

Տոթժամ ճայք գիմեամբք շրջապատին եւ ճչեն՝ անձրեւս նշանակեն. մանաւանդ ապուռք յոթժամ թռչին եւ միմեանց ճայնս առնեն՝ անձրեւս եւ չանթիս եւ կարկտաւս նշանակեն:

Տոթժամ ճայք քանձր ճայնիւ ճչեն եւ գիւռւք զաւդս հարկանեն՝ անձրեւս նշանակեն:

Տոթժամ ընտանի հաւք եւ ապտակուռք եւ ձկնկռաք կտեն եւ ի բոյնս գալով չարժեն գձուս իւրեանց՝ գյուղմունք ամպոց լինին:

Տոթժամ արագիլք ի ծովահոյս իջանեն ճայն[իւ] անձրեւս նշանակէ]:

Տոթժամ ճանճք արագագնդ խածանեն եւ գնոյն արիւն յորդորելով ծծեն՝ գյուղմունս ամպոց նշանակէ:

Տոթժամ խոնաւագ գիշերի ի պատրուկէ ճրագաց կայծ ոսոսանք՝ անձրեւ նշանակէ, եւ գի առ պատրուկատն հրեղէն բոլորաձեւ առ անձրեւս ճմերանի նշանակէ: Եթէ ի պատրուկէն լոյս չելանէ կանգնած, այլ՝ ի գի ի մի կողմանէ կամ յերկուսեան կողմանս յայսկոյս յայնկոյս պղպջաց պէս կողմանի՝ անձրեւս նշանակէ:

Տոթժամ մ[ը]ամոնք ամպոտանի ասէպ ասէպ թռչին ճախրելով՝ անձրեւս նշանակեն:

Տոթժամ չամանդաղ ձգի ի լեռնոտանէ եւ ծայրք լերանցն երեքեան յիատակ՝ պարզագ նշան է:

Տոթժամ ի կատարայս կամ ի պուտունս կայծակունք ժողովին՝ անձրեւս նշանակեն:

Տոթժամ կայծ ունիին[ն] յինքեանս պուտունք որպէս կորնակ չարգ գինքեամ[բ]ք՝ անձրեւս նշանակէ:

Տոթժամ արագունգք շրջանս առնուն եւ խորն պայծառ երեսք՝ հարբար հոգմ լինիք:

Յորժամ երկրի կամ կղզոյ ծայրք դէմառ ի ծովս կոյսն են եւ քան զինքեանս՝ վերադոյն ամպ ունին՝ խառնակ հողմ նշանակեն:

Յորժամ հաստակողմ լինի, ոչ ժիր եւ սաստիկ արկանեն դցուզ, հեռահասին հողմոյ նշանակ լինել:

12a // Յորժամ յանդունդս երեւի որպէս փոշի եւ աւազ փոշեցնալ խաղանելոյ ամպիկամբ, այնպէս անասնացնալ՝ որպէս քիչ չերեւի խակ, նշանակ հաստատ լինել:

Յորժամ չամանեղաց լինի զամառն՝ զարնամոյ հողմ նշանակէ:

Յորժամ երեկոյս կարմրութիւն լինի յերկինն՝ սպրդ նշանակ. եւ յորժամ ընդ առաւուտս՝ անձրեւս նշանակէ:

Յորժամ արեգակն յելոյն իւր մթագոյն երեւեցուցանի դհատապայմեան իւր՝ մեծ ամպոց յուզմունս նշանակէ:

Յորժամ ամպ յամպ ընթանայ[յ] յարեգակն եւ ամպն թանձրանայ[յ]՝ զմեծ ամպոց նշանակէ:

Յորժամ ի մտանել արեգակն հատապայթս ձգտեցուցանէ վեր վեր՝ զամպոց յուզմունս նշանակէ:

Յորժամ յարեգական պատիք երեւին՝ նշանակէ զամպոց զնթերին եւ զաւդոց ընդմունս:

Յորժամ ընդ ծագել արեգակն մթագոյն ելանիցէ եւ նման արիւն ունիցէ դհատապայթեան՝ քէն ի նմին յամիցէ եւ ուժն վիպեալ ոչ յիսատակիցէ՝ եւ ապա եւս քան զեւս բազմանայցեն եւ ուժգն խառնչունչ յառնիցեն՝ զսաստիկ անձրեւոց յոյս առնէ:

Յորժամ արեգականք այղ արեգակունք երեւին՝ զհողմոյ նշանակէ:

Յորժամ արեգակն ջերմ չողիւք՝ եւ ի վերայ գլխոյն որպէս հուր լուցանէ, եւ մանաւանդ ամպ յամպ մտանէ ջերմ ճառագայթիւք՝ զամպոց նշանակէ:

Յորժամ ընդ մտանել արեգական ամպքն կարմրանան, զոր ոմանք խանձուման ամպոյ ասեն՝ նշանակէ զպարզոյ:

Յորժամ արեգակն ցայգ չատ արկանէ՝ նշանակէ զերաշտութիւն:

Յորժամ աղեղն յամպս երեւի՝ զսաստիկ ամպոց նշանա[կէ] եւ փարատել զխաոտութիւնն:

Յորժամ լուսինն բաց ունիցի յամպոց, եւ մուտքն զարեգական ունիցի՝ յամպոց ջուրք բաղումք հեղուն յերկիր, եւ կամ զամբոխումն աւուրց զառնաչունչ նշանակէ:

Յորժամ յեղջերան լուսնի կարմրութիւն եւ մթութիւն երեւի՝ ջուրք բազումք հեղուն յերկիր եւ հալած բռնութեամբ յաւդս բարբառի:

12b // Յորժամ աստեղք խառնակ երեւին՝ զանձրեւս նշանակեն եւ զերեւին ընդունն եւ կարկտաց ի տեղիս տեղիս:

XVIII. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Շիրակացու տոմարական ներկա պատմութիւնը հայտնաբերվել է ՀՍՍՌ Մատենադարանի № 2679 ձեռագրում, Շիրակացու հետամ ընդարձակ աշխատութիւնների շարքում: Տոմարական այս վոտքրիկ պատմութիւնը մեզ իսոսում է արեգակի և լուսնի շրջանների ու նրանց հետ կապված վերադրք մասին: Աշխատութիւնը ընդամէն խոտոր չունի և կոնկրետ հիշատակութիւն չունի նրա Շիրակացու հեղինակութիւնը պատկանելու մասին, սակայն ոեքսոր լեզուն, ձեւման, Շիրակացու աշխատութիւնների շարքում դասվելը և ոլշադրի հետևութիւնը հիմք է տվել մեզ Շիրակացուն վերագրելու և հրատարակելու նրա ժողովածուում:

Տեքսոր սկզբից թերի է և վերնագիրը չունի: Երևում է, որ ժողովածուից թերթեր են թափվել: Բնագիրը մենք բերում ենք գրեթե ամենայն վոտիոխութիւնով:

Այսպէս ի սկզբանէ արարածոց յոտիսամ արար աստուած գլուսատորզ յաւուր չորրորդի, ունելով ամանն լուսնոյ ԺԹ աւրեայ գամմանն լրութիւն եւ ի հինգչարաթուջն լցաւ ԺԴն. եւ այս յայանի է յամենայն յեզանակս չրջագայութենանց ՇԼ ամաց եւ ի Բրիստոսի [1] չարչարանացն: Վասն դի չրջագայութիւն եւ արեգական եւ լուսնի) եւ ի նոյն գարձուածն ամաց եւ ամաց եւ աւուրց չարաթիւ կան ՇԼ ամաց լինի: Վասն դի լուսնն ԺԹ ամաւք վարի, իսկ արեգակն ԻԶ ամաւք. եւ ասքա երիսքին ընդ միմեանս բազմապատկելով գՇԼ ամս բոլոր անգամ անգրէն ի նոյն գնացս ընթացից միաբանութիւն: Արդ լուսնն յաւուրն չորրորդի յոտիսամ եղեւ ԺԹ աւուրք ունելով, ոչ գոյով յառաջ քան լինել աշխարհի աւուրց, բայց միայն չարքն, որ յառաջ քան գլինել լուսաւորացն էին: Արդ համարելով գչորսն յերեք [2] արեւ ոն թ եւս պիտի, որ է առաջին ամին արարածոյ աշխարհի յարակայ, այսինքն է վերադիր չուսնի: Եւ, ունէր աստեն արարածոյ աշխարհի աւուրս ՅՈՒՆ քսան լուսնի, որ պիտի ԺԹ ամսոցն լրումն ՅՇԴն աւուրն այդ թ եւս աւր: Իսկ արեգական կատարեալ գՅԿՆ աւուրն եւ գերիս ժամն, որ ունի աւելի քան գլուսնին աւուրս առաջնոյ ամին, քան գՅՈՒՆն ի աւր աւելի, որ լինի յաջա-

1) Տեքսոր բոլոր տեղերում արեգակը
և լուսինը գրած է դաղափարագրերով — և) ձեով.

կայ երկրորդ ամի ի բորբակս եւ ապա կարգաւ մինչեւ ցվախճան [illegible]
ու առանձինն[ին]. [ա]մենայն մեռանողաց ունիս զարարակայն, իսկ զքե-
[ղաղիրն] ժի ունիս, վասն զի ժողովին ժ եւ Թ երեկիդ ժ.... ամ ամ
եւ առնին ի միում ամի ժ ամ մի եւ չ..... մասն ժամու ար լինի զԹ
սոն ԻԴ ժամք, որ է ... տիւ, որ լինի աւր միոր անկանի յարարակայն...

// ի սկզբանէ արար Աստուած զերկինն և զերկիր. և աւրն այն
միաչարաթ էր. եւ այն աւր առաջինն էր աւելեացն եբբայեցւոց,
արարացւոց, մակեդոնացւոց՝ մինչեւ ի չորրորդ աւրն. ապա յաւուրն
չորրորդի արար զարեգակն(ն) եւ զլուսին. եւ այն աւր Դ էր աւելեացն
եբբայեցւոյց, որաբացւոյց, մակեդոնացւոյց, զի Դ աւուրքն որ յառաջ
քան զարեգակն եղեն լուսատուք տիեզերաց, որ խափանեցիկ լոյսն կոչի.
եւ Գ ժամքն այն ժողովին ի չորս ամս. եւ լինի աւուր մի որ կոչի
ճեանչ: Եւ մարդոյն լինելութեան սկիզբն յաւուր չորեքշաբաթիւ
եղեւ: Արդ յայտ է որպէս առաքեալն երկրորդ Աղամ կոչէ զքրիստէն
իւրով մարմնի պատճառին. նոյնպէս եւ Գաբրիէլ հրշտակ յաւուր չո-
րեքշաբաթիւ առաքեցաւ առեալս տալ կուսին: Որպէս Ցովբ երանելի
ասէ. «Շաւեղն զոր ոչ ծանեաւ քեւչուն, եւ ոչ դիտեաց դնա ակն ան-
դեղ եւ ոչ կոխեցին զնա որդիք ամբարտաւանից»: Թռչուն զհրշտակն
ասէ. եւ ակն անդեղ զուշակեաց վասն առաւելայ. եւ ոչ կոխեցին զնա
որդիք ամբարտաւանից՝ զհրէիցն ասէ: Եւ էր ապրիլի Զ յորժամ
առաքեցաւ հրեշտակն: Արդ՝ [յ]այտ է թէ առ այն կարծեաց, եթէ
մարդոյն լինելութ[եան] սկիզբն յաւուր չորեքշաբաթիւ յառաջ եղեւ.
զի է.... հաղարեանի զարն աւելիքն առաւուծոյ առ Աբրահամ եղեւ
փրկիչոյ եւն ամենայն արեղբ. եւ անդ յաւրինե... եղ ի խաչին ծա-
ուէն եւ խոյիեն: Ասա զարձեալ յորժամ կամաւարութեամբ ի չար-
չարանս կատարել... ած առաքեցին մարդաբէութիւնս. նոյնպէս եւ
ան... զայ քահանայապետիւքն հանդերձ. յաւուր// չորեքշաբաթիւ ա-
րարեալ խորհուրդ ծածկապէս: Արդ այդ ամենայն աւրինակք ցուցա-
նեն՝ եթէ լինելութիւն մարդոյն ի չորեքշաբաթիւ եղեւ: Բայց ծած-
կեալ էր խորհուրդն առ հաւր, ապա յաւուրն հինգշաբաթիւ յայտնեաց
աստուած ցորդի և/ցհոգի. «Եկայք արասցուք մարդ ըստ պատկերի մե-
րում եւ ըստ նմանութեան»: Եւ այն աւր հինգ էր աւելեացն: Դաբձեալ
առ և աւուրն խորհրդոյ յայտնեալ վասն մարդոյն լինելութեան: Եւ Ը
հազարեան զարուն Սողոմոն դառաձարն չինէր աստուծոյ, զի զալոց
էր փրկիչն յաշխարհ: Նոյնպէս եւ ի հինգշաբաթիւնէն յայտնեաց առ
մեր Քիստոս Քրիստոս վասն նենգութեանն Ցուդայի եւ ասէ. «Մի ոմն
ի ձէնջ մատնելոց է զիս»: Որպէս եւ յառաջին հինգշաբաթիւնէն ասաց.
«Եկայք արասցուք մարդ»: Արդ յաւուր ուրբաթու աստեղծաւ մարդն նի-
սան ամսոյ ամսամուտ էր: Եւ Աղամայ աւր աստեղծման, եւ եբբայեց-
ւոց տարեմուտ, զի այն հինգ աւուրքն որ յառաջ քան զլինել մար-
դոյն, այն աւելիք կոչեցան: Արդ յԴ ժամու էառ գՏղն ի ձեռն աս-
տուած. եւ Զ ժամու աստեղծաւ մարդն եւ առ զկենդանաւթիւնն. եւ
թերորդ ժամուն յանցեաւ եւ ել ի դրախտէն. եւ յուրբաթացեալ
դարն էզ փրկիչն յարդանդ կուսին՝ փրկութիւն առնելով տիեզերաց:

10 Այստեղ ի հետո «եբբայեցւոյց», «մակեդոնացւոց», «արաբացւոյց» ձևով է գրված. Թողնում ենք բնագրի ձևով:

10 Բնագրում — «եբբայեցւոյց»:
41 Բնագրում — «եաս»

Եւ որ Լ ամ լուս եւ անդրեւօյթդ ակա[ց] յաչխարհն, ուստի դի նախահայրն Ադամ Լ ամ մխով.... մինչ գկնդանութիւն աս. նոյնպէս եւ աւետարանա[կան] դիրն վկայէ Թէ՝ «Ածին զՅսուս ի խաչ հանել եւ էր ամե... Նոյն աւրինակաւ առաւ հոգն յերիր ժամս եւ ի [վեցերո]րդ ժամու առեղծաւ մարգն. եւ Զերորդ ժա[մու]..... եւ Թերորդ ժամու յանցեաւ Ադամ եւ ել ի դրախտէն. եւ յԹերորդ ժամուն դպչեաց Յիսուս ի ժամ մեծ եւ հնոյ դրկի եւ աւազակին ի դրախտն նմուտ:

Ա. Արդ ահա ի պարունակէ հարկաւորք չըշագայքդ հրային կամարաւն երկինք ի միջոցին արեգականն բերեն յիւրում ի դաւառդն. եւ ի վերայ նորա ի մոլար աստղքն բերեն ի վերնում դաւառդն. եւ են ամենեւեին ցրտութիւն. եւ միջնորդ ի նա արեգականն եւ արփոյն եւ գանչէչ տոչորումն արփոյն. իւրեանց բնական՝ ասեին ցրտոյն բարեխառնութիւնս առնելով արեգականն մատուցանեն՝ ասպնականութիւն բերել հնդուն ի ներքին դաւտին: Եւ ի ձեռն մոլորակացն սփռեալ տարածէ ընդ երկիր աւդով եւ լուսով, դի ասդն ունիցի հովութիւն եւ լոյս ունիցի զարեգակնային մասն հրոյն: Եւ ի ձեռն այդց երկուց կենդանածնեալ լինի երկիր: Ի հասարակաւորութիւնն թաւալի արեգակն յարեւելից մինչեւ յարեւմուտս ՁԿ անդամ ի տունջնան, նոյնպէս եւ ի դիշերին: Եւ ի գարնանային հասարակաւորութենէն մինչեւ ի մուտս ամարայնոյն Ա. Ա. թաւալումն յաւելու ի տիւն, իսկ դիջակն ԱՄ. թաւալումն պակասէ ի տունջնենէն Զ ամիս ի տունջեանն Թ[ա]ւալումն յաւելու եւ ՃՁ աւր ի դիշերին. եւ աս[նու] մի թաւալումն Շ Շ ասպարէզ յաւաջ նոցա..... ունի գի այսքան է մեծութիւն նորա. իսկ ՁԿ թաւ[ալմ]անն լինի ..... ասպարէզ. եւ ի Ն թաւալմանն, Միեմ ասպարէզ, վասն որոյ ամանք յերկրաչարժ[ացն], են ասպարէզ ասացին գերկրի լայնութիւն եւ գ[երկարու]թիւն:

5a // Հանգոյն ամս ընթանայ լուսին եւ կատարէ դաւրի յաւուրս ՁԿԴ՝ ըստ ԺԲ լրմանցն, զոր ի սկզբանէ ուսոյց գԼ. աւրն կոչել ամիս, իսկ Ե աւրն, որ յաւաջ քան ղլինել մարդոյն չհարթին որ ի տարին համ որ ի նոր ամիսն: Եւ աւրն է ըստ լուսնի ԻԹ. ժամք եւ Բ մասունք, վասն դի Բ մասն աւելի ընթանայ լուսին քան զարեգակն յամենայն աւր եւ ժամն լուսնի Եամասնեան: Եւ է այս սակս խոնարհութեանն իւրոյ, վասն դի չհաս միջոց առնէ դաւեալ յարեգականէ, վասն դի նա յանիւս դկամարաւն պտտեալ Լ մասն կատարէ ժամուն: Եւ լուսինն կակուղ է գնացութեամբ ի Ե մասն. եւ Ե մասնն Դ վեցեակք երեսնի, ըստ այսչափ մասին մերձ է լուսին յերկիր քան զարեգակն. եւ է աճպն լուսնին անչափ ուղղախոհութեամբ. եւ այն Բ մասինն ժողովումն լինի յամսեանն Կ. մասն, որ է Ե ամսանայ, ժամք ԺԲ, իսկ Բ ամսեան ՁԻ մասն: Եւ եթէ կամիցիս զաւուրս լուսնի գիտել՝ կալ զաւուրս ամսոյն եւ գլերադիր տարոյն եւ գիչսան ի նահատրդ. բայց ոչ կարէ վերագիրս ցուցանել գքանեան լուսնոյ, վասն դի երկամասնութիւն Եկեղն Գ աւրացն կորնչի. եւ ոչ բերէ գքիւ կատարեալ լուսնոյ. ԺԳ աւր եւ Գ ժամ լնու. եւ ԺԴ աւր եւ Գ ժամ մաշի, որ լինի Ի... աւր. եւ յետ սպառեալ ժամուցն ծնանի.

---

9 Բնագրում—յաւրում

23 դրչագրում—հոյոց փոխ նոցա

եւ ասա... Վենէ ամէս լուանէ. եւ է ամեն լուանէ վոր իբրեւ դնա... նուէֆեան պատենէց բոլոր քանձրամատամէն կա... խառնուածք Բ. Ա. ի հիւսիւսայ կողմանէ եւ Ա. ի (հա)րաւոյ, կուրծք եւ թեռանք: Բ մուտ եւ ել Ա. ց... Ելէց կուսէ. եւ մի՛ յարեւմտից
5b եւ մաշումն...// Ներքս ժողովումն լուսոյն. իսկ ծնունդն ի դուռս յոյն երանէ ընդ արեւմտեանն. եւ պատի զնդպոյ պատենիցն ընդդէմ արեւելից. եւ որպէս լոյսն յամանան սպառէ, ի վերուստ ի միմեանս էկեալ հասանի, որ կոչի լի, խակոյն ներքս մտանէ ընդ արեւելեանն. եւ սկսանէ մաշել ընդդէմ արեւմտից, պի ամենեցուն յայտնի
10 երեւի բոլորածին:

Մարմի ամսոյ որ ուր ի գարնանացին երանակ է. պիւն ժամուն ԺԲ, պիշիրն՝ ԺԲ;

XIX. ԾԻՐԱԿԱՑՈՒ „ՎԱՆ ԸՆԹԱՑԻՑ ԱՐԵԳԱԿԱՆ-“Ի ՏԵՔՍԸ

Անանիա Շիրակացու «Վան ընթացից արեգական՝ ըստ կլինդանաուեսական եւ է դատուածն, զոր կատարէ ի տունդկ[ան] յաւուրս 3ԿՆ եւ ժամս Գ» աշխատութիւնը ոչ մի կապ չունի Շիրակացու անունով հայտնի ու հրատարակված «Ճաղատա ընթացից արեգականի»-ի հետ և միանգամայն նոր ու չհրատարակված երեւոյթ է: Այս աշխատութեան վերաբերեալ վեցքերկ հիշատակութիւն միայն ունի Գ. Տ.-Մկրտչեանը՝ Շիրակացու «Ճաղատա ամսոց և նշանաց» տետրակի հրատարակութեան առաջաբանում: Էջմիածնի № 102 ձեռագրի նկարագրութեան խոսելիս նա գրում է. «ՄՄ. ՀԳ հոդվածները ամբողջապես թվում են լինել Շիրակացունը: Համենայն դեպս երեք ՄԳ հոդվածի վերնագրում կարդում ենք Անանիայի անունը—«Անանիայի համարողի վան ընթացից արեգական և այլն»[1]) Գ. Տ.-Մկրտչեանի վերջին սկզբունքը՝ մեր վերև հիշված աշխատութեանն է վերաբերում:

Շիրակացու «Վան ընթացից արեգական...»-ի այս տետրը պահվ[ում] է ՀՍՄՌ մատենադ. № 2679 ձեռագրում (նախկին Գևորգյան 102): Այս ձեռագիրը հայագիտության մեջ հայտնի է—նա հայերենով մեզ հասած թվական ունեցող ամենահին թղթյա ձեռագիրն է: Ձեռագրի առաջին մասը, որը պարունակում է մեծ մասամբ Շիրակացու աշխատությունները, ընդօրինակված է 971 թվին, իսկ մյուս մասը՝ 981 թվին: Ձեռագիրը պատմա-գրական նկարագրերի ժողովածու է:

Շիրակացու «Վան ընթացից արեգական...»-ի տետրը ՀՍՄՌ մատենադ. № 2679 ձեռագրում ընդօրինակված է ՄԳ (=53) հոդվածի տակ: Ձեռագրի նկարագրը բաժանված է առանձին հատվածների: Ձեռագիրն ընդօրինակված է մանր երկաթագրով: Ձեռագրի վերջավոր հիշատակարանը հրատարակել է Հ. Տաշյանը[2]): Այդ ձեռագրի մասին խոսել են նաև մի շարք այլ բանասերներ:

---

1 Գ. Տ. Մկրտչյան, Անանիա Շիրակացի, Վաղ-պատ, 1896 թ. (առանձնատիպ «Արարատ» ամսագրից).

2 Հ. Տաշյան, Մանր ուսումնասիրություններ, Վիեննա 1895, էջ 202.

5b // ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՀԱՄԱՐՈՂԻ ՎԱՍՆ ԸՆԹԱՑԻՑ ԱՐԵԳԱԿԱՆ՝ ԸՍՏ ԿԵՆԴԱՆԱՏԵՍԱԿԱՑՆ ԵՒ Է ԳԱԻՏԵԱՑՆ, ՋՈՐ ԿԱՏԱՐԷ Ի ՏՈՒՆԶԵԼԱՆ ՅԱՒՈՒՐՍ ՅԿԵ ԵԻ ԺԱՄՍ Գ։

Մաթաի ամսոյ որ ասբ Ի, երբայեցւոցն աւելեացն Դ, մտանէ արեգակն ի խոյն, որ է պլուան։ Ունի աստեղս ԺԶ։ Իշխէ Պաբսէց ի գաւառին [խ]ուժաս, արեգակն, յուսաբեր՝ իշխելով հոգմոյն զեփիւռայ, որ է արեւմտից՝ լինելով ի խոյին աւուրս Լ, եւ ժամս ե, եւ մասն Դ. կատարէ ի նմին ի վերին կիսագնդին գաւնջնային ժամս ՅԿե եւ մասն Դ։ Տիւն ունի ժամս ԺԲ, գիշերն՝ ԺԲ։

Ապրիլի, որ ասբ ԻԱ, երբայեցւոցն [էար] Ա, ի աւնջնեանն ի Ժ ժամուն մտանէ արեգակն ի ցուլն։ Ունի աստեղս ԺԲ։ [Ի]շխէ Բաբե-դացւոց ի գաւառին փայլածուն, երեւակ՝ իշխելով հոգմոյն յաղէքս, որ է յահկէզ արեւմտ[ից]՝ լինելով ի ցլին աւուրս Լ, եւ ժամս ե, եւ մասն Դ. [կատար]է ի վերին կիսագնդին գաւնջնային ժամս ՅԿե, [մ]ասն Դ։ Տիւն ունի ժամս ԺԳ, գիշերն՝ ժամս ԺԱ։

[Մայ]իս, որ ասբ Ի, երբայեցւոցն [սիւան] Ա, ի գիշերն Ը [ժա-]մուն մտանէ արեգակն երկուսեանն։ Ունի աստեղս ԺԲ։ // [Իշխէ] Գամբաց ի գաւառին լուսնթագն, Նրատ, արեգակն՝ իշխելով հոգմոյն թաբասակիաս, յայմէ յարջնա(յ)նոյ լինելով երկուսեանն աւուրս Լ, ժամս ե, մասն Դ. կատարէ ի նմին ի վերին կիսագնդին գաւնջնեան ժամս ՅԿե, եւ մասն Դ։ Տիւն ունի ժամս ԺԴ, գիշերն՝ Ը։

Յունիս, որ ասբ Ի, երբայեցւոցն թամուզ Ա, ի աւնջնեանն ի Զ ժամուն մտանէ արեգակն ի խեցգետնին, որ է յանջքն։ Ունի աստեղս ԺԲ. իշխէ Հայոց ի գաւառին յուսաբեր, փայլածուն՝ իշխելով հոգմոյն ապակարտիաս, որ է արջնայնոյ՝ լինելով ի խեցգետնին աւուրս Լ, ժամս ե, մասն Դ. կատարէ ի նմին ի վերին կիսագնդին գաւնջնեան ժամս ՅԿե, եւ մասն Դ, գաւնջով ի նուազութիւն եղանակ ամառնայնոյ։ Տիւն ունի ժամս ԺԵ, գիշերն՝ Թ։

Յուլիս, որ ասբ ԺԹ, երբայեցւոցն աւ Ա, ի գիշերին ԻԴ ժամուն մտանէ արեգակն յառիւծն, որ է կողբն։ Ունի աստեղս ԺԳ։ Իշխէ

---

5 Արեգակ բառը սերտաւում գրելին ամենաւելուածք գրված է գաղափարագրով—☉։

9 Լուսաւոցքում գրված է ամարաի իբ, Նիսան Ա», Մկզբում գրված է եղել «ինչ-ոանն», հետո ջնջվել և տարբեր թանաքով գրված է բառի վերևում «իար»։

11 Բաց Թոդում կա այսպէս, պիտի եղած լիներ, «մտանէ արեգակն ի ցուլն (որ է պարանոցն)»։

12 Տեքստում ամենուրեք «փայլածուս, բառից հետո բերվում է նրա նշանագիրը ♓։

12 Բնագրում «ի ապէքս»։

16 Այլ Թանգրով «Ի»-ից հետո ավելացրած է «Ա» ՝ «ԻԱ»։

16 Ամսի անունը եղել է «իար». ջնջված է և նոր գրչութեամբ գրված «իաւուանն»։

17 Բաց Թոդում է նկատումն. Նախնական քնագիրը եղած պիտի լինի «մտանէ արեգակն յերկուսեան (որ է ուսք ձեռացն)»։

22 Տեքստում սխալմամբ գրված է ԻԹ, որը տոմարական հաշիվ չի համապատասխանում, ուստի և ուղղում ենք ՀՍՄՌ Մատեն. № 1973 գրչագրի տեքստի հիման վրա։

29 Միր հաշվով այստեղ պիտի լիներ Ի փոխ ԺԹ, բայց հարմար համարեցինք թողնել ինչպես գրչագրումն է։

Ախացւոց ի պատճան երեւակն, լուսնթագ, խրատ. իշխէ հաղմոյն բորեաս, որ է հիւսիսային՝ լինելով յառաւօտն ասելս Լ, ժամս Ե, մասն Դ. Գիշերն ունի ժամս Ժ, սիւն՝ ԺԴ:

Աղտոտոս, որ աւր ԺԲ, երթայիցուց լոյն Ա, տունջնանն Բ ժամուն մտանէ արեգակն ի կոյս, որ է կուշտ: Ունի աստեղս ԺԴ: Իշխէ եղջերացւոյն ի պատճան արեգակն, փայլածուն, լուսաբերն. իշխէ հողմոյն կիկիաս, յաջմէ արեւելեան, լինելով ի նմա ասելս Լ, ժամս Ե, մասն Դ. կա[տարէ] ի նմա ի վերին կիսագնդին պատնջեանն ժամս ՅԿ[Ե], մասն Դ: Գիշերն ունի ժամս ԺԱ, սիւն՝ ԺԴ:

6b Անպանմբեր, որ աւր ԺԴ, երթայիցուցն Թշրին [Ա], // աշնանային հասարակաւորութիւն, ի տունջնանն ԺԲ ժամուն մտանէ արեգակն ի կշիռ, որ է կէթունեն: Ունի աստեղս ԺԲ: Իշխէ Լիբեացւոց եւ կիւրենացւոց ի պատճան երեւակն, լուսնթագն. իշխէ հողմոյն եպիտաս, որ է արեւելեան՝ լինելով ի կշիռն ասելս Լ, ժամս Ե, մասն Դ. կատարէ ի նմին ի վերին կիսագնդին պատնջեանն ժամս ՅԿԵ, մասն Դ: Գիշերն՝ ժամս ԺԲ, սիւն՝ ԺԴ:

Հոկտեմբեր, որ աւր ԺԲ, երթայիցուցն մահչիւան, Ա, ի պիշերն Ը ժամուն մտանէ արեգակն ի կարիճն, որ է առնի անդամն: Ունի աստեղս ԺԲ: Իշխէ Խուազացւոց ի պատճան խրատ, արեգակն. լուսաբերն: Իշխէ հողմոյն էլիոս, յահեկէ արեւելեան՝ լինելով ի կարիճն ասելս Լ, ժամս Ե, մասն Դ. կատարէ ի նմին վերին կիսագնդին պատնջեանն ժամս ՅԿԵ, մասն Դ, պիշ<երն> ԺԴ, սիւն՝ ԺԱ:

Նոյեմբեր, որ աւր ԺԷ, երթայիցուցն թաղեւ Ա, ի տունջնանն է ժամուն մտանէ արեգակն յաղեղնաւորն, որ է նետաք: Ունի աստեղս Ի: Իշխէ կիւրենիկացւոց ի պատճան վայրածուն, երեւակն: Իշխէ հողմոյն կոռնուտոս, յաջմէ հարաւոյ՝ լինելով յաղեղնաւորին ասելս Լ, ժամս Ե, մասն Դ. կատարէ ի նմին ի վերին կիսագնդին պատնջեանն ժամս ՅԿԵ, մասն Դ: Գիշերն ունի ժամս ԺԴ, սիւն՝ Ժ:

Դեկտեմբեր, որ աւր ԺԵ, երթայ[եց]ուցն սիրեթէ Դ, ի պիշերն Զ ժամուն մտանէ արեգակն [յա]յծեղջերն. ունի աստեղս ԺԲ: Իշխէ Ասորւոց [ի պա]տճան լուսնթագն, խրատ, արեգակն: Իշխէ հողմոյն [նոտ]ոս, հարաւային՝ լինելով յայծեղջերն ասելս Լ. [ժա]մս Ե, 7a մասն Դ. կատարէ ի նմա ի վերին կիսագնդին // պատնջեան ժամս ՅԿԵ եւ մասն Դ. եղանակ ձմեռնային պատնոյով ի միջութիւն: Գիշերն ունի ժամս ԺԵ, սիւն՝ Թ:

---

2 Բնագրում — «բարեաս», որը պրչական սխալ է և պիտի լինի բորեաս (βορέας).

4 Սկզբում եղել է «ԺԲ», որը մեր հաշվով ճիշտ չէ. ներքևում «ԺԲ»-ն ուղղված է «ԺԴ»-ով:

17 Առաջ գրված է եղել «ԺԸ», հետո ջնջվել և վերևում գրվել է «ԺԲ»:

17 Սկզբնական գրչութիւնը եղել է «Բ»:

23 Նախնական գրչութեամբ եղել է «ԺԵ», իսկ հետո ուղղվել է «ԺԲ»:

29 «Դ»-ի վերև նոր թանաքով ավելացված է «Ա»:

29 «Լ»-ն գրված է այլ թանաքով վերևում:

30 Այստեղ պակաս է նկատվում. Բնագրում եղած պիտի լինի, «մասնէ սրեգակն յայծեղջերն (որ է սրսունքն)»:

36 Այլ թանաքով ջնջված է «ԺԲ»-ն և վերևում գրված Զ:

36 Սկզբնական գրչութեամբ եղել է «Դ»

ժամու մտանէ արեգակն ի ջրհոսն, որ է արունքն: Ունի տատեղս ԼԱ: Իշխէ եղիսպացւոցն ի գաւտիսն լուսաբերն, վայլածուն: Իշխէ հոգմոյն լիբինոտոս յահեկէ հարաւոյ՝ լինելով ի ջրհոսին աւուրս Լ, ժամս ե, մտան Դ: Տիւն ունի ժամս ժ, գիշերն՝ ԺԴ:

Փետրուարի, որ աւր ԻԵ երբայեցւոցն ադար Դ, ի գիշերին Բ ժամուն մտանէ արեգակն ի ձուկնն, որ է թաթ ոտիցն: Ունի տատեղս ԻԵ: Իշխէ կարմիր ծովու եւ Հնդկաց, ի գաւտիսն երեւակն, լուսնթագերն, խրատոն. իշխէ հոգմոյն լիւիւա, յաջմէ արեւմտից՝ լինելով ի ձկանն աւուրս Լ, ժամս ե, մտան Դ. կատարէ ի նմա ի վերին կիսագնդին գոտունչեանն ժամս ՃԿԵ, մտան Դ: Տիւն ունի ժամս ԺԱ, գիշերն՝ ԺԳ:

Յայսմեան խորհրդոյս յարժամ ստեղծաւ արեգակն ի խոյին յերկնամիջակին յարեւելահատածին եւ զնաց ի բարձրութիւն ի խեցգետին:

ԱՄԻՍՒ ԵՐԱՅԵՑԻՈՑ: Նիսան՝ Լ: Ի սմա է մշտակայ պահին երբայեցւոց: Իար՝ Լ: Սիւան՝ Լ: Թամուզ՝ Լ: Ի սորա Ա է զարձ արեգական եւ եղանակ ամառնային: Աւ՝ Լ: Իլուն՝ Լ: Թշրին՝ Լ: Ի սորա Ա. նուիրեալ աւր սուրբ կոչի: Եւ [ի սորա] Բ է հասարակաւորութիւն տունչեան եւ գիշերոյ եւ եղանակ աշնանային: [Եւ] ի ԺԲշրին է միշա աւր քաւութեանն, յորում մտանէր քահանայապետն ի սրբութիւն սրբութեանցն. եւ պատարաժումն Զաքարիայի, որ է սեպտեմբերի ԻԵ: Եւ ի ԺԵ է տաւն տապաւարահարացն: Եւ ի ԻԲ յոկտեմբերի եղիտարիմ: Մահաշրուան՝ Լ: Քասղեւ՝ Լ: Տիրեք՝ Լ: Ի սորա Դ է հասարակաւորութիւն տունչեան եւ գիշերոյ[1]) եւ եղանակ ձմեռնային: Եւ ի ԻԱ է միշա յայտնութիւնն: Շրաթ՝ Լ: Ադար՝ Լ: Աւելիք՝ Ե: Եւ ի Դ աւելացան է միշա հասարակաւորութիւն տունչեան եւ գիշերոյ եւ եղանակ գարնանային:

թք	ժա	ժե	ծգ	և	ժք	ատա	քո	հաւն
կգ	իգ	ա	կգ	ժե	ժգ	չմաեր	քող	քե զու

ա	ժե	ժ	ժգ	իբ	իգ	բ	ժա	ժք	գ	ժգ	ջ	ժգ	ի
իգ	իբ	գ	ա	ժբ	իե	ե	ժբ	իա	իէ	գ	ժե	իդ	իք

1) Ուղղում ենք ըստ իմաստի, ակնարում թացի առաջին «հա» տառերից մյուսները չեն երեւում:

6 Ի-ն ջնջված է և վերեւում գրված «ե»
6 Նոր քանաքով «Դ»-ն սարքված է «Ա»

XX. ՅԱՂԱԳՍ ՇՐՋԱԳԱՑՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՆԻՑ

Շիրակացու «Ցաղագս չրջագայութեան երկնից» աշխատությունը հրատարակել է «Արարատ»-ում Մկրտիչը: Նրա հրատարակության համար հիմք են ծառայել մեր մատենադարանի ձեռագրերը: Շիրակացու աշխատությանն առանձնապես ընթացքում մեզ հաջողվեց ՀՍՄՌ Մատենադարանում հանդիպել մի ձեռագրի (№ 1973), որի անբաժան շրջական որոշ ուղղումների հնարավորություն էր տալիս, ուստի և անհրաժեշտ համարեցինք համեմատության մեջ դնել՝ նշելով միայն ամենից կարևորները: Գ. Տ-Մկրտչյանի անբասն օգտագործված է Z նշանագրով, իսկ ՀՍՄՌ մատեն-№ 1973 ձեռագիրը՝ K:

Ա. ՅԱՂԱԳՍ ՇՐՋԱԳԱՑՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՆԻՑ՝ ԹԻ ՈՐՊԻՍ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱՑՆ ԹՈՒԵՑԱԻ ԱՆԱՆԻԱՑԻ ՇԻՐԱԿԱՑԻՈՑ ԱՍԱՑԵԱԼ

Գործք Աստուծոյ մեծամեծ են, ասէ Իսրայէլի թագաւորն Դաւիթ, և զամենայն ինչ իմաստութեամբ արարեալ պատմէ ասուածաշունչ սուացուածոց գոյս: Զի են՝ որք ի տեսութեան աչաց են, և են՝ որք յիմանալեաց քննութեան: Արդ վերին զայն երկին, զոր յոյնք եթերն կոչեն և քաղդէացիքն հուր ճաղկեալ, որ կոչի հրատ բոցեղէն. զի է հուր՝ որ առանց նիւթոյ է, պարզ ըստ այլախառն չարդարական մասինն, զի չէ յատկաբէ, այլ յոչընչէ. և ոչ որ ի նմանէ յեղելոցս, և ոչ աւր ի վեր քան դնա, այլ ինքն յինքեան առանձնացեալ՝ անհատանելի էութեամբ, պարզ միութեամբ, տարածեալ զաւրէն վերնայարիկ ձեղուան, անթիւրելի չրջափակութեամբ, յոլորաձև հարթութեամբ զերկրաքոլս պնդանման, անդադար և անյապղելի չրջագայութեամբ նրատպագէս, ոմանեանելի նիւթակոնութեամբ, խմանալի և եթ, որ յերկու կիսագունդս բոլմանդակի՝ ներքին և վերին՝ ըստ երկրիս զբի հանդէպ միմեանց:

Եւ ի ներքս վարկեալ ունի զմեծս զայս աշխարհ և զաստակութիւնն հողմոց, զի յանկութիւնն է հրոյ և հողմոյ առ միմեանս, զի նոքա չրջապատութեամբն իրրև կամար խմն ձևանալ և աւդոյն անաւարութեամբն իրրև յաման ինչ ըմբռնեալ՝ որպէս ջուր ի խեցեղէն ինչ կամ ի նիւթեղէն աման ըմբռնեալ՝ պահի լուծութեամբ:

---

6 Z *որք չիմ*
7 K *իմանալեաց*
7 K *զերկրին*
11 *առնատանելին ամնհատելի չիմ հղել*
18 Z *ի չիմ*
21 Z *յարմար վրա յաման*

Այսպէս և հողմք ի սիրտ տարածմանէ ձևացնել եղեն վերին երկինք չքնաւակութեամբ: Բայց ունի նաև վերիւր շրջափակութեամբ և գլուխ ի ներքոյ վակեալ, որք ծովք անուանին. որպէս գիտողութիւն բաղոյ նորածին է, այլ սա ծննդական ջրոյ, որ լինի ի ճնչմանէ հողմոց: Չի ի չարժմոնելն՝ կամ յորդիւն կամ մեղմ՝ նա ըստ թրաց յուզմանն, որպէս ի կենդանուոյն, թէ առաւելու հրայինն՝ նուազեցուցանէ գետնաւայինն, և խոնաւումն բազմացեալ՝ զհրայինն պակասեցուցանէ: Ընդ նմին աւգն՝ որ է չունչն՝ ի բաց բառնալ զներմուխիւնն, վճաբի է կենդանութենէ մահուամբ: Չի պիտոյ են դոյդ խառնութեանք չորեցս այս, զոր առաւած խառնեաց ի միասին:

Ր ՅԱՂԱԳՍ ԱՆՁՐԵԻԱՑ ԹԷ ԶԻՆՉ Է:

Յառաւածային խոյս խմատից մարդկան մատածմունք ոչ կարացին իմանալ, քայց որ գենութիւնս երկրի վարժին ուսմամբ ըստ երից այս դիմաց՝ չրջելով և տեսութեամբ և լսելով՝ կամեցան ոչ յամենեքին անհատութեան քողոյ զարարածս: Եւ զծովն մեծ զայն չուրջ պատեալ պաշխարհս ասացին. և ի բազում տեղիս և կողմանս, յարևելս և յարևմուտս, ի հիւսիսի և ի հարաւ և ի դուս և ի խորչս վիմեալ ծովացեալ և անջրպետ կղզիք մնացեալք ի չորեսին կողմանս, յոր բնակին բազում աշխարհք: Եւ կէսք ի նոցանէ Աւստրալիոյ կոչին գնա և այլք Ովկիանէ: Որ ինչ վտիտմունք յերկրիս կրկին ի հողմոց և բերին սխտս ըստ ազգի ազգի ցաւոց և առողջութիւն անտի լինի: Եւ է ինչ զարձեալ ի ւրաքանչիւր երկրիս գոլորշեաց, յորոց գործի մնասք և աւգուտք: Եւ երկու չափք փղձկալեցք յանտի և սակս յերկրէ առատ յաւգս ելանեն, նրատպէս և անտառանալի աշաց, որ թուի մէ յարևելս յանտի լինի: Եւ են զարձեալ, որ է գետոց և յայրերաց լինին: Երիւին ինձ այսպէս նմանութեամբ՝ դի մին է ցամաք ծխալից, և է նա ի հողմոց անտի, և միւսն խոնաւ է քանձրամած՝ ի դիականութենէն գործուն տալով և առնելով. և ի նմանէ լինին բալք և տեսիլք առատանալոց, ամպք, և անձրևք, և ձիւնարնք և կարկուտք: Բայց ի չորոյ անտի՝ հողմք ազդի ազդի, որոմունք և վայրատակմունք, կայծակն և հուր և որ ինչ նման է սոցին:

Գ ՅԱՂԱԳՍ ԲԱԼՈՑ:

Բալ է որ լինի ի գաբրութենէ ամպոց, դի յորժամ քանձրանայ՝ ի բալ գառնայ և չամպս՝ ամուլ և անծնունդ յորդաբուղխ անձրևաց, զոր սակաւութեամբ ինչ խոնաւեցուցանէ գերեսս երկրի. զոր յոյժ քնդղմ գործ առնէ սակս արդելոյ գարեգործական ճառագայթս և գանձրևաց, զոր առատ կարգեաց յաւգուտ մեր:

Դ ՅԱՂԱԳՍ ՈՐՈՏՄԱՆ ԹԷ ԶԻՆՉ Է ԿԱՄ ՈՒՍՏԻ

Որատումն լինի յորժամ վարին հողմք ի վերին խոնութենէն և ըմբռնեալ ի մէջոյ ամպոց հողմ ինչ և առատկապէս ի բաց պատառ-

---

3 K Քովկութեան
4 Z այս փոխ այլ
5 Z յորդորէն
5 Z մեզմ

եալ ամպոց՝ լինին ձայնմունք և սրսմունք: Եւ ի ձեղել հոգմանն հուր հատանի, զոր փայլատակմունս առնն. զի ամենայն արարածք հուր ունին յինքեանս, բայց ամպոյն խտապոյն է: Մինչ հատանի յամպոյ՝ քէ քեզի անձրև ելանէ և ներքին աւդն ի վայր անցանէ, և քէ քամձր ելանէ և հանդիպի ումեք՝ վնասէ. քէ անասուն եղանէ՝ ոչ թողուն աւդք, երկինս անդ ժողովի անվնաս: Բայց յաւուրս ձմերայոց ոչ լինին այս, զի ամպքն նուազացեալ լինին ի հիւսիսոյն աւդոյն. զի հարաւային աւդն քամձրէ զամպն:

Ե ՅԱՂԱԳՍ ՁԵԱՆ:

Ձիւն լինի յորժամ ի հարաւակողմն խոնարհի արեգակն և հիւսիսային աւդն զաւրանայ եւ քամձրագոյն աւդքն ընդ միմեանս չխոխեալ՝ քամձրանայ. և ի լաց հոսեալ կաթսային մածուցանէ, ոչ կաթացին զաւնել ի ջուր: Ձի խաուխիւն հոգմոյ ոչ տայ լուծանել ի նաւթուխիւն ջրոց. ծ յորժամ սառակապէս քաւխէ ի վայր՝ աւդաւթոյն կոչի, և մինչ սեղմապէս՝ ձիւն կոչի:

Զ ՅԱՂԱԳՍ ԿԱՐԿՏԻ:

Կարկուտ լինի ի հոգմոց, զոր ի քամձրացեալ ամպոցն վերին բանացեալ հանէ հոգմոյ հիւսիսոյ, զոր ոլորելով բոլորէ ի խաուխիւնն և ի լաց հոսեալ յերկիր ընկենու. յորմէ և շաչիւն ելանէ, է որ ուժգնագոյն և է որ նուազագոյն: Բայց այլ ոչ ուսումն է՝ կամ յերկրի ղողղանաց, կամ ի պտոց և յայրերաց, կամ ի ծովուց, զոր կարգեաց խաուխիւնն առաւծոյ, որում ոչինչ անկարաժամ, այլ ակնարկելով նորա հաստատեցաւ ամենայն ինչ, զոր ոչ ոք կարէ հաստատ լինել առանց սուղագոյնէս:

Է ՅԱՂԱԳՍ ԱՆՈՒԱՆՑ ՀՈՂՄՈՑ:

Ոլ բարեխառնագոյն լինին հոգմք՝ ասեմք ցրտալից սիք: Եւ սիք ասել սովորութիւն է. որ ի խոնաւուտ տեղեաց ինչ չնչեն՝ երկրացին ասեն, և որ ի հովտոյ ելանէ՝ հովտային, եւ որ ի գետոց ելանէ, կամ յայրերաց, կամ ի ծովէ՝ ջրային ասեն: Արեւելեանն ի ձմեռն ժամանակի յոյժ լինի և արեւմտեանն՝ յամառնային, և հարաւայինն ի հասարակ աւուրն: Բայց է, որ ի գարուն և յաշուն և ի ձմեռն այլ լինին: Եւ են և սոցանէ որ ուղղորդ չնչեն և են՝ որ գտեղեաւքն պատեն: Եւ որ սաստիկ են՝ մրրիկն ասեմք, որ յանկարծակի վերաւոտ ի վայր հոսին, և մահաբուղ պերճմբն պատնեշ լինին:

Ը ՅԱՂԱԳՍ ՓՈԹՈՐԻԿ ՀՈՂՄՈՑ, ԶՈՐ Ի ԲԱԶԱՂԱՆՆ ԵՒ ՅԱՌԱՍՊԵԼՍ ՎԻՇԱՊ ՀԱՆԵԼ, ԱՍԵՆ ՄԱՐԴԻԿՔ:

Փոթորիկն հոգմ է, որ յերկրէ ի վեր ելանէ, ուր վիհք ինչ հատեալ լինին, ի քակ և ի խոռոչացեալ տեղեաց ինչ, որ ի փակ ինչ

անգիտալ ընդ երակս երկրի և եւ ինչ դառնալ՝ մխաժողով է վեր պիտանալ քանձրացեալ ամպով ահագին դղորդիւնս հանել, մինչև պայքեա յարմատոց ի բաց հանել և վէմս դլել: Եւ դինչ գառանչ՝ ահաչքն ձայնիւ վերացուցանել և ընկենու յերկիր. և այս է, զոր վիշապ հանել ասեն:

Թ. ՅԱՂԱԳՍ ՈՐ ՅԱՒԴՍ ՆՇԱՆ ԼԻՆԻ ՊԵՍՊԵՍ:

Բաղում և դանազան տեսիլք որ յաւդ լինին, է որ չանք ասեն և է որ կայծ, և է՛ որ հուր, և է որ փայլակն, և է որ սիւն հրոյ: Է՝ որ յարեւմտից կողմանէ ելանէ և որ յարեւելից. է՝ որ ի հարաւոյ և է որ ի հիւսիսոյ: Եւ է որ յարդադողն կոչեն: Այսպէս լինի. դայ յաւդոյ քանձրացեալ, դուղնաքեայ դինուորապէս ունելով կերպարանս: Եւ է որ երբեմն անհասատատ լինել և երբեմն ոչ լինել:

Բայց ողորդ ձգիւ յաւդս է չփելոյ հողմոյ լինի. է որ յերկաթ լինի չթափել ի բաց հրոյն, և է որ առ ժամայն քամփեալ լուծանի. և է որ խոտութեամբ ի բաց քաւթափեալ երկայն ճանապարհաւ երթեալ կորընչի: Եւ բակդ լուանի որ լինի՝ այդ քանձրացեալ աւդ է, որ առնի դճառագայթ նորա, եւեալ ի դուրս նչոյլք՝ սակաւ բոլորակ լինի. դուշակէ ամպոց:

Ժ. ՅԱՂԱԳՍ ԱՂԲԵՐՑ ԲՆՈՒԹԵԱՆ:

Աղբերացն բնութիւնք են այսպէս. յաւուրս ամարայնոյ բարձրանայ արեգակն և հալածի հիւսիսականն աւդն ի ներքոյ երկնից, աղդեցուցանել դնեւ ցրտութիւնն ի ներքոյ երկնից, որով հոմացեալ լինի աղբերաց բնութիւն, որ ի վեր բղխէ: Եւ ի հարաւ իջնալ արեգականն՝ յամել ընդ երկիրս՝ չնոռու ներքին չտեմարանք ջուրց. դի հարաւային աղդէ ի ներքինս, քանդի հիւսիսականին բանացեալ տիրանայ: Նաեւ բնութիւն մարդկան ըստ երկրի դոյանան. դի ի ձմերայնի ջերմ լինի ներքին որովայն, դիւրահաս լինի կերակուրն և ի վերոյ մարմնին հով, և յամարայնի ի վերոյ ջերմ և ի ներքոյ հով: Զոր և իմաստունքն ի բժշկաց պատմեն դոյս՝ Ակկլիպիադեայ և Հիպոկրատեայ ուսմանն ճարտարապետքն ասացին:

ԺԱ. ՅԱՂԱԳՍ ՇԱՐԺՄԱՆ ԹԷ ՈՒՍՏԻ ԼԻՆԻ:

Շարժումն լինի ի հողմոց բնութենէ, դի են որ ընդ խորագոյնս դնան հողմք և ոչ կարեն չարժել դերկիր, այլ լոկ ձայն ածեալ դոչեն դերկրաւս: Եւ են զարձեալ որ ոչ կարեն ընդ քանձրադոյնն չարժել նմանապէս ձևով: Եւ եթէ բռնացեալ ելս ի վեր գառանչ՝ յոյով քաղաքաց սպանումն գործէ և աւերումն շինուածոց:

Եւ է որ չգտեալ հողմոյն ելս՝ անցանէ անդէն ահագին ձայն ածելով և դղորդիւնս երկրի, և ոչ ընդհանուր չարժել, այլ ի տեղիս տեղիս, ընդ ժամանակս ժամանակս, (յ)այլ և այլ կողմանց, երբեմն նգնակաւ իմն խաղացեալ գործոյն, է՛ որ զորագոյն է և է՛ որ մեղմագոյն:

ԺԲ. ԱՐԻՍՏՈՏԵԼԷՍ ԸՆԴԴԷՄ ՈՐՈՑ ԱՍԵՆ ԱՍՏՈՒԱԾ ՉՏԱՐԵՐՍՊԱՅՍՊԷՍ ԱՌԱԴՐԷ։

Թէ պղտիղ ոսկւոյ չարժութիւն՝ յայլմէ զաւրութենէ ունին առաքչարժիլն, և եթէ է զաւրութիւն որ չարժէ զոսոս, ինդրելի է թէ ինքնաշարժ է թէ չարժուն։ Զի եթէ դիմզնէտրդ էութիւնն որ ասիցի պատճառ չարժութեան սոցա՝ ահա և նա յաւետախառաղաց անգադարձունի դիմս դալն դյաւէժաւն, որով և նա չարժուն է յաւէտ և որպէս յայլմէ հարկիչ զաւրութենէ ունի զմշտաշարժութիւնն։ Եւ եթէ դուցէ այնպիսի, որ զմնծնէ զայն չարժէ դոյակ՝ հարկ է անշարժ դոլ այսմիկ, որ չարժէն զնա. անյեղ(յ)եղուկ և անփոփոխ և միջ անշարժ զաւրութիւն է նորա։ Եւ եթէ անյեղյեղ և առանց միտաւս և կիրս ինչ կրելոյ է զաւրութիւնն այն, նա է Աստուած արարիչ և չարժաւղ զամենայն։

XXI. ՅԻՐԱԿՍՅՈՒ „ՅԱՂԱԳՍ ԿԵՆԴԱՆԱՏԵՍԱԿԱՑ“ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Շիրակացու «Յաղագս կենդանատեսակաց» աշխատությունը հրատարակել է պրոֆ. Ռ. Պատկանյանն իր կազմած «Մնացորդք բանից Անանիայի Շիրակունւոյ» ժողովածուում: Սակայն պրոֆ. Ռ. Պատկանյանի հրատարակած տեքստը վերջից թերի է և ունի զբչական բազմաթիվ սխալներ, որոնք դժվար ընթերցելի են դարձնում Շիրակացու այդ կարևոր աշխատությունը: ՀՍՍՌ Մատենադ. №№ 1973 և 1267 ձեռագրերում մեզ հայտնի դարձավ Շիրակացու այդ աշխատության լրիվ տեքստը, որը և մենք ներում ենք սույն:

Շիրակացու «Յաղագս կենդանատեսակաց» ներկա տեքստը կազմված է ՀՍՍՌ մատեն. № 1973 և 1267 ձեռագրերի պարունակած ընդօրինակություններից և պրոֆ. Ռ. Պատկանյանի հրատարակության հիման վրա: Կարևոր տարբերությունները նշված են ներքին լուսանցքում: ՀՍՍՌ Մատեն. № 1973 ձեռագիրն օգտագործված է d տառանիշով, ՀՍՍՌ Մատեն. № 1267 ձեռագիրը՝ R տառանիշով, իսկ պրոֆ. Ռ. Պատկանյանինը՝ P տառանիշով:

ՅԱՂԱԳՍ ԿԵՆԴԱՆԱՏԵՍԱԿԱՑ

Յումբ ասելազատանդ, որ անուանեալ կոչին կենդանատեսակք, եթէ յորո՞ց, և զինչ իւրաքանչիւր պատճառք անուանդ զորթ ասելի համարիմ պատմել, բայց վասն զի ոչ այլագդ զորոշմունս նոցա
137a կարե//եմ առնել, և դյայտարարութիւնս հարկաւորիմ դնոյն անուանս յիշել՝ զոր յետ ֆաղդէացւոցն կոչեն Ցոյնք, Հայք, Պարսք: Ցոյնք՝ կոխոց, Հայք՝ խոյ, Պարսք՝ վաբքաք: Ցոնք՝ տաւրոս, Հայք՝ ցուլ, Պարսք՝ դաւ: Ցոյնք զիպիմոս, Հայք՝ երիցաւորի, Պարսք՝ դուպաքար: Սոքա երեքեան յեղանակ զարնանային: Եւ զարճալ՝ Ցոյնք՝ կարկիննոս, Հայք՝ խնգլաւի, Պարսք՝ գողընտա: Ցոյնք՝ լչաւնոս, Հայք՝ առիւծ, Պարսք՝ շեր: Ցոյնք՝ պաքինաս, Հայք՝ կոյս, Պարսք՝ դասխճաղ: Սոքա երեքեան ամառնային: Ցոյնք՝ զիւղաւս, Հայք՝ կշռո, Պարսք՝ տրազուկ: Ցոյնք՝ սկորպիոս, Հայք՝ կարիճ, Պարսք՝ գրեզդոմ: Ցոյնք՝ պաւկաուտիաւս, Հայք՝ աղեղնաւոր, Պարսք՝ նեմասպ: Սոքա երեքեան յեղանակ աշնանային: Ցոյնք՝ ազաւկերաւս, Հայք՝ այծեղջիւր, Պարսք՝ բղսաար: Ցոյնք՝ իդրոխքաւս, Հայք՝ ջրհոս, Պարսք՝ գոլ: Ցոյնք՝ իւքթիւս, Հայք՝ ձուկն, Պարսք՝ մահիկ: Սոքա

4 d զորոշումս
7 ճիշտ՝ վարակ
8 d տիակմոս
8 ճիշտ՝ դուպաքաք
10 ճիշտ՝ գարդանկ
11—12 ճիշտ՝ դոսիճա
12 երեքեան չիմ
13 ճիշտ՝ տարազուկ
13—14 ճիշտ՝ քեժդում

երկեան եղանակ ձմերային: Երկոտասանեւերկեան ամքա չարժին չե-
լիք տարբերութեամբք՝ առ ի լինել միոյ տարւոյ ժամանակի, քանզի
317b տարածեալ ունին զերկինս ամենայն, կցեալ զմի// մեանց, պատեալ
զհողուածիւ: Եւ են դոքա ճանապարհ արեգական և լուսնի և հեծանց
5 մոլորակացդ, բերեն չինչեանս բարձրացուցանելով և խոնարհեցուցա-
նելով, մատուցուցանեն ի մեզ և հեռացուցանեն, կատարեն զիշերաւ
պակաս զողբկացուցանելով և մեծացուցանելով. և առնեն ջերմութիւն և
ցրտութիւն, խոնաւութիւն և երաշտութիւն, և իշխեն փոխոխմանց
տարւոց և ժամանակաց: Բայց եթէ Աստուածային ինչ հասանէ հրա-
10 ման, փոխելոյ տարերց բնութիւնք՝ թէ արդեաւք յոդորմութիւն կամ
ի խրատ՝ որպէս ի լինել ի ձմեռնային ժամանակի ջերմութիւն, կամ
ցամարային ցրտութիւն և ձիւնաբերութիւն, և ընդհուպ առնառամա-
նեաց՝ որ է արտաքոյ բնութեան ժամանակիւ, զիտելի նմա միայնոյ:
Արդ մեզ զիտել, զոր սահմանեաց Աստուած՝ զեղանակս չորից
15 ժամանակաց, որպէս տալոյ քաջալերս արդարոյն՝ յորժամ ել ի աս-
318a պանէն. Ցամաք հետ զարուն և ամառն մի զդարձուցեն՝ // որպէս
զաղաթեցին յամի ջուրցն սաստկութեան: Ցակնարկելոյ աթարչին խոս-
դեալոյն ասդրն լեալ՝ վասն անքան խոնաւացուցիչ: Արդ՝ այն նոքա
Աստուածութեանն են ծանաւեալք և անգիտաք ի մարդկանէ. քանզի որ քնա-
20 կան բնութեամբ հրամայեցաւ լինել, այնմ կարող եմք հասու լինել, որ-
պէս ուսաք ի բազմատրծութեանց դիտութեամբ զարդուդ, ո՛չ միոյն
զեղանակս չորից ժամանակաց, այլ և զանոնիկ աստեղատանդք զամ-
ռական իշխանութիւն, և բանդակութիւն առանձնական ընթացեալ
յամս բազումս, ըստ յոլովութեան տարեաց բոլորակին, իւրաքանչիւր
25 չրջագայից, նոյնպէս և զիւթանեցունց մոլորակացդ անուանելոց, ոչ
միայն յամս և յամիսս, այլ և յաւուրս չաբաթու՝ զանգնեալ աստեղ
աւր յայտնելով. զոր և ես ձեզ նկատեմ դրել զիւրինս, և ոչ զժուարա-
հասանելիս՝ որպէս զարտաքինացն:

Արդ կոչեցեալն ի նոցանէ յընթացողաց աստղ աւմներեակն է. և
30 պրեալ զաւուրս չաբաթուց՝ հանդիպէն յարեգական, այսինքն միա-
չաբաթիցն, որպէս և ձառնեալ խակ է հինգհնասաց զաւուրս չաբաթու՝
արեգական և լուսնի, և եւթանց մոլորակացդ, զոր հարկաւորիմ նոյն
անուամբ յորդորել, զոր կոչեն Յունք, Հայք և Պարսք: Միաչաբաթի՝
էդէաւս, արեգական, խորշիմ: Երկշաբաթի՝ սեղինաւս, լուսնի, մանդ:
35 Երեքշաբաթի՝ առէս, հրատ, նարդ: Չորեքշաբաթի՝ երմէս, փայլածու,
կոճ: Հինգշաբաթի՝ դաւս, լուսնթագ, տէրընջ: Ուրբաթի՝ աներոդխոս,
լուսաբեր, անհետաս: Շաբաթի՝ կռնոս, երևակ, պրեան: Անոն հեծա-
նոսք ի սոցանէ զամանս բարերարս և զամանս քշուառացուցիչս, որպէս
318b խնդրեն ասանուանդութիւնս: // Առէս ասեղ, որ է երեքշաբաթի, զոր

---

5 d խոնարհացուցանել
10 dP վասն որոյ փոխելոյն
12 d յարմարին փոխ յամարնայինն
12 RP կամ փոխ և
13 dRP և զիտելի
14 P ի մեզ
14 P կիեղանակս
30 Pd—յան հաւբէն
34 Հունարէն ἥλιος
34 հիշաք՝ խորհեա
36 P զաս, հիշաք՝ դիոս (Δῖος)
36 P Ճ/քոդեա
37 P անհետ, հիշաք Ահանիա
39 d աբէա

ասեն ոչ բարիոք ճանապարհորդել կամ առնել սիկիզն պրծիլ: Նմանապէս զառաւուտիքրութիւն կոտնտաս ասուել, որ է չարաչի, զոր ասեն առնեաղն թշուառութեան պատճառ: Բայց մեզ քաւ և մի լեզի պատեր խորել, վասնզի է բարիս ստիպ Աստուած. և ո՞ր աւր բարի լեզի քան զերկրաչարաչին, որ է լոսս թուոյ երրորդութեանն, և երկիցս ի Տեառնէ լսեաց յարարչութեանն՝ թէ բարի է: Կամ զի՞նչ քան զաչն չարաչիս բարի է, զոր Աստուած արարեալ, և աւրհնեալ և հրամայեալ ի նմա հանդիստ և թողութիւն: Քանզի բոլոր ինչ մատակարարելոց է արեգական և լուսնի. և որ ինչ յորոց երկրի են, առանց բնութեացս այսոցիկ են: Կարեւոր է ուսուցանել զարեգակնաչինն և զլուսնաչինն առանձնաւորութիւնն, որ և զինչ վիճակեալ է: Քանզի արեգակն վիճակեցաւ զոհն, և զարեգական կենդանատեսական և զարեւելեայ ծագումն: Եւ ընծայարերս ունի զերկրակին և զլուսնկիսին առաջ: Եւ լուսին հատուած զերկրոյ, և իսկական կենդանատեսականացս, և արեւմտեան ծագմանն. և ընծայարերս ունի զհարաւին և զլուսարերին առաջ: Փայլածուն հատարակաց բնութեամբ գալով և ընդ արեգական չարեւելեան ծագմանն կոյս հրճուելով: Իսկ լուսին և չարեւմտեանն կոյս, նաև հատարակ իսկ բնութեամբ վիճակել, և ընդ բարերարսն բարերար
319a և ընդ խորհրդական խորհրդակ: Իսկ բարերար առաջեղքն են՝ լուսն// —
20 կիսագ, լուսարերք. և խորհրդակք՝ երկուակ, հրատ: Վասն երկուակին՝ առաւել ցրուութիւն ունելոյ, և հրատին՝ առաւել չերմութիւն: Իսկ փայլածուն հատարակաց բնութեան. բայց խնդիրսն ընդ առնչնեալին ծննդութիւնն: Արեգակն, լուսնկիսագ և երկուակ՝ չարաչին կենդանակերպսն խչելոյ, մանաւանդ լուսնկիսագ և երկուակ չարեւելեայ ծագմանն գալով:
25 Իսկ ի զիւրաքանչիւր ծննդութիւնսն լուսին, հրատ, լուսարերք՝ արեւմտեան ծագմանն. վիճակին կենդանատեսական ունելով լուսին վասն ծննդարերութեան առաջեալ երկուց առաջեղաց այսոցիկ:

ՅԱՂԱԳՍ ԱՍՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒԹԵԱՆ:

Երկինք. երեք պարունակք են, որ կոչին դասուիք. սահմանակալք
30 գօտին, որ կոչի երկինք ցրուարձակ, այրեցանապատ գաւտին, որ կոչի չարաչիւսակ, մեծաստեր գաւտին, որ կոչի անգոն կոտնտաւոր. խառնաբան գաւտին որ կոչի, որ երեքին բնակեալ է և արեգական. և նա ուրեմն զհոգւոյս ընթացից խոյս, զի ի հինգերորդ գաւտուցն է արեգական. դիզիցկական գաւտին, որ կոչին՝ այս է, յորում է մոլորակացն սահ-
35 կայումն. և խոնարհ գաւտին որ կոչի՝ մերձ առ միւս գաւտին, որ միայն երեքին բնակեալ է, ուստի հրացայտութիւն և փայլատակմունք լինին. խլրտմունք ամպոց, խոնարհմունք խոնաւոց, խիմունք անձրեւաց,

---

1 P բարւոք
9 P ոչ ինչ փոխ որ ինչ
16 P հրաւերակաց փոխ հատարակաց
16 P և չիմ
23—24 P յարեգական կենդանակերպսն խչելով մանաւանդ լուսնկիսագ և երկուակ չիմ
29 P երկինք
30 P խրթից առաքնակ փոխ երկնից ցրուարձակ
30 d ասի փոխ կոչի

և վնասք պէսպէս առաքին ի մեզ: Քանզի այս դատեաս, որ կիսապատ-
սին է համակարգի, սա է գայեակ անձրևաց և անուշիկ բուրաստանաց:
Քանզի առաջին հարքն զդուսին գայեկան և անուշիկ բուսոց անուանե-
ցին: Այս եւին դաւանեալ են հակառակ մխեանց: Առաջին դատին
հաստատութիւն ունի նոաւա, որ կոչի ուխերակ, որ կոչի երկնից
ցրտարնակ. և զլերինս զովացուցանէ մեծ ցրտովն. և ի նմա են եւին
319b մոլար առաւ // ղքն, որք են բնութեամբ ցուրտ, ուստի դատաստութիւն
ցրտոյն ի բարձր կատարս լերանց իջուցանեն. և մանն այսորիկ խո-
նարհ տեղիք ջերմ և զալ աւուրք են, զի ոչ գոյ ի նոսա առաստութիւն
ցրտոյն, և բարձր կատարս լերանց իջուցանել ցրտակ անուանին, և
զլերինս զովացուցանեն մեծ ցրտովն. նաև թաղկեալ հրոյն անկմանս
չիջուցանէ, որ կոչի անկումն արեգական, զոր սմանք կամ ծիրանագոյ
ասացին. և կէսք՝ հին արեգական ճանապարհ, և այլք՝ կատս երկնից.
կէսք՝ պատառումն. կէսք՝ սպի տարածեալ և կէսք յարդագոյս դհետ
առաւածոցն. իսկ սմանք մատս և կայան աւգոյն անուանեցին: Այլ
ոչ է այդ ամենայն, այլ թաղկեալ հուր է, և մանր առաեղացն ցո-
լումն լուսոյ. զի չարժեալ է եւին դատեացն յազամոզել հրոյն անդ-
դադաստութիւն ունի զվերին հուրն, արդելլով զցոլումն դնացից վերին
հրոյն թաղկեցելոյ. և հասեալ ի կիսերկրական դատեն՝ չիջանի այլեւ
ցանողն, ունի զարփին թաւցեալ և զմանրատատեղս. ուստի յայսմ լու-
սաւորի արեգական, զնալով երեքտասան աւուրս ընդ նս, և ապա սմա-
նացն լուսաւորին յարեգականէն առոգանին: Ի մեր դատաստ են ոլիք
մարդկան ըստ հարցն իմաստնոց, ի նմին ժողովին կոզմանաւորք մե-
ծոցն: Արդ այս դատաս զգունդ կիսադնդին հանապազ ի զիշերի տե-
սանելս, և ոչ փոփոխի ի զիշերի. և վեցն առաւաւտուն ընդ արեգա-
320a կանն երևանին և զնան մինչև ի մուտս արեւու: Բայց ի խոյն և ցուլն //
և եկաւորին ընդ մի սեղոջ. և ընդ մէջն արփի: Կոյս, կարճն, ա-
զեղնաւոր, և ընդ մէջն արփի: Այծեղջիւր, ջրհոս, ձուկն են ընդ մէջն
արփի: Ի սրսկան դատաստն են երկոտասան սխոտարարիանքն, որ կոչին
կենդանակերպք: Ի խաղնարան դատաստն՝ արեգակն և եթերն երկ-
րորդ, և երկու աստեղք ընդ արեգական, որ կոչին արեգականաբեր:
Ի դեղեցկական դատաստն՝ լուսինն և հինգ մոլար աստեղն, որ կոչին
սրեհ և կռնոյս: Ի խաղնարան դատաստն՝ եթերն երկրորդ: Այս եւին
դատեիքս են հակառակ մխեանց: Արդ այս դատեիքս են բաժինք
դատեացց: Ոմն ունի զիչխանականն, զդեղեցկականն, զդանդրական
հերան: Ոմն ունի զուժեղնականն: Երկաւորեակն՝ զմիջատամանա-
կանն: Խեցգետինն՝ կոզմանաւոր է և զէջ: Առիծն՝ բրջատ է և հոդ-
մին, մեծակն է, խաղդարական և դոտոյ: Կոյսն՝ զարդասիրական է,
զէջ և զեղեցիկ: Կշիռն՝ հարատևական է և զարդարական: Կաքինն՝
ծնեալական է և խոժոռական: Աղեղնաւորն՝ պատերազմոզական է և

---

1 P և վնասք... բուրաստանաց կրճատված է:
12 PDR կաքի ծիրանագոյ
14 P տարեալ փոխ տարածեալ
22 լուսաւորին փոխ առոգանին
24—25 dP տեսանել
26 d մինչ ի
29 P ախտարքն
33 d եւին փոխ հինգ
40 dP է չիմ

զաւրաւոր: Այծեղջիւրն՝ զանդիտական է և անբանական: Ջրհոսն՝ գիջական է և խառնական: Ձուկն բարեխառնական է և ընդդէմ հարկանէ: Ոչխն, ցուլն և եկաւորին՝ Պարսք և Բաբելոնի՝ որ կոչին տուն Տէրութեանական: Խեցգետին, առիւծ, կոյս՝ Հայք և Կարգիակք և Ծոյնք՝ որ կոչին գիշերականք և կղմանացիկք: Կշիռն, կարիճն, աղեղնաւորն, այծեղջիւրն, Ջրհոսն, ձուկն՝ տուն որ մէջ է ընդ ամենայն երկիր, գի երկոտասան մասն երկին է, և մի մասն ցամաք, մեռասան մասն ծով է, և այս տունն ի վեց մասինն երկնից է, հինգ ծովու է, և մի մասն ցամաքի:

320a //ՊԱՀՊՈՍԻ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՑԻՈՑ ՆԱԽԵՐԳԱՆ Ի ՆԵՐՔՍԱՆՈՒԹԵՆԷ ՅՈՅԺ:

Գիտելի եղաւ ոմն որպէս սիրելի կրաւնաւորին, առապրատս գմեզ գրեալ յոմանց յառաջ քան զայս արուեստագրութիւն նեղքաւածականացն, յորդորեցեր միւս չարչարասել, նուաղեալ ոչ իւրք յայնցանէ, որք ի նոյն նախադրութեան պատշաճ ի տեսութեան համանգամայն և հարկեցուցանելով գպատմեան վերաբերութիւնս, համեմատելով առն յանդգնն՝ արուագրել իրրև զյինոսիկ պիտանելոյնն հասանելով մեր: Նա և նորին իսկ պատմեալ յաղագս ամանակաց կենաց՝ նոքաւք գերբաղդութիւնն առնելով. և Ապողինարի հրամանն տալով առ ի յարձակչեն և տանուտեառան, և բացբարձրութեան: Այսոքիւք վառին ի վերայ այսոցիկ. և Ապողոնի Լաւոդիկեցոյ ինքեան յառաջին իւր հինգ մատեանան, գսրսուելով գեղեցկացեան, որպէս թէ բաղում մոլորութիւն լեալ իցէ նոցա ի կենդանաւոտեսականացն վերաբերութիւնէ:

Ա. Յաղագս կենդանատեսակ բոլորատեսութեան: Կենդանատեսակ բոլորակութիւն չորիւք առնդպատէս, բաժանեալ ի հասածս երկոտասան, որ կոչին կենդանատեսակք: Եւ ունի կենդանատեսակն պարունակս երիս, մասունս երեսուն. և մասն ունի մասունս վաթսուն և մանրերկրորդակս վաթսուն:

Բ. Յաղագս խոյին: Արդ ի սկիզբն կենդանատեսակ բոլորակութեան խոյն, արական, հասարակաւորեալ յեղանակ գարնանային, տուն հրատի. բարձրութիւն արեգական ինձնատասան նուագութիւն երեսակի մասանց քսան. եռանկիւնի. ի տունքնջեան արեգական, իսկ ի գիշերի մասանց քսան. եռանկիւնի. ի տունքնջեան արեգական, իսկ ի գիշերի
321a յունեմասէ: Զաւ //նեալ է նահանգին Պարսից. բաժանուղ հոգմանն արեւելականի և սիրեալ պլիոյ և բոլոր երեսուց: Եւ երանէ կենդանատեսակ լաս եպատասցոյն և Աղեքսանդրացոյն նահանգին, որ և երանէ յանդերձութիւնէն յերկիրն ի ժամու միում հասարակաւորոյ եռանկիւնի իննեակս, է ամանակացն քսան և մի և երկուց մասանց. և է յայտնիկ կենդանատեսակի երկնամիջոցակէտն երկրական տրամադրութեանց:

---

3 R տուն փոխ տուն
10 d նեղքագործութեան
12 d առապրոց
13 d արատագրութեան
15 d նախադրութիւն պատշաճի
18 R ժամանակաց
20 P և ի բացբարձրութեան
23 d խցէ չիմ
28 Pd ժանրերկրոդակ
33 R եռանկունի (ամենուրեք)
34 PdR որ է երկրորդ փոխ որ և երանէ
38 R արեգական փոխ երկրական

Գ. Յաղագս գլուխ: Երկրորդ կենդանատեսակ է գուխն. իգական, հատատուն, գարնանային. սուն լուսաբերի. բարձրութիւն լուսնոյ-ունէ մասունս երից. նուաստութիւն ոչ ուրեք. եառնգիւնի, ի տուընջեան լուսաբերի, իսկ ի գիշերի լուսնոյ. Ջառնեալ է նահանգին Բարելացւոց. բաժանեալ հոգմոյն Հարաւոյ. և տիրեալ է ուրանն և պարանոցին: Եւ եղանէ կենդանատեսակ յաներեւութէն յերևոյթն ի ժամու մկոջ, և երկուց մասանց, և ամանակաց քսան և հնգից առաջիկայ նահանգին:

Դ. Սակս եկաւորի: Երիր կենդանատեսակ է եկաւորին. արական. երկտարրական. մարդակերպ. սուն վայրագածուին, երմու բարձրութեանն, ոչ ուրուք նուազութեան, ոչ ուրուք եառնգիւնի ի տուընջեան երեւակի կրաւնոս, իսկ ի գիշերի վայրագածուի. և ձառնեալ է նահանգին Դամրաց, բաժանեալ հոգմոյն Լիբէացւոց. և տիրեալ է ուսոց և ձեռաց և մասանց: Եղանէ կենդանատեսակն յաներեւութէն յերևոյթն ի ժամու մերում, և երկուց մասանց, և երթն մասին. և քառասունևհինգ երմասին յիշեցելումն նահանգին, և ամանակաց և քսան և մի երիր մասին: Եւ յայսմ կենդանատեսակի ուսարտ գործանային
321b ժամուն յեղանակ, // որ կոչի աւգ:

Ե. Յաղագս խեցգետնին: Զորիր կենդանատեսակ է խեցգետինն. իգական, յեղանակ ամառնային. սուն լուսնոյ. բարձրութիւն լուսնոյ ի մասունս եւթնեւտասան նուաստութիւն հրատի արիս՝ սուն ի մասունս քսան և ութ. ի տուընջեան լուսաբերի Ախրոդիտէս, իսկ ի գիշերի հրատի. Եւ ձառնեալ է նահանգին Հայոց, բաժանեալ հոգմոյն հիւսիսոյ, և տիրեալ է լանջոց: Եւ եղանէ կենդանատեսակն յաներեւութէն յերևոյթն երկիրս ի ժամս երկուս և ինն երմասին, և ամանակաց երեսուն և մի. և յայսմ կենդանատեսակի աշխարհային ժամագիտն:

Զ. Յաղագս առիւծուն: Հինգերորդ կենդանատեսակ է Առիւծն. արական. հատատուն. ամառնային. սուն արևգակեան. բարձրութիւնն ոչ ուրուք. եառնգիւնի, ի տուընջեան արևգակեան, իսկ ի գիշերի լուսնընթագի, և ձառնեալ է նահանգին Ասիացւոց. բաժանեալ է հոգմոյն արևելից. և տիրեալ է կողից. և եղանէ յաներեւութէն յերևոյթն ի ժամս երկուս, և երիս մասունս. և ամանակս երեսուն և հինգ:

Է. Յաղագս կուսանականի: Վեցերորդ կենդանատեսակ է կուսանականն. իգական. ամառնային. երկտարրական, սուն և բարձրութիւնն վայրագածուի՝ ի մասունս հնգետասան. նուաստութիւն լուսաբերի՝ սուն ի մասունս քսանևեւթն. եառնգիւնի, ի տուընջեան լուսաբերի և գիշերի լուսնոյ, և ձառնեալ է նահանգին Քազդէացւոց, բաժանեալ հոգմոյն հարաւոյ. և տիրեալ է կէսից, և սաորին որովայնին և ամենայն փորոտացն: Եւ եղանէ յաներեւութէն յերևոյթ երկիրս ի ժամս ձերկուս
322a և երիր մասին, և ի երկիմասին ԽԵ երմասին և ամանակաց է և Գ մասին: Եւ յայսմ // կենդանատեսակի ուսարտ ամառնային ժամուն յեղանակն, որ կոչի հուր:

---

9 P նկաւորի
16 d հինգ փոխ քառասնևհինգ
19 P խեցգետացն
23 d գիշերի չի
37 P Քազդեացւոյ
38 P կշտին
40 P և է նր մասին... և Գ մասին չի

Ը. Յաղագս կշռոյն: Եւ ինքնորդ կենդանաւոտական է կշռոյն. արական, հաստատակաւոտակ. յեզանակ աշխոյժին. տուն լուսաբերի, բարձրութիւն առ ի մասունս երեսակի. ի նուաստութիւն արեգական առ ի մասունս լինելոյն, նուազելոյն, ի տուընջեան երեսակի, ի գիշերի փայլածուի. և ճառնալ է նահանգին Լերկացոց և կիսընացոց. բաժանելոյ է հոգմոյն Լերկացոց. և ախրելոյ է կոթանցն, և եղանակ կենդանաւոտական յանկերևութիւն յերևոյթ ի ժամս երկու, և երեք մասին և քառասուն մասին, և սմանակաց երեսուն և ինն և երիս մասանց. և է երկրական արամապրութեանն կէտ երեսական:

Թ. Յաղագս կորիւն: Ուղիներով կենդանաւոտակ է կոյն. հաստատուն. աշխոյժին, տուն հրոյ, բարձրութիւն ոչ ուրուք. նուաստութիւն լուսնի՝ առ ի մասունս երեք. նուազելոյն, ի տուընջեան լուսաբերին, ի գիշերի հրոյն. և ճառնալ է նահանգին Խաւարացոց, բաժանելոյ հոգմոյն հիւսիսոյ. և ախրելոյ է սանալոյ անդամոցն և դաճակի և ցայլեցն: Եւ եղանակ կենդանաւոտականն յանկերևութիւն յերևոյթ ի ժամս երկու, և երեք մասունս. և սմանակս երեսուն և երիս:

Ժ. Յաղագս աղեղնաւորին: Ինքնորդ կենդանաւոտակ է ազնիւ ազնիւ, երկտարբերական, աշխոյժին. տուն լուսնիկոյ. և ճառնալ է նահանգին Կիլիկեցւոց և Կիւտացոց, բաժանելոյ հոգմոյն Հարաւոյ, 322b և ախրելոյ է երանգոյն. և եղանակ յանկերևութիւն յերևոյթ ի ժամս երկու և ինն երեսմասին, և յամանակս երեսուն և մի, և երեք մասին: Եւ յայսմ կենդանաւոտակի ուղղակի աշխոյժին ժամուն յեզանակ, որ կոչի երկիր:

ԺԱ. Յաղագս այծեղջերին: Տանձերորդ կենդանաւոտակ է այծեղջերին. իգական, յեզանակ ամառնային. տուն երեսակի. բարձրութիւն հրոյ՝ առ ի մասունս հինգետասան. նուազելոյն. ի տուընջեան լուսաբերի և ի գիշերի լուսնոյ. և ճառնալ է նահանգին Ասորւոց, բաժանելոյ հոգմոյն Հարաւոյ. և ախրէ ծնգացն. և եղանակ յանկերևութիւն յերևոյթ ի ժամու մէջտ և յերկու մասին և հօթն մասին և քառասուն և հինգ երմասին. և ժամանակաց քսան և ութ և երից մասանց: Եւ երկրական արամապրութեանն կէտ սուգական:

ԺՐ. Յաղագս ջրահեղին: Մէնասանդերորդ կենդանաւոտակ է ջրահեղն. արական. հաստատուն. ամառնային. տուն երեսակի. բարձրութիւն ոչ ուրուք. նուաստութիւն ոչ ուրուք՝ նուազելոյն. ի տուընջեան լուսաբերի, ի գիշերի փայլածուի. բաժանելոյ հոգմոյն Լերկացոց. և ճառնալ է նահանգին Եգիպտացոց. և ախրելոյ է սրանցն. և եղանակ յանկերևութիւն յերևոյթ ի ժամու մէջտ, և երկուց մասանց և սմանակաց քսան և հինգ:

ԺԴ. Յաղագս ձկանցն: Երկտասան կենդանաւոտակ է ձկունք. իգական. երկտարբերական. ամառնային. տուն լուսնիկոյ. բարձրութիւն լուսաբերի՝ առ մասունս քսան և հինգ, նուաստութիւն փայլածուի՝ առ մասունս հնգետասան. նուազելոյն. ի տուընջեան լուսաբերի, ի գի-

---

6 P կաթանցն փոխ կաթանցն
11 dR ուրեք
16 d հինգ փոխ երիս
28 P և ախրէ ծնգացն չկ
31 R և արեգական փոխ երկրական
34 d ուրեք
39 d ձկան

323a չերի հրաման. ձաւնեալ է նահանգին կալմէր ծովուն// և Հնդկաց երկրին. բաժանեալ հոգմոյն հիւսիսոյ. և սիրեալ է Քաքէց ոսկւոյն և հոչեցելում ծայրից մասանցն, և լինն երմասին: Եւ նմանէ յանկիւնէն յեւրոպէն ի ժամ մի, և երից մասանց. և ամանակաց քսան և հինգ և երկուց մասանց: Եւ յայսմ կենդանատեսակի աւարտի ձևանային յեղանակ, որ է ջուր:

ԺԴ. Վերապիսութիւն:

Երկոտասան կենդանատեսակացն ըստ իւրաքանչիւր տարբերութեանց երկոտասան կենդանատեսակացն այսպէս ինչ ասաց: Բայց առ միահամուռ զնոսա իմանալ՝ այսպէս արտագրեցի: Արարածք են այսոքիկ՝ խոյն, եզաւրն, տուիծն, կչիռն, ոչեղնաւորն, ջրահէդն. քակ իգականք սոցա մնացուածքն՝ ցուլն, խեցգեաքն, կուսանակն, կորն, այծեղջիւրն, ձկունքն. և համանգամայն քակ ասել, որքան առելորդութիւն ունելով սոցա՝ յաւաշմէէն հաւելով ի խոյէն, այսոքիկ քեզ արականք իմացեալ լիցին, քակ որքան հաւասարք՝ իգականք: Քակ յեղանականք՝ խոյ, խեցգեաքն, կչիռ, այծեղջիւր: Քակ հասարակաւորքն՝ խոյ, կչիռն: Քակ զուգաթիւքն սոցա են հասասաւունք՝ ցուլն և տուիծն, կարիճն, ջրահէդն: Երկատրական սոցայց գաւրութիւն զոլով են այսոքիկ՝ երկաւրեանն և կուսանակն, ոչեղնաւորն. և չարաւուելով ասել, որքան քաւիքն բաղկացեալ այսոքիք, զնոյն կենդանատեսակաց բնութիւն: Եւ բնակարանք են խոյն ի կարճ՝ հրատ, արէս. ցուլն՝ յուտարերի, սպերոդիտեայ. երկաւրեանն և կուսանակն՝ փայ-
323b լա//ծուի, երմու, խեցգեաքն՝ յուտոյ. տուիծն՝ արևպարան. ոչեղնաւորն և ձկունքն՝ յուտնթագի, դիտ. այծեղջիւրն և ջրահէդն՝ երեւերի, կրաւնոս: Եւ բարձրութիւն են. խոյն՝ արեգական, ցուլն՝ լուտոյ, խեցգեաքն՝ լուտնթագի, կուսանակն՝ փայլածուի, կչիռն՝ երեակի, այծեղջիւրն՝ հրատի, ձկունքն՝ լուտարերի: Եւ որ քան զայս հետ ուեւսակով արուհալք են, այսոցիկ նուաստութիւնք են: Իսկ հասնգիտնիքն՝ խոյն, տուիծն, և ոչեղնաւորն՝ ի տուընջեան արևպարան, իսկ ի գիչերի լուտնթագի. ցուլն, և կուսանակն և այծեղջիւրն ի տուընջեան լուտարերի, իսկ ի գիչերի՝ լուտոյ: Իսկ երկաւրեանն, և կչիռն և ջրահէդն՝ ի տուընջեան երեակի, իսկ ի գիչերի՝ փայլածուի: Խեցգեաքն և կորն և ձկունքն՝ ի տուընջեան լուտարերի, իսկ ի գիչերի հրատի: Եւ բնաւանացեալ է առաջին եաւնկիւնէն արեւելից, երկրորդն՝ հարաւոյ, երրորդն՝ Լիբիացւոց, չորրորդն՝ հիւսիսոյ: Նաև ցաւագիչ լինին գաւառացն կենդանատեսակքն: Խոյն՝ Պարսից, ցուլն՝ Բաբելացւոց, երկաւրն՝ Դամրաց, խեցգեաքն՝ Հայոց, տուիծն՝ Ասիացւոց, կուսանակն՝ Եղլաղացւոց և Ցունաց, կչիռն՝ Լիբիացւոց, կարիճն՝ Խալացւոց, ոչեղնաւորն՝ Կիլիկեցւոց, այծեղջիւրն՝ Ասորւոց, ջրհոսն՝ Եգիպտացւոց, ձկունքն՝ Հնդկաց աշխարհին:

---

3 dRP բեռնէ մասին
4 d Δ ամանակաց... և երկուց մասանց չի՛
13—14 R աւելորդութեան ունել
19—20 R շաբաւոցելով

Շնաասպն, Խոզոխակն, Վաքն, Ծիծառն, Աբջն, Վիշապն, Բազմատանիքն, Բևեռն երկնից, Խիխակն, Սայլն, Միւս Սայլն, Մարդոնն,
324a Կարճնակաց, Ճոկանոտանն, Ջրապաչեան, Ծովն, Աղեխակն, Արկաւղն:
Այս աստեղք են, որ ցուցանեն պահձևաց աստուածքին: Եւ որ ի ծովու դնան՝ ոսքիմբք, մանաւանդ Սայլդ յայտնի ցուցանէ դնաւպնացոց դիմա, զի հիւսիսական աստեղքդ ոչ են դնացականք, այլ կացականք: Եւ չարժեալք ի վերին եւթն գաւառացն, որպէս ի ծովու այլևայծքին: Այս են նշանագոյց աստեղք: Տիմարք ասէրեն, որք ոչ դիտեն զերբս: Այլ Մովսէս զրէ քէ՝ «Եղ դնոսա Աստուած ի նշանս և ի ժամանակս, և յաւուրս և ի տարիս»: Կատարէ եւթներկեակ գաւառին:
Այս են աստեղք, որք են եւթն մոլորակք: Զի զարեգակն և զլուսին ընդ եւթն մոլորակացն եղեալ հարցն քմասանոց, եթէ ի սէբռնականն խառարումն դիպիցի, մեծ նեղութիւնք հասանեն երկրի և ապրնատ, յոր և իցէ եւթն մոլորակացն:
Հրատն և լուսաբերն յորժամ ընդ կարճին պարանոցն անցանեն՝ արևան նշանակ է, և վախճան նոցա՝ կորուստ երկրի: Եւ եթէ ի կարճէն գալով լինի, որ բարկ ասղիկդ կայ ի դլխոյն, և ի վերայ բարկի անդ գտանին՝ մեծ նեղութիւնք դան երկրի և ապրնալ յոր և իցէ:
Փայլածուն յորժամ զվարան ցուցանէ, զոր ոմանք դիսաւոր կոչեն, և առնու զդէսան իրրև զգալի, զի գլոյն յինքն առնու, մեծ պատահարմունք և արիւնհեղութիւնք դան երկրի, և ապրնալ՝ ի հարաւոյ կողմանն:
Ոչն, յորում են աստեղք եւթն, եթէ հայիս և տեսանես զերկին և գչորս այլ գաղեալ տո իրե//արս, դիտասջիր՝ զի եկեալ հասեալ են
324b Քշնամիք և գբև պատեալ, և գիտասջիր՝ զի ի խաղաղութեան մնաս:
Ցուլն, յորում են աստեղք երկտասան, եթէ հայիս և տեսանես դնոսա յեղջիւրս հարեալ, գիտեա՝ քէ վաղվաղակի լինին պատերազմունք և կռիւք· բայց սարին՝ յաւդոց և յանձրևաց լինի:
Երկաւորին, յորում են աստեղք երկու, եթէ տեսանիցես դնոսա ի լուծ ուղղորդ, գիտեա՝ քէ մեծամեծաց կորուստ դայ, և տղայոց յախտից մահ· բայց սարին լի և պտղաբեր լինի:
Խեցգետին, յորում են աստեղք երեքտասան, որ կոչին կոզմանադնացիկք, եթէ տեսանիցես դնոսա ի ճանապարհէն խոտորեալ, գիտեա
35 քէ ապատամբութիւն լինի գաւառաց, մեկնեսցին յիւրաքանչիւր տեղանց և թշնամիս բազում ածեն ի վերայ երկրի· բայց երկրի վնաս ինչ ոչ կարեն առնել:
Առիւծն, յորում են աստեղք ասան, եթէ տեսանիցես դնոսա միա-

---

3 R աստեղացդ
2 R Վագն
3 d գանձքն աստղութեան
10 P հրատ և լուսաբեր
19 d նուազութիւնք փոխ նեղութիւնք
22 P զի չիմ
26 P քէ փոխ զի
28 d հասանեսս փոխ հայիս
32 d լինի փոխ գայ
35 P տեսանես

ժողով, պիտեա թէ թագաւորք եկանեն, և մի(ւ)նոցանէն կորնչի: Եւ
եթէ տեսանիցես զճանդն արիւնագոյն՝ պիտեա թէ ինքն կորնչի, զաւե-
քըն ապրին. և արեգակն ի տարւոջն երեք անգամ խաւարի:

Կոյսն, յորում են աստեղք երեք, եթէ տեսանիցես գնոսա պայ-
ծառս, և այլանմանս, և մշլոտս, պիտեա թէ ողորմութիւն Աստուծոյ
դիցացեալ է ի վերայ երկրի, և խաղաղութիւն լինի, և թշնամեաց կո-
րուստ, երկրի լուսաւորութիւն և պտղոց առատութիւն:

Կշիռն, յորում են աստեղք երեք, եթէ տեսանիցես գնոսա գհարա-
ւային կողմամբքն բարձր քան զմիւսն, եթէ ես//ինչ ի վերայ թշնամ-
ւոյն՝ ի բաց զարձիր, ոչ չես յաղթեալ: Ապա եթէ գհիւսիսայինն
տեսանես՝ բարձր երթ, ոչ յաղթես:

Կարիճն, յորում են աստեղք երեսուն՝ կարգք կարգք, եթէ տես-
նիցես գկարգն խառնեալ առ կարգն, պիտեա թէ առաջին աւուրքն
ձմերայնոյն քաղցր գան:

Աղեղնաւորն, յորում են աստեղք վեց, եթէ տեսանիցեն գնոսա ի
բրթմամբ, պիտասջիր թէ առաքին ի նոցանէ աստեղք հանգչիցեն,
ծովք խաւսին, և ամպք գուարճանան և թագաւորք գուարճանան:

Այծեղջիւրն, յորում են աստեղք երեք, մի քան զմի ձիգ, եթէ
տեսանիցես գնոսա գիարձն և գերկաքինն գուդեալ առ իրեարս՝ պիտեա
թէ քեզ գնալ պիտի երկրէս, և բազում այլ պիրելեաց ընդ քեզ. ապա
թէ այլ լուսով տեսանես՝ պիտեա թէ բազում ծնունդք ի տան քո լի-
նեն:

Ջրհոսն, յորում են աստեղք վեց:

Ձուկն՝ աստեղք հինգ, մին՝ յորդ անձրեւաց նշանակիչ, և միւսն՝
խաւսուածեանց:

Այս է յարեալ համաւթիւն ի կենդանատեսակս: Արեգակն ինքա-
քանչիւր ժամանակս տարւոյն կատարէ ի ձեռն երկուց կենդանակաց,
դոր կոչեաց Թագուհի, վասն երից գաւրութեանց՝ զանազանելով ի
մեմանաց և մ.ն.ն.լով, խառնուած մխրանութեան առնուն առ ի լինե-
լոյ միոյ տարւոջ ժամանակի: Որպէս գարունն՝ խոյ, ցուլ, եկաւոր:
Ամարանի՝ խեցգետին, առիւծ, կոյս: Աշնանի՝ կշիռ, կարիճ, ազեղ-
նաւոր: Ձմերանի՝ այծեղջիւր, ջրհոս, ձուկն: Ընդ խրաքանչիւր ոմն
յոսոցն թագուհի տպաւորեալ//ընկուզապարդ, և գնդաձև, և շու-
շան: Իսկ գկենդանակացն գձև և գրնութիւն ցուցանել ընկուզոյ, թերեւս
զի յառաջադոյն բոյս արմատիկ և կեռոյ ծառիկ: Թուի թէ վասն ի
չարժմանել եղելոյ ձայնիցն գաշնակաւորաց, զի ոչ եթէ անպտուղ եւ
ընկուզոյդ անուանին, ըստ փարոզականին ասացեալ, զի խեցեմորթին
նման բնաւորեցաւ հնչուանն և կայծուման գործել. և գնդաձև ճախարա-
կեալ է, զի որ ինչ մխանգամ ի կերկնի է, ամենայն ինչ գնդացեալ է »

---

17 P գաւրճանան... մի քան չի
26 կենդանատեսակս բառից հետո P-ի տեքստն ընդհատուած է
29 d խառնուած
31 d կոյս փոխ նշան
32 d այծեղջիւր
33 d գնդոյզ (ամենուրեք այսպես)
38 d անուանին
38 նոքա փոխ նշան

կատարեալ ձևոյն հատեալ, որպէս երկիր։ Շուշանն՝ թևիւս վասն սպիտակութեանն, և զի լուսատեսիլ խակ է, խակ աստեղք նշոյլք են, որ շուրջ գնովաւ առանցք են, զի իւրաքանչիւր յաստեղացն ճառագայթս արձակէ։ Ունի և բարբառութիւն բանդ շուշանի, հակառակ խոն ունի առ այլ ծաղկունս, զի է որ ձմերան և ամարանի բոյս արձակէ։ Թէ շուշան ի հասանել ամարանի, յորժամ այլքն թառամին. և նշանակ մարդկային աստուածայնոցն. խեղքն և սիղձք նուիրելոց, անհատութեանք ի կարաւտելոց։ Քանզի որ ջուրքն ոռոգանին, ծաղիկք են, իսկ շուշանն առ չամբն և յեսուանն, յորժամ բոցաստղազդն է արդարդակն։ Վասն որոյ մարգարէն զտեսեալսն ազգն ասէ ծաղկել առակով։ Զի ոչ ըստ նմին ժամանակի վարեսցէ աջողութիւնք, այլ յորում ժամանակի այլքն անցին ի դուարճանալոյ. սկսցի արժանեացն և հատանեացն, քանզի առանց ջրոյ ծաղկեալ յարեդակնէ բոցակէզ ոչ հաւասար // րէ ընդ վայելչականին։

ՅԱՂԱԳՍ ՀՈՂՄՈՑ

Հողմ արևելեայ, որ կոչի ապելիոտէս, ելանէ ՚ի Ծնծաղանաւէ երկրէն Սինեաց(ւ)ոց՝ փչելով հանդէպ Հնդկային լերանցն. բաժանեալ է կշիռ կենդանակատեսակի։

Հողմ հարաւոյ արևելեայ, որ կոչի եւրոնաւտաւս, ելանէ հանդէպ Պարսկական ծովուն և Սեւեդոն քաղաքի. բաժանեալ է այծեղջիւր կենդանակերպի։

Հողմ հարաւային, որ կոչի նաւտաւս, ելանէ հանդէպ Թեբասւ և աւսդ Ազեկսանդր քաղաքի. բաժանեալ<է>ազեղնաւոր կենդանակերպի։

Հողմ հարաւային արևմտեայ, որ կոչի լիվոնաւտաւս, ելանէ հանդէպ Մեծ Եթովպիոյ և Նէապաւլոսի. բաժանեալ է ջրհոս կենդանակի։

Հողմ արևմտեան, որ կոչի զեփիւռաւս, փչէ յՈվկիանոսէ ընդդէմ Աւգոս լերինն, և Սեպտէ ծովուն. բաժանեալ է ի խոյ կենդանակի։

Հողմ հիւսիսային արևմտեայ, որ կոչի Թերակոյի, փչէ Հիպերբուրեացս Ովկիանոս, հանդէպ Ցունկոս և Աղբիանեան ծովուն. բաժանեալ է ևիւսւորն կենդանակի։

Հողմ մի՚ջնակ հիւսիսոյ, որ կոչի սեպտեմբեաս, այսինքն արջնային, փչէ հանդէպ կոստանդնուպաւլսի. բաժանեալ<է> խեցգետնի կենդանակի։

Հողմ հիւսիսոյ արևելեայ, որ կոչի վաւռէս, ելանէ ՚ի Ծնծաղանաւէ երկրէ, փչէ հանդէպ ծովուն Կասբից և Վրկանի. բաժանեալ է առիւծ կենդա//նակի։ Զամանէ ասէ Սողոմոն Թէ՝ վհխատ է և աջոյ կոշիկ։ Իսկ Բարոն Դադմատացի ասաց՝ սիկղն աւդոց։ Յորժամ յամառ

---

5 d ծաղկիս
7 d նուիրեալ
10 d ծաղկեալ
12 d գուարճանալոյ
13—14 d ծագկել b ոչ հաւասարել փխ ոչ հաւասար է
27 b «արևմտեան» բառից առաջ գրված է «հիւսիսային» և նրանից կեանք են գրված որպես սեռալ գրված բառ։
28 R բարժանեալ է (ամենուրեք այսուհետև այսպես)։
32 d կենդանակաեան R հիւսւոո
34 d Կոստանդինուպաւլսէ
38 Ծողմոն

դեվխոռնն, զոր խոզն կուչն, երևի, սկիզբն առնուցու փչելոյ՝ որ է յառաջ քան զերկինդր վերբուսաբեր, մինչդեռ արեգակն ի ջրհոսին երից կամ հնգից խառնիցէ ի կենդանատեսակին, որ է զազանաբեկ:

Եւ զոցին հոգմոցդ ծնունդք են այսոցիկ. սիբ՝ գրատային է, սիբ և գրատային և զառնահոտ, սողոխ՝ մածասուրքիամբ, բուք յամպոց փչէ. մի յարի՝ ոչ հատակոտոր մրրիկ՝ հալ և հուժ. հոգմ՝ արագաշարժալ հանդիպած ամպով չրջաբերեալ, յընդդիմահարութենէն խիտ մարմնոց. չամանգոյ՝ աւելորդութիւն ամպոց է, զոր ի ջուր փոխոխամանց. մառախուղ յաղբերաց և ի գետոց ելանէ, և բնութիամբ ի վերայ լինանց անկանի: Շոգի՝ ի ջրոց՝ փոխոխումն յալ. և բնութիւն է խոնաւին գրատութիւն. չոգալի բնութիւն՝ չկիր և խոնաւ: Գոլոշի՝ բնութիւն չկրմին և չորին. մոայլ՝ ցամաք ի հոգոյ: Ախմուր՝ ցամաք և ծխալից ի հոգոյ. և ի հոգմոյ վչրկելոյ: Փոխորիկ՝ հատուած է պտուտակեալ ներքուստ ի վեր փողելով: Վերածխութիւն է, զաբուխիամբ հուր. լիպարնան՝ որ հուր հնչէ ի սանդարամետ, վհականք որ ի զաբա քար ընկենու կամ հող կամ կաւ: Լուղակ և բուրա անընդհատ-
327a ինք// վհականք զրոմանդակութենէ, յորժամ լսես՝ համաբ կայզիր. սես զիարդն խառնեալ և երկինք և երկիր զուգակցութիամբ, յերկնից առցես զհամաբ, զաբդ ընդ հող խառնեալ. արդ մոայիս զաբութիամբ, որ ի մէջ երկնից և երկիր զաբութիւն ջրոց է, յայտնութիւն հոգոյ է: Տես զի ժողովեաց մածոյց վերոյիշ: Կարգել կարցաց: Արդ չորս ինչ պարտ է ասել զջուրս: Եւ որ իցէն՝ զոր ասացաք: Շեամանան լմն է ի ջուրս, յորմէ ուզք ելանեն ի դուրս՝ հնասաւին, քաղասաւին, ապասաւին, և մոզասան: Ելք սոցա ի ծովէ են: Եւ զնացք սոցա յերկինս: Զշեամարան նոցա և զելս նոցա անցեալ վերագոյն յայս ապարից, բայց այժմ զրոմանդակութիւն ասացից: Հիմունքն հաստատեալ են ի բանէն Աստուծոյ և ջուր փակեալ ի հիմունն, շեամարանս ազդէ ազդէ և պէս պէս զարմանալի: Ի ջուրս ուզք պէսպէս և նշանաւորս ի շեամարանս երկնի և երկրի, և զոյն զոյն, զարմանալի և ազդէ ազդէ յատս: Ապա թէ ասիցէ ոք, եթէ հոգմ ի ջրոյ է, և զաղբ՝ արդ ասես թէ՝ յատս, յայտնի ցուցից նմա: Ջուր է լայնանիստ, շեամարանաւորակ: Ուզք անհանգիստք <են և>ելք նոցա յարտաքին ծովէ. և զնացք նոցա ի ներքինս ջուրց: Քանզի ծով, որ զծածուկ ոչ ունի՝ արտաքին է: Եւ ընդ մէջ ջրոց և երկրի//ուզք են: Եւ բազումք
327b անգամ մնասք և չարժմունք առնեն, և բազում անգամ յատկուստ ազբերաց և յերակս ջրոց յաճախեն: Եւ են այսոքիկ՝ յատուն, սուրհաւն, անագուան, նեափայ: Այսոքիկ են, որ չարժմուն առնեն: Եւ երկինք հաստատեալ են ի վերայ երկրի: Այսոքիկ են բաւանդակութիւն, զոր ասեմք: Բովանդակութիւն սոցա ամենեցուն է Աստուած, որում փառք յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

---

2 d փերբսաբի
3 R հնգից
5 R յամբոց
7 d յընդիմահարութեանն
12 d ախմգուր
15 Rd խանդարամետ
15 d վհականք չիմ
16 հգուս
16 d վարկուն փոխ քար ընկենուն
16 d լուզագ
16 d և չիմ
21 d գիրոմին
22 d չար
22 d ասացուք
24 d նոցա վին սոցա
25 d անցել վերագոյն

XXII. „ՅԱՂԱԳՍ ՇԱՂԿԱՊՈՒԹԵԱՆ ԱՐԵԳԱԿԱՆ ԵՒ ԼՈՒՍՆԻ“

ՀՍՍՌ Մատեն. № № 2180 և 2762 ձեռագրերում), Շիրակացու աշխատությունների շարքում, ընդօրինակված է արեգակի և լուսնի խավարմանը վերաբերյալ մի փոքրիկ տնքատ, որն ունի «Յաղագս շաղկապութեան արեգական և լուսնի» վերնագիրը: Այդ տնքատը, փաստորեն, Շիրակացու Տիեզերագիտության դուրս մնացած է, բայց որովհետև նա անմիջապես չէր հետևում տիեզերագիտության տնքատին և չէր մտնում նրա համապարտքի մեջ, այլ ընդօրինակված է Շիրակացու «Յաղագս չափոյ...» և «Թուք որչափութեան ամանց հին և նոր կատարանաց» աշխատություններից հետո, ուստի և մենք աննպատակահարմար էինք համարել կցել Շիրակացու տիեզերագիտության հրատարակած տնքատին: Առաջարկությամբ պարզվող մանանգամանքներին Շիրակացու աշխատությունը մատչելի դարձնելու համար, անհրաժեշտ ենք համարում բերել այդ տնքատն ամբողջությամբ:

Յաղագս շաղկապութեան արեգական և լուսնի

Իսկ յորժամ կամիս գիտել՝ թէ գիարդ են ընթացք արեգական և լուսնի առ միմեանս, կա՛յ զհինն լուսնին. և երթ ի բաց ՈՁ ՈՁ. և որ քանի լինի՝ դրեայ ժամս. որ մնայ՝ կ. նապատիկ արա՛յ. և երթ ՈՁ ՈՁ. և որքան լինի՝ դրեայ մասունս առ մասունն: Ցետ այնորիկ ժողովեա զմասունսն և երթ կ կ. և զմի մի կ ժամս դրեայ առ մասունն. և կալ զժամսն. և երթ լ լ. և զմիս միս լ տուն դրէ առ տունն: կալ զտունն և երթ ԺԲ ԺԲ. և բաշխեա՛ խոյէն յառաջ թէ գտանիս զարեգակն և զլուսին ի միում տան, ի վայր քան զքԺան ժամս խաւարի արեգակն. և թէ գտանիս զարեգակն Ժ զլուսին յայլ և յայլ տան, և բարձրութիւն և խոնարհութիւն նոյն տուն դիպէ, խաւարի լուսինն: Եթէ կամիցիս գիտել՝ թէ արեգակն յորում տան է, կալ զամս Ազիքսանդրին, ԶլԹ ի բաց երթ. և զայլն երթ Դ Դ, որքան գՊ-ան ի խոնարհ մնայ, զամէն թիւնն տարի կալ, և ԺԱ հանապազ ի վերայ բեր և յապրիլեայ ամսոյ մինչ ուր ես, վերայ բեր ՌՆԸ, ապա 368b զամէնն չորեքպատկեայ և երթ ՌՆԿԱ ՌՆԿԱ, որ մնայ՝ ի խոյէն յառաջ տուր, որպէս ի հրամանիդ կայ. և յոր տան սպառի, արա զմնացեալ թիւն լպատիկ. և երթ ըստ տանցն համարոյ ի բաց. և քանի երթաս, ասա ժամս. և որ մնայ՝ կ. պատիկ արա և երթ նոյնպէս ըստ տանցն համարոյ. և քանի լինի՝ ասա մասունսն ՌԺԲ և կամ ՌԺՔ. և այս է:

---

2 գիարէն
6 մասանսն
7 գՍԻ ՍԻ փոխ զմի մի
9 տանի.
11 բարձրութեան և խոնարհութեանն
19 արա կ. պատիկ

XXIII. ԾԻՐԱԿԱՑՈՒ „ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՑՔ“-Ը

Շէբաւկացու «Աշխարհացոյց»-ի բազմաթիւ ընդօրինակութիւնները կան հասել մեզ: Նրանք իրար համեմատութեամբ ունին ո՛չ միայն դրչական, այլ հաճախ նաև՝ խմբագրական տարբերութիւններ: Եղած այդ բոլոր ընդօրինակութիւններից կազմել այժմ համեմատական մի տեքստ—անհնարին է անհնարահարմար: Մեզ, ու այժմ, անհրաժեշտ է հրատարակված ունենալ «Աշխարհացոյց»-ի կարևոր խմբագրութիւնները, որպեսզի նրանց համեմատական ուսումնասիրութեան հիման վրա հնարաւոր լինի պարզել նախնականը և վաստահելին: Նպատակ ունենալով օգտակար լինել այդ գործին, մենք անհրաժեշտ ենք համարել Շիրակացու ժողովածուում տեղավորել ՀՍՍՌ Մատենադարանի № 582 ձեռագրի «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը, որը մեր կարծիքով, ամենից ընտիր տեքստն է, քան այդ մեզ հայտնի «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրութիւնը պատկանող և հրատարակված որևէ այլ տեքստ:

ՀՍՍՌ Մատեն. № 582 ձեռագրի «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում կատարված են դրչական որոշ ուղղումներ վենետիկի հրատարակութեան հիման վրա: Բացահայտ դրչական սխալները ուղղված են առանց նշումների: ՀՍՍՌ Մատեն. № 582 ձեռագիրն օգտագործված է Ə տառանիշով, իսկ վենետիկի հրատարակութիւնը՝ W տառանիշով:

165a // ՅԱՂԱԳՍ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ ՍՏՈՑԳ

Ցաղագս աշխարհագրութեանց յատուկածային դիրս ոչ ուրիք դատանիմք ոճով ասացեալ, այլ դիտգն ինչ գուն ուրիք, եւ այն գժուարահաս և մաժանելի: Արդ ոմանք զի անհատք գոցա (եղեալ, մեք հարկաւորիմք յատաքինս ձեռնարկել, որք զաշխարհագրութիւնս յորմարիցեն ի ճանապարհորդութենէ եւ ի նաւարկութենէն եւ առաւելեցեն յերկրաչափութենէն: Եւ ինքն երկրաչափութիւնն գուսա յատուկդատաղնութենէ: Քանզի ուշ եղեալ առաջինքն խոհային՝ թէ որ տեղիք երկրի ընդ որով կացեալ իցեն մատամբք երկնային բոլորակին: Եւ գհեծութիւն տաբնչեան եւ դիշերոց, եւ զոր ի վերայ երկրէ, եւ զոր ի ներքոյ երկրէ, միշտ բերելով յայտնեն: Եւ զբնակութիւն մարդկան ի միջաբերական գծէն զդիրն առնելով ասպարիսական չափով քան զմիջաբերական գծէն

7 Ə երկրաչափութիւն
8 Ə խոհացին
12 Ə միջաբերական

տարեմուտեան եւ ըստ ճանապարհորդութեան խմացեալ ղկայանեն եւ
պիտիխոխելն գայլ՝ այլուր այլակերպ երեւեալ: Քանզի որ ի վերայ այ-
րեցածին բերին կենդանատեսակքն, ամենեքեան մատանին եւ ծագեն,
բայց միայն արջն դեր ի վերոյ գոլով երկրէ ի հիւսիսական կողմանն
տապարեսուք հինդ հարիւր եւ երկու հինգերեակաք: Ասանդեն գթա-
165b դես կղզի, որ մեկնէ գհիւսիսականացն եւ ծան//ուցանելոյ երկրէ
դգէտ բան յայնմեհետ սկսաւն եւ երեք եւ չետուն և եւթին, որպէս
եւ միջասրեական չրջանակն երեք հարիւր վաթսուն եւ երեք միւս բեւ-
րովք եւ վեց հազարեկաւք մատամբ՝ հինդ հարիւր չափուց տապաթ-
ասց մեծ չորջունդոմեմամբ: Իսկ հարաւային խոնարհի ի սուզա-
կանն եւ այլակերպ գայլն երեւեցուցանեն: Որպէս Դիոդորոս Սամեա-
գի պատմէ պշնդկաց՝ թէ Զիմենիկոնն նաւելով՝ երկիրն ունելով
գՏաւռոսն Միջերկրնեայ եւ գՊղատլդա ընդ մէջ կիսեայ: Իսկ գՏալիա
նաւելով ընդ Միջերկրական գկանարոս տապ, որ է Խրպոս, ի նոցանէ
երեւեալ. եւ ի մէջ նոցա Ապոռոիկոն հնչակեան, եւ այլ բազում ինչ:
եւ պցամաքեալ գաւառին բերելով ընդդէմ սիեզերականին առ ի եթո-
պացւոց հանապարհորդութեան յԱկիւսիբոս աչխարհն, եւ գՊռասոն
ծայր ընդ ճմեռնային չուորաւք յերեւակն եւ ի սուզականն կոյս: Քանզի
յերեկ նահանգացն գաւազինն տուեալ է հարաւային միջասրեական
գծին, եւ գայլ եւս վեցն ի նմանէ յաւաջնային կոյս: Եւ է այսպէս:
Երկրորդն՝ ընդ Սիւնիս, ժամս ունելով երեքտասան եւ C Գ: Իսկ եր-
րորդն՝ ընդ Ադեքսանդրիա, կիսաժամաւ յաւաջ մատուցեալ, որպէս
166a եւ ամենեքեան: Զորրորդն՝ ընդ Ռոդոս, որ է միջին նահանգացն եւ
կարեւոր ի համաչափութիւնս ըստ գնդական յայտնութեանցն: Հինգե-
րորդ՝ ընդ Հռոմ: Վեցերորդն՝ ընդ կոստանդնուպոլիս: Եւթեներ-
րորդն՝ ընդ Սկիւթիա: Եւ ամենայն աչխարհ ի գոսին գաւեցան:
Յորս նոյն ասելի է, գտիպերաց ստորագրութիւնս նմանութեամբ
գնդական պատկերին, եւ տալա ձեւեալ ըստ նոքին նմանութեան: Երկ-
րորդ գնդական ստորագրեալ գիչ չրջանակին մեծի ունելով հարիւր
30 ութսուն եւ երեք բնակութիւն մարդկան. եւ գկերպաչափութիւն տա-
նելով ժամագիտական ի ձեռն երեւելոց աստեղաստրն եւ գսկիթեթ-
ոսին գործարանաց: Բայց կարեւոր է գեոգրաստեայ ստ. ցամաքաչա-
փութիւնն, որով գաղափար կղաւդէս չափեալ ստապարեսուք ամենայն
բնակութիւն մարդկան երկայնութեամբ, յորմէհետէ սկիզբն արար-
35 եալ, որ է ծով անձանաւթ Ովկիանոսի, ի ծայրէն Սպանիա աչխար-
հէն մինչեւ յարեւելս, գեղեր Սիւնացւոց աչխարհին, յանձանաւթ եր-
կիր, մատուցեալ հարիւր ութսուն: Սակայն եւ յայնմեհետէ սկիզբն արար-
եալ յայրեալ գաւառացն, չափեալ գհիսիսի յանձանաւթ ծով եւ եր-

---

2 Ə որ չիմ
11 Ə Դերդորոս
13 Ə գՂամիդա փոխ գՊղատիդա
14 Ə Տանաբոս
17 Ə յԱկիւմսիմբա
18 Ə սուսական
19 Ə գմինն փոխ գաւաջինն
21 Ə ընկալ գանեալ? փոխ ընդ Սիւնիս
21 Ə խսկ գ և C փոխ երրորդ
23 Ə Գադոս փոխ Ռոդոս
24 Ə գ փոխ Զարդորդն
30 Ə վերնաչափութիւն փոխ վերնաչա-
փութիւնն
35 Ə Օվկիանոս

կէր՝ մասունս եւթնեւտասան, որպէս լինել ընդամէն յայնութեան մա-
166b սունս ուխտին: Եւ առաւել արտաքս կոյս քան զայն, չէ ուր // եք գեղ
երկրի տեսեալ կամ գիտացեալ, որպէս ասէ Պաղտմէոս, այլ անծանաւթ
կոչի երկիր եւ ովկիանոս: Ցորում ինքնագիր բոլորակին տիեզերա-
դրութեանց առեալ Պատայ Աղեքսանդրացւոյ համամատատաբար երկրա-
դրութիւն, յորմէ մեք եւ այլ ծայրագաղ արարեալ գրեցաք գծիագծան
եւ զնշանաւորսն միայն. եւ զչափս որչափութեանց չափուցն ոչ ըստ
յատակի, այլ ըստ կատարաց բարձր լերանց տեսութեան՝ ընդ ուղղն
անցանելով ի ձեռն գործարանացն, կատարելով զնշոյլս արեգական եւ
լուսնի եւ աստղաց ըստ անցնելոյ եւթին նահանգագէ միւսոյմանն սահ-
մանաց: Եւ է սահմանն բան կարճառատ՝ յայտնիչ բնութեան իրակայ
իրողութեան, այսինքն որ դիւրն ի ներքս փակէ եւ զայլոցն ի բաց ա-
քոշէ, եւ չափէ զմասնն: Եւ մասն է հինգ հարիւր ասպարէս, եւ աս-
պարէսն է հեռակացութիւն՝ այսինքն է վաստան մի: Եւ է ասպարէսն
ըստ աւդաչափութեան քայլս հարիւր, եւ քայլն է վեց ոտն. եւ ոտն՝
վեշտասան մասն. մղոնն է ասպարէս մի: Իսկ ասպարիսաց ասպարէսն
է հարիւր քառասուն եւ երեք քայլ, միով պակաս. եւ մղոնն է եւթն
ասպարէզ, որպէսզի լինել գնահատչութեամբ մղոնն հազար քայլ.
եւ խրատական երեք մղոն է: Բայց աւդաչափութեամբ երկրաչափութեան
167a մասն՝ հինգ հարիւր ասպարէս՝ է լայնն // եւ նոյնչափ յերկայնն չո-
րեքկուսի, որպէսզի լինել մասինն եւթանասուն. եւ մի մղոն, չորք,
եւթին, քսան եւ ութ:

Արդ չափով չափեցին զերկիր եւ զծով, սկիզբն արարեալ յայրևալ
դաւտւոյն՝ զոր կոչեն միջերկրական ովծ, յորում բնակին ոչ բուսանի
25 ինչ յատագս մխա յաճախելոյ ընդ այն արեգականն, կեղտակիչն ամ-
բանոյ, եղանակ ձմեռնային փոխանցեալ եւ անդրկն վերադարձեալ:
Վասն որոյ ասացին դարեգակն չատ փոքրագոյն քան զերկիրս զայս
լինել, քանզի վեցերորդ վաթսներորդ մասին լինել չափ արեգականն,
զերկուս նահանգսն ասելով բովանդակութիւն արեգական, այսինքն
30 աւթնեւտասն քառասուն. յորմէ ըստ հեղման չողոյն նրբացելոյ բորբո-
քեանն ասացին զայրեցեալսն դաւտին: Եւ ասեն անտի նորա զովկիանոսս
ընդամիջելով ի բնակութենէս եւ խաւարային կիսագնդէն, զոր ընդդէմ
երկրի կոչեցին՝ բնակելոյ երկրիս մեծութեամբ, ոչ ըստ սմա, այլ
ըստ հիւսիսային կիսագնդին, զոր կոչեն դաւտացեալ, քանզի նմա ա-
35 նէն փոքրագոյն գծագրեալ վասն անճուկ գոլոյ բոլորակին. եւ ղդէման
նմանապէս նորին ի հարաւային կողմն, զոր կոչեն ցամաքեալ: Եւ ոչ
միայն զայրեցեալ դաւտեանն ասեն զովկիանոս, այլ եւ զամենայն երկ-
րաւ չուրջ զոլ. զոր եւ Կոստանդիանոս Անտիոքացի ի Քրիստոնէական
167b տնդ // տրութեանն ասէ յայտագս տապանակին անցանելով յարեւելս երկ-
40 րէն առ մեզ ի մէջս կոյս: Բայց Պաղտմէոս, որոյ սրբ բազմաչրջու-
թեամբ զամենայն չափեցին, ոչ ասեն չուրջ լինել, այլ // մի կողմանէ
յանգեան հիւսիսոյ յարեւմտից. եւ տարածէ ընդ հիւսիսոյ յարեւելս
կոյս. յերից մասանց մասն մի ընդ արեւմուտս ի հարաւակոյս է չորից

---

3 Ə ծանուէ փոխ անծանօթ
13 Ə տասպարէս չկ
16 Ə մասն չկ
19 Ə է չկ
38 Ə Անդիոքացի

մասանց երիք մասունք: Եւ ի նմանէ սկսեալ զանձանաւէթ երկրիւ ասէ չրջապատել զրնակութիւն մարդկային բնութեանս: Եւ զերից ծովուցն մեծամեծաց, զՀնդկաչնոյն ասեմ եւ զՅունաստանին, եւ զկասբիականն, որ է վրկանի ծով: Եւ զերկիր բնակութիւն մարդկան ասէ չուրջ լինել զնոքաւք. եւ ճշմարիտ է:

ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՐ ՀԱՏԱՑ ԵՐԿՐՈՐԴ

Քանզի զՅունաստանաւն եւ զկասբիականաւն մերոց քակ արանց պատահեաց չուրջ անցանել, յորմէ վարկանիմք եւ Հնդկականն նոյնպէս լինել, և ոչ որպէս ոմանք ասացին՝ Ովկիանոսի պարունակել զամենայն. այլ հաւանեալ մեր Պաղոմեայ պատմութեանն, որոյ արք զայրեալ զատեան անցին ի հարաւակոյս և զազգն գայնոսիկ ճշդիւ գրեցին և սահման հարակաց նոցա չափեալ Ադիւսխմբեայ մինչև ի լուսնի լեառն, և անդր ևս՝ յանձանոթ երկիր և չուրջ նկեալ զանձանաւէթ երկրաւ յովկիանոսէ մինչև յովկիանոս. և դեռ առաւելն լռեաց, զոր ոչ երբեք կոխեաց ոք և կամ ևս ակն մարդոյ: Որում // և 268a
առաւելագոյն գրոց ի ճահ դան վկայութիւնք: Որպէս Ցոր ասէ. «Զգեաց զհիւսիսի զոչընչին» և «Հրամայեաց պատեաց զերեսս չուրցն», այսինքն ի հրամայն Աստուածային բաւական՝ ունել զեզր ջրոյ անձանաւէթ ծովու: Ոչ պիտաց երկրի և եզեր սպառուածին անձանաւէթ երկրի, ոչ պիտոյացեալ ջրոյ: Բայց թէ և է չուրջ զանձանաւէթ երկրաւ ծով, կամ չուրջ զանձանաւէթ ծովու երկիր, մեք, անհաս եղեալ մտածութեանց, լռեմք և զրեմք զայս միայն, զոր կոխեաց ոտն և ետես ակն մարդոյ:

Արդ՝ սկսեցուք ըստ Պապայ Ագեքսանդրացւոց երկրագրութեան, որ ըստ ինքնագիր բոլորակն կղզւոցն Պաղոմեայ Տիեզերագրութեանցն չափուց, սկսեալ յայրևել գաւառն կրկնակի է հիւսիսոյ և հարաւ: Բայց սկսանի այրևել գաւառին յանձանաւէթ երկրէ Սիենացւոցն, անցանելով ընդ Տապրաբանիա կղզոյ ստորոտն և ընդ Նիլղոս գետոյ վտակն, և ընդ ամենայն եթովպացւոյն, ըստ հարաւոյ կողմանէ թէոքիմաց լերինն, որ կոչի Աստուածոց աթոռ, ձկնկեր եթովպացիսն, յանձանաւէթ երկիր: Իսկ ովկիանոս է զկողմամբք զեփիւռոս հողմոյ: Սկսանի քան և մի մանէ զայնութիւնն, առ ձկնկեր եթիոպացիս, և 168b
թէոքիմաց լերամբք, և պատէ զարևմուտս մինչև // ի սպառ լայնութիւն չափոյ՝ դառնայ ընդ հիւսիսի յարևելս մինչև ի վաթառն մասն լայնութեան, որ է հանդէպ կարկինեան ծոցոյն Պոնտոսի առ Քեռսոնիս: Եւ անտի յառաջ՝ անձանաւէթ երկիր. և պատէ զմնացեալ մասունս հիւսիսոյ, և զարևելս, և զհարաւ և քան մասն յարևմտից՝ մինչև ցնոյն Ովկիանոս: Իսկ զաւելիսն քան զայս չափ, չէ ուրեք տեսեալ կամ ծանուցեալ, վասն այնորիկ անձանաւէթ կոչի երկիր և Ովկիանոս: Եւ է Ովկիանոս ծանաւթ նաւադնացութեամբ կղզիք վեց հանդէպ Ներքսագոյն Լիբիոյ, որ երանելեաց կղզիք կոչին: Եւ զոցա ըստ արևմտից՝ վեց կղզի այլ է: Եւ սոցա ի հիւսիսոյ են չորս կղզիք հանդէպ Մաւրիտանիա, և Նեղուցն, որ կոչի Սեհեաք, այսինքն

7 Ə զկասբիականաւն չիմ
7—8 Ə պահաց փոխ պատահաց
43 Ə Մորիտանիա

է ևբինևակ քան զևբին մղոն ունի յայնութիւն տեղւոյն, որ գնաստքար
Էլանէ յՈվկիանոսէ և ծնանի զՑունաց ծովն, որոյ յարևմտից կոյ
աչէ կղզի մի: Իսկ Ովկիանոս երթևալ ընդ հիւսիսոյ և դարձեալ ընդ
յարևելս առնէ երկու կղզիս, որ կոչին Բրխտանացւոց աշխարհք: Եւ
կղզի մի այլ, որ զՍկանդլէ անուանի, յորում Դուքք բնակ են: Եւ քան
169a դոյս կղզիս, այլ նաւադնացութիւն չիք և ոչ // հասեալ է մարդ անդ-
վառն այնորիկ կոչի անծանաւթ ծով: Մտանեն և գնաք քսան և մի
յարևմտեայ յՈվկիանոս:

Իսկ երեք ծովք զրով երկիր չուրջ է: Առաջին ծով Հնդկացին,
որ կոչի կարմիր ծով, յորմէ ծոցոյ Էլանեն Գաբսից և Արաբացւոց
ծովք: Իսկ յարևելից Սիւնացւոց աշխարհաւն, և ի հիւսիսոյ՝ Հընդ-
կաւք և Գաբսից և Արաբացովք. իսկ յարևմտից՝ Եղիպտացովք և
Եւոպացովք:

Երկրորդ ծով՝ Ցունաց, որ ծնանի յՈվկիանոսէ և լայնացեալ ձգի
մինչև Լևսորիս. եւ սահմանի՝ յարևելից Ասորւովք և Փիւնիկեցովք:
իսկ յարևելից հարաւոյ՝ Հրէաստանիւ մինչև ցեղխարաս. իսկ յարև-
մտից հիւսիսոյ՝ Մէջերկրեայք մինչև զՔաղկիդոնն, յորմէ ծոցոյ Էմեկ
Գնաւոսի ծովն և ձգի մինչև ցեղեր. իսկ հիւսիսոյ՝ եւոպի մինչև
զՍևեսիէ. իսկ հարաւոյ՝ Լիբիա մինչև ցնոյն Սևեսիէ:

Երրորդ ծովն՝ Վրկանի, որ կոչի կասրից ծով: Ձգի երկայնութիւն
նոցա ի բերանոյ Երասխայ և Կուր գետոյ՝ մինչև ցմուտս Պողխով-
մեանայ գետոյն: Եւ սահմանի յարևմտից Հայովք. իսկ յարևմտից
հիւսիսոյ՝ Ազուանովք: իսկ հիւսիսոյ՝ Սկիւթացովք. իսկ յարևելից՝
ապգան, որ կոչի Աբա Ամբաստակիք. իսկ յարևելից հարաւոյ՝ Վըր-
կան աշխարհաւն. իսկ հարաւոյ՝ Մարաւք, Գնդաւք և Դիզմովք և
Կասբիւք՝ մինչև // ի մուտս Երասխ գետոյ:

169b Նոյնպէս յերկիր բաժանեալ յերիս՝ յեւոպէ, ի Լիբիա, և յԱսիա:
եւ ունի զարևմտեան հիւսիսային կողմն Եւոպի մինչև Տանաիս
գետ. և զարևմտեան հարաւային կողմն Լիբիա մինչև ի Կարմիր ծով:
Իսկ յայսոցիկ սահմանաց յարևելակոյս հիւսիսոյ և գհարաւ՝ գԱՀկն
Ասիա ունի մինչև ցանծանաւթ երկիր, զորս որոյ մնծադոյն է քան զայլ
հաւտածս: Իսկ մէջոց աշխարհի բնակութիւն մարդկան Գողովճոս
ցերջանիկն Արաբիա ասէ, բայց ես ոչ հաւատամ, քանզի ցերջանիկն
Արաբիա ասեաւրանն ծագս երկրի կոչէ, ուստի եկն ցԱսիա
հարաւոյ: Բայց մէջ լսի, որ մի չափ հնոտիացութիւն ունի ի
ծայրեցն և ցեղերացն, և այն է երուսադէմ, որում սատուածային
դիրք վիպէն, քնակեա և բան չափուցն Գողովճայ երկայնաւտա-
պատ է յարևելս կոյս: Այլ դերիս չափս ի մի դնելով նկարագրեցուք:
Սապէս և հարաւային ուղ ունի դայ քան զհնդիսային քան

---

7 Ə չկայ փոխ չիք
10 Ə երկրորդ փոխ երեք
19 Ə ցեղր
20 Ə Լիբրի
26 Ə Մօրօք
28 Ə նուագր
34 Ə ասէ... ասեաւրանն չիմ

Պատմչական չափուն, զոր երկու ի մի եղեալ կերպագրեցուք զերկայնութիւն չափոյն. ուժմանն ամբողջ պահեցուք, վասն զի նեղ է, և զհարիւր կրկնեցուք. և լինի չիսուն, այնպէս նման գրեցուք: Նոյն գունակ և բուռ հարաւոյ այրեցական դաւառին կրկնեցուք զուժ-
170a քին՝ չորս, և բերէ սուտրատպէս բուռ նմանու // Քեան Պատմչական երկրագրութեանց:

Եւ արդ՝ սրովհետև բովանդակեցաք զհասարակութիւնն, այսուհետև սկսեցուք պատմել աշխարհ աշխարհ առանձինն ըստ զրոյց զեպագրից Տեղագրութեանց Պատրիարքութեան, սկիզբն արարիալ յԱրեմանայ Ոսկեհանոսէ, ի Սպանիա աշխարհէ:

ԱՍՏԱՆԱՒՈՐ ԱՇԽԱՐՀ ԵՒՐՈՊԻԱՑ ԵՐԿՈՏԱՍԱՆ

Առաջին՝ Սպանիա երեքանկիւնի ինն ձեռ կալով ի մէջ ծովուց արևմտից կղզի, սահմանի յարեւմտից և ի հիւսիսոյ Ոսկեհանոսէ, իսկ յարևելից՝ Պիւռենէ լերամբ. իսկ ի հարաւոյ՝ Ծունաց ծովու: Բաժանի նա փոքր աշխարհս երիս, որք ունին զաւառս բազումս և զքաղաքս, որս անուամբ յիշատակել աշխատութիւն անշահ համարեցաք: Եւ ո՛չ միայն զդաւառս և զքաղաքս՝ այլ խորհեցաք միայն զերկ զերկինն անուանիս և զգետս հզաւրս և զքաղաքս հոյակապս: Եւ թէ այլ ինչ նշանաւոր՝ ինդրով ի բաց զթիւս և զչափս և զանձրամանարար պատմութիւնս:

Երկրորդ՝ Բրետանացւոցն է, որ ևն երկու կղզիք ի հիւսիսային Ոսկեհանոսէ, ի վերոյ կոչմանէ Սպանիոյ: Եւ անուն արևմտեան կղզոյն Իւտրատնիա. և է զարեհատաձև հզիդիէն, յորում դնեաք հզաւրք վիշտասան և ապրք բազումք: Իսկ անուն արևելեան // կղզոյն Ա-
170b ղաւիոն, որ է մեծ քան զնա: Եւ է ապրեալճև բազմաճիւղք, յորում դնեաք հզաւրք քսան և հինգ և յոյժ մեծատաւ անուամբ: Եւ չուրջ կղզեաւն մանունք կղզիք քառասուն և մի. և Թուղիս մեծ կղզի:

Երրորդ՝ Գաղիոս է, յարևելից կալով Սպանիոյ: Եւ սահմանի ի հիւսիսոյ և յարեւմտից Ոսկեհանոսէ. իսկ ի հարաւոյ և յարևելից՝ Ծունաց ծովուն: Եւ բաժանի Գաղիոս յաշխարհս չորս, յորում են լերունք մեծամեծք երկուս, զնոք հզաւրք քսան և իննն, և կղզիք չուրջ չորեքտասան: Ունի և քաղաքս և ապրս բազումս: Ապրն վիրանդ լինի և ի նմա. և հզաւրս գոմէշ սպիտակ և սպանող մարդոյ:

Զորրորդ՝ Գերմանացւոցն է, յելից կալով Գաղիոյ, առ հիւսիսային Ոսկեհանոսէ մինչև զՄարմատացւոց լերունս և ցԴանուբ գետն: Ունի Գերմանիա ապրս հինգ, յորոց մի՝ Գուէք: Ունի և լերունս անուանիս

---

2 Ə զի չիՀ
7 Ə արով փոխ որովհետև
7 Ə բովանդակեցաք գհասաքակաթաւոյթ-քիւնն չիՀ
8 Ə զաքաղարս փոխ աշխարհս
12 Ə Առաջին չիՀ
13 Ə մի փոխ իմն
14 Ə Գաբիենա
17 Ə միայն չիՀ
19 Ə բազմապաւ փոխ զմանրամասնաբար
23 Ə Նեղրաճնիա
27 Ə կղզիս
33 Ə մարդոյ չիՀ
38 Ə գուեգք

երթս: Ունի զեռս հզաւրս մեսասան և կղզիս լինն: Ունի անառատ
չորս՝ յոյժ մեծածառս: Ունի և երկաթկարասիթիւնս:

Հինգերորդ՝ Դաղմատիա է, յարևելից Գաղիոսի և առ երբ Գերմանիոյ: Եւ սահմանի· յարևելից Դանուբ գետոյ ակամբքն, իսկ ի հիւսիսոյ յարևելից նոյն Դանդոյ գաբձոլքն· իսկ ի հարաւոյ Ցունիոն ծոցաւն: Եւ ունի Դաղմատիա աշխարհս վեց, և քաղաքս և գաւառս բազումս: Ունի և լերունս վեց, և զեռս քան և կղզիս հինգ: Եւ լինի ի Դաղմատիոյ զազան մի որպէս եղն մեծ, բռնոս անուն, որ զիրն ձգէ որսորդացն և սպրէ:

171a // Վեցերորդ՝ Իտալիա է, յարևելից Գաղիոյ և առ երբ Դաղմատիոյ՝ ի հարաւոյ կուսէ: Եւ սահմանի· ըստ արևմտից և հիւսիսոյ Ապենիացովքն և Ոիւէ լերամբքն· իսկ ի հիւսիսոյ և յարևելից Ցունականն և Ադրիական խորշիւն· իսկ ի հարաւոյ Տիւռենական պիղադոսիւն: Եւ ունի Իտալիա աշխարհս վեց, և քաղաքս, և գաւառս բազումս: Ունի լերունս և զեռս վիշտասան, և կղզիս եւթնևտասն, յորոց մինն՝ Գոնդիա է, ուսուի՝ Պիղատոն: Ունի և մայրաքաղաքս՝ զհռոյակատն Ռաւենն և պմեծն Հռոմ: Բայց ի Իտալիա համարք և այլ աշխարհ մի կաւբսիկ անուն՝ ի Սկիւռնիայ կղզոյն՝ չորս հարիւր մղոնաւս չրջապատեալ, յորում գաւառք երեքտասան, և զեռք վեց, և մի ոսկի անուն լեառն, ուր ոսկի և արծաթին հատանի, երկրաւսակ ծներկ:

Եւթներորդ՝ Սատդոնիա է, մեծ կղզի հուսք կալով ընդ Ծովիսս կղզին քան հարաւ կոյս երկայն ձևով՝ ի հիւսիսոյ ի հարաւ կոյս: Եւ ունի զեռս հինգ, և լերունս չժաքս, և ամուր տեղիս, յորում քաղաքս լինն, և գաւառս քան· մանր կղզիք՝ լինն: Եւ չրջապատութիւն Սարդոնիայի՝ լինն հարիւր ութսուն:

Ութերորդ՝ Սիկիլիա է, մեծ կղզի, յարևելից կալով Սարդոնիոյ կղզոյն: Եւ է Սարդոնիա երկքանկիւնի ձևով ծայրէ ի ծայր հարիւր մղոն, յորում գաւառք հինգ, քաղաքք լինն, զեռք լիններսասան, կղզիք վիշտասան, լիրու·//նս երկուս՝ Պաւթինոս, յորմէ զեռք բղխեն և
171b բաւականս, որ կատարն հանապազ հրով առչորի: Եւ է Սիկիլիա յոյժ արդաւանդ:

Իններորդ՝ Սարմատացւոց հասարակն է, յարևելից կալով Գերմանացւոց՝ առ հիւսիսային Ովկիանոսիս մինչև յանծանաւթ երկիր և ցմոպալա լեառն, յորմէ Եւրոպ Տանայիս զետն: Եւ ունի Սարմատիա աշխարհս վեցքունս՝ ի քրիստոնէից գիտաւն ցամաք կղզի և ի հեթանոսաց բազումս: Ունի և զլերունս եւթն, և զետս երեքտասան, և մօքր լիճ մի, և կղզիս երկուս: Ունի և բազինս երկուս, մին կոչի Ասկանդրուս և միւսն՝ Կեղարուս:

Տասներորդ՝ Թրակացւոց աշխարհն յարևելից կալով Դաղմատիոյ: Եւ ունի Թրակիայ մօքր աշխարհս եւթն, մի մեծ, յորում են Սկղտունեիացւոց ազգն քան և հինգ, որոց մօխանակ մտին գումքն: Ունի և

---

1 Ե Ունի զետս... կղզիս լինն չիմ
6 Ե քաղաքս... լերունս վեց չիմ
8 Ե և փոխ որ
11—12 Ե Ապիտցովքն
18 Ե Կաւսիկ
34 Ե Դանդոյ փոխ Տանայիս
35 Ե Իրմնէից փոխ ի քրիստոնէից
41 Ե գումքն

լերինս և կղզիս և լիճս, և քաղաքամայր վերջանիկն Կոստանդինուպաւլիս:

Մեւտոսանեւրորդ՝ Մակեդոնիա<է>, յելից կալով Յունական պետդոսին, առ երի Դազմատիոյ և Թրակիոյ՝ ի հարաւ Թոզլով զեղջաց:
372a Եւ ունի Մակեդոնիա լերինս վեց, և դետս տասն, և դաւառս երեսքսան, քաղաքս վեչտասան, ծովս վեց, և կղզիս // չորս: Եւ լինի ի Մակեդոնիա մարմարիոն կանաչ սպիտակախայտ:

Երկոտասաներորդ՝ Եղլադա է, առ երի կալով Մակեդոնիոյ ի մէջ պետդոսից: Եւ ունի եղլադա փոքր աշխարհս վեց՝ զԵպիրոս, զՔեա, զԱատիկէ, զերկու տպատաժ և զկրետ մեծ կղզի և զՊեղոպոնեոս ցամաք կղզիս: Ունի և լերունս, և դետս, և դաւառս, և քաղաքս և կղզիս բազումս յոյժ: Ունի և մեհեանս երիս՝ զԻւռիա, և զԱրտեմիա և զՊոսիդինոս: Եւ ունի մայրաքաղաք հոյակապն զԱքէոն: Ունի ջուր ի կղզոյն զՄիւռտոյոյ, որ անպատճառ այր և անդր հոսի, ուր խոթասոյդ եդև Աբիսոտոէլ:

ԱՇԽԱՐՀ ԼԻԲԻԱ ՈՒԹ

Առաջին՝ Մաւրետանիա Տինգիտանիա է, որ տարածի ի Սեմտոյ, առ հարաւ կոյս, առ Արևմտեայ ովկիանոսիս: Եւ ունի Մաւրետանիայս լերունս վեց և դետս վեչտասան, աղս վեչտասան և Պիւռն Պոնդիոն, որ է հրաբոյն դաշտ:

Երկրորդ՝ Մաւրետանիա է Կեստոնիսեան, յելից կալով Տինգետանեոյ, տարածի ի հարաւոյ կոյս, առ ի չեզ զելիւք: Եւ դետս ունի Եւթենեւտան և փոքրալիճս երիս, և լերինս հինգ, քաղաքս բազումս, և դաւառս քան և հինգ և պղնձիղողանոցս երկրին: Լինին այսոքս և ընտիր կինաբառիս, այսինքն // զեղ կարմիր:
373b

Երրորդ՝ Ափրիկէ է, յելից կալով Մաւրետանիոյ, առ ծովիզերբն: Եւ բաժանի Ափրիկէ յերկուս աշխարհս և մի այլ առանձնական, որ Տափարաւիան անուանի: Եւ ունի Ափրիկէ լերունս ութ, դետս ութեւտասան, դաւառս քառասուն և մի, լիճս ութ, ծովս հինգ, կղզիս վեչտասան, և քաղաքս բազումս. և կարկիդոնիա մայր քաղաքաց: Լինի և յԱփրիկէ բանճար ինչ գետաստս անուն, զոր երեք ուտէ ոչ՝ զհայրենեսն մոռանայ: Լինի անդ և կարմիր յակուռդ: Լինի անդ և սոխ, բայս վախուկ ի ծովս, որ երեսք յարև և յստղ՝ կարծրացեալ քարանայ:

Զորրորդ՝ Կիւռենական, որ է Պաւնդապաւլիս, յելից կալով Ափրիկոյ, յերի ծովիզերբ: Ունի դաւառս մետասան և դետս երիս, և լիճ մի, և կղզիս երկուս, քաղաքս բազումս, և Հերակլեան լերունս, և զանազանաբեր երկիրն, և տեղիս ինչ նորաբերդ զաքանուտս, և զերկ կրնական, պարտէզան և քարայրս Դակենիկացոցն:

---

8 Ə Մակեդոնիա
10 Ə զՊեղոպոնէս
30 զԻռիա
10 զկրետ չիմ
14 Ə այրս փոխ այր
17 Ə Տինգանիա (ամենուրեմ այսպես)
21 Ə Կեստոնիսեան

Հինգերորդ՝ Մարմաւական է Լիբի և ամենայն եղիպտոս, յելից կալով հիւսիսական աշխարհին, առ Լիբ Ծովեզերն արեմտեայ ընդ երկճղին Կաբմիր ծովուն: Եւ ունի եգիպտոս լերինս երկոտասան և գուբս երկուս չինաւածոյս և լիճս երիս ինքնեզս, և երիս լիճս այլ
5 զոր Նեղոսի վտակքն առնեն: Եւ գետս ունի դնեզոս, որ է Գհհան
173a Ունի և գետս քառասուն և մի, // և քաղաքս բազումս և մայրաքաղաք զմեծն Ադեքսանդրիա: Ունի և կղզիս Յունաց ծովուն մեառասան, և է Կաբմիր ծովուն երիս: Ունի և կղզիս գետակուս և պանտձրև. երկիր:

10 Վեցերորդ՝ ենտոս Լիբի, որ քարտմանի Ներ(ք)ապոյն եմիսպիա, յելից կալով Յարեմտեայ ծովուն Ովկիանոսի, առ այլեալ գառեան: Եւ ունի ենտոս Լիբի լերունս ութ, եւ գետս քան եւ մի, լիճս վեց, եւ կղզիս երեքտասան: Եւ ճարակին դենտոս Լիբիա ոզոս վիշտասան, ածեալ եւ բաժանեալ յետ աշտարակին: Եւ են բնակիչք աչխարհն աստեղիկ սեաւք, եւ ձկնակերք, եւ մարախակերք· որ են գլխաւոր ազգք՝ Նատապին, վուն, քաւիմաքան, կըրնատապին եւ այլ բազումք: Լինին եւ թղուկ(ք) մատ է Յովկիանոս Սալատակ լերինն: Անցանեն ընդ Լիբի եւ ընդեղջիւք գազանք Յովկիանոսէ է Նիլոս, ուր կոկոդրիլոս գազանն անցանեն ընդ Լիբի եւ այլ գազանք, որ կոչին ափինդր, մարդակերք են եւ գինեսէրք:

20 Եւթներորդ՝ Վերին եմիսպիա է, յելից կալով ենտոս Լիբիոյ եւ յերի եգիպտոսէ առ կարմիր ծովուն, Արաբացւոց ծովուն, անցանելով գայրեալ գառեան հարաւակոյս առ Նեղբսապոն եմիսպացիովք ցնոյն սահմանէ ենտոս Լիբի: Եւ ունի եմիսպիաս այս փոքր աչխարհս երիս՝ դիարբառնա, եւ գնգանիա եւ գՏրոգլոդիտիկին եւ գառեան ոզոյզ երեսուն եւ վեց: Ունի գետս երիս, եւ լերունս տասն: Ունի եւ կղզիս յԱրաբացւոց ծովին քան եւ եւթն: Ունի եւ գմարերս երկիր եւ խնկաբերս եւ գկինամոնաբեր գառեան:

173b //Ութերորդ՝ Ներքին եմիսպիա է, որ սկսանի յԱրեմտեական անծանաւթ երկրէ՝ յերի կալով Ովկիանոս եւ ենտոս Լիբիոյ: Ի հարաւոյ
30 սահմանի անծանաւթ երկրաւն, առ որով բնակեալ են երկրագործքն եմիսպացիք· ի հարաւոյն կողմանէ յայրեալ գառեան մերկ վիշտասմարդք: Եւ յերի նոցա ըստ հիւսիսոյ, առ Ովկիանոսիս, Զինակիս եմիսպացիք, յորում կենդանի ինչ առյոս անուն՝ աչխարանման երկակենցաղ եւ ձկնակեր: Առ որով Սմակեանք եմիսպացիք, յորում
35 առեւծաչուն գազանն: Որոյ ըստ հիւսիսոյ փոքրեղջերք եմիսպացիք, յորում կենդանի ինչ նման գանուզոտ մարդամարդս եւ անուշահոտ: Առ որով զեռնկէ եւ գեռմոնայք, յորում քաղծասկր եւ մարդամարդք եւ ընծուղաք: Որոց ի հարաւոյ մինչեւ ցնիլոս աչխարհն մի եմիսպացոց, յորում փիղք սպիտակք, եւ կղջիւրակնջիւք եւ վագերք: Որոց
40 արեւելից կողմունք՝ յորում վագրածիք, եւ այծամարդք եւ ինձք գիշեզկահասյուզք: Եւ սոցա ի հարաւոյ աչխարհ մի առ անծանաւթ

---

8 Յ գանանձն
9 Յ ենտոս
10 Յ քաբքմանէ
24 Յ Տոլոդիտիկն

երկրաւ, յորում պատան ինչ կանացն ունելով պլուխ եւ ձեռս, ապա
174a անձն // չորքոտանի պատանի: Այլ մարդակերպ պատան ինչ՝ մերկ, չանգինճիթք, եւ մեծամանդք, ոտիւրք որպէս առիւծակապիկք: Որոց
ելից բարձրապատառճուանք եմոպացիք, եւ այլք մինչեւ ցկուանի լեառն,
5 յորում լինի քաւչք սպիտակք, դաւարաւորք եւ բեռնաւորք: Որոց յելից կուսք են պարասացիք: Եւ ի ներքոյ սոցա՝ մարդակեր եմոպացիք,
յորում պատան ինչ հրաշանչ վարպանման: Եւ ապամնդաւ պատան,
որ նման կոմղից է, անցանէ ընդ հուր եւ չիջուցանէ:

ԱՇԽԱՐՀԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱՍԻԱՑՒՈՑ ՔԱՌԱՍՈՒՆ ԵՒ ՉՈՐՍ

10 Առաջին բաժին Ասիա է: Եւ ունի Ասիա կողմունս կողմունս: Եւ
նաեւ կոչումն Մէջերկրեայս, որք մտանեն ի մէջ Ցունաց ծովուն եւ
Պանտոսի:

Առաջին՝ Բիւթանիա է, յելից կալով Քաղկեդոնի ջաղաքին կոստանդնուպոլսի: Եւ ունի Բիւթանիա լերինս, եւ դետս վեց, եւ
լիճս մի, եւ կղզիս: Ունի եւ մայրաքաղաքս երիս՝ զնիկիա, զՔաղկեդոն, զնիկոմիդիա, որք ունին ընդ ինքեանս քաղաքս երիսբառասուն եւ
15 վեղաքաղաքս ծովեզերեայնս եւ վաճառատեղիս: Լինի ի Բիւթանիա
հոդ սպիտակ, որ մանր ապակեայ եւ ցանելով ի վերայ ցորենոյ ի
քանդուկս ճիճի չուտէ:

174b Երկրորդ՝ Միւսիա է, որ կոչի եղեարնատուս, առ երի կալով Բիւ-
20 թանիոյ: Եւ ունի Միւսիա լերինս երիս, դետս երկուս, կղզիս երկուս,
քաղաքս քառասուն եւ մի, եւ մայրաքաղաքս Ծովեզերեայ դիւրդիկոն,
յորում տաճարն է Աստուծոյ անուանեալ Հրաշից:

Երրորդն՝ Ասիա առանձնակ է, յերկի կալով Միւսիոյ, առ ծովուն: Եւ ունի Ասիա փոքր աչխարհս չորս՝ զԻւղիա, զԵւոդիա,
25 զՊեռնա, զԿաւիա: Ունի Ասիա լերինս հինգ, եղիս ոստս, դետս հինգ,
քաղաքս հնգետասան, մայրաքաղաքն զԵփեսոս, եւ այլ եւս՝ վեց: Լինի
Ասիա մազդրի խիժ ի ծառոց:

Չորրորդ՝ Լուսիա է, յելից կալով Ասիոյ: Ունի Լուսիա լերունս
եղիսս, դետս երիս, կղզիս հինգ, քաղաքս երիս եւ մայրաքաղաքն
30 Զմիւռնիա: Եւ լինի ի Լուսիա խունկ, զիւրին, եւ արաւէ՝ ի ծառոյ
ծորելոյ որպէս զխիժ լոյծ, որպէս մեղր կամ որպէս մրուր:

Հինգերորդ՝ Փռիւգիա է, յելից կալով Աւանձնակ Ասիոյ, յերի
Լուսիոյ: Եւ ունի յինգեան Փռիւգիա աչխարհս Պիսիդիա, որոյ
մայրաքաղաքն՝ Անտիոք եւ այլ քաղաքք քան եւ վեց, ուր ասեն
35 զինեալ տապանն Նոյի, մայրաքաղաք Լաւոդիկիա, եւ այլ քաղաքս
քառասուն: Եւ աչխարհս Մաղասատիա, որոյ մայրաքաղաք Իգիկիա
եւ այլ քաղաքք երեսուն: Եւ ունի Փռիւգիա լեառն Դիդոն, // եւ զեւս-
175a հինգ, եւ լիճս չորեքտասան եւ գաչտս մեծամեծս:

---

7 Ց աչբաչունչ
8 Ց կոպից է փոխ կոմղից է
12 Ց Բիւրգինիա փոխ Բիւթանիա
13 Ց վեց չիմ
14 Ց մի չիմ
15 Ց ոսկին չիմ
25 Ց եպեր փոխ երեքտասան
16 Ց ի չիմ
21 Ց ծովեզերեայս
21 Ց դիդոդիկոն
26 Ց մեծ փոխ հնգետասան
27 Ց խիժ փոխ խիժ
30 Ց միմուռիա

Վեցերորդ՝ Ոռոխա է, յելից կալով Բիւթանիոյ եւ առ երի փոխադիոյ մինչեւ ցՈռնդոսի ծով: Եւ ունի Ոռոխա մայրաքաղաք կդաւիդիպալիս, ընդ որս այլ քաղաքս հինգ: Եւ դնա ունի զՈռոխենոս զերկքարմատեան:

Եւթներորդ՝ Պափղագոնիա է, յելից կալով Ոռոխա աշխարհին եւ առ երի ծովուն Պոնտոսի: Ունի զնոս երկուս, մայրաքաղաք զԴերմանիապալիս, որ բերդն Գանդրեայ: Ունի եւ այլ քաղաքս հինգ, եւ բերդս մեռասան եւ գաւառս վաթսուն եւ մի:

Ութերորդ՝ Գաղատիա Առաջին է, յելից կալով Փռիւգիոյ եւ առ երի Պափղագոնիոյ: Եւ լեառն ունի զերկրորդն Դիդիմոս: Եւ գնոս զնոյն, որք յառաջասացեալ աշխարհս Թաւիին:

Իններորդ՝ Գաղատիա Երկրորդ է, յելից կալով Փռիւգիոյ եւ առ երի առաջին Գաղատիոյ մինչեւ ցՊանդիւլիա: Ունի լերինս եւ գնոս անուանս, որ յառաջասացեալ գնոքն անկանէին եւ որք զլճա առնեն:

Տասներորդ՝ Պանդիւլիա է, յելից կալով Լիւկիոյ եւ առ երի Գաղատիոյ: Ունի յինքեան փոքունս աշխարհս հինգ, եւ լեառն մի, գնոս 175b չորս, կղզիս երկուս, եւ քաղաքս քառասի: // Լինի ի նմա խունկ ատիեբակի Թիոյ միոյ ի կերուածէ ճճոյ:

Մեռասաներորդ՝ Իսաւրիա է, յելից կալով Պանդիւլիոյ, առ երի ծովուն հանդէպ կիպրոս կղզոյ: Եւ ունի լեառն զՏաւրոս, եւ գնոս Ոռիմակոդոս. ի նմա մայրաքաղաք Սելեւկիա, եւ այլ քաղաքս քառն եւ հինգ: Եւ լինի յաշխարհս այս խունկ ատիեբակ, կուճաբա, զոմփեա, կալամոս, ամիներքեան ի ծառոյ ծորելոյ՝ ի ճճոյ միոյ կերուածոյ:

Երկոտասաներորդ՝ Լիկայոնիա է, յելից կալով Գաղատիոյ եւ առ երի Իսաւրիոյ, ունելով զտարածումն իւր ի դաշտս ընդարձակս, եւ լերինս, եւ գնոյն գնոս եւ լիճս:

Երեքտասաներորդ՝ Կապադովկիա Երկրորդ է, յելից կալով զգաղատիոյ և առ երի Լիկայոնիոյ, ունելով մանուսս լերինս եւ գնոս. եւ յաշխարհին տարածեալ ի դաշտս ընդարձակս:

Զորեքտասաներորդ՝ Լիւտոդոռոս է, յելից կալով Պափղագոնիոյ եւ առ երի Կապադովկիոյ ծովու: Ունի եւ լերինս փոքունս եւ բազումս, եւ գնոս հզաւրս զիւռինս, եւ այլ մանուսս:

Հինգտասաներորդ՝ Պոնտոս Պոլեմոնական է, յելից Պոնտոսի եւ առ երի Պոնտոսի ծովու: Ունի լերինս փոքունս եւ դժուարաւայրս, եւ 6 35 գնոս զԹոմոդոռոսն, եւ մանուսս:

Վեցտասաներորդ՝ Կապադովկիա Առաջին է, յելից կալով Երկրորդ 176a Կապադովկիոյ, առ երի Պեղոմենական Պոնտոսին, որ ունի լեա// ռն զԱնտիտաւրոս, եւ այլ փոքունս, եւ գնոս զմելաս եւ այլ զաղիս է:

Եւթեւտասաներորդ՝ Կիլիկիա, յերի Առաջին եւ Երկրորդ Կապադոկիոյ, յելից կալով Դիկոնիոյ եւ Իսաւրիոյ: Լերինս ունի զՏաւրոս, եւ

---

1 Ə Մռոխա
3 Ə ընդ որով փոխ ընդ որս
10 Ə գերորդ Իսիմոս փոխ Դիդիմոս
12 Ə Դամմասիա փոխ Գազատիա
19 Ə Իսաւրիա
20 Ə Կիւռոս փոխ Կիպրոս
21 Ə ի նմա... և այլ չիմ
25 Ə Կապակ (?) Սաւռիոյ փոխ Սաւռիոյ
26 Ə և լերինս... լիճս չիմ
27 Ə Տասներեքերորդ ամբողջ հատվածը բացակայում էր ձեռագրում, լրացրել ենք W-ից:
33 Ə զնիւռնիս փոխ զիւռնիս
35 Ə մասուիս փոխ մանուիս

դեաս վեց, եւ մայրաքաղաքս երկուս՝ դՏարսոն եւ զԱնաբզաբա. եւ այլ քաղաքս բազումս, եւ բերդս, եւ գրունս երկուս՝ ելանելոյ Առաքեաց: Եւ Կիլիկիա է ամենաբեր հանդոյն երկրին Ցորդանանոյ:

Ոլթեւտանեւորդ՝ Կիպրոս կղզի է, յելից կալով Պանֆիւլական պաղեդոսին, առ երկ Խաւռոյ եւ Կիւլիկիոյ: Եւ ունի Կիպրոս լեառն սՕրմիմպոս, եւ դեաս երիս: Լինի ի նմա լառատ՝ ի ցողոյ անկեալ դեառոյ կռոսի ի Թաւիւրն զվարդս, եւ մաւրուա քաւչից: Եւ ունի Կիպրոս զաահմանս իւր ի յերկարն մասունս երիս եւ մասն մի, իսկ լայնն՝ մասն մի:

Ինննեւտանեւորդ՝ Հայք են, յելից կալով Լիկիոյ, առ Տաւրոս լերինն: Եւ ունի լերինս երիս, եւ դեաս երիս, եւ գրունս երկուս՝ ելանելով յԱառուց:

Քսաներորդ՝ Առաջին Հայք են, յելից կալով Կապադովկիոյ, առ
1766 երկրորդ Հայոց: Եւ սահմանի յելից Եփրատու. եւ լեառն// ունի
Ամպկնոս, եւ դեաս զԱլիւս եւ այլ մանունս:

Քսան եւ մեներորդ՝ Երկրորդ Հայք են, որ կայ յելից Կապադովկիոյ. եւ երկայն տաբածի մինչեւ յԵփրատ: Եւ ունի այլ դեաս երկուս, եւ լերինս բազումս եւ մեծամեծս:

Քսան եւ երկուերորդ՝ Պոնտոս Կապադովկիա է, յելից կալով Պոնտոսի Պոնդոսի, առ ի ծովուն ցՄոսքական լերունս, որ բաժանեն զնա եւ զնդ Մեծ Հայս: Ունի լերինս երեք, եւ դեաս չորս:

Ահա կատարեցաւ ի Միջերկրայէս կոչկցեալ:

Քսան եւ երեքերորդ՝ Սարմատացւոց աշխարհն հասարակն է, որ բաժանեալ է արեւելեան ծայրիւն Ռիպիոս լերամբ եւ Տանայիս գետով եւ Միւռիս ծովակաւս. եւ անտի զնդ Կովկասացին լերինն՝ առ Վրաց եւ Աղուանից՝ մինչեւ ցկասբից ծովն: Եւ ունի Սարմատիա լերունս զՇանթայիսն եւ զՔիսկանն, եւ այլ լերինս եւ դեաս բազումս, եւ զեւթանասնեւոտակիսանն Աթել, յորում ամբանայ ազգն Բասլաց: Եւ քնակին ի Սարմատիա ազգք բազումք, որք են այսոքիկ. Ծազիրք, Բուխք, Բարսիլք, Աղչեղք, Ասիսաղք, Թաղաւորական Սարմատք. Զխակերք, Նախճամատակիանք, ՈրՉյակերք, Սիսիկացիք, Միթռիկացիք, Սմաղոնք, Ալանք, Խերուրք, Քուգիւրք, Սիյիմք, Արդաւատք, //Մարդոյք, Թակոյիք, Արզողք, Գամանք, Փինճք, Դուտղք, Ծոնք, Ասիւրք Ծանաւրք՝ յորում Ալանաց դուռն, եւ Մինճին դուռն, Թուիք, Ծուիք, Քիսք, Մարդակերք, Ցիսաւտք, Գուդամակարք, Դուխցուկք, Դիզոյք, Ղևկք, Տալպասուանք, Ադուտականք, Խենուկք, Շիպղք, Ճիղաք, Ձեղոյք, Կասբք, Փուխք, Շրուանք, Ծարանք, Թաւտապարտաք, Հնճմատակք, Իժմախք, Փասխ, Քոսխ, Փոքրոնակ, Բաքանք, Մագուլիք, մինչեւ ցկասբից ծովն՝ յորս բազումն կովկասու հալի, ուր ածեալ է պսպրխան Դարբանդայ՝ աշտարակ յհնոյն՝ ի ծովուն կացուցեալ:

3 Ə ի կիլիկա փոխ և կիլիկիա է
6 Ə Ղանգանան փոխ լաղան
9 Ə մանն մի փոխ մասն մի
11 Ə եւ ունի չիմ
18 W մեծամեծս քսան և երկու
24 Ə Ուպիա փոխ Թիպիա
29 Ə որք են այսոքիկ չիմ
31 Ə Միթռիկացիք չիմ
36 Ə Դիզոյք չիմ
38 Ə Ղեղայք, Կասբք չիմ
40 Ə Կոկոսա փոխ Կովկասայ

Խակ ի հիւսիսոյ նորա՝ Հանձ. եւ քաղաք նոցա Վաստաչան, եւ այլք
ընդ նմա. եւ թագաւորն հիւսիսոյ է հակառակ՝ որ է աջր կապարաց, և
դշխոյն քաղուհի է, Աթոռնն, որ է կին հակառակ ի բարեյաց ար-
քին:

Բաան եւ չորեքտրոյ՝ կողքիս է, այսինքն եգեր, յերից կալով
Պոնտոս ծովու, առ երի Սարմատաց, առ Վրաց եւ մեծ Հայովք. եւ
ունի եգեր փոքր աշխարհս չորս՝ զՄասնեացիսն, զԵպռեւիկիս, զՄոզիս,
զՃանիս, որք են Ցապտիք: Ունի յերկիս բազում, եւ գետս, եւ գաւա-
ռս, եւ քաղաքս, եւ բերդս, եւ զեղաքաղաքս եւ վաճառատեղիս:

Բաան եւ հինգերտրոյ՝ Վեհիս է, այսինքն Վիրք, յերից կալով
177b եգեր, առ երի Սարմա//տաց, առ կուկասու մինչեւ ցԱզգաստանից սահ-
մանն, եւ Հայոյ սահմանն, առ կուր գետով: Եւ գաւառք են ի Վիրս
այսոքիկ. Կաղաղէք, Աբռատհանք, Շաւշեթ, Զաւախք, Սամցխէ, Աճա-
րա, Թորգով, Աքիսխ, Տաոնեցիս, Մանգլեայ փոր, Բուհէ փոր, Բաղ-
նա փոր, Թռևղք, Կանգարք, Տաշիր, եւ Աչառ, եւ Գուան, Երզնկս,
Բուղդիճ, Կաուխիս, Սոսխուժէթ, Խանձիս, Ճիբաս, Զամ, Բազգա-
լեթ, Կխուռեթ, Երցոյ, Նեկի, Թիանեթ, Ծուխս, Քեթ, Զեղէթ, Վեղեա-
ցիխուռեղդա, Շուշք, Պարսատր, Ծորախոր, Զորսիխոր եւ քաղաք
Վրաց Տփղիսք, Սամշուղէ, Մծխեթի, ուր սուրբ խաչն է: Ունի եւ
բերդս եւ գետս յի ձկամբք:

Բաան եւ վիցերտրոյ՝ Աղուանիս է, այսինքն Ադուանք, յերից կալով
Վրաց առ երի Սարմատաց առ կուկասու մինչեւ ի Կասբից ծովն եւ
ցՀայոյ սահմանն առ կուր գետով: Եւ ունի Ադուանք գաշտս արգա-
ւանդս, եւ գետս բազումս, եւ եղեգունս հաւասր, եւ քաղաքս, եւ բեր-
դս, եւ զեղաքաղաքս: Եւ գաւառք են այսոքիկ. Եվանի, Բեխ, Քամբե-
ճան, Հաղմազ, Շաբէ, Գեղաւու, Ոստան, Հարանդ, Իմաթ, Պանան,
Բազաց գաշտ, Իրազկան. եւ այլ գաւառք, զոր ի Հայոց հանեալ է. Շա-
178a կաշէն, Գարգմար, //Քուռատխուռնես, Կողբ, Ազուէ, Թուչքաստակ, Թա-
ռոտաստակ, Ռոտապատակ, Մեծ Կուանք, Մեծ Իրանք, Գիանք, Հարճլանք,
Գաձանք, Մոխանք, Վակունիք, Փոքր Հարանդ, Սխտիկան, Ռոտաս-
տակ, Բերձոր, Այսոս մինչեւ ի խառնումն Երասխայ ի Կուր գետս:

Բաան եւ եւթներտրոյ՝ Մեծ Հայք են, յերից կալով Կասպկիոյ
եւ Փոքր Հայոց, առ Եփրատ գետով, մերձ Տարօն լեռն, որ բաժա-
նէ զնա ի Միջագետաց: Եւ ի հարաւոյ սահմանի Աղձնեաստանէ եւ
դառնայ առ Աբրպատականէն ընդ Մարս մինչեւ ի ժուռս Երասխայ
եւ կառնէ ծով. իսկ ըստ հարաւոյ առ երի կալով Ադուանից եւ Վրաց
եւ կառնէ ծով. իսկ ըստ հարաւոյ առ երի կալով Ադուանից եւ Վրաց
եւ Կասբից

Վասպուրական, Սիւնիք, Արցախ, Փայտակարան, Ուտիացիք, Գուգարք, Տայք, Այրարատ: Արդ կամիմ զդուստ մանրամասնաբար պատմել, թէ եւ ոտիւք ինչ աշխատիցեմ ի գիր եւ ի քարտէզ:

1685 Արդ ունին բարձր Հայք դաւառս բնն. Դարանաղի, Առիւ,// 5 Մզուր, Եկեղեաց, Մանանաղի, Դերջան, Սպեր, Շատախմբ, Կաբին: Եւ քան անուանդ, որդաբեր բարձր քան զամենայն երկիր, քանզի ի չորս կողմանս տձակ է: Գետս ունի, եւ լերանս, եւ երկս բազումս, եւ հաւս պիտանիս, եւ ջերմուկս, եւ ագս, եւ գայլ պարբառութիւնս, եւ քաղաք գիարնոյն:

10 Երկրորդ՝ Զորրորդ Հայք լերկ կայ Բաբձր Հայոց. եւ դաւառք են ի նմա ութ. Խորձեան, Հաշտեանք, Պաղնատուն, Բաղահովիան, Ծոփք, Անձիթիք, Գարիք, Գեղիք: Եւ ունի Զորրորդ Հայք բերդս, եւ գետս, եւ լերինս եւ բերդիկ: Ունի եւ երիս, եւ հաւս, եւ ձկունս, եւ ի գաղանաց՝ գաւեժ:

15 Երրորդ՝ Աղձնիս առ Տիգրիս գետով կայ. եւ դաւառս ունի տասն. ԶԱրդն, գՆերկերտ, գԲեզ, գԳեղթիկ, գՏաւսիկ, Սադաս, Վանայ ձոր, գԱնբհելիս, գԳղկղ, գԱարնոյ ձոր, գԱանասունս: Ունի նաեւ եւ երիսք, տուսկ եւ զղձոր, եւ հաւ՝ զդեղհուկ:

Զորրորդ՝ Տարօնեւրան յերից կայ Զորրորդ Հայոց: Դաւառք են 20 նորա վեցտասան. Խոյք, Ասպահունիք, Տաքաւն, Արշամունիք, Մարգաղէ, Դասատարաւորք, Մուրատճառուկ, Դալաս, Հաբք, Վարաժնունիք, Բզնունիք, Երնեաբք, Ազիովիտ, Ապահունիք, Կոբ, Խոբխորունիք: Ունի եւ ծովն Բզնունեաց երկայն հարեւր մղոն եւ ի լայն՝ վեթ-179a սուն: Ունի եւ գպղպեն, եւ մեղր եւ մա// չիամիրկ եւ պիտակ, եւ եր- 25 կաթ, եւ նաեւ:

Հինգերորդ՝ Մոկք յերից կալով Աղձնեաց, յամուրս Տաբոս լերինն: Դաւառս ունի ինն, գԽշայր, գԽշոց մեծ եւ գԽշոց դաւառ, գԱռաւնից ձոր, գՄիջա, գԱռանձնակ Մոկս, գԱրքայից դաւառ, գԱղպատակաց ոլիս, գՋերմաձոր: Եւ ունի ի մրգոց արշակ եւ մանրա- 30 գար եւ ի գապանաց՝ ինձ գեղեցկատեսուց, եւ հաւուց՝ կաքաւս:

Վեցերորդ՝ Կորճկք յերից կայ Մոկաց առ Ասորեստանիս: Եւ դաւառս ունի մեւսասան. գԿորդիս, գԿորդիս վերին, գԿորդիս միջին, գԿորդիս ներքին, գԱյոտեան, գՄոքդոնս, գԲոխրոնս, գԲարատուենս, գՁահուկ, գՓոքր Աղբակ: Եւ ունի գաւիկ. եւ ի պաղոց՝ շահգա- 35 նակ:

Եւթներորդ՝ Պարսկահայք յերից կայ Կորճկից առ Ատրպատականիս: Ունի դաւառս բնն, որ է. Կուռճան, Մարգ, Թրատիս, Ազուերս, Բռնաս, Տարերս, Զարեհաւան, Զարեւանդ, Հեր: Եւ ունի երկս, ցեղ եւ ագծեամն:

40 Ութներորդ՝ Վասպուրական ի մոկից է Պարսկահայոց եւ առ երկի կորճկից: Դաւառք նորա երեսուն եւ հինգ. եւ ոտգոքիկ- Ռշտուա-

1 Ə Արձախ
5 Ə Գղիք փոխ Սպեր
17 Ə Նոյնգ փոխ Նաեւ
20 Ə Տաբոն
21 Ə Մարկաստաւ
28 Ə Մոգս
32 գԿորդիս... գԿորդիս ներքին չիմ
40 Կասբրական փոխ Վասպուրական

նիք, Տոսբ, Բոդունիք, Արճիշահովիտ, Բոսիզովիտ, Կուզանովիտ, Դառնի, Աբբերանիք, Բժունիք, Աննեոյա, Անձաւացիք, Տրապատուսնիք, Երուանդունիք, Մարզաստան, Արտազ, Ախէ, Աղբակ մեծ, Անձախէ ձոր, Թոռնաւան, Ճուաշ, Առուտ, Կրճունիք, Մենծունիք, Պալունիք, Դուխան, Աղանուտա, Պատապարունիք, Արտաշեան, Արտաւանեան, Բաքեան, // Գարնիման, Դպրիկան, Տադրեան, Վաթաժնունիք, Գողմն դիւնեւէա, Նախճաւան, յորում քաղաքն, եւ Մարանդն:

Իննևերորդ՝ Սիւնիք յերկիր կայ Այրարատոյ ի մէջ երասխայ եւ Արցախայ: Ունի գաւառս երկոտասան. Երնջակ, Ճահուկ, Վայոց ձոր, Գեղարքունիք, եւ Ծովն, Սոսք, Աղահեճ, Ծղունիք, Խաչանդ, Բաղք, Զորք, Արեւիք, Կաւառական: Լինի ի նմա՝ մուրտ, եւ գևրեր, եւ նուռն, եւ արմաւիք:

Տասերորդ՝ Արցախ յերկիր կայ Սիւնեաց: Եւ գաւառք են նորա երկոտասան, զոր Աղուանքն ունին. Մեծ Խաչանդ, Վակունիք, Բերձոր, Մեծքանք, Մեծկունք, Հարջլանք, Մուխանք, Պիանք, Պածկանք, Սիսականք, Բուանիք, Բուսախիտանէս, Կողբ, յորում լինի քարափունկ:

Մեւտասաներորդ՝ Փայտակարան յերկիր կայ Ուտիոյ առ երասխաւ: Ունի գաւառս երկոտասան. Հրաքոտպերժ, Վարդանակերտ, Եւճնփորակեան Բաղինն, Բոռնկան, Ռոմնիքաղա, Բաղանուտ, Բուռոսպիճան, Հանկ, Աքիլ, Բազաւան, Սպանդարանպերժ, Որմզդպերժ, Աւստ: Լինի ի նմա լամբակ անբաւ և գարի ինքնաբոյս:

Երեքտասաներորդ՝ Ուտիք է, մտից կայ Երասխայ, ի մէջ Արցախայ եւ Կուր գնացոյ: Եւ ունի գաւառս, զոր Աղուանք ունին, եւ Բն. Արտաւսվա, Տոմ, Ռուտպտակ, Աղաւե, Տուչկատակ, Գարզմուն, Շակաչէն, Ուտի առանձնակ, յորում Պարտաւ քաղաք: Եւ լինի // ի նմա ձիթենի, վարանդենի եւ յասմիկ եւ հասոց կատակ:

Չորեքտասաներորդ՝ Գուգարք ի մտից կայ Ուտիոյ: Եւ ունի գաւառս, զոր Վիրքն ունին, լինի՝ զՁորափորը զԿողբափոր, Ծորափոր, Տաչիր, Թռնդք, Կանգարքս, Արտահանք, Զաւախք, Կաղարթք: Լինի ի նմա անասուն, եւ հաճար ծառ, եւ սրովիլ եւ տատասիլ:

Հնգետասաներորդ՝ Տայք առ եղերբ կայ ամրոցաւք եւ բերդաւք կառուցեալ: Եւ ունի գաւառս ութ. զԿողբնբաց փոր, զՊարտիզաց փոր, զձմահատաս, զբոխա, զՈքաղէ, զԱղուդրաձոր, զԱրտեաց փոր: Եւ լինի Տայս՝ քուղ, եւ նուռն, ազատոր, սրովիլ պտղախունկ նուշ:

Վեցետասաներորդ՝ Այրարատ ի մէջ կայ յառաջասացեալ աշխարհացդ: Եւ գաւառք են ի նմա քսան. Բասեան, Դաբեղեանք, Աբեղեանք, Հաւունիք, Արշարունիք, Բաղրեւանդ, Ծաղկոտն, Ճակառք, Մահեացոտն, Կողբայաւտ, Աշոց, Նիպ, Կոտայք, Մաղազ, Վարժնունիք, Ոստանն, Դունայ քաղաքն, Արածոյ կողմն մինչեւ զդաշտն Շա-

---

7 Ə մարմանտոք փոխ Մարանդ
8 Ə Սունիք
9 Ə ձահուկ
12 Ə ամրոցաւքիք
19 Ə «Գաւառս» բառից հետո լրդմիջարկված է «զոր այժմ Աղբյուրասահանն ունի»,
23 Ə Մի գլուխ սխալմամբ ավել է նշանակել, Թողնում ենք նույնությամբ
29 Ə գնոզ, գիրքոց փոր
35 Ə նշուշ փոխ նուշ

բուբ: Եւ ունի Ալբարատ լերունս, գետս, եւ դաշտս պիտանիս, եւ
լերս, եւ հաւս եւ գամենայն պարարտութիւն, եւ գծովակն Գայլատու,
եւ որդն սիգաբերեալ արմատոց առ ի զարդ կարմրութեանն դունոյ. Եւ
1806 գմայր ևկեղեցեացն ի Քաղաւորաբնակ եւ յարքայանիստ // Վաղարշապատ
5 քաղաքի:

Ահա կատարեցաւ ամենայն Հայք:

Բասեն եւ ուխերորդ՝ Ասորիք յելից կալով իւրեանց ծովուն եւ
հիւսիսոյ Հրէաստանին: Եւ ունի Ասորիք փոքր աշխարհս լինն, լերունս-
անուանիս՝ գԼիբանան եւ գԿարմէղոս, եւ գետս հզաւրս գԾորդանան,
եւ քաղաքս բազումս, եւ մայրաքաղաք գԱնտիոք, եւ գԴամասկոս,
10 գկն(ս)րիմ եւ գԱմասիա. եւ դգրունս երկունս, եւ վայրս ընդարձակս,
եւ պիտանիս եւ բերրիս:

Բասեն եւ իննևերորդ՝ Հրէաստան է, յելից կալով Փիւնիկական պա-
դաշտին: Եւ սահմանի Եգիպտոսիս եւ ազատաժ Արաբիոյ: Եւ ունի
Հրէաստան աշխարհս երիս՝ գՊաղեստիա, գՄամաբիա եւ գԻդումէան,
15 եւ լինն երիս՝ գՏիբերիադայ եւ գՄեռեալ ծովն, եւ գետ գԾորդանան:
Ունի եւ քաղաքս բազումս, եւ մայրաքաղաք զսուրբն Երուսաղէմ: Եւ
է Հրէաստան քաղցրաբեր, պաղատից եւ անուշահոտ, որ բղխէ գկաթն
եւ գմեղր:

Երեսներորդ՝ Ազատաժ Արաբիա, յելից կալով Եգիպտոսի եւ արեւ-
20 մտից ճղի կարմիր ծովուն՝ ընդ որ անցն Իսրայէլ, յերի կալով Ասոր-
ւոց եւ Հրէաստանի: Եւ ունի Ազատաժ Արաբիա փոքր աշխարհս եր-
կու՝ գՏաճկաստան եւ գՓառանխես՝ յորում զոունն Աբրահամու
բաշխեցեն լինել. եւ այլ եւս երիս աշխարհս. եւ գետս՝ եւ ոչ մի:

Երեսն եւ մեներորդ՝ Մինշագետք են, յելից կալով Ասորւոց առ Եփ-
181a րատ գետով, եւ ի մտից Ասորեստանիս առ Դիկղաթ գետով; յերի // կա-
լով մեծ Հայոց: Ունի լերունս երկու, եւ գետս երկու, եւ քաղաքս
բազումս, յորոց մինն է Ուռհա՝ ուր անձեռագործ պատկերն է Փրկչին:

Երեսն եւ երկուերորդ՝ Բաբելացիք, յերի կալով Մինշագետաց առ
Դիկղաթաւ մինչեւ ցՊարսկային ծոցն. եւ ունի աշխարհս չորս՝ զԱկո-
30 դա, զԲասրա, զԲաբելոն, զՏիսբոն: Եւ գետ ունի գեփրատայ վտակսն
եւ գԴիկղաթայ: Եւ ունի այլ քաղաքս եւ գաւառս բազումս: Եւ լինի
ի սահմանս աշտարիկ ակն սարդիոն եւ ոսկէքար: Եւ է Բասրա սահ-
նային վաճառաւոր, եւ ևկը նաւաց Հնդկաց եւ սահմանն կողմանց արե-
ւելից:

35 Երեսն եւ երեքերորդ՝ Անապատ Արաբիա է, յերի կալով Միջա-
գետաց ըստ հիւսիսոյ, յելից կալով Ազատաժ Արաբիոյ եւ ի մտից
Յուժաստանի: Եւ ունի Անապատ Արաբիա ազգս լինն, բայց լեառն եւ
գետ՝ ոչ մի:

Երեսուն եւ չորրորդ՝ Երջանիկն Արաբիա է յերի կալով ազատաժ
40 Արաբիոյ մասնէ ընդ միջ խորշից կարմիր ծովուն որպէս ցամաք կըղ-
զի: Եւ է աշխարհս սահմանաբեր: Եւ ունի յինքեան ազգագաւառս յի-
սուն եւ չորիս, լերունս ոսան, գետս չորս, աղբիւր մի, եւ կղզիս բա-

---

10 W կըրիմ
10 W Սամարիփոխս գԱմասիա
22 Ə գՓառանխես, [յորում Մարա]
21—22 Ə երկու չիմ
23 Ə լինելչիմ

պումա: Եւ է աշխարհս ամենաբերս եւ ամենապիտուս, է որ իւրմէ աշխարհէն, եւ է որ իւմեանց եկելոցն՝ ի ճենայ եւ ի Հնդկաց: Գոռանի
181b անդ ոսկի եւ արուեստ պատուական//անդ, խունկք բազումք եւ եղջ անուշոնեք, եւ վայրք անուտուք· անտի էր եւ ի տիկինն Սարայ: Եւ բնակիչք աշխարհին ամանք քաջասահաւք են, եւ ամանք սիկսահաւք, ամանք
5 սպիտակահաւք, տխրադոյն քան զմեզ: Եւ եղք անոյշ ի նմա, եւ ծագիկք հնդեւտասան՝ հալի, ջաւրի, մաղձոպ, խալակ, քնդխաչհունա, խոյտրա, բուխտակ, նարդին, բալտասան, բան, յատմիկ, նարդան, վարդ, մանուշակ, միզադոչ:

10 Երեսն եւ հինգերորդ՝ Մարք են, որ կոչին Ռուսաի Քաղկոս, յելից կալով Հայոց եւ յերի կատրից Ծովուն: Ունի աշխարհս զայսոսիկ. զԱրպատական, զՌէ, զԴեղան, զՄոկան, զԴիղուան, զԱհմադան, զԴարբաւան, զՏատպարատան, զԱմեղ, զՌուան: Ունի լերունս եւ դաւտ, եւ զծովակն, որ կոչի Կասպուտան: Ունի քաղաքս բազումս, յորոց
15 մինն է Գանձակ Շահաստան:

Երեսն եւ վեցերորդ՝ Աբուաստան, որ կոչի Աստբեստան, այսինքն Մուծդ, յելից կալով Միջագետաց առ երի Հայոց: Ունի լերունս, եւ դաւտ, եւ քաղաք դնինուէ:

Երեսն եւ եւթներորդ՝ Եղիմացիք են, որ կոչին Ռուսաի Խորասան, յելից կալով Դիկաթայ եւ ի մուկ՝ Պարսից: Եւ ունին Եղիմացիք
20 աշխարհս զայսոսիկ. զՈւժաստան, զՄայ, զՄասպան, զԻրհրանքաւսան, զԲաշկար, զՊարմական, զԵրանշահան, զԲարխաւատ, զՆուստրաշերահան, զՄարձինահէն: Ունի դաւտ երիս եւ քաղաքս հինգ՝ յորոց մին է Գունդիշապուհ, յորում դպրեւ շարժարն
182a զրծեն: Ունի//կղզիս երկու հանդէպ իւր ի պարսկային ծովին:

Երեսն եւ ութներորդ՝ Պարսք են, որ կոչին Ռուսաի Նեմնոս, յելից կալով Ասժաստանի եւ առ երի կալով Մարաց: Ունի չինքան զբաղք աշխարհս՝ զՊարս, զԱպահան, զԱրչուն, զՀակար, զԱնահիտ, զԿրման, զՏուրան, զՄակուրան, զՄոկ, զՄրան, զԱզերպէյճան, զԱրան, զԴեբ, զՄեչխիսիկ, զՄազուն, զԱնճխրուտան, զՊահդն, զԿերուհա: Ունի եւ դաւտ, եւ կղզիս եւ քաղաքս բազումս, յորոց մին է Ռէյիր ի Պարսան քաղաք՝ յորում ամենի մարդաբերն երանի եւ գոհաբք՝ մարդարիտ այս է· դրակ, վեցդանկեան արծէ ՀՈ դամամ Ը միչխոյ, Դ դանգան, Դ պարմուչքա պարուչխա, հատիա դրամ, հաշիա դրամ, գահա դրամ:

Երեսն եւ իններորդ՝ Աբիք են, որ կոչին Ռուսաի Խորասան, յելից կալով Մարաց եւ Պարսից մինչեւ զՀնդկիս եւ յերի Վրկանի Ծովուն: Եւ աշխարհք են Աբեաց այսոքիկ· Կոմչ, Վրական, Ապրչահր, Մրաւ, Մրուզոտ, Հրեւ, Կանդչան, Նասիմանակ, Բժին, Մազկան, Գողիկան, Աղբահրամ, Հրում Ջամպ, Գերդնահճեր, Դղինուտակ, Վարջան, Ման, Շանջակասան, Բահլ, որ են Պարթեւք, Դոմխատ, Վարճմանակ, 182a Շերեմբամիկան, Դոդրան: Եւ ունի Աբիք լերունս եւ դաւտ//եւ կղզիս բազումս: Լինի հրաւ եւ մուչկ, թէպէտ եւ ոչ ապրեւ: Եւ կղզի մի՝ հանդէպ Աբեաց ի Հնդկաց ծովու, յորում խղուկք լինի երեքթեղան,

---

6 Ə և ծագիկք չիմ 8 Ə նասրան փոխ նարդան

եւ պատերազմին ընդ խորդոց հաւուց՝ վասն ճարակելոյ նոցա զանազան տատասին Հնդկաց:

Քառասներորդ՝ Սկիւթիա է, որ են նախապատարք, այսինքն՝ Թուրք. որք սկսանին յԱրել դէսից մինչեւ ցեմաւոն լեառն բարձր, եւ անտի եւս՝ ձիւն մինչեւ ցձնոտ: Եւ եմաւոն լեառն բարձր եւ երկայն քան զամենայն լերսունս: Եւ ունի Սկիւթիա ազգս քառասուն եւ երեք. Ծուղիկք, Թուխարիկք, Հնիթագք, եւ այլ խուժադուժ անուանք: Եւ ունի Սկիւթիա լերսունս եւ դէսս բազումս եւ հզաւրս, եւ զղաշտս անապատս եւ ջերմ երկիր եւ անջուր. ի նմա՝ հրազգի գաշան: Եւ են Սագիք հարուստ արուեստաւորք, վաճառականք, որ բնակեալ են ի մէջ Թուրքաստանի եւ Արեւից աշխարհին:

Քառասուն եւ մեկերորդ՝ Հնդկաստան յելից կալով Արեւից աշխարհն եւ յերի Սկիւթացւոց. եւ են հնդիկք բաժանեալ յերկուս աշխարհս, զոր բաժանէ Հոն գետ. եւ ունի ազեւմատկողմն ազգս քսան եւ ութն, իսկ արեւելակողմն ազգս եւթանասուն եւ երկու: Ամենք ի նոցանէ մարդակերք են, այլք ազեւորք եւ այլք կարճահասակք, տափակաքթիք, լայներեսք, ապիտակք. եւ ոմանք մերկիմասասակք, որք զորձս անիրաւս ոչ զործեն եւ զմարմինս կենդանեաց ոչ// 383a ուտեն: Ունի Հնդիկք լերսունս, եւ դէսս եւ կղզիս բազումս: Լինի ի Հնդիկս երկ յամօրրանման սրեղջերք, որ ապանակ զնուիւծ. եւ հրեշ երկ, եւ այլ զազան նման առիւծոյ, բայց կնճիթն սուր եւ երկայն. եւ ընձուղաք, եւ կոբեանք, եւ պապիկայք, եւ աքաղաղք վհատամաւրուք, եւ վիղք, եւ վագերք, եւ վիշապք, մեծ մրջմունք, եւ մկունք, բիշմիկայ, եւ կորկորդիլ զազան, եւ մեղջերք, որ է մեծ պազան, եւ ի վերայ ոդինն ճագք, եւ գիղի լեղուաւն ապանակ. եւ պահուճ հաւ, եւ մուղի երկ, եւ էշ եղջերաւոր: Լինի անդ ոսկի եւ արծաթ, եւ պղինձ, եւ անագ, եւ մարգարէտ եւ ակն ամենազոհար: Լինի պղպէղ, լինի եւ մըրուխ, եւ ամենայն բոյոմաճաչ, հալուէչ, փաղանդամուշկ, քափուր, ճանդան, նաչերտակ, հիւրերտակ, զոգիրտակ, գոյերտակ, կասիմոն, զովատակ, չահաւարմար, զարիչակ, եւ բազում դեղք բժշկականք: Եւ զոհաբք հալուէչից երեք՝ ընդրսանարազ՝ ժեռաւոր է ծադիսն, լիսրն ամէ զահեկան հինգ, ծամոխ, մարթան նման է, ծանր, արժէ լիսրն չորս զահեկան, քաղաքիճնիկ, թեթեւ, արժէ լիսրն երեք զահեկան:

Քառասուն եւ երկերորդ՝ Տապռոբանիա է, մեծ կղզի, քան զամենայն կղզիս, հազար հարիւր մղոն յերկայնն, հինգ հարիւր տասն 383b լայնն երի կալով: Եւ ունի կղզիս այս չուրջ զիւրեւ մանուկս հազար երեք հարիւր եւթանասուն եւ ութ: Ունի լերսունս, եւ դէսս, եւ ազգս երիստասան: Լինի ի սմա ոսկի, եւ արծաթ, եւ ակունս պատուականս եւ բոյոմաճաչ: Լինի անդ եւ փիղք, եւ ջաղերք: Եւ արք աշխարհին վարսիւք կնոջ պսակին զդէմս իւրեանց:

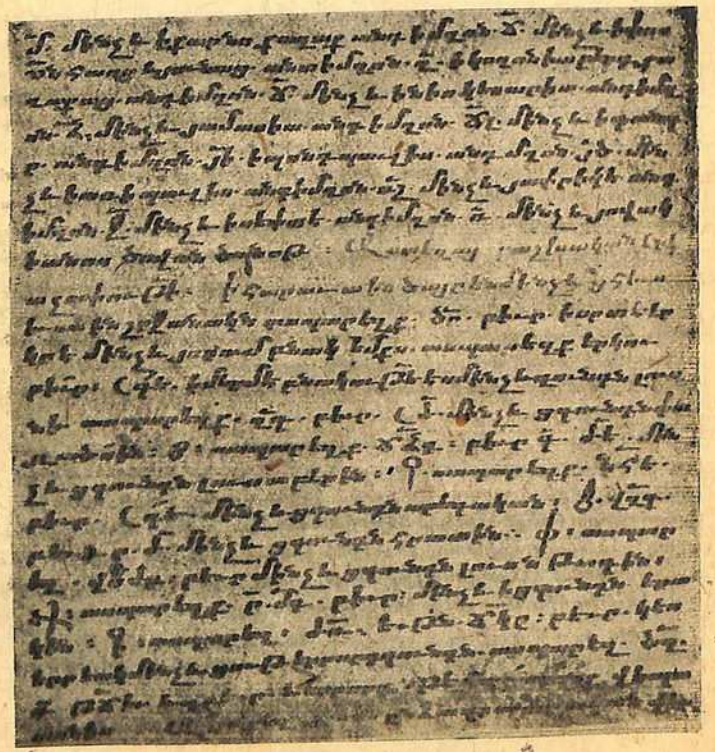
---

3 Ե Սկիւթիա
4 Ե Յաղի փոխ յԱրել
4 Ե ցՄատն փոխ ցեմաւոն
8 Ե այլ չիմ
7 Ե ձիւն չիմ
14 Ե ի հոն
14 Ե ունի չիմ
20 Ե Հանդիկք
24 Ե կրկորդ—փոխ կորկորդիլ
40 Ե լինի անդ և չիմ

Քառասուն եւ երեքերորդ՝ ձննաստան է, յորից կալով Սիւնեաց մինչեւ ցանծանաւաթ երկիրն: Եւ է ձննաստան ընդարձակ գաւառ աստծեալ: Եւ են ի նմա ոգիս քան եւ լինն, յորոց մինն մարդակերք են: Եւ ունին ձենք լերուն եւ վհատ բազում: Լինի ի ձննայ աչխարհին՝ զարաճնիկ, եւ հուխրոտկ, եւ բոխճնիկ, եւ կասմոն, եւ սուկոն: Ունի եւ հրէշ, եւ մուշկ, եւ սիրամարդ չատ, քրքում անբաւ: Լինի անդ ազգիշատ չատ եւ ագնիւ, վտան սրոյ եւ բնակիչքն սարսափատուր կերպատգործք, հարատաք, ընչեղք, որոց արքայն կոչի ձեմբակուր, որ նստի ի քաղաքն Սիսիայ առ անծանաւաթ երկրաւ:

Քառասուն եւ չորսերորդ՝ Սիւնեացւոց, առ երկ կալով ձննայ մինչեւ ցանծանաւաթ երկիր, յորում բնակեալ են ազգք հինք: Ունի եւ լերանս եւ գետս բազումս: Բայց անտի ցանծանաւաթ երկիրն, որ ինչ պատմին՝ անհաւատալիք են, գազանք անծանաւաթք, մարդակերք, կիանճնեալք, երկկոմիք, վիցգլուխիք, փոկասունք, վիշապատուանք, կիսահաւք, կիսամարդք, անդլուխք:

Ահա կատարեցան ամենայն տիեզերք եւ պատմութիւնք խաւսից եւ ահա կամիմ դալ ընդ համառաւատ մտնդեխագոյ առնաչափութեամբ աւժանդակարար ասպարիզատիմ վկաւորութեամբ:

XXIV. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ „ՄՂՈՆԱՉԱՓՔ“-Ը ԵՎ „ՕԴԱՉԱՓՔ“-Ը

Շիրակացու «Մղոնաչափք»-ի նկարա տեքստը մենք վերցրել ենք ՀՍՄՌ Մատենադարանի № 2679 ձեռագրից (թ. 208ա), որը հրատարակել է ակադ. Մանանդյանն իր «Աստղագիտ. աուղծվածի լուծումը» աշխատության մեջ: «Մղոնաչափք»-ը, ինչպես հայտնի է, «Աշխարհացույց»-ի չարաբանական մասն է: Ինչ վերաբերում է Շիրակացու «Օդաչափք»-ին, սրա նա մենք վերցրել ենք ՀՍՄՌ Մատեն. № 582 ձեռագրից: Այդ տեքստը հրատարակել ենք մեր «Աստղագիտ. վերաբերվող «Աշխարհացույց»-ի հնդկական հարցի շուրջը» աշխատության մեջ:

ՎԱՍՆ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՄՂՈՆԱՉԱՓԻՑ

Առպարէզ ՃՀ քայլ է· քայլն Զ ոտն է· ոտն ԹԶ մատն է: Մղոնն է առպարէզ է· բուռ պարսից առպարէզն ՃԽԳ քայլ է: Մղոնն Ի քայլ է· հրապատն Գ մղոն:

Ի Դունար է Կաբրին Մ մղոն· է Կարնա է Փոռապուրա Ճ· անաւ է Կոզոնիա Ղ· անաւ է Նիկիա Ճ· անաւ է Սմառիա Զ· անաւ է Գանգրա ՃԵ· անաւ է Անդրիա Զ· անաւ է Կոռոսանդնուպոլիս ՃԻ· անաւ է Հռոմի Ղ·

Ի Դունար է Խալի ՃՀ· անաւ է Բզմոմար Զ· անաւ է Ներսա ՃԶ· անաւ է Եփրատ գետ Խ· անաւ է Դամասկոս ՃԻ· անաւ է Թաւրեզ լեան Ղ· անաւ է Երուսաղէմ Ճ:

Ի Դունար է Բերդկունս Կ· անաւ է Պարտաւ ՃԿ· անաւ է Ծովն Կասպից՝ Ղ:

Ի Դունար է Նախճեւան Հ· անաւ է Գանձակ Շահաստան ՃԻ· անաւ է Տփղիս ՃՀ· անաւ է Ակոզա Հ· անաւ է Բարա ՃԽ· անաւ է Ծովն Պարսկահայոց Ի:

Ի Գանձակէ է Նինուէ ՃԻ· անաւ է Մծբին ՃԻ· անաւ է Ներսա ՃԹ:

Ի Նախճեւանէ է Արտեւաս Մ· անաւ է Վաղդանակերտ Հ· անաւ է Փարտակարան Կ· անաւ է Ծովն Կասպից Կ:

Ի Դունար է Կողբ Ծ· անաւ է Կոստանդնեան ՃԻ· անաւ է Տփղիս ՃԽ· անաւ է Հունարակերտ Հ· անաւ է Պարտաւ Ճ:

Ճերուսաղէմէ է Անկիսանդր քաղաք Շ· անաւ է Պենտապոլիս Ռ· անաւ է Տրիպոլիս ՃԹ· անաւ է Սիրիկէ ՌՇ· անաւ է Սեփտէ Զ· անաւ է Յովկիանոս Ս:

16 Բնագրում—«Ննուէ»
22 Բնագրում—«Տոհպատրիս»

22 Բնագրում—Միխտէ փոխ Սեփտէ

Ի հարաւային ծայրէն մինչև ցհիւսիսային չըջանակն՝ ասպարէզք չիսուն և ութ բեւր: Ի սրտէ երկրէ մինչև յորում բնակեմք՝ ասպարէզք երիւս բեւր, կէս, երրեակ, հնգեակ: Ի մերմէ բնակութենէս մինչև դունդն լուսնի՝ ասպարէզք [1]քննասուն և երեք բեւր, կէս, տասնեակ: Մինչև ցդունդն վայրածուէին՝ ասպարէզք հարիւր ութսուն և չորս բեւր, երրեակ, հնգետասնեակ: Մինչև ցդունդն լուսաբերին՝ ասպարէզք չորս հարիւր եւթանասուն և հինգ բեւր, կէս, երրեակ, հնգեակ: Մինչև ցդունդն արեգական՝ <ասպարէզք>երեք հազար, [2]որ հարիւր և երեք բեւր, տասնեակ: Մինչև ցդունդն հրատին՝ ասպարէզք երեք հազար վեց հարիւր տասն և երիւս բեւր: Մինչև ցդունդն լուսնթագին՝ ասպարէզք հինգ հազար, երիւս հարիւր և չորս բեւր: Մինչև ցդունդն որ<և>աւիսն՝ ասպարէզք տասն հազար եւթն հարիւր, վաթսուն և ութ բեւր, կէս, երրեակ: Մինչև ցուխտերտզ դունդն՝ ասպարէզք չիսուն և վեց հազար, [3]որ հարիւր քառասուն և վեց բեւր, և երրեակ:Թէ հաւասայ ոք վկայասուանել:

Այս քիչ մինչև ընդայ գրատրական, վերա//ծանելոյ ի Պտղոմեոսէ նկրտրծութենէն, և վերդնդեալ ի Պտղոմեա//կան դրամատիկոս տաւղէն, և ի հազմաձկալ պատմութենէն Պապայ Ալեքսանդրացւոյ:

Ողջ լեր:

---

2 Ə լերդաշոս փոխ դաշոս
3 Ə եւ են ի նմա չիմ
9 Ə որ փոխ յորում
20 Ə հարաւանն

11 Ə ունի չիմ
16 Ə ամենայն չիմ
16 Ə և պատմութենք խաւսիք չիմ

XXV. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՇԻՐԱԿԱՑՒՈՑ ՀԱՅԱՐՈՊԻ

Շերթակացու Պատմութեան հնագոյն մխայն մի ձեռագիր է հասել մեզ— այդ ՀՄՄՄ Մատենադարանի № 2679 (102) ձեռագիրն է, որն ընդօրինակ-ված է 971 թվին: Այդ ձեռագրից է արտագրված Վենետիկի Մխիթա-րյանների ձեռագիրը, որից կատարված է և հրատարակութիւնը: Նոյն ձեռագրից արտագրված մի ձեռագիր ևս ունենք մենք Մատենադարանում: Շերթակացու ներկա Պատմութիւնը մենք հրատարակում ենք անմիջապէս № 2679 մայր ձեռագրից: Չենք օգտագործել վենետիկցիների հրատարակու-թիւնը և մեր ունեցած երկրորդ ձեռագիրը, որովհետև նրանց տարբերու-թիւնը բնագրից կատարված չեղումները են միայն և ոչինչ չեն ավելացնում տեքստի վրա: Շերթակացու ժամանակագրութեան տեքստը բերում ենք ձեռագրից ստանց վերծանութեան:

Մովսէսի Խորենացվոյ եւ Անդրեասի: Սկսամ նախասացիդ. սա կե-ցեալ ամս երկերիւր եւ երեսուն՝ ծնանի դՍԼՔ: Եւ եկեաց ամս եւթն հարեւր, մինչեւ ի հարեւր երեսուն եւ հինգ ամն Մաղաղայելի: // Սէթ կեցեալ ամս երկերիւր եւ հինգ՝ ծնանի զԵնոսն. եւ եկեաց ամս Չ: մինչեւ ի քսան ամն Ենովքայ: Սորա երկուքն յարձանագրութիւնսն՝ ընդդէմ երկուց հանդերձելոցն, որպէս ասէ Յովսեպոս, թեպէտ և ուրն անյայտ է:

Ենովս, որ ասացաւ կոչել զԱստուած: Եւ ընդՀ[16] ս արդեւք այս, և կամ ուրո՞յ պատճառանաց նախն է ասացեալ կոչելոյն զԱստուած, կամ ո՞րպէս կոչէլն իմանի: Քանզի Սկսամ հաւատա-թեամբ աստուածասուեղծն. եւ սա է բերանոյ Աստուծոյ առեալ ասէ պատուէր. այլ եւ յանցուցեալ եւ ի թաւսեան երեալ, զի՛ւր են յԱստուծոյ՝ եւ ոչ յայլ ումեքէ հարցանի: Սակայն եւ զվճիռ վարձին ի նմին բերանոյ լսէ. իսկ յետոյ եւ Արկղ մերձաւոր եւ ծանուեմ Աս-տուծոյ լեալ՝ պատարագս մատուցանէ, և ընկալեալ լինի:

Արդ՝ ասցա այսպէս ընդունելութեան եւ ծանուեմութեան Աստու-ծոյ լինել, Հ[16]ը աղաղակ առաջին սա ասի կոչել զԱստուած, եւ այս յետոյ: Այլ զայդոսն վասն սորա ի տեսութենանց՝ ի հրաւիրեալսն մերը յետոյ ասելիացուք տեղւոյն: Իսկ որ առձեռնարարատան է, ասացուք: Քանզի ի պատուիրանապանցութեան զեալ առաջինն ի մարգկանէ՝ ի դրախտէն եւ յԱստուծոյ՝ չարութեան աղաղակ, որպէս ասացեալ է, զասնի արձակամանեալ: Զկնի եւ բնաւանեցոյնն Աստուծոյ՝ յորդւոցն

16 ընդՀութեան

Ազամայ՝ ի հարաւային մասն լերինն սպանանի յերկրաւրէ։ Ցետ որոյ՝ ոչ բանիւ ինչ առաւուածայնոյ, եւ ոչ յայտնութեանն ինչ իրիք եղելոյ, ի տաբակուսանս եւ յանկուսութեան ազգ մարդկան համարեալ լինի. այլ եւ ինքնահաճոյ սրտարեւ գործս. յորոց միջի սա քաջագոյնս եղեալ՝
5 ուղղութեամբ հանդիպեցաւ՝ կոչէ զԱստուած։ Իսկ կոչելոյ կրկնակի իմանել-
29 a կամ անուանել սրտիւ զնոյա գործոցելոյ, կամ յայտնակատարութիւն կարգալ։
29 a // Արդ՝ անուանել սրտիւ գործոցելոյ՝ ոչ է ի գէպ. զի ոչ բազմութեան ամաց ընդ մէջ, որ ի մոռացումն նոցա գԱստուածդ անէր անունն, եւ կամ գնոյն ինքն սրոյ անուանն. եւ ոչ գարձեալ մահու եւ
10 թողման գնա եւս յԱստուծոյ առնդնելն հասեալ է։ Ապա ուրեմն յայտնակատարութիւն կոչէ սա զԱստուած։

Ժա կնգեալ ամս ՃՂ., ծնանի զկայինան։ Եւ ևիկաց ամս ՃԺԵ, մինչեւ ի ԾԳ ամն Մաթուսաղային։

Կայինան կնգեալ ամս ՃՀ, ծնանի զՄալելէլ. եւ ևիկաց ամս
15 ՃՁ, մինչեւ ՃԼ ամն Դամեքայ։

Մալալէլ կնգեալ ամս ՃԿԵ, ծնանի զՅարետ. եւ ևիկաց ամս ՃԼ, մինչեւ ՆՐ ամն Նոյի։

Յարետ կնգեալ ամս ՃԿՒ, ծնանի զԵնովք. եւ ևիկաց ամս Պ, մինչեւ ՄՉ ամն Նոյի։

20 Ենովք կնգեալ ամս ՃԿՆ, ծնանի զՄաթուսաղային։ Եւ ևիկաց ամս Մ մինչեւ ԼՂ ամն Դամեքայ։ Եւ հաճոյ եղեալ Աստուծոյ վասն։ Սա յետ ծնանելոյ զՄաթուսաղային ամաց Մ՝ արժանի եւ հաճոյ գործ առացեալ, որպէս գիրքն որ Հանիւքայն, վասնեալ ի միջոյ ամպարշտաց, գորոյ գպատճառսն յետոյ Հատուսցուք։ Մաթուսաղայ կնգեալ ամս ՃԿԷ, ծնանի զԼամեք. եւ ևիկաց ամս ՊՒ, մինչեւ Ո ամն Նոյի. եւ անդէն խակ
25 ան ջրհեղեղային վտանգանեցաւ։

Դամեք կնգեալ ամս ՃՁԸ, ծնաւ որդի եւ անուանեաց գանուն Նոյ։ Եւ ևիկաց ամս ՇԼԷ, մինչեւ ի ՇՂԵ ամն Նոյի. եւ մնաւ չորեքհարիւրամաւք յաւագ քան զՄաթուսաղայ հայր իւր։

30 Վասն Նոյի։ Եւ ընդէր զսրդեւք գան միայն սրդոյդ անուամբ յորջորջեցաւ, իսկ վասն այսոցն ամենեցուն պարզաբար ասաց՝ թէ ծնան. զորմէ ընդդէմ իմն մարդաբեկանաց հայրն։ Ան, ասէ, հանգուցեալ
29b գնոսա ի գործս եւ ի արամաբինել ձեռաց եւ // յերկրէ՝ գոր անէծ ակր Աստուած. որ եղեւ ոչ հանգիստ, այլ ջնջումն՝ որ ինչ մնացեալ
35 ի վերայ երկրի։ Ինձ թուի, հանգուցանելն՝ գադարեցուցանել. իսկ գադարեցուցանելն գամպարշտութիւնն եւ գչարս՝ առատապէս մարդկան երկրագործոց գարուն երկրագործի։ Քանզի գհեգկարար ասաց, թէ ի գործոց մերոց, որ ի յանարէնութենէ։ Եւ ի արամաբինել ձեռաց՝ որով կատարեմք գպղծութիւնս։ Բայց սրդարեւ հանդիպեցին գոտ
40 այսմ մարդաբեկութեանն ոչ ամենեքեան, այլ կատարելքն յատաքինութեանն ոտիք. յորժամ չարիք՝ իրրեւ հեգեցաւ. ջնջեալք մարդկին, իրր առ Նոյիս մոլեալքն ի չարիս։ Իսկ սրդոյդ անուամբ՝ մնձարեաց գնա Դիր, իրրեւ գյաւետեան եւ գնչաւատուր, եւ գարժանի ժառանգ հայրենականացն ժառանգութեան։

---

27 Կեալ յետ կնգեալ

Անդրէասի: Նոյ եղեալ ամաց հինգ հարեւր՝ ծնաւ երիս որդիս՝ զՍէմ, զՔամ, եւ զՅաբեթ. եւ յետ հարեւր ամի ծննդեանն Սեմայ՝ եկն ջրհեղեղն յամի վեցհարեւրերորդի կենացն Նոյի, եւ կալաւ զերկիր ամ մի: Եւ առնէն յԱդամայ մինչեւ ի ջրհեղեղն տղք ասան, ամք Սիսբ:

Եւ եկեաց Նոյ յետ ջրհեղեղին ամս ՅԾ, մինչեւ Զ ամն Երեքայ: Եւ այս են ծնունդք Սէմայ: Սէմ էր ամաց ՃԲ, ծնաւ զԱրփաքսադ յերկրորդում ՀՋին յետ ջրհեղեղին. եւ եկեաց ամս Ե, մինչեւ ի Ճ եւ ի Ա ամն Փագղեայ:

Արփաքսադ եղեալ ամաց ՃԼԷ՝ ծնանի զԿայինան. եւ եկեաց կայինան ամս ՅԼ. մինչեւ Սաղայ: Սաղայ եղեալ ամաց ՃԼ, ծնաւ զԵբեր. եւ եկեաց ամս ՆԶ, մինչեւ յեւթնհարիւրերորդ ամն Սերուքայ:

Երեք եղեալ ամաց ՃԼԴ, ծնաւ զՓադղեկ. եւ եկեաց առ նմա ամս ՆԼԴ, մինչեւ ԼԸ ամն Նաքորայ: Եւ առաւ առ ինքեան կին դստեր Լաբանայ, որում էր եւ Փադղեկ՝ քոյր Լրպայեցւոց բարբարոսին՝ բաժանումն ընդ նմա: Եւ առնէն ի ջրհեղեղէն մինչեւ զփադղեկ տղք հինգ, ամք ՇՈԵ: Եւ յԱդամայ՝ տղք հնգետասան, ամք ՍՉԿԵ:

// Բաժինք երկրի յերից որդւոցն Նոյի, յետ ջրհեղեղին, Սէմայ, Քամայ, եւ Յաբեթի, եւ բաժինք տղոց նոցա: Եւ առնէն առհասարակ նոցա, Սէմայ անդրանկանն Նոյի՝ ի Պարսից եւ ի Բակտրիոնէ մինչեւ ի Հնդիկս. եւ ձգին մինչեւ յԻրիթկորոն: Եւ Քամայ երկրորդի որդւոցն՝ յԻրիթկորոնէ մինչեւ ի Գադիրոմն, կոյսն հարաւոյ: Եւ Յաբեթի՝ երրորդի որդւոցն՝ ի Մարաց մինչեւ ի Գադիրոմն, կոյսն հիւսիսոյին: Եւ ի Յաբեթի՝ դնան Դիղաթ, որ մեկնի լռով Մարս եւ ընդ Բարեզոմն: Եւ Սէմայ՝ զնան Արաճանի: Եւ Քամայ՝ դնան Գեհոմն, որ կոչի Նեղոս: Եւ որ խառնակեցան լեզուքն յետ ջրհեղեղին՝ էին հեթանոսունն եւ երկու: Եւ որ զաշտարակն շինեին՝ այն տղք եւ նոր լեզուքն ընդ ամենայն երկիրս սփռեցան: Եւ Նեբրովդ սկայ՝ որդի Քուշայ հեթիոպացի՝ որոյայր նոցա երկ առ ի կերակուր բաւականի:

ԵՒ ԱՅՍ ԱՆՈՒԱՆՔ ԵՆ ԵԻԹԱՆԱՍՈՒՆ ԵԻ ԵՐԿՈՒ ԱԶԳԱՅՆ

Որդիք Յաբեթի, երրորդի որդւոցն Նոյի, Գոմեր. եւ ի նմանէ Գոմերք: Մադովգ՝ եւ ի նմանէ կեղտք եւ Գաղատացիք. եւ Մադայ՝ ի նմանէ Մարք: Յաւան՝ եւ ի նմանէ Յոյնք և Հելղենք. Թոբէլ՝ եւ ի նմանէ Թեսպոք. Մոսոք՝ եւ ի նմանէ և զաւրիկացիք. Թիրաս՝ եւ ի նմանէ Թրակացիք: Քիմիմ՝ եւ ի նմանէ Մակեդոնացիք: Եւ որդիք Թիրասայ՝ Աքայեանս, եւ ի նմանէ Մորմաւոք. Եւրիփաթ՝ եւ ի նմանէ Սաւրմատք. եւ Թոդգոմ՝ եւ ի նմանէ Հայք: Եւ որդիք Յաւանայ՝ Եղիսա. եւ ի նմանէ Սիկեղացիք եւ Ամմնացիք: Թոբէլ՝ եւ ի նմանէ վիրք և Տիբրենացիք. Կիմխա՝ ուստի Հոռոմք, եւ Դաոհնացիք, եւ Թոզացիք: Ընդ ամենայն տղք հնգետասան:

Եւ ի սոցանէ էլին մեկնեցան կղզիք հեթանոսաց, որ են // կիպրացիք՝ ի կիտիացւոց, որդիք Յաբեթի: Բայց զարձեալ դառնամք եւ յայնոցիկ՝ որ են ի կողմանս հիւսիսոյ, որ տղոյակից են կիտիացւոցն:

---

18 Փադղեկ
19 Յաբեթի
22—23 Յաբեթի (ամենուրեք այս ձեւով
28 Նեբրովդ

Եւ ազգքն որ են ի Հեղաս աշխարհի՝ յայնցմանէ են, որք յետոյն փոխեցան անդր, որպէս Սահատացիքն, որ բնակեցան յԱքիկնա քաղաքի պատուականացն Յունաց, եւ Թիւրհացիք: Սերմնացիք ելին եւ պանդխտեցան, որ են ի Կաղեմաց արտւոյ Ազէնովբայ. Եւ Կարքեդոնացիք, որ են եկք ի Տիւրոսէ. եւ եթէ այլք եւս լցին, որ ասդիտկս յետոյ փոխեցան. եւ եղաղաս: Բայց ուսանիցէք զշմարտութիւն ասացեալ յաւրինաց եւ ի մարգարէից: Արդ՝ ելին, ի Յաւիթէ, ի խառնակել լեզուացն, ազգք հնդեւրոպան. Եւ ունին ազգս այսոքիկ, որ ելին ի Յաւիթէ, ի Մարաց մինչեւ ի Սպերքան, որ ձգին մինչեւ յՈվկիանոս. եւ հայկն ընդ հիւսիսի:

Մարք, Ադուանք, Լիւինք, Ազանք, Ամազոնք, Ճիղբք, Մասքութք, Հայք, Վիրք, Եգերացիք, Ծատաիք, Դամիրք, Պախազանացիք, Մոսքենիկացիք, Բիւրբէնացիք, Բազիւիկացիք, Մոսխենիկացիք, Կոլքացիք, Մեղանք, Ղենացիք, Սարմատք, Սաւրմատք, Մէոտացիք, Սկիւթացիք, Տաւրացիք, Թրաւկացիք, Բասպանացիք, Իլիւրիկացիք, Մակեդոնացիք, Յոյնք, Ղերացիք, Իտուրացիք, Հոնք, Դաւնացիք, Ցաղիւզացիք, Կաղաբրացիք, Ոմխիկացիք, Ղառեծացիք, որ են Հոռոմք, Տիբենացիք, Գաղատոնք, Կեղտք, Ղեղիտոխանոնք, Կեպտիքերք, Գաղիացիք, Ակիւտանացիք, Իլիւրիանոնք, Բասպանք, Կերտանացիք, Ղեւտոխանացիք, Վակիացիք, Կերնացիք, Բրիտանիկեցիք, որ ի կղզիսն բնակեալ են:

31a // Եւ այս ազգք են՝ որ գիտեն ի սոցանէ դպրութիւն: Իրերացիք, Ղառենացիք՝ որով Հռոմքն վարին, Սպանիացիք, Յոյնք, Մարք, Հայք: Եւ են սահմանք սոցա ի Մարաց՝ ընդ կողմն հիւսիսոյ մինչեւ ի Գաղիրովմ: Եւ ձգին ի Պաւտամիտով դեռոյ մինչեւ ի Մառուսիա, որ է Իլիւմն: Եւ սոյա են ազգք եւ երկիրք նոցա:

Ամրպատական, Ադուանք, Ամազոնիա, Հայք Մեծք եւ Փոքունք, Կատադոկիա, Պաղիագոնիա, Գաղատիա, Կոլքիս, Հնդիկք, Բոսպորիա, Մեոտիս, Դեռիս, Սարմատիս, Տաւրինիս, Սաւրմատիս, Սկիւթիա, Թրաւկ, Մակեդոնիա, Դարմատիա, Մոլոսիս, Թեսպրոտիս, Ղակրիս, Բեոտիա, Եւռոպիա, Աւտիկէ, Աքայիս, Պելոննէս, որ կոչի Պոդէպոնէսոս, Ակարնէա, Հէպերոտիս, Իլիւրիս, Ղեբենիտիս, Ադրիատիկէ, յորմէ Ծոցն Անդրիատիկոն. Գաղիա, Ղեսիտանիա, Իտալիա, Թուսկանէ, Մասսալիա, Կելտիս, Գաղիա, Սպանողալիա, Իբերիա, Սպանիա Մեծ: Ասա սպառին սահմանքն Յաւիթի՝ մինչեւ ի կղզիսն Բրիտանիկեցւոց. եւ հայկն ամենեքին ընդ հիւսիսի: Եւ սոյա են կղզիք նոցա: Սիկելիա, Բրիտանիա, Կիրնիս, Ռոդոս, Քիոս, Ղեսբոս, Կիթերա, Զակինթոս, Կեփալենիա, Իթակէ, Կորկիրա, եւ Կիւղադէս, եւ մասն մի կղզւոյ՝ որ անուանիւ կոչի Յոմանիա. Եւ զնոսն Դիվքի մնկնէ ի մէջ Մարաց եւ Բաբելացոյն: Սոյա են սահմանք Յաւիթի:

// Որդիք Քամայ՝ Քուշ. Եւ ի նմանէ եթիովպացիք. // Մեսրայիմ՝ եւ ի նմանէ եգիպտացիք: Փուդ եւ ի նմանէ Տրոգոդացիք Ծակամուտք, Քանան. Եւ ի նմանէ Ասիրիացիք եւ Փիւնիկեցիք:

Որդիք Քուշայ՝ Սաբա, եւ Եւիղաթ եւ Սաբեկաթա, եւ Հաւգամայ, եւ Սաբաքայ: Եւ որդիք Հաւգամայ՝ Սաբայ եւ Ցուղդան: Եւ Քուշ

22 Ղառանացիք

ծնան դնեցրուիլ: Եւ հղիացաւք՝ հանգեցաւ Մեսոբայիմաւ հարքն իւրեանց, առնին ուխ, քանզի ասէ, Թէ Մեսոբայիմ ծնաւ զՈւզիմիմ, եւ ի նմանէ ծնան Ղիւղացիք. եւ զՆեփիլիմ. եւ ի նմանէ Պամփիւղացիք. եւ զՎաթիմ. եւ ի նմանէ Ղիւրիացիք. եւ զՆեփեթպաղիմ, եւ զՊատրոսնիմ. եւ ի նմանէ Կրետացիք. եւ զԲենդոնիմ՝ եւ ի նմանէ Ղիւկիացիք, յորմէ եւքն Փիչոտացիք եւ զԲանաքիմիմոսիմ. եւ ի նմանէ Դակեացիք, յորոց եւքն Փիղիսամիացիք:

Ամենայն ազգք Քանանացւոց՝ հանգեցաւ Քանանաւ հարքն իւրեանց՝ երկուտասան. քանզի ասէ, Թէ Քանան ծնաւ զՍիդովն զանդրանիկ իւրեանց եւ ի նմանէ Սիդովնացիք. եւ զԲեհատացիս. եւ զՀեբուսացիս. եւ զԱմոռրեացիս. եւ զԳերգեսացիս. եւ զՀեւեացիս. եւ զԱրուաքացիս. եւ ի նոցանէ Տրիպղիմք. եւ զԱնենացիս. եւ զԱրադիմին. ի նմանէ Աբադացիք. եւ զԾմաթրիմ. ի նմանէ Որթոսացիք եւ զԱմաթի. եւ ի նմանէ Ամաթուսեցիք. ընդ ամենայն ազգք երեսուն եւ երկու. եւ է քաւաքաթիեն նոցա յԻրինիկորուբայ մինչեւ ի Գադերզոմն, որ է ընդ հարաւակողմն:

Եւ այս ազգք են՝ որ ծնանեին ի նոցանէ:

32a // Եբիւսացիք, Տրոգլոդացիք, Ճակամուռք, Աճկացիք, Սարակենոսք, Իսարինացիք, Ձինեցիք Հեղենացիք, Եղիպտացիք, Փիւնիկացիք, Ղիբեացիք, Մարմարիդացիք, Կարացիք, Փիւղիտացիք, Միւռացիք, Մասունիկեցիք, Փոխղացիք, Մերդնացիք, Բիւթիւնացիք արեւմտականք, Նոմոդացիք, Ղիւկիացիք, Մարիանդինացիք, Պամփիւղացիք, Մեսիւղացիք, Պիսիդացիք, Աւղաղիացիք, Կիլիկեցիք, Մաւրիտացիք:

Եւ այս ազգք են որ ծնան ի նոցանէ:

Կրետացիք, Մոզոդացիք, Նամադացիք, Մակրոնացիք, Նամասոնացիք. սոքա ունին յԵգիպտոսէ մինչեւ ցՈվկիանոս:

Եւ այս են կղզիք նոցա:

Եսպեկինիա, Իզակորսուդա, Ղիւզապաւսա, Գաւդոս, Մեղիտ, Կեբկիւնիա, Մէնինգա, Սարդոնիէ, Գաղատ, Գադրսիւնա, Կրետ, Գաւրոս, Ղեղ, Թէրա, Կարէպիոս, Աստիպադեա, Քիոս, Ղեսբոս, Տենեդոս, Իսբրոս, Իլյաւոս, Սամոս, Կոլաս, Կնիդոս, Նիսիւբոս եւ Կիւպրոս մեծ կղզի:

Եւ որ վիճակն ի սոցանէ գալուքիեն՝ են այսոքիկ:

Փիւնիկեցիք, Եգիպտացիք, Պամփիւղացիք, Փոխղացիք. եւ են առհասարակ Քամայ յԻրինիկորուբայ, որ մեկնէ զԱսորիս եւ զԵթովպիէ. եւ ձգին մինչեւ ի Գադերզոմն:

Եւ այս են անուանք աշխարհաց նոցա:

Եգիպտոս, եբիւսիզ, որ հայի ընդ Հնդիկս. եւ մի[ա] եւս եբիւ-

32b սիզ՝ յորմէ Քուշացւոց գետն կանչ. Եւ երբեմն՝ // որ է կարմիր ծով, որ հայի ընդ արեւելս. Թէրայիս Ղիբիէ, որ ձգի մինչեւ ի Կորկիբենէս. Սամմաքէս. Սինոպիս, յորում բնակեալ են ազգք քսան Ամազացւոց. Մակասք. Տասամոնացիք. Լիբէ՝ որ ձգի ի Ղիւպայ մինչեւ ի փոքր Սիւրտիս. Նասամոնիա. Մեսուբիա. Մաւրիտանիա, որ ձգի մինչեւ յարեւմտեան Հերակղեայ, որ կայ դէմ յանդիման Գադերզոմին. եւ որ աս ծովեզերք զաւառան ունի, որ են ի հիւսիսոյ՝ գԻպղիկիա, գՊամփիւղիա, գՊիսիդիա, գՄիւսիա, գՂիդոնդեիա, գՓոխիդիա, գԿամա-

գիա, գՂիւկիա, գկարիա, գՂևդիա, գմիւս եւս գՄիւսիա, գՏրոմադա, գՈվդիա, գԲևիթինիա, գասացԻն Փռիւգիա:

Ունի եւ կղզիս գՍարդովինիա, գկրէտէ, գկիւպրոս. եւ գկան Գեհոմն, որ անուանեալ կոչի Նեղոս, որ մտնէ ի մէջ Բամայ եւ Յարեթի. սկիզբն երկրին Ծովուն, այսինքն է՝ ծով Արեւմտից կոչեցեալ: Այս են ազգք Բամայ:

Երից որդին Նայէ՝ Ակմ. եւ ի Ակմայ են ազգք քանեւհինգ, որ բնակեցան յարեւելս. որդիք Ակմայ՝ Եգամ. եւ ի նմանէ Եգամացիք, Ասուրիկք, Ասուբ. եւ ի նմանէ Ասորեաստանեայք. Աջափաքաղ. եւ ի նմանէ Բադդէացիք. Ղուդ՝ եւ ի նմանէ Ղադամացիք. Ասամ՝ եւ ի նմանէ Եւացիք առաջինք: Զսոսա կոտորեաց Աբրահամ: Եւ որդիք Աբրամայ՝ Ոմա եւ Ուդ. եւ ի նմանէ Դիպացիք և Գաթիւք. ի նմանէ Գաւսիենացիք. եւ Մասք՝ եւ ի նմանէ Մասենացիք:

33ա Եւ Արփաքսադ ծնաւ զԱպագ. Սապա ծնաւ զերեբ. ի նմանէ Եբրայեցիք. եւ Երեքեայ եղեն երկու որդիք. Փագէգ՝ եւ ի նմանէ կարգի ազգն Աբրահամու: Եւ Յեկտան ծնաւ զեզմոմոդադ, ի նմանէ Հընդիկք: Սապէի. ի նմանէ Բակտրիանոսք. եւ զԱսամոմիթ. ի նմանէ Աքաբացիք. եւ զեզովբամ, ի նմանէ Կամէղացիք. եւ զԱդդրա, ի նմանէ Արաղացիք. զեղէկ, ի նմանէ Աբիանացիք. եւ զԴեկկամ, ի նմանէ Կէդրուսացիք. եւ զԴեդրադ, ի նմանէ Սկիւթացիք. եւ զԱբդիմէլէկ, ի նմանէ Վրկանիկք. եւ զՍաբաթ, ի նմանէ Աբատացիք առաջինք. եւ զՈվիկբ, ի նմանէ Աբատացիք. եւ զԵւեղաթ, ի նմանէ Գեմնոս Սոփհոտեայք, որ կոչին Մերկիմատաւակք: Ամենեքեան ազգս յերից որդւոցն Նայէ ազգք եւթնասունն եւ երկու:

25 Եւ ի բնակութիւն որդւոցն Ակմայ ի Բակտրոնէ մինչեւ Յինդիկոբատրայն, որ մտնէ ընդ Աջոբիս եւ ընդ Եգիպտոս եւ ընդ ծովն Կարմիր, ի բերանոյ ծովուն՝ որ է յանդիման Ասինեայ, այսինքն է՝ Հնդկաց աշխարհին:

Եւ այս ազգք են, որ եղեն ի նոցանէ. Երրայեցիք, որ են Հրեայք, Պարթ, Մարք, Պայկաւոսն, Աբուսիկք, Ասորեաստանեայք, Վրկանիկք, Հնդիկք, Տապրիկք, Պարթեւք, Գեղմակացիք, Իգամացիք, Բաւշանք, Աբատացիք առաջինք, Կեպարք, Սկիւթացիք, Աբատացիք, Գեմնոս Սոփհոտայք, որ կոչին Մերկիմատաւք: Եւ ձգին բնակութիւնք ազգս մինչեւ յԻնդիկոբատրան եւ ի Կիղիկիա:

35 Եւ այս ազգք են ի նոցանէ, որ դիտեն զպատութիւն. Երրայեցիք՝ 33բ որ են Հրեայք, Պարթ, Մարք, Բադդէացիք, // Հնդիկք, Ասորեաստանեայք: Եւ ի երկրագործութիւն բնակութեան որդւոցն Ակմայ՝ ի Հնդկաց մինչեւ յԻնդիկոբատրան. եւ լայնութիւն ի Պարթից եւ ի Բակտրոնէ մինչեւ ի Հնդիկս:

40 Եւ այս են անուանք աշխարհաց նոցա. Պարթ՝ հանդերձ ազգաւքն որ շուրջ զնոքաւք են, Տապրիկք, Վրկանիկք, Բարիտոն, Կարդուք, Ասորեաստան, Մելքազիտք, Աբատիա առաջին, Եգամ, Հնդիկք, Աբատիա վաճառաւոր կոչին Ասորւոց, Կոմագինէ. եւ Փիւնիկէ՝ որ է որդւոցն

---

29 Հերրայեցիք

Սեմայ: Եւ ընդ ամենայն ազգք երից որդւոցն Նոյի եւ քանանաւն եւ հրկու:

Եւ ազգք, որոց բնաբեր մխիանց լեզուք, են այսոքիկ. Երրայեցիք, Ասորեստանեայք, Քաղդէացիք, Պարսք, Մարք, Ագարացիք, Մադիանացիք, Ազերենացիք, Տայիանոսք, Ադամոսանացիք, Տաճիկք, Մոգք, Կասրք, Ադուանք, Հնդիկք, Քուշանք՝ որ են ԵԹիոպացիք, Եգիպտացիք, Դերբէացիք, Բենացիք, Քանանացիք, Փերեզացիք, Խեւացիք, Ամորհացիք, Գերգեսացիք, Ճերուսացիք, Եղեմացիք, Սամարացիք, Փիղիկեցիք, Ասորիք, Կրկղիկեցիք՝ որ են Տարսացիք, Դամբրք, Հայք, Եղեբացիք, Վերք, Սկիւթացիք, Կապքեցիք, Խաղիք, Բոսպորացիք, Ասիոցիք, Սաբացիք, Դիւկաղիոնացիք, Պիսիդացիք, Գալատացիք, Պաղեպապիոնացիք, Փոխրացիք, Գաւդացիք, Ճոյնք՝ որ են Աքայեցիք, Թեսաղ, Մակեդոնիացիք, Թրակացիք, Միսեցիք, Բհսիացիք, Դարդանացիք, Սամոտացիք, Դեմոնացիք, Պաննոնացիք՝ որ են Գերմանիացիք, Նավրիկեցիք, Դացիսաք, Հասմք՝ որ են Ղասթինացիք, Դիւպրացիք, Գաղեացիք՝ որ են Կելտացիք, Ակիսանացիք, Բրիտանացիք, Սպանիացիք՝ որ են Տիբենացիք, Հանք, Մաւրացիք, Բակուացիք, Դենդուացիք, Սեղեւկացիք, Ասիրացիք, Մադիկացիք, Գարնմանք՝ որ են Բևբեղացիք, որ երկայնակ ձեղն մինչեւ յԵթիոպիկ:

Լաւ համարեցայ համառաւտիւ ցուցանել եւ վասն եկաց ազգաց՝ որ դնացին յիւրաքանչիւր բնակութիւնք, եւ չորան բանակեցան յատար անդրս ուրեք ուրեք:

Եւ ազգ ազգանիմք յարեւելից. ի Պարսից եւ ի Մարաց չորան բնակեցան ի Պարթեւս. եւ ազգքն, որ չուրջ գնացեալ՝ չորան հասին մինչեւ ի կողմանս Ասորւոց: Եկք Արարացւոց՝ Արարացիք փառաւորք, քանզի այսպէս անուանեցաւ Արարիա Փառաւոր: Եկք Քաղդեացւոցն՝ Մէջագետացիք: Եկք Մադիանացւոց՝ Կինեզոկղզիք, Տրոգղացիք Ձիկիկիք: Եւ ազգս Ցուշաց, որ ունին անուանս հինգ՝ Ցուխէս, Արկադէս, Բրիտոսացիք, Եսպացիք, Դակոնացիք: Եւ եկք սոցուն են այսոքիկ. Գոնաացիք, Բիբիանացիք, Սպանիացիք, Տրովացիք, Ասիանացիք, Կասրացիք, Դիւկեացիք, Գամփրւզացիք, Կիւլենացիք, եւ կղզիք բազումք, որ ունին գմիբրռմնական համառաւտածն:

Եւ ի սոցանէ կղզիք մնասան չուրջ գծովուն՝ որ կոչի Հեսպերիա: Եւ են այսոքիկ. Աղղրոս, Տվնոս, Տևոմն, Նաբռոս, Կևոմս, Կիբռոս, Դևգոս, Սիւմնոս, Ռունէ, Կիբռոս, Մարաքիոն: Եւ այդ եւս կղզիք մեծամեծք երկրաւոսն, յորս եւ քաղաքք բազում բնակեալ են, որ անուանեալ կոչին Սպարպէս, այսինքն՝ ցանք եւ ցիրք, յորս պանդխտեալքն բնակեցան Ցոյնք:

Եւ են այսոքիկ. Եւբիա, Կրետէ, Սիկիղիա, Կիպրոս, Կոմաս, Սամոս, Ռոդոս, Քիոս, Թասոս, Լեմնոս, Լեսբոս, Սամոթրեակ: Եւ են ի Բիւռասցւոց՝ Եւբիա, որպէս ի Ցունաց յատնական քաղաքք վէց ասացան:

Եւ են այսոքիկ. Կղզադմիկ, Միւռիւղիէ, Փոմիկա, Պրևնէ, Եբիւթրէ, Սամոս, Սմեռս, Կազոփոն, Քիոս, Եփեսոս, Սմիւռնա, Գիւրինթոս, Բիւզանդիա, Քադկեդոն, Գոնոոս, եւ Ամիոս, Եզեւքեսոս:

Հռոմայեցւոց եւ Կիւռեացւոց ազգք եւ եկք են այսոքիկ. Թուսկ,

Կիմիդեսացիք, Պիսիննացիք, Կամպանացիք, Ասուղեսացիք, Կազաբերացիք, Ղուվանացիք:

Ազգք եւ եկք Ասիրիացւոց· Նէպլենացիք, Կինիացիք, Նուամեգացիք, Նասամոնեացիք: Եւ են կղզիք հինգ, յորս եւ քաղաքք են· Սարդնէա, Կարթիլիա, Գիրրաք եւ Բինեխիա, Կերկինա, Դապատէ:

Ազգք եւ եկք Մաւրացւոց· Դիւսինացիք, Մուսուկինացիք, Տինպիացիք, Կեսարանացիք:

Ազգք Սպանիացւոց՝ որ են· Տիւրկինացիք, Դիւտարիանեացիք, Ղիւսիտանացիք, Բիսիկացիք, Աւարիկացիք, Բասկինացիք, Կապիկեցիք՝ որ են Ասպարացիք:

35a Այս են ազգք եւ եկք Գաղիացւոց՝ որ կոչին Արբուտացիք // Ղ... ւանեացիք, Բաղկինացիք, Սիկկինացիք, Աւբինացիք:

Ազգք եւ եկք Գերմանացւոց են այսոքիկ· Մարկիմանացիք, Բնիդինէդացիք, Կիւդացիք, Բիւրգինաղացիք, Ամոդիւդացիք: Եւ ազգ եւ եկք Սարմատացւոց՝ Ամաքսիրացիք, Դրեկացիք՝ որ կոչին Դրեկսարմատք:

Եւ զայս եւս լաւ համարիցայ յայտ առնել քեզ զանգէտ կոպմանս ամենայն ազգաց, եւ զլեռինս անուանեալս եւ զլեառ զերեւելիս. որպէս զի եւ յայտնեալ մի՛ ինչ անտեղեակ զառնեցիս:

Եւ արդ սկսանիմ ասել զպարտսն, եւ առնեմ սկիզբն յարեւելից: Արեւելեայսն են Տաճիկաստան եւ Տաճիկաստան անգք քան զԱբաբացիս են: Տաճիկքն բուն անգք քան զՏաճիկաստան է: Եւ Ազուանք անգք են քան զԴրունս կասպից: Եւ Մէնդ Մոգիա՝ ընդ որս մարտեաւն Մովսէս, է անգք քան զկարմիր ծով· եւ Փոքր Մոգիամ մերձ առ նա՝ սահմանակից են Եղիպտոսի, ուր թագաւորեացն Ռամսէդ անէր Մովսէսի: Եւ անգք քան զԴամբրա· յայմհ կոպմանէ Հայք, Եղեբացիք, Վիրք, Կողքեցիք, Սկիւթացիք, Բոսպորացիք, Խազիք, Նասացիք՝ որ կոչին Մանեասացիք, որ ձգին մինչեւ ի Պոնտոս, ուր էր բանակն Ամիսաբոլայ, եւ Մերսաւոպոդիս, եւ նաւահանգիստն Հիւսիւսոյ եւ Փասիս գետ: Եւ հասանեն ազգքս այսոքիկ ի Տրապիզոնա:

Այս են անուանք ասոն եւ երկու լեռանցն անուանեաց· Լիբանան, Կաւկաս, Տաւրոս, Ասպաս, Պառնասոս, Կիլիկեան, Եղիկոն, Պարմենիոս, Մասիք, Դիւկիսոնաս, Պինդոս, Ողմպոս:

35b // Գետք մեծամեծք եւ անուանիք են քառասուն. Հինգոս՝ որ է Փեռսիս· Նիլոս՝ որ է Դիւհոմ, Դիկպէ, Եւփրատ՝ որ է Ագածանէ· Խովրպանան, Կիւ[խոս], Տանայիս, Մէնոս, Եղկամանիոս, Հաղիս, Ասարպիս, Թէրմոդոն, Եփասիս, Կուր գետ, Բովբոքինէա, Աղդեհոս, Տաւրոս, Եւրոտոս, Մեանդրոս, Երմոս, Աքսիոս, Պիւրամոս, Բլուս, Եբրոն, Սանգարիս, Բիւդոս, Պաիկինոս, Եւէնոս, Եպարքիոս, Կահիւսոս, Սիմոէս, Սիամանդրոս, Սաւիմոն, Պարթինիոս, Խաոբոս, Ռէնոս, Բետէս, Բազանոս, Եւրիգոնոս, Թիբրիս՝ որ այժմ անուանեալ կոչի Տիբերիոս· ընդ ամենայն քառասուն:

Աբդ՝ վասն զի յայս եկեալ վասն ազգացն՝ յերից որդւոցն Նոյի,

12 Աբբրացիք

15 Հիշատակութիւն գրչի «Գեաւրի քահանայ յիշեցեալ ի Քրնոսոս»:

որ ընդ ամենայն երկիր սփռեցան, քան զ՚ոմն յայմէ ծնեալ: Սկսի՝ անդրանիկ՝ կալաւ զիշխանն արեւելից: Քամ զիշխանն հարաւոյ. Յաբեթ զիշխանաս արեւմտից եւ հիւսիսոյ:

Պարս եւ պատշամ է այսուհանեւ ընթանալ զհետ ամացն քառից:
Փաղէդ եղեալ ամաց հարեւր եւ երեսուն՝ ծնաւ զՌագաւ:
Ռագաւ եղեալ ամաց հարեւր երեսուն եւ երկուց՝ ծնաւ զՍերուգ:
Սերուգ եղեալ ամաց հարեւր եւ երեսուն՝ ծնաւ զՆաքորէ:
Նաքորէ եղեալ ամաց հարեւր եւ լին՝ ծնաւ զԹարայ:
Թարայ եղեալ ամաց եւթանասնից՝ ծնաւ զԱբրահամ:

Աբրահամ էր ամաց եւթանասուն եւ հնգից, ի ժամանակի երբեւ հրամայեաց նմա Աստուած՝ երանել նմա ի տանէ հարց իւրոց եւ զալ յերկիրն Քանանացւոց: Արդ՝ առնէին ի բաժնացն երկրի մինչեւ ի
36a պալ // Աբրահամու յերկիրն Քանանացւոց՝ սպրդ հինդ, ամք ՈԺԶ. եւ յԱղամայ՝ սպրդ քան, ամք ՎՅՉԴ:

Բնակեաց Աբրահամ յերկիրն Քանանացւոց ամս քան եւ հինգ. եւ ապա ծնաւ զԻսահակ: Իսահակ եղեալ ամաց վաթսուն՝ ծնաւ զՅակոբ: Յակոբ եղեալ ամաց ութսուն եւ եւթնից՝ ծնաւ զՂեւի: Ղեւի եղեալ ամաց քառասուն եւ վեցից՝ ծնաւ զԿահաթ: Կահաթ եղեալ ամաց վաթսնից՝ ծնաւ զԱմրամ: Ամրամ եղեալ ամաց եւթանասուն՝ ծնաւ զՀարսէն. եւ յամին ումեքնէ երրորդի կինացն Ահարոնի էլիսաբեթ որդիքն Իսրայէլի յերկիրն Եգիպտացւոց՝ ի ձեռն Մովսէսի առաջնորդին իւրեանց: Եւ առնէին ամենայն ամք բնակութեան որդւոցն Իսրայէլի յերկիրն Եգիպտացւոց՝ ամք չորեքհարիւր. եւ յանապատին՝ ամս քառասուն:

Ձեռս որդի Նաւեայ լրբեւ անց ընդ Յորդանան գետ, եկաց յերկրին Քանանացւոց ամս քան եւ եւթն. եւ ի պատերազմունսն՝ ամս վեց. յետ ժառանգելոցն զերկիրն վճռակաւք՝ եկաց ամս քան եւ մի; Արդ՝ առնէին, յորմէ հետէ եկն Աբրահամ յերկիրն Քանանու, մինչեւ ի վերանալն Ձեռսայ որդւոյ Նաւեայ՝ սպրդ եւթն, ամք ՇԱ. եւ յԱդամայ՝ սպրդ քան եւ եւթն, ամք ՎՊՉԴ:

Ձեռ մահուան Ձեռսայ մեռաւ ժողովրդին, եւ մանկանցն Բառսանայ սրբոյին Մինչեւ ծառայեցին նմա ամս ութ. եւ երբեւ ապստամբեցին առ Աստուած, յորոյ նոցա իշխան պատերազմի՝ պեղրայր Քաղէբայ կիրսանէ, որ էր ի ցեղէ Ցուդայ: Սա մարտաւ ընդ Բուսանայ եւ տայն դնաւ. եւ տիրեաց ժողովրդեանն ամս քառասուն:
36b // Ձեռսայ Սամղարայ՝ Պամղեան եւ Պամբիէս, Պհոռս, Աղգաս, Պանապտէս, Դեւիպիոն Ճանաչին: Ձեռ վախճանելոյն Ձեռսայ կային ծերքն Լ. ամ:

Դարձեալ մեռուցեալ՝ մանկանցն Եգղոմայ սրբոյն Մովաբու եւ ծառայեցին նմա ամս ԺՀ. եւ երբեւ դարձան առ Աստուած, յորոյ նոցա իշխան պնաւոր՝ յապրէ Եգերմի, որ տայն զեղգոմ. եւ տիրեաց ժողովրդեանն ամս ութսուն: Ձեռ մահուանն Աւոթեայ մեռաւ ժողովուրդն. եւ մանկանցն Յաբխայ սրբոյն Քանանացւոց՝ ամս քան ծառայել նմա: Ի սորա աւուրս մարգարէացաւ Դեբովրա կին Ադիե-

40 յարոց

դավթայ՝ յորդէ Եբրեմէ. եւ ի նորա ձեռն ախրեաց զաւրսն Իսրայէլի Բարակ՝ որդի Աբենեեմայ, ի ցեղէ Նեփթաղիմայ: Սա մարտեաւ ընդ Սիսարայի ոստիարապետին Յաբինայ, եւ յաղթեաց նմա, եւ ախրեաց որդւոցն Իսրայէլի. եւ դառնայր Դեբովրայ դժոդովուրդն
5 ամս քառասուն: Յաւուրս Դեբովրայ մարգարէուհւոյ՝ որ ընդ Բարակայ, որք ի Դիսակ վիպասանեն, ուստի Պիտիա անուանեալն Զեւս, Կրանայ ազգական, յարեւմտեան թաղաւրեայց. որ անկր զաւրս երովպիմիոս, Անտիոքէ, Ագիմենէ, Սեզդենէ, Դանաոմէ, Գերսեւս, Եգէպա՝ կին Զեւսայ: Զեւս՝ ինդոանուիմիոն կոչի, Եգիպա՝ ասպ,
10 վասն տուբեւտս ընդոյ:

Յետ մահուանն Դեբովրայ մեղաւ ժողովուրդն եւ մատնեցան Մադիանացւոց ամս եւթն: Ի սոցա վերայ չոգաւ Գեդէոն Երեքհարեւր արամբ, եւ սատակեաց կոտոյս ի նոցանէ բերս եկիստասան: Սա ախրեաց ժողովրդեանն զամս քառասուն, որ էր յաղթէ Մանասէի:
15 Յաւուրս Գեդէոնի՝ Զեբեա եւ Ամբրոմն, որովք Զեւսայ, եղեւեին:
37a Եւ սոքեն որդի Աբիմելեք ամս երիս: // Յաւուրս Աբիմելեքայ՝ որք բան Գանեմիքեան, եւ Պերսեան, եւ որք բան Երասկեան, եւ Ազգսան, եւ որք բան Ղիկաբդոսի ասրինապիր էին՝ ճանաչէին:

Յետ սոքա ախրեաց Թովղա՝ որդի Փուեայ Աքարեանց, որ էր ի
20 ցեղէ Եբրեմէ, եւ ախրեաց ամս քսան եւ երիս: Յետ սորա Յայիր Գաղաադացի՝ յաղթէ Մանասէի. եւ ախրեաց ամս քսան եւ երկուս: Եւ յետ սորա մեղաւ ժողովուրդն. եւ մատնեցան Ամմոնացւոց ամս ԺՔ. եւ ազազակեցին առ Աստուած. եւ յաղայց նոցա իչխան դՅեփթայէ Գաղաադացի յաղթէ Մանասէի. եւ ախրեաց ամս վեց: Յետ սորա
25 ախրեաց Եսբոմն՝ յաղթէ Յուդայ ամս եւթն: Յետ սորա ախրեաց Աղղոմն, յաղթէ Զաբուղոմնի, ամս տասն: Յետ սորա ախրեաց Երբոմն, որդի Աղեղայ Ափրաթոմիացի, յաղթէ Եբրեմէ՝ ամս ութ:

Յետ սորա մեղաւ ժողովուրդն, եւ մատնեաց այրազդեաց ամս քառասուն: Եւ էրդև դաբձան՝ յաղայց նոցա իչխան դՄամփսոնն որդի
30 Մանուէի, յաղթէ Դանայ, որ մարտեաւ ընդ այզազդիան. եւ ախրեաց ամս քսան: Յետ սորա Մամփսոնի Դեղազ՝ որ հիւսն Մաժան կոչի, եւ երակղէս՝ որդի Զեւսայ, ի յԱղկմինայ ծնեալ, եւ Եմոս եւսոմեն երեւեցին:

Յետ սորա ախրեաց Սամեգար ամս երեսուն: Յետ այսորիկ անիչխանութիւնն կալաւ, որպէս Աբիմելիանոս պատմէ, ամս քառասուն:
35 Յետ սորա Հեղի քահանայ զառեաց զժոդովուրդն ամս քսան. և տապանակն Աստուծոյ եղեւ առ այզազդիան ամիսս եւթն: Յաւուրս Հեղեայ քահանայի Իղիոն հրկէզ եղեւ եւ քաղքն ի մասս կայլին:
37b // Յետ սորա Սամսուէդ մարգարէ, որ ասէ զՄաւուղ ի թագաւոր:
40 Եւ յետ այսորիկ զաբձոյց Սամսուէդ զառաքանակն յայզազդեացն. եւ եղ ի տան Ամինադաբայ. եւ եկաց անդ ամս քսան: Եւ զառեաց զիսրայէլ ամս քսան եւ երկուս: Եւ թագաւորեաց Մաւուղ ամս քառասուն. եւ էր նորա ապարատեան Աբենեներ՝ որդի Ներեայ:

Յետ այսորիկ իբրեւ թագաւորեաց Դաւիթ, եհան զառաքանակ
45 կառավարացն ի տանէ Ամինադաբայ. եւ ի հանդէն՝ թիւրեաց զնա Եղեն. իբրեւ մառեաւ ուղղել զնա Ողա, հարաւ անդէն եւ մեռաւ:

Իրբև նահս Դաւիթ՝ զահն հարաւ. եւ ևկաց անդ ամիսս երիս: Այս Սամուէլ ած զԴաւիթ ի թագաւոր: Եւ առնէր ի Ցեսուայ որդւոյ Նաւեայ մինչեւ յառնուլն Դաւիթ զթագաւորութիւնն, որ էր յազգէ Յուդայ, ազգք տասն, ամք ՆԶԻ. եւ յԱղամայ ազգք երեսուն եւ չորս, ամք ՏՅԿԲ:

Ցետ այսորիկ թագաւորեաց Դաւիթ ամս քառասուն եւ ամիսս վեց. ի Քեբրոն՝ ամս եւթն, ամիսս վեց. եւ յԵրուսաղէմ՝ ամս երեսուն եւ երիս: Ի սորա աւուրս էր քահանայապետ Աբիաթար՝ որդի Աբիմելեքայ: Եւ ի միամիտ ցեղէն՝ Սադովկ: Եւ մարգարէանայրն յաւուրս Դաւթի՝ Գադ, Նաթան, եւ Ասաֆ. եւ էր սպարապետ Դաւթի՝ Յոաբ որդի Սարուհեայ, քեռ Դաւթի: Սա թուեաց զթեղեան Իսրաէլի. եւ էր թիւն, զոր թուեաց Յոաբ որդի Սարուհեայ զորդւոցն Իսրաէլի, առ
38a ձինք իրրեւ հազարիցս, եւ հարիւր հազար // եւ որդիքն Յուդայ՝ ՆԷՈ: Բայց Ղեւի եւ Բենիամին ոչ թուեցան. եւ վասն թուելոյն նորա պիսակ, անկան յԻսրաէլ եւ[1] հազար:

Ցետ Դաւթի թագաւորեաց Սողոմոն, որդի նորա, ամս քառասուն. եւ ի նորա աւուրս զործեալ մարգարէանայրն Նաթան եւ Աքիա Սիղոնեցի. եւ քահանայապետ նորա էր Սադովկ:

Ցետ սորա թագաւորեաց Ռոբաւամ որդի իւր ամս եւթն եւ տասն. առ սուտ բաժանեցաւ թագաւորութիւնն:

Եւ ի Սամարիա թագաւորեաց Յորոբովամ ծառայ Սողոմոնի, յազգէ Եփրեմի՝ եւ մարգարէանայր առ Յորոբովամաւ Աքիաս Սիղովնացի եւ Սամեա որդի ի Հեղոմայ:

Ցետ սորա թագաւորեաց Աբիա որդի իւր՝ ամս վեց: Ցետ սորա թագաւորեաց Ասա՝ որդի նորա, ամս քառասուն եւ մի: Սորա ի ժամանակս նորա յաւելին ազգ իւր. եւ մարգարէանայր յաւուրս նորա Ազարիա:

Ցետ սորա թագաւորեաց Յովսափատ որդի իւր ամս քսան եւ հինգ: Ի սորա աւուրս մարգարէանայր եղիաս, եւ Միքեայ՝ որդի Ցեմբղեայ, եւ Աբդիու՝ որդի Ազանիայ. եւ էր յաւուրս Միքեայ մարգարէ մի առաւ՝ անուն Ակեկիա, որդի Քանանու:

Ցետ սորա թագաւորեաց Յովրամ որդի իւր՝ ամս քսան. ի սորա աւուրս մարգարէնայրն եղիա եւ եղիսէ:

Ցետ սորա թագաւորեաց Ոքոզիա որդի իւր՝ աւ մի: Ի սորա աւուրս կենդան ժողովուրդն, ի Սամարիա, զորդիս իւրեանց եւ զդուք սպանեալ, ի ժամանակին երկու թագաւորաց էր Յովրամ ի Սամա-
38b րիա. եւ յաւուրս Ոքո // զիայ մարգարէանայր եղիսէոս եւ Աբդադոմիմ:

Ցետ սորա թագաւորեաց Գոթողիա, մայր Ոքոզիայ, ամս ութ: Սա կոտորեաց զթոռունս իւր, զի յազգէ էր Աքաաբու ազգաչի Իսրաէլի. բայց գոյր Ոքոզիա եւ Յովսաբէ՝ կին Յովիադայեի քահանայապետի՝ զոզացան զՅովաս որդի Ոքոզիայ. եւ ի նորա վերայ եղ Յովիադայ զթագաւորութիւնն: Եւ մարգարէացաւ առ Գոթողիա՝ եղիսեոս:

Առ Յովիադայ քահանայապետիս իմաստասէրք էին Մչենեփոմն, եւ Գդաւոմն, եւ Սոփոկլէս, Երատոսթոս, եւ Հերոդոտոս, եւ Եւբիկլէդէս ողբերգակ, եւ Սոկրատէս Հարտասան, եւ Փիղիաս Հրաշագործ, եւ Թեմոտեոս ուսումնասուր, եւ Դիմոկրիտոս Աբդերացի, եւ Եպո-

կրատէս բուժական, եւ Թուկիդիդէս հարտատան ..... ակս եւ եմ-
պեդոկղէս, եւ Դարպիս, Զէնոն, Սոկրատէս, Պարմենիդէս, Պերիկղէս,
Պողխ, եւ Աբխատոփանէս կատերագ եբեւին:

Ցետ սորա թագաւորեաց Ցովաս որդի Ոքոզիայ՝ ամս Խ: Սա
5 սպան զՀաքարիա որդի Ցոյդիպակէ քահանայապետ:

Ցետ սորա թագաւորեաց Ամասիա որդի իւր՝ ամս Ը:

Ցետ սորա թագաւորեաց Ողիտա որդի իւր՝ ամս ԾԲ: Սա բռնաւե-
ցաւ եւ մեռաւ. եւ գաւակք յաւուրս նորա զծողոմոտզն Ցովաքիամ ար-
դի նորա, որ չեւ եւս էր թագաւորեալ: Եւ մարգարէանային յաւուրս
10 Ողիտ՝ Ամոս եւ Եսայի որդի իւր, Ովսէ՝ որդի Բէերայ, Ցովնան
որդի Ամաթեայ՝ ի Գեթեփերայ:

Ցետ սորա թագաւորեաց Ցովաքիամ որդի իւր, ամս վեցտասան-
49a ուս սոմա մարգարէանային Եսայի եւ Ովսէ, եւ Միքէ՝ // Մորաս-
15 ցի, եւ Ցոէլ՝ որդի Բաթուելի:

Ցետ սորա թագաւորեաց Աքազ որդի իւր ամս Հնգետասան: Ի
սորա աւուրս մարգարէանային Եսայի եւ Ովսէ. եւ պաշտէր զբաշտա-
նայապետութիւնն Ուրիա: Ի սորա աւուրս Սաղմանասար, արքայ
Ասորեստանեաց, փոխեաց զքնակիչս Սամարեայ՝ ի Մարս եւ ի Բաբի-
20 դոն:

Ցետ սորա թագաւորեաց Եզեկիաս որդի իւր՝ ամս քսան և ինն.
աս նոսա մարգարէանային Եսայի, Ովսէ, և Միքիա:

Ցետ սորա թագաւորեաց Մանասէ որդի իւր՝ ամս յիսուն և հինգ:

Ցետ սորա թագաւորեաց Ամովն որդի իւր՝ ամս երկուստասան:

25 Ցետ սորա թագաւորեաց Ցովսիա որդի իւր՝ ամս երեսուն և մի:
Սա եղ զվաղվաղակիսյ ոսկերաց մարդկան՝ ի վերայ պատկերաց
կռոցն, որպէս և գրեալ է: Ի սորա աւուրս եղև Զաւակին յամի ութ-
ուտասաներորդի թագաւորութեան իւրոյ: Բանդի յորմէ հետ մեռաւ
Ցեսու որդի Նաւեայ, ոչ արար Զաւակ ժողովուրդն միշտ ցայնժամ.
30 և Քեղկիա քահանայ՝ Հայր Երեմիայի մարգարէի՝ եգիտ ի տաճարին
զգիրս աւրինացն՝ յաւետառանեալորդի ամին Ցովսեայ արքայի: Ի
սորա աւուրս մարգարէանային Ողդա՝ կին Սելեմեայ Հանդերձատուի՝
որդւոյ քահանայապետին. և Սոփոնիա, և Երեմիա: Եւ առ Երեմիա-
յիւ էր մարգարէ մի առաս, Անանիա անուն նորա:

35 Ցետ սորա թագաւորեաց Աքաւ որդի իւր՝ ամս երիս: Զառ կռռ-
նաց Ներքուստ արքայ Եգիպտացւոց, եւ իշխէր յերկիրս. եւ անդ
49b կացոյց զեղբակիսյ եղբայր նորա, որ եւ // Ցովակիմ կոչեցաւ: Ի սո-
րա աւուրս մարգարէանային Երեմիա, եւ Բաւղ, ու Ուրիա՝ որդի Մա-
մեայ՝ ի Կարիաթարիմ գեղջէ: Եւ թագաւորեաց ամս միւռասան: Զառ
կռռնաց Նաբուքոդոնոսոր պղնձի կապանաւք և տարաւ ի Բաբիղոնի:

40 Ցետ սորա թագաւորեաց Ցովակիմ ամս երիս. եւ զառ տարաւ առ
իւր Նաբուքոդոնոսոր արքայ Բաբելացւոց, եւ զիշխս ընդ նմա. եւ
կացոյց փոխանակ նորա զՄեղեկիա, որ կոչեցաւ Ցեքոմիա: Ամ էր
եղբայր Ցովակիմա(յ) արքային, որ թագաւորեաց ամս միւռասան. եւ
յերկուստասաներորդ ամին տարաւ չնա Նաբուքոդոնոսոր ի Բաբիղոնի՝

45 Նաբելովք

աչալուր խաւարելովք: Ապա եւ զժողովուրդն փոխէր առ ինքն, քայց է սակաւուցն, որ իջին յեգիպտոս: Եւ մարդարէանային յաւուրս Սեզեկիայ՝ երեմիայ եւ Ամբակում: Եւ յամի հինգերորդի թագաւորութեան նորա մարդարէացաւ Եզեկիէլ ի Բաբելովն. եւ յետ սորա մարգարէացաւ Նաւում՝ ի Բաբելովն, եւ Մադաքիա, և Դանիէլ: Եւ տեսանէ զանսիլ եւթներորդացն, յառաջին ամի թագաւորութեանն Դարեհի՝ որդւոյ Արշաւրայ, ի գաւակէ Մարաց, որ թագաւորեաց ի վերայ տէրութեանն Քաղդեացւոց:

Յետ սորա թագաւորեաց Կիւրոս: Եւ յամի երկրորդի թագաւորութեան իւրոյ եհան զժողովուրդն՝ երթալ յերուսաղէմ: Եւ մինչ չինէր տաճարն՝ մարդարէանային ի միասին Անգեոս եւ Զաքարիաս. եւ յետ Անդեայ եւ Զաքարեա(յ)՝ նէեմի որդի Աքեզեայ, յազգէ Իսրայէլի, որ չինեաց զքաղաքն երուսաղէմ. եւ էր տակառապետ Արտաշէսի արքայի Պարսից:

// Յետ սորա՝ եօթերայ եւ մուրգքէի պատմութիւնն կարգի: Եւ ի Դարեհայ մինչեւ ի Սեզեկիա, եւ ի գերութիւնն Յեքոնիայ(յ) ազգք հնգետասան, ամք ՆՀԳ եւ ամիսք իննն:

Եւ յԱդամայ մինչեւ ի գերութիւնն Բաբելացւոց՝ որ եղեւ յաւուրս Յեքոնիայ, ազգք չորեսուն եւ մի, ամք ՏՊՅԲ, ամիսք իննն: Եւ ի գերութենէն Բաբելացւոց մինչեւ ի ծնունդն Քրիստոսի՝ ազգ չորեքտասան, ամք ՈԿ. եւ ի ծննդենէն Քրիստոսի մինչեւ ի չարչարանս նորին՝ ամք ԼԲ: Եւ ի չարչարանացն Քրիստոսի մինչեւ յամն երկուտասաներորդ՝ քաներորդ առաջնորդի թագաւորին Հռոմայ Ադեքսանդրի, առնին ամք երկերիւր հինգ, եւ ամիսք վեց:

Եւ յԱղեքսանդրէ Մամեայ մինչեւ Աբգարոս եւ յՆերօվս՝ որպիս Թէոդորոսի՝ ամք հարեւր եւթանասուն եւթն, եւ ամիս մի. Ցոբելեան Ղեւի:

ՊԱՐՍԻՑ ԹԱԳԱՒՈՐ

Կիւրոս թագաւորեաց ամս երեսուն: Կամբիւսէս, ամս ութ: Մոգքն՝ ամիսս եւթն: Դարեհ վշտասպեան՝ ամս երեսուն եւ վեց: Ան Դարեհի. Զորաբաբելի երթայիցուս վերակացու եղեալ, հանդերձ Ցեհուսա քահանայապետիւ, եւ կառուցին զչինած տաճարին. եւ մարգարէանային Անգեոս եւ Զաքարիաս: Բոլոքսէս զաբեհան թագաւորեաց ամս քսան եւ մի: Արտաւան՝ ամս եւթն: Արտաշէս Երկայնաձեռն՝ ամս քառասուն: Ան Նեհեմ. եկիայ եղեալ երուսաղէմ, ուսուցանէր զաբեղենն: Եւ ի քսաներորդի ամի նորին թագաւորութեան Նէեմի, տակառապետ թագաւորին, խնդրեալ ի նմանէ և հրաման առեալ՝ եկ երուսաղէմ, եւ չինեաց զպարիսպ քաղաքին, // եւ կազմեաց զհրապարակն եւ զիջողոցս նորա: Երկրորդ Բոլոքսէս թագաւորեաց ամիսս երկուս: Սոգդիանոս՝ ամիսս եւթն: Դարեհ խորթ՝ ամս իննետասան: Արտաշէս Ուչիմ՝ թագաւորեաց ամս քառասուն: Արտաշէս՝ որ եւ Ովքոս՝ ամս վեց: Արմեսդրու՝ ամս չորս: Դարեհ Արտամայ՝ թագաւորեաց ամս վեց. զնա սպանանել Ադեքսանդրի՝ յեւթներորդ

---

7 Քաղեացւոց

ամի թագաւորութեան իւրոյ, որ անուանի էր ամս երկերիւր երեսուն-
եւ թագաւորեաց ընդ նոսա այլ եւս հինգ ամ, եւ ամխաս եւթն, յետ
սպանելոյն զհարեղովմն: Եւ ընդ ամենայն եղեն աւուրք թագաւորութեան
նորա ամք երկուտասան, եւ ամխաք եւթն:

Յետ Աղեքսանդրի թագաւորեաց յեղիպտոս, Պղեքսանդր քաղա-
քի, Պտղոմէոս Ղագոս ամս քառասուն:

Պտղոմեոս եղբայրասէրն՝ թագաւորեաց ամս երեսուն եւ եւթն. առ
սմաւ Երբայեցւոց խմաստունքն զաւրէնսն թարգմանեցին:

Պտղոմեոս Բարեբար՝ թագաւորեաց ամս քսան եւ վեց. առ սո-
վաս էր Յեսու Սիրաքայ որ զամենայն արուեստս խմաստութիւնն
կարդեաց:

Պտղոմեոս Մայրասէր՝ թագաւորեաց ամս քսան եւ չորս. առ սո-
վաս Մակաբայեցւոցն իրք կատարէին:

Պտղոմեոս Բարեբար՝ թագաւորեաց ամս քսան եւ վեց:

Պտղոմեոս Փրկիչ՝ թագաւորեաց ամս հնգետասան:

Պտղոմեոս՝ որ եւ Աղեքսանդրոս՝ ամս երկուտասան:

Պտղոմեոս եղբայր Աղեքսանդրի՝ ամս ութ:

Պտղոմեոս, որ եւ Դիոնիսեոս՝ ամս ութ:

51a Պտղոմեոս՝ զուտաւոր կղեոպատրայ, ամս քսան եւ Երկու: // Զնա
20 սպանեալ Աւղոստ կայսեր, ի չորեքտասաներորդի ամի թագաւորու-
թեանն իւրոյ, կայաւ զեգիպտոս, բարձեալ զիշխանութիւն Պտղո-
մեացցն, որ տեւեալ ամս ՄՂԴ:

Իշխանք երբայեցւոց՝ որք ի քահանայիցն ասեմ՝ առաջնորդեցին
ժողովրդեանն որոցն Իսբակղի յետ դարձին ի Բաբելոնէ:

25 Յետս որդի Յովսեդեկեայ՝ հանդերձ Զորոբաբելիւ՝ առ Կիւրոսիւ
թագաւորաւ:

Յակիմոս որդի Յեսուայ: Եղիասիբոս որդի Յակիմայ: Յովդայէ՝
որդի Սակիայ: Յովանդիս որդի Յովդայեայ: Յուդաս որդի Յովան-
նու, առ որով Աղեքսանդրոս զԱղեքսանդր չինեաց. եւ եկեալ յերուսա-
30 դէմ Աստուծոյ երկիր եպաղ: Ոնիասս որդի Ադդայ: Եղեազարոս, առ
որով եւթանասունքն զաստուածգիրսն զերս թարգմանեցին: Ոնիասս
որդի Սիմոնի, եղբայր Եղեազարոս: Սիմոն, առ որով Յեսու Սի-
րաքայ ճանաչէր: Ոնիասս, առ որով Անտիոքոս զՀրէայս պաշարէր եւ
ի հեթանոսութիւն դառնալ բռնադատէր. յետ որոյ եւ Յուդաս՝ որ
35 կոչէն Մակաբէոս. առ որոնց դաշխարհն յամպարշտանալ անաւ:

Յետ որոյ քահանայապետ եղեւ Յովհաննէս եղբայր Յուդայի:
Սիմոն՝ եղբայր Յովհաննու: Յովանդիս՝ որդի Սիմոնի, որ ի
Հիւրիանոս: Արիստոբուղոս, որ նախ թագ եդ թագաւորական՝ առ
քահանայապետութեամբն զոր ունէր. եւ Յաննէոս՝ որ կոչէր Աղեք-
40 սանդրոս, թագաւոր մեռելոցամարն եւ քահանայապետ:

51b Արդ, մինչեւ ի նա ասեալքն, որ եղեն իշխանք, ի կիւ// րոսէ
տեւեալ ամս չորեքհարիւր ութսուն եւ երեք, որք լինին եւթներորդք
ամաց՝ վաթսուն եւ չորս, որք եւ առ Դանիէլիդ տացան զայս ապրե-
նակ, թէ պիտացիս եւ իմացիս յելից բանին տալ պատասխանի,
45 եւ ի չինածոյն երուսաղէմի մինչեւ ցանծնայն առաջնորդ՝ եւթներորդք
վաթսուն եւ երկու: Առաջին եւթներորդքն թուին ի Կիւրոսէ ի Դա-

ցնէ, առ որով չինած առաքելն կատարեցաւ. իսկ այդ եւս վկայեաց եւ երկու եւթնեորդքն ձգելն ի Դարեհէ ի յատաջիկայս:

Յաջմէոս, որ եւ Ագէքսանդրոս՝ ուժգնալ և առաջնորդել, երբեմն իսկ առէր զինքն թագաւոր եւ քահանայապետ. առ որով ազատեցան որք
5 ըստ յայնորդութեանն ի քահանայիցն առաջնորդք եւ ուժգնալք ի մարդարէութենէն անուանեցան:

Ցետ որոյ թագաւորէ Սպինա, որ էր կին Ագէքսանդրի, վասն որոյ հակառակութեան նկատ ընդ մխեանս որդւոցն նորա:

Պոմպէոս դաբաստիր Հռոմայեցւոց պաշարեալ զքաղաքն Երուսա-
10 դէմ՝ առնէ, եւ մտանէ ի սուրճարն: Յայնժամ ամենայն ազգն Հրէից ընդ հարկաւք նկան Հռոմայեցւոց: Եւ առ Պոմպէոս զքահանայապետութիւնն Հիւրկանեայ, եւ զԱնթիպատրոս ամն՝ զԱնտիպատիոսի՝ ի Պաղեստինի վիճակ կացուցանէ. առ որով նախ Հռոմայեցւոց միահե-
15 ծան՝ Գայիոս Յուլիոս կայսր թագաւորեաց ամս չորք, եւ ամիսս երեք:

Աւղոստոս թագաւորեաց ամս յիսուն եւ վեց, եւ ամիսս վեց:

52b Սա // զերբայեցւոց թագաւորութիւնն ի մեռանելոցդ ամի թագաւորութեան իւրոյ տայ Հեթանոսաց, Հերովդէ ոմանմն՝ որդւոյ Անտիպատրոսի Ասկալովնացւոյ, որոյ զՀիւրկիանոսն սպանանէ էր. ոչ
20 եւ որոց ըստ յայնորդութիւնն էր, այլ եւ զձուկ ոմանց զքահանայապետութիւնն բաժանէր: Առ որով Ծնանէ Տետոնն եւ վիրկէին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ընդ եւ մարգարէութիւն Մովսէսի եւ Յակոբայ, որ ասէն թէ մի պակասիցէ իշխան ի Յուդայ, եւ մի պետ յերանայ նորա, մինչեւ եկեսցէ որոյ էն, եւ նա է ակնկալութիւնն հեթանոսաց:
25 Ծնանի վիրկիչն մեր եւ Տէր ի քառասներորդ երկրորդ ամի Աւղոստոսի. և թագաւորէ Հրէից Հերովդէս ամս երեսուն եւ եւթն. յորոյ յերեսուն եւ երկրորդ ամի թագաւորութեանն Ծնանի ի Բեթղեհեմ Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս:

Ցետ Հերովդէ՝ թագաւորէ Հրէից Աքթղեսոս որդի նորա ամս
30 ինն: Ցետ որոյ Հերովդէս՝ եղբայր Աքթղեսոսի՝ թագաւորեաց ամս քսան եւ ութ. առ որով չարչարեցաւն Քրիստոս: Ի սորա աւուրս Յովաննէս՝ որդի Զաքարիայի՝ քարոզէ յանապատին Յորդանան գետոյ. եւ տայ աւետիս ամենեցուն, թէ ի մէջ նոցա է ուժգնալն Աստուծոյ: Նաեւ ինքն իսկ Յիսուս ուժգնալն Աստուծոյ՝ անուն առնէ սկիզբն կե-
35 նարար և աւետարեր վարդապետութեանն, արդեամբք և բանիւք պատուաճեղէն գործութեանն գործիւնութիւն տեսուցանէ գուցանէր. սկսեալ զքարոզելէն, թ հնգետասան ամի Տիբերի կայսեր, Յիսուս ուժգնալն Աստուծոյ Տէր մեր ըստ մարգարէական խոստմանցն, // որ պէտք էին, գայ ի չարչարանս լինի եւ տասանեներորդ ամի թագա-
53a ւորութեանն Տիբերի. ըստ որում ժամանակի եւ այդ ի յունական լեզուաւս գաւազ՝ որ ըստ նմին աւրինակի պատմեալ, թէ արեգակն նուազեաց, Բիւթիւնեա չարժեցաւ, Նիկիա մեծ մասն կործանեցաւ. որ եւ մխարան խակ պատմեն վասն իրացն, որ ի չարչարանս կենարարին մերոյ գործեցան:
45 Գրէ եւ Փլեգոմոն՝ որ զՊղեմպիադացն անդասին ի նոցանէ յեթեսասներորդում պատմութեան ճառին առ պնոյն ձեւ աւրինակ

քանից՝ քէ ի չորրորդում ամի երկերիւրերորդի երկրորդի Ոլիմպիադին՝ մեծ նուագուքիւն եղեւ արեգական, քան զոր յառաջադոյն ոք դիտէր. եւ զիշեր եղեւ ի վեցերորդ ժամուէ տուընջեանն, մինչեւ առաւեղայ յերկինս երեւել. և չարժուն մեծ ի ԻԹ քանիսի. եւ մեծ մառն Նիկիա կործանեցաւ: Զայս՝ այժմու յիշատակեալ այրս, եւ այս իսկ մեծ նշանակ է յամին՝ յորում կենարարն չարչարեցաւ, լսա ՚ի կայսրէն Յովհաննու աւետարանչէ, որ յետ հնգետասանհերորդ ամին Տիբերի կայսեր, երեքամեայ ժամանակս վարդապետութեան նորա լիալ վկայէ:

Ընա նոցին ժամանակաց եւ Յովսէպոս պատմէ քէ Յաւուրն Պենտեկոստէից եղեւ դղրդիւն եւ սաստիկ: Նախ զքահանայապետութեան պատէր, եւ ապա յանկարծակի բարբառ ի սահմարին՝ ի ներքոյս 53b ի քառասնիւ անաի, որպէս ձեւ բանի ասելով. Գնամք ասեմ, // գնամք. եւ այլոց սոյնպիսիս Յովսէպոս զրէ, որ էհաս ազգին Հրէից՝ 15 վասն չարչարանացն Տեառն մերոյ, որ եղեւ յինսուսասանհերորդ ամի Տիբերի կայսեր:

Յետ Արքեղայոսի թագաւորէ Ագրիպպաս ասպ՚ ամս վեց: Յետ սորա Ագրիպպաս մանուկ՝ ամս քսան եւ հինգ. առ որով երուսաղէմի վերջին աւերածն եղեւ՝ ի Վեսպիանոսէ եւ ի Տիտոսէ:

20 Ժողովին ամենայն ժամանակն ի հնգետասանհերորդի ամեայ Տիբերեայ կայսեր ի յիսկզբան քարոզութեան Փրկչին մերոյ, եւ յԱդեքսանդրէ Մակեդոնացւոյ ամք երեքհարիւր յիսունեւութ: Եւ կիրճակ Պարսից թագաւորէն մինչ ցԱղեքսանդրոս: Եւ ի Սողոմոնէ եւ ի տաճարին չինածոյ՝ մինչեւ ցԱլիքսոս՝ ամք չորեքհարիւր ինսունն եւ հինգ: 25 Եւ յելիցն յեգիպտոսէ որ ի ձեռն Մովսեսի մինչեւ ի չինուած տաճարին ամք Ն..., եւ ի ջրհեղեղէն մինչեւ ցելսն Խալաէղի՝ ամք ՌՆԽԵ: Եւ յԱդամայ մինչեւ ի ջրհեղեղն ամք ՍՄԽԲ: Մխանդամայն յԱդամայ մինչեւ ի չորչարանն Քրիստոսի՝ ամք ՏՇԼԴ. եւ ի հնգետասանհերորդ մինչեւ ի չորչարանն Քրիստոսի՝ ամք ՏՇԼԴ. եւ ի հնգետասանհերորդ ամէն Տիբերի կայսեր՝ մինչեւ ի հալածումն եկեղեցւոյ, որ եղեւ յին- 30 նուտասանհերորդ ամի Դիոկղետիանոսի, ամք ՄՀՋ: Ժողովին ամենայն աւուրքն եւ լինին ամք ՐՊԺ:

Առաջին մէնիչխանութիւնն Հռոմայեցւոց՝ Գայիոս Յուլիոս կեսար, որ զբնակտանն եւ զլուսնի ընթացս նոցա հանճարեաց, ուսաք եւ կայսերք անուանեցան, ամս չորս եւ ամիս եւթն:

54a Ընա որում ժամանակի կղէոպատրայ եգիպտոսի // թագաւորէ կայսր Սեբաստոս Ոկտաբիոս, որ եւ Աւգոստոս, ամս յիսուն եւ վեց: Եւ ետ հրամանս՝ ԺԹ. եւ մեռաւ ի պաղատան: Յորմէ հետէ Աւգոստոսականք եւ Սեբաստականք անուանեցան թագաւորք Հռոմայեցւոց. եւ ի քառասուն եւ երկու ամի թագաւորութեան նորա եկն տէր մեր Յիսուս 40 Քրիստոս:

Տիբերիոս՝ ամս քսան եւ երիս. եւ ետ հրամանս՝ Թ. եւ մեռաւ ի Մէկէննս. յետ նուաստասան ամի տէրութեան սորա չարչարեցաւ Քրիստոս: Գայոս Գաղոս՝ ամս երիս եւ ամիս տասն. եւ ետ՝ հրամանս Դ. մեռաւ ի պաղատան:

---

1 Պատմին

11 Չի կարդացվում

Կղեմդիոս՝ ամս չորեքտասան եւ ամիսս Թ. եւ աս հինգշաբթի Դ. մնաւս ի պաղատեանն:

Ներոն նոքին որպէ՛ երեքտասան, եւ ամիսս ութ, եւ աս հինգշաբթի Դ: Յաւուրս սորա քարկոծեցին Հրեայք զեղբայրն Տեառն. եւ ինքն սպան սրովն զՊաւղոս եւ զՊետրոս. եւ ինքն փախաւ եւ կենդանացն զանձն թաղեաց:

Գաղբաս՝ ամիսս եւթն. սպանաւ ի Հռոմի:

Ոթոն՝ ամիսս երիս. եւ ինքն սպան:

Վիտելիոս՝ ամիսս ութ. սպանաւ ի պաղատեան:

Վեսպեսիանոս՝ ամս տասն. եւ աս հինգշաբթի Թ. եւ վճարեցաւ ի Պաղաւտեան բուբաստանն: Ի Վեսպեսիանոսէ եղեւ աւերումն Երուսաղէմի եւ քանդումն հրէից վասն չարչարանացն Տեառն, որպէս Յովսէպոս ժամանակագիրն պատմէ:

Տիտոս նոքին որպէ՛ երկու. եւ աս հինգշաբթի Բ. եւ վճարեցաւ ի պաղատեանն:

Դոմետիանոս՝ ամս եւթնետասան. եւ աս հինգշաբթի Ա. եւ սպանաւ:

Ներուա՝ ամս երկուս, եւ աս հինգշաբթի Դ. եւ վճարեցաւ ի Պաղաւտեան բուբաստանն:

546 // Տրաիանոս՝ ինն[ետասան], եւ աս հինգշաբթի Զ. եւ վճարեցաւ ի Սկղիեանդ: ՅՏրաիանոսէ աւուրս յերկարելոյ ասէ պիտանի իւր Յովհան աւետարանչի:

Ադրիանոս՝ ամս քսանեւերկուս, աս հինգշաբթի Գ. եւ վճարեցաւ ջրգողեալ թանչակալ:

Անտիոնոս Բարեպաշտ՝ քսան եւ երիս. աս հինգշաբթի Գ. հանդերձ որդւովքն իւրովք՝ Աւրելիս, եւ Բերու, եւ Ղուկիոս. եւ վճարեցան ի Ղովրիոս:

Մարկոս Անտոնինոս՝ չորեքտասան. եւ աս հինգշաբթի Գ՝ Բերուաս եւ Ղուկիոսիս. եւ վճարեցաւ ի Պաննոնիա:

Աւրելիոս Բերու՝ ամս իննետասան. աս հինգշաբթի Գ, եւ վճարեցաւ:

Կոմոդոս՝ ամս երեքտասան, եւ հինգ ի. եւ թաղեցաւ կենդանի ի Վիտելեան ապարանն:

Էլիոս Պերտինակս՝ ամիսս վեց. եւ սպանաւ ի պաղատեան:

Դիդիոս Եուլիանոս՝ ամս հինգ. եւ սպանաւ: Ի Յուլիանոսէ աւուրս վերոմարթեցաւ Ծով:

Ապա Սեւերոս՝ ամս հնգետասան. աս հինգշաբթի Ե:

Անտոնինոս Գետաս, եւ Անտոնինոս Կարակալոս՝ ամս եւթն. եւ աւուն հինգշաբթի Զ. եւ սպանան ի Խառան:

Մակրինոս՝ ամ մի. եւ աս հինգշաբթի(ս) Ա. սպանաւ ի Հռոմի:

Ավեքսանդրոս Մամէ՝ երիս. աս հինգշաբթի(ս) Ա. եւ սպանաւ ի Մո-

55a պինոսեանոս:

Մաքսիմանոս՝ չորս. աս հինգշաբթի Ա. // եւ սպանաւ յԱքվիլէիա:

Բաղբինոս եւ Պուպղիոս՝ ամիսս տասն, եւ սպանան:

Գորդիանոս՝ ամս վեց. եւ զանձն իւր խեղդեաց:

Միւս Գորդիանոս՝ եւթն. աս հինգշաբթի Գ:

Դեկիոս՝ ամս երկուս. աս հինգշաբթի Ա. սպանաւ ի հրապարակին Աբմպրոմիի: Ի Դեկիա(յ) աւուրն ննջեցին աւուրբ մանկունքն յեփեսոս:

Պաւկոս եւ Բազրիանոս սպանանն ի Հռոմի:

Փղեղեանք՝ ամս վեց. Եաուէն հիպատոս հինգ. եւ սպանաւ ի Տիբերիան թագաւորէն:

Գայոս՝ ամս Գ. Եաւ հիպատոս Բ. եւ սպանաւ ի հրազարակին Փալատիոյ:

Ուսոխրիանոս եւ Մեղիանոս՝ ամս վեց. Եաուէն հիպատոս Բ. եւ սպանան ի Մեղիոլան:

Վաղերիոս՝ հնդետասան. Եաւ հիպատոս Լ. եւ սպանաւ ի Պարսս:

Գալբիոս՝ ամս եւթուս. Եաւ հիպատոս(ս) Ա:

Կղաւդիոս՝ ամս եբեք. Եաւ հիպատոս Բ. եւ վճարեցաւ ի Սիբիլլոս:

Կիւնտիլիոս՝ ամս եւթուսասան. Եաւ հիպատոս Գ. սպանաւ Աքիլլեկիա:

Աւրելիանոս՝ ամս վեց. Եաւ հիպատոս Գ. սպանաւ ի նոր բանակին:

Տակիտոս՝ ամիս չորս. եւ սպանաւ ի Պոնտոս:

Փղորիանոս՝ ամիս չորս. եւ սպանաւ ի Տարսոն:

Պռոբոս՝ ամս վեց. Եաւ հիպատոս Ե. եւ սպանաւ ի Սիրակոս:

Կարոս՝ վախճանեցաւ ի Մեջոպոտոս. եւ Կարինոս սպանաւ ի պատերազմին Կարնակայ. եւ Նումերիանոս սպանաւ ի Թրակ, ամս եւթուս. Եաւեն հիպատոս Բ: Լինին ընդ ամենայն ՅԱվգուստոսէ մեք ՃԺԵ:

55 b Դիոկղետիանոս՝ ամս քսան եւ եւթուս, Եաւ հիպատոս(ս) Ժ. // եւ մեռաւ ի Դալմատիա: Ես որով հայտնութեամբ եկեղեցեայ. եւ կենարար վարդապետութիւնն Քրիստոսի պատմեցաւ հայոց՝ [ի]ձեռն սուրբ Գրիգորի Պարթեւի:

Մաքսիմիանոս նորին որպէս՝ թննեւոսան. Եաւ հիպատոս Ը. եւ ի յովիրիոսին թեզդեցաւ:

Մաքսիմոս եւ որ ընդ նմա՝ ուխտեւոսան, Եաւեն հիպատոս Ը. ընդ Կարինոսի պատերազմեալ մեռան:

Կոստանդիոս՝ ամս չորեքտասան. Եաւ հիպատոս Զ. եւ մեռաւ ի Դաղիա ի պատասան:

Մաքսիմիանոս, նորին որպէս, ամս եւթուն. Եաւ հիպատոս Ա. եւ ի Տիբերիոս դեռ անկաւ:

Սեբաստոս՝ ամս հինգ. Եաւ հիպատոս Բ:

Ղեկիանէս՝ ամս եւթնեւոսան. Եաւ հիպատոս(ս) Դ: Եւ մեռաւեմ ի Կիւզիկիա:

Գրատիանոս՝ ամս Գ. Եւ մեռաւ:

Մեծն Կոստանդիոս՝ ԼՓ. Եաւ հիպատոս Ը. եւ մեռաւ ի Կոստանդնուպոլիս: Մեծն Կոստանդինոս չինէ պիղծս կղզի: Այս սովաւ պայծառանայր Մեծն Աքսանտրիա Ազիքսանդրի նախնիպատ: Եւ աբխանաբ գաւթացան: Եւ որոչեցաւ Աքսանտրիա լինել ժողով ի Նիկիայ. եւ մեծան ասլքնն Արիոսի:

Կոստանդիոս նորին որպէս՝ ամս եբեսուն եւ ինն. Եաւ հիպ. Ժ:

Կոստանտիոս նորին եղբայր՝ ամս վեցտասան. Եաւ հիպ. Դ:

Կոստանդինոս, կրտսեր՝ ամս քսան եւ եբիս. Եաւ հիպ. Դ:

Թրկիանոս, փեսայ Կոստանտինոսի՝ ամս եբեսուս եւ հինգ. եւ սպար ասլ կեսար ամս հինգ. Եաւ հիպ. Դ:

Վաղենտիանոս՝ ամս եբեսուսասան. Եաւ հիպ. Դ:

Վաղենտիանոս կրտսեր քահն. եւս հիսուսիս Գ:
Գրատիանոս եւ որ ընդ նմա՝ եւթնեւտասան. եւս հիսուսիս Ե:
Թէոդոս Մեծն՝ երեսուն եւ վեց. եւս հիսուսիս Գ: Ի Թէոդոսի աւուրս էին ժողով յեփեսոս եւ որոշի անաւրէնն Նեստորիոս. եւ երեւեցան ի հնդկաց պաղանք՝ գլավիսք եւ ուղտինձք եւ ձիանմանք եւ այլք բազմապիսիք. եւ ի սորա ԺԲ ամին պարթեան սուրբ մանկունքն ի յայրին Նեւքզոս:
// Արկադիոս որդի նորա՝ քահն եւ երեք. եւս հիսուսիս Զ:
Ոնորիոս՝ նորին եղբայր՝ երեսուն եւ վեց. եւս հիսուսիս ԺԳ:
Թէոդոս որդի Արկադի՝ յիսուն եւ երկու. եւս հիսուսիս ԺԲ:
Վաղենտիանոս մերեւելաւն, եւ որք ընդ նմա՝ երեսուն. եւս հիսուսիս Ը:
Մարկիանոս՝ ամս հինգ. եւս հիսուսիս Ա: Ի սորա աւուրս եղեւ ժողով ի Քաղկեդոնի. եւ որոշի երանելին Դիոսկուրոս ի Փղաբիանոսէ հեռաւոտոզէ:
Ղեւոն Մեծ՝ ամս ինն եւեւտասն. եւս հիսուսիս Է:
Անթեմիոս՝ ամս վեց. եւս հիսուսիս Ը:
Փոքր Ղեւոն՝ ամ մի. եւս հիսուսիս Բ:
Զենոն նորին հայր՝ ութեւտասն, ամիսս չորս: Ի Զենոնի աւուրս պայծառացաւ աւուրն Սիմէոնի Սիւնական ի վերին Աղեքսանդրի: Եւ ի Ղեւոնէ աւուրս պայծառացաւ Տիմոթիոս Ալեքսանդրի երէց:
Անաստասիոս՝ քահն եւ եւթն, ամիսս երկուս:
Յուստիանոս՝ ամս ինն, աւուրս քահն եւ չորս:
Յուստինիանոս՝ ամս երեսուն եւ ութ, եւ ամիսս հինգ:
Տիբերիոս՝ ամս երիս:
Մաւրիկիոս՝ ամս քահն, ամիսս չորս:
Փոկաս՝ ամս ութ:
Երակղիոս՝ ամս երեսուն:

ԹԱԳԱՒՈՐՔ ՊԱՐՍԻԿՔ ՍԱՍԱՆԱՑԻՔ.

Արտչիր ի Սասանեան, յիսուն:
Շապուհ Յարաչրեան՝ եւթանասուն եւ հինգ:
Նէրսեհ ի Շապհեան՝ տասն:
Որմզդ ի Շապհեան՝ չորս:
Շապուհ Որմզդեան՝ եւթանասուն եւ երեք:
Արտչիր ի Շապհեան՝ չորս:
Վռամ Յազկերտեան՝ քահն եւ երկու:
Յազկերտ Վռամեան՝ քահն եւ մի:
Վռամ Յազկերտեան՝ քահն եւ երկու:
Յազկերտ Վռամեան՝ ինն եւեւտասն:
Պերոզ Յազկերտեան՝ քահն եւ եւթն:
Վաղարշ Յազկերտեան՝ չորս:
Զամասպ ի Պերոզայ՝ երկու:
Կաւատ ի Պերոզեան՝ քառասուն եւ մի:
Խոսրով ի Կաւատեան՝ քառասուն եւ եւթն:

Որմզդ ի Խոսրովեան՝ երկրատան։
Խոսրով Որմզդեա[ն]՝ երեսուն եւ ութ։

// ԵՒՍԵԲԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԻ. Այս Մովսէսէ եւ[ք]ն ամէս պատճա- 56b
ռաւ խորանն։ Որքոյ պիտ ի Դիոնեսիա(յ) ծանեալ, այ ի Մեղեսա-
ւոյն։ Զամփսունէ սանն թէ կարի նշանաւոր էր պատրաստեամբ, մինչեւ
համեմատել Հերակղի պատճառն։ Այս առաքմանէսէ Համերտա պատեհ-
ճանաչէր։ Եւ ութ ամ կառավարեաց զչինած տաճարին երուսաղէմ։ Եւ
առ սուքա ոմանք զՀամերտա եւ զնեսթոդս պատմեն լեալ։
Յովհաննայ ութերորդ ամին եղիսա վերացաւ յերկինս. եւ Գողո-
գոթաի Ոզնադաթ որդի Ռնեքարայ ճանաչէր։
Ի Յովաքամայ առաջին ամին՝ Յունաց Ողիմպիադն կարգեցաւ։
Այս Ամոսաւ եւ Պողոս կին մարդ ի Հերթայեցիս մարգարէացան։
Եղեւսինեակ եղբեոս թագաւորեաց մինչ Տրիպատմէտան՝ զորմէ
ասէ Փլոզոքորոս՝ երկայն նաւս չըջել, եւ ցորեան բաշխել. եւ կար-
ծել՝ թէ Թռչուն ուժ իցէ նաւն. քանզի եւ ձուն այնպիսի ճմն էր։

ԵՊԻՓԱՆՈՒ։ Բնդոս թագաւորեաց ամենայն Աւարնատանեաց ամա-
վաթաւն եւ երկուս, քայց ի Հնդկաց։ Բնդոս՝ յանարքն Դիոս, Հայե-
րէն Աբրամազդ, պարսկերէն Որմիզդ։
Չեամբրամյա բնաւ առասպելս յաւելեն. որ ունէր պնախա. եւ զհոգ
երկրին հարթէ վասն չրհնդնգացն. եւ զբարեզործն տորոզէ եւ պարապէ։
Ի երեսուն եւ հինգ ամի Շամբրամայ, Աբրահամու քառասուն եւ
հինգ, սկիզբն քառասուն եւ մի յոբելինին։
Ցօթերդն՝ ըստ երբայեցւոց՝ յիսուն ամ է։
Պերսեւս ի Պարսից վերայ զաբաժդոյվ եղեւ, եւ պիորդոնա զբէ-
թսաեանց. եւ ինքն այդ կին արար դեղեցիկ, որ աղչեցուցանէր դոե-
սաւսան դեղովն, մինչեւ քարանալ համարել։ Զորմէ Դեղիմոս ասէ
նոր....
// Ամփիովն Թերայեցի թագաւորեաց. զորմէ ի վերկ պայ՝ վին 57a
հին հարկանել, եւ դքաբինս չանչեցուցանել. քանզի նին ապուշք ոմանք
լսաւղքն։
Այս Սիղովնացւոց թագաւորութեամբն Պելասոս՝ Թերեւս ձի ինչ էր
երաց, սասցաւած կնոջ ուրուք։ Իսկ Պաղեփատոս ասէ, թէ նաւ էր
Բազերեփեան Տիպեսասն։
Դէպաղոսի երքն՝ որ կարծեցուցանէր, թէ պատկերս չարժունս
առնիցէ. քանզի նախ զոսս պատկերացն ի մխեանց պատառնէր, ղէ
այդքն կից զործել հասանելին։ Եւ պատմէ Պաղեփատոս՝ եթէ որպէս
հանդերձ որդւոյն իւրմէն կարասիս նաւէ կալեալ փախեաւ ի Նիլեայ.
եւ վասն չդառնալոյ պատապարան փախստեանն՝ համարեցաւ թաղանել։
Դղաւկոս Քիայէ, որ դերկաթոյ զգեստ խզացաւ, ճանաչէր։
Եւ զՀերքեայ՝ զկնոջէ ուսնեալ Պատոմն պատմէ, թէ անհնարին..
փխակս էր։ Այս Նիլեաս թագաւորութեամբ Աստրատանեայց, Եգիպ-
տացւոց կշռի վերջատանեորդ հարստութիւն. զոր սրտմ՝ թագաւո-
րեն վերջատանեորդ Թերէպիկք՝ ամս հարեւր իննսուն։
Եւ[ք]ն վերջատանեորդ հարստութիւն՝ Չոմբրքն թագաւորեին ամս

հարեւը եւ արեք: Զեզեքսացւոց թագաւորս Հոմիւս՝ ի դէպ ի անուանել զՅովսէփ եւ զեղբարսն, զի երեւեցին սոքա ի ժամանակին՝ առ Հոմուսացն Եգիպտոսի իշխանութեամբ իջեալ Եգիպտոս:

Փրիքսոս, լսեա ոմանց, համարեցաւ հնծանել ի խոշ ոսկի գեղակ
եւ չրջել ընդ աւգս՝ հանդերձ Եգղեաւ քերբն իւրով փախուցեալ ի
57b մաբուէն, որ սպանանել կամէր զնա. եւ զեպեցաւ նաւ, որոյ նշանակն խոյ էր· իսկ··· // գայեակն որ ազբեցոյց զնա, Ոոյ կոչեր:

Աւերիկանոս՝ առ թագաւորութեամբն Արտաշէսի համարէր զիմաստասէրսն. ուստի եւ Նեկուանեբոս վերջին թագաւոր Եգիպտոսի, որ
փարաւոն կոչեր, զերծեալ զհնր գլխոյ՝ յայդպիերսս փախեաւ: Վասն Գանմխիզեայ տանուտիութեանն՝ Տրոմայ Հաւրն Գանմխիզեայ եւ Տանուտաւր(յ) ճակատաք լինելին, որպէս պատմէ Փանակիկն: Ազգ աւրենն զուր են առասպելքն Պրէմխիկոսին, որ երբեւ զարծուոյ ճն կուռ բանս կարկառէր:

Աքենացւոց թագաւորացն ազգկանն յաջորդակութեան երք յԱգոնեայ Մողոսացւոց թագաւորէ, որոյ էր չուն մի յապաճպամ Կերպիրոս, զոր Պերիքեաս սպան, եկեալ ի կնոջն առնանդակութիւն՝ Թեանոյ Հանդերձ, եւ զԹեանե սպեցոյց՝ որ մերձն էր յապականել, պատահեալ Հերակղի: Իսկ վասն յայնմ վտանգին՝ ի դժոխոց եկեալ կոչՅէր: Եւ պատմէ զայս Փղոգբոսս՝ յերկրորդում ամբիոնէն:

Եւ Որփեւս Թրակացի, որ աշակերտ Մուսա(յ) եւ Մեպայ էր. առ որոմբ Պոբսիբրեանն Ոսիոդոս պիեսէս ճանաչէր:

Առ Ղառիենացւոց թագաւորսն իշացուցն եւ ռապիթեացն կոխն: Իշացուէք՝ Թեսպադացւոց հնծեալքն էին, որպէս պատմէ Պագենիոսոս յառաջնում ամբիոնէն:

Մինոսաբոսի երքն, զոր Փղոգբոսոն պատմէ, յերկրորդում ամբիոնին, քէ Մինոսաբոս անուն զաբռավար ոմն էր՝ անագորոյն եւ խիստ բարկութիւք· զի Մինոս ի կռիւ ազանեաւ ի վերայ Աթարգէ զեմէր· զոր ազանին Աքենացիքն, եւ ընդ կուռայն յաղ(թեալ) պարգեւ
58a զրկեան տալոյ զԱնդրէկեսկոսն: Ուժգին էր Տաւրոս, եւ ամենացուն // ··· եւ զհռուսացեալ որդիսն ազբեցուցանել ի պատեւբարձին ամբոխելոյ: Եւ վասն սոցին երաց վկայ լինել Եւռնոսացւոցն:

ՊԱՐՍԻՑ ԹԱԳԱՒՈՐՔՆ: Առաջին Կիւրոս, երկրորդ Կամբիւսես. թագաւորեն Մոգքն եղերաբք՝ ոմն Լեբն: Եւ սոքաւք սկսան գնոյր պաշտել Պարսիկք, որ բերաւ յերուսաղէմ ի Բաբիլոնացիս: Եւ անուն յԱհաշվէնեանց կոչէր: Եւ Աբտաշեսիւ Թուէ լեալ Եսթերայ երքն, որ ի Հրէից պատմի, քէ նոյն իցէ որ առ երրայեցիսն Աբշաւերն անուանի. եւ ըստ ետքանաձիցէ որ առ երրայեցիսն Աբտաշէս կոչի:

Նեէմի երրայեցի, տակաւին պէտ Աբտաշէսի աբքայի, արձակեալ կանգնել զբազաքն երուսաղէմ. եւ ածէ զպարթեանն. եւ կառաբէ զդարձն յերեւան եւ երկիւ ամի նորին երկայնաձեռն Աբտաշէսի: Եւ Դարեհէ խորհիւ արար սպառումն թագաւորութեան Պարսից եւ Մարաց, Բազբիացւոց, եւ Ասորւոց, եւ Գզաց, եւ այլ բազում ազգաց՝ Մակեդոնեանն Ալեքսանդրոս. եւ մխաճնծան կալաւ զթագաւորութիւնն:

Ի Դաբեհէ Աբչաւրայ՝ Բաթիպայեաց Քաղաւորութիւնն ի Պարթեւս վախեցաւ է յետնեբորդի հինգերորդի ողիմպիադին. եւ Պարթեւք ի Մակեդոնացոց ապստամբեցին. եւ ի նոցանէ Քաղաւորեաց Աբչակ քաջ. որք կային պետաւորութիւնն ամս չորեքհարիւր քսան եւ երկուս, մինչեւ յաւուրս Արտաշրի:

Նոյնպես Պամպիղիոս կայսր՝ երկուս ամիս յաւել ի տարի, պՅանուարի եւ պՓերուարի. զի յառաջ ասեն ամիս էր տարին. նաեւ պԿապիտոլիոնն ի հիմանց չինեաց: Նոյն եւ...*)

588 // Իսկ Տուղդուս Տիդիոս, Հռովմայեցոց Քաղաւոր, արկանէ ի կիր զծերանալս, զոհի պատճառանս. եւ զասն նորին ի տուն նորա վայրապատահարանք տեղացին երկինից. եւ նա խորշեալ սատակէր:

Զի Ոլանձէ Ատաքլոյ եւ աւետարանչէ՝ մինչեւ ցՏրեբինոսի ժամանակն պատմէ յերկարել զկեանս իւր Իշմանոս: Եւ Բասիղիդես հերձուածող ընդ այն ժամանակս էր: Նոքաւսէս յեկեղեցւոյ ճեղքեցաւ, որ զնաւատեհանատաց հերձուածն յարոյց:

Յանտեսք հալեհատոս Նոսաւ Պաւղ Սամոսատացի, որ հերետիկոս դաւեալ՝ մերժեցաւ. զասն որ դաւողք կանոնս որոշեալ, զԱթանաս ապանդն նորոգեաց, որ ընդ հակառակսն գնաց Յովաննու աւետարանչի՝ կարգաւք եւ կրաւնիւք:

Կայսերք Հռովմոց թե որչափ ամիս կալան կամ ամիսք եւ զինչ գործ գործեցան:

ԳԱՅԻՈՍ՝ որ կոչեցաւն Յուլիոս՝ ամս երիս, եւ ամիսս երիս: Սա առաջին եկաց ի Հռոմ, ինքնակալ կայսր, յերրորդ ամին Կղեոպատրեայ եղիպտոսի եւ Ագիբոսանդրի Թագաւորի, յետ պատերազմն Անտիոքայ Առիւսց Քաղաւորութեանն, ի ՃՉԴ Ողիմպիադին, ի ՉԸ ամի Հռոմ քաղաքի չինութեանն: Ի Հրէից քահանայապետութեանն Հիւրկանոսի, որ էր անուն Հերոդին՝ Հաւրն Արքելաւոսի, եւ Լիսանիայ, եւ Ագիբպատոսի, եւ Հերոդին, եւ Փիլիպոսի. որ եւ ինքն իսկ Յուդիոս եղեալ պլուտոցոյցն Հռոմայոց. եւ պԲեւերիտոսն կարգեաց. եւ 954 // ամբ յառաջ քան զքրիստոս ծնանիլն:

ԱՒԳՈՍՏՈՍ՝ ամս յիսուն եւ մէկ, եւ ամիսս մէկ. Սկիպատոս Հոբատեիոս յորջորջեցաւ եւ պՄիքեատոս ամիս՝ Աւգուստոս անուանեաց, զոր ի նոյն ամսեան ծննդեանն լինելոյ:

Նա համաբերն տիրեաց ամենայն Հռոմայեցւոց եւ Յունաց: Ի սորա քառանեւորդ երկրորդ ամի ապանաւ կղեոպատրա Ագիբոսանդրի եւ Եղիպտոսի Թագաւոր. եւ եղեն նուաճեալք ընդ Հռոմայեցւոց: Ի սորա քառանեւորդ երկրորդ ամի ծնանի Քրիստոս ի Բեթղեհէմ Հրէաստանի: Լինին ամք տասմայ մինչեւ ի ծնունդն Քրիստոսի ամք ԻՄԿԴ:

Եւ էր Հրէից թագաւոր Հերովդէս այսպիսի, Անտիպատրեայ Ագիպոնացւոյ եւ մաւր Եւպրեայ տարեացւոյ:

Ի սորա երեսուն եւ մէ ամի եղեւ ծնունդն Քրիստոսի. եւ երեսնեւերորդի երրորդի կոստաւնեայ գիտնականն ի Բեթղեհէմ: Եւ յետ երեք

*) Մի տող կտրվել է վերեից:

ամի պատն հարուածովք սատակեցաւ: Ապա ի սատոյ ժամանակագրական պատմութենէ ընդարձակեցաւ, եւ ըստ այսոցիկ ունէ պատմութիւնք. ըստ Հրէից մինչեւ ի ծնունդն՝ ամք չորս հազար. ըստ Եւթնտասնից՝ չորս հազար. ըստ յոտնակ Եպիփանու Կիպրացւոյ պատմութեանն հինգ հազար հինգ հարիւր. ըստ Քրոնիկոնի Բազմավէպ պատմութեանն՝ հինգ հազար հարիւր ինսունն եւ ութ:

ՏԻԲԵՐԻՈՍ՝ ամս քսան եւ երիս. ի սորա հնգետասան ամին պայ ի մկրտութիւն Յիսուս Քրիստոս՝ ի Յորդանան գետ, ասէ Յովհաննէս. եւ ի վերատան ամին պրեատեցաւ Մկրտիչն. եւ յութերասաներորդին թաչեցաւ Քրիստոս ի Հրէից. եւ յիններեւտասաներորդ ամին՝ քարկոծեցաւ Սաղոմոնոս. եւ ի նմին ամի բնտրեցաւ Պաւղոս յաստքեւթիւն: Եւ էր յերեսուսդէմ Հեղեկտոս Յակոբոս եղբայրն Տեառն. եւ ի նմին ժամանակս էր Յովհաննես պատմագիրն:

Եւ սկսեցաւ Տիբերիոս ասանչելագոյն նշանացն Քրիստոսի, ընդդեմ՝ ասէ ինքն պիղատոս: Իսկ նորա երկուցեալ ի տանջանացն, մինչդեռ յոյժ կամեցաւն նաւեին, ասաւ անձին իւրոյ եղեւ, եւ ընդունաւ ի ծով:

Ապա սակաւ էր Ագրպաս Քաղաւոր Հայոց՝ յԱբգարայ, որոյ պրեալ թուղթ առ Փրկիչն ի ժամանակի խաչելութեանն, ընկալաւ թուղթ պատասխանւոյ, աւրհնելով պրպատն, յուսացեալ նմա կիսատեսութեան երկնի իւրոց՝ որ յերեսուսդէմ: Եւ յուսաց ի պրեալն առաքել առաքեալ մի առնոյ, յաշակերտաց իւրոց՝ բժշկել զինւորդութիւնս նորա. զի էր նա պատուական յառաջ իւրոց: Իսկ ըստ հրամանաւ Փրկչին մերոյ Քաղաւոս, որ էր մի ելեմնանեցին, եկն յԱբգարա առ Աբգարա քաղաւոր, եւ քարոզեաց գնոս. եւ մկրտեաց զնա ամենայն տամբ իւրով և չինեալ անդ եկեղեցի՝ ձեռնադրեաց քահանայ զԱդէ, որ էր կերպասադրած քաղաւորին:

Եւ եկեալ գնաց անդի ի Հայս՝ քարոզել զբանն կենաց: Իբրեւ լսեցաւ զպատուական նորա Առնաւորուկ արքայ Հայոց, գնաց ընդ առաջ նորա, եւ ապան գնա յԱրտագ գաւառ, ի գեաւղն ի Բադրատ:

ԳԱՅԻՈՍ՝ ամս երիս, եւ ամիսս երիս: Ի սորա յառաջում ամին Մարկոս աւետարանիչ յԱղեքսանդրէ՝ յԵկեղեցուս քարոզեալ գաւետարանն, եւ եկեալ ամս քսան եւ երկուս, եւ մարտիրոսացաւ ի Բերնիկրատ:

ԱՊԱՓՐԵՈՍ՝ ամս չորեքտասան, եւ ամիսս իննն: Ապա սակաւ եղեւ քաղաս համաչխարհական: Եւ ընդ նմին ժամանակս Հերոդիէս՝ եղբայր Արքելայոսի՝ որոյ պեպրատ պեղբայրն Յովհաննու սրով. որ յառաջադոյն պրեատեաց զմկրտիչն Յովհաննէս: Եւ ի նմին ժամանակս Պետրոս առաքեալ՝ զԱնտիոքացւոց եկեղեցին հաստատեալ: Եւ գնացեալ ի Հռոմ, անդ քարոզեաց քարոզեաց: Եւ եկաց անդ աստուածեղ եկեղեցուն ամս քսան: Իսկ յետ Պետրոսի առաքելոյ՝ եկաց եպիսկոպոս առաջին յԱնտիոք՝ Եւոդիոս:

ՆԵՐՈՒՆ՝ ամս երեքտասան եւ ամիսս ութ: Ի սորա եբենեղրդում ամի՝ Յակոբոս եղբայրն Տեառն քարկոծեցաւ ի Հրէից, զոր պՅոսիպոս՝ պոյ արդի Առաւածոյ: Եւ եկաց յետ նորա եպիսկոպոս յերեսուդէմ Սիմոն:

Եւ յերեքտասաներորդին ապան գՊաւղոս եւ Պետրոս, ի Հռոմ, Ներոնէ: Եւ յետ սակաւ ատենից յարուցեալ քաղաքն ի վերայ նոցա, պատեաւ, եւ կենդանւոյն Քրիստոսէ: Եւ ելեալ յետ սմանաց գՊետրոս առաքեցին գնա Հռոմ Դիոնա՝ ամս երեքտասան:

ՎԵՍՊԻԱՆՈՍ՝ ամս ատան: Ի սորա ելիներորդում ամին Տիտոս սպդի Հարին պաշարեաց զերուսաղէմ, եւ սա գնա ի Զատիկն. եւ բռնաց ի հմանից զքաղաքն. եւ գրեւս արանց կոտորեալ: Պատմէ եւ Յովսէպոս՝ սոխա եւ սրով՝ հարեալ քան զեւթս կոտորեալ. եւ այլ եւս բեւս յիսանն՝ գերեալ, եւ վաճառակուր արար յաւտար տպլս: Իսկ հաւատացեալքն՝ որ էին ի քաղաքին, յառաջագոյն հրաման առեալ ի հրեշտակէ սրբոյ՝ դնալ ի քաղաքին. եւ ելեալ բնակեցան ի քաղաքի
39b մի, // որ կոչի Փաղադիդայ, մաւտ ի կողմանս Սկիւթացւոց Պղպայ:

ՏԻՏՈՍ՝ ամս երիւս. սա սպդ Բէսպոս Լեռան պատառնցաւ, եւ հուր չընչնաց, գքաղաքս եւ զպատսս այրեցեալ:

ԴԵՄԵՏԻԱՆՈՍ՝ եւքեւսան: Ի սորա չորրորդ ամի տաւս Ցովհաննէս ի Պատմոս կղզի՝ վասն բանին Աստուծոյ: Ան սպդ եղեւնցաւ Մեհանդրոս, որ է աշակերտ Սիմոնի կախարդի. եւ էր նա չարտասուցիչ ի դեղիչ Քրիստոս. եւ ասէր նա զանձն, թէ՝ Ես եմ Փրկիչն, որ ի վերուստ իջեալ: Եւ թէ որք հաւատան եւ մկրտին, յինէն կեանս յաւիտենական, մշտնջենաւորս ունին յայսմ աշխարհի. եւ կան մնան առանց ծերանալոյ եւ մեռանելոյ: Եւ ի սոյն ժամանակի էր հերձուածն Աբիւսոմի, եւ Կերինթոսի, եւ Նիկողայոսացւոցն: Քանզի Աբիւսոմն՝ ի վերացեցոց լեզուն ապստա կոչի. եւ ասէր նա, թէ դծնուցն Տեառն ի կուսէն եւ ի Հոգւոյն սրբոյ ոչ ուրանամ. բայց ի սկզբանէ ոչ էր նայ ընդ Հաւր, եւ խոստութիւն եւ պատրաստութիւն Աստուծոյ: Եւ դշաբաթս եւ զայլ վարս իրրեւ զՀրեայս պահէր. բայց զմխաշարաթ իրրեւ զհաւատացեալս պահէր. եւ զատաքեալ կոչի աւրէնս խոտորնակըս: Իսկ Կերինթոս ասէր, ասէ. Ուտել եմ ես ի հրեշտակաց, թէ յետ յարութենեանն լինելոց է արքայութիւն ի վերայ երկրի: Եւ զարձեալ դցանկութիւնս մարմնոյ միւս անգամ ի մէջ երուսաղէմի նմբ լինելոց զործել. եւ քան թուոյ հազար ամաց լինելոց է ատն հաւատացեալոց: Եւ ի սոյն ժամանակս էին եպիկուրոսք տեսուչք եկեղեցւոյ ի
40a կողմանս կող // մանս, որք զրկեին խաւս ընդդէմ Մարկիոնի եւ Վալենտիանոսի. Երուսաղէմի եկեղեցւոյն՝ կաթուղիկոսութեան, Ալեքսանդրացւոց՝ Ազրիպիանոս. Անտիոքացւոց Թեոփիլոս, Հռոմայեցւոց՝ Սոտէր, յետ որոյ Ազրիպիոս. Փիլիպոս՝ Դորտիներացւոց, Մելիտոս՝ Սարդիսացւոց, Ապողինարիս՝ Յարապալոյս, Դիոնիսիոս՝ Կորնթացւոց, Պտղիոս՝ Անթենացւոց: Սա պատմէ վասն քաղաքին իւրոյ, թէ ապաշխանեցան ի հաւատոց, եւ մնան էին յետս գանձայ. յետ սորա Կղեմտոս եկաց եպիսկոպոս եւ հաստատուեաց գնոսա ի հաւատս առաքելականն: Եւ պատմէ վասն իւր, թէ ազաչեցին զնա եղբարքն՝ գրել թուղթ առ Կորնթացիսն՝ վասն հաւատոցն. եւ առին լոյս գնոսա առաքեալքն՝ սատանայի որոշմամբ: Եւ չեն ինչ գրմանք. դի եւ ի գիրս Տեառն մերոյ գտահեցին սմանք, եւ արկին նենգութիւն*):

*) Լուսանցքում գրված է, որ պակաս է անգամ մի տող:

ՄԱՐԿՈՍ ԱՆՏՈՒՆԻՆՈՒ՝ ամս հնգետասան։ Սա էլ ի պատերազմ ի Կուսպս ընդ Գերմանիկս եւ ընդ Սարմատս. եւ նեղեցան զաբն ի ծարաւոյ. եւ դունդ մի ի զինուորացն՝ որ էին քրիստոնեայք՝ ի Մելիտինեայ, յաղաւթս կացեալ առ Աստուած ծունկր եդեալ ի վերայ երկրի. եւ մինչդեռ ՃՀնամիքն զարմացեալ հայէին, եղեւ յանկարծակի հեղեղ մեծ, եւ որոտումն, եւ կարկտակունք անդադրին ի վերայ ՃՀնամեացն, եւ սատակեցան, եւ անձրեւով ջրոցն ընդարձակեցան գաւթքն։ Ի նոյն ժամանակս յարեաւ հերձուածն Կրկառացւոց, որոց պատճառք Տրայիանոս եղեւ հերձուածողն Կրկառացւոց, աշակերտ Ցուստինեանոսի։ Զի զաչխարհ աներեւոյթ//առն, եւ զամուսնութիւնն պոռնկութիւն եւ ապականութիւն. եւ զկերակուրս խառնն։ Իսկ Սեւերոս հատատեաց զայս ազանդ, եւ կոչին Սեւերիանոսք։ Սոքա հայհոյեն զԱստուած, եւ զՈրդիս առաքելոցն ոչ ընդունին. բայց ինքն Տրայիանոս հատատեաց եւ եդ աւետարան. եւ կոչեաց Ճատակատուն. այսինքն է՝ խառնակուտն. եւ առ բազումս կայ մինչեւ ցայսաւր։ Ի նոյն իսկ ի ժամանակս էր Բարդածան Արամացի՝ յԱրեւելից. այր երեւելի եւ խաստաւն, եւ լեզուաւ կ(որովի) ընդդէմ ամենեցուն հերձուածողաց։ Բայց էր սա յատաղ յուսման ընդ Վաղենտինոսին. եւ իբրեւ պիտաց՝ անարգեաց զաղանդս պատմութիւն նորա, այլ ոչ լիով//կատարելապէս ջնջեալ զառաջին հերձուածոցն։

ԿՈՄԻԴՈՍ՝ ամս չորեքտասան. ի սոքա աւուրս Թէոդոտոն Պոռոտացի՝ ի հերձուածոյն Մարկիովնի՝ երբորդ թարգմանութիւն արար։ Ան սովաւ էր աղանդն Ասկղեայ, որ հայտարատացաւն էր յայնս ծերութեանն. եւ մի սկիզբն խոստովանի. եւ վասն մարդարէութեանցն ասէ, թէ ի հոգւոյ հակառակութեանց են. եւ ասէր զանձնէ իւրմէ ուսուցիչ եւ վարդապետ. եւ ոչ պիտէր հաստատել զոր ուսուցանէրն։ Եւ բազում ինչ հայհոյեաց զՄովսէս, եւ ընդ նմին զԲանն Աստուծոյ հայհոյեաց բազում խաւսեալ իւրմէ. զի եւ նայ ի հրապոյրս անկեալ իւրոց կռաւք միով դիւահարի։ Եւ պատմէ Արաւոմն՝ աշակերտ Տեբաքանոսի՝ ի Հռոմ քաղաքի, որոյ եղեալ էր դիրս նշանաւորս ընդդէմ Մարկիոնին. եւ ի սոյն ժամանակս էր հերձուած սուտ մարգարէութեանն Փռիւգացւոց, եւ աղանդն Փղարբիանոսի, եւ Փաղեստոսի, եւ մոլորութիւնն Թարդիտոսի։ Զի Փռիւգացւոց կուրութեան եղեւ առաջնորդ Մոնտանոս, որ էր ի միւսում Փռիւգացւոց ի գեղջ, զի անուն էր նորայ Բէպուզ. եւ արկ զիմոյնս իւր ի կողմանս Ասիացւոց. եւ ասէր Մոնտանոս զանձնէ, թէ ես եմ հոգին բաբեխաւս։ Եւ Պրեսկիդա եւ Մաքսիմիդա կանայք մարգարէք Մոնտանեայ. եւ ոգին պիղծ Մաքսիմիդա՝ ասէր, թէ Հալածիմ ես զայդ ի պատանդ. չեմ գայդ, այլ բան եւ հոգի եւ զաւրութիւն։ Եւ պատմէ Միղոնէս աւրինակագիր եկեղեցւոյ, եւ ասէ, զոր ես ի խաւսս նոցա, թէ Ոչ է պարտ մարգարէի խաւսել արտաքոյ կամաց//իւրոց. եւ ասէ զՄոնտանեա(յ) եւ զկանանցն, թէ չարժեցան յատականիչ ոգւոց, եւ սպանին զանձինս իւրեանց ուրոյն ուրոյն ժամանակս, ըստ մահուան Յուդայի մանչէ։ Իսկ փղարբիանոս անցաւ ի Հռոմի քաղաքի, անգետ յերկրագործենէ եկեղեցւոյն, եւ ընդ նմին Բաղէստոս։ Սոքա զքաղաւմս մոլորեցուցին զինք

25 զանձն 32 Բագեստոսի

Երեանց, եւ եղեն հակառակք ճշմարտութեանն. եւ Թարգմանս սրպէս
Թէ ընդ երկինս վերանայցէ, անկաւ եւ մեռաւ չարաչար, որ Աստուած
Որդեառն:

Ի սոյն իսկ ժամանակս հերձուածողքն ամին Կոմիդեայ, Հելից զպաշտաւն
եկեղեցւոյն Հռոմայեցւոց Ազիթեերոս. եւ յետ նորայ Բենիամ:

Եւ Աղեքսանդրացւոց՝ Դամեարիոս, Անտիոքացւոց՝ Սարապիոն
կենաբեայ Պաղեստինացւոց՝ Թեոփիլիոս, Երուսաղէմ՝ Նարկիսս, և
Կապիտովն Եկեղեցւոց՝ Բաբիլոս, Եփեսացւոց՝ Պողիկարպոս, եւ
Գազիզեացւոց՝ Ղանդունի Բենիոս: Ի հոգւոյն աւուրս եղեւ խնդիր բա-
դում յուզմանն սրոյ Զատկին. զի Ասիացւոց եկեղեցիքն զշաբաթուան
լուսնոյ զատկացն՝ յորում եւ զիթիչք յաւուրց չարաչարին լուծանէին
եւ առնէին Զատիկ: Իսկ Եպիսկոպոսն Հռոմայ Բենիամոր՝ կամեցաւ
հաստատել զԱնիկետոս զԱսիացւոց եկեղեցւոցն աւանդեալս, իբրեւ ոչ զդ-
ջամբաս. վասն որ ի մերաշաբաթուան լուծանել զզատիկն. իսկ Իրենէոս
բազում անուամբ ետրայ՝ էր նա խնդրատարար. զրեաց թուղթ առ Բենիամոր,
եւ ապաշնայ ի խոզաղութիւն: Յայնժամ ամենայն եպիսկոպոսունքն
42a *միով հաւատարութեամբ խոր//հեցան առնել զարն զատկաց. զի ի*
միաշաբաթին լուծցին զնմա:

ԵՂԻՈՍ ՊՏԻՆԱԿՍ՝ *ամ մի. առ սոխա առաքիչ Հրայրեացք եղեն,*
եւ պատուան, եւ կուսանաց տուեն այրեցաւ ի Հռոմ:

ՍԵՒԵՐՈՍ՝ *ամս հնգետասան. սոյ յորոյ առաքիչ Հալածանաւ ի*
վերայ եկեղեցւոց, յորում անթիւք եղեն վկայք: Եւ Վիւռնդիս՝ հայրն
Ովրիդնեի մարտիրոսացաւ: Եւ ի սորին աւուրս երբորդ Թարգմանու-
թիւն յերկրի զրաւ՝ ի կարաս Թագուցեալ:

— *Եւ ի սորին աւուրս էին Ակվիլեիդիս, եւ Թիզոտոս, եւ Ուկզոդիս,*
եւ Թեոդրատիս, եւ Հերմապուղիս, եւ Կապոդոկիս: Սոքա Համար-
ձակ ձեռնամուխ եղեն ի զիրս Աստուծոյ, եւ ասէին՝ Թէ ուղղեմք. եւ
կարծեցին զանձինս լմնասուն զոլ քան զՀոդին Սուրբ. եւ ոչինչ եմն
նոքա՝ Թէ ոչ՝ զիւտարք: Եւ ի սոյն ժամանակի էր Ավերիկիանոս ժո-
ղովականաւքիր:

ԱՆՏՈՆԻՆՈՍ ՍԵՒԱՅ՝ *ամս եւթն. առ սոխա էր Նարկիսս եպիս-*
կոպոս յերուսաղէմի, այր սքանչելի. զի էր երբեմն Հանուն՝ մեծ
տուեն Զատկաց, եւ պահանաց ձեռ տրտպոյն: Իսկ Նարկիսս Հրա-
մայեաց լերել Չաւր. եւ եկաց յարտեան ի վերայ Ջրոյն, եւ Հրամայ-
եաց արկանել ի ճրագն պինդ Հաւասարով. եւ չմշկան Ջուրքն ի
բնութիւն ձիթոյ: Եւ եկաց Նարկիսս սմա Հարիւր ետն եւ տասն: Իսկ
Ազեքսանդրոս եպիսկոպոս՝ ի կողմանց անտի Գամբրացւոց՝ եկն յա-
դութիւն կալ յՅերուսաղէմ. եւ արդելին զնա եղբարքն անդէն, լինել
եպիսկոպոս փոխանակ Նարկիսեայ՝ ի Հրամանէ Աստուծոյ: Եւ
սոյն իսկ Ազեքսանդրոս զրեաց առ Անտիոքիդիս եպիսկոպոս, ասէ. Մեք
42b *եղբարք, զՊաւղոս եւ զՊետրոս եւ զայլ առաքեալսն իրրեւ զԲրիստոս*
ընդունիմք: Այլ որ ինչ յանուն նոցա՝ տուաքեամբ զրեալ է, խոտեմք:
Իրրեւ ոչ ընթերցա(յ) եւս զաւետարանն՝ զոր յանուն Պետրոսի ունէին
ժամանք ի ձէնջ, զի այժմ դիտացի՛ք թէ հերձուածք Թագուցեալ են ի
միտս նոցա ի հերձուածոյն Մարկիոնիէ:

Եւ ի սոյն ժամանակի գաւս վիճեցորդ թարգմանութիւնն յեմաս-
տուս՝ ի կարսս քաքուցեալ։

ՄԱԿԱՐԻԱՆՈՍ՝ առ մեր. առ սոսա հանդիսիցն սիգուք չուրջ անաս-
նել[1] նաց այրեցան ի Հռոմ։

ԱՆՏՈՆԻՈՍ միւս՝ առս չարս. առ սոսա հին եմաստս նորագնացս
եւ նենգապաշտս կոչեցաս յԱթթիկիանոսէ։

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐՈՍ ՄԱՄԲԵԱՅ որդի՝ առս չարիքառատ։ Այս սոսա
Հիպերիոս Բասպրացի դնէր խաւս բազում վասն Զատկի. եւ գաւառ-
ատեալ կանոնաւ, եւ վասն մեցաւորեալ ծննդոց, եւ վասն աւրհնու-
թեան աւրհնութեանցն, եւ սակաւ ինչ յեղկիկիդ։ Եւ ի սոյն աւուրս
էր Ովրիգինէս՝ յԱղեքսանդրէ, եւ նեղքինեցոյց զինքն։

ՄԱՔՍԻՄԻԱՆՈՍ՝ առս չարս։ Սա յաղոյց Հայածանս ի վերայ եկե-
ղեցւոց, եւ հրամայեաց զամենեսեան կոտորել։

Եւ ի սոյն ժամանակս Ովրիգինէս եկեալ յԱղեքսանդրէ կեսարիայ
կապադկիացւոց, եթող վարդապետս եկեղեցւոյն պշերակիէս զաշակերտս
իւր. որ յետ Դեմետրէ կալաւ զեպիսկոպոսութիւնն Ազեքսանդրէ։

ԳՈՐԳԻԱՆՈՍ՝ առս վից։ Սա յաւուրս գառիկ սաւերն կամեցաւ
խաւսել յաղաւթս՝ ընդ ժողովուրդս եկեղեցւոյ. եւ ոչ հրամայեաց
նմա եպիսկոպոսն Փգարբանոս՝ // մինչեւ խոստովանեալ. եւ նա(խ)անձն 43a
առնոյր յամենեսեան մատց իւրոց։

Այս սոսա էր Բևբենգոս եպիսկոպոս Բասպրա(յ), ի կողմանս Աբա-
բացւոց. սա ժպրհեցաւ առել զառն փրկչին մերոյ, քի ոչ էր նա ան-
ճառմբ դոյութիւնն յաղաչ՝ մինչեւ եկեալ էր յաչխարհ, եւ մարմնա-
ցեալ, եւ չէր նորա առել առաւելուածութիւն անձին իւրոյ, այլ առա-
ւելուածութիւն հաւր իւրոյ քանզի էր ի նմա։ Իսկ եթէ այլք՝ որ առչին,
ի նմին կողմանց, քի Շուէնչք ընդ նոսին մարմնոյն մեռանին եւ սպա-
կանին, եւ ի յարութիւնն նորայն ի նա. իսկ սպաշիցին զովրիգինէս,
եւ նա զարձուցանէր զնա ի ճշմարտութիւն։ Եւ էր նա առաջ վար-
ժոյ։

ՓԻԼԻՓՊՈՍ՝ առս վից։ Ի սորա ի սկզբան թագաւորութեանն հա-
դար առ լցաւ Հռոմայեցւոց ի սկզբան հինգհարիւր քաղաքին։

ԴԻՈՍ՝ առս երկուս. սա յաւուրց հալածանս ի վերայ եկեղեց-
ւոց. եւ եղեն սկսեալ եպիսկոպոսք, ի Հռոմ՝ Փգարբանոս, յԱնտիոք
Բարիզաս, յԵրուսաղէմ՝ Ազեքսանդրոս։ Ի նմին ժամանակի բմբռնեալ
եւ Ովրիգինէս, եւ բազում չարչարեալ յԱղեքսանդրէ. բայց ի կատա-
րումն մարտիրոսութեան ոչ հասաւ։

Եւ անտի եկեալ ի կողմանս կեսարիայ Սարաստոնեայց. եւ եղեալ
յերուսաղէմ՝ սակաւ ինչ չթկէր անդ. եւ իջեալ ի Տիւրոս՝ անդ չըբ-
ջէր. եւ հետզհետէ պիտգրմանութիւնն ուխտէր գրով յաւրինեալ.
եւ հրաշափառ եւ մեծարգի եղոյց զեպիսկոպոսութիւնն թարգմանութիւնս
քան զայլսոցն. բան որ կրկին էր յաւրինակին եւ ևթանասունք թողին, 43b
զայն Ովրիգինէս ասեղգր նշանակեաց։ // եւ ուր պակասէր եւ յաւելր-
յին, յորելիս արար, որոյ ևթանասունքն յանձնէ եղին։ Իսկ ուր զա-
նազանեցին զրանն՝ զիմիեկոս է, հիպոդիմոնիկոս եղին. մին ասելիկ-
ցին նշան է եւ միւսն թ-չկաց [illegible] զոր ևթանասունքն կարգեցին։

Զայս արար Ովրիգինէս, եւ ասէ լինել յաշակերտաց նորա եպիսկո-

տասք աւելի քան զվաթսուն, յորոց գայլն Գրիգոր սքանչելագործն՝ ի կողմանս Պոնտացւոց ի Նեոկեսարիայ, եւ Փերմեղիանոս՝ ի կողմանս Կապադովկացւոց ի մեծն Կեսարիայ. Եւսեբի՝ ի կողմանս Պաղեստինացւոց, ի Պամփիլոսիայ: Իսկ Ովրիգենէս եւեթ ի Տաւրոսէ գնաց ի Կիպրոս. եւ զբնաց խաւսն վասն իշխանութեանցն ի յերկինս, եւ վասն աշխարհարարութեանն, եւ վասն յարութեանն: Եւ մոլորեալ ի ճշմարտութենէն՝ եղեւ հակառակ եկեղեցւոյ. զի վասն Որդւոյ ասէ. Ոչ զաւրէ տեսանել զՀայրն. եւ հրեշտակք ոչ կարեն տեսանել զսուրբ Հոգին. եւ մարդիկ ոչ կարեն տեսանել զհրշտակս. եւ զդիսխոսն՝ յերկինս ասէ. եւ վասն մաշկեղէն հանդերձի առաջին մարդոյն ասէ, միթէ մորթապո՞ւրծ էր Աստուած. այդ յետ ուտելոյ ի փայտէն, զդեցոյց զայդ նոցա զայս մարմինս. եւ մարմինս ոչ յառնի ի յարութենէն, այդ փոխանակ սորա այդ լինի: Եւ կեցեալ ամս վաթսուն եւ ինն, մեռանի ի Կիպրոս: Եւ պատմէ զայս Եպիփան եպիսկոպոս Կիպրացւոց: Եւ ի նմին ժամանակս Հալածանաց վախուցեալ եւքն մտնդունքն ի Դիկոսէ յեփեսացւոց քաղաքէն, ննջեցին ի Նիքդոս յերկրին յայրէն, եւ

44a *հարեւր քառասուն ամի զաբ//քեանն:*

ԴԱՂԻՈՍ ԵՒ ՍՈՂԻՍՏՆՈՍ՝ *ամս երկուս: Այս սովաւ Նաւատիոս էր եկեղեցւոյն Հռոմայ, եւ եղեւ առաջնորդ աղանդոյն կաթոլոսաց. այսինքն՝ որք սուրբս կոչեն զանձինս, եւ զաղաչեալսն ոչ ընդունեն: Զի Նաւատիոս ասէ. Որ ոք յերկմտութենէն սխալէ, հայ մնայ առանց բժշկութեան այնպիսին: Վասն որոյ եղեւ Ժողով ի Հռոմ քաղաքի վաթսուն եպիսկոպոսաց, եւ երիցունք եւեթ քան զնոսա, եւ սարկաւագունք եւ հաւանեցան զնաւատիոս, եւ զմխթանեալսն նոքա առաք եկեղեցւոյ. եւ նզովեալ մերժեցին զնոսա: Եւ ելին եպիսկոպոսք Հռոմայեցւոց՝ Աստիպանոս, Աղեքսանդրացւոց՝ Դիոնէսիոս, Անտիոքացւոց՝ Փղարիանոս: Իսկ սա չհետ Նաւատեայ քիւրեալ մոլեցաւ: Իսկ Դիոնէսիոս Աղեքսանդրացի հաստատէր զնա՝ բազում աւրինակս ի մէջ բերելով:*

ՎԱՂԻՐԻՈՍ ԵՒ ԴԱՂԱԻՈՍ՝ *ամս հնգեւտասան: Սա ի սկզբան քահանայութենէն իւրոյ խոստացաւ առնել խաղաղութիւն առ եկեղեցիս. իսկ այր մի եղիպտացի կախարդ չրջեաց զնոյն առաջին մտաց անտի. եւ հրամայեաց, քե արք սուրբք եւ արդարք հալածեացին եւ կոտորեսցին. եւ զոհել հարց՝ զորդիս իւրեանց զիւացս. եւ հերձուել զմանգունս. եւ զնել մատունս մանուկս զաեղծուածն Աստուծոյ: Որպէս թե ի ձեռն այսց գործոց եղիցին նոքա ի չինութիւն, իսկ նա այսահարքն առաւել քան զարժանն:*

Եւ յետ սակաւ աւուրց զերի վարեցաւ ի Պարսս. եւ եղեւ ծառայ դրիւ բարբարոսաց:

44b *Եւ ի սորին աւուրս էր հերձուածն Եվիտեայ.//զի էր նոյ եպիսկոպոս երկրին Եղեսացւոց, եւ յուսացանէր նոցա հրեղէն. քե Ճետ հազար ամի՝ լինելոց ի հաստուցումն մարմնաւոր ի վերայ երկրի:*

Այս սովաւ էր Պատրոս Սոմոսատացի եպիսկոպոս յինսիոք, հնգետասաներորդ յաստաքեցոյն:

ԿԱԱՒԴԻՈՍ՝ *ամս երկուս, ամիսս ինն: Այս սովաւ Պատրոս Սամոսատացի զառաջին կանոնն որոշեաց, եւ զԱբրահամեայ հերձուածն նորոգ-*

Նաց· ալ վասն Փրկչին մերոյ ասէ, Քե Մարդ է սոսկ, որպէս ամե-
նայն մարդիկ, եւ քնութիւն Բանին Աստուծոյ մարդ լինել ճշմարտու-
թեամբ:

Եւ ժողովեցան Եպիսկոպոսք ի տեղեաց տեղեաց՝ յԱնտիոք, առ ի
քննութիւն Պատրոսի Սամոսատեցւոյ հայհոյութեանն. Դիոնեսիոս՝ Հռոմ-
մայ Եպիսկոպոս, Պարմենիանոս Կեսարու Կապադովկացւոց, եւ Գրիգորեոս
եւ Աթանաղէնոս եղբարք Եպիսկոպոսք Եկեղեցւոյն Պոնտացւոց· Հե-
պիանոս Եկեղեցւոյն Տարսոնացւոց, Նիկոտ Ճիկոնացւոց քաղաքէն,
Հեմենոս Երուսաղէմէ Եկեղեցւոյն. Թեոտիկնոս՝ Կեսա(ր)եայ Պաղես-
տինացւոց, Մաքսիմիս՝ Բոստր քաղաքի, որ առաջնորդէր Եկեղեցւոյն:

Յայնժամ աղաչեցին դԴիոնէսիոս Աղեքսանդրի Եպիսկոպոս՝ դալ ի
ժողովն, զի էր ընդդիմաբանեալ բազում խաւսիք առ Պատրոս Սամոսա-
ցի: Իսկ երանելին Դիոնէսիոս հրաժարեցաւ գալ ի ժողովն՝ վասն ծե-
րութեան մարմնոյն. բայց գրեաց Թուղթ եւ Նոցայ Նոցա զմիտս եւ
զխորհուրդս՝ զոր ունէր վասն խնդրոյ Նոցա: Ժողովեալ սուրբ Եպիս-
կոպոսքն՝ նայեցան զՊատրոս Սամոսացի: Եւ լուեալ ի պատուոյն՝
մերժեցին զնա յԵկեղեցւոյ:

45a] //ԱՒՐԵԼԻԱՆՈՍ՝ ամս հինգ եւ ամիս վեց: Սա խորհեցաւ հալա-
ծանս յարուցանել ի վերայ Եկեղեցեացն. եւ ի բարկութենէ Աստուծոյ
հարեալ սատակեցաւ՝ ի նոր բանդին:

Ցետ որոյ ՏԱԿԻՏՈՍ ամիս վեց: Ցետ Տակիտոսի՝ ՓԼՈՐԴԱՆՈՍ
Քաղաւորեաց աւուրս ութ եւ ութ: ՔՐՈՒՈՍ՝ ամս վեց, ամիս
երիս: Ասէ սոմսե մոլեկան Մանիքեցւոյ աստուածէշ կրօնականութենն ի
վարս մարդկան եմուտ: Չի երկու բնութիւնս դոյզ ասաց Մանին,
նիւթ եւ խաւար, որպէս թե չար կամ բարի: Եւ մոլեալ դիւահար ա-
պանիսդն՝ ասէ. Ես եմ՝ որ Մովսէսի ի լերինն երեւեցայ հրով. Եւ ես
եմ, ասէ, Հոգին բարեխաւս:

ԿԱՐՈՍ՝ որդւովքն կարինեաւ եւ Նումերիանոսիւ՝ ամս երկուս:
Ասէ սոմսե էր Անտիոպիս Աղեքսանդրացի. Եւ ակաց եպիսկոպոս Ղա-
տոքիկեցւոցն, որ փիղիսոփայից ուսմամբ պայծառացեալ երեւէր. Եւ
թիւս չափոց եւ համարոց կարզեաց:

ԴԻՈԿղԵՏԻԱՆՈՍ՝ ամս քսան: Սա Քաղաւորեցոյց զԴրտատ արքայ՝
հայոց Մեծաց. Եւ յարոյց հալածանս առատիկս ի վերայ Եկեղեցեաց·
զի տաճարք աղաւթից կործանեցան, եւ կոտակարանք ի մէջ հրապարա-
կաց այրէին. Եւ անթիւք եղեն վկայք՝ արք եւ կանայք. Եւ բազում
հայբապետք մարթիրոսացան, Պետրոս՝ Աղեքսանդրի Եպիսկոպոս, եւ
փիղեասթեմ յԱյիս քաղաքի: Անթեմոս Նիկոմեդիացւոց, Սերկանոս ի
փիւնիկէէ Եկեղեցւոյն Մաւրացւոց· Սիղուանոս՝ Գազացւոց, Ղուկիա-
նոս՝ Մեծացւոց, Պատրս եւ Սիղոս Եղիպտացւոց· Փաւուստոս եւ
Ղազարիոս, եւ Առնելիոս եւ Փիղոս, եւ Հիւսիէ, եւ Թէոդորոս:

45b] //Ի սոյն իսկ ի Դիոկղետիանոսէ եւ սուրբքն Հռիփսիմեանք վա-
խատական եղելոք ի Հայս՝ մարթիրոսացան. Եւ ի նոյն ժամանակ
եղեալ ի վերապէն խոստովանողն Քրիստոսի սուրբն Գրիգոր, եղեւ
քարող Հայոց, եւ լուսաւորեաց մկրտութեամբ. Եւ ակաց յետ այնորիկ
սոմս երեսուն:

ԿՈՍՏԱՆԴԻԱՆՈՍ՝ ամս երեսուն եւ չորս. սա անուանեցաւ Մեքսա-
տոս ի զաւրաց խրոց. եւ հաւատացեալ յԱստուած, եւ ի բան նորա
որդին մխածին եւ կենդանարար յամենասուրբ հոգին. եւ տուեալ պա-
տերազմ ընդ անաւրէն թագաւորան՝ սատակեաց զնոսա, զՄաքսիմիա-
նոս, եւ զՄաքսիմինեան, եւ զԼիկիանէս: Բանզի իբրեւ ելից վճռա-
ւորութիւնն Դիոկղետիանոս՝ զքսան ամին մեռաւ ի Դազմատիա. եւ
յետ սորա անուանեցաւ կայսր Մաքսիմիանոս յանձնէ իւրմէ. եւ խոր-
հուրդ մահու նենգեցաւ ի վերայ Կոստանդիանոսի: Իսկ իբրեւ յայտ-
նեցաւ նենգութիւն նորա, չարաչար մահու սպանաւ: Եւ որպէս նորա
Մաքսիմինեան սրար հալածանս քրիստոնէից. եւ ինքն պղծութեամբ
եւ աղտեղութեամբ եւ մոգութեամբ եւ կախարդութեամբ եւ դիւա-
հոյէր պաշտամունք վարէր. զի կարծէր՝ այնու յաղթել Կոստանդիանո-
սի: Եւ զործեաց կամարդ ի Տիրերիա դեռ նաւուք, եւ մինչդեռ ան-
ցանել կամէր, եւ յցաւ դևոն զաւրութեն, յանկարծակի չարժեաց
զնաւն, եւ Մաքսիմինեան եւ զաւրք իւր ընդմէջեան ի խորս ջրոյն,
եւ հնձան կենդանւոյն: Յարիժամ Կոստանդիանոս հրամայեաց զաւ-
րացն գյաղթող նշանն Քրիստոսի զրոշմել ի վերայ կապուտակիւ, որ-
պէս թէ ունի // ցի յոչ ձեռին իւրում զնայէ. եւ մտեալ ի Հռոմ՝ յա- 46a
մենայն նշանաւոր տեղիս հրամայեաց կանգնել զյաղթութեան նշան
խաչին Քրիստոսի: Իսկ միւս Մաքսիմոս՝ որ յարեւելս ի պաշտի միում
հանդերձ զաւրաւքն բնակեալ էր, իսկոյն հասին նմա դեսպանքն
յԱստուծոյ. զի ամենայն մարմին նորայ յանկուցեալ հրոյ մաշեալ լի-
նէր, եւ թերթաթափակ ուղղին ածգին այրէր ի հրամանէ Աստուծոյ,
եւ աչքն նորա ի դուրս ոստեան. եւ մինչդեռ չունչքն ի ներքս էր, խոս-
տովան լինէր Տեառն Աստուծոյ, եւ խնդրէր մահ: Եւ այսպէս եւ յաչ-
խարհէ սատակ[եաց] խայտառականաւք, զոր եւ ասել անմարթ է: Իսկ
Լիկիանէս էր համամիտ յանաւրէնսն կոստանդիանոսի՝ յաստուածա-
պաշտութեան կարգս. քանզի Կոստանդիանոս եւ զքոյր իւր Լիկիա-
նեայ կին: Իսկ իբրեւ յաղողեցաւ Թագաւորութիւնն Կոստանդիանոսի,
նախանձեալ ընդ նմա Լիկիանէս, զրգռեաց պատերազմ, եւ յարոյց
հալածանս ի վերայ քրիստոնէից. աւերէր զեկեղեցիս, եւ տանջէր զհա-
ւատացեալսն՝ առ ի զոհել կռոցն: Իսկ աստուածատէրն Կոստանդիանոս
եւ զնա սատակեալ՝ ջնջէր յերկրէ, եւ նորոգէր զեկեղեցիս: Եւ ելեալ
ի կոզմանն Բ[ի]զանտացւոց չինեաց քաղաք, եւ կոչեաց յանո[ւն] իւր
Կոստանդնուպոլիս: Ա[ռ] սոքա երեսնից Տիտոս երէց Աղեքսանդր,
որ արարած ասէր զորդին Աստուծոյ. եւ են համախոհք նորին փիղէ-
սոփայք՝ Այեսիոս եւ Աստերիոս եւ Նոմիոս որք ասէին ոչ գոլ զորդի
ի բնութենէ հաւր, այլ իբրեւ զմի յարարածոց: Եւ հրամայեաց Մենն
Կոստանդիանոս՝ ի խնդրոյ սրբոյ հայրապետին // Աղեքսանդրի՝ լինել 46b
ժողով ի Նիկիայ ի մայրաքաղաքն Բիւթանացւոց: Եւ ժողովեցան
եպիսկոպոսք ՅԾԸ. որոց ժողովին առաջնորդք՝ Մակարիոս՝ Երու-
սաղէմի, Աղեքսանդրոս՝ Աղեքսանդրի, Եւսեսթիոս՝ Անտիոքու, Մեղ-
քեսո[ր]ոս՝ Հռոմայ, Միտուխանէս՝ Կոստանդնուպոլսի՝ առաջին
եպիսկոպոս. յետ որոյ յաջորդեալ Մենն Աղեքսանդրոս: Որոց եւ
ձեռնադիր գՄբիոս, մեծին յԿիկեղեցւոյ արուաքս: Մահմանեցին հաւատս

յամենասուրբ երրորդութիւնն, քարոզելով զորդի ի բնութենէ Հաւրն. զոր խոստովանի ընդհանրական կաթողիկէ եկեղեցի:

Որպէս նորա Կոստանդնուպոլսոյ եւ Կոստա[նդնուպոլսոյ]ն՝ ամս քսան եւ երեք: Սոքա ի միում ժամանակի եղեն կացեալ թագաւորք ի կոստանդնուպոլիս: Յորոց Կոստանդնիանոս ի Գաղղիա եկաց թագաւոր. եւ Կոստանս ի Հռոմ. իսկ Կոստանտաս՝ ի Կոստանդնուպոլիս թագաւորեաց, եւ եղեւ հնազանդեալ Արիոսի մոլորութեանն: Եւ հրամայեաց նա զարձուցանել զԱրիոս յաւրհնութենէն եւ ընդունել յեկեղեցին: Եւ հասեալ նմա զաւրացաւն յԱստուծոյ, հեղաւ արտաքս նորա յանմաքուր տեղոջ: Եւ ի սոցին աւուրս զրեաց Եւսեբիոս կեսրիոյ՝ Հայրապետն Երուսաղէմի՝ առ Կոստանդիոս թագաւոր Հռոմայեցւոց վասն երեւելոյ նշանի խաչին յերկինից: Եւ ի նորին աւուրս Աննիանոս՝ 47a
Եղբայր Մաղնոսի եպիսկոպոսի դչարամանութիւն առմարաց յաւրինէր:

ՅՈՒՂԻԱՆՈՍ՝ ամս երիցս, ամիսս ութ. սա էր որդի քեռ Մեծին Կոստանդեանոսի, եւ եղեւ յանցաւոր՝ որ // պէս եւ ասէ պատմութիւնն. զի թողեալ զկարգ քրիստոնէական՝ եղեւ պաշտաւնեայ դիւաց եւ երկրպագու կաց: Ի սորա աւուրս Եւսեբիոս Աքեանաց Հայրապետն Աղեքսանդրի էր իսկ եթէ երիցս անգամ հալածեալ յԱրիանոսէ:

ՅՈՒԼԻԱՆՈՍ՝ ամիս[ս] ութ. սոյն իսկ այս Յուլիանոս էր հետեւեալ Արիոսի մոլորութեանն. եւ եղեւ վրէժխնդիր նորին սպանդոյ. եւ յետ սակաւ աւուրց խնդրեցաւ:

ՎԱՂԵՆՏԻԱՆՈՍ եւ ՎԱՂԷՍ՝ ամս երիքտասան: Ի սոցա մնասանն ամին վախճանեցաւ Եւսեբիոս Աքեանաց յԱղեքսանդրէ, դարձեալ ի հալածանացն: Եւ ի սոցունց աքսորեցաւ Հայրապետն Հայոց տուրբն Ներսէս ի հեռաւոր կղզիս Ովկիանոս ամս իննն: Եւ ի սոցունց աւուրս եղեն տուրբ վարդապետքն Գրիգոր Նիւսացի եղբայր Բարսղի, Բարսեղ կեսարու եպիսկոպոս, Գրիգոր Նազիանզացի Աստուածաբան: Եւ եղեն հերձուածք ի ժամանակին Արիանոսի՝ որք արարածն ասէին զորդին Աստուծոյ: Եւ նոմիոսացիք՝ որք երկնային զաւրութեանց ղլուխ ասէին զԲրիստոս զորդի, եւ ոչ ի բնութենէ հաւր: Եւ սաբելեղացիք, որք զԲրիստոս անձինս սրբոյ երրորդութեանն մի ասեն, լոկ անուամբ զանազանեալ: Եւ ոզերայինք որք բնականաբար զմարդկայինն պատկեր ունել ասեն սրբոյ երրորդութեան. եւ Ապողինարացիք՝ որք մարդկայինն ոչ ասեն առեալ Քրիստոսի. եւ Մակեդոնացիք, որք զՀոգին Սուրբ նուաղ ասեն քան զՀայր եւ զՈրդի: Եւ Պնդուբացիք, որք զբանն ի մարմինն յեղեալ ասեն. եւ Մանիքեցիք՝ որք առ աշաւք ասեն զԲրիստոս երեւեալ յաչխարհ. եւ Սուրոնացիք, // որք առանց մարդկային 47b
ձնոյ ասեն զմարմնաւորութիւնն Քրիստոսի: Եւարքեանոսք՝ որք յերկնից բերեալ ասեն զմարմինն Քրիստոսի, եւ ոչ առեալ ի կուսէն:

ԳՐԱՏԻԱՆՈՍ՝ ամս հինգ. սա սուտ եպիսկոպոս կիպրացւոց՝ ի Կոստանդին քաղաքի, որ գպարուճախական խաւսս գրեաց՝ ի խնդրոյ Մաստպրեոսի, եւ Տարասիոսի, եւ Նեոփիւտի, Նուաբերոսի քահանայից Սուրբ Յարութեան քաղաքին եւ Պաղատիայ քաղաքապետի, յորում ցուցանէ գրոց վկայութեամբ, թէ Պաղատիայ քաղաքապետ: Յորում ցուցանէ գրոց վկայութեամբ, թէ գի՞րդ արժան է հաւատալ յամենասուրբ երրորդութիւնն, յայտնելով զաւրութեան սպան-

պօղն անուանեա, ար յաւուրջ քան զՔրիստոսի մարգնանալն, եւ վարդա-
ւոն՝ որ ի դալարանէն մինչեւ ի Գրատիանոս Թագաւոր: Եւ վասն
լուծանելոյ զհերձուածողացն քանս ի խնդրոյ որ ի սուրբ Գրոց. եւ
վասն աշխարհարարութեան, եւ Թուոյ նահատարցն, եւ ազգաց եւ թա-
գաւորաց՝ մինչեւ ի ժամանակս իւր. եւ վասն յարութեան համատեղն
մարմնոց, եւ վասն հեթանոսական պաշտամանցն, եւ լուծումն ի հին
եւ ի նոր կտակարանաց, զոր կարծեալ ոմանց անկատարի միտս ունել-
լոյ. եւ վասն ուսուցանելոյ հաւատացելոցդ՝ զիատարեալ հաւատոցն
պատանութիւնս. Եւ վասն Քրիստոսի մարմնանալոյն:

ԹԵՈՂՈՍ ՄԵՆՔ՝ որպէս Գրատիանոսի՝ ամս հնգետասան: Ի սկսա
երրորդ ամին եղեւ ժողովն ի Կոստանդնուպոլիս հարիւր չիւսն եպիս-
կոպոսաց՝ վասն Մակեդոնիոն հալեմարտի, որ նուազ ասէր զՀոգին
սուրբ քան զՀայր եւ զՈրդի. եւ էր նա մեռեալ յառաջ քան զժողո-
վն զամարիլ. յետ սրոյ Դիոսքորի // րոս Աղեքսանդրացի եպիսկոպո- 48a
սութիւն կոստանդնուպոլսոյ՝ զոր հանէք ի քաղաքէն Թեոդոս Թագա-
ւոր և տայր պետապահութիւնն Գրիգորի Աստուածաբանի մինչեւ
չհաւաքել ժողովն, զի էր յառաջագոյն եկեալ ի Կոստանդնուպոլիս՝
վասն Արիանոսաց հերձուածոյն, այր սքանչելի հրշտակաց եւ մարգ-
կան. որ եւ ի վարդապետելն իւրում՝ հիացում պատէր ամենայն քա-
դաքաց խմաստնոցն. յոր ոչ կարէին հայել Արիանոսքն: Եւ նէին գըլ-
խաւորք ժողովելոցն Կիւրիղոս՝ Երուսաղէմի, Տիմոթէոս Անատոլ՝
Աղեքսանդրի, Մելիտոս՝ Անտիոքայ, Գրիգոր՝ Նիւսեայ, Գեւրասեոս՝
կեսարիայ Պաղեստինացւոց, Դամասոս՝ Հռոմայ, Գրիգոր աստուածա-
բան՝ Կոստանդնուպոլսի. զորոյ աթոռ բնակաւ Նէկտարիոս, ձեռնադ-
րեալ ի ժողովոյն:

Յետ սրոյ յիւրն փոխանորդ նորին Յովհան անուանեալն Ոսկեբերան:
Եւ սահմանեալ սրբոյ ժողովոյն զպատուիրեն հաւատոցն՝ քարոզի-
ցին զկենդանարար գոմինասիրր Հոգին հաւասարապէս եւ փառաւիղց,
եւ համապատկան Հաւր եւ Որդւոյ. եւ նզովեցին զՄակեդոնի՝ յետ
մահուն իւրոյ՝ մեռեալս ընդ ամենայն հերձուածողս: Եւ ի սոյն ժա-
մանակս յարեան մանկունքն՝ ոչ կեփեոս, վասն հերձուածոյն՝ որ
էր ի ժամանակին, որք ոչն հաւատացին յարութեանն. զի վասն նորին
ուժգին հոգնութեամբ խնդրեալ կաւատեաց Թեոդոս Թագաւորին, յա-
րեան մանկունքն: Եւ եկեալ Թագաւորին եաև զնոսա, եւ բազում ինչ
խաւսեցան ընդ նմա. եւ զարձեալ ննջեցին: Եւ յառաջ քան զԹեոդոս
Թագաւոր եղեն ժո // ղովք վից յԱրիանոսաց ի տեղիս տեղիս՝ միաբան- 48b
կան հաւատոյ, զորս ոչ ընդունի եկեղեցի. առաջինի՝ ի Տաւրոս, երկ-
րորդ՝ յԱնտիոք. երրորդ՝ ի Սեղեւկիայ. չորրորդ՝ ի Կոստանդնուպո-
լիս, ասս եղեալքն Արիանոսացն հայրապետաս. հինգերորդ՝ ի Նիս
Թրակացւոց. վեցերորդ՝ ի Մերմին:

ԱՐԿԱԴԻՈՍ եւ ՈՆՈՐԻՍ որպէսզի Թեոդոսի՝ ամս քառասուն եւ չորս:
Ի սոսա երրորդ ամին եղեալ երկրաշարժ երկնելի Աղեքսանդրացւոց, որ հար-
չագան յաւերնաւածովք զառագրն աստաքելոյ, եւ զԳործոցն աստաքելոյ եւ
զԿաթողիկէից Եկեղեցւոյ զյառաջաբանս եւ զդլուխս, եւ զմասնաւորս, եւ
զվկայութիւնս եւ զառակս կարդեաց՝ սակս հերձուածոյն կաղաբրոսի

եւ կարզոկատեալ, որք ասէ մարդ առացին զՅիսուս եւ զՀին կտակարանս ոչ ընդունին. զի զվկայութիւնն Քրիստոսի խոտեին:

ԹԷՈԴՈՍ ՓՈՒՐ՝ որդի Արկադեայ՝ ամս երկուսն եւ ելեալն: Սա ի ծնէ թագաւորեաց ամս յիսուն եւ երկու: Ի սորա աւուրս էր Սուրբ Սահակ՝ Հայոց Հայրապետ՝ յորոյ աւուրս զղրուքիւն Հայկէն լեզուի քան եւ ինն զրով ի Դանիէղ փիղիսոփայէ Աստուց կարգեցաւ. զոր եա բնդել Վռամշապուհ թագաւոր Վաղարշաց նախարարի՝ ձեռամբ Հարելի Մրիցու: Իսկ զեկեն զրոյն պակասութիւն Մեսրովբ եւ Յովհաննէս, ի Հայոց Տարաւնոյ, յաղտ ասեն, ամաւրեալ պահաւք եւ աղաւթիւք՝ հանդերձ աշակերտաւքն Հայոցեալ յԱստուծոյ, եւ ցուցաւ նմա ի տեսլեան: Այս լինէր յԱստուց աչխարհին՝ յորժամ վասն նորին անդ ճանապարհորդեցին: Իսկ պղուցեալ նշանեցան՝ հանդերձ 60ա մեկաբաւքն էր զրեալ Խոս // վանոսի զրչի Սամոսացւոյ:

Եւ էր հերձուած ի ժամանակին յայնմիկ Դիոդորի Տարսոնացւոյ եւ Թեոդորի Սամոսացւոյ, եւ Նեսաորի Անտիոքացւոյ. քանզի Դիոդոր էր աշակերտ Պաւղոսի Սամոսացւոյ. եւ չնորհիւ որդի ասէ. զի Մարիամայն ծնեալ. իսկ բնութեամբ որդի զԱստուածն Բան, եւ մկրտութեանն արժանաւորեցաւ ի Մարիամայն մարդ ծնանիլ աւծանիլ Հոգւովն, եւ լինել տաճար բանին Աստուծոյ: Իսկ Թեոդորոս Սամոսացի, աշակերտ Դիոդորի, ոչ Աստուածն բան ծնաւի ի Մարիամայ, այլ մարդ ոսոկ ի կնոջէ ծնեալ. եւ վասն այնուհետեւ դոյոյ եւ Հաձելոյ նմա Աստուծոյ Բանն բնակեաց ի նմա: Վասն այնորիկ հզնէր առ Հոգիկանս, զի հնազանդեցուսցէ զախտսն մարմնականս, եւ արժանի լիցի կալ որդի Աստուծոյ: Իսկ Նեսաոր Անտիոքացի, եպիսկոպոս Կոստանդնուպաւղսի, աշակերտ Պաւղոսի Մամոսատացւոյ՝ ուսեալ զդիտասաւթիւնն Դիոդորի Տարսոնացւոյ, ասէ. Ոչ ասեք իշխեցին առել Հարքն, թէ Աստուածն Բան ծնաւ ի կուսէն. այլ առ ի նշանակ պանաւնան, որ ցուցանեն զընութիւնս երկուս. քանզի Քրիստոսն, եւ որդին, եւ տէրն՝ երբեմն պատուածութիւնն զնկուցանեն, եւ երբեմն զմարդկութիւնն, իսկ երբեմն զերկուսն: Եւ ոչ զարձեալ այլ որդի, եւ այլ մին. այլ ինքն որդի է ըստ բնութեանցն երկնակի. քանզի բնութեանցն ընտանի կարգաւորութեան համեմատեալ ժամ մնացելոյ, իսկ արժանաւորութեամբ չարայարեալ առ Աստուածութիւնն միանալ: Եւ այլ անթիւ նորա հայհոյութիւնք որ յաղագս երկուց բնութեանց. // քանզի ոչ խոստովանի զԱստուած մարմնով երեւեալ, այլ ի մարդ բնակեալ: Քանզի բնակութիւն ընդ այլ, ասէ, Բանն Աստուած՝ զմարդկութիւնն. եւ այսպէս ուսուցանէր զմարթարչութիւնն հակառակ աղջամուղջ վարդապետութեանն: Զոր պատեցեալ կիւրղի Եպիսկոպոսի Ագեքսանդրի, պրկերիցս առեամ առ Նեսաոր զառնալ ի հաւատոյ քեանցն. եւ մխիթարել կաթողիկէ եկեղեցեաց՝ վասն խոստովանութեան: Իսկ Նեսաոր զընդդէմ հակառակն առնէր նմա պատասխանիս: Վասն որոյ Հարկաւորի երանելին Կիւրեղ զրել առ թագաւորն, զի ասցէ Հրամն ժողովել յոյ. եւ նորա Հրամայեալ ժողովեցան յԵփեսոս մեծաւոն ամի թագաւորութեան նորայ եպիսկոպոսք, որոց էին պիսաւորք Յուվենալիոս Երուսաղէմի, Կիւրղիոս Ագեքսանդրի, որ էր զլուխ իսկ ժողովոյն.

Մեմնոս Եփեսոսի, Յովհաննէս Անտիոքի, Պաւղոս Կ[ա]ե[սարիո]ւ, Թեոդոտոս Անկիւրեայ, Ակակիոս Մելիտինէ, Պրաւկիոս Կիւզիկեայ, Կեղեստիանոս Հռոմայ, Նեստոր Կոստանդնուպաւլսէ: Եթ ժողովեալք նզովեցին զՆեստոր, բայց ի Յովհաննէ Անտիոքացւոյ եւ որոց ընդ նմա եպիսկոպոսաց երեսուն. զորս հրապուրեալ Նեստորի՝ ասէր լինել յաւիղ հաւատս. եւ զիւրեղ Ալեքսանդրի հայրապետն սուրբ կնքն զիւրեանսն հայհոյութիւնն, վասն զի մի՛ բնութիւն բանին Աստուծոյ խոստովանեալ: Եւ եղեւ պատասխանի մեր արեւելեցւոցն ի կիւրղէ՝ որոց ընդ նմա եպիսկոպոսաց. մինչեւ ճշմարտութիւն իւրացն ծանուցաւ ու թագաւորին: Որպէս ունի յաղագս այսո[61a]րիկ անօրէն յիշատակարանացն պատմութիւն, ըստ հրամանի թագաւորին հաւաքական առնել զնեստոր ի կոստանդնուպաւլսէ. որոց յարեցաւ ի Մակեդոնացւոցն յարեւելս. խակ կիւրեղ Ալեքսանդրի հայրապետն ծանուցանէ Յովհաննու Անտիոքայ եպիսկոպոսի զամբարշտութիւնն Նեստորի. եւ առաքեն արեւելեայքն զՊաւղոս [Մա]մոստացւոց եպիսկոպոսն ու կիւրեղ ի խաղաղութիւն. եւ եղեւ միաբանութիւն Անտիոքացւոցն եւ Ալեքսանդրացւոց: Խակ յետ յուծման Նեստորի կալաւ զաթոռ հայրապետութեանն Մաքսիմիանոս անն՝ ասս երես: Յետ որոյ Պրոկղ կիւզիկեայ եպիսկոպոս՝ հայրապետ եղեւ ի Կոստանդնուպաւլսէ: Յետ որոյ Փլաբիանոս կոչեաւ զաթոռ հայրապետութեանն. եւ սկսաւ ուսուցանել զնեստորի հայհոյութիւնն: Խակ Եւտիքէս անն, վանահայր ի կոս կղզոջ, առաջեկ ընդդիմակաց Փլաբիանոսի գլուխս ութ, մի բնութիւն ասելով: Բանդի ոչ խոստովանի զբանն Աստուած առնուլ մարմին ի սրբոյ կուսէն եւ լինել մարդ. այլ ասէ՝ Ինչինչ էառ ի կուսէն Մարիամայ, բայց մի[62a]ոչ խոստովանի զբանն Աստուած առնուլ մարմին ի սուրբ կուսէն եւ այն նմանութիւն մարդոյ. եւ կիրսպատանաւք զտեալ իբրեւ զմարդ. եւ ոչ ճշմարտութեամբ: Եւ ժողովեալ Փլաբիանոսի զեպիսկոպոսս գՀամահա՛ եւ յուծանէ զԵւտիքէս: Եվ պիտացեալ զհակառակութիւնս նոցա երանելին Թեոդոս, հրամայէ՝ կիրսին անդամ ժողով լինել յեփեսոս, ի քսան եւ հինգ ամի թագաւորութեանն իւրոյ, եւ քննել յաղագս Փլաբիանոսի եւ Եւտիքեայ, եւ տեսանել զամենայն ղեւոմարն ղՀեփեսոս, զգրեցեալսն ի Փլաբիանոս՝ վասն Եւտիքեայ մոլորու[62b]թեանն, յորում երկու բնութիւնս խոստովանի մարմնացեալ բանին Աստուծոյ, եւ երկուս կերպարանս, եւ երկուս ներգործութիւնս: Եւ զսա Նեստորի՝ առն բանին Աստուծոյ խոստովանի զկուսածին մարդն: Եւ յետ ծննդեանն կուսին՝ ապա ասէ զբանն Աստուծոյ բնակիլ ի մարդն. քանզի ասէ այսպէս յերկոտասաներորդ գլխի իւրոյ հայհոյութեանն. Եւ որ զի մարդոյ ասի վայրկենայն յերկնուստ, յորժամ որդին Աստուծոյ գմարմին անդուստ ի կուսէն, յորժամ ծնաւն, ապա առընդալաւ: Եւ ասէ մարդ ասէ չարչարեալ եւ մեռեալ: Եւ ժողովեցան եպիսկոպոսք երկերիւք, Յուվենտինոս երուսաղէմի, Դիոսկուրոս Ալեքսանդրի, որ եւ զգլխաւորութիւն ժողովոյն հաւատացաւ ի թագաւորէն. Դոմնոս Անտիոքայ՝ համախոհ Նեստորի, Յովհան Եփեսացւոց, աշակերտ Նեստորի. Իրաս Եդեսացւոց, որ զԹէոդորէն գրեաց ուս Մարմին, յորում զգովէ զնեստորի հայհոյութիւնն, եւ ամբարշտութիւն ասէ զկիւրղի խոստովանութիւնն. Թեոդորիտոս Կուբայ քաղաքի, աշակերտակից Յովհան-

43 Մարին

նու եղեալսյ՝ Նստորի մոլորութեանն, հակառակ կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ. վասն որոյ դիմադրութիւնս տարեալ՝ երկոտասան գլուխ՝
տու կիւրղու, երկոտասան նզովս կարդացաւ. եւ ըստ Թեոդորոսի Մոմսուհատացւոյ հաճութեամբն՝ ասէ՝ բնակիլ ի մարդն զԱստուածն Բանն:
5 Բանզի երրորդ գլխի՝ իւրոյ հայհոյութեանն ասէ. Ոչ ի կուսէ ծնեալ էր Աստուածոյ կերպարան, այլ սաճար էր, բնակիչ ունելով ըստ Պաւղոսի ճայնին. Քանզի ի նմա հաճեցաւ, ասէ, ամենայն լրումն աստուածութեանն բնակել: Եւ յերկոտասաներորդ գլխին ասէ իսկ՝ պիտի հատ-
32a ու//նել տեառն ցուցողին զերկուս բնութիւնս, եւ ասողին Հրեից-
10 լուծէք զտաճարս զայս, եւ զերիս աւուրս կանգնեմ զայ. քանզի ցուցանէ լուծեալ զտաճարն, եւ զկանգնիչն Աստուած: Ուրեմն՝ ոչ Աստուած չարշարեալն, այլ ի մէնջ յԱստուածոյ եղեալ մարդն: Զեւոն Հռոմայ, զորմէ ասէ ոչ զոլ ի ժողովն, այլ վտիտանակ իւր առաքեալ՝ տա[յ] բերել զերիս հայհոյութեանն չորեքտասան գլխոյն Եւան-
15 ր Դորեւդու. Փոքրիանոս Կոստանդնուպաւղսի: Եւ ժողովեալք սահմանեցին զըստ Հարցն խոստովանութիւն, զնչանակ հաւատոցն կնքեալ՝ մի բնութիւն մարմնացելոյ բանին Աստուծոյ. խոստովանեալ ճշմարիտ մարդ լինել ի սուրբ կուսէն Բանն Աստուած ասացին: Իսկ Եւտիքէս խոստովանեալ զյանցանս իւր, նզովէր զաղանդն, եւ զիւր խոստով-
20 նութեան մատուցանէր ժողովոյն, որ ասէ Ղեւսբեղովն. Եւ ըստ հրամանի կանոնաց ընկալեալ եղեւ. իսկ յետոյ ի նոյն հայհոյութեան աղտեղ դարձաւ: Իսկ համախոհք եւ հաւանեալք Նստորի սէ զարձան յերեսանց հայհոյութեանցն, զորս նզովեաց սուրբ ժողովն, ասելով. Որ ոք ասիցէ ի Քրիստոս երկուս բնութիւնս՝ նզովեալ եղիցի:
25 Յայնժամ երանելին Դիոսկուրոս՝ լուծանէր ի պատուոյ գՏատեղեալս Նստորի, զՓոքրիանոս եւ զպաղատեանն եպիսկոպոս. որ բարկութեամբ հարեալ յետ եւթն աւուր սատակէր ի կենացս: Եւ զտեմարն Ղեւսնի նզովէր Հանդերձ ժողովեցեալով ընդ ինքեամբ եպիսկոպոսաւքն, իրրեւ զնստորի հայհոյութիւնն: Լուծանէր եւ զԹեոդիտոս՝ կիւրեղ-
32b քաղաքի եպիսկոպոս, եւ զԻբաս՝ //Եդեսացի եպիսկոպոս, զՅոհան եպեսացւոց եպիսկոպոս եւ զԴոմնոս Անտիոքայ եպիսկոպոս եւ փոխանակ նորա ձեռնադրէր եպիսկոպոս՝ ի ժողովին՝ զՄաքսիմոս: Եւ եղեւ խաղաղութիւն՝ յաւուրս Թեոդոսի թագաւորի՝ եկեղեցեաց՝ ամս չիսուն
35 եւ երկու:

ՄԱՐԿԻԱՆՈՍ՝ ամս եւթն: Սա յերկրորդ ամի թագաւորութեանն իւրոյ հրամայեաց լինել ժողով ի Քաղկեդոն, մայրաքաղաքն Բիւթանացւոց. քննաճնդիր եղեալ լուծմանն Նե[ս]տորի, եւ նորին համախոհ եպիսկոպոսացն. զի էր ինքն նորին աղանդոյ աւաւել եւս վարժեալ, յաղաղս դատարկոյ ժողովին ի Փոքքերէ զիւղակէ իւրմէ, որ
40 էր քոյր թագաւորին Թեոդոսի, եւ սիրելի Փոքրիանոսի: Առաւել եւս յորդորէր ի ժողովոյն դատարկութիւն աղանդակից Նստորի խոստովանութեանցն Ղեւսնի Հռոմայ հայրապետին: Եւ հրամայ եւս թագաւորն պարձուցանել զնստոր, զի կենդանի էր ի կողմանս Մուժաստանի, զի ասցէ ընդունել զնա ի ժողովն: Իսկ ի գաւառէն Նստորի բարկութիւն
45 Աստուծոյ հասանէր ի վերայ նորայ. եւ հեղաւ որովայն նորա, որպէս գՅուդային եւ զԱրիոսեայ. եւ ահագին սատակէր ի կենացս: Իսկ ժո-

ղովեալքն ի Քաղկեդոնի Եին վեցհարիւր երեսուն եւ վեց եպիսկոպոսք՝ Յովնաթոիոս Երուսաղէմի, Դիոսկուրոս Աղեքսանդրի, Մաքսիմէոս Անտիոքայ, Սաւիրիանոս Եփեսոսի, Ղեւոն Հռոմայ, եւսեբի Դորեղոնի, Աստուղիս Կոստանդնուպաւղսի: Իսկ Ղեւոն Հռոմայ հայրապետն ոչ
5 Եկն ի ժողովն. բայց եւս բերել զդիրքն առ Թագաւորն չորեքտասան գլխոյն, զյառաջադոյն գրեալն առ Փոքրիանոս, զի հաւանեսցին այնմ
63a // ժողովեալքն ի Քաղկեդոնի: Զոր խոտեալ Դիոսկուրոսի եւ ժողովոյն որ յԵփեսոս եկեղեցւոյ եպիսկոպոսաց: Եւ առեալ Թագաւորին զդիրքն Ղեւոնիւ՝ ընդալաւ, եւ եւս զտուուցանել ի միաբանութենէ եպիսկո-
10 պոսացն զերանելւոյն Դիոսկուրոս. եւ ինդրեաց ի ժողովոյն՝ սահմանս հաւատոյ, ըստ գրեցելոյն ի Ղեւոնիւ հայհոյութեանցն: Իսկ ուղղափառ իշխանքն՝ որ Եին ի ժողովին, ասացին առ եպիսկոպոսն. Այս ի ժամանակ ճշնելոյ ձեր ի վերայ հաւատոց, զի հաստատուն ունիցիք դաւանդութիւն հարցն խոստովանութեան. եւ եպիսկոպոսքն միաբան
15 ասացին. Ոչ ունիք ի իշխանութիւն՝ ըստ հրամանի կանոնաց գնել սահման հաւատոց. զի բաւական է մեզ եղեալ Նիկիայ եւ Կոստանդնուպաւղիս: Յայնժամ հրամայեաց Թագաւորն, զիմիաբանեալ եպիսկոպոսն հանդերձ իշխանաւքն՝ տալ ի պահեստս, եւ դադարել ի վերայ նոցա զինադրեալ զաւրականս. զի եթէ ոչ հնազանդեսցին կամաց
20 Թագաւորին, եղիցին պատուհասակիք: Եւ յետ երկիւղիւ ահաբեկեալ եպիսկոպոսացն Եին ի տարակուսանս, թէ զիա՞րդ հնար իցէ դերծանել ի պատժոց: Յայնժամ Յոբնաղիոս Երուսաղէմի եպիսկոպոս հրամայեաց Ակակիոսդեաց Սարկաւագի Կոստանդնուպաւղսի տնօրէն զահսման հաւատոյ եւ գնել ի նմա յերկուս բնութեանց զմին խոստա-
25 վանել. որում առ երկիւղի հնազանդեալ եպիսկոպոսացն, զի թերեւս հնար լիցի այնու դերծանել: Եաւն գիրն առ Թագաւորն. իսկ Թագաւորն ոչ ընկալաւ, այլ եւս առնել առ նոսա զգիր հայհոյութեանն
63b Ղեւոնիւ: Զոր ընթերցեալ մասն ինչ ի գլխոյն, միաբան // ասացին եպիսկոպոսքն. Այսոցիկ ոչ հաւանիմք, զի Պաւղոսի Սամոսատեայ
30 հայհոյութիւն է. այսպէս եւ ոչ Նեստոր յանդգնեցաւ հայհոյել: Յայնժամ Թագաւորն զիւղակցաւ իւրով Պոպբերաւ հանդերձ՝ եկեալ առ նոսա յաւուրս երիս: Իսկ ժողովեալքն ի Քաղկեդոնի՝ ոմանք յերկիւղէ, եւ այլք՝ ակնառութեամբ Թագաւորին եւ կնոջ նորա՝ ի-
35 նէն հաւանեալք պիղծ նորաձայնութեանն Թէոդորի Ղեւոնի հայհոյութեանն. զոր նզովեցին յառաջադոյն, եւ եղեն ընդ ինքեանց նզովիւք: Ընդալան եւ դիւծեալն Թեոդորիտոս՝ զնեստորի զաշակերտս, զորմէ ասի՝ զլուխ կալ ժողովոյն. եւ վերստ եղեւեալ եպիսկոպոսն՝ զհամախոհ Նեստորի: Եւ գրեցին սահմն հաւատոյ ըստ
40 Ղեւոնի, եւ ըստ Թեոդորիտեայ մոլորութեանն, որ հաւատարի Նեստորի պղծի եւ Պաւղոսի, եւ Արտիմոնի կատարեալ հայհոյութեանն. յորում կայ յետ սակաւուց. Այսպէս խոստովանիմք միաբան սմենեքին գալ մեր Քրիստոս՝ ըստ աստուածութեանն ի հաւրէ, ըստ մարդկութեանն ի կուսէն, միածին յերկուց բնութեանց. ոչինչ բա-
45 նալով զբնութեանցն զանազանութիւն՝ վասն միանալոյ, այլ առաւել ազգ պահելով զյատկութիւն իւրաքանչիւր բնութեանն. եւ ի մի դիմ, եւ ի մի անձն միաւորելով: Եւ զի մի իւրեանց ամբարչութիւնն յոյս-

նախէն Լեւոնեցի, զՆաւարայ պատճառանաւք նզովեն: Իսկ քաղումք ի
գլխաւորաց քաղաքին կոստանդնուպաւղսի, որք Նաւարի հաւանեալք
էին, էրրեւ յառն զնզովեն որ զՆաւարէ, զաերմացեալք առաջի թագա-
64a տորին, որպէս ի //Նոցունց իսկ Քաղկեդոնեացւոցն ցուցանի պատմու-
5 թիւնս, առն. Սուրբք ընդ՞ր նզովին. զի եթէ հաւատա զՆաւարին
հաւատանային, զնա ընդ՞ր նզովեցին: Իսկ թագաւորն բարկացեալ
առառեաց նոցա, զի լռեսցեն: Այսպէս նոցունց իսկ յայտնեալ կնդա-
տորթիւնն նոցա՝ Յանուցաւ ամենեցուն, որ եւս առաւելագունիւք
յայտնի ի ստրացութիւն նոցա: Զի որք ի Քաղկեդոնի ժողովեալ էին
10 եպիսկոպոսք, նոքք յԵփեսոսի ժողովն գրով առհմանեալ ասացին.
Որ ոք ասէ ի Քրիստոս երկու բնութիւն՝ նզովեալ եղիցի: Եւ լուծին
ի պատուոյ զՆաւար եւ զհմանիս նորա: Իսկ ի Քաղկեդոնի՝ կրթան-
եալք յերկիւղ, եւ ձեռագրով գիրիստոս ուրացեալ ասացին. Որ ոչ
ասիցէ՝ գիրիստոս երկու բնութիւն՝ նզովեալ եղիցի: Եւ ընդայն
15 ի պատիւ գհամանեան Նաւարի եւ գաշակերտան: Իսկ որք ոչ հաւա-
նեցան՝ կրթանական ժողովոյն Հայոց յերկնից եւ անաւրէն առհմա-
նադրութենէն, գնասաց արտաքսեցին. գՊետրոս Աղեքսանդրի
եպիսկոպոս նախ ի Կիւրիկոն աքսորեցին, ապա յերակղեայ, ապա ի
20 Պաւղպագոնիոյ. եւ անդ կատարեցաւ բարի վիճակութեամբ եւ խոս-
տովանութեամբ ի Քրիստոս:

Իսկ յետ աքսորելոյն գԴիոսկուրոս, գՊետրոս Հրամանաւ Մարկիանոսի
ձեռնադրեցին եպիսկոպոս ի ժողովն Քաղկեդոնի, փոխանակ Դիոս-
կուրոսի. եւ առաքեաց ընդայն Ակեքսանդրիա: Զոր ոչ ընդունել
25 քաղաքին, բարւոք առարատութիւնս ընչից առնելն. եւ հնչտանգամս
դանեց եւ տանջանաց, եւ հետմուռն արեան ընդալան ի քաղաքէն՝
64b փան չընդունելոյ //գՊետրոս եպիսկոպոս քաղաքին, եւ չհաղորդել ընդ
նմա: Մակայն մինչ ի սպառ ոչ կացին ի հնմարութեան, այլ եղեն
բաժանեալք յերիցս: Կէս քաղաքին ընկալան գՊետրէ եպիսկոպոս,
30 եւ եղեն հաւանեալք ապստոյն Քաղկեդոնի. եւ կէս քաղաքին յաղ-
դափառութեան կացեալ ոչ հաւանեցան նմա: Եւ յետ սակաւ ատեաց,
ի սննդի՝ յոխտոց անկողնի գահոյից՝ հարեալ բարկութեամբ յատաւ-
ծոյ, ի նմին վիշերի սատակեաց: Յետ որոյ յաջորդել գաթոռ եպիս-
կոպոսութեանն Տիմոթէոս Աղանդի. եւ հաստատեր յաղդափառութեան
35 հաւատոյ գկործանեալսն ի Պաւղպորայ:

Դ.ԵՎ.ՈՎՆ ՄԵՆՔ՝ ասս ընթերուածոյն: Ի սորա Աբրոսդ ամին՝ Տիմոթէոս
եւ Աթանասդ, նորին եղբայր, յարիշտակել ի Սիղտակոսէ՝ աքսորեցան
ի Քերսոն, վասն չընդունելոյ զսահման Քաղկեդոնի ժողովոյն. եւ
ի նորին ընթերցուած ամին նշան երեւեցաւ յերկինս, միւն ամպոյ՝ վիպոյ
40 նմանութեամբ երեւեալ յատւրս քառասուն, եւ յետ սակաւ ատեաց ի
վիպանգացուցն արեւմտեայ գաւրացն ատտրիկ կոստրուած եղեւ: Իսկ
յետ աքսորելոյն Տիմոթէոսի, միւս Տիմոթէոս յաջորդեցաւ, որ ան-
ւանեցաւն Փուռս. եւ յետ նորա Պետրոս, յորմէ Ասիկ, Կոստանդնու-
պաւղսի եպիսկոպոս, ընդրեաց ի ծածուկ ուսանել զդաւթիւն ուղղա-
45 փառութեան հաւատոց. զի յառաջագոյն էր հաւանեալ ապստոյն
Քաղկեդոնի ժողովոյն. եւ տեղեկացեալ ի նմանէ՝ ուստ ի ձեռն

հրամարտակացն՝ որ առ մեքենան, զի էր ի հայածանս երանելին Գեորգոս. եւ էր ալեկծումն՝ ի սուրբ եկեղեցիս Աստուծոյ՝ զամենայն աւուրս Մարկիմոսի եւ Ղեւոնի, ամս քսան եւ եօթ:

65 a // ՁԵՆՈՆ՝ ամս վեցտասան: Զսա ոտաչեցին զդասս եւ զեկեղեցիս ծառայք Քրիստոսի, յորս եւ Ակակ Կոստանդնուպաւղսի Եպիսկոպոս, եւ այլ բազում եպիսկոպոսունք, զի բարձցի երկպառակութիւնք եւ խռովութիւնք եկեղեցւոյ՝ որ վասն ժողովոյն Քաղկեդոնի: Եւ զրեաց թուղթ առ կղմանս Ծովնայ աշխարհին, որ կոչի Հենաւիկոմ, այս է միաւորիչ. եւ առ ամենայն կողմանս Հռոմոմոց զրեաց, որ ունի զսահման ուղղափառութեան հաւատոյ, եւ նզովէ զժողովն Քաղկեդոնի, որք երկուս բնութիւնս ի մարմնացեալ Բանն Աստուած սահմանեցին. եւ եղեւ խաղաղութիւն եւ միաբանութիւն ամենայն եկեղեցեաց: Իսկ Հռոմայեցիքն ամբարտաւանեալք վասն իւրեանց նախնեացն հայհոյչին Ղեւոնի, զի էր սկզբնաւոր ժողովոյն Քաղկեդոնի, եւ առնէր զերկուս բնութիւնս, մնացին ի նմին կործանմանն Քաղկեդոնի եւ ուրացութեանն Ղեւոնի. եւ ոչ համարեցան դառնալ ի միաւորութիւն Ձենոնի ուղղափառութեանն. եւ ի նմին ամի եղեւ ահագին շարժումն ի Հռոմի, մինչեւ նեխեցաւ երկիրն ի բոլմունենի գիակացն: Եւ ի նմին ամի՝ հրամանաւ թագաւորին՝ զարձաւ Տիմոթէոս յԱղեքսանդրէ, եւ յերկրորդ ամին վախճանեցաւ:

ԱՆԱՍՏԱՍ՝ ամս քսան եւ եւթն: Սա ի նմին միաւորութեան Ձենոնի դառնալոյ հաւատացեալ կարդացաւ՝ յայտարար չարժեցեալ հերձուածոյն Քաղկեդոնի ժողովոյն առնման հաւատոյ, հանդերձ նզովիւք. եւ ի նոսին աւուրս եղեւ հուր ահագին արտաքոյ. ոտաչեցին զառ Աստուած, եւ ապրեցաւ քաղաքն:

65a ՅՈՒՍՏԻԱՆՈՍ՝ ամս իննն: Սա զարձեալ նորոգեաց զամփկեալ ժողովոյն նորոգաձեւութեանն առնման՝ ի թագաւորելոյն միայն քաղաքին, այլ ոչ յամենայն կողմանս Ծովնայ աշխարհին:

ՅՈՒՍՏԻԱՆՈՍ՝ ամս երեսուն եւ իննն: Ի սորա քան եւ եւթն ամէ վախճանեցաւ զիւղակից իւր. իսկ Ծովսոխանոս, յետ մահուան թագաւորելոյն, որպէս թէ կամեցաւ առաւուածային իմն աւրինաց ինդրոյ լինել, եղեւ առաւուածամարտ: Զորոյ ձախողակի յորդորմն պիտեցեալ Բնդիղոս հայրապետն Հռոմայ, հրամայէ նմայ առնել ժողով, հաստատել գհաւատոյութիւն Քաղկեդոնի ժողովոյն, եւ զուրացութիւն առաքաբին Ղեւոնի: Իսկ նորա հրամայեալ լինել ժողով ի Կոստանդնուպա[ւ]ղիս, որ ասի հինգերորդ ժողով. եւ էառ հրաման, թէ եթէ կոստոս կամ հայրապետ՝ որ ոչ քաբողիցէ զժողովն Քաղկեդոնի՝ ընդ սուրբ ժողովս, եղիցի ի պատուոյ իւրմէ: Յայնժամ ակն Անթիմոս՝ Կոստանդնուպաւղսի եպիսկոպոս՝ բազում եպիսկոպոսաւք յանձն առնոյր լինել հալածական վասն ճշմարտութեանն. ընդ որս էր եւ Ցուղիանէ եպիսկոպոս Աղիկառնասու Կիւպրացոց քաղաքի, որ ոչ հնարանդեցաւ ալիղ սահմանադրութեան ժողովոյն Քաղկեդոնի, զոր սահմանեցաց ալիղ եւ ամբարիշտ Թագաւորն Ծեւսոխանոս, ժողովեցեալք եպիսկոպոսաւքն ի Կոստանդնուպաւղիս. որք կարգեցին վիբթանց հայհոյութիւնն զուխս չորեքտասան, յորում յեօթներորդ դիխ հայհոյութիւնն ասէ, այսպես. Եթէ ոք ասէ, յերկու ասելով՝ ոչ որպէս

յաստուածութիւնն եւ ի մարդկութիւնն զմի սէր Յիսուս Քրիստոս ճանաչել
66a խոստովանի. զի ի ձեռն//այսորիկ նշանակիցէ զպանտղանութիւնն բնութիւնեցն, յորոց անչփոթապէս անճառն եղեւ միաւորութիւնն, ոչ բանին առ ի մարմնոյն փոփոխեալ բնութիւն, եւ ոչ մարմնոյն՝ առ բանին
5 բնութիւն փոխադրեալ, քանզի մնայ յիւրաքանչիւրեան. զոր աւրինակ ի բնութիւնն եւ եղելոյ միաւորութենանն՝ ըստ անձնաւորութեանն. այլ յաղագս բաժանման՝ ըստ սրոշման զայնպիսին ընդունի զձայն, սակս Քրիստոսին խորհրդոյ՝ զմիւ բնութենացն խոստովանելով ի վերայ նոքին Տէառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի՝ Աստուծոյ բանին մարմնացելոյ-
10 ոչ տեսութեամբ միայն զանապատանութիւն բնութեանցս այսոցիկ առնու, յորս եւ չարչարեցաւ՝ ոչ բարձելոյ վասն միաւորութենանն. քանզի մի երկաքանչիւրոցն, եւ միով երկաքանչիւրքն. այլ յաղագս այսորիկ··· թաւոյն, որպէս սրոշեալս եւ յառաքանձնապէս զի··· նութիւնս, այսպիսին եղելոյն նզովեալ: Եւ որք ոչն հնազանդեցան հրամանի Քաղաւորին՝ ընդունել զպմիկեալ ժողովոյն սահմանադրութիւնս, եւ հաւատոյ նորոգաձեւութենանն տանելց եկեղեցական կարգաց, զոր հաստատեաց անաւրէնն Ճուստինոս՝ ժողովեցեալքն ի Կոստանդնուպոլիս, ի հինգերորդ ժողովին. զաւր առաքեալ՝ հեղմունս արեանց սրաք ի տեղիս տեղիս: Եւ առաքեաց ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ,
20 զի վոխանցն զաւրն քառասներորդ նուիրեալ տաւնին ընծայմանն վերկնին մերոյ ի տաճարն, եւ արասցին ըստ հրամանի Քաղաւորին. զոր եւ Երուսաղէմացւոցն պատմութենան հաստատեալ կայ այսպէս. Մեք որ յերուսաղէմ բնակեալ եմք, զոր տեսաք աքանչելիս՝ պատմեմք
66b ձեզ, որ ի Հայքս էք: Ի յերեսներորդ երրորդ տարին Յուստ//ինոսի
25 սկսաւ տաւտանալ մարանձել ընդ ճշմարտութենանն, եւ փոփոխեցին զսուրբ Հաւատս. եւ այդպէսդեցին զիարգս աւրինաց եւ տաւնից, զոր եւս Յակոբոս եղբայրն Տէառն. քանզի տեսեալ առաջի Քաղաւորին հրեայսոն հերետիկոս, զրկեալց պմիպաւորն վասն Տէառնընդառաջից, թե չէ պարտ Քրիստ տալ Երուսաղէմացւոց արտաքոյ եկեղեցականց կարգաց առնել զաւր Մինդեան եւ զբառասներորդացն. այլ որպէս ամենայն
30 երկիրս Հռոմոց տաւնէ, պարտ է նոցա տաւնել: Եւ Քաղաւորն ոչնկընդիր եղեւ. եւ վաղվաղակի զրկ Քաղաւորատառս Հրամանաւ առ Ոստոբոս Հայրապետս քաղաքին. եւ առ ամենայն կղերս եկեղեցւոյ, թե զՏէառնընդառաջումն՝ ըստ Մինդեանն արարիք, Փեբրուարեայ ամսոյ
35 երկու: Յայնժամ՝ Հայրապետն հանդերձ բնակչաւ քաղաքիս, պահաւք եւ աղաւթիւք, եւ յորդորուլիս արտասուաւք զնչեցին առ Աստուած: Եւ յանկարծակի նշան երեւեալ առաջի սակերաց Քաղաւորին, որք զՀրամանն կատարել եկեալ ևին, սուրբ սիւնն՝ որ ի սուրբն Սիոնի, ուր ամենայն բազմութիւնն եկեալ ևին եւ Ժողովեալ, ջուր բղխեաց,
40 առ ի խոյտառակել զանաւրէնն Հրամանի Քաղաւորին: Եւ ամենեցուն տեսեալ՝ փառաւոր առնէին զԱստուած: Այս առ Ոստոքն եղեւ: Այլ զարձեալ առ Մակարսէ ի Նմին տաւնի տաւնին՝ յանկարծաբեր այդ զաւր առաջիկ առաքեաց Քաղաւորն, առ ի կատարել զչար խորհուրդն, տաւտակել զամենեսեան՝ որք ոչ կատարեն զՀրամանի Քաղաւորին: Յայնժամ լցեալ չնորհաւք սուրբ Հոգւոյն բազմութիւնն քաղաքիս,
67a եւսն զանձինս ի մահ զաւրացն.//եւ կատարել զՀրամանի Քաղաւորին,

արկանել ի սուր գքաղաքս: Ի սուրբ Նկեղեցւոջն Սիոնի, ուր ժողովեալ
էին յանկարծակի աքանչելի եւ ահագին այղ նշան երեւեալ. սուրբ
կոյսն Մարիամ, ունելով ի գիրկս գԿրկիչն, տպաւորեցաւ ի նմին
տեառն. եւ ի վերայ աջոյն Տեառն՝ խաչ մի ծիրանի: Եւ տեսին առ հա-
5 սարակ արդարք եւ մեզաւորք. եւ բազում բժշկութիւնք ախտաժետաց
եղեն: Բայց առաջին նշան աքանչելեացն ի վերայ Հայոց եղեւ. զի կին
մի սադուն՝ ի Մոկաց, Սոդոմիէ անուն նորա, քանի եւ չորք ամք եղեն՝
զի կարկամեալ կայր, եւ լինել աքանչելիացն, առաջին նայ էառ զո-
զոմութիւն: Եւ զաւրացն տեսեալ զսքանչելիսն, զարձան առ թագա-
10 ւորն: Իսկ յետ մահուս Երանելոյն Մաշտոցայ՝ Երեւոյեցաւ ընդ-
լայն զժողովն Քաղկեդոնի ի նոյն թագաւորին հրամանէ. եւ ի նոքին
երեսնեւերորդ եւ ի չորրորդ ամի կարգելոյն Աղեքսանդրացիք դիննե-
ասան չորեքտասաներորդին պատկաց՝ քանեւուվեցեակ չորեքտասներորդ
Շէլ ամաց թուոյրակն. եւ ի նոյն թագաւորի քառասերորդ ամի՝ հայ
15 թուականն կարդեցաւ:

ՅՈՒՍՏԻՆՈՍ՝ ասա ինն: Սա կամէր բառնալ զպղմուկ ժողովոյն
Քաղկեդոնի. եւ բազում երկրայիցուցանէին զթագաւորն, որք հայ-
հոյիչ ժողովոյն հնազանդեալք, ասեն. Ո՞չ ասեմք իշխանութիւն երկ-
միտս լինել վասն ժողովոյն Քաղկեդոնի՝ եթէ ոչ էր ընդունելի. զի
20 Սիմեւոնի երանելի ձեռնարկ արարեալ է, եւ չաւանեալ սահմանադրու-
676 թեան ժողովոյն. եւ ցարդ եւս պահի պղպջութեամբ ի ներք ի տապա-
նակի սրբոյն Եփրեմեայ ի Քաղկեդոնի, ուր ժողովն իսկ եկեալ: // Քան-
զի Սիմեւոնիս այս եղեալ է միաբնակաց յԱնտիոքացւոց քաղաքին՝
հրաշակի եւ հաչակաւոր, եւ ընտանի սրբոյ հոգւոյն շնորհաց, որպէս
25 զի ոչ ի տեսանողացն: Եւ սոքա ի մերձակայից իշխանացն մատուռս
բաց նախանձաւորեալ ուղղափառութեան հաւատոցն, ասէ ցթագաւորն.
Եթէ երանելոյն Սիմեւոնի ձեռնարկեալ է եւ հաւանեալ ժողովոյն
Քաղկեդոնի, ես զսան չարչարանաւք ընդալայց զպղմուկն կենաց
խոց: Քանզի այսուհետ ունի պատուհասն անսուտ յիշատակարանաց
30 մերոց. զի Թէոդորիտոս՝ կիւրոս քաղաքի եպիսկոպոս՝ հրամանաւ
Մարկիանոսի թագաւորի առեալ զդէր հրամանի ժողովոյն, հաւանի
յԱնտիոք՝ առ սուրբն Սիմեւոնի: Իսկ երանելոյն առաւաձայնն ապ-
դեցութեամբն զպացեալ զպղատուս նորա յաւաջադոյն, հրամայէր ապր-
ուսուրբն յարգելաւորութենէն դնեքն ի խնարհ իջուցանել: Ընդ որ
35 յոյժ զարմացեալ ապատաւորին՝ թէ զի՞նչ լինիցի այն. եւ յետ սակաւ
ժամուց հասանէր Թէոդորիտոս ի դուրս խցկանն: Եւ ապղեն ապատաւո-
րին զի ասացէ սուրբ ծերոյն, թէ ամն ի թագաւորէն եկեալ՝ խնդրել
ուսանիլ զդէպ: Իսկ սրբոյն պատասխանեալ ասաց, թէ վասն նորին էրկ
ի ուեղիս յայս. եւ հրամայէ ի ներքս մտանել: Եւ մտեալ Թէոդորիտոս
40 բազում բանիւք թախանձելոցուցանէր, եւ աղաչէր՝ ձեռն արկանել եւ
68ո հաւանիլ առաջի կալեալ զահմանին կանոնն: Իսկ նա քանզի ամենեւին
ոչ երկնչէր ի մարդկանէ՝ յայնպիսի զործառոյց եւ ոչ ակն առնուլ
դիակէր երեսաց. վազվազակի զդրեալսն յինքն առեալ, եւ ի վառեալ
հուրն ընդենոյր, ասելով. Նզովեալ Մարկիանոս, եւ նզովեալ ժո-
45 ղովքն, եւ նզովեալ որ հաւանին առնմ սահմանադրութեան: Եւ քակոյն
ապատաւորին հրամայէ հանել արտաքս: Եւ ոչ ինչ աւելի քան զայս

պացէ ոք, ո՞վ բարեպաշտ թագաւոր: Իսկ թագաւորն խորհրդակից եղեալ ինքեան առուբս ինչ, յանկարծաւրէն մխում առուց հրամայէ մակուկաշէս ուղեղնացուքեամբ՝ սակաւ արամբք՝ ի գաղկեդոնն ելանել. եւ մտանել ի վկայարան սրբոյն Եփրեմեայ, առխալեն զթագաւորն՝ բանալ զտապանակ ոսկերաց սրբոյն պահապանէ: Իսկ նոյ ասէ. Ո՛վ դուք, որ զայդ համարձակիք գործել: Եւ իմացեալ թէ ինքն թագաւորն է, վաղվաղակի մեծաւ երկիւղիւ բանալ նմայ. եւ ապեհալ թագաւորն ղգեստիսոն որ զիւրում, հրամայէ սպասաւորին ի վեր հանել. եւ ասէ ցսպասաւորն. Այդ ինչ գո՞յ ի նեղքս: Եւ նոյ ասէ. Ոչ: Եւ հայեցեալ թագաւորն, ինքն իսկ տեսանէ՝ զի այդ ինչ ոչ գոյր: Ցուցոց հանէր, եւ ծածկէր զերեսս իւր ասելով. Որիա. ապաշաւելով զսուրբն եւ ողորմելով զերանելի հովիւն, որք յաղագս ճշմարիտ հաւատոյն հարածեցան եւ սպանան: Եւ խորհուրդ արարեալ՝ կամեցաւ բառնալ պահման նորաձեւութեան ժողովոյն Քաղկեդոնի, եւ զվաղնջուցն յառաքելոցն եւ ի սրբոցն հաստատեալ զբարեդաւանսն: Եւ խափան հասեալ նմա մահ զաւդպահան, որպէս բազմաց բան է ասել, ի նմին մնաց / 68b յառաջագոյն // գործեցեալն: Եւ ի սորին առուբս ձեռնադրեցաւ Աբգէ՛ չու. եպիսկոպոս ի Ներսիսէ՝ Հայոց կաթողիկոսէ. եւ յետ սակաւուց ել եւ մարտիրոսացաւ ի Հայս սուրբն Ցիլտրուպտ ի պարսից Մարզպանաց:

ՏԻՒՆՔ՝ ամս ԼԶ՛. առ սակաւ եղեւ ժողովն ի Կոստանդնուպաւղիս Հայոց եւ Հռոմոց՝ վասն տահմանին Քաղկեդոնի, յորում պատրեան Հայք:

ՄԱՒՐԻԿ՝ ամս քսանեւերիս: Ի սորա առուբս սպանին զՈրմիզդ Պարսից արքայ. եւ Խոսրով, որդի Որմզդէ, փախստական եղեալ՝ անգաւ առ Մաւրիկ. եւ կնքեցաւ որպէ նորա: Եւ յետ ժամանակի Թագաւորեցոյց զԽոսրով Պարսից աշխարհն: Եւ ի նորին առուբս եղեւ զարձեալ մխանդամ ժողով Հայոց եւ Հռոմոց՝ վասն նորին պաղանդոյն Քաղկեդոնի, ժողովին ի Կոստանդնուպաւղիս, եւ եղեն պարտեալ Հայք: Ի սորա յառուբս բաժանեցին զերկիւքս Հայոց Հռոմոց եւ Պարսից թագաւորքն. եւ երկու կաթողիկոսք նոսաւն ի Հայս, Մովսէս ի Դուին Պարսից կողմանն, ուղիղ Հաւատով, եւ Յովհան ի Հռոմոց կողմանէ Քաղկեդոնի պաղանդոյն:

ՓՈԿԱՍ՝ ամս ԼԻ՛: Ի սորա առուբս սկսաւ Խոսրով վրէժ խնդրել պաղանդոյն Մաւրիկայ, յաղագս ութեան՝ որ ի մէջ Երկոցունց. եւ սրով եւ զերբեմեամբ ամս քսան եւ Հինգ:

ՀԵՐԱԿԼ՝ ամս ԼԸ եւ Ա՛: Ա՛ս սովաւ առաւ աստուածաչէն քաղաքն Երուսաղէմ ի գաւրացն Պարսից, յորում եկեղեցիք աւերեցան. եւ սուրբ խաչն զերծցաւ, եւ կատարած այլեցան: Սա յետին եւ ի սուն սմին իւրոյ սպան զԽոսրով եւ զաղջոյց զսուրբ խաչն // . եւ ինն եւ սուն սմին սրաբ ժողով ի Թեոդոսուպաւղիս, որ այժմ սակ կոչ քաղաք, բաղում եպիսկոպոսաց, առ երկիւ կաթողիկոսիւ Հայոց, եւ Հռոմոց, եւ Ասորւոց, յորում Հայք քաղկեդոնիկք եղեն, եւ զժողովն ընդ[illegible]:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ՝ ամս ՀԲ՛: Ի սորա առուբս սիրեցին Տաճիկք Ասորւոց, եւ սրկին ընդ հարկաւք զեկեղեցիս սուրբ քաղաքին Երուսաղէմ:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ՝ որդի Կոստանդիանոսի, թոռն Հերակղի, ամս քսանեւ-
ինն: Ի սորա երկրորդ ամին առաւ Դաւիթ ի Տաճկաց. եւ եղեւ համաբ
դերելոյն Լեռն: Ի սորա աւուրս եղեւ ժողով ի Հռոմ քազաքի՝ հա-
րեալ առաջի եպիսկոպոսացս, եւ մանաւանդ բազմաց, զոր սպար Հռո-
մայ հայրապետեան, որ ասէր ի վերայ Քրիստոսի երկու կամս եւ երկու
նեղգործութիւնս՝ ըստ երկուց բնութեանց. եւ պրկեցին անապիտոյ առ
թագաւորն, կոչեցեալ ի մխաւորութիւն ինքեանց: Իսկ թագաւորն ոչ
հաւանեցաւ Կոստանդնուպոլսոյ պատուացուքն եւ Ալեքսանդրացուքն եւ Փարա-
նացուքն՝ Հռոմայեցոցն. զի թեպէտ եւ զերկուս բնութիւնսն ըստ
բազկեզութեացոցն խոստովանեցին, այլ ոչ ընդալան պատկառոյն
հայհոյութիւնն Հռոմայեցոց՝ երկու կամս, եւ երկու ներգործու-
թիւնս ասել ի վերայ Քրիստոսի: Իսկ Հռոմայեցւոցն հաստատեալ
սիրելոյ հայհոյութիւնն՝ նզովեցին զՍերգիոս եւ զՊիւռ-
րոս Կոստանդնուպաւլսի եպիսկոպոսսն, եւ զԿիւրոս՝ Աղեքսանդրի
եպիսկոպոս, եւ զԹէոդորոս՝ Փարանայ եպիսկոպոս. եւ սիրեցան ի-
րարքանչիւր սիրով: Եւ յետ սակաւ աւուրց առաքեցին Կոստանդնու-
69b պաւլսեցիքն ի Հռոմ, եւ եռուն ածել // կապանաւք զՄարտինոս Հռով-
մայ ի Կոստանդնուպաւլիս. եւ ձաղկել բազում թշնամանաւք աքսո-
րեցին ի Բոսփորայ, եւ երկուս սմանս ի Կոստանդնուպաւլսէ: Իսկ յետ
սուղ ինչ ժամանակի երեւեցաւ Մաքսիմոս ոմն՝ վիրիսիսայ, մխայ-
նակաց՝ ի Կոստանդնուպաւլսի, նորին աղանդոյն Մաքսիմոսի, որ
երկուս կամս եւ երկու ներգործութիւնս ասէր ի վերայ Քրիստոսի: Եւ
ըմբռնեալ զնա, բազում չարչարանաւք չարչարեցին հրամանաւ թագա-
ւորին, ծայրատեցին զոտս եւ զձեռս եւ աքսորեցին, երկու ընկերաւքն
յաշխարհն Ղազոյիկեցւոց, որք անդէն սատակեցան: Իսկ թագաւորն
Կոստանդին նեղեալ ի Տաճկաց՝ դնաց գաւրաւքն ի Սիկղեայ, եւ անդ
սպանաւ:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ երբորդ՝ ամս չորեքտասան, ամիսս հինգ: Ի սորա
աւուրս եղեւ ժողով ի Հռոմ առ Ագաթոնիս հայրապետիս հարեւր եւ
քսան եպիսկոպոսաց՝ առ ի քննութիւն Մարտինոսի հայհոյութեանն.
որք ժողովեալք՝ զնոյն սպանդն հատուցանեցին զՄարտինոսին եւ
զՄաքսիմոսի մոլորութիւնն, երկու կամս եւ երկու ներգործութիւնս
առնելով ի վերայ Քրիստոսի: Եւ սորա՛ւնել անխիղճ առ թագաւորն
Կոստանդին, սպաչեցին զի եղիցի մխաւորութիւն Հռոմայեցւոցն եւ
Կոստանդնուպաւլսեցւոցն: Եւ հաւանեալ թագաւորն զրեաց առ սմա-
նայն կղզիսն Յունաց եւ Հռոմոյ աշխարհն, զի եղիցին ժողով ի
Կոստանդնուպաւլիս: Եւ ժողովեալք հարեւր վաթսուն եւ հինգ եպիս-
կոպոսք, եւ մխայանեալք հատուցանեցին զհայհոյութիւնն Մարտինոսի
եւ Մաքսիմոսի. եւ զոսկերս պղծոյ հայհոյչին Մարտինոսի եւ Մաք-
70a սիմոսի հանեալ // նեխարհս, կարգեցին եւ գրեցին. կարգեցին նմա
յիշատակարան՝ ընդ սուրբս լինել. եւ զԱնտիոքացիսն նզովեցին, զի ոչ
հաւանեցան նորաճաշն աւելացրեալ հայհոյութեանն. եւ զմակար Ան-
տիոքու եպիսկոպոս եւ զՄատեփանոս նորին աշակերտս, եւ զՊողիեքտոս
նախ մխայեակաց, զորս աքսորեցին: Եւ որպէս ասէ՝ բազում մե-

---

21 Մաքսիմոսի

ան որք ոչ հաւանեցան նորածայն հայհոյութիւնն Մաթխինոսի եւ Ծաքսիմոսի, զոր հաստատեաց նզովեալն Ապոլինար, Հռոմմայ հայբապետն Հռոմմայեցւոքը եւ կաստանդնուպաւղսեցւովք: Եւ հիմնադրեալ զհայհոյութիւնն պղծոյն Ղեւոնի, չինեցին ի վերայ դաւելադրեալ ուրացութիւնն Մաթխինոսի եւ Մաքսիմոսի, երկու բնութիւնս, եւ երկու կենդանութիւնս եւ երկու կամս ի վերա Քրիստոսի ասելով: Եւ զրով հաստատեալ դաւթացութիւնն՝ կարգեցին սահման հաւատոյ. եւ ասացին յետ ոչ բազում այսպէս. Երկու բնութիւնս երկու բնական ներդործութիւնս անբաժանելիս, անփոխելի, անմիախնելի, անչփոթելի ի մարմին Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի՝ Ճշմարիտ Աստուծոյ մերոյ փառաւորեմք. այսինքն է՝ աստուածային ներդործութիւն եւ մարդկային ներդործութիւն, ըստ աստուածատարածման Ղեւոնի հաստատադոյն ասելով: քանզի ներդործէ իւրաքանչիւր կերպարան ընդ երկին հաղորդութեամբ, զոր ինքեան ունէր ի միում անձնաւորութեան, զանազանութեամբ՝ զանազանութիւն ծանուցեալ. որ ըստ ընդ երկին հաղորդութեամբ իւրաքանչիւր բնութիւնն կամել եւ ներդործել զաւրութիւն ըստ ինքեան: Եւ երկու բնական կամս եւ ներ-
76b դործու//թիւն փառաւորեմք՝ առ ի երկութիւն մարդկային ազ[գի՝ առ] միմեանս ընթանալով: Զայս այժմ ամենայն ուսանիլ առաքու-
20 թեամբ եւ ճշմարտութեամբ առ ի մէնջ տպաւորեալ, սահմանեմք՝ այլ հաւատ մի ոմանք յառաջ քերել լչխել, կամ փարդապատել: Զայս հայհոյութիւն հաստատեցին եւ սփռեցին: Ի սորին աւուրս եղեւ չիոյնութիւն Տաճկաց՝ առաւիկ պատերազմաւ, եւ գաղարեցին ի հարկատուութենէ նոցա Հայք, Վիրք եւ Աղուանք, ծառայեալ նոցա ամս երեսուն:

ՅՈՒՍՏԻՆՈՍ, որդի Երմորդ Կոստանդնի, ամս երկուս: Ի սորայ առաջին ամին տիրեցին հինսիսային ազգն, որ ասին Հազիրք՝ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից. եւ սպանին ի պատերազմի զիշխանս Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից, յամսեանն սահմի, որ սուբ տասն էր ամսոյն, ի ՋԼԴ թուականին Հայոց:

134
502
6360

Մի էջ Հովհաննու Մամիկոնեայ պատմութեան Տարոնոյ, ի ձեռագրէ 178 թղթեայ գրեալ ի թուին ՌՃԻԲ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԻՍՈՒ ՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան 3

Ներածություն 11

I. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Գրչագրերի բիբլիոգրաֆիան 31
2. Հրատարակությունները 32
3. Խմբագրությունները 32
4. Վերնագրի հարցը 33
5. Ընդարձակ խմբագրությունը նախնականն է 33
6. Շիրակացու ծննդավայրը 35
7. Շիրակացու կոսմանդնուպոլիս ուղևորվելու առեղծվածը 26
8. Տյուբիկոսի որ ճակատամարտում վիրավորվելու և ինչ վայրերում գտնվելու հարցը 37
9. Շիրակացու ժամանակը 37
10. Ինքնակենսագրության ընդարձակ խմբագրության թերությունները 41
11. Շիրակացու ինքնակենսագրության արժեքը 41

II. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԹՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. Գրչագրերի բիբլիոգրաֆիան 43
2. Հիշատակություններ Շիրակացու թվաբանական աշխատությունների մասին և հրատարակությունները 47
3. Թվաբանական գործողությունների մասին հիշատակություններ առանձին բանասերների մոտ 48
4. Առաուձն աշակերտացն 49
5. Ընդունելությունը 50
6. Բացատրություն 51
7. Բազմապատիկը 52
8. Դար և կոճառ թվերը 56
9. Վեցշազրյակը 57
10. Հարցումները 64
11. Խրախճանականները 65
12. Հիշատակարանը 66
13. Շիրակացու թվաբանական աշխատության արժեքը 66
14. Անկյունավոր թվերը 68
15. Շիրակացուն վերագրվող երկու նոր խնդիրները 71
16. «Սակս բացայայտութեան Թուոցն» հեղինակը 72
17. Էվկլիդեսի երկրաչափության թարգմանիչը 75

III. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ՋԱՓԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. Գրչագրերի բիբլիոգրաֆիան 78
2. Ամբագրություններ 80
3. Վերնագրի հարցը 81
4. Գրչական ուղղումներ 81
5. «Ցաղագս ընթացից արեգական»-ի առընչությունը Շիրակացու կշիռների և չափերի հետ 84
6. «Ասպարիզագ» չափերի առընչությունը Շիրակացու չափ ու կշիռների հետ 88
7. Անանուն հեղինակին վերագրվող չափերը 92
8. Հանս Մժիկի հրատարակած չափերի առընչությունը Շիրակացու չափերի հետ 94

ԹԻՒՔ ՈՐՁԱՓՈՒԹԵԱՆ ՏԱՆՑ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԱՑ

1. Գրչագրերի բիբլիոգրաֆիան 96
2. «Թիւք որձափութեան տանց Հին և Նոր կտակարանաց» աշխատության նպատակը 98
3. Գրչական ուղղումներ 100

IV. ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Գրչագրերի բիբլիոգրաֆիան 103
2. Մատենագրական տեղեկություններ տոմարի և ՇԼԲ-ամյա ապրյուսակի մասին 103
3. Ընթագրություններ Շիրակացու Տոմարի և ՇԼԲ-ամյա ապրյուսակի մասին 105
4. ՇԼԲ ապրյուսակի պատառիկը 107
5. Հայոց թվականի կապը Շիրակացու ՇԼԲ ապրյուսակի հետ 109
6. Հայտնություն և զատիկ ճառերը Շիրակացու տոմարի մասերն են . 109
7. ՇԼԲ-ին վերաբերվող հատվածը 971 թ. ընդօրինակած գրչագրում . . 110
8. Ագռեների տոմարի առեղծվածը 110
9. «Պատճէն տումարի» հայոցը 112
10. Քանչորս ժամերի անուննները 113
11. «Վասն օղից արեգական» 113
12. Ցոթը գոթինների կենդանակերպների անունները 114
13. Անանունին վերագրված չափերը Շիրակացու տոմարից են 115
14. Այլ ժողովուրդների տոմարի պատճենները 116
15. Ժողովուրդների ամիսների անունները 117
16. Շիրակացու որչափութիւնք Շեկի 122

V. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ՏԻԵԶԵՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. Գրչագրերի բիբլիոգրաֆիան 127
2. Շիրակացու Տիեզերագիտության տեքստերի խմբավորումը . . . 129
3. Շիրակացու Տիեզերագիտության վերնագիրը և այդ աշխատության տեղը Շիրակացու մատենագրության մեջ 132
4. Տոմարական հարց ու պատասխանը 133
5. Շիրակացու աստղաբաշխությունը 133
6. Շիրակացու «Վասն ընթացից»-ի տեքստը 135
7. «Ցաղագ ամսոց և նշանաց» աշխատությունը 137
8. «Ցաղագս շաղկապութեան արեգական և լուսնի» 138
9. «Ցաղագս ցանման լուսոյն, զոր ոմանք կաթին ծիր ասացին» . . . 139
10. «Ցաղագս ցանման լուսոյն...» (տեքստը) 139
11. Շիրակացու տիեզերագիտական աշխատությունների արժեքը . . . 139

VI. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. Գրչագրերի բիբլիոգրաֆիան 142
2. Ժամանակագրության Շիրակացուն պատկանելու հարցը 142
3. Շիրակացին օգտվել է Յոբելեացու պատմությունից 145

4. Հրատարակված տեքստերի բնագիրը 146
5. Հրատարակված տեքստի թերությունները 147
6. Ժամանակագրության մեջ Դիրը Քղքոցից օգտվելու մասին 118
VII. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ԹԱՆԿԱԳԻՆ ՔԱՐԵՐԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՎՈՂ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1. Համառոտ եզրակացություններ «Աշխարհացույց»-ի մասին 150
2. Անուանք ականց և գունաւորութիւնք նոցին 152
VIII. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԿՐՈՆԱԿԱՆ-ԲԱՐՈՑԱԿՈՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1. Անանիա Շիրակացու «Ցոգոգս զղջման արտասուաց...» 155
2. «Հանելուկ—դիմակք» 158
3. «Ցոգոգս ցանման լուսոյն զոր ոմանք կաթին ձիւ ասացին» 159
4. «Թրատ վասն խոնարհութեան» 160
5. «Անանիայի յաղագս արքունեաւն մտաց» 161
6. Անանիայի «Թրատ քահանայից» 161
7. Անանիա Շիրակացու «Քահանայից և ժողովրդոց» խրատը 162
IX. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
Диссертации основное содержание 175
Тезисы 183
Theses 193

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՏԵՐՍՏԵՐԻ

Առաջաբան 205

I. Անանիայի Շիրակացւոյ Վասն որպիսութեան կենաց իւրոյ 206

II. Անանիայի Շիրակացւոյ Համարողի Ցաղագս համարողութեան 210

III. Անանիայի Շիրակացւոյ Ցաղագս գար և կռճատ թուոց 225

IV. Անանիայի Շիրակացւոյ Համարողի Ցաղագս վեցհազարեակի 226

V. Անանիայի Շիրակացւոյ Համարողի Ցաղագս հարցման և լուծման 227

VI. Անանիայի Շիրակացւոյ Համարողի Որոշմանք 233

VII. Շիրակացւոյ Համարողութեան Ցիշատակարանը 236

VIII. Անանիայի Հայոց վարդապետի Սակս բացայայտութեան թուոց 237

IX. Անանիայի Շիրակացւոյ Համարողի Ցաղագս չափոյ, չափուց և պատարաց . 251

X. Անանիայի Շիրակացւոյ Համարողի Ցաղագս կշռոյ, կշռոց և կշռորդաց . . . 254

XI. Անանիայի Շիրակացւոյ Թիւք որչափութեանն տանց Հին և Նոր կտակարանաց 257

XII. Անանիայի Շիրակացւոյ Համարողի Ցաղագս ականց պատուականաց . . . 260

XIII. Շիրակացւոյ Շէհ բոլորակը 262

XIV. Շիրակացւոյ Ցայտնութեան Ճառը 283

XV. Շիրակացւոյ Զատկի Ճառը 292

XVI. Շիրակացւոյ «Որչափութիւն Շեկի» աշխատութիւնը 300

XVII. Շիրակացւոյ «Ցաղագս ամսոց և Նշանաց» 304

XVIII. Շիրակացւոյ տոմարական պատառիկը 310

XIX. Շիրակացւոյ «Վասն ընթացից արեգական»-ի տեքստը 314

XX. Ցաղագս շրջագայութեան երկնից 318

XXI. Շիրակացւոյ «Ցաղագս կենդանատեսակաց» աշխատութիւնը 323

XXII. «Ցաղագս շահագործութեան արեգական և լուսնի» 335

XXIII. Շիրակացւոյ «Աշխարհացոյց»-ը 236

XXIV. Շիրակացւոյ «Մղոնաչափք»-ը և «օդաչափք»-ը 355

XXV. Պատմութիւն Անանիայի Շիրակացւոյ Համարողի 357

Ցանկ անձնանունների և տեղանունների 404

Ց Ա Ն Կ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ԵՎ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ *)

Ա

Աբատաղամխէ 367
Աբգար 379
Աբդէէ 296
Աբդիոս 367
Աբդիշօ 397
Աբեղեանք 350
Աբէննէր 366
Աբենեմ 360
Աբէդ 357
Աբխա 367
Աբխաքար 367
Աբխէեղ 362
Աբխէեղք 366, 367
Աբխոմէ 380
Աբրահամ 238, 239, 241, 244—247, 249, 305, 311, 351, 362, 365, 376
Աբրամէն 398, 399
Աբէնովր 360
Աբովբա 362
Աբբէթպաս Աւագ 372
Աբբէթպաս Մանուկ 372
Աբբէթպանոս 380
Աբամ 243, 247, 249, 311, 312, 357—359, 365, 367, 369, 372, 378
Աբդա 367
Աբէ 379
Աբբիական խոր 342
Աբբիական ծով 333, 360
Աբբիանոս 373
Աբբիակէ 360
Աբանիա 344
Աբօբդաւոր 350
Աբուէ 348
Աբմանապէնոս 385
Աբմանա 374, 387
Աբմանախոս 374
Աբմաչինասպ 377
Աբմէնք 295, 343, 360
Աբմխա 348
Աբմ 347, 350, 353
Աբանոց գրուա 347
Աբուսան 350
Աբբա 347
Աբլակ 342
Աբսուքեան 228
Աբաքենէա 360
Աբէ 350
Աբիւսիմբիա 337, 339
Աբակ 393, 394
Աբակիոս Մելիտինէի 390
Աբողա 351, 355
Աբհաթմէ 292, 365
Աբհամադան 352
Աբահէճ 350
Աբանասուա 350
Աբանք 360
Աբաւէ 350
Աբրակ 350
Աբրանիա, Աբուանք 347, 348, 360
Աբեղ 366
Աբեքսանդր, Աբեքսանդրի, Աբեքսանդրիա (քաղաք) 208, 295, 296, 333, 337, 342, 344, 355, 370, 375, 378, 388, 390, 393
Աբեքսանդրոս Գամբրաց 382
Աբեքսանդր Երուսաղէմի 383
Աբեքսանդր Մամիա 369, 373, 382, 383
Աբեքսանդր Մեծ 290, 335, 369, 370, 372—375, 378, 383, 394
Աբեքսանդր քահանայ 366, 367, 386
Աբհոմիա 349
Աբխիբիոս 380, 382
Աբիա (դէմ) 346
Աբիմէննէ 360, 366
Աբձինք 348, 349
Աբղոմի 366
Աբուանք 347, 348, 350, 360, 364
Աբուէ 348
Աբփիոս 364
Աբփիդոսի 365, 366
Աճաթա 348
Ամազոնիա 360
Ամաքի 361, 368
Ամասիա 351, 355, 368
Ամբակում 369
Ամբիոմի 366
Ամէղ 352
Ամիհադաբ 366

*) Անուններէ ցանկը կազմել են իմ ուսանողներ (տիկ. Մուսեղեանեան կրտսեր գիտական աշխատողներ) Ս. Մելիք-Բախշյանը և Մ. Լալաֆարյանը Ա. Ա.

Ամխաս 363
Ամոմ 368
Ամոմ 376
Ամրամ 365
Ամփոփոմ 376
Ախտոհաս 386
Ախտաւան 349
Ախտաբաս 349—451
Անանիա գիւղ 206, 236
Անանիա Շիրակացի, Անանիա վարդապետ, Անանիա Համատրոյ, Անանիա Շիրակունի 206, 210, 212, 214, 225—227, 233, 236, 237, 251, 254, 260, 263, 283, 292, 299, 300, 303, 304, 315, 318, 367, 368
Անահիտ 352
Անահիտ 324 և
Անասուսս 394
Անասնահիս 375
Անտոնոս Աղեքսանդրացի 382, 385, 393
Անտոնոս Լատոպիկացի 285, 295
Անտրպատ (քաղաք) 347
Անդեհաս 369
Անդրիա 355
Անդրեաս 302, 357, 359, 387, 395
Անդրոս 363
Անթիմոս Կաստանդնուպոլսեցի 394
Անթիմոս 375, 385
Անթիպատրոս 378
Անծանօթ երկիր 333
Անծիթ 349
Անճախի ձոր 350
Անտիաւրոս 346
Անտիոք 208, 345, 351, 373, 378, 379, 383—386, 390, 396
Անտոնիոս Ակազոնացի
Անտոնիոս Գնեսա 373
Անտոնիոս Կապադովս 373
Անտոնիոս Բաթեպատչա 373, 383
Անտոնիոս Սեւերոյ 382
Անտիքրոս 370
Անտիաւրոս 346
Անտրադէ 377
Աչոց 350
Ապահունիք 349
Ապրէսիոմ 352
Ապրատաան 352
Ապոգինար 327, 380, 380
Ապոլոն Լատոդիկիացի 327
Ապրշահր 352
Առաբեան 350
Առնիոյս 350
Առաս 350
Առանձեակ Մոկս 349
Առաջին Հայք 347
Աղձնիս 347
Աւանիկ ձոր 349
Աւան 367
Ախթ, 340, 345, 376
Ախթ Առանձեակ 345
Ակակիոպէս 321, 382
Ակակիոպոլ Կաստանդնուպոլսեցի 392
Ալագահունիք 349
Ալոպահան 352
Ասպիք, Ասպետան 242, 340, 347, 348, 349, 351, 352, 361, 362
Ասպրպան 364
Աստղ 362
Աստղա 348
Աստա 367
Աստեղիոս 386
Աստիպատիա 361
Աստրոմ 382
Աստամոլք 362
Աստանաս 359
Աստղա լերուանք 333, 364, 365
Աստղանտիկ 319
Աստիկ 343, 360
Աստպատական 348, 352, 360
Աստմ 378, 365
Աստնիոս 385
Ապա Մեծատանիք 340
Ապարիա 303, 351
Ապարիա Աստպատ 351
Ապարիա Ապատամ 351
Ապարիա Առաջին 362
Ապարիա Երկրանիկ 303
Ապարիա Փառատոր 362, 363
Ապարացոց ծով 340, 344
Ապարացոց ծոց 344
Ապաղոմն 361
Ապատանի 350, 359, 364
Ապամ 362, 365
Ապամպոլ 245, 376
Ապանոմա 350
Ապրոս 366
Ապեաց աշխարհ 353
Ապեմատական ծով 344, 362
Ապեմատան Ովկիանոս 341, 343
Ապեւիք 350
Ապրն 349
Ապիս 274, 285—387, 391
Ապիսոկէս 295
Ապիսատրատոս 370
Ապիսատակ, Ապիսատակէս 322, 343
Ապիսատիսանէս 368
Ապիք 352
Ապհիհատովիս 350
Ապկադէս 369, 375, 388, 389
Ապիկոլէ 373, 374
Ապմեսոքոս 369
Ապշակ 378
Ապշամաշտունիք 349
Ապշապունիք 230, 350
Ապշաւիք 230, 377, 378
Ապուսատան 352, 364
Ապսեացփոր 350
Ապատհան 348, 350
Ապատոդ 350, 379
Ապատչէս Երկատնաձեան 369, 377
Ապատչէս Ովքոս 368
Ապատչէս Ոչխի 369
Ապատչիք Շապուհեան 375
Ապատչիք 375, 378
Ապատան 350, 369
Ապեւոտա 355
Ապեմոն 378
Ապեմիա 343
Ապեն լիս 230
Ապեմոն 384, 392

Աբգար 349, 350
Աբեթաբադ 359, 362
Աբջաղից (գաւառ) 349
Աբջեզյոս որդի Հերմոկրէի 371, 372
Աբջեզուս 378, 379
Աբուհ 349
Աբդոնես 377
Աբդոսաոս 255, 371, 372, 378
Աբդոսաոս 374
Աբեռեաց երկիր 303
Աբամդ 365
Աբելդիոս Բերիոս 373
Աբելդիանոս 374, 385
Աբոթպատական 360
Աբբիկ 343, 355
Աբբիկիանոս 366, 377, 382, 383
Աբբոդիսէս 328
Աբեսաբոսա 364
Աբատար 367
Աբբա 343, 367
Աբաղ 368
Աբայի 360
Աբոիոս 364

Բ

Բաբելոն, Բաբելովն, Բաբիլոնի 327, 351, 359, 360, 362, 368—370, 376
Բագիրատ 383
Բագասան 350
Բագրեւանդ 350
Բագրեւոս 379
Բաքուրդ 368
Բալդալեթ 348
Բակատրոնէ 359, 362
Բահլ 227, 352
Բազահոմիոս 349
Բազրինոս 374
Բաղեւոսոս 381
Բաղեբեհան 376
Բաղբ 350
Բաղադրդ 348
Բառկանոս 342
Բանաթիմարմի 361
Բարձր Հայբ 348, 349
Բարսխոդիկէս
Բասիան 350
Բարսկ 366
Բարբարոնս 344
Բարդածան 381
Բարան Դամասկոսցի 333
Բարուբ 258
Բարսեղ, Բասիլիոս 276, 286, 287, 355
Բասրա 351, 355
Բաքիան 350
Բաքիդես 382
Բեղդեհեմ 285, 302, 371, 378
Բեհ 348
Բեհեսոր 382
Բեհոս 376
Բենիամին 367
Բենիամ 364
Բեսխոս 360
Բեսեքիասոն 378
Բեթ 373
Բեթլեհեմ 383
Բեթշոր 348, 350
Բեթոս 373
Բեհեմ 364
Բղնդնեսոց ծով 349
Բղնունիք 349
Բէհբա 368
Բէհոս 380
Բժունիք 350
Բժին 352
Բիբաց վոր 350 ծ.
Բիզէա (կղզի) 374
Բեկուղոս 379
Բիւզանդիա 363
Բիւթանիա 345, 346, 371, 372
Բիթինա 362
Բլոս 364
Բնդիդոս 394
Բոդունիք 350
Բողնափոր 348
Բոսպորիա 360
Բոլբիթենէա 364
Բոռոպիճան 350
Բոսիդոմիա 350
Բուզի 368
Բոխա 350
Բոզանիք 350
Բրէտանիա 360
Բրիտանացւոց աշխարհ 340, 341

Գ

Գաբելդանիք 350
Գաքիթան 350
Գաբրիէլ 288, 296, 311
Գադ 367
Գադիրոմն 359, 360, 361
Գազրիական 350
Գաղիլիա, Գաղիլիա 302, 351, 387
Գաղատիա 346, 360, 361, 364
Գաղատիա Երկրորդ 346
Գաղթաս 373
Գաղիս, Գաղիոս 341, 342 360, 374, 384
Գաղինոս 374
Գամլը 364
Գայոս Գաղոս 372
Գայոս Ցուլիոս 371, 372, 378, 379
Գայլատաս ծովակ 351
Գանգրեայ բերդ 346, 355
Գանձակդէգ 366, 377
Գանձակ 227, 352, 355
Գարգման 348, 350
Գաւդոս 361
Գաւբոս 361
Գեղամ 348
Գեղիք 349
Գեղաղոս 376
Գեղհովմն 366
Գելմոնեսպատիս 346
Գելմանիա 341, 342
Գելմանիկ 381
Գեղան 352
Գեղաթիս 388
Գեղաբքունիք 350
Գէհոն 242, 340, 344, 364
Գեղբ 340
Գեր 349

Դպիր 349
Դպրաց 362
Դպրն կամաւորական 228
Դրհոմն, Դրհոմն (տես Դեհոն) 362
Դրմոնս 362
Դրբքակ 364
Դրւագիս Քրիստի 376
Դադրոմն 359, 361
Դադղդամար 244
Դողկան 352
Դոթաղիա 367
Դողթն 350
Դողկապ 247
Դոդղղիա 376
Դոթանիէդ 365
Դոմիր 359
Դորդհանոս 373, 383
Դորդհանոս միւս 373
Դոթդիա 368
Դոթդոնիա 376
Դոդրիք 349
Դոթաբնա 361
Դուան 348
Դուդարք 349, 350
Դուկան 350
Դունդիշապուհ 352
Դրատհանոս 374, 375, 387, 388
Դրիդոր Աստուածաբան 239, 241, 243, 245, 284, 285, 286, 287, 297, 294, 387, 388
Դրիդոր Լուսաւորիչ 207, 208, 236, 238 374
Դրիդոր Նիւսացի 387, 388
Դրիդոր Սքանչելագործ 384
Դրիդորիոս 385

Ղ

Ղարա 349
Ղազմատիա 342, 343, 360, 374, 386
Ղամասկոս 351, 355
Ղամսոս 388
Ղան 366
Ղանիէլ 258, 369
Ղանիէղ Ասորի 389
Ղանոմէ 366
Ղանուբ դեռ 341, 342
Ղառնի 350
Ղասսաբարտրք 349
Ղարանդալ 349
Ղարքանդա դուռ 347
Ղաբէհ Արտամայ 369
Ղաբէհ Խորի 369, 377
Ղաբէհ որդի Արշաբի 369, 378
Ղաբէհ Վշտասպեան 369—371, 377
Ղաւիթ 238, 239, 244, 245, 248, 249, 285, 318, 366, 367, 369, 370
Ղաւիթ քահանայ 364 ծ.
Ղզինուագալ 352
Ղեքսիմ 365, 366
Ղիամոս 346
Ղիդոն (լեռ) 345
Ղիկիա 372, 384
Ղեմէտր 383
Ղեմէտրիանոս 380
Ղեղոս 363
Ղեոդորոս 337 ծ.
Ղեոխս 360
Ղեքիան (զաւառ) 349
Ղեւիապիոն 365
Ղէկդամ 362
Ղէմ 232
Ղէոդոր 389
Ղիդիոս Ճուղիանոս 373
Ղիղիմոս 374
Ղիսկոտեխնոս 372, 374, 385, 386
Ղմամգրիտոս 367
Ղիկոս 383, 384
Ղիւդորոս Սամեացի 337
Ղիանիսիոս Աղեքսանդրի Եպիսկոպոս 376, 380, 384, 385
Ղիոս 366, 376
Ղիոսկորոս Աղեքսանդրացի 375 390—393
Ղիսոյկիոս 388
Ղկղաք 351, 352, 359, 360, 364
Ղուբն 227, 350, 355, 397, 398
Ղղոգէոս Գազմակայ 339
Ղազբոն 352
Ղոմէտքիոս 373
Ղոմնոս 390, 391
Ղոմմատ 352
Ղոմմիր 368
Ղրոմնք Կապպից 364

Ե

Եբեր 359, 362
Եբիա 343
Եբրոմն, Եբրոն 364, 366
Եղեր 340, 348, 350
Եգիպտոս, 244, 246, 247, 292, 294, 298, 339, 351, 362, 364, 368—370, 372, 377, 378
Եգոմմայ արքայ 365
Եգուեմիկ 348
Եղեսիայ 391
Եղեսեոս 367
Եղովբամ 362
Եզոքիոս [անգ.] 388
Եզդատ 248
Եղիկիէլ, Եզեկիա 258, 294, 368, 369 383
Եղեկիաս որդի Մապմանասարի 368
Եղեմանքիոս 364
Եզր կաթողիկոս Հայոց 258, 397
Եզրաս 294, 369
Եթովպիա, Եթիոպիք, Եթովպոս, Եթովպիք 242, 339, 340, 344, 361, 363
Եւիսպոնտոս (տես Մխիթ) 345
Ելլադա 343
Եղեմ 348
Եկեղեաց զաւառ 349
Եկեղեխտագէս 258
Եղադոս 360
Եղամ 362
Եղդատ 248
Եգեւիեկա 363
Եղեւսինեակ 376
Եզեդա 366
Եզեկիէլ 243

Եգիպտացոյց 207, 370
Եղիսաիմ 368
Եղիսա, Եղիա 367, 376
Եղիսաբեթ արդի Քաղիմայ 370
Եղիկան 364
Եղիմայիլ 352
Եղիս Պետիտակս 382
Եղիա 359
Եղիաբիմ, Եղիաբիմ 288, 289, 317
Եղիեզեր 367
Եղմոսադաք 362
Եղդեոս 376, 377
Եմաուն 353
Եմպիդոկղէս 368
Եմմաուս 383
Ենովք 357, 358
Ենոս Լիբի 344
Եպափրաս 345
Եպաթրիոս 364
Եպեւոդիա 343
Եպիկինա 361
Եպիփան Կիպրացի 376, 379, 3846
Եպոկրատէս 367, 368
Երաքլ 239, 243, 248, 250, 258, 368,
Երեքսին 366
Երեքը 258, 369, 377
Երեղոս 376
Երատիա 360
Երակղեանք 366
Երակղես 366, 375, 393
Երանատան 352
Երանելեաց կղզիք 339
Երաս 228, 340, 348, 350, 364
Երատոսթենես 367
Երեմիա 258, 368, 369
Երեմիոյ 349
Երդնիա 207
Երուանդեանք 350
Երուսաղէմ 208, 284—283, 289, 292, 290, 291, 292, 294, 295, 340, 351, 355, 367, 369, 370, 371, 372, 373, 376, 387, 379, 380, 382, 383, 385, 386, 387, 389, 390, 395, 397

Երիա 348
Երիւքիկ 363
Երիքով 382
Երկոթեայց ծով 362
Երկրորդ Հայք 347
Երմիս 366
Երմոգենէս 298
Երմոս 364
Երնջակ 350
Երոսկիմինոս 366
Երջանիկ Աբգարիս 340, 351
Երցո 348
Եւագր 415
Եւբիա 363
Եւդոգէ 296
Եւէնոս 364
Եւքաղ Ագիքանաղրացի 388
Եւքեխրացիան լսդին 350
Եւթիմաք 360, 362
Եւթրոպիոս 364
Եւրիպիդէս 367
Եւրիպիդէս (կաթմիր ծով) 361
Եւրիպիա 359

Եւդէդա 866
Եւպրեայ 378
Եւտիքէս 390, 391
Եւրոտաս 364
Եւրոպատես 341
Եւոդիոս 379
Եւոդիա 345
Եւոսոպէ 340
Եւսեբի 376, 384
Եւսեբի Դորեւդա 391, 392
Եւստաթիոս Աքսիոքաց. 386
Եւխին 348 ծ
Եւրոպա 341
Եփեսոս 392
Եփեսոս (քաղաք) 285, 345, 363, 373, 375, 388, 389, 390, 393
Եփեսոս 394
Եփրատ, Եփրատէս 242, 347, 348, 351, 355, 364
Եփրեմ 365, 366, 367, 396, 397, 415

Զ

Զաբուլոնի 366
Զախիւնթոս 360
Զաքէհատան 349
Զաքէանդղ 349
Զաւրակ Կամսարական 227, 228
Զաքարիա 288, 289, 317, 368, 369
Զեբեդեոս Հայր Յովհաննու աւետարանչի 302
Զեբեդեա 302
Զեմոս 366
Զէւս 366
Զէնոն 368, 375, 394
Զմիւռնիա 345
Զորաւարդիդ վերակացու երրայեցւոց 294, 369, 370

Ը

Ըստ Ագիքանաղրացի 296, 298
Ըղիոս Պետիտակս 373
Ըզնդ 362

Ը

Ընդհանուր Ատեան 345
Ընձոյ 349

Թ

Թադեոս 379
Թալին գիւղ 230
Թասոս 363
Թարս 365
Թարգամոս 382
Թարգիմոս 381
Թարչիլ 359
Թաւրոզ լեռն 355
Թեբայիս Վիւրիճ 361
Թեեմտեոս 367
Թեոգոնոս Ակիւրացի 390
Թեոդորիտոս եպիսկոպոս Կիւրոս քաղաքի 390, 391, 396
Թեոդոսոս Մամիսուացի 391

Թևոտրիտաս, Նեստորի աշակերտ 392
Թեոդոս որդի Ակակիոսի 388
Թեոդոս Մեծ որդի Գրատիանոսի 375, 388
Թեոդորոս Սամատացի 389
Թեոդորոս եպիսկոպոս Փարանայ
Թեոդոսուպոլիս 207, 397
Թեոդոսան Գոմատացի 381
Թեոդրատէս 382
Թեոմոնաան 346
Թեոսեբիոս-Պամփիլոսյ Պատմութեան 385
Թեոփիլոս, Թեոփիլոս 380, 382
Թեսաղիս 360
Թեսել 377
Թերա 333, 361
Թերմոդոն 364
Թէոդոս Մեծ 375, 390, 391
Թէոդոս Փոքր 389
Թէոդորոս 385
Թէոքիմաց լեռ. 339
Թիանեք 348
Թիբրիս 364
Թիգրատ 382
Թիմոնաան գետ 346
Թիրաս 359
Թոբէլ 359
Թոռնատան 350
Թոսիզա 366
Թոքոմ 359
Թոքոսլ 348
Թուկիդիդէս 368
Թուղիս, Թուզիս կղզի 337, 341
Թամա, Թամար 302
Թաչքարակ 348
Թուսկենէ 360
Թուրքաստան 353
Թռեղք 348, 350
Թրակիա 342, 343, 360, 374
Թրապի 349

Ի

Իրոս եպիսկոպոս Եզնիկ 390, 391, 392
Իրանական 348
Իրեբիս 360
Իպնիս 345
Իպակորսուզա 361
Իդումիա 351
Իթակէ 360
Իլիոն 366
Իլիւրիս 360
Իմաթ 348
Իյարոս 361
Իչայր 349
Իչայր (մյուս) 349
Իչոց գաւառ 349
Իսվրդանան 364
Իսմէոս 364 ծ
Իսահակ, 241, 247, 365
Իսաւրիա 346, 347
Իսաքար 242
Իսբրոս 361
Իսթենը գաւառ Ծովեզերք 302
Իտարոս 364
Իտալիկ 241, 244.1 247, 288, 291, 292, 294, 318, 351, 365, 366, 367, 369, 380, 372
Իտալիա 342, 360
Իրէանոս 378
Իրոն 296, 297, 298
Իրէնէոս 378
Իտուրանիա 341
Իւռիա 343
Իւղիանոս 374
Իւռնիս գետ 346

Լ

Լաւոդիկիա 345
Լեւոն Հոմմայ 392
Լիա 341
Լիբանան 351, 364
Լիբիա, Լիբէա 328, 330, 339, 340, 343
Լիբիա Նեթքասիմի 339
Լիկաոնիա 346
Լիկիա 347
Լիկիանէս 386
Լիմնոպոնտոս 346
Լիբէ 361
Լիւդիա 345
Լիւսիա 345, 346
Լիսանիոս 378
Լուսնի լեռան 339, 345

Խ

Խարանդ 350
Խաղիւ 348
Խաճուն Քագուհի Բաբայայ 348
Խաղոխք (տես Ճանիա) 348
Խանիսիա 348
Խառան 373
Խոր 229
Խրկ 348
Խեթհէթ 349
Խլաթ 355
Խոյ (դայակ) 377
Խոյթ 349
Խորաւաբան 352
Խոսրով 375, 376, 397
Խոշխոյունիք 349
Խոթճէան 349
Խուժաստան 351, 352, 390, 391
Խուճ Մրոյան 352
Խուսիանոս 389
Խոխ 343
Խանիոս 342

Ծ

Ծամբիմ 361
Ծադկոան 350
Ծիծեռն գետ 347
Ծղուկք 350
Ծոթափոր
Ծոթափոր 348
Ծոփք 349
Ծուփա 348

Կ

Կապեմա 360
Կահաթ 365

Կահ-իւսուած 364
Կազապրօս 388
Կապաբջիջ 348—350
Կամաղիա 361, 362
Կամբրիւէս 369, 377
Կամաքարականաց ոսպան 228
Կայեն, Կային 245, 358, 406
Կայիհան 359
Կանգաբջ 348, 350
Կանդիշան 352
Կապադովկիա 347, 360
Կապադովկիա Առաջին 346
Կապադովկիա Երկրորդ 346
Կապադովկիայի ծով 346
Կապակ 348 ծ
Կապիտոլղիոմէ 378
Կապպադեդէս 382
Կապուտան ծոփակ 352
Կաւռա 345
Կասբիական ծով, որ և Վրկանի ծով 334, 339, 340, 347, 348, 352, 355, 364
Կասբք 340
Կասիանոս 380
Կաւատանեխ 349
Կաթէաթիս 361
Կաբէն 385
Կաբիա 362
Կաբիաբարիմ 368
Կաբին 348, 349, 355, 397
Կաբինաս 374
Կաբկեդոնիա 343
Կաբկինեան ծոց Գոնտոսի 339
Կաբմեդոսի լերինք 351
Կաբմիր ծով կամ Հնդկային 317, 330, 340, 344, 351, 361, 362, 364
Կաբոս 374, 376, 385
Կաբոպոկրատ 389
Կաւուս Գերմոսան 375
Կրուխիս 348
Կաւասական 350
Կեբաւհա 352
Կեզաբ 342
Կեղեսանոս Հռոմէայ 390
Կեղքիկ 349
Կեզմիս 360
Կեռիս 363
Կեսարիայ Կապադովկիացւոյ 383, 384, 385, 388
Կեսարի Գադեսիոպացւոյ 385
Կերքինէոս 283, 380
Կերկինա 364
Կերկիւնա 361
Կերծակերս 377
Կեփաղինիա 360
Կէփիսոս 364
Կերիւս 360
Կըրման 352
Կիլիկեա 360
Կիլիկիա, Կիլիկիա 345—347, 361, 374, 390
Կիգքեակիա 361, 362
Կիսարոս, Կիւսրոս, Կիւսոս Կղզի 346, 343, 361, 362, 363, 384
Կիսոս 359
Կիբեաս 363
Կիւքերոն 364
Կիւնիադոս 374, 378
Կիւռիական, Կիւռինիա 343, 344
Կիւրեզ 285, 286, 287
Կիւսրդոս 374
Կիւրեզ Ազեքսանդրի 389, 390, 391
Կիւրեզ Հայրապետ Երուսաղէմի 285, 387, 388
Կիւրնոս 363
Կիւզադէս 360
Կիւղիկոն 345
Կիւրնս եպիսկոպոս Ազեքսանդրի 398
Կիւրոս 369, 370, 372, 377
Կիւրոս քաղաք 391, 396
Կիռւեթ 348
Կղաբջիջ 350
Կղազոմինէ 363
Կղաշտիոս 339, 373, 374, 379, 384
Կղաւդիոպոլիս 346
Կղեոպատրա (վայր) 302
Կղեոպատրա, Կղեովպատրա, 372, 388
Կղոզիկոն 345 ծ
Կնիդոս 361
Կն(ա)րիմ 351
Կոգայաբիա 350
Կողգաբ 362
Կողբատ 295
Կողբատոս 380
Կոկոս 347 ծ
Կող 350 ծ
Կողբ 355
Կողբատիոր 350
Կողբերաց փոր 350
Կողմի 348, 350
Կողոնիա 355
Կողոմոն 363
Կրղքիս 343, 360
Կոմագենէ 362
Կոմիդէ 382
Կոմիդոս, Կոմոդոս 373ո. 381
Կոմշ 352
Կոստանդ որպէս Կոստանդիանոսի 285, 295, 379, 398
Կոստանդիանոս 283, 286, 295, 387
Կոստանդիանոս Աստիքացի 338
Կոստանդիանոս Մեծ 283, 285, 374, 387, 397
Կոստանդիանոս Կայսր 236
Կոստանդիանոս Սեբաստոս 386
Կեստանդէն Երբորդ 398
Կոստանդիոս 374
Կոստանդինոս 374
Կոստանդնուպոլիս 207, 208ո. 285, 296, 333, 337, 343, 345, 355, 374, 386, 387, 388, 390, 392, 393, 394, 395, 397, 398, 399
Կոստանտաս 374, 387
Կոստա(ստան)ս 387
Կոստանտինոս 387
Կոստաս 387
Կոստիոս 387
Կովկաս, Կաւկաս 348, 368, 364
Կովկասոյն լեռներ 347, 348
Կոտազէն 355
Կոտայք 350

Կոպիա 349
Կոպիա Մինչև 349
Կոպիա Նեռից 349
Կոպիա Վերից 349
Կոպի 349
Կոպնիա 382
Կոպկոպա 360
Կոպկոպենէ 361
Կոպճէք, Կոպճայք 348, 349
Կոպնակ 374
Կոպսիկա, Կապսիկա 342, 364
Կու կղզի 390
Կուգաս 381
Կուգանամիա 350
Կուզիկան-վայր 393
Կուռիճան 349
Կուսիանոս 380
Կուսիա 361
Կաւք գետ 340, 348, 350, 364
Կրաւնամոմն 327, 336
Կրետ կղզի 343, 361, 362, 363
Կրճատնիք 350
Կրման 352

Հ

Հաբանդ 348
Հաթել 389, 406
Հակաք 352
Հաղիս 364
Համան 348
Հայասատան 206, 208, 294
Հայոց դաշտ 330
Հայք 351
Հայք Մեծք 360
Հայք Փոքր 360
Հանի 350
Հաշտեանք 349
Հաքճանք 348, 350
Հաքք 349
Հայկակ 389
Հուսանիք 350
Հեդոս աչխարհ 360
Հեղիա 248
Հեղիանոս 348
Հեղոտ 367
Հեղի քահանայ 366
Հենոսիկոմն 394
Հէր 349
Հերակղ, Հերակղէս 361, 376, 377, 383, 397, 398
Հերակլեան լեռներ 343
Հերմապոլղիս 382
Հերոդոտոս 367
Հեռոմիքթասոս 363
Հերովդ 378
Հերովդէս 371, 378, 379
Հերովդէս, եղբայր Արքիպատր 371
Հէպիթոսիս 360
Հիդէ 376
Հիմենոս 385
Հինդոս 364
Հիպոկրատ 321
Հիպոքեռուբինաւս օվկիանոս 333
Հիպքերիոս Բասպորացի 383
Հիւսքէս 385
Հիւթկանոս 381, 378
Հնդիկաց լիս. 333, 353, 360, 362
Հնդկային ծով 339, 340
Հնդկաստան 353, 359
Հոդմագ 348
Հոմերոս 276
Հոն գետ 353, 353 ծ.
Հոռնագակաթոս 355
Հռեգամ 360
Հռիփսիմեանք 385
Հռոմ, Հռոմի 208, 290, 337, 342, 355, 373, 374, 378, 379, 380—384, 386, 387—390, 394, 398
Հռութ 258
Հրահատ 230
Հրաչեայ տաճար 345
Հրաքաոպէրտ 350
Հրէս 352
Հրէաստան 340, 351
Հրոմ Զամբ 352

Ձ

Ձիակաս լեռներ 347
Ձիթենեանց լեառն 302
Ձմո 348
Ձոքափոր 350
Ձորափոր 348
Ձորք 350

Ղ

Ղաթամի 361
Ղահրդանիա 343
Ղամիք 245, 358
Ղայիքար-Ղայիքիա 337 ծ.
Ղանդանոն 347 ծ
Ղևսբեղոմն 391
Ղեղէ 361
Ղեմոս 363
Ղեսբ 365
Ղեւոն 375, 394, 399
Ղեւոնդէս 265, 382
Ղեւոն Հայրապետ Հռոմի 391, 392.
Ղեւոն 375, 394, 399
Ղեւոմն Մեծ 375, 390, 393
Ղեւոն Փոքր 375
Ղեսբոս 360, 361, 363
Ղիզոնդեմ 361
Ղիղոս 362
Ղիկիանէս 374
Ղիկոմդոս 366
Ղիկոնիա 346
Ղիմեռիկոն 337
Ղինոս 380
Ղիսիասնիա 360
Ղիւղարշնաոս 364
Ղիւկիա 362
Ղիւպադուսա 361
Ղիւպիա 361
Ղիքինեանս 360
Ղոկրիս 360
Ղռնդանի Բնիոս 382
Ղաֆրիոս 373
Ղաց 362
Ղոմրիոս 373
Ղուկիանոս 385
Ղուկիոս 373

Դատբիմ 361
Դատիս, որդի Անտոխոսի 373
Դատիս տեւտարանիչ 243, 248, 249, 286, 302

Ձ

Ձակուկ 350 ծ
Ձակատ 350
Ձահուկ 349, 350
Ձանեա տես Կոտոխիբ 348
Ձեմբակուբ 354
Ձենատան 353, 354
Ձուուչ 350

Մ

Մաբա 360
Մադեոս 295, 387
Մագոմդ 359
Մագ 359
Մադիամ Մեծ 364
Մադիամ Փոքր 364
Մադոն 352
Մաթուսափա 358
Մաժան 366
Մակաբէոս 370
Մակար 395, 396
Մակար Անտիոքայ եպիս. 398
Մակար Երուսաղէմի 284
Մակարան 352
Մակեդբեա 384
Մակաբեանոս (նախորդ Աղէքսանդրի) 373
Մակաս 361
Մակեդոնիան Աղէքսանդրոս (տես Աղէքսանդր Մեծ), 377
Մակեդոնէ, Մակեդոնիա, Մակեդոնիա 343, 360, 388
Մակրինոս 383
Մալալայէլ 357, 358
Մալաւատրա 345
Մալոպ 350
Մալաքիա 369
Մամբրէ 369
Մանոեանոս 389
Մայ 352
Ման 352
Մանասէ 366, 368
Մանանագի գ. 439
Մանահէ 366
Մանէ 385
Մանգեգաց փոր 348
Մանուէլ 348
Մասագիա 360
Մասեացոտն 350
Մասէ ի. 364
Մասուն 348 ծ
Մասպան 352
Մատթէոս աւետարանիչ 243, 249, 259, 302
Մատուսալա, որ է Խղճուկ 360
Մատաղիոս 387
Մաթաթիան 363
Մաթաթիաս 398
Մաթուհոս 398—99
Մաթկատափ 349 ծ
Մաթկիանոս Տրեկլին 228
Մաթկիանոս 373, 375, 391, 393, 394, 396
Մաթկենոս 398, 399
Մաւիկոմն 380, 381, 382
Մաքին 399 ծ.
Մաքսիան 228
Մաքսիանոս 373, 375, 391, 393, 394, 396
Մաքսիմոս 380, 381, 382
Մաքսիմոս Կայսր 399
Մաքսիմոս Անտիոքոս 373, 381
Մաքսիմ Մաղդաղենացի 302 363, 390, 396
Մաքսատան 350
Մաքդաղի 349
Մաքմինեանն 352
Մաքանդ 350
Մաքաթիան 363
Մաքթիա (դուստր Յովսէփի) 302
Մաքբ, Մաքաբան, 340, 348, 352, 359
Մաքի 349
Մաքմատական Լիբիա 344
Մաւբիկ, Մաւբիկիա 208, 375, 397
Մաւբիտանիա 339, 361
Մաւոն (տե՛ս Եմաւոն) 353 ծ
Մաւրատանիա Կեսաբիոնիա 343
Մաւրատանիա Տինգիտանիա 343
Մաքմիմոս 398 ծ.
Մաքսիմոս 374, 386. 391, 399
Մաքսիմոս Փիլիսոփայ 398
Մաքսիմէոս Անտիոքայ 392
Մաքսիմիանոս որպէս կոտաւղեղ 374
Մաքսիմիանոս Դիոկղետիանոս 374, 383, 386, 390
Մաքսիմիս Բոսոր քաղաքի 385
Մաքսիմիոպ 381
Մաքսիմինէս 386
Մեանդրոս 364
Մեդեոդան 374
Մեբիտահիկ 352
Մելաս գետ 346
Մեծն Աբդանասիոս 374
Մեծ կոստիանդիանոս 374
Մեծ Կուանք 348, 350
Մեծ Իրանք 348, 350
Մեծնունիք 350
Մեծ Մադիա 364
Մեծ Հայք 347, 348
Մեծ Եթովպիա 333
Մեղդաս 248
Մեղիանոս 374
Մեղոաէա 381
Մեղիմոս 380
Մեղիտոս Անտիոքայ 388
Մեղիտէ, Մեղիտիկ 361, 380, 390
Մենանդրոս 380
Մեռոպիս 360
Մեռեալ ծով 249, 251
Մեսոպոտ 389
Մեսոբեա 361
Մեսոպոտամիա 360, 361
Մեսոռոս եպիսկոպոս 390
Մզոպ 349
Մէկէն 372
Մէնեդա 361
Մէնոս 364
Մէչուն 352

Մէջն Ասիա 340
Մէջերկրական 340, 345
Միհրանքաստակ 352
Միջագետք 248
Միհնոս Տաւրոս 377
Միհնոս 377
Միջադաբ 348, 349, 351, 352, 362, 365, 374
Միջա գ· 349
Միւսիա 345, 361—62
Միւռաի 343
Մխոհա ծ· 347
Միւռիդինէ 363
Միւռիանեան կատաանդուպղի 386
Միւռոմական 363
Միքէէ 367
Միքէ Մորասացի 368
Մծբին 355
Մցխէթի 348
Մկրտիչ 379
Մողիսեոսեան 373
Մոաբացոս 349
Մոաբանք 348
Մոկան 352
Մոկք, Մոկս 348, 349
Մովկիս 360
Մոնտանոս 381
Մոսքական յ· 347
Մոսոր 359, 362
Մովաբ 365
Մովսէս 238, 239, 240, 243, 346, 248, 257, 258, 282, 293, 294, 331, 364, 365, 372, 372, 376, 381, 385
Մովսէս Խորենացի 357
Մովսէս կաթողիկոս 397
Մորիտանիա 339 ծ·
Մուխանք 350
Մուծդ 352
Մեւսի 377
Մուքաննաֆաի 349
Մրան 352
Մրու 352
Մրուժոս 352
Մուխանք 350

Յ

Յաբեկ, Յաբկ 359, 360, 362, 365
Յաբիս 365, 366
Յազկերտ 375
Յակինթոս որդի Ելեսւայ 370
Յակոբ, Յակովբ 241, 42, 285, 259, 302, 365, 371
Յակովբոս որդի Յովսէփի 302, 379
Յակոտիբոս 395
Յաղբ 353 ծ·
Յաղիանոս 387
Յայիր 366
Յանդեոս Ագեքսանդրոս 370, 371
Յապաղատդէս 380
Յարեդ 358
Յաւան 359
Յեզաբել 248
Յեհոաձ 362
Յեմրոս 367
Յեսու Նաւեայ 258, 365, 367, 368
Յեսու քահանայապետ Յոսեդեկեայ 369
Յեսու Սիրաքայ 370
Յեփթայէ Գաղաադացի 366
Յեբուսիս 368, 369
Յեզոբուզա 397
Յերեմեայ գրքեր 348
Յով, Յովբ 258, 290, 311, 339, 404
Յոթնապետս Երուսաղէմի 389, 390, 392
Յոհան Եզնացւոց 390, 391
Յոհան զրքակաք 208
Յոհան Մանդակունի 289
Յոհան Սարաքացւոց 296
Յովաբ 317
Յովդայէ 370
Յովսաբիա 360
Յոհաննէս Ասորեստանի 302
Յոհաննէս որդի Զեբեդեայ 302
Յովհաննէս որդի Սիմոնի 370
Յովհաննէս Սկրտիչ 302, 379
Յովհաննէս որդի Զաքարիայի 371
Յովհան Ոսկեբերան 388, 415
Յովհան Աստերացի 390
Յովհան կաթուղիկոս 397
Յովհաննէս եղբայր Յակոբայ 379
Յովհաննէս, Յոհան աւետարանիչ 243, 259, 290, 296, 302, 303, 372, 373
Յովհաննէս Շերակունի 299
Յովհաննէս Ասորեստայ 399
Յովաքիմ 368, 376
Յովելն 376
Յովսեփեան 368
Յովսան 368
Յովսէփ 377
Յովսէփ հայր Մարիամի 302
Յովսէպոս 286, 357, 372, 373, 379, 380
Յովսիա 368
Յովրամ 376
Յովեզ 368
Յովսաբիաս 367
Յովիդ 367
Յովիդաէ 368
Յովրամ 367
Յովսէս 371
Յովսէս որդի Յովսէփայ 302
Յովսիկիմ 368
Յովսաբէ 367
Յովսիա 294, 368
Յովսես 367, 368
Յովսեփեան եղբայր Յուդայի 370
Յովսեդեկ 370
Յովսէփ 302, 337
Յորդանան 249, 287, 294, 302, 347, 351, 365, 379
Յորդոմամ 367
Յուբրիանոս 387
Յուդա 242, 243, 291, 302, 311, 366, 367, 371, 381, 391
Յուդայեան 360
Յուդաս որդի Յովհաննու 370
Յուդաս որդի Յովսէփայ 302
Յուդաս Մակաբէոս 370
Յուդիթ 258
Յուդիանէ Ագիկառնացի 394

Ցուցիչ 378
Ցնծութ Ցոմ, Ցունական Ցոմ, Ցունութ, Ցունաց Ցոմ 333, 339, 340, 341—343, 344, 345
Ցունական խոր 342
Ցուսուհանոս Թագաւոր 290, 295, 375, 394, 395, 396, 399
Ցուսուհնեանոս ուսուցիչ Տրդատայ 381

Ն

Նաթուզոզոնոսար 368
Նաթան 367
Նախճաւան, Նախճեւան 227, 350, 355
Նարկէնն, Նարկէնոս 382, 382 ծ
Նաւում 365, 367, 369
Նաւսուհոս 384
Նաքսէր 359, 365
Նաքսոս 363
Նէրգոզդ, Նէրգոզ 339, 361
Նէէմ 369, 377
Նէկտանէբոս 377
Նէկտաուհոս 388
Նէդոս 344, 415
Նէմեոս 352
Նեոպլատոնիկ 384
Նեոմն 387
Նեսուբ Կոստանդնուպաւղոսի 390
Նեսուբ 393
Նեստոր 375, 390
Նէսի 366
Նէրգասդոյն Լիբիա 339
Նէրգասդոյն ԵՔէոպիա 344
Նէրսէհ Շապուհեան 375
Նէրսէհ Կամսարական 230
Նէրսէս 387
Նէրսիս Կաթուղիկոս 397
Նէրսուս 373
Նէրզոզն, Նէրոն 373 379, 388
Նէփթաղիմ 360, 361
Նէքաւոզ 368
Նէսպաւլիս 333
Նէպ 350
Նէպրիմ 361
Նիկիա 283, 284, 286, 289, 295, 345, 355, 371, 372, 374, 386, 392
Նիկապաւլիս 383
Նիկոմեդիա 345, 251
Նիկոտէ (Լիկոնացւոց քաղաքին) 385
Նիւդոս, Նեդոս (Գեհոմն), Նիլոս 339, 344, 359, 362, 364
Նինուէ 352, 355
Նինեհ 371, 376
Նիսիբոս 361
Նիս Քրակացւոց 388
Նիւդոս քաղաքի 375
Նիկդոս լեառն 384
Նոմիոս 386
Նոյ 345—359, 362—364
Նոմատէս 378
Նոսմիդ 361
Նոսմերիանոս 374, 385
Նոսմերոս քահանայ Սասեցւոյ Պոմպէիոսի 387
Նոսոս Պոմպիղիոս 378
Նոսմիդիա 361, 362
Նախմանակ 352
Նոտարտաչիրական 352
Նատոր 391, 392
Նփրկերա 349

Շ

Շակաչէն 348, 350
Շամիրամ 376
Շանջակատան 352
Շանթալին լ. 347
Շապուհ Արտաչրեան 375
Շապուհ Որմզդեան 375
Շարուր 350
Շաւոզոմք 349
Շաւղէթ 348
Շաքէ 348
Շերեմտաթիկեան 352
Շիրակ 227, 230
Շուշք 348

Ո

Որբա 397
Ոզա 366
Ոզիաս 368
Ոթան 373
Ոկզաբիոս 373
Ոկսէ լ. 342
Ողզա 368
Ողիա 368
Ողիմպոս լ. 347, 364
Ողորիոս 385
Ոռոհա 346
Ոսորես, Ոսորէս 369, 375, 388
Ոտոան 348, 350
Ոսկէ լ. 342
Ոստոքոս Հայրապետ 395
Ոստոքոս 395
Ոսխոսկզոս գետ 346
Ոմանէս (տես Ցամհ.) 378
Ովիրոս 374
Ովկիանոս 333, 337, 338, 338, 340, 342, 355, 360, 361
Ովղիզա 362
Ովնաղար 376
Ովնիա որդի Ազդայ 370
Ովնիա որդի Սիմոնի 370
Ովնիա 370
Ովս 362
Ովսէէ 368
Ովրիգնէէ 382, 383, 384
Ովփիր 362
Որբանոս 381
Որևգեն, Որիգնէէ 295, 383
Որմզդեպերոժ 350
Որմզդ, Որմիզդ 367, 375, 376
Որմիզդ պարթից արքայ 397
Որսերան 349
Որփեւս Թրակացի 377
Ոքաղէ 350
Ոքոգիս 367—368

ՈՒ

Ուկզոզէս 382
Ուզ 362
Ուզիա 347 ծ

Ուբիա արդի Սամսոյ 368
Ուբիա, Ուռհա 351, 355, 379, 381
Ուսաթիդանոս 374
Ուտիք 349, 350
Ուբիա 368

Չ

Չելի 348
Չորբարդ Հայք 207, 348, 349

Պ

Պալունիք 350
Պահլն 352
Պագեհտատոս 376, 377
Պաղեստին 371
Պալաթա քաղաքական 387
Պաղնատուն 349
Պանոնիա 373
Պանան 348
Պանփիլիա 346
Պապ Ակէքսանդրացի 338, 339, 341, 356
Պաժանիք, Պաժիմիք 348, 350
Պամփիւղիա 361, 384
Պառնատոս 364
Պաւթնոս 342
Պարմենիդէս 368
Պարատ. 350, 355
Պատմէոս 380
Պատապարունիք 350
Պատրոսոնիմ 361
Պարմենիանոս 385
Պարսահեան ծոմն 355
Պարսկական ծով, Պարսից ծով 333, 340
Պարսկաստն ծոցն 351
Պարուսար 348
Պարթենիոս 364
Պարսիզոց փոր 350
Պաթս 352
Պանդպատուիս 343
Պաւղոս 259, 285, 288, 287, 302, 373, 379—82, 391, 392
Պաւղոս Ակէքսանդրացի 327
Պաւղոս եպիսկոպոց 385
Պաւղոս Սամոսատցի 378, 384, 385, 389, 390, 392, 398
Պաւղոս Խմեսիոս 390
Պաւսանմեղով վ. 360
Պափղագոնիա, Պափղագոնիոս 346, 360, 392
Պնգաոս 376
Պնդպանիս, Պնդպոնիս 343
Պեղենիս 360
Պենթոմս 364
Պենապատիս 355
Պետրոս 259, 302, 373, 379, 380, 382, 385, 393, 394, 404, 412
Պետրոս Աքոռեցի 393
Պետրոս Կոստանդնուպոլսեցի 398
Պերսեւս 366, 376
Պերզահհէր 352
Պերիկդէս 368
Պերինթոս 363
Պերիթեուս 377
Պերզ 375
Պիանք 348, 350
Պիղատոս 342, 379
Պիմիթէս 365
Պիպոս 366
Պիսիգիա 345, 361
Պիսոս 365
Պիւճադրեանք 240
Պիւթաոս 364
Պինտոնէ յ. 341
Պղատոն, Պղատոն 239, 267, 276
Պղայիդա 337
Պոմպէոս 371
Պոնգիա 342
Պոնտոս 207—8, 339, 363, 364, 374
Պոնտոսի ծով 340, 345, 346, 348
Պոնտպատէս 365
Պոնտոս Կապադովկիա 347
Պոնտոս Գալատիական 346
Պոպղիոս 380
Պոսիդիոս 343
Պորփիւր 356
Պորփիւրեանն Ասիոգոս 37
Պրոմէոս Դագոս 369
Պողիկարպոս 290, 382
Պողոմինեական Պոնդոս 347
Պողիս 368, 380
Պողիբդոնիոս 398
Պողիսոմիմեայ գեա 340
Պողդա 376
Պողիքեղէ 391, 392
Պոմիդեա 365
Պոդէպոնէոիոս 360
Պուհիոս 374
Պուպղիոս 373
Պսիմէ յեա 341
Պոոսէ 393
Պուբոս 374
Պասոան 337
Պատոոս 337
Պոզոմէոս Կպադեոս 327, 337, 341, 356
Պոզոմեոս եղբայր Ակէքսանդրի 370
Պոզոմեոս եղբայրաւէր 370
Պոզոմեոս Բարեբար 370
Պոզոմեոս Դիոնիսիոս 370
Պոզոմեոս գուսուր Կղեոպատրեայ 370
Պէհնոս 364
Պրաեկտոս Կիւղիկիոյ 390
Պրիննէ 363
Պրիսկիղէս 381
Պրոբոս 385
Պրոկղ Կիւղիկեայ 390
Պօղոս (տե՛ս Պաւղոս) 259, 288

Ջ

Ջամասպ 375
Ջուանիք 348, 350
Ջերմանիար 349

Ռ

Ռադու 365
Ռպղուէղ 364
Ռաբինիա 342

Քինէ 363
Քնար 376
Քէ 352
Քէշէր քաղ. 352
Քննոս 364
Քէն 364
Քէնիկոբուբ, Քէնիկոբան 359, 361, 362
Քեպիա լ. 347
Քոբոլամ 367
Քոդոս 337, 360, 363
Քոպիա լ. 342
Քոտպանակ 348
Քոտպոտակ 350
Քոտոս 337 ծ
Քոմոխբոպոս 350
Քչուտնէք 349
Քաճաոտակ 348

Ս

Սաբա 352, 360
Սաբաք 360, 362
Սաբեկաբա 360
Սադեր քաղաք 387
Սադոմկ 367
Սագաոտան 352
Սաղոյ ձոր 349
Սահակ 230, 389
Սագկան 352
Սազաոտանեան Բուբաոտան 373
Սազմանոտար 368
Սաղ 359
Սազու 349, 362
Սաղեմ 362
Սաղինա կին Ակելքանդրի 371
Սաղմոն 333 ծ.
Սամեա 367
Սամարեա 351, 367, 368
Սամէ 368
Սամոս 361, 368
Սամոմարէա 361
Սամչոյդէ 348
Սամեդար 366
Սամոսքրակէ 363
Սամփոսմն 366, 376
Սամեդար 365
Սամուէդ 366, 367, 406
Սամչոյդէ 348
Սամցրեկ 348
Սանասան 349
Սանտարուկ 379
Սանդարես 364
Սաոդոնեա 342, 361, 364
Սարապիոմն 382
Սարմատացոց աշխարհ 341
Սարմատացոց լ. 341, 347
Սարմատես 342, 348, 381
Սարմատես 360
Սարդոնէկ 361
Սարդոմեա, Սարդոնեա 362, 364
Սարուհ 367
Սացեոտէքէ 348
Սաւբոմատես 360
Սաւուղ 366, 406
Սեբաստես Ոնսարես 372
Սեբաստոս Հոթաւեես 378
Սեբաստոս 386
Սեբաստապոլիս 364
Սեդեկիա 367, 368, 369
Սելեկիա 346
Սեղեմես 368
Սեղբեսո(բ)ոս Հռոմմայ 386
Սեքենտեդ 373
Սողոսոհոս 384
Սեղդեկ 360
Սեղեւկիայ 388
Սեմ 363
Սեմպիբոմն 373
Սեպ 377
Սեոեդոն քաղաք 333
Սեբբեբոս 374
Սերուբ 359, 365
Սերաէոս 374
Սերկանոս 385
Սեբմեն 388
Սերգիս Կոստանդնուպոլսոյ 398
Սերգի Մակեդոնացոց 256
Սեւեբիոս 373, 381, 382
Սեփաէ նեղուց 333, 339, 349, 343, 355
Սեբոստոս 378
Սէք 357
Սէմ 359, 362, 363, 365
Սէնեփոմն 367
Սիդոմն 361
Սիկեղեմ, Սիկիմա 342, 360, 363, 398
Սիզաեկոս 393
Սիզաւանոս գացացոց 385
Սիկոս եպիսկոպոսացոց 385
Սիմոն սրդի Ջովհէմի 302
Սիմէոմն Սիւնացին 375
Սիմոն Ակելքսանդրի 364, 379
Սիմոմն եղբայր Ջամնաքանու 370
Սիմոմն, Սիմոն 370, 380, 396
Սիմպիբոմն 373
Սինասպ 207
Սինբաիս 361
Ճինացոց աշխարհ 333, 337, 340
Սիոմն 395, 396
Սիոն 374
Սիսաբիա 366
Սիսական 348
Սիսականք 350
Սիբոմոս 374
Սիբաք 258
Սիւբաեոս 361
Սիւնիոս 363
Սիւնիք 337, 349, 350
Սիւնիա 337
Սիւնացոց աշխարհ 337, 340
Սիւնացոց երկիր 339
Սմեոս 363
Սիւռնա 363
Սկանդէկ կղզի 340
Սկամանդրոս 364
Սկզաւանիա 342
Սկիւթ անապատ 303
Սկիւթիա, Սկիւթիա 337, 353, 354, 360
Սկիւռանիա կղզի 342
Սմեոս 363
Սոզ 352
Սոզոմանիոս 369
Սոդոմ 244, 249
Սովրատէս 367, 368, 258, 333

Սողխանոս 384
Սողոմոն, Սողոման, Սողոման 200, 240, 244, 245, 258, 332, 311, 367, 372, 376
Սողոմէ 302, 333
Սողոմ մայր Յովհաննու աւետարանչի 302
Սողոմ դասէր Յովսէփի, կին Չէր(ե)դասի 302
Սովսեր 380
Սոաջ 350
Սուբէն 228
Սոխակէս 367
Սոխոմխա 368
Սոխնայի տաճար 228
Սպանխա 337, 341
Սպանդարան Գևրոժ 350
Սպանդարդիա 360
Սպանխա Մեհ 360
Սպէր 349
Սպերխոն 360
Սպեռավաշտ 352
Սպիտակ լ. 344
Սպրադէս 363
Ստեփաննոս 302, 379, 384
Ստեփաննոս ալաւկերտ Մակարի Աթեռքա 398
Ստեփաննոս Եվեռասի 392
Ստիւմն 364
Սրապիոնի Կեսարիայ 382

Վ

Վակունիք 350
Վաղերիոս 374, 384
Վաղարշ 375
Վաղարշապատ 230, 351
Վաղէս 387
Վաղինտիանոս 374, 375, 380, 381, 387
Վաղինտիանոս Կրասեր 375, 379
Վայոց ձոր 350
Վանաց ձոր 349
Վասպուրական 349
Վարշան 352
Վարսմնունիք 349, 350
Վարդամնակերտ 350, 355
Վարխմանակ 352
Վեղիս 348
Վեսպիանոս 294, 372—73, 380
Վխտանգիոս 373
Վխտանգեան ապարանք 373
Վերին Եփոպիա 344
Վիրք 347, 348, 350
Վրկանի ծով 333, 339, 340, 351
Վրկան աչխարհ 340
Վրկան 352
Վրկանիք 348, 362
Վռամ Գագիկեան 375
Վռամ Շապուհ 389
Վռամշան 348

Տ

Տաբեր 349
Տագրեան 350
Տահիտոս 374, 385
Տաճկաստան 351, 364
Տայք 349, 350
Տանայիս (տե՛ս Տաւնայիս) 364
Տանտաղ 377
Տալիր 348, 350
Տապոտրանիա, Տապատրանիա 339, 358
Տապրիկիք 362
Տառնիսխ 345
Տարկ 349
Տարսան 349, 389
Տարսանեան 381
Տարսոն, Տարսոնի 347, 374, 389
Տաւնայիս 340, 342, 347
Տաւրոս (լեռն) 346, 347, 348, 364, 377, 383, 384, 388
Տէնեզոս 361
Տեսի 363
Տէրխանեան 381
Տէնոս 363
Տիգրիս 242, 349
Տիրիր, Տիրիրեան 208, 271, 285, 302, 304, 372, 375, 379, 397
Տիմոթէոս 259, 375, 388, 393, 394
Տիրէրիս 374, 386
Տիրէրիան 374
Տիսկասոն 376
Տոսր 350
Տորիք 258
Տուդոս 278
Տուչհատակ 350
Տուրան 352
Տուրուբերան 348, 349
Տոխ 350
Տոխպալիս 343
Տիսպոն, Տիսրան 351, 355
Տիտոս 259, 372, 373, 380, 386
Տիւրոս 360
Տիւռնական ծով 342
Տիւքիկոս 207, 208
Տրայիանոս 373, 378, 381
Տրապիզոն, Տրապիւնտ 207, 208, 364
Տրապատունիք 350
Տրդատ 385
Տ-եղատիս 355
Տրխանոս 378
Տոխպագ-մէնոս 376
Տոզոպալիկոն 344
Տոմսա 377
Տոմսադա 362
Տփխիք 348, 355

Ր

Րէրդա 381
Րոգանոս 364

Ց

Ցիւրտա 348

Փ

Փադ 360
Փաղագէդ 380
Փաղկ 359, 362, 365
Փաղեստոս 381

Փաղակ 359
Փաղամինի հրապարակ 374
Փայտահարան 349, 350, 355
Փանոկիչս 377
Փառանխոս 351
Փասխա (զէտ) 364
Փարաւոն 230, 298, 377
Փաւստոս 385
Փենեհես 296
Փրկիսս 367
Փրկչաբր սարկաւագ 207
Փրկիմոն 259
Փրկոն, Փրկոմն 239, 240, 241, 292
Փրկոս 385
Փրկիպոս, Փրկիպոսս 378, 380, 383
Փրոս 366, 385
Փրոքորոս 376, 377
Փսոն, Փսոմն 342, 364
Փրմենդիանոս 284
Փունդիկ 340, 362, 385
Փունդիական պեղազոս 351
Փղաբիանոս 375, 381, 383, 384, 390, 391
Փղիմոն 371
Փղրգանոս 385
Փղրբիանոս 374
Փոկաս 375, 397
Փռասգուբ 355
Փովիկէս 363
Փոքր Աղրակ 349
Փոքր Հաբանդ 348
Փոքր Հայք 348
Փոքր Մադիամ 364
Փոխրիս 345, 346, 361, 362
Փրիքսոս 377

Ք

Քաղանոս 350
Քաղաց դաշտ 348
Քաղէք 365
Քաղկեդոն, Քաղկեդովն 340, 345, 365, 375, 391, 392, 393—397
Քամ 359, 360, 362, 365
Քամբիճան 348
Քանան 360, 361, 367
Քաչիար 352
Քապիրա 352
Քարկաւսա 352
Քեբրան 364
Քեղ 349
Քեղիկիա 368
Քեսդոնիմ 361
Քեղրոս 364
Քեթովբէ 240
Քեբրաէլ, Քեռասն 339, 342, 393
Քիրս 360, 361, 363
Քոհէկեան 350
Քղխատար 355
Քուդիթ 348
Քուէչիար 348
Քխոիմ 359
Քուչ 359, 360
Քուսան 365
Քուսաթ Խորասան 352
Քուսաթ Նեմեռոս 352
Քուսաթ Փառնէս 348, 350
Քուսաթ Քապիրա 352
Քանբքսէս առաջին 369
Քանբքսէս երկրորդ 369
Քրիստոսատուր 207
Քփրաւս 380

Օ

Օդոստոս 370—372

ՀԱՅԿ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Проф. А. АБРААМЯН

Научные труды
армянского ученого
VII века

Анания Ширакаци

(На армянском языке)
Армгиз, Ереван, 1944 г.

Գլաւ. խմբագիր՝ ակադեմիկոս
ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆ

Վ/Ֆ 00113. Պատվեր 649. Տիրաժ 1000. 26 1/4 տպագրական մամ.
Հեղինակային 34 մամ. Ստորագրված է տպագրության 9/II—44 թ.

Հայպետհրատի տպարան, Երևան, 1944

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0068261

ЦЕНА
III
2397